TÜRKİYE VE RUSYA

Dr. Akdes Nimet KURAT

KÜLTÜR BAKANLIĞI / 1194
Kültür Eserleri / 150

KÜLTÜR BAKANLIĞI YAYINLARI / 1194
Kültür Eserleri Dizisi / 150

TÜRKİYE VE RUSYA

Kapak Kompozisyonu : **Dr. Ahmet SINAV**

ISBN 975 - 17 - 0703 - X

Yayımlar Dairesi Başkanlığının 23.5.1990 tarih ve 928.0-904 sayılı makam
onayına dayalı olarak, Döner Sermaye İşletmeleri Merkez Müdürlüğü'nce
21.6.1990 tarih ve 1990/101 sayılı makam onayı ile birinci defa olarak 5.000 adet

ÖNSÖZ

Türkiye Tarihinin son üçyüz yıl içindeki devriminin, siyasî, diplomatik ve askerî yönlerden, en mühim kısmını, Rusya ile olan munaaebetleri teşkil etmektedir. Türkiye'nin geopolitik durumu ve Rusya tarihinin Büyük Petro'dan itibaren takib ettiği genişleme ve futuhat siyaseti icabı, bu iki Devlet arasında, başta askerî olmak üzere, Çok çeşitli karşılaşmalar vukubulmuştur. Nitekim Petro I. dan itibaren Türkiye ile Rusya arasında, Birinci Dünya Savaşı dahil, dokuz büyük savaş yapılmıştır. Bunlardan ikisi hariç (1711 Prut savaşı, 1856 Kırım savaşı) bütün harplerde Türkiye yenilmiştir. Bilhassa Katarina II. ile başlayan Rus-Türk savaşları, XIX. y. yıl sonlarına kadar Türkiye'nin büyük arazi kayıplarına yol açtığı gibi, 1878 Şubatında Rus ordularını ta İstanbul surlarına kadar getirmiştir.

Avrupa tekniğinin Rus ordusunda başarı ile tatbik edilmesi neticesinde süratle kuvvetlenen Rusya karşısında, bir takım sebepler - den ötürü zaafa düşen Osmanlı İmparatorluğu, kendisini müdafaa edemez bir hale gelmişti. Daha XVI. yüzyılda ortaya konan "Moskova- Üçüncü Roma" nazariyesi, bu defa geliştirilmiş ve Rusya'nın "Bizansın varisi" olacağı görüşü Rus siyasetinin ana prensiplerinden biri
olmağa başlamıştı. İstanbul ve Boğazları ele geçirmek, veya hiç olmazsa Boğazları Rus kontrolü altına almak tasarısı Rus dış siyasetinin ana prensibi haline getirilmişti. Bu amaç, bilindiği veçhile, Birinci Dünya Savaşının çıkmasında mühim bir rol oynamıştır.

Bilhassa "Küçük Kaynarca Barışı"(1774) ndan sonra, Osmanlı İmparatorluğunun Slavlarla meskûn kısımlarında, ve umumiyetle Ortodoks kilisesine mensup "reaya" arasında, Rus nüfuzu gittikçe yerleşti ve Rus Çarlarına 'kurtarıcı" nazarı ile bakılmaya başlandı. Aynı nisbette Rusya'nın Boğazlar üzerindeki talepleri de arttı ve İstanbul bu defa Rus tehlikesine maruz kaldı. Mehmed Ali Paşa isyanı
zamanında, hattâ, Çar Nikola I. nın donanması ve askerleri, İstanbul Boğazına "kurtarıcı" sıfatıyle geldiler ve ... nasılsa oralardan

çekilip gittiler. Bu Rus. baskısı XIX. yıl ortalarına doğru büsbütün şiddetlendi ve ancak İngiliz ve Fransız müdahalesi ile önlenebildi. Aynı veçhile 1878 de Rus askerleri İstanbul kapılarına kadar ilerlemişlerken, İngiltere’nin karşı koymasıyle, Rus'lar çekilmek zorunda kaldılar. Az sonra bu önleme rolünü Almanya üzerine alacak ve Rusya'ya Boğazları "kapatacaktır".

Boğazları Rusya'ya "kaptırmamak" yolundaki Büyük Devletlerin gayretleri, ve aynı zamanda aralarında siyasî ve ekonomik sahadaki rekabetleri, Türkiye'nin kendini Rusya'ya karşı korumasında çok büyük bir rol oynamıştır. Rusya bir taraftan askerî faaliyet yaparken, diğer yandan siyasî ve diplomatik hareketlerine de hız vermekte idi. Boğazlar meselesinde, mümkünse İngiltere ve Avusturya ile anlaşmak teşebbüsünde bulunmuştu. Fakat İngiltere buna yanaşmadığı gibi, Avusturya da, Rusya'nın arzularına göre hareket etmek istemedi. Rusya, Almanya ile de bu hususta bir anlaşmaya varmak istediyse de, Rus talepleri karşısında Berlin diplomatik mahfilleri, St. Petersburg'dan gelen tekliflere yanaşmadılar. Avrupa Devletleri arasında "Boğazlar meselesi" yüzünden çıkan ihtilâflar ve "diplomatik pazarlıklar", Türkiye'nin iç ve dış siyaseti üzerinde tepkiler yapmaktan geri kalmadı. Rusya'nın "Boğazlarda hakimiyet tesis etmesine" karşı duran Devletlerin başında, eskiden olduğu gibi İngiltere geliyordu.

Nihayet "Birinci Dünya Savaşı" sırasında İngiltere-Fransa-Rusya arasında yapılan gizli anlaşmalarla, "Şark Meselesi", yani "Türklerin Avrupadan koğulmaları işi" halledilmek istenmişti; İngiltere ve Fransa, yüzyıldan fazla takib ettikleri siyaseti değiştirerek, Rusya'nın Almanya ile "ayrı bir barış" akdini önlemek ve Rusya'nın harp gayretlerini kamçılamak maksadıyle, İstanbul ve Boğazların Rusya'ya bırakılmasına muvafakat ettiler. Fakat Harbin seyri, bilhassa Çanakkale’deki eşsiz Türk kahramanlığı ve zaferi ile Alman darbeleri altında Rusya'nın mağlup bir duruma düşmesi, nihayet 1917 Şubat (Mart) ında Rusya'da "ihtilâl" çıkması ile Çarlık Rus Hükümeti ve Müttefiklerinin bütün hesapları altüst oldu. Rusya yalnız mağlup değil, Oktober (Ekim) ihtilâli ile iş başına gelen Bolşevikler, eski Müttefiklerine karşı düşmanca cephe aldılar ve Çarlık Rusyası ile İngiliz-Fransız'lar arasında Boğazlar'a ve İstanbul ile Anadolunun taksimine ait akdedilen gizli anlaşmaları neşretmek suretiyle, Çarlık Rusyasının Türkiye'ye karşı beslediği bütün emellerini vesikalarıyla ortaya koydular. Bolşevik hükümeti aynı

anlaşmaları tanımadığım, ve Rusya'nın İstanbul üzerinde hiç bir hakkı olmadığım, İstanbul'un Müslümanlar (yani Türkler) elinde kalacağım" da ilân etti.

Türkiye bakımından Birinci Dünya Savaşının en mühim ve kalıcı kazancı Rusya'nın Harp dışı edilmesi ve "İstanbul ile Boğazlar dan vazgeçmesi" idi. Bununla Türkiye üzerinde yüzyıllarca devam etmiş olan Rus tehlikesi ve baskısı giderilmiş oldu. Bunun neticeleri ve semereleri Türkiye'nin Savaştan mağlup oluşundan sonra da kendini gösterdi. Millî mücadele başlarken, bu suretle, arkamızda bize düşman bir "Haşmetli Rusya" bulunmuyordu. Bunun ise Kurtuluş Savaşının kazanılmasında çok büyük rolü olmuştur.

Türkiye ile Rusya arasındaki münasebetlere ait, her safhasını aydınlatan ve herbir sahasını ihtiva eden toplu bir eser henüz kaleme alınmış değildir. Dolayısiyle Hans Übersberger'in *Russlands Orientpo- litik* in letzten zwei Jahrhunderten (Bd. I. bis zum Freiden von Jassy) adlı eseri (Stuttgart 1913) halâ ehemmiyetini muhafaza ediyor. Ruslar tarafından kaleme alınan muhtelif eserlerde, meselâ S. S. Tatişçev'in *Vneşnjaya politika İmp. Niolaya I. go* (İmparator Birinci Nikola'nın dış siyaseti) (St. Psbg 1887), veya A. N. Şebunin'in *Rossiya na Bliznem Vostoke* (Yakın Doğuda Rusya) (Moskva 1926) Rus-Türk münasebetlerinin türlü cephelerine temas edilmiştir. Ancak XVIII. y. yıl sonundan itibaren Birinci Dünya Savaşı sonuna kadar devri ihtiva eden toplu bir eser mevcut değildir. İşte bu boşluk doldurulmak maksadıyle "XVIII. y. yıl sonlarından Kurtuluş Savaşı"na kadar Türkiye ile Rusya arasındaki münasebetleri diplomatik kısmına önem verilmek üzere- işbu eser kaleme alınmıştır. Meselelerin daha iyi anlaşılması için, Sultan Abdülhamid II. e kadar geçen zaman içindeki "Rus baskısı" nın bir tarihçesi ayrı bir fasıl olarak konmuştur.

Rusya'nın, bilhassa Çar Nikola I. dan itibaren Türkiye'ye karşı takib ettiği, bazen, baskı bazen de "dostluk perdesi" altında oyalayıcı siyaseti, ve bu maksadla yapılan türlü diplomatik ve siyasî üsulleri, Osmanlı imparatorluğunu sözde *status quo* sunu (bütünlüğünü) muhafaza isteği, daha doğrusu diğer Devletlere Türk arazisinden hiç bir şeyi kaptırmayarak, en "yağlı parçaları" (başta İstanbul ve Boğazlar olmak üzere) kendisine saklamak esasına dayanan Rus siyaseti ve diplomasisinin her safhasını ayrıca incelemek gerekmektedir.

Tabiatiyle bu siyasetin bağları "Boğazlar meselesi"nde

arzu edilen durum hasıl olmuş ve bütün Büyük Devletlerin donanmalarına Boğazlar kapatıldığı gibi, Rus harp gemilerine bunlar açılmıştı. Nitekim Boğazların bu statüsü, yalnız 1833 te Çar Nikola I. ve onun bütün halefleri, tâ Çar Nikola II. ya kadar, "ideal bir çözüm şekli" teşkil etmekle kalmamış, 1946 da Stalin de aynı esasları iade etmek istemişti. Amerikalı Profesör Philip Mosley tarafından *Russian Diplomacy and the Opening of the Eastern Question in 1818-39* (Harvard 1934) adiyle yazılan mühim eserde, Hünkâr iskelesi anlaşması hükümlerinin Ruslar tarafından nasıl kendi menfaatlerine uygun olarak tefsir edildiği anlatılmıştır. Bu mesele üzerinde ayrıca Amerikalı Profesör J. C. Hurewitz, durmuş ve Rusların "Boğaz anlaşmaları"nı keyfi olarak nasıl kendi lehlerine tefsir ettiklerini göstermiştir. Boğazlarda Rusya'nın tatbik etmek istediği rejim, 1856 ve 1877/78 de İngiltere'nin fiili müdahelesi ile, baltalanmıştı. Sözün kısası Rusya'nın "tarihî emellerine kavuşmasına" İngiltere boyuna mani oluyordu. Ayni İngiltere, 1908 ve 1911 yıllarında Rusya'nın "barış, yani müzakere yolu ile" Boğazlarda istediğini elde etmesine de mani oldu.

Sultan Abdülhamid II., Devletin bütün zâfına rağmen, Rusya karşısında başta İngiltere, sonraları Almanya'ya dayanmak suretiyle, Türkiye'nin bütünlüğünü ve Boğazlar statüsünü muhafazaya çalışmış, ve muvaffak ta olmuştur. Bu maksadla, hattâ Abdülhamid II. in Rusya ile anlaşmak, yani Rusya'ya "yaklaşmak" siyasetini bile denediği biliniyor. Fakat, Rusya tarafından bu gibi teşebbüsler müsbet karşılanmamış ve dolayısiyle bunlardan hiç bir netice çıkmamıştır.

Rusya'da Bolşevik ihtilâlinden sonra, Çarlık devrine ait gizli vesikaların neşriyle yetinilmeyip, bu devire ait birçok diğer vesikalarda gün ışığına kavuşturulmuştur. Bunlar bilhassa "Krasnıy Archiv" (Kızıl Arşiv) dergisinde bastırılmış ve birçoğu Türk-Rus münasebetleri ve ayrıca Boğazlar ve İstanbul meselesine aittir. Bunlardan, 1882 de Nelidov'un (sonraki İstanbul elçisi) sunduğu rapordan Rusların nasıl İstanbul'a baskın yapmaları hakkında projeden başlayarak, bu kabîl tasarılar daha sonraki zamanlara ait birçok vesika mevcuttur. Bu mesele ile ilgili olarak "Rus istişare Meclisi"nde görüşülen bir takım proje ve plânlar hakkında da geniş bilgiler edinmek mümkün oluyor. Harbe tekaddüm eden yıl ve aylara kadar Rusya'nın "Boğazlan ele geçirme" tasarısı ve baskın yapmaları fikrinden hiç bir vakit vazgeçmedikleri de meydana çıkıyor. Rus hükümeti bu tasarısını

üstün bir duruma gelmesi ve taşıt vasıtalarının da hazırlanması" sonunda, tahminen 1917 yılında, Boğazları bir baskınla ele geçirmek plânını ciddî olarak tesbit etmiş bulunuyordu.

İttihat ve Terakki Cemiyetinin Türkiye'de hâkim duruma gelmesi ve Talât Paşa'nın iç ve dış siyasette mühim bir rol oynamaya başlamasından sonra, Rusya ile Türkiye arasındaki münasebetlerde her hangi bir değişiklik görülmedi; Rusya, yine "baskısı"na devam etmekte, ve Türkiye'de sahip olduğu nufuz ve imtiyazlarından ufak bir fedakârlık yapmak niyetinde değildi; bilakis, "Ermeni reform-" larını bahane ederek, Türkiye'nin doğu eyaletlerinde tam bir nufuz sahibi olmak siyasetini takib etmekte idi.

Buna karşılık Talât Paşa, Rusya'ya yaklaşmak ve mümkünse, hattâ bir "İttifak" akdetmeyi bile düşünmüştü. Nitekim 1914 Mayısında Talât Paşa, Kırımdaki Livadia'da Çar Nikola II. yı ziyaret ederken, Rus Hariciye Nazırı Sazonov'a bir "İttifak" teklifinde dahi bulunmuş, fakat Sazonov buna yanaşmamıştı. Ayni veçhile, Dünya Harbinin ta başında, Enver Paşa, (Almanya ile bir "ittifak" imzaladığı halde) Rusya'nın İstanbul'daki askeri ateşesi vasıtasıyle Rusya'ya bir "ittifak" teklifinde bulunmuştu. Fakat Sazonov bunu ciddiye almadı. Çünkü, tanınmış Sovyet Rus tarihçisi Pokrovskiy'nin izahı veçhile, böyle bir ittifak yapıldığı takdirde, Enver Paşa "Rusya'nın emrine Türk ordusunu teklif ediyordu; halbuki Rus hükümeti Türk ordusunu değil, Türk paytahtını, yani İstanbul'u ve Boğazları istiyordu." Avrupa Harbi çıkınca, vakıa, Rusya, Almanya'ya karşı bütün kuvvetini teksif edebilmek için, Türkiye'ye karşı mümkün mertebe uysal görünmek siyasetine başladı idiyse de, bu ancak gösterişten ibaretti. Harp sonunda nasılsa Boğazları ve İstanbul'u ele geçirmeğe karar veren Rus hükümeti, Türkiye'nin hemen Harbe girmesini arzu etmemiş ve Türkiye'yi "tahkik" edecek her hangi bir hareketten çekinmişti. Rusya'nın bu emelleri, yani İstanbul ve Boğazlar üzerindeki düşündükleri İttihat ve Terakki hükümetince de belli olduğundan -Rusya, uysal davranmasına rağmen, Türkiye'nin baş düşmanı olarak telâkki edilmekte idi. Bu görüş Türkiye'nin Harbe girmesinde en mühim âmil olmuştur. Nitekim Harp esnasında İngiltere-Fransa ve Rusya arasındaki gerek İstanbul ve Boğazlar, ve gerekse Anadolu'nun taksimi hakkında varılan anlaşmalar- Türk siyasî ve askerî ricalinin bu hususlarda düşündüklerinin isabetli olduğunu teyit etmiştir.

Rusya'da Bolşeviklerin hükümeti ele geçirmelerinden sonraki Türk-Rus münasebetleri, bilhassa "Brest-Litovsk Barış" müzakereleri esnasında tamamiyle yeni bir safhaya girdi. Rusya'ya karşı Türkiye, Paris Muahedesinden (1856) sonra ilk defa "muzaffer bir Devlet olarak" müzakere masasına oturmuş bulunuyordu. Tabii Türkiye'nin bu zaferi Almanya'nın eseri idi. Müzakereler esnasında Talât Paşa, Bolşevik delegasyonu şefleri, bilhassa Lev Trotskiy ile, karşılaştı. Komisyon çalışmalarında Sovyet-Rus hükümetinin takib ettiği siyaset ve emellerini yakından öğrenmek fırsatını buldu.

diğer kaynaklarda bulunmayan birçok kaydı ihtiva etmektedir. Buna bir de Viyana'daki Arşiv malzemesini katmak icabeder (Haus- Hof und Staatsarchiv, Brest-Litovsk). Sovyet Rusya Dışişleri Vekâleti (Ministerstvo) tarafından 1960 da neşrine başlanan *Dokumnetı Vneşney Politiki SSSR* (DVP) adlı külliyatta bizi ilgilendiren birçok vesika neşredilmiştir.

Sovyetlerle münasebetlerin başlamasını müteakip, ekonomik münasebetlerin tanzimi ve esirlerin iadesi işinin görüşülmesi maksadıyle Petrograd'da çalışacak olan "Muhtelit Komisyona", eski Atina elçisi Galip Kemali Bey (Söylemezoğlu) gönderilmişti. O, az sonra Moskova'ya Türkiye elçisi olarak atanmış ve orada 23 Nisan 1918 tarihiyle 9 Ağustos 1918 tarihine kadar kalmıştır. Rusya'daki bu faaliyeti hakkında, Galib Kemali Bey (Söylemezoğlu) 30 *sene Hariciye hizmetinde* ve *30 sene siyasi hatıralarım* adıyla bu devir için çok mühim iki eser yazmıştır. Bu eserlerden ve ayrıca Dışişleri Bakanlığı Arşivindeki malzemeden Galip Kemali Beyin Moskova'daki faaliyeti hakkında etraflı bir fikir edinmek mümkün oluyor. Bu münasebetle kendisinin bilhassa Rusya Müslümanları ile ilgilendiğini de ayrıca görülüyor.

Rusya'daki Müslümanların da, Rusya'daki Türk esirlerine nasıl yakınlık gösterdikleri, ve büyük maddî yardımlarda bulundukları bu devirde Rusya'da, ve Moskova'da çıkan Kazan-Türk gazetelerinden açıkça görülmektedir. Maalesef bu türlü gazetelerden ancak "İl" adını taşıyanından bir kaç nüsha ele geçirebildik. Dolayısiyle Rusya Müslümanlarının Türk esirlerine yapmış oldukları yardım hakkında tam bir bilgi edinmek ve buraya nakletmek mümkün olmadı. Bilhassa Azerbaycanlılar tarafından kurulan "Cemiyet-i Hayriye" nin Sarıkamış, Kars ve Erzurum çevrelerindeki Türk-İslâm kardeşlerine ve Türk esirlerine çok büyük yardımları dokunmuştur. Maalesef bunlara ait malzemeyi ele geçiremedik. Aynı veçhile Türkiye ile Türkistan, Azerbaycan ve Dağıstan arasındaki münasebetler de çok az aydınlatılabildi; çünkü buna ait istenilen malzemeyi ele geçiremedik. Ancak resmî mahiyette bazı anlaşmalar ve Batum ile Trabzon Konferansına ait bazı kayıtlardan istifade edebildik. Maalesef bu sahada basılmış eserler de hemen hemen hiç yok gibidir. Mevcut olanlarda da fazla teferruat bulunmuyor.

Sovyet hükümeti, Türkiye'nin Kafkaslardaki faaliyetini gittikçe artan bir endişe ile takip etmişti. Bilhassa Kafkaslardaki Türk-İslâm ahalinin Türkiye'ye karşı büyük sempati hisleriyle bağlı

oluşları, ve Azerbaycan, Dağıstan ve diğer yerlerde Türkiye'nin himayesi ve yardımı sayesinde buradaki ahalinin yerli "hükümet"ler kurmak suretiyle, Sovyetlerin daha, hâkimiyetlerini ellerine almalarından bir hafta sonra (2/15 Kasım 1917 de) ilân ettikleri "Rusya'daki milletlerin haklarına ait beyanname" ile "her milletin kendi mukadderatını kendisi tayin hakkına sahip oldukları" prensiplerini hayata geçirmeğe başlamaları üzerine, Sovyet hükümet mahfillerinde dehşetli bir korku başlamıştı. Çünkü bu devam ettiği takdirde bütün Kafkasların Rusya'nın elinden çıkması ve bilhassa Bakû petrollerinin elden gitmesi kuvvetle muhtemeldi. Sovyet hükümeti buna mani olmak için elinden geleni yapmaya çalıştı. Kafkaslara fevkâlade salâhiyetlerle bir Komiser (Şaumyan) gönderildi. Sovyetlerin arzuları hilâfına Türkler

Nihayet bu eseri hazırlarken teşekkürlerimi sunmak gibi kıvanç duyacağım satırlara sıra gelmiş bulunuyor. En başta, bana bu eseri yazarken her bakımdan müzahir olan ve birçok maddi ve manevi fedakarlıklara katlanan sevgili eşim Hadiye Kurat'a sonsuz teşekkürlerimi bildirmeliyim. Oğlum Doçent Dr. Yuluğ Tekin Kurat-tan da birçok hususta yardım gördüm. Eserimizin hazırlanmasında Dışişleri Bakanlığınca gösterilen ilgi ve maddî yardımı bilhassa belirtir ve bu münasebetle değerli Dışişleri Bakanımız Sayın İhsan Sabrı Çağlayangil Beyefendiye bilhassa teşekkür ederim.

Amerika Birleşik Devletleri kütüphaneleri ve Arşivlerinde olduğu gibi Londra, Paris, Bonn, Helsinki ve Viyana kütüphaneleri ve Arşivlerinde bana tetkikatta bulunmak imkânını veren Rockefeller Foundation'u ile Amerika Devletleri State Departement'ına ayrıca teşekkür etmeliyim. Washington'daki National Archives, Library of Congress, Stanford'daki Hoover Institution (başta Prof. W. Swora-kowski olmak üzere) idare azaları ve memurlarına, Londradaki, The Public Record Office, British Museum, School of Slavonic Stu- dies (Prof. G. H. Bolsover ile Prof. H. Seton- Watson'a), Paris'teki Bibliotheque Nationale ve Archives du Ministere des Affaires Strangeres, ve Viyana'daki Haus-Hof und Staatsarchiv idare amirleri ve memurlarına olduğu gibi, Helsinki Üniversite Kütüphanesi idarecilerine ve Stockholm'deki Dışişleri Nezareti (Utriksdepartement) memurlarına ve bilhassa Ambassador Dr. Gunnar Jarring'e teşekkür etmeliyim. İstanbul'daki Başbakanlık Arşivi Umum Müdürü Bay Midhat Sertoğlu ile Bay Turgut Işıksal'a yardımlarından ötürü ayrıca teşekkür ederim. Eserin basımı sırasında her türlü zahmetlere memnuniyetle katlanan Ankara Üniversitesi Basımevi İşletme Şefi Bay Adem Baykan ile Atölye Şefi Bay Coşkun Çıray'a ve Ba- sımevinin diğer işçilerine ayrıca teşekkür etmeliyim. Eserin hazırlanmasında bana yardımcı olan asistanlarımdan İsmail Aka, Kâzım Kopraman, Reşad Genç ve Melek Sete'yi burada zikretmem gerektiği gibi, bu eserin basılmasına bana imkân sağlayan Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi ilgili makamlarına bilhassa teşekkür etmek benim için kıvançlı bir ödevdir.

22 Nisan 1970.
Bağdat caddesi, Suadiye.
İstanbul

Profesör Dr. Akdes Nimet KURAT

İÇİNDEKİLER

TÜRKİYE ÜZERİNE YÖNELTİLEN RUS BASKISI VE YAYILIŞININ TARİHÇESİ

Rus tarihinin başlangıcından Büyük Petro'ya kadar

Rus Devletinin "göbeği" daha doğarken İstanbul (eski Rusçasıyla "Tsar'grad" -"Şehirlerin şahı") ile bağlanmış gibiydi. Bu Devletin kuruluşundan (M. s. 862 yıllarında) yarım asır bile geçmeden Rus-Vareg'lerin "Tsar'grad"a karşı seferleri başlamıştı. Buna ait tafsilât *Xestor Kroniğinde* şöyle nakledilmiştir: "Kiyef Knezi (Beyi) Oleg, 907 senesinde gemiler, atlar ve askerlerle Tsar'grad üzerine yürüdü; gemilerin altına tekerlekler koymak suretiyle Tsar'grad'ın surlarına yaklaştı ve şehire hücum etti. Bizanslılar ancak çokça para ödemek suretiyle bu Rus hücumundan kurtulabildiler."[1] Bizans kaynaklarında kaydı geçmemekle beraber böyle bir Rus hücumunun yapılmış olması mümkündür. Knez Oleg'in Konstantinopolis üzerine, daha doğrusu Boğaz'a yapmış olduğu bu saldırısı, XVII. yüzyıl başlarında İstanbul Boğazına büyük şaykalarla yapılan bir Rus-Kazak hücumunu hatırlatmaktadır.

Kiyef Rusyasının kuruluşundan seksen yıl sonra, Rus-Vareg kuvvetlerinin Bizans imparatorunun "yardımı"na gittikleri dahi biliniyor. Makedonya sülâlesinin meşhur imparatoru Basil II. Bulgaroktonos'a (Bulgar katili) karşı Bizans büyüklerinden Phokas

1 *Povest' vremennych let* (Geçmiş yılların hikâyesi). Metni baskıya hazırlayan: D. S. Li- c haç ev. İzd. Akad. nauk. Moskva-Leningrad 1950. Çast' I. S. 23/24.

Bizans imparatoruna yardıma geleceğini bildirdi. Kiyef Knezinin bu şartlan kabul edilince, 988 yılının Şubat-Mart aylarında, 6.000 kişilik bir Vareg-Rus kuvveti gemilerle İstanbul Boğazına girdi ve Anadolu sahillerine çıkarak Abydos yanında Phokas Bardas'ın kuvvetlerini

[1]Georg Ostrogorski y, *Svyaloy Vladimir i Vizantiya* (Aziz Vladimir ve Bizans). Vladimirskiy Sbornik. G. Vernadskiy den naklen: *Kievan Russia* (Yale University Press, 1948) S 63" G. Ostrogorskiy, *Geschichte des Byzantinischen Slaates,* SS 214-215. Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi,* S. 30.

[2]Bkz. Akdes Nimet Kurat, *Karadeniz'in kuzeyindeki Türk kavimleri ve devletleri.* Ankara, 1970. m.y.

başında gelmektedir. Rusya'nın Moğol hâkimiyeti devrinde de (124O- 1480) Rus kilisesi ile İstanbul Patrikhanesi arasındaki bağlar devam ettirildi. Rum papazlar ve rahibler bu defa Ruslardan maddî yardım istiyerek Moskova yolunu tutmaya başladılar. Moskova Büyük Knezi Ivan III. m Bizans Prensesi Sofya (Zoya) Paleolog ile evlenmesi üzerine, Moskova Knezi çevrelerinde, Moskova'nın Bizans'a "halef" olacağı görüşü geliştirilmeğe başlandı; bu görüş az sonra "Moskova-Üçüncü Roma" tarzında tamamiyle siyasî bir akide haline getirilmek istenecektir. Bu nazariyeye göre: I. Roma ve II. Roma (Konstantinopolis) batmıştır; "Teslis" kaidesine göre her mukaddes şeyin "Uç" olması gerektiğinden, III. Roma da -Moskova'dır. Do- layısiyle "Moskova- Üçüncü Roma" sıfatiyle, vaktiyle her iki "Roma" gibi, dünya'ya hâkim olacaktır. Bunun neticesi olarak Moskova Rus- yası Bizans'ın "halefi" olacak ve Ruslar da İstanbul'u zaptedecekler- dir.

Bir taraftan dinî bağlar, öte yandan siyasî görüşler icabı, Moskova Rusya'sında "Tsar'grad"a (İstanbul'a) karşı ilgi devam etti. İstanbul'un Türkler tarafından zaptı Rusya'da geniş yankılar yaptı. Bizans'ın tesiriyle daha XI. yüzyıl ortalarında Kiyef Rusyasında başlanan vak'anüvislik, Rusya'nın muhtelif merkezlerinde, manas- tırlarda geliştirilmiş ve bu suretle Rusya tarihi için çok zengin kaynak malzemesi vücuda getirilmişti, işte bu kabîl vekayinamelerden XVI. yüzyıl ortalarında tanzim edilen "Voskresenskaya Letopis' " ile ayni asırda yazılan "Nikonovskaya Letopis"'lerde İstanbul'un Türkler tarafından muhasarası ve zaptı aslında Rus menşeli olan Nestor İskender tarafından yazılan eserden naklen teferruatiyle anlatılmıştır.[1] Naklediş tarzından açıkça görüldüğü üzere bunu kaleme alan yazar Ortodoks-Hıristiyanlığın en eski merkezinin Müslümanların eline düşmesinden büyük bir üzüntü duymakta idi. Fakat bu "üzüntü" - "Tsar'grad" (İstanbul) m günün birinde Ruslar tarafından zapt edileceğine ait bir kehanetin nakli ile yumuşatılmak istenmesi, bu sıralarda Rus ruhanî çevreleri ve siyasî mahfillerindeki görüşleri de ortaya koymak bakımından önemlidir.

Yukarda adları geçen Rus vekayinamelerine göre: "Mademki (Pater'li) Methodius ile Hekîm Leon tarafından İstanbul'un başına gelecek felâketlere ait kehanetleri

1 *Voskresenskaya Letopis'*, P.S.R.L.T. 8. StPsbg 1859, SS 128-144: O vzyatii Tsaregradı.

İsmail evlâdlarını (yani Müslüman-Türkleri) yenecekler ve yedi tepeli şehri (yani İstanbul'u) eski tertibi üzere alarak, orada hâkimiyetlerini kuracaklardır".[1] İstanbul'un eninde-sonunda Ruslar tarafından zabte- dileceğine ait görüşlerin Rus manastırlarında meydana gelmiş ve bu "Moskova-Üçüncü Roma" nazariyesiyle bağlanarak "İstanbul'un Ruslar tarafından alınacağı inancı" yaratılmak istenmiştir. Nitekim bu görüş bir müddet sonra derin kökler salacak ve Rusya'nın kuvvetlenmesini müteakip, "İstanbul'un zaptı" Rusya tarafından taki- bedilecek bir ana siyaset haline getirilecektir.[2]

Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'u alması ve bir müddet sonra bütün Karadeniz çevresinin Türklerin eline geçmesini müteakip, Osmanlı Devleti devrin en kudretli bir Devleti haline geldiği sıralarda, Moskova Rusyası da, Aksak Timur'un Altın Ordu'yu yıkması neticesinde, süratle yükselmek yoluna girmişti. Rusların, daha İstanbul'un Türkler tarafından zaptından önceleri Bursaya kadar giderek Osmanlı ülkelerinde ticaret yaptıkları biliniyor. Moskova'nın yükselmesi üzerine bu ticaret daha da gelişecektir. Azak ve Kefe üzerinden yapılan bu ticareti, Kırım Hanı Mengligerey'in tavassutu ile, İvan III. ve Bayezit II. zamanında (1492), Moskova ile Osmanlı Devleti arasında siyasî münasebetlerinin kurulmasını mümkün kıldı.[3] Moskova Rusyası nazarında Osmanlı Devleti muazzam bir askerî kudret sıfatıyle karşısında dayanılamayacak bir kuvvet olduğundan, iyi geçinmek mecburiyeti aşikârdı. Mamafih Osmanlı Devleti için "Moskova ile iyi geçinmek" diye bir mesele yoktu; çünkü Devletin esas siyaseti Akdeniz ve Orta Avrupa'ya yöneltilmişti ve Moskova Rusyası coğrafî durumu itibariyle çok uzaklarda kalıyordu; "Rus işleriyle Kırım Hanları meşgul olacaklardı." Dolayısiyle Osmanlı devlet adamları Rusya ile az ilgilenmişler ve bunun neticesi olarak Rusya hakkında hiç bir zaman yeterli bilgi edinememişlerdi. Bu davranışın başka bir sonucu da: Rusya'yı "küçümseme" olmuştur. Halbuki Moskova Devlet adamları Osmanlı Devletiyle ilgilenmişlerdir. Osmanlıların nasıl bir kuvvet olduklarını yakından görmüşler ve Moskova'nın siyasetini de ona göre ayarlamağa dikkat etmişlerdi. Moskova'da, sırf dış işleriyle meşgul olan bir "Daire" (Po-

1 Yine, S. 143/44: Russkiy ze rod s prezdeszdatelnimi vsego İzmailta pobedyat, i sedmokhlmago prıımut s prezdezakonmi ego i v nem vtsaryatsya. *j\ikonovskaya*

2 A. N. Kurat, *Rusya Tarihi,* S. 140/141.

3 A. N. Kurat, *Rusya Tarihi,* S. 117/118.

sol'skiy Prikaz-Elçiler Dairesi) kurulmuştu, işte bu "Daire"nin bir bürosu Türkiye'ye ait idi ve burada "Türk siyaseti" tanzim edilirdi. Bu siyaset Osmanlı Padişahlarını oyalamak, mümkün mertebe uysal görünmek ve yerine göre aldatmaktan ibaretti. Bu hususta Çar Müthiş lvan bilhassa temayüz etmiştir.

Kazan ve Astarhan Hanlıklarını aldıktan sonra (1552 ve 1556 da), kuzey Kafkaslara sokulmak suretiyle Osmanlı ülkelerine yaklaşmak isteyen Çar Korkunç İvan nazarında Osmanlı Devleti her bakımdan örnek tutulması gereken bir siyasî teşkilâta malikti. Dola- yısiyle, bu teşkilâtın kurucusu sayılan, Fatih Sultan Mehmed II. de örnek bir hükümdardı. Moskova'nın bu "müthiş" Çarının Fatih Sultan Mehmed'e karşı hayranlık hisleri beslediği ve birçok hususta onu taklid etmek istediği de biliniyor. Çar'ın "otokrat" görüşlerinde bu hislerinin tesiri olduğu anlaşılmaktadır. Moskova'da "Strelets" (atıcılar) kıtalarının teşkili de "Yeniçeri"lerin taklidi şeklinde izah edilmektedir.

Kazan Hanlığının Ruslar tarafından zaptı istanbul'da fazla bir yankı yapmadı ise de, Astarhanın Rusların eline geçmesi ve bilhassa Rusların Terek boyuna kadar sokularak Osmanlı ülkesine yaklaşmaları ve aynı zamanda Türkistandan gelen tüccarlar ve hacılara Astarhan yolunun kapatılması - istanbul'da Rus emelleri hakkında endişelere yol açmış ve nihayet 1569 da "Ejderhan seferi" adiyle bilinen ilk Rus-Türk çatışmasına götürmüştür. Gayet fena tertip ve icra edilen bu sefer Osmanlılar için tam bir felâketle neticelenmişti.[1] Mamafih Astarhan kalesinin zaptı ve Kazan Hanlığının da kurtarılması gerçekleştirilmemekle beraber, Moskof-Rus kuvvetleri Terek boyundan çekilmeğe zorlanmışlar ve Terek üzerindeki Rus kalesi yıktırılmıştı.[2] Rus Çarı Korkunç lvan elinden geldiği kadar Sultan Selim II. i teskine çalışmış ve bu münasebetle çok ustaca bir diplomatik faaliyet göstermişti.

Moskova'da Osmanlı kudreti karşısında boyun eğmek zarureti kabul edilmekle beraber, Rusların günün birinde İstanbul'u ele geçirecekleri görüşünün yaşamakta devam ettiği biliniyor. Korkunç İvan'ın ölümünden bir müddet sonra Rusya'da patlak veren "fitne" 1er sırasında, Moskova tahtını ele geçirmiş olan Sahte Dmit- rinin (1604-1606), "İstanbul'u zabtetmek" hülyalarına kapıldığı

1 Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve İdil boyu,* S. 156 v.d.
2 Ayni eser, S. 150/151

biliniyor. Buna karşılık, Osmanlı Devleti tarafından, Rusya'nın içinde bulunduğu zafından istifade ederek, meselâ, Astarhan'- ın zaptı gibi, Türkleri çok yakından ilgilendirmiş olan bir meselenin halli ciheti hiç düşünülmediğini göz önüne getirirsek, her iki Devletin siyasî tutumu arasındaki fark belli olmaktadır.

1613 te Rus Çarlığı tahtına geçen Romanov'lar sülâlesinin ilk iki Çarı olan Michail Feodoroviç ve Aleksey Michayloviç zamanlarında, Moskova hükümeti nazarında Osmanlı Devleti, eskiden olduğu gibi, karşı durulmaz bir kudret olarak telâkki edilmekte idi.

Moskova Rusya'sının coğrafî durumu icabı Osmanlı Devleti ile sıkı münasebetlerin ilk safhalarında, yukarda belirtildiği gibi, ancak ticaret faaliyetlerine münhasır kalmıştı. Mamafih, daha 1515 yıllarında Moskova'da Osmanlı Devletinin kudretinden faydalanarak, Moskova'nın tehlikeli batı komşusu Litvanya Dükalığına baskı yapılmak istendiği biliniyor. Bu münasebetle hattâ "ilk Rus-Türk İttifakı" ndan bahsedilmek istenmiştir. İstanbul'a gönderilen Rus elçisi Korobov'a (1519 da), Sultan Selim I.i, Litvanya ve Kırım'a karşı Moskova ile bir ittifak akdine ikna etmesi için talimat verildiği anlaşılıyor. Sultan Selim I. de, güya, Çar Vasiliy III. ye yazdığı cevabında: "ittifak meselesini görüşmek üzere Moskova'ya bir elçi göndereceğini" bildirmişti. Fakat böyle bir ittifak akdedilmedi; İran harpleri bahane edilerek Devlet-i aliyyece Moskova ile anlaşmak meselesi bir yana bırakılmış olmalıdır. Mamafih Moskova'da Litvan- ya-Polonya'ya karşı Osmanlı Devleti ile bir ittifak akdi görüşü çok sonraları bir daha ele alınacaktır.

1630 tarihlerinde Moskova Rusyası için en büyük tehlikeyi batı komşusu olan Lehistan-Litvanya teşkil etmekte idi; Dnepr (Özü) boyundaki Kazakları da hâkimiyetleri altında bulunduran Leh kı- ralları Moskova'yı da nüfuzları altında tutmak, hiç değilse Moskova- nın büyümesine mani olmak maksadıyle Rusya'ya karşı mütemadi mücadele halinde idiler, işte bu mücadeleyi kendi lehlerine çevirmek maksadıyle Moskova hükümeti Osmanlı Padişahı ile Lehistana karşı bir ittifak akdetmek maksadıyle İstanbul'da teşebbüste bulundu. 1634 te Osmanlı paytahtına gönderilen Rus elçisi Korobkin'e bu yolda sarih talimat verildi. Bu sıralarda, Kazakların Osmanlı ülkelerine hücumları yüzünden Türkiye ile Lehistan'ın arası çok açık olduğundan, Moskova'da, Türklerin Lehistan'a karşı harekete geçirilebileceği sanılmıştı. Fakat Rusların bu yoldaki teklifleri İstanbul'da müsbet

lamamıştı. Osmanlı ricali, Kazak hücumlarında Rusların da parmağı olduğuna kanaat getirdiğinden, Rusların bir ittifak tekliflerinde samimî olmadıkları hükmüne vardıkları anlaşılıyor.

Kazakların Osmanlı ülkelerine karşı yağmacılık hareketlerinde Moskova'nın doğrudan doğruya olmasa dahi dolayısiyle dahli olduğu aşikârdı; çünkü Don boyundaki Kazaklar'a bir müddettenberi Moskova hükümetince silâh, barut ve diğer birçok maddî yardım yapılmakta idi. Bu Don Kazaklarının esas meşgaleleri de Osmanlı Devletinin en mühim ön karakolu olan Azak kalesi ve çevrelerine âni hücumlarla yetinmeyip, Azakdenizine ve hattâ Karadenize çıkarak, Anadolu sahillerini dahi yağma etmekti. Türk makamları tarafından Moskova nezdinde bu Kazaklardan şikâyet edildiği ve onların bu türlü hareketlerine mani olunması istendiği zaman, Moskova hükümeti: "Kazakların kendi başlarına buyruk oldukları, Moskova Çarlarının emirlerine itaat etmedikleri, dolayısiyle Kazakların hareketlerinden Moskova'nın sorumlu tutulamıyacağı" şeklinde cevap vermekte, ve el altından Kazakları kışkırtmakta devam etmekte idi.

Kazakların hücumları bilhassa 1637 de Azak kalesine âni bir baskın ve kalenin zaptiyle çok tehlikeli bir hal aldı. 1475 tenberi Osmanlıların aşağı Don boyu ve Kafkas sahilleri ile Kuban boylarını kontrolleri altında tutmakta büyük rol oynayan ve aynı zamanda mühim bir ticaret merkezi olan Azak kalesinin, Osmanlı Devleti için şimalden beliren Rus tehlikesinin öncülüğünü yapan Kazaklar tarafından zaptı - Devlet-i aliyye için ilk alarm çanı idi. Mamafih Kazaklar burayı Osmanlı kuvvetlerine karşı ellerinde tutamayacaklarını iyi biliyorlardı; dolayısiyle Moskova Çarına adamlar gönderip Azak kalesini teslim almasını ve yeter miktarda asker göndermesini istemeğe karar verdiler.

Azak kalesinin Türklerin elinden çıkması ve buranın Moskova'nın idaresi altına konması imkânı hasıl olması, Moskova'da memnunlukla karşılanmakla beraber, bunun mahzurları da meydanda idi: Bu yüzden Osmanlı Devleti ile harbi göze almak gerekiyordu. Mamafih, büyük Türk kuvvetlerinin Azak kalesine karşı yaptıkları hücumların Kazaklar tarafından püskürtülmesi, kalenin muhafazası mümkün olacağı görüşünü kuvvetlendirmişe benziyor. Nitekim Moskova hükümetince Azak meselesini görüşmek üzere 1642 yılı başında Moskova'ya çağırılan "Zemskiy Sobor" ("Yurt Temsilcileri Meclisi") üyelerinden

öne sürdüler; fakat "realist" bir siyaset takibeden Moskova hükümet çevreleri, Azak kalesine askerî kuvvetin şevki, uzaklığı dolayısiyle, çok güç olacağından, Osmanlı Devletine karşı büyük bir savaşı göze almak istemediler. Dolayısiyle Kazaklara Azak kalesinin boşaltılması gerektiği bildirildi. Kazaklar da, hiç arzu etmedikleri halde, Mosko- vadan gelen bu buyruğa boyun eğmek zorunda kaldılar ve şehirde esaslı bir tahribat yaptıktan sonra,

1 Bkz. Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi,* S. 230.

2 Yine, S. 232/33.

lenecek **ve şimdiye kadar batı** sınırındaki **en tehlikeli düşmanı olan Katolik-Lehistan'ın baskısından kurtulacaktır.** Aynı **zamanda** Rusya-nın Kırım **Hanlığına** ve **dolayısiyle** Osmanlı Devletine **karşı da cephe alması için stratejik mevkii kuvvetlenecektir.**

Rusya'nın sol sahil Ukrayna'yı ele geçirmesi, Kiyef şehrinin işgaliyle sağ sahil Ukrayna'ya da el atması İstanbul'da hemen tepki yaptı. Aynı zamanda sağ sahil Ukrayna'da bu sıralarda cereyan eden vakalar, Osmanlı Devletinin müdahelesine yol açtı. Hetman Doroşenko'nun tekrar Moskova himayesine girmesi üzerine Ukrayna-ya bir sefer açmak mecburiyeti hasıl oldu. 1678 yılı yazında Sadrazam Kara Mustafa Paşanın kumandasındaki bir Türk ordusu, Kırım Hanının kuvvetleriyle birlikte, Doroşenko'nun başşehri olan Çihrin üzerine yürüdüler.[1] Bu defa Çihrinin müdafaası için Rus kuvvetleri Doroşenko'ya yardıma geldiler. Bu suretle Ukrayna'da ilk defa Rus ve Türk kuvvetleri karşılaştılar. Şiddetli çarpışmalardan sonra Ruslar ve Kazaklar yenilerek, Dnepr nehrinin doğusuna çekildiler. Çihrin kalesi de Türkler tarafından tahrip edildikten sonra, Kara Mustafa Paşa ordusu başında geri döndü. Bu sefer, bir Osmanlı Sadrazamının kumandasında Ukrayna içlerinde Dnepr nehrine kadar büyük bir Türk ordusu tarafından yapılan ilk ve son sefer olmuştur.

Moskova hükümeti Doroşenko'nun sağ sahil Ukrayna'da tutunmasına imkân olmadığını görünce bir anlaşmaya varmak yollarını aramış ve müzakerelere talip olmuştu. Bu müzakereler Kırım Hanı ile yapılacaktı; çünkü Osmanlı Devletince ötedenberi tatbik edilen usule göre -Rus işleri Kırım Hanları vasıtasıyle düzenleniyordu." Daha doğrusu Osmanlı ricali Rus murahhaslarıyle müzakerelere girişmeğe "tenezzül etmek" istemiyorlardı. Nitekim az sonra Moskova murahhasları Kırıma gönderilmişler ve Han tarafından tayin edilen mirzalarla müzakerelere başlamışlardı. Fakat bu görüşmeler hiç bir neticeye bağlanmadan iki yıl kadar uzadı. Rusların bilhassa Kırım Hanına ödene gelen yıllık vergiyi, yani "tış"ı vermemek hususunda dayandıkları anlaşılıyor; çünkü Ruslar nazarında böyle bir vergi ödendiği takdirde, Moskova adetâ Kırım Hanlığının tabiiyetini kabul

1 Silâhdar Fındıklık Mehmed Ağa *Tarihi,* I, SS 674-723.

•yirmi yıllık bir "Mütareke" akdine muvafakat etti. Böylelikle ilk "Türk-Rus Barışı" akdedilmiş oldu.[1]

Bahçesaray'da Rus murahhasları ile Kırım Hanı arasında akdedilen bu anlaşma şu maddeleri ihtiva ediyordu: i. Mütareke 3 Ocak 1681 tarihinden başlamak üzere yirmi yıl müddetle olup, Kırım Hanlığı ile Rusya arasındaki sınırı Dnepr nehri teşkil edecektir; Han'a geçen üç yılın vergisi (yani "tış") birden ödenecek

1 Silâhdar Ağa *Tarihi,* I. S. 733; A. N. Kurat, *Rusya Tarihi,* S. 234/35.

1 Başbakanlık Arşivi, Tapu Defteri, Kamaniçe eyaleti.

Büyük Petro ve halefleri devri

1683 te Viyana surları dibinde Osmanlıların yenilmeleri üzerine Türklere karşı teşkil edilen "Mukaddes îttifak"a (Nemse Ça- sar'lığı, Venedik ve Lehistan) Leh kralı Yan Sobieski'nin ısrarı üzerine Rusya da katılmıştı. Buna muvaffak olmak için Yan Sobieski, ilerisini hiç düşünmeden, Lehistanın bazı hayatî menfaatlerinden Moskova Rusya'sı lehine feragatte bulundu ve 1687 de Moskova ile bir "ebedî barış" akdetti. Bu barışla Lehistan "Kiyeften ebediyen vazgeçtiğini" de kabul etmişti, yani Rusya'ya sağ sahil Ukray- nada hareket serbestisini tanımıştı. Bunun karşılığında Rusya da Osmanlı Devletine harp ilân edecek ve filen harbe girecekti. Anlaşmaya uyarak Rus orduları, bu sıralarda Moskova'da Devletin başında bu- lunan Prenses Sofya'nın gözdesi Prens Golitsın'in kumandasında, 1687 ve 1689 da Kırıma iki sefer açtılarsa da, her ikisinde de, büyük kayıplara uğrayarak geri çekilmek zorunda kaldılar. Bu suretle Moskova- ınn "Mukaddes İttifak" Devletleriyle aynı safta yer alması, sadece Rusların yenilgisine götürdü. Mamafih bu katılmanın Rusya için büyük bir önemi vardı: Rusya, tarihinde ilk defa olmak üzere Avrupalı hıristiyan Devletlerle aynı cephede Türklere karşı büyük bir harbe iştirak etmiş oluyordu. Esas Osmanlı kuvvetlerinin Nemse Çasarı ve Venediklilere karşı savaşmaları hasebiyle, Ruslara karşı ancak Kırım Hanının atlıları ve az miktarda Osmanlı askeri gönderi- lebildiğinden, savaşın Rus arazisine nakli de imkânsızdı. Fakat az sonra Rusya'da vukua gelecek bazı değişiklikler, bu Rus-Türk savaşının hiç beklenmedik bir istikamette gelişmesine yol açacaktır. Bu değişikliklerin başında da, Rus tarihini yep yeni bir istikamatte sü- rüklüyecck olan: Petro'nun Rus tahtına geçmesi olayı gelmektedir.

Naibe Sofya ve gözdesi Golitsın'in düşmanları 1689 yılı Ağustosunda Petro'yu tahta geçirmeye muvaffak olmuşlardı. Moskovadaki "Almanların" tesiriyle tâ gençliğinden beri "Batı Avrupa" ya karşı hayranlık hisleri beslemiş olan Petro, tahta geçtikten sonra da bu hayranlığını devam ettirmiş ve Rusya'nın "Batılılaştırılması" yolunda bütün enerjisini sarf etmeğe başlamıştı. Bunların başında da Avrupa üsulu yeni bir ordu teşkil etmek geliyordu. Bundan başka Petro "donanma" yapmak hevesine kendisini kaptırmış ve

nın "denizlere çıkması" gerektiğine de hükmetmişti. Rusya'ya nisbeten yakın Baltık sahilleri bu devrin en kudretli Devleti olan İsveç'in elinde olduğundan, Rusya'nın İsveç'e karşı harekete geçmesi bahis konusu olamazdı. Halbuki Rusya "Mukaddes ittifak" dolayısiyle Türkiye'ye karşı harp halinde idi. Bunun icabı olarak Azak kalesi Ruslar tarafından alındığı takdirde, Karadeniz'e ulaşmak imkânları da hasıl olacaktı.

1 Akad. M. M. Bogoslovskiy, *Petr* I. Cild I, SS. 210-271

2 Akad. M. M. Bogoslovskiy, *Petr I.* Cild I. SS. 280 v.d.

hasarına bizzat katıldı. Rus hizmetindeki İskoçyalı Gordon ve İsviçreli Lefort idaresindeki Rus kuvvetleri ve gemileri, kaleyi her taraftan sıkıştırmalarına rağmen, Türk garnizonu şiddetle karşı koymakta idi. Rus kampına Nemse Çasarı tarafından gönderilen mütehassıs topçu zabitleri geldikten sonradır ki, Rus topçu ateşi tesirini gösterdi ve kalenin dayanamayacağı anlaşıldı. Bu durum karşısında Azak Paşası, 19 Temmuz 1696 tarihinde kaleyi "vere" ile Ruslara teslim etti. Bu surede Karadeniz'in "kilidi" sayılan bu mühim Türk kalesi Rusların eline düşmüş oldu.[1] Çar Petro Avrupalı kumandanların yardımıyle büyük bir zafer kazanmış ve Karadeniz'e çıkmak yolunda ilk adımı atmış bulunuyordu. Bu zafer, Moskova'da yapılan ve o zamana kadar misli görülmemiş olan bir gösteri ile tes'it edildi. Rus kuvvetleri aynı zamanda Kırım'a karşı da harekete geçtilerse de, fazla bir başarı elde edemediler. Ancak, Dneprin aşağısındaki Kadıkermen palankası Ruslar tarafından zapt edildi ve Dnepr nehrinin aşağı kısmı savaş sahnesi haline getirildi; Rusların buralardan Karadeniz'e çıkmak istedikleri anlaşılıyordu.

Azak kalesinin Çar Petro tarafından zaptı Osmanlı Devletine indirilen "ilk büyük Rus darbesi" olması itibariyle ayrıca mühimdi; Askerî bakımdan zayıf telâkki edilen Moskofların zaptı güç bir kaleyi alabilecek kadar kuvvetlendikleri bu suretle meydana çıkmış oldu. Bu olayın İstanbul'da endişelere yol açtığı muhakkak olmakla beraber, daha 60 yıl evvel (1637) buranın Kazakların eline geçtiği ve yeniden Osmanlılar tarafından işgal edildiği hatırlanarak, Azak kalesinin geri alınacağına inanılmış olması mümkündür. Fakat bu defaki Rus hücumu 1637 deki Kazak hücumuna benzemiyordu. Don nehrinin yukarlarından inşa edilen 30 kadar harp gemisi, ve Rusların çok sayıda ağır top kullanmaları keyfiyeti, Rusya'da askerî sahada başlayan büyük değişiklikleri açıkça ortaya koymuştu. Mamafih Türkler nazarında Ruslar yine de büyük bir askerî kıymet teşkil etmiyorlardı; nasılsa onlara karşı durulabileceği zihniyeti hâkimdi. Esas Osmanlı kuvvetleri Nemse Çasarı ve Venediğe karşı savaştıklarından, Ruslara karşı Kırım Hanı ve zayıf Osmanlı kıtaları ayrılabilmişti. Buna rağmen Ruslar karadan fazla bir başarı elde edemediler; Çar Petro bütün gayretlerine bakmaksızın Kırım'a so- kulamadı ve çok arzu ettiği halde Kerç Boğazını ele geçirerek Karadeniz'e ayak basamadı. Halbuki Petro'nun Osmanlı Devletine karşı harbe giriştiği zaman

1 Yine, I. 327 de devamı.

murahhasları ile "Mukaddes İttifak" Devletleri murahhasları arasında Karlofça'da yapılan barış müzakerelerinde Ruslar Kerç kalesinin kendilerine bırakılması hususunda İsrar ettilerse de, müttefikleri tarafından desteklenmeyince, Çar Petro Karlofça'da ancak iki yıllık bir mütareke akdine muvafakat etti. Rusya ile Türkiye arasındaki esaslı barış İstanbul'a gönderilecek murahhaslar tarafından yapılacaktı.

Çar Petro işte bu İstanbul müzakerelerini bahane ederek, Kerç boğazından Karadeniz yolu ile İstanbul'a kadar bir Rus harp gemisini göndermek suretiyle ilerisi için bir emsal yaratmak ve bu suretle Rus harp gemilerine Karadeniz'e çıkmak imkânını sağlamak istemişti. Sırf bu maksadla Voronez tersanesinde inşa edilen "Krepost"' (Kale) adlı bir harp gemisi, müzakereler için İstanbul'a gidecek olan Ukraintsev'i ve maiyetini götürecekti. Nitekim bu gemi, Hollandalı Kaptan Peter Pamburg'un kumandasında, 28 Ağustos/y Eylül 1699 tarihinde Kerç boğazını geçerek Karadeniz'e açıldı ve 2/12 Eylül 1699 tarihinde Boğaz içine girdi.[1] Bu suretle hiç beklenmedik bir tarzda bir Rus harp gemisi Karadenizi geçerek İstanbul Boğazına girmiş oluyordu.

Rusların bu "küstahlıkları" Babıâli tarafından ciddiye alınmamış ve her halde barış müzakereleri için gelen Rus murahhasına bu yüzden müşkülât çıkarılmak istenmemiştir; aynı zamanda bu Rus gemisine karşı duyulan tecessüs ve geminin "küçümsenmesi" de bir dereceye kadar rol oynamış olmalıdır. Rus gemisine Topkapı Sarayı önünde (Saray burnunda) demirlemesine müsaade edilmişti. İstanbul ahalisi, bilhassa Rumlar arasında, bu Rus gemisinin büyük bir merak uyandırdığı anlaşılıyor; Sadrazamın ve hattâ Osmanlı Padişahının kendisinin (Mustafa II.) dahi bir sandala binerek Rus gemisinin etrafında dolaştıkları iddia edilmiştir.

istanbul'a kadar gelen bu ilk Rus harp gemisinin Saray burnunda kaldığı sekiz ay zarfında (Boğazdan Karadeniz'e hareketi 17/27 Mayıs 1700), Hollandalı Kaptan Peter Pamburg'un küstahça birçok hareketi, gerekli gereksiz gemiden boyuna top attırması ve sarhoşluğu sırasında bu top atışlarını büsbütün azdırması gibi saygısız davranışları, Türk sularına gelen Rus donanmasının "ilk mümessilinin", Çar Petro I. nun Türkiye'ye karşı beslediği görüşlerinin tam bir ifadesi idi. Yani Rus Çarı

1 M. M. Bogoslovskiy, *Petr I.* cild III. SS 8-9.

İstanbul'daki barış müzakereleri esnasında, Rus murahhası, "Karadeniz'den Rus ticaret gemilerine serbestçe gidiş geliş hakkı verilmesini" ısrarla istediyse de, Babıâli tarafından buna şiddetle karşı kondu; Karadeniz'in Osmanlı Devleti'nin bir "iç denizi" olması hasebiyle, buralara hiç bir yabancı geminin bırakılamayacağı görüşü anlatılmak istenirken, "Karadeniz'in Padişahın haremi gibi telâkki edildiği, dolayısiyle oraya hiç bir yabancının girmesine izin verilemiyeceği" de söylendi. Neticede Ruslar 1700 barışı ile Karadeniz'de seyrüsefer hakkını elde edemediler. Bu sıralarda Çar Petro, İsveç'e karşı harp tasarladığından, İstanbul'daki müzakerelerin bir an evvel bitirilmesini emretmiş ve dolayısiyle Karadeniz'de seyrüsefer meselesi üzerinde fazla ısrar etmemişti. Çar'a göre, ileride nasılsa bunun sırası gelecekti.

3/13 Temmuz 1700 de Rusya ile Türkiye arasında akdedilen İstanbul barışı- Rusya'nın Türkiye'ye karşı kazandığı ilk zaferinin bir belgesidir.[1] Bu barışla Türkiye, Azak gibi mühim bir kaleyi, Don nehri mansabında 100 km. kadar sahili ve Kuban mansabında da geniş bir sahayı Rusya'ya bırakmak zorunda kalmıştı. Bir de, Babıâli hiç arzu etmediği halde, İstanbul'da daimî bir Rus elçiliği bulunacaktı. Osmanlı Sarayının bu babtaki şüpheleri tamamiyle yerinde idi; İstanbul'a gönderilecek olan Rus elçisinin diplomatik faaliyetten ziyade, Osmanlı Devletinin- içini karıştırmağa matuf bir takım hareketlerden başka, casuslukla da meşgul olacağı zannedilmekte idi. Babıâlinin bu hususta yanılmadığı,_Çar Petro I. tarafından İstanbul'a tayin edilen ilk Rus elçisi P. A. Tolstoy'a verilen ve Çar'ın bizzat dikte ettirdiği şu talimatnameden açıkça görülmektedir:

> "Tolstoy, Türkiye'de bilhassa şu maddeler hakkında malûmat toplayacak ve hükümetine bildirecekti: Osmanlı İmparatorluğunun umumî durumu, ahalisi, idare şekli, devlet ricali, askerî vaziyeti ve teşkilâtı, yabancı devletlerle münasebeti, varidatın artırılması ve gizli askerî hazırlıkların kolaylaştırılması hususunda alınan tedbirler, harp hazırlıkları yapılıyorsa, bunun kime karşı olduğu, hangi milletlere karşı sempati beslendiği, devlet varidatının yekûnu, bunun toplanma tarzı, gelirin eskisine nisbetle arttığı veya azaldığı, İran'la ticaretin vaziyeti, askerin mikdarı ve nerelerde bulunduğu, harbe hazır kuvvetlerin sayısı ve hazineden ne kadar

1 Ahidname-i Moskulu. Başbakanlık Arşivi, Name-i Hümayun Defteri No 1. SS 6-9 T. Yuzefoviç, *Dogovorı Rossii s Vostokom.* (St Psbg 1869) SS 1-11.

mayacağı, yapılacaksa mevkii ve hangi ustalar tarafından inşa edileceği, Kerç boğazının tamamiyle toprakla doldurulması meselesi, eğer buna kara verilmişse - ne zaman icra edileceği, Çasar (Alman) harbinden sonra Türk piyadesi ve süvarilerinin Avrupai nizama göre talim ettirilip ettirilmedikleri, eski usulün devam edip etmediği, Oçakov (özü), Akkerman (Turla üzerindeki) ve Kili kalelerinin vaziyeti, eski üsule göre mi, yoksa yeni tarzda mı, tabye usulü ile mi tahkim edildikleri, bunun hangi ustalar tarafından yapıldığı, topçuların eski veya yeni nizama göre talim yapıp-yapmadıkları, kimler tarafından yetiştirildikleri, eski mühendislerin ecnebi veya yerlilerden mi oldukları, topçu mektebinin olup olmadığı." [1] Tolstoy bu maddelerin dışında, Kudüs Patriğinden başka Ruslara faydalı olabilecek kimseler hakkında bilgi verecekti. Rus elçisine hükümetiyle yazışması için "şifreli bir alfabe" de verilmişti.

Türkiye'ye gönderilen ilk Rus elçisinin bu suretle mutad diplomatik faaliyetinin dışında ve hattâ bu sıfatı ile bağdaşamıyacak birçok vazifesi de vardı. Nitekim Tolstoy bilhassa hıristiyan reaya arasında Çarın propagandasını yapmağa önem vermiş ve Ruslara casusluk yapacak kimseleri de bulmağa çalışmıştı.

Rus diplomatik usullerinden biri de Osmanlı ricaline bilhassa kıymetli "kürkler" olmak üzere, "hediye" adiyle çokça "rüşvet" vermekti. Rus diplomasisinde, zaten, yalnız Türkler ile değil diğer ülkelerle de münasebetlerde, "kürk"lerin mühim rol oynadığı biliniyor. Rus kürkleri ise Osmanlı sarayında ve Osmanlı ricali arasında çok büyük değer taşımakta idi. Türkiye ile Rusya arasındaki ticaretin işte bu "kürk"lerle başladığı biliniyor. İstanbul'dan "hassa tüccarları", Saraya kürk satın almak üzere sık sık Rusya'ya giderlerdi. Rus elçileri İstanbul'a geldiklerinde sunulması gereken mutad hediye arasında bilhassa "kürk"e ehemmiyet verirlerdi. Osmanlı ricalinden gerekli bilgi edinmek veya arzu ettikleri işleri halletmek için, sözde -hediye" şeklinde *kürk"ler takdim ederlerdi. Sarayda, Babıâli'de, Meşihatta mühim makamları işgal eden kimselerin çoğunun kıymetli sammur kürkleri hep Rus menşeli idi; dolayısiyle "kürk" deyince hemen Rusya hatıra gelirdi. İstanbul'da daimî Rus elçiliğinin tesisinden sonra, Rus "kürkleri" Tolstoy'un Osmanlı ricali ile müzakere ve münasebetlerinde mühim rol oynamıştır; bu kabilden olmak üzere Tolstoy istanbul'daki Fransız elçisi Ferriol'u da kazanmak için kendisine "kürk"ler hediye etmişti. Osmanlı ricalinin bu "kürk" düş-

1 S. Solov'yev, *îsloriya Rossii,* III, 1329; A. N. Kurat, *Prut Seferi ve Barışı,* I, 81 /82.

künluğü, Rus hükümet adamları nazarında Türklerin umumiyetle "rüşvet" düşkünlükleriyle izah edilmiş ve Ruslar da Türklerin bu zaafından istifadeye çalışmışlardı.

Petro I. nun yukarda nakledilen "Talimatnamesi" yalnız Tolstoy
için değil, daha sonraki Rus elçileri için muteber tutulmuş olmalıdır;
zira XIX. yüz yılın ortalarından itibaren Rus elçilerinin İstanbul-daki faaliyetleri, bu "Talimatname" ye tıpa tıp uymaktadır. Çar Petro I. yu en çok ilgilendiren mesele: Türklerin yeni, yani "Avrupai"
nizamı kabul edip etmeyişleri idi. Çünkü, Türkiye Avrupa nizamını kabul edecek olursa, tıpkı Rusya gibi, süratle yükselmek imkânına kavuşacaktı. Zaten sonraları Rus siyasetinin başlıca emeli de: Türkiye-
nin Batı nizamını kabul edip, kuvvetlenmesine mani olmaktı. Türk-lerin Viyana surları dibinde büyük mağlubiyete maruz kalmalarından
sonra, yalnız Çasara değil Ruslara dahi yenilmeleri -Türklerin mevcut
askerî nizamları ve idare şekillerinin artık işe yaramadığını açıkça ortaya koymasına rağmen, İstanbul'da yeniliğe doğru hiç bir hareket
olmayışının, her keşten ziyade Çar Petro I. yu memnun ettiğini tahmin
edebiliriz. Zira Rus Çarının İsveç'in hesabını gördükten sonra, ilk fırsatta, Karadeniz'e çıkmak için Türkiye'ye karşı harbe gireceği muhakkaktı.

Zaten Azak kalesinin zaptından hemen sonra, bu kaleden 60 km.
mesafedeki Taygan mevkiinde, Ruslar, Taganrog adiyle bir deniz üssü kurmağa başladılar. Burada çok geçmeden Azakdenizi Rus Donanmasının inşasına giriştiler ve üç-dört yıl içinde birçok harp gemisi denize indirildi. Bu faaliyetin maksadı Babıâlice gayet iyi bi-
lindiğinden, Ruslara Karadeniz'in yolunu kapatmak üzere Kerç kalesinden bir az yukarda Yenikale adiyle daha da kuvvetli bir kale
inşa edildi.

hata ve Şanssızlıklar yüzünden, Demirbaş Şarl'ın askerî gücü erimiş ve Çar'a galebe çalacak imkânlardan mahrum kalmıştı.[1]

Mamafih 1709 Haziran/Temmuz aylarında İsveç kralı Kırım Hanı Devletgerey'den veya Osmanlı Devletinden yardım almış olsaydı, 27 Haziran/8 Temmuz 1709 tarihinde vukubulan Poltava meydan muharabesinin Çar Petro tarafından kazanılması hayli

1 R. M. Hatton, *Charles XII of Suteden.* London (1968) pp 232-306.

2 Bkz. Akdes Nimet Kurat, *XVIII. yüzyılbaşı "Avrupa umûmi Harbi" nde Türkiye'nin tarafsızlığı.* Belleten, sayı 26. (Ankara 1943), SS 264,'6S.

Çar Petrol, ise Poltava zaferinin verdiği güvenle Türkiye'ye karşı harp hazırlıklarını bir kat daha artırdı; Taganrog'da Rus donanmasının inşasına hız verildiği gibi, Dnepr boyundaki kalelerde de çok miktarda cephane ve asker yığınağı yapıldı; Kazakların da Kırım Ham sahasına girerek Tatarlara hücumları vakaları arttı. Bütün bunlar Rusların ilk fırsatta Türkiye'ye saldıracaklarının emareleri idi. Fakat Rusların İsveç'e karşı harpleri henüz bitmediğinden, külliyatlı Rus kuvvetlerinin bir taraftan Riga'yı muhasara ile meşgul oldukları ve diğer yandan kuzey Almanya'daki İsveç kalelerine karşı savaştıklarından ötürü, Çar Petro I. Osmanlılara karşı harbi boyuna geciktirmekte idi. Fakat bu defa teşebbüsü Türkler ellerine aldılar ve bilhassa Bender'de bulunan Demirbaş Şarl'ın teşviki ve Devletgerey Hanın da ısrarı üzerine, Babıâli 1710 yılı Kasımında Rusya'ya karşı harp ilân etti.

Demirbaş Şarl tarafından İstanbul'a gönderilen genç Leh Generali Poniatowski Saraydaki nüfuzlu kimselere Rusların Devlet-i aliyye için nasıl bir tehlike teşkil ettiğini ve Çarın ilk fırsatta Türkiye'ye karşı harbe başlayacağı cihetle, Babıâlinin daha evvel harekete geçmesi gerektiğini anlatmaya muvaffak olmuştu; bu sıralarda Sarayda en nüfuzlu kimse Silâhdar Ali Paşa (sonraki sadrazam Damat Ali Paşa) idi. Sultan Ahmed III. de nihayet bu görüşü benimsemişti. Dolayısiyle, "barışın muhafazasını isteyen" Çorlulu Ali Paşanın mevkii sarsıldı ve elinden mührü alınarak yerine Baltacı Mehmed Paşa tayin edildi. Sultan Admed III. in huzurunda Kırım Hanı Devletgereyin de katılmasıyle akdedilen "Meşveret-i azîme" de Rusya'ya harp ilânı kararı alındı ve bu suretle 1711 deki Prut seferi vukubuldu.

Rusya için büyük önemi haiz olan isveç harbi henüz sona ermediğinden, Çar Petro I. bu sıralarda Türkiye'ye karşı harbi asla düşünmemişti. Fakat harp kaçınılmaz bir hal alınca, Petro I. kendine has enerjisi ve sürati ile bu harbi sonuçlandırmak kararını aldı. Poltava zaferinden sonra, Rus ordusunun çok yüksek bir askerî kudrette olduğu görüldüğünden, Çar, Türklere üstün geleceğine inanıyordu. Rusların bir müddettenberi Karadağlıları, Sırpları, Bulgarları ve bilhassa Eflâk ile Buğdan ahalisini kışkırttıklarından, Osmanlı Padişahının hıristiyan tebasının Çarı "kurtarıcı" sıfatıyle karşılayacakları da muhakkak gibi idi. Rus kıtaları süratle harekete geçer ve Tuna geçidini tutarlarsa, Osmanlı Ordusunun hareketsiz kalacağına hükmedilmişti. Buğdan

bulunması - Çar Petro I. nun zafere karşı itimadını büsbütün artırmıştı. Fakat Rusların hesaplan yanlış çıktı ve sefer tam bir Rus hezimetiyle neticelendi.

Çar Petro I. nun bitkin bir haldeki 30-40 bin kişilik ordusu, 21 Temmuz 1711 tarihinde, Prut nehri boyunda, her bakımdan üstün Türk ve Tatar kuvvetleri tarafından kuşatıldı; Ruslar ya esir düşmek veya tamamiyle imha edilmek tehlikesi içine düştüler. Askerî bakımdan Çarın ve ordusunun Türk çenberini yarıp çıkmalarına imkân ve ihtimal yoktu. Dolayısiyle Rusya'nın mukadderatı tamamiyle Osmanlı ordusunun başında duranların eline düşmüş gibiydi. Çar Petro I. ve ordusu Türkler tarafından esir edildiği veya imha edildiği takdirde, Rusya'da girişilmiş olan muazzam "Batılılaşma" hamlelerinden başka, 1703 te Neva nehri mansabının Ruslar tarafından isveçlilerden zapt, ve "Avrupaya pencere" teşkiledecek olan St. Petersburg şehrinin tesisi, Estonya ve Livonya gibi Baltık eyaletlerinin işgali olmak üzere muazzam kazançlar bir çırpıda elden gidecek ve Rusya tekrar "komşularına zarar veremiyecek, eski haline" getirilecekti. Fakat Prut boyunda herkesi şaşırtacak, kimsenin aklı ermiyecek haller vukubuldu ve... Çar ile ordusu Türkler tarafından salıverildiler. Bununla Petro I. Rusya'da başladığı muazzam icraata devam etmek imkânını bulduğu gibi, "isveç meselesini" halletmek için de gerekli askerî kudretini muhafaza etmiş oldu.

Çar Petro I. ve maiyeti Prut boyunda Baltacı Mehmed Paşadan sulh istemek zorunda kalmış ve gayet elverişli şartlar koşmuştu. Baltacı Mehmed Paşa, başta kâhyası Osman ağa ile bazı diğer ricalin telkini ve tesiriyle Rusların barış tekliflerini kabul etti ve hemen, 22 Temmuz günü, barış akdedildi. Barış şartları hakikaten Osmanlı Devleti için çok elverişli idi: Ruslar Azak kalesini iade edecekler, Taganrog kalesini yıkacaklar, Dnepr boyundaki kaleleri de yıkacaklar ve bundan böyle Lehistan işlerine karışmayacaklardı; İsveç kralının da memleketine dönmesine mani olmayacaklardı.[1]

Rus ordusunun düşmüş olduğu bu feci durum göz önünde tutulursa, Prut Barışı ile elde edilen kazançlar, Osmanlılar için fazla bir şey ifade etmiyordu. Çar Petro Türk çenberinden kurtulabilmek için, şayet Türkler istemiş olsalardı, "Rusya'nın yansını" feda etmeğe hazırdı. Tabiî bütün bunlar sadece "kâğıd

1 Bkz. Tafsilât için: Akdes Nimet Kurat, *Prut Seferi ve Barışı* II, 526 ve devamı.

yerine getirileceğine ait ciddî bir garanti verilmediği gibi, müddeti bile .tesbit edilmiş değildi. Zaten milletlerarası muahedeler tarihinde, Prut Barışına benzer başka bir anlaşmaya rastlanmamaktadır.; bu muahede her bakımdan noksandır ve üstelik Türkçesiyle Rusçası arasında fark dahi vardır. Baltacı Mehmed Paşa ve etrafındakiler, bu Barışla büyük bir zafer kazandıkları zehabına kapılmışlar ve Çar'ın ordusu başında, çekilip gitmesine muvafakat etmişlerdi. Nitekim 23 Temmuz 1711 öğleye kadar, Ruslar alelacele çekilip gitmişlerdi. Çar Petro I. da bütün hayatı müddetince düşmüş olduğu bu en büyük badireden bu suretle sağ ve salim kurtulmuş, ve diğer harp sahalarında, Rusya için daha da mühim olan işleri yerine getirmek, yani İsveç harbini başarı ile bitirmek ve Rusyada büyük reform işine devam etmek, imkânlarına yeniden kavuşmuştu. Nitekim Çar Petro I. Prut boyundan hemen kuzey Almanya'ya hareketle, orada isveçlilere karşı savaşa hız verdi. Bu suretle Baltacı Mehmed Paşanın dirayetsizliği ve cesaretsizliği ve etrafındakilerden bazılarının ahlâksızlığı yüzünden, Türk ordusu ele geçen bu muazzam fırsattan istifade ederek, Osmanlı Devletinin "kökünü kazımak" maksadıyla gelen düşmanı yok edemedi. Bu yapıldığı takdirde "Rus tehlikesi" en az yarım asır kadar gecikmiş olacak ve belki de Doğu Avrupa (Lehistan, Ukrayna, Rusya) ve isveç tarihi büsbütün başka bir yönde gelişecekti.

Prut boyunda Baltacı Mehmet Paşa ve etrafındakilerin işledikleri bilgisizlik ve gafletin kefaretini Osmanlı Devleti az sonra çok pahalı olarak ödemeye başlayacaktır; bilindiği üzere tarih-hiç bir gafleti affetmemektedir, bunun cezası muhakkak çekilmektedir.

Osmanlı Devletinin başında duranlar, Prut seferinde Ruslara karşı büyük bir zafer kazanılmasına ve 1713 te Edirne muahedesiyle Rusya ile Türkiye arasında normal münasebetlerin tesisine rağmen. Çar Petro I. nun isveç'e karşı elde ettiği başarılarını endişe ile takib etmişlerdi. Rus Çarının, Türkler nazarındaki bazı acayip davranış- ları, tebasının "saçlarını, sakallarını, elbiselerini makasla kestirmesi", veya bizzat türlü maskaralıklara katılması, akıl ermez hareketlerde bulunması, kendisine "Deli" lâkabını kazandırmakla beraber, bu "Deli" Çarın icraatının kısa bir zaman içinde Rusya'yı her bakımdan kuvvetlendirdiği ve yükselttiği de her keşçe tasdik ve kabul edilmekte idi. 11 Eylül 1721 de Rusya ile isveç arasında akdedilen Niş- tad muahedesiyle, Rusya Baltık sahillerindeki

veç'e karşı bu zaferini bütün dünyaya ilân etmiş oldu. Bu her iki olayın İstanbul'da fena tesir yaptığı muhakkak olmakla beraber, Babıâli bunları kabul etmekten başka bir şey yapamazdı. Osmanlı Devleti nazarında şimdiye kadar ancak Nemse Çasarı "İmparator" iken, bu defa aynı unvan Rus Çarına da verilmiş oluyordu. Babıâli Petro I. nun yalnız "İmparatorluğu" nu kabulle yetinmedi, hattâ, İran'a karşı Rus Çarı ile birlikte hareket etmek zarureti karşısında kaldı. Fransa'nın tavassutu ile Rusya ile Türkiye arasında 1721/23 te "İranın taksimi" için bir anlaşma yapıldı; Rusların tek başlarına bütün Kafkasları ellerine geçirmelerini önlemek üzere Babıâli Rusya ile anlaşmak mecburiyetini hissetmişti; Ruslar, İran'dan Mazenderan ve Gilân vilâyetlerini alırlarken, Revan ve çevresi Türkiye'nin eline geçmişti. Rusya ile böyle bir anlaşma yapılmasına rağmen, Türk devlet ricali Petro I. nun faaliyetini endişe ile takib- etmekte idiler; her an Rusların saldırısına uğramaktan korkulmakta idi. Dolayısiyle "Deli Petro I." nun 1725 başında ölümü haberi İstanbul'a ulaşınca her kese rahat bir nefes almıştı.

Yakın Rus tarihinin en büyük simalarından biri olan Çar Petro, Rus dış siyasetine belli bir istikamet vermişti: İsveç, Türk ve Leh meselelerinin Rusya'nın tam istediği bir tarzda halli. Petro I. gerçi Karadenize ulaşamadı ve dolayısiyle "Türk meselesi"ni çözemedi; fakat İsveç ve kısmen Leh meselelerini halletmek suretiyle Rusya'ya büyük kazançlar sağladı. "Türk meselesi'' nin hallini ise kendi haleflerine bir kâgıd üzerinde "vasiyet" etmese dahi, icraatı ve faaliyetiyle bunun istikametini tayin ve tesbit etmiş oldu.[1] Nitekim kendisinden sonraki Çariçe ve Çarlar bu siyaseti benimsiyecekler ve gerçekleştirmeğe çalışacaklardır.

Büyük Petro I. nun halefleri zamanında (bilhassa kızı Anna ve Elizabet) Devlet idaresinde Baltık Almanlarının nüfuzları çok büyüktü. Bunlardan Biron, Ostermann ve General Münnich, Rusya'nın iç ve dış siyasetini istedikleri gibi yönetmişlerdi. Ostermann, Dışişleri nazırı sıfatıyle, Rusya'nın Türkiye'ye karşı harekete geçmesi için ilk fırsatı kullanmış ve 1736 da, Rusya, Nemçe Çasarlığının müttefiki sıfatıyle, Türkiye'ye karşı harbe başlamıştı. Ostermann'ın Osmanlı İmparatorluğunun "taksimi" ni tasarladığı ve bu münasebetle bir proje dahi hazırladığı malûmdur. Bu hususta kendisinin en büyük destekçisi; Rus

1 Petro I. nun Osmanlı Devletine karşı tutumuna ait: B. H. *Peter the Great and the Ottoman Empire,* Oxford 1949.

tu. Rus hizmetindeki bu Kurlândalı Alman Generali, Türklere karşı büyük bir zafer kazanacağından emindi. Nitekim Rus kuvvetleri Münnich'in idaresinde Kırım üzerine yürüdüler ve Or-Kapısını aldıktan sonra, Kırım'ın içlerine kadar ilerliyerek, Bahçesaray'ı yaktılar. Bu suretle Kırım ilk defa Rus istilâsı ve tahribine uğramış oldu. Rusların zaferleri bununla da kalmadı, Türklerin en kuvvetli kaleleri sayılan Özü (Oçakov) de Münnich tarafından zaptedildi. Diğer yandan Azak kalesi de Rusların eline geçti. Bu suretle Osmanlı Devleti bütün harp sahalarında Ruslara mağlup olmuştu.

Katarina II. devri, Küçük - Kaynarca Muahedesi ve sonrası

Küçük bir Alman Prensinin kızı olan Katarina gayet iyi bir terbiye ve tahsil görmüş, devrin icabı mükemmel Fransızca öğrenmiş, Fransız kültürü ruhunda yetiştirilmiş, sonraları Montesquieu ve Voltaire'in eserlerinden de ilham almıştı. Katarina, Rus Çan Petro III. nun karısı sıfatıyle "Çariçe" olmuştu. Petro III. nun haşin davranışları ve dirayetsizliğinden bıkan üst tabaka Rus zabitleri bir komplo ile Petro III. yu öldürdükten sonra, Katarina'yı tahta geçirdiler. Bununla Rus tahtına Avrupa tahsili görmüş "aydın" bir Çariçe geçmiş oldu. Katarina II. zekâsı ve Devlet idaresindeki kabiliyetlerini göstermek için Rusya'da büyük imkânlar buldu. Nitekim az sonra, Rusyada Büyük Petro I. yu andıran yeni bir hamle başlayacaktır. Bu hamle bilhassa Rusya'nın Lehistan ve Türkiye hesabına genişlemesi şeklinde kendini gösterdiğinden Türk-Rus münasebetleri tarihinde çok mühim bir yer tutmaktadır.

Bilindiği üzere "Büyük Devlet" olmak yoluna giren her bir Devlet, kuvvet ve kudreti nisbetinde komşuları hesabına genişlemek siyasetini takip etmektedir; hangi tarafta az mukavemet görürse oraya doğru yayılmaktadır. Rusya'nın da aynı şeyi yapacağı muhakkaktı.

riyetinde kalmıştı, isveç'ten sonra, Rusya'nın "yayılış" sahasını Lehistan ve Osmanlı ülkesi teşkil edecektir. Çünkü her iki Devlet de Rusya nazarında "yumuşak saha" telâkki edilmekte idi.

Lehistan Devlet teşkilâtının hususiyetleri ("kralların seçilmesi"), Rusya'ya bitişik sahada, yani Litvanya'da, Ortodoks-Beyaz Rus nufusunun çokluğu ve bunların hâkim unsur olan Katolik-Leh beyzadeler tarafından "ezilmeleri" - Moskova hükümetine Lehistan'a mü- dahele için imkânlar vermekte idi. Halbuki Lehistan'da Rus nüfuzu ve hâkimiyetinin yerleşmesi Osmanlı Devleti için büyük bir tehlike sanıldığından, Babıâli, Lehistan'daki Rus tahrikâtına karşı çıktı ve neticede iki Devlet arasında beş-altı yıl sürecek olan büyük bir harp başladı.

Petro I. zamanından itibaren Rus Devlet adamları ve ordu erkânı, Osmanlı Devletinin zâfa uğradığını biliyorlardı. Petro' dan sonra Osmanlı Devleti daha da zayıflamış, Türk ordusu Rus askerî kuvvetlerine nisbetle büsbütün değerini kaybetmişti. Katarina II. işte Türklerin bu zâfından istifade ederek, Osmanlı Devletini "yok etmek yolundaki" büyük emellerine varılabileceğine kanaat getirmişti, ilerde görüleceği üzere bunun ilk merhalesi "Karadeniz'e inmek" ve "Kırım'ı Rusya'ya ilhak etmek" olacaktı; daha sonraki safhada da Boğazlar ile istanbul'u ve Ege denizindeki adaları Rus hâkimiyeti altına koymak (sözde "bir Grek (Yunan) Devleti" kurmak) suretiyle, Osmanlı imparatorluğuna son verilecekti.

1769-1774 Rus-Türk harbinin hususiyetlerinden biri de: Bu harpte Rus orduları, Rumyantsev, Potemkin, Suvorov ve başkaları gibi gayet dirayetli kumandanlar tarafından sevk ve idare edilmişlerken, Osmanlı-Türk ordularının da çok kısa fasılalarla birbirlerini takibeden, yaşlı, hastalıklı, dirayetsiz ve çoğu çekingen yedi Sadrazam tarafından kumanda edilmeleri ve mağlubiyete sürüklenmeleri olmuştur. Osmanlı Devleti tarafından bu Rus harbine hazırlıksız girilmiş, Hotin, Bender, Kili ve diğer kalelerin tahkimi ihmal edildiğinden - Ruslar arka arkaya birçok zafer kazanmışlar ve sınırdaki Türk kalelerini ele geçirmişlerdi. Leh hududundaki en mühim Türk kalesi olan Hotin tedbirsizlik yüzünden Rusların eline düşünce Buğdan ve Eflâk yolu Ruslara açılmış oldu. 1770 yılı Ruslara daha büyük zaferler getirdi: General Rumyantsev kumandasındaki Rus kuvvetleri, sayı bakımından Türklerden bir kaç misli az olmalarına rağmen, 27 Temmuz 1770 da Larga'da, ve 12 Ağustos 1770 de Ka- ğul

çok mikdarda ganimet aldılar. Az sonra Kili, Akkerman ve İbrail kaleleri de Rusların eline düştü; bu suretle Rus kuvvetleri Tuna nehrine kadar inmiş oldular. Aynı zamanda Rus kıtaları Azak ve Taganrog sahalarını da işgal edince, Katarina II. Karadeniz'e, Kırım üzerine ve Kafkas sahillerine doğru ilerlemek imkânlarına kavuştu.

1 E. V. Tarle, *Çepmnskiy boy i pervaya russkaya eskadra v Archipelage* (Çeşme deniz harbi ve Adalar denizinde ilk rus filosu) Moskova-Leningrad 1945.

gazım zorlayıp istanbul'a dahi hücum etmeleri mümkündü. Fakat, bu sıralarda Osmanlı hizmetinde bulunan Baron de Tott tarafından Çanakkale Boğazının süratle tahkim edilmesi üzerine, Rus harp gemileri Boğazı zorlamaya cesaret edemediler. Rus donanması daha bir müddet Egedenizinde kaldı ve Ruslar bazı adaları işgal ettiler. Hattâ Mısırda Osmanlı Padişahına karşı isyan eden Ali Beyi kışkırtarak kendisine yardım vadinde bulundular. Bu suretle Rus kışkırtmaları yalnız Rumlar ve Karadağlılara, yani hıristiyan tebaya, münhasır kalmayıp, Mısıra dahi teşmil edilmişti. Mamafih bu Rus kışkırtmalarından bir netice çıkmadı, Ali Bey de yakalanarak, idam edildi.

Osmanlı Devleti için büyük yenilgilerden biri, ve belki en mühimi, 1771 yılı Temmuzunda Kırım'ın Ruslar tarafından işgali oldu. Or-Kapısını zapteden Rus kıtaları Kırım'da mukavemet görmeden, içeriye doğru ilerlediler. Kefe, Kerç ve Yenikale gibi en mühim şehirleri de ele geçirdiler. Bununla Kırım'ın Rusya'ya ilhakı için gerekli askerî durum da yaratılmış oldu.

Hem karadaki, hem denizdeki yenilgiler üzerine Osmanlı Devletinin Rusya karşısında fazla dayanamayacağı anlaşılınca, Babıâli Ruslarla müzakerelere girişmek mecburiyetinde kaldı. Fokşana ve Bükreş'te başlanan barış müzakereleri Rus taleplerinin ağırlığı yüzünden kesilmişti. Fakat yeni Türk mağlubiyetleri karşısında Babıâli tekrar müzakerelere girişmek zorunda kaldı ve nihayet, Tuna nehrinin güney kıyısındaki Küçük-Kaynarca köyünde, 10/21 Temmuz 1774 tarihinde meşhur "Küçük Kaynarca Muahedesi" akdedildi.[1] Osmanlı İmparatorluğu tarihinde bir dönüm noktası teşkil ettiği muhakkak olan bu "Küçük-Kaynarca Barışı" - Rus-Türk münasebetleri üzerinde büyük bir tesiri olan bir anlaşmadır. Bu muahede -Rusya'nın Devlet-i aliyye'ye kabul ettirdiği ve çok ağır şartları ihtiva eden bir yenilge vesikası olması itibariyle de mühimdir. Fokşana ve Bükreş müzakerelerinde hazırlanmaya başlayan ve Küçük-Kaynarca'da son şeklini bulan bu anlaşma metni,[2] Rus diplomatik usulleri ve başarılarını ortaya koyması cihetlerinden de önemlidir. 28 esas ve 2 ayrı maddeden ibaret olan bu muahede ile Devlet-i aliyyenin Rusya'ya bırakacağı Dnepr ve Dnestr nehirleri arasındaki geniş bir sahayı tes- bitten başka,

1 Bu sahadaki Sovyet-Rus eseri: E. 1. Druzinina, *Küçük Kaynarçiyskiy mir* 1774 *g* (1774 Küçük-Kaynarca barışı), İlimler akad. Moskva 1955.

2 Başbakanlık Arşivi (İstanbul) Rusya Ahidnamesi defteri, SS. 139-149. *Muahedat Mecmuası,* C. III. SS 254-273.

Kırım Hanlığının "müstakil bir Devlet olacağı" ve bir de "Istanbuldaki Rus kilisesinin Rusya'nın himayesi altında bulunacağı" gibi gayet mühim maddeler bulunuyordu.

"Küçük-Kaynarca Muahedesi"nin en mühim maddesi 2. si olup: Kırım Hanlığının bundan böyle tamamiyle müstakil olacağı, yani Osmanlı Devletinin himayesinden çıkacağına aitti. Bununla Kırım Hanlığının 1475 tenberi devam edip gelen Osmanlı Padişahına bağlılığına son verilmiş oluyordu. Bundan böyle Kırım Hanlığına giren bütün Tatarlar, yani: Kırım, Bucak, Kuban, Yedisan, Canboy- luk, Yediçkül "Tatarları", "Hiç bir yabancı Devlete tabi olmayacaklar' ' ve "Tatar tayifesi kendi reyleriyle Cengiz sülâlesinden olmak üzere kendilerine bir Han seçmek suretiyle, eski kanun ve adetleri üzere müstakil bir Devlet olarak yaşayacaklardı". Ayni maddeye göre: Osmanlılara ait olan Kerç ve Yenikale kaleleri Rusların elinde kalacak, Kırım'da ve Aksu nehri ağzında Ruslar tarafından işgal edilmiş olan kaleler iade edilecekti. Ruslar bu suretle Kırım'ı ve Kerç Boğazını kontrolleri altında tutmak imkânını elde etmişlerdi. Kırım Hanlığının "İstiklâli " tanınması buranın Rusya'ya ilhakı yolunda atılmış ilk adımdan başka bir şey değildi.

"Küçük-Kaynarca Muahedesi"nin en çok üzerinde durulan ve türlü tefsirlere yol açan maddeleri 7. ve 14. maddeleri olmuştur. Bu maddelerin Rusya'ya Osmanlı ülkelerindeki Ortodoks-Hıristiyan teba üzerinde "himaye hakkı" tanıdığı ve dolayısiyle Rusya'ya Türkiye'nin iç işlerine karışmak hakkı verdiği şeklinde tefsir edile gelmiştir. Halbuki az sonra görüleceği veçhile mezkûr "maddeler"de bu hususta bir sarahat mevcut değildir ve bu yoldaki tefsirler sadece maddelerin gayet muğlâk olarak ifade edilişlerinden ileri gelmiştir.

Türkiye ile barış akdine girişilirken Rus murahhasları ve İstanbuldaki Rus elçisi Obrezkov, ta baştan art niyetlerle harekede Rusya'ya Ortodoks tebanın "himayesi" ni barış metnine koydurmak için bir takım hileli yollara sapmışlardı. Haddi zatında bunun ehemmiyetsiz bir mesele olduğu intibaını yaratmak maksadıyle bunu ayrı iki madde halinde öne sürmüşlerdi. 7. madde ile: "Devleti aliyye hı- ristiyan dinini ve kiliselerini kaviyyen siyanet" (himaye değil) edecekti. 14. madde ile de "Rus Elçiliğine Galata'da umumî bîr Ortodoks kilisesi yapmak hakkı tanınacak, ve Rus elçisine de bu kilisenin ve hiz- metkârlarının yararına Babıâli

Ehemmiyetlerinden ötürü bu maddeleri aynen naklediyoruz:

"Madde 7. Devlet-i aliyyemiz taahüd eder ki Hıristiyan diyanetinin hakkına ve kimselerine (kiliselerine) kaviyyen siyanet ede. Ve Rusya Devletinin elçilerine ruhsat vere ki her ihtiyaçta gerek 14. madde'de zikrolunup, Mahruse-i Kostantiniye'de beyan olunan kinise-i mezkûre ve gerek hademesinin siyanetine ibraz-ı tefhimat-ı mütenevie eyleye, ve elçi-i mumaileyhin bir gûna uruzu Devlet-i aliyemin dost-u sâfi ve hemci- varı olan devlete müteallik adam-ı mutemedi tarafından arz ve tebliğ olunmağla, Devlet-i aliyyemiz taraûndan kabul eylemelerini Devlet-i aliyyemiz taahhüd eder."

Bu maddenin Rusça metni az bir farkla şöyle ifade edilmiştir:

"Devlet-i aliyye hıristiyan dinini ve kiliselerini kuvvede koruyacağını vâdeder ve aynı veçhile gerek (işbu muahedenin) 14. maddesinde zikrolunan İstanbul'da (yapılacak) kilisenin ve gerek (bu kilisenin) hizmetkârının yararına her halü kârda Rusya imparatorluk Elçilerine her türlü takdim ve arzda bulunmalarına izin verir ve bunları komşu ve samimî bir devletin itimada lâyık mümessili tarafından yapılmış sayarak, dikkat nazarına almayı vâdeder."

14. maddede zikredilen kiliseye ait şu hükümler bulunuyordu:

"Düvel-i saireye kıyasen kilise-i mahsuseden maada Galata tarafında Beyoğlu nam mahallenin yolunda tarik-i âmde Rusya Devleti bir kilise bina ettirmek caiz ola. İşbu kilise kilise-i avam olup Dosografa kilisesi tabir ve tesmiye ve ilelebed Rusya Devletinin elçisinin siyanetinde olup her türlü taarruz ve müdahaleden emin ve beri hiraset ola."

Yani bu madde ile Rusya, diğer Devletler gibi istanbul'da Elçilikte yaptırdığı hususî kiliseden başka bir de (diğer Devletlerden ayrı olarak) Galatada Ortodoks ahali (yani Rumlar) için umûmî bir kilise yaptırmak hakkını elde etmiş ve bu kilise Rus Elçiliğinin himayesi altına konmuştu. Bir de Rus elçisi gerekirse bu kilisenin ve orada vazifeli olanların yararına Babıâli nezdinde isteklerde bulunacak ve bu istekler de Babıâli tarafından iyi niyetle karşılanacaktı. İşte 7. ve 14. maddelerin hükümleri bundan ibaretti. Burada açık olarak Rusya'nın Osmanlı ülkesindeki Ortodoks-Hıristiyan tebasını "himaye eder" diye bir hüküm yoktu. Fakat, Devlet-i aliyye ile Hı

ristiyan Devletler arasında, şimdiye kadar, Küçük-Kaynarca Muahedesinin 7. ve 14. maddelerine benzer her hangi bir hüküm olmadığından ve bilhassa 7. madde ile güya Rusya Devlet-i aliyye'yi "Hıristiyan dinini ve kiliselerini korumasını" taahhüd altına koydurmakla, milletler arası anlaşma bakımından bir hak kazanmış görünüyordu. Hıristiyan dini denince Rusya'da "Ortodoks dini" anlaşıldığından, dolayısiyle Rusya da Türkiye'de "Ortodokslara sahib" çıkıyordu. Anlaşmadaki 7. ve 14. maddelerin muğlâk ifadesi Rus hükümetlerine daima açık kapı bırakmış ve Rusların her fırsatta Türkiye'nin iç işlerine karışmalarına yol açmıştır. Nitekim Katarina II. nın Türkiye ile barışın akdi münasebetiyle 19/31 Mart 1775 tarihinde neşrettiği "Manifesto" da bilhassa bu maddeler üzerinde durması, Rusya'nın bundan böyle Türkiye'deki Hıristiyanların (yani Ortodoks'ların) hâmisi olacağını belirtmesi - Rusların ilerisi için besledikleri emellerini açığa vurmakta idi.

"Küçük-Kaynarca Muahedesi" nin 11. maddesi ile Rusya Osmanlı memalikinde tam bir ticaret serbestliği elde etmekle kalmamış, başta Fransa ve İngiltere olmak üzere Osmanlı Devletince tanınan ve "Kapitülâsyonlar" adiyle bilinen bir takım ekonomik ve adlî imtiyazları bir çırpıda elde etmişti, istanbul'daki Rus elçileri Belgrad Muahedesinden sonra, Osmanlı ülkelerindeki ticarete dair etraflı bilgi toplamışlar ve bu arada "Kapitülâsyon" hükümleriyle de ilgilenerek bu hususta St. Petersburg'a tafsilatlı raporlar göndermişlerdi barış müzakereleri sırasında, Fokşana'da ve Bükreş'te Rus murahhasları tarafından yapılan taleplerde Fransa ve ingiltere'ye tanınan ekonomik ve adlî imtiyazların Rusya'ya da verilmesini istemişlerdi. Nitekim bu talepler Küçük-Kaynarca Muahedesinin 11. maddesine kondu ve bu surede Rusya "Kapitülâsyonlar hakkını elde etmiş oldu. Hattâ bir adım daha öne giderek Türkiye ile ticarette "en çok müsaadeye mazhar olan millet" muamelesi imtiyazını elde etti. Rusya bu hak ve imtiyazlarını ta 1914 Birinci Dünya Savaşına kadar muhafaza edecek ve ancak Çarlık rejiminin yıkılmasıyle "Kapitülâsyonlar" dan vazgeçecektir.

Küçük-Kaynarca Muahedesinin 11. maddesine dayanılarak hazırlanan ilk Rus-Türk "Ticaret anlaşması"na, Devlet-i aliyye tarafından Fransa'ya tanınan 1740 yılındaki Kapitülâsyonlar örnek tutulmuştu. 81 maddeden ibaret olan bu anlaşmanın 47 maddesi Fransız Kapitülasyonlarından olduğu gibi aktarılmıştır; kalan maddeler de Rus-Türk ticaretinin hususiyetlerine aitti. 1783 te

bu "Rus-Türk Ticaret Anlaşması" Rusya'nın Osmanlı ülkelerinde yapmak istediği ekonomik faaliyetin mahiyetini göstermekte ve Rusların bilhassa Karadeniz ticaretine çok büyük önem verdiklerini açığa vurmaktadır. Bu ticaret anlaşması aynı zamanda Kapitülâsyonlarla Rusya'ya tanınan hak ve imtiyazları da birer birer saymaktadır.

"Küçük-Kaynarca Muahedesi"nde "Boğazlar meselesi"ne de yer verileceği muhakkaktı; Ruslar Karadeniz'in bütün kuzey sahillerinin pek yakında ellerine geçeceğinden emin oldukları gibi, Rus zahire ticaretinin de gelişeceğine muhakkak nazariyle baktıklarından, Rus ticaret gemilerinin Boğazlardan serbestçe geçmelerini sağlamak maksadıyle bu hususu "Barış anlaşması'' nın 11. maddesine koydurmuşlardı. Fakat Rus harp gemilerinin Karadeniz'den Akdeniz'e çıkması, yani İstanbul Boğazından geçmesine Babıâli asla muvafakat etmedi; İngiliz, Fransız ve diğer Devletlerin harp gemilerine de İstanbul Boğazından geçip Karadeniz'e girmelerine müsaade edilmediğinden, Babıâli bu hususta direnebildi. Bu suretle, "Küçük-Kaynarca Muahedesi" ile de Rusya bakımından "Boğazlar meselesi" yine de halledilmiş olmadı ve bu nokta Rus siyaseti ve diplomasisi nazarında en mühim problem olmakta devam etti. Mamafih Katarina II. "Küçük-Kaynarca" muahedesinden hemen sonra Boğazlar meselesi" ni bir çırpıda çözmek istiyecek ve bu maksadla meşhur "Grek projesi" ni tasarlayacaktır.

Rusya, "Küçük-Kaynarca Muahedesi" ile hakikaten çok büyük menfaatler sağlamış oldu. Karadeniz'e çıkmak tasarısı halledilmemiş olmakla beraber, bu yolda ciddî adımlar atılmıştı. Kırım'ın Rusya'ya ilhakı ancak bir zaman meselesi olacaktı. Rusya bu barış ile Türkiye'ye karşı gerek siyasî ve gerek ekonomik cihetlerden tam bir üstünlük sağlamış oldu. Nitekim bu muahede batılı tetkikçilerin de kabul ettikleri bibi "Rus diplomatik maharetinin ve Türk gafletinin bir şah eseridir". Bu barışa takaddüm eden Fokşana ve Bükreş müzakereleri ile Küçük-Kaynarca'daki görüşmeler sırasında Rusların diplomatik beceriklikleri açıkça görülmüştür; Ruslar maddeleri birbirlerinden ayırmak ve muğlâk ifadeler kullanmak suretiyle, Türk murahhaslarını aldatmaya ve Türklerin gafletinden istifadeye imkân bulmuşlardır.

Nitekim muahedenin akdinden az sonra Babıâli işin farkına vardı ve barış maddelerinden bazılarını ya tadil veya kendine göre tefsir etmek istedi. Bilhassa Kırım'ın durumu İslâm — Türk

üzerinde büyük tepkiler yaratmıştı. Bu münasebetle Babıâli ile İstanbuldaki Rus elçisi Obrezkov arasında görüşmeler ve tartışmalar başladı. Bunun üzerine Ruslar ağır basarak Babıâli'yi, "Küçük- Kaynarca Muahedesi" ni açıklayan ve teyid eden bir anlaşma akdine zorladılar.[1] 10/21 Mart 1779 da akdedilen "Aynalı Kavak Mukavelesi" ile Ruslar yeni bir diplomatik zafer kazanmış

1 S. S. Tatişçev, *Vneşnyaya politika Imp. Sikolaya I. go.* T. I. S. 467.

2 Teferruat için: V. A. Ul'yanitskiy, *Dardanelly, Bosfor* i *temoye more u XVIII* e. (XVIII y. y. Boğazlar ve Karadeniz). Moskva 1883 m. y.

Mamafih bu "Grek projesi" aslında hiç biı ciddî esasa dayanmıyordu; böyle bir "Grek Devleti"nde Rumların sayı itibarı ile küçük bir azınlıkta kalacakları muhakkak olduğu gibi, başta İngiltere ve Fransa olmak üzere Avrupa Devletlerinin Rusya'nın Boğazlan ele geçirmesine karşı kovacakları da aşikârdı. Dolayısiyle Katarina II. bu geniş hülyalarından vaz geçmek, ve şimdilik Kınm'ın Rusya'ya ilhakı ve Karadeniz'e ulaşmakla yetinmek zorunda kaldı.

Türk-lslâm ahalisi nazarında "Küçük-Kaynarca Muahedesi"-niu cn ağır şartı Kırım'ın elden gitmesi idi. Umûmî efkânn baskısı altında Kırım maddesinde bazı tadiller istendi; Kerç ve Yenikale kalelerinin iadesi hususunda bazı teşebbüsler yapıldı ise de bundan hiç bir netice çıkmadı. Barış hükümlerine uygun olarak Han seçilen Devletgercy Türkler tarafından desteklendiğinden, Ruslarca makbul sayılmadı. Bu defa Ruslar Şalıingereyin şahsında kendileri için elverişli bir namzet buldular ve türlü entrikalar ve zor kullanarak kendisini Kırını tahtına geçirdiler. Babıâli ise Şahingerey'in Hanlığını tanımadı ve bu yüzden Kırım'da ikilik başladı. Ruslar da karışıklıkları bastırmak üzere asker yolladılar. Rus baskısı altında Şahin- geıey tahtından feragat etti ve Katarina II. da bir "Manifesto" ile Kırım'ın Rusya'ya katıldığını bildirdi. 1783 yılı sonları ve 1784 yılı başlarında cereyan eden bu olaylarla Kırım ülkesi tamamiyle Türkiye'nin elinden çıktı.

Kırım Hanlığının ortadan kaldırılması ve Rusya'ya ilhakı "Küçük-Kaynarca Muahedesi" nin açıkça bozulması idi. Fakat barısın Rusya tarafından ihlâli yalnız hu maddeye münhasır değildi. Rus ticaret gemileri Boğazlardan "serbest geçiş lıakkı"ndan faydalanarak, Ege denizindeki adalarda yaşayan Rumlara ve Karadağlılara boyuna kaçak silâh ve mühimmat taşımakta ve onlan isyana kışkırtmakta idiler. Bir de: Ruslar Kafkaslar tarafından da Osmanlı Devleti için tehlikeli olmaya başlamışlardı. Bu suretle Devleti aliyye üzerine yöneltilen Rus tehdidi üç istikamette gelişmekte idi: Tuna boyları, Karadeniz ve Kafkaslar.

Rusların Kafkaslara sokuluşlarının tarihi epey eskidir ve 1556 da Astarhan Hanlığının Korkunç lvan tarafından ortadan kaldırılması ile başlar. Bu olaydan az sonra öncü Rus Kazakları Terek nehrine kadar gelmişler ve yerleşmeğe başlamışlardı. Çok geçmeden burada bir Rus kalesi yapılmak suretiyle Ruslar kuzey Kafkasları hâkimiyetleri altına almak yolunda ilk adım attılar. Fakat 1559 Ejderhan seferini müteakip, Ruslar Osmanlıların

kaleyi yıkmak ve oralardan çekilmek zorunda kaldılar. Mamafih Moskova ile Kafkaslardaki Hıristiyan kavimler arasında münasebet kesilmedi; büyük bir kısmı Hıristiyan olan Kabardalar ve bilhassa Gürcüler Moskova'dan yardım görmek suretiyle gerek Kırım Hanları ve gerekse Osmanlı ve İran baskısına karşı koyabileceklerini umuyorlardı. Nitekim 1658 de Gürcü

1 Rusların Kafkaslara ayak basmaları ve ilerlemelerine ait birçok malzeme neşredilmiş
ve Rusça eser yazılmıştır. Bunların başında Rus Arkeografi Cemiyeti neşriyatı gelmektedir.

Rusların Kafkaslara ayak basmaları ve yerleşmelerinde Gürcülerin rolleri büyük olmuştur. Gürcü Beylerinden bazıları, Iran ve Osmanlı Devletinin baskısından ancak Rusya'nın himayesi altına girmek suretiyle korunmak mümkün olacağını sanmışlardı. Bu kabilden olmak üzere, yukarda da söylendiği gibi, Gürcü kralı Taymu- raz 1658 de Moskova'ya gelmiş ve Çar Aleksey Mikhayloviçten, Gürcüstanı İran ve Türkiye'ye karşı korumasını istemişti; fakat Moskova hükümeti o sıralarda buna cesaret edememişti. Katarina II. tahta geçince, bazı Gürcü büyükleri tekrar yardım istiyerek müracaatta bulundular; Rusya'nın yayılması yolunda her fırsattan istifadeye çalışan Katarina II. Gürcülerin isteklerini hemen dikkat nazarına aldı ve bu yolda gereken emirleri verdi. Bunun üzerine, Rus hizmetindeki maceraperest Alman Generali Todtleben, 1769 da, 400 Rus askeri ve 4 topla, kuzey Kafkaslardan, Kazbek dağlarının eteğinden Gürcüstana giden ve yegâne yol olan gayet sarp "Daryal" (Daryol) geçidi üzerinden Tiflis'e kadar gitti. Ertesi sene, yani 1770 de, arkadan bir mikdar Rus askeri yetişince, Todtleben bu defa, Osmanlı Devletine tabi sahaya hücuma geçti; kuvvetli bir palanka olan Bağ- dadcık'tan başka yüzyirmi yıldanberi Türklerin elinde kalan Kuta- yiş kalesi de Rus'lar tarafından zaptedildi. Rusların Doğu Anadolu sınırında savaşa başlamaları üzerine, birçok Türk kuvvetinin Kafkaslara gönderilmesi gerektiğinden, Tuna boylarındaki savaş sahasına daha az takviye gönderilebilmişti. Bundan böyle Rusya'ya karşı harp, yalnız Tuna boylarında değil, Kafkas cephesinde de yapılacak ve do- layısı ile Türk askerleri çok çetin şartlar altında mücadele etmek zorunda kalacaklardır.

"Küçük-Kaynarca Muahedesi" nin 23. maddesi Gürcüstan ve Inıcretiye (Mingrelye) meselesine aittir. Çok muğlâk olan bu maddeye göre, gerçi Rus askerlerinin zaptettikleri kaleleri geri vermeleri ve Gürcüstan'dan çekilmeleri bildirilmişse de, Gürcüstan ve Mingrelye (Imeretiye) "en eski sahipleri" kim ise ona ait olacağı belirtilmişti. Rus tefsirine göre: Osmanlıların buralardan tamamiyle çekilmeleri icabediyordu. Türklere göre ise: Gürcüstan ve bilhassa Mingrelye Osmanlı Devletine ait olması gerekiyordu, işte bu muğlâk ifadeden çok geçmeden Rusya ile Türkiye arasında anlaşmazlık çıkacak ve ihtilâf büyüyecektir.

Rusların yalnız kuzey Kafkaslarda değil, "Mavera-i Kafkas" (Transcaucasia)ları da hâkimiyetleri altına koymak istedikleri

haline getirildi. Kafkaslardaki Rus kuvvetleri başkumandanı General Paul Potemkin (meşhur Potemkin'in yeğeni)'in emri ile bir Alman mühendis-zabitin yaptığı plâna göre 800 Rus askeri çalıştınla- rak, 1783 te bu yolun inşası tamamlandı. Kazbek ve Kobi dağlan arasından geçen ve gayet tehlikeli olan bu yolun kuzey kısmı Ossetinlerin kontrolü altında olup, daima hucumlara ve baskınlara maruzdu. Ruslar bu defa muayyen mesafelerle yol boyunca tahkimli noktalar yapmak suretiyle, yolu tam bir emniyet altına koydular. Ayni zamanda Vladikavkaz (Kafkaslara hâkim ol) adiyle bir kale yaptırıldı ve burası Rusların askerî dayanaklan vazifesini görmeğe başladı. General Potemkin işte bu yolun, 1783 yılı Kasımında, Vladikavkaz'dan Tiflis'e kadar 240 kim. mesafeyi, 2700 metre rakıma çıkan sarp yollardan dört beygir koşulu faytonu ile rahatça geçebilmişti. "Askerî- Gürcü Yolu" diye bilinen bu "Daryal Yolu" tamamiyle geçilecek bir hale kondu ve askerî emniyet altına alındı. Rusların Kafkasların güneyine sarkmaları ve Türkiye'yi tehdide başlamala- nnda bu yol büyük bir rol oynamıştır.

Gürcüstan 1783 yılı Temmuz'unda Katarina II. tarafından imzalanan bir fermanla Rusya'nın himayesi altına konmuş, ve Gürcü kralı Herakli II. de kendisini Çariçenin "vassah" olarak tanımış- ü. Bu suretle Gürcüstan'ın Rusya'ya ilhakı yolunda ilk ciddî adım atilmış oldu. 1783 Kasımında iki Rus piyade taburu dört topla yeni yapılan "Daryal yolu" ndan geçerek Tiflis'e geldiler ve merasimle şehre girdiler. Gürcüstan'ın Rusya'mn himayesi altına konduğuna ait Katarina II. nın fermanı Tiflis'te 1785 Şubat ayı başında ilân edildiyse de, Rus kıtalan az sonra buradan çekilip gittiler. Mamafih Gürcüstan'ın Rusya'ya bağlılığı Gürcü beyleri arasında hoşnutsuzluk yaratmağa başlamışü; çünkü Rus himayesinin şiddetli bir tahakküm siyasetine dayandığı belli olmuştu.

Katarina II. Avusturya imparatoru Joseph II. ile anlaşarak, Osmanlı Devletine son darbeyi indirmek için askerî hazırlıklarını hızlandırmıştı. Bu maksatla 1787 de Rusya ile Avusturya arasında bir anlaşmaya varılmıştı. Rusların harbe başlamaları üzerine Avusturya ordusu da herekete geçecekti. Katarina II. Türkleri harbe tahrik etmek maksadıyle bir takım ağır taleplerde bulunmağa başladı: Basarabya üzerinde hak iddia etmekle kalmadı, özü (Oçakov) kalesinin Ruslara teslimi de istendi. Ruslar bundan başka Eflâk ve Buğdan'da ahaliyi isyana teşvikten de geri kalmadılar. Kınm'm elden gitmesi Türk-lslâm ahaliyi heyecana düşürmüştü; bu

talepleri ise Ruslara karşı galeyanın büsbütün artmasına sebep oldu; bu baskı altında Büyük Divan 15 Ağustos 1787 tarihinde Rusya'ya harp ilânı kararını alınca, Rusya ile Türkiye arasında yeniden harp başladı. Bu harbe az sonra Avusturya da katılınca, Türkiye aynı zamanda iki büyük düşmanla çarpışmak zorunda kaldı.

Mamafih İsveç'in Türkiye tarafında harbe girmesi, esas Rus kuvvetlerinin Türkiye'ye karşı gönderilmelerine mani teşkil ettiyse de, bu sıralarda Türklere karşı savaşan Rus kıtalarının başına Suvo- rov gibi büyük bir kumandanın getirilmesi - Rus zaferinde mühim bir âmil oldu. Rus askerî tarihinin en büyük, "dahi" kumandanlarından sayılan bu Suvorov, 1783 te, kuzey Kafkaslarda, Kuban nehri boyundaki Nogayları müthiş bir şekilde imha etmekle ad kazanmıştır. Az sonra görüleceği üzere bu "dahi" Rus generalinin en büyük marifeti de Türkler arasında katliam yapmak olmuştur. Onun parolası: Her fırsatta mümkün mertebe çok Türk öldürmekti. Ruslar arka arkaya sayıca kendilerine çok üstün Osmanlı-Türk kuvvetlerine karşı zafer kazandılar. 1788 Aralığında Özü (Oçakov) kalesinin Su- vorov'un kumandasındaki Ruslar tarafından alınması ve teslim olan Türk garnizonu ile şehirdeki Müslüman ahalinin Ruslar tarafından katliama tabi tutulması - Türkler için en ağır darbelerden birini reşkil etti. Suvorov kumandasındaki Rus kuvvetlerinin, Tuna üzerindeki İsmail kalesini hucumla almaları ve teslim olan Türk garnizonu ve İslâm ahaliyi kâmilen kılıçtan geçirmeleri - Rus vahşetinin yeni bir tezahürü oldu. Ruslara karşı savaşın boyuna yenilgilere uğraması üzerine, Babıâli Ruslarla barış müzakerelerine girişmek zorunda kaldı ve böylelikle 29 Aralık 1791 (eski stil ile) Türkiye ile Rusya arasında Yaş muahedesi akdedildi.

Bu muahede ile "Küçük-Kaynarca Barışı" nın bütün maddeleri tasdik edildiği gibi, Rusya'ya yeni arazi de bırakıldı. Kırım Hanlığının Rusya'ya ilhakı Babıâlice tanındı. Özü (Oçakov) kalesi ile Buğ nehri (Aksu) mansabından Dnestr (Turla) mansabına kadar uzanan saha da Ruslara bırakıldı. Rusya bu suretle Karadeniz'e sağlamca ayak basmış oldu. Kiyef Rusya'sının kuruluşundan itibaren, önceleri Kiyef Rus Knezleri ve sonraları Moskova Çarları tarafından beslenen hayaller nihayet gerçekleşti. Kırım'da, eski bir Tatar köyü olan Akyar mevkiinde tesis edilen Sevastopol'de, ve Buğ mansabından 60 kim. içerideki Kherson deniz üslerinde Rus Karadeniz donanmasının

Türkiye ahvalini yakından takib ve Babıâli üzerine baskı yapn.-'k maksadiyle Katarina II., istanbul'a elçi olarak General M. Kutu- zov'u tayin etti; sonraları (1812) de Napoleona karşı koyan (Rus orduları başkumandanı) General M. I. Kutuzov, Türkiye ahvaline, bilhassa askerî ve ekonomik duruma ait mühim raporlar göndermiştir.[1] Kutuzov'a göre: Türkiye'nin iç yüzü berbaddı ve bu şartlar içinde Türkiye Rusya'ya karşı harp yapamazdı.

Katarina II. nın Osmanlı imparatorluğunu parçalamak yolundaki projeleri malûmdur; yalnız bir "Grek Devleti" nin kurulması değil, Kafkasları ele geçirdikten sonra Anadolu'nun dahi Ruslar tarafından istilâsı tasarlandığı biliniyor. Böyle bir tasarı Katarina II. nın saltanatının son yıllarında, Taurida-Kınm umûmî valisi Potemkin tarafından hazırlanmıştı. Buna göre: Rus kuvvetleri Balkanlarda harekete geçince, ikinci bir Rus ordusu da Kafkaslardan Anadolu'ya yürüyecekti; her iki ordu da Boğazlarda birleşecekler ve istanbul'u zaptedeceklerdi; bununla Osmanlı Devletine de son verilmiş olacaktı. 1795 yıhnda "Lehistan'ın taksimi" sona erince, şimdi sıra Potemkin'in projesinin tatbikine gelmiş gibiydi. Fakat otuz üç yıldır Rus tahtını işgal eden, hem siyasî hem de cinsî ahlâk bakımından "çok azgın" olan Alman menşeli bu Rus İmpratoriçesiniı, 17 Kasım 1796 tarihinde ölmesi - Türkiye'ye karşı yeni bir Rus saldırışım önlemiş olmalıdır.

Katarina II. dış siyasette Petro I. nun prensiplerini tatbike çalışmıştır; Türkiye'ye karşı siyasetinde Petro I. dan daha başarılı olmuştur. Katarina II., "Karadeniz'e ayak basmak" ve "Lehistanı ortadan kaldırmak" ile Rusya için büyük menfaatler sağlamıştır. Osmanlı Devletini hem dıştan hem de içten yıkmak yolunda her türlü imkânları ele geçirmekle, Katarina II. hakikaten Türkiye'nin "kabir kazıcısı" olmuştur. Rus tarihçileri, Rus tahtındaki bu "Alman Prensesini" bilhassa bu bakımdan övüyorlar. Başta Nikola I. olmak üzere, Rus Çarları için Katarina II. nın "Türk siyaseti" bir örnek teşkil etmiştir.

Rusya'mn Türkiye hesabına birdenbire kuvvetlenmesi ve Karadeniz'den Akdeniz'e çıkmak suretiyle İngiltere’nin "Hindistan yolu" nu tehdide başlaması - ingiltere'de ergeç Rusya'ya karşı düşmanca bir cereyamn belirmesine yol açacağı muhakkaktı. Fakat Rusya'nın Türkiye'ye karşı futuhatçı teşebbüslerine Ingiltere-

1 M. I. Kutuzov, *Dokıtmmh,* pod rcd. L. G. Beskrovnogo. Moslcva 1950. Razdel IV. Posol'stvo ve Konstantinopol' (1792-1794). SS 187-342.

nin ilk önceleri ses çıkarmak şöyle dursun, muzaharet ettiğini yukarda görmüştük. İngiliz siyasî mahfillerinde, bu sıralarda, Türkiye'ye karşı fazla ilgi olmamaktan başka, bazı mahfillerde "Türk düşmanlığı" dahi hüküm sürmekte idi.

Amerikan Kolonileri ile İngiltere arasında savaş başladıktan sonra, Rus hükümetinin açıkça Amerika Kolonilerini desteklediği biliniyor. Bu kabilden olmak üzere, Katarina II., 28 Şubat 1780 tarihinde "müsellah tarafsızlık" deklarasyonunda bulunmuştu.[1] Buna göre, ticaret gemileri, harbeden tarafların limanlarına girip çıkabileceklerdi. Bu ticaret gemileri, kendilerini müdafaa için silâhlı olarak seyrüsefer edeceklerdi. Rus hükümetinin bu "müsellâh tarafsızlık" deklârasyonuna birçok Avrupalı devlet katıldı ve Şimalî Amerika Kolonileri ile, İngiliz ablukasına rağmen, ticarete devam ettiler. Her halde Rus ticaretinin önemli olmayışı göz önünde bulundurularak, İngiliz hükümetinin Rusya'ya karşı tutumunda fazla bir düşmanlık eseri görülmedi. Fakat genç VVilliam Pitt'in iş başına geçirilmesi üzerine, İngiltere hükümetinin Rusya'ya karşı takipettiği siyasette birdenbire değişiklik oldu.

Zekâsı, bilgisi ve dinamizmi ile tanınan ve henüz 24 yaşında baş nâzır olan "genç" William Pitt, Rusya'nın Karadeniz sahilinde yerleşmesinden, İngiltere’nin menfaatim haleldir edecek neticeleri hemen kavramıştı. Rusya'nın Türkiye'yi "yutmağa" hazırlandığı da meydanda idi. Halbuki İngiltere’nin menfaati icabı "Osmanlı imparatorluğunun bütünlüğü" muhafaza edilmeli idi. Rus tehlikesinin durdurulması için Pitt Babıâli'yi teşvik ettiği gibi, Oçakov (Özü) kalesi'nin asla Rusların eline bırakılmasının doğru olmayacağı tezini savundu. 29 Mart 1791 tarihinde, Parlamentoda uzun bir nutuk söyleyerek, İngiltere’nin icap ederse Rus tehdidini karşılaması için harbi dahi göze alması gerektiğini beyan etti. Bunun üzerine İngiliz Parlamentosunda Özü (Oçakov) kalesi meselesi uzun tartışmalara yol açtı.[2] Başvekil VVilliam Pitt bu kalenin Rusya'nın elinde bırakıldığı takdirde, bu baskının mütemadiyen ırtacağını ve Akdeniz'deki İngiliz ticaretinin haleldâr olacağını (ve Hindistan yolu emniyetinin de tehlikeye düşeceğini) ispata çalışmıştı. Fakat Pitt'in siyasî muhalifleri bu

1 *tstoriya diplomatii* (Diplomsi tarihi) pod red. Potemkina. (OGIZ Moskva T. I. (1941) s. 290.

2 Harold Temperley, *England and the j\ear East.* T~*he Crimea.* London 1936. p. 44/45. Lord Eversley, *The Turkish Empire* (London 1924) pp 234/35.

ve .siyaset adamı olarak tanınan Fox ile yine bu devrin en mühim simalarından olan Edmund Burke, çok sonraları Gladstone'in yaptığı gibi, tam bir Türk düşmanlığı ruhunda konuştular ve "barbar Türklerin Avrupadan koğulmaları ve Rusya'mn İstanbul'da yerleşmesinden İngiltere'nin hiçbir şey kaybetmiyeceği ve belki de kazanacağım" iddia ettiler. Neticede Pitt, Parlamentoda çoğunluk temin edemedi ve Oçakov'un Rusya'nın elinde bırakılmasına muvafakat etmekten başka bir çare kalmadı.

Fransa İhtilâli (1789) ve Napoleon Bonaparte'ın sahneye çıkması ile sür'atle gelişen ve değişen siyasî ahval'in icabı William Pitt- in Rusya politikasına da tesirini yaptığı gibi, "Küçük Kaynarca Barışı" (1774) ve "Yaş Muahadesi"nden (1791) beri Türkiye'nin "can düşmanı" olduğunda artık hiçbir şüphe kalmayan Rusya ile Türkiye arasındaki münasebetler üzerinde büyük tepkisi görüldü: 1798 de akdedilen Rus-Türk ittifakı bunun en büyük misalini teşkil etmiştir. Bu "garip" olay ise Fransızların Akdeniz'in Doğu kısımlarına yöneltilen faaliyetleri ve Napoleon Bonaparte'ın Mısır Seferi ile ilgilidir.

Rus-Türk ittifakları, 1798 ve 1805

Fransa'da İhtilâl başladıktan az sonra, Osmanlı Devleti bu rejimi tanımış ve hattâ Fransa ile Türkiye arasındaki münasebetler tam bir dostluk havası içinde gelişmişti. Sultan Selim III., Avrupa meselelerinde İstanbul'daki Fransız elçisinin fikrini öğrenir ve ona göre siyasetini takip eder olmuştu. Hal böyle iken, Fransızların 1797 yılı sonunda, Arnavutluk sahilleri ve Mora yakınındaki Yunan Adalarını (Korfu, Kefalonya v.b. "Yedi Ada") hâkimiyetleri altına koymaları, Toulon'da büyük ölçüde bahrî ve askerî hazırlıklara girişmeleri Babıâli'yi endişeye düşüren birçok şayialara yol açmıştı. 1798 yılı Temmuz başlarında, Fransız generali Napoleon Bonaparte'ın Mısır'a karşı harekete geçmesi Osmanlı Devleti'ne karşı açıktan açığa bir tecavüz niteliğinde idi.

Napoleon ise, bu hareketin asla Türkiye'ye karşı yöneltilmediğini, "Mısır'da tazyik gören Fransız tüccarlarının himayesi ve Mısır'daki İngiliz ticaretini sekteye uğratmak maksadı ile yapıldığını" iddia ettiyse de, Osmanlı ricalinden kimse buna inanmadı; dolayısiyle Fransızların bu hareketi iki devlet arasında harbin çıkmasına yol açtı. Napoleon'un Mısır'ı ele geçirmesi ile "Hindistan Yolu"-

nun İngilizlere "kapatılması" ve hattâ Frassızların Hindistana kadar gitmelerine imkân vereceği cihetle, İngiltere ile Osmanlı Devleti arasında Fransa'ya karşı işbirliği yapılmasını zarurî kılmıştı. Yalnız bu kadarla da kalınmadı : Rusya da, Fransızların Akdeniz'deki faaliyetlerinden kendisini tehlikeye düşmüş addettiğinden, Türkiye, İngiltere ile Fransa arasındaki savaştan kendisi için bir takım menfaatler elde etmek mümkün olacağını sanmıştı; bunun icabı olarak Babıâli ile bir ittifak akdi siyaseti güdülmeğe başlandı.

Fransız İhtilâli Avrupa'daki kadar olmamakla beraber Rusya'da da yankılar yapmış ve devleti idare edenler için büyük bir endişe kaynağı olmağa başlamıştı. Saltanatının başında devlet idaresinde "reform" 1ar yapılması gerektiğine inanmış görünen Katarina II., sonraları otokratik rejimi şiddetlendirmişti; dolayısiyle Fransız ihtilâlcileri tarafından öne sürülen "hürriyet ve eşitlik" prensiplerinin Rusya'da yayılmasına müsaade etmiyecekti. Louis XVI.'nin idamı üzerine Fransa'ya karşı teşekkül eden koalisyona Rusya da katıldı. Bu suretle, Katarina II. nın 1796 da vaki ölümü üzerine Rus tahtına geçen oğlu Pavel I. (1796-1801), Fransa'ya karşı cephe almış durumda idi. Hemen hemen her hususta annesinin icraaüna karşı koyan Pavel I., dış siyeset meselelerinde ve bilhassa Osmanlı Devletine taalluk eden cihetlerde, Katarina II.'nın yolundan yürümek ister gibi göründü. Mamafih tabiatı ve karakteri icabı âni kararlarla Rusya'mn siyasetini hemen değiştiriverdiği de malûmdur.

Napoleon Bonaparte, kuzey italya'da Avusturyalıları yenerek, 1797 de Campo Formio barışı'nı akdettiği zaman, Venedik'e ait Yunan Adaları (Korfu, Kefalonya v.b.) ile Arnavutluk sahilleri Fransız idaresi altına konmuştu. Bununla Mora Yarımadası ve umûmiyetle Osmanlı memaliki Fransızlar tarafından tehdit edilmiş oluyordu. Bu durum Çar Pavel I.de bir takım endişelere yol açtı ve Fransızlardan evvel davranarak, Yunan adalarını ele geçirmek suretiyle Akdeniz- de bir Rus üssü kurmak imkânları araştırılmağa başlandı. 1798 yılının İlkbaharında Fransızların Toulon limanında büyük ölçüde bahrî ve askerî hazırlıklara girişmeleri Rus Çan'nı büsbütün kuşkulandırdı. inhitata yüz tutan Osmanlı Devletine yakın bir sahada, Fransa gibi kudretli bir devletin yerleşmeğe başlaması Rus Çarı nazarında "Karadeniz sahillerinin dahi tehdit edilmesi"ne yol açacaktı. Dolayısiyle bu Fransız tehlikesinin giderilmesi ve "Rus men-

kadarla da yetinilmeyip, hattâ Malta Adası'nın dahi Rus himayesi altına konması düşünülebilirdi.

Stratejik bakımdan çok önemli olan Malta Adası, 1522 de Kanunî Sultan Süleyman tarafından Rodos'tan atılan, Jo- hannit (Hastahane) Şövalyelerinin elinde bulunuyordu (1530 dan itibaren). "Büyük Efendi" (Grand Maître)lerinin idaresinde eski teşkilat ve nizamlarını muhafaza eden bu şövalyelerin Fransa ih- tilâli ile ortaya çıkan bir takım siyasî, askerî ve sosyal gelişmeler karşısında dayanamıyacakları aşikârdı. Nitekim Napoleon 1798 de Mısır Seferi'ne giderken, Maltayı işgal etti (12-13 Haziran) ve bu teşkilâtı dağıttı. Bu münasebetle, Ada'da bulunan ve galiba Napoleon'a karşı gelmek isteyen Rus konsolosunu da tevkif ettirdi. Böyle bir hareket Pavel I. tarafından tam bir hakaret gibi telâkki edildi.

Malta Şövalyeleri ile Rus Çarı arasında bir müddettenberi münasebetlerin devam ettirildiği anlaşılıyor. Şövalyelerden teşekkül eden bir heyet St.Petersburg'a gelmiş ve Çar Pavel I.'e Şövalyelerin "Grand Maître" liğini kabul etmesi teklifinde bulunmuştu. Pavel I. bu teklifi memnuniyetle kabul etmiş ve dolayısiyle Malta Adası Rusya- nın himayesi altına konmuş oluyordu. Fakat bunun gerçekleştirilmesi için Malta'dan Fransızların çıkarılması icabedecekti. Bu suretle Rusya'nın, Akdeniz'de harekete geçmesini gerektiren birçok sebep ortaya çıkmış gibi idi. Fakat Rus donanmasımn ve Rus askerlerinin Yunan adaları veya Malta'ya karşı harekete geçebilmeleri herşeyden önce Rusya ile Osmanlı Devleti arasında bir anlaşma, bir "ittifak" akdedilmesi ve Rus harp gemilerine Boğazlardan serbestçe geçit hakkı tanınması ile mümkün olacaktı. Çar'ın emri ile, bu yoldaki Rus teşebbüsleri daha 1798 yılının Şubat'ında yani Napoleon'un Mısır Seferine başlamasından çok evvel yapıldığına ve istanbul'da bu yolda Türk-Rus müzakerelerine girişildiğine göre, Rusların Akdeniz'e çıkmayı 1797 yıl sonunda tasarlamış oldukları biliniyor.

Pavel I.'in emri ile 1797 sonlarından itibaren Karadeniz Rus donanmasımn harp hazırlıkları hızlaştırılmış ve muhtemel bir he- yeti seferiyeye katılmak üzere Rus askerî birliklerinin teşkiline giri- şilmişti. Napoleon'un Toulon'daki bahrî ve askerî hazırlıkları haberi, Rus faaliyetini sadece çabuklaştırmıştı. Aynı zamanda Istanbul- daki Rus elçisi Koçubey'e, Babıâli ile müzakerelere girişmesi ve Rus donanmasının Boğazlardan geçmesini sağlayacak

şında yapıldığı anlaşılıyor.[1] Bu sıralarda Koçubey, St. Petersburg'da mühim bir vazifeye tayin edilmiş ve Reisülküttâp Âtıf Efendi ile vedalaşmağa geldiğinde "Avrupa'daki karışık ahval düzelinceye kadar" Türkiye ile Rusya arasında şimdiye kadar sürüp gelen düşmanlığın dostluğa tebdili gerektiği" hususunda söz açmıştı.[2] Koçubey tarafından daha evvel Babıâli'ye Rusya'mn Türkiye'ye karşı iyi niyetler beslediği hakkında teminat verildiği de anlaşılıyor. Fransa'nın Türkiye'yi Rusya'ya karşı kışkırttığı ve 40-50 bin asker göndererek Türkiye'ye yardım edeceği hakkındaki şayialar, Rus elçisini endişeye düşürmüştü. Koçubey, Türkiye tarafından Rusya'ya karşı fena niyetler beslenmedikçe, Rusya tarafından her hangibir düşmanca harekete tevessül edilmiyeceği hakkında teminat verdi. Reis Efendi de bu gibi şayiaların aslı ve esası olmadığım söyliyerek, Rus elçisini teskine çalıştı. Bu yoldaki diplomatik temaslar ve karşılıklı teminat Mayıs-Haziran (1798) a kadar, yani Napoleon'un fiilen Mısır Seferine başlamasına kadar devam etti. Fransız donanması ve askerlerinin Mısır'a doğru hareketleri üzerine Türk-Rus görüşmeleri yeni bir istikamet aldı.

1213 Zilhiccc'si (Haziran) nde Rus elçiliği tercümanı Fonton Reisülküttab Atıf Efendi ile görüştüğünde: "Fransızların Akdeniz'e külliyetli donanma gönderecekleri duyulduğundan Karadeniz canibinin muhafazası (müdafaası) maksadı ile, Rus Çarı'nın donanmasını harekete geçirdiği ve Kırım ile Hocabey (Odessa) arasında talim ettirdiği (manevra yaptırdığı) ve icabında bu donanmayı Osmanlı Donanması ile birlqtirip Fransızlara karşı harekete getirebileceğini" söyledi.[3]

Gerek elçi Koçubey'in ve gerekse mütercim Fonton'un sözlerinden, Fransızların Doğu Akdeniz'e doğru harekete geçmeleri ve bilhassa Fransız İhtilâli fikirlerini yaymaları dolayısiyle, Rus Çarının bu gibi faaliyeti önlemek istediği ve Türkiye ile bir ittifak akdini arzuladığı anlaşılmıştı. Mamafih bu o kadar basit birşey değildi; Katarina II. zamanındaki Rus harpleri ve Rusya'nın Türkiye'ye karşı takip ettiği düşmanca siyasetinin hatıraları henüz çok taze idi. Başta Sultan Selim III. olmak üzere Osmanlı ricali Rusya ile bir ittifaka kolay kolay yanaşmak istemiveceklerdi:[4] cünkü Selim

1 Rus elçisi ile Reisülkü.tab arasında 15 Cemaz. II (1212) gecesi vukubulan bu

2 Cevdet *Tarihi* VI, 285.

3 Cevdet *Tarihi*, VI, 286.

4 Yine, VI, 286.

III. in Fransa'ya karşı ayrıca meyli vardı. Fakat Fransızların Yunan Adalarını ele geçirmeleri, Arnavutluk sahillerine dahi ayak basmaları ve bilhassa Mısır'a tecavüze hazırlanmaları karşısında, Babıâli mahfillerinde Fransa'ya karşı takibedilen siyaset esasından değişti. Mamafih Selim III. hâlâ Ruslarla yakınlık tesisine muvafakat etmek: istemiyordu. Sadrazamı tarafından bu yolda kendisine sunulan bir takririn başına Sultan Selim III. tarafından konulan meşruhat ayrıca dikkat çekicidir ve şöyle ifade edilmişti: "Benim vezirim, Boğaz Kaleleri binaları tekmil oldurma? Vaz' olunacak toplar ve mühimmat tekmilmidir? Hiçbir şey geri kalmayarak tekmil olsun. Reşit Efendi ba'de'l-Iyd bir kere varıp baksın, binalar ve neferat ve top ve cebe- hane ve sair levazımattan hiçbir şey girü kalmasın."[1] Bunun üzerine Boğazlardaki istihkâmların takviye edildiği anlaşılıyor. Yani Rus donanmasının Boğazlara âni bir baskınından endişe edilmiş olmalıdır. Fakat Fransızların faaliyeti ile gelişen olaylar, Babıâliyi Rusya ile anlaşmaya zorlamıştı.

Avrupa'daki ahval ve Fransa'ya karşı harpler, koalisyonlar veya barış müzakereleri dolayısiyle istanbul'da da büyük diplomatik faaliyetler cereyan etmekte idi. Başta Avusturya olmak üzere İngiltere, Prusya ve Rusya Babıâli'yi Fransa'ya karşı cephe aldırmak için istanbul'daki elçileri vasıtasıyle baskı yapmakta idiler. Osmanlı ricalinin ve bilhassa Reisülküttab Efendi'nin işte bu sıralardadır ki "istanbul'da icadolunan diplomatik lisanı"[2] benimsedikleri ve Osmanlıların "ikiyüzlülükten hazzetmedikleri halde, vaziyet icabı "diplomatik dil" kullandıkları (yani "yalan söyledikleri") anlaşılmaktadır. Bu "diplomatik lisan"ın ilk önce istanbul'daki Fransız elçisine karşı kullanıldığı da biliniyor. Fakat Fransızların Mısır'a tecavüzleri üzerine bu "diplomatik lisanı" bırakıp mutad usûllerle Rus ve İngiliz elçileri ile müzakerelere girişmek mecburiyeti hasıl olmuştu.

2 Temmuz 1798 de Napoleon'un kıtaları Mısır'a çıkmağa başlamışlardı. 28 Temmuzda da İstanbul'da Rus-Türk müzakerelerine girişildi.[3] Anadolu Kadıaskeri ve sabık İstanbul Efendisi Esseyyid ismet Bey ile Reisülküttab Ahmet Aüf Efendi ile Rus elçisi Vasili Tomara arasındaki "ittifak" akdi için yapılan müzakerelerin bir neticeye bağlanması kolay olmadı. Rus donanmasının

1 Aynı

2 Yine.

3 Cevdet *Tarihi,* VII, 29.

bertaraf edilmesi epey sürdü. Mamafih bu hususta, ta baştan bir prensip anlaşmasına varıldığı görülüyor; çünkü müzakereler başlar başlamaz bir Rus filosunun İstanbul Boğazı girişine gelmiş olması bu hususu aydınlatmaktadır.

Türk makamları tarafından verilen hususî mahiyetteki bir izinle, Rus harp gemileri 31 Ağustos (1798) tarihinde (24 Reb.I. 1213) Büyük Dere'de demir attılar.[1] Bu filo 5 adet büyük kapak kaldırır kalyon ile, 6 kıta firkateyn ve birkaç küçük gemiden ibaretti. Tarihte ilk defa olmak üzere bir Rus donanması İstanbul Boğazı'na gelmiş bulunuyordu. Napoleon'un Mısır'a tecavüzü bu suretle Rus harp gemilerinin Boğaz'a girmesine sebep olmuştu. 35 yd sonra (yani 1833 de), yine Mısır ile bağlı olaylar, Rus donanmasının tekrar Boğaz'a girmelerine sebep teşkil edeceğini ileride göreceğiz.

İstanbul'da girişilen müzakerelere göre: Rus donanması İngiliz ve Osmanlı harp gemileri ile birlikte hareket edecekti. Bu hususta Reis Efendi ile İstanbul'daki Rus elçisi arasında birçok görüşmeler yapıldı. Babıâli, İngiliz ve Rus gemilerinin her şeyden önce İskenderiye açıklarına giderek İskenderiye'ye asker çıkarma işine katılmasını arzu ediyordu. Rus elçisi ise aldığı talimat üzerine "Cezair-i Seb'a" (Yunan adaları) tarafına gitmek tezini savunmuştu. Vasiliy Tomara'- mn iddia ettiğine göre: "İskenderiye açıklarında ince donanma gezdirmek müşküldür; halbuki Fransızlar Arnavutluk ve Mora taraflarına taarruz edebilirler diyerek Rus gemilerinin Osmanlı donanması ile birlikte o taraflara gitmesini talep etmişti.[2] Mamafih bu hususta bir uzlaşmaya varıldı. Mısır'a karşı gönderilecek Osmanlı donanmasına birkaç Rus harp gemisi de katılacak ve İngiliz Amiralinin kumandasında hepsi de harekete iştirak edeceklerdi. Fakat Rus Filosunun esas kısmı, Osmanlı donanması ile birlikte Korfu tarafına hareket edecekti.

Bu karar üzerine, 19 Eylül 1798 (8 Rebiyülâhir 1213) tarihinde Rus filosu Büyükdere'den kalkmış ve Beşiktaş'tan hareket eden 30 kadar Osmanlı harp gemisi ile birlikte Kapudan Kadri Bey'in kumandasında açılmıştı.[3] Yine ilk defa olmak üzere bir Rus filosu Çanakkale Boğazı'ndan geçmiş oluyordu. Yedi Ada'nın alınmasında yardım edecek olan Rus donanması, bu adalar üzerinde hiçbir hak iddia etmi- yecekti. "Cezair-i Seb'a

1 Aynı y. VII, 58.
2 Yine, VII, 59.
3 Cevdet *Tarihi,* VII, 13.

aslında Osmanlı Padişahının himayesini tanıyacak ve Padişaha her sene bir miktar vergi yollıyacaktı. Bir müddet için Rusların orada asker bulundurmaları hakkı tanınmıştı.

1 Muahedenin Fransızca esas metni, Türkçe ve Rusça asılları Başbakanlık mahfuzdur: H. H. No 15756-C. Namei Hümayun Defteri No 9. Sayfa 37 ve devamı. *Muahedat Mecmuası,* C. IV. ss 14-19. Cevdet *Tarihinde* imzalandığı tarih 26Reccep 1213-4 Ocak 1798 olarak gösrerilmiştir (C. VII, 13). Bu ittifak muahedesi üç kısımdan ibaretti: 1) esas maddeler (14 madde), 2) gizli maddeler (13 madde) ve 3) Kara askerlerinin iaşesi meselesi.

kuunda her iki tarafın emniyeti sağlanmadan ve muvafakati istihsal edilmeden, barış akdedilmeyecekti. VIII. Madde ile harp esnasında bütün askeri hareketler hakkında olduğu gibi, şayet sullı akd-edilecekse, bütün müzakereler hakkında da karşılıklı bilgi verilecekti. IX. Madde, yapılacak askerî yardım, top, cephane ve iaşe meselelerine aitti. X. Madde yardıma gelecek donanmaya karşı yapılacak her türlü kolaylık ve bilhassa zahire tedarikine aitti. XI. Madde, harp esnasında alınan ganimetin kim aldı ise ona ait olacağı hakkında idi. XII. Maddeye göre: "işbu ittifak muahadesinc Nemse (Avusturya) imparatoru, İngiltere ve Prusya kırallarının katılmağa davet edilmeleri" öngörülmüştü. XIII. Madde bu "ittifak" muahede-sinin müddetine ait olup, şu tarzda kaleme alınmıştı. "Muahede akdeden her iki devlet bu muahedenin mümkün olduğu mertebe uzun zaman muhafazası hususunda samimî arzu taşımakla beraber, zamanın değişimi ile vukubulacak ahval icabı ile, bazı maddelerin değiştirilmesi lüzumu muhtemel olduğundan, işbu tedafüi ittifaka tasdikli suretlerinin mübadelesi (teatisi) gününden itibar olunarak sekiz senelik müddet tayinine karar verildi. Bu müddetin sonu yak-laştığında o zamanın iktizasına göre işbu ittifaknamelerin yenilenmesi hususu muahede akdeden devletlerce müzakere oluna". XIV. Madde, muahedelerin Osmanlı Padişahı ve Rusya İmparatoru tarafından tasdik edilerek, iki ayda ve mümkünse daha kısa bir zaman içinde istanbul'da mübadele (teati) edileceğine aitti.

İttifak muahadesinin bir de 13 maddeden ibaret "hususî ve gizli" maddeleri ihtiva eden bir kısmı da vardı. Bunun II. maddesine göre: Rus harp gemileri Boğazlardan serbestçe geçebilecekler ve aynı veçhile Karadeniz'deki Rus limanlarına dönebileceklerdi. IV. Maddeye göre de : Rus Çarı, Rus donanmasının II. maddede tasrih edildiği üzere, Boğazlardan Akdeniz'e geçişi ve Karadeniz'deki Rus li- manlarına dönüşünün ilerisi için (Rus) donanmasına Boğazlardan geçit hakkı tanınması yolunda bir hak teşkil etmiveceğini (yani emsal (pröeddent) olmıyacağını) vâdeder, ve bu geçiş keyfiyetinin ancak işbu umumî harple ilgili olduğunu tasdik eder. Yani, 1798/1799 anlaşmasıyla Rus gemilerinin Boğazları geçmelerinin ilerisi için hukukî bir değeri olmıyacaktı. Gizli anlaşmanın başka bir maddesi ile de, Babıâli her ihtimale karşı, Avusturya sınırını da emniyet altına almak istemişti. Buna göre: Osmanlı Devletinden vukubulacak bir talep üzerine Rusya, seksen bin kişilik bir orduyu, Osmanlı kumandanlığının emrine verilmek için, Turla (Dnestr) nehrinin

güneyine geçirecekti. Anlaşılan Babıâli bu sıralarda Avusturya tarafından herhangi bir hücum gelmesinden endişe etmekte idi.

Sekiz yıl müddetle akdedilen bu "Türk-Rus ittifakı" mamafih çok az sürdü ve bir yıl içinde kendiliğinden suya düştü. Napoleon'un faaliyeti ile süratle değişen ahval ve bilhassa İngiltere'nin Malta Adası'nı Ruslar'a teslim etmek istememesi yüzünden Rus Çarı Pavel I. in Napoleon ile yakın münasebetler

1 Cevdet *Tarihi,* VII, 190.

1 BBA, Namci Hümayun Defteri No 10, ss 26-32, H. H. No 7053. *Muahedat Mecmuası* C. IV. ss 35-41 ve 41-46. Rusya, bu muahedenin IV. maddesiyle "Yedi Ada Cumhuriyeti" (Cezayiri seb'a) üzerindeki Osmanlı devleti ile müşterek himaye ve kefaleti bahane ederek, kendi gemilerine Boğazlardan geçme hakkını elde etmişti. Anlaşmanın VII. maddesi ise, 1798 yılı Aralık 23 anlaşması ile ayni olup (IV. madde) Karadeniz yabancı harp gemilerine kapalı kalacaktı. Bir de ve en mühim cihet te, Boğazlara karşı yabana bir Devlet tarafından yapılacak bir hareket her iki Devlete (yani Rusya ile Türkiye'ye) karşı yönetilmiş sayılacak, ve Boğazların müdafaası müştereken yapılacaktı (Bkz. *Muahedat Mecmuası,* C. IV. ss 44-45). Bu suretle Rusya tarafından "Boğazların müşterek müdafaası" tezi Babı- âliye kabul ettirilmiş oluyordu; bu prensibin Rusya'nın "Boğazlar meselesi"nde daima göz önünde tutulduğunu ilerde göreceğiz. Bu devirdeki "Yedi ada" ve Boğazlar meselesine ait: Enver Ziya Karal, *Tunan adalarının Fransızlar tarafından işgali ve Osmardı-Rus münasebeti.* Edeb. Fak. Tarih Semineri Dergisi, 1937 Cemal Tukin, *Osmanlı devrinde Boğazlar meselesi,* İstanbul 1947, S. 106 ve devamı.

iki defa "tedafüi ittifak" akdetmek mecburiyetinde kalmıştı. Mamafih bu ikinci ittifak da ancak bir yıl kadar sürdü ve Rusya tarafından barış ve ittifak hükümlerinin mütemadiyen bozulması yüzünden Babıâli iki defa Rus harp gemilerinin Boğaz'dan geçmelerine izin vermyince anlaşma feshedildi. Bunun üzerine Türkiye ile Rusya'nın arası açıldı ve iki devlet 1806 da birbirleriyle harp halinde idiler.

Rusya'nın bir taraftan Tuna nehri'ne kadar sınırını uzatmak istemesi yanında, Kafkaslarda da Osmanlı Devleti ni tehdide başladığı meydanda idi. Rusların Deli Petro ve Katarina II. zamanlarında Kafkaslara nasıl sokulduklarından yukarda bahsedilmişti. Bu istikametteki Rus yayılışı bilhassa Katarina II. zamanında esaslı olmuştur. Bu defa Çar, Alexsander I. tarafından 1801 de, Gürcü Kiralı Heraklius II. un vasiyetnamsine istinaden, Gürcistan Rus-ya'ya ilhak edildi, Tiflis'e Rus askeri gönderildi. İran ile Rusya arasında cereyan eden kanlı savaşlar neticesinde Ruslar üstün geldiler ve 1804/5 yıllarında Bakû, Nahçivan ve Erivan Hanlıklarını işgal edince, Rus sınırı Hazar Denizi'nden Karadeniz istikametinde gelişmiş ve Rus hâkimiyeti Maverayı Kafkas'da yerleşmek suretiyle Osmanlı Devleti Doğu'dan da Ruslar tarafından tehlikeye maruz kalmıştı. Kafkaslardaki bu gelişme de Babıâli tarafından endişe ile takip edilmiş, fakat bunu durdurmak yolunda Iran ile Türkiye arasında hiçbir işbirliği yapılamamaıştı. Napoleon ile Çar Aleksander I. arasındaki Tilsit'deki görüşmede Fransa ile Rusya arasında Türkiye hesabına varılan anlaşmayı müteakip, Babıâli ingiltere'ye daha çok yaklaştı. 5/17 Ocak 1809 da İngiltere ile Türkiye arasında akdedilen ve "Kale-i Sultaniye Muahedesi" adı ile bilinen anlaşma ile [1] İngiltere, barış zamanında Boğazların bütün harp gemilerine kapalı olduğu prensibini kabul etti. Bu prensip esas itibariyle Rus harp gemilerinin Boğazları geçişlerini önlemek maksadına dayanıyordu, İngiltere ve Türkiye bundan böyle Boğazlar meselesinde daima bu prensibi öne süreceklerdir.

1806 da Türkiye ile Rusya arasında başlıyan harpte, hiç olmazsa Rusların Tuna boyuna inmeleri durdurulmak istenmişti. Fakat bu savaşta da Türkiye mağlup oldu. Mamafih tam o sıralarda Napoleon ile Aleksander I. ın arası artık epeyce açılmış ve Fransız-Rus çatışması muhakkak sayıldığından, İngiltere'nin de Rusya ile anlaşması üzerine, Türkiye ile Rusya arasında 1811 sonunda barış akdi için müzakerelere girişilmişti. Bu hususta îbtanbul'daki İngiliz elçisinin rolü

1 Metni: BBA Namei Hümayun Def. No 10, ss 82-84. H. H. No. 1606

büyük olmuştur. 16/28 Mayıs 1812 tarihinde akdedilen "Bükreş Muahedesi" ile iki devlet arasında normal münasebetler yeniden kuruldu.

16 maddeden ibaret olan bu "Bükreş Muahedesi", akdi sırasındaki ahval göz önünde tutulursa, Rusya için fevkalade elverişli şartları ihtiva ettiği gibi, Devlet-i aliyye içinde o nisbette bir "gaflet" eseri idi. Bir de iki gizli maddesi vardı. Bu anlaşmaya göre: Prut nehri, ve Prut nehrinin mansabından Karadeniz'e kadar Tuna nehri Rusya' nın sınırı olacakü; yani Rusya bu suretle Tuna' ya kadar varıp dayanmış ve Basarabya' yı da idaresi altına almıştı. Anlaşmada uzun uzadıya "Harp esnasında Devlet-i aliyye'ye karşı düşmanca harekette bulunan tebanın affedilmesin" den bahsedilmişti. Bununla Balkanlardaki Ortodokslar olduğu gibi Doğu Anadolu'daki Ermeniler de kasdedilmişti. Çünkü bu harp esnasında birçok Ermeni Ruslarla işbirliği yapmışlardı. Ruslar, bu madde ile "hakikaten Hıristiyan tebanın hamileri olduklarını" ifade etmek istemişlerdi.

Gizli iki maddenin biri: Tuna buyundaki İsmail ve Kili kalelerinin yıkılmasına aitti; ikincisi de: Kafkaslardaki Rus-Türk hududuna ait hususî bir anlaşma idi. Buna göre: "Riyon (Phâse) nehrinin sağ sahilinden iki saatlik, Anakra' dan dört saatlik mesafedeki, ne bir istihkâm ve ne de bir palankanın bulunmadığı saha (daha içerlerdeki Rus sahasına) harp malzemesi ve diğer gerekli eşyanın taşınmasında kolaylık olmak üzere, Ruslar tarafından kullanılacaktır; burada daha harpten önce Ruslar tarafından yaptırılmış olan tahkimli depoyu da Ruslar muhafaza edeceklerdir. Bu sahil boyu ise Osmanlı Devletinin mülkiyetinde kalacak, fakat burada her iki taraf da yeniden istihkâmlar yapmayacaktır".[1]

Çok muğlak bir ifade ile kaleme ahnan bu madde ile, Ruslar, Riyon nehri boyunca, sahilde, Osmanlı sahasına ayak basmak ve burayı elde tutmak imkânını sağlamışlardı. Ruslar ilk fırsatta buraları hemen kendi ülkelerine katmaya çalışacaklardır. Osmanlı murahhaslarının "Bükreş Muahedesi" ile bu kadar "fak"a basmalarının asıl sebebi ne olmuştur? Her halde İngilizlerin baskıları ve Ruslara karşı mağlubiyetler, bilhassa Devletin içindeki düzensizlikler bir an evvel barışa zorlamış olmalıdır. Yoksa, Napoleon, Babıâliyi harbin devamına teşvik etmiş ve yalnız Kırım'ın değil kırk yıl içinde Ruslara terkedilen yerlerin de geri alınabileceğini Türklere telkine çalışmıştı. İddia edildiğine göre Osmanlı ricali elde

1 Harold Temperley, *The Crimea,* p. 48.

ÇAR NİKOLA I. DAN SULTAN ABDÛLHAMİDE KADAR

1828/29 Rus - Türk savaşı ve Edirne Muahedesi

Nikolay Pavloviç'ın (yari Nikola I.) şehzadeliği zamanında Aleksander I. a halef olacağı sanılmıyordu; çünkü kendisinden büyük kardeşi Konstantin (Katarina II. nın İstanbul'a "Grek Devleti"nin başına göndermek istediği) resmen veliahd ilân edilmişti. Fakat Konstantin tahttan feragat edince, Aleksander I. Nikola I. nın kendisine varis olacağını tesbit etmekle beraber bu husustaki ferman (manifesto) ilân edilmeden önce ölmüştü.

Nikola' nın tahta geçmesi bahis mevzuu olmadığından, terbiye ve tahsiline ayrıca itina edilmemişti. Tab'an kaba ve çok inatçı bir kimse olan Nikola, askerliğe merak etmiş ve t am bir "kışla zihniyeti"n- de yetişmişti. Küçük subaylıktan başlayarak orduda fiilen hizmet etmiş ve tahta geçtiği sıralarda "brigadir" (Albay) rütbesini haizdi. Prusya Kiralı Friedrich-VVilhelm III. in kızı ile evlenerek, çok mes- ud bir aile hayatı sürmekte idi. Tahsili kıt, bilgisi az, görünüşü kaba bir asker olan Nikolay Pavloviç'in devlet idaresi hakkında en ufak bir bilgisi yoktu. Fakat "imparator" olarak taç giydikten sonra, kendi tabiatına uygun bir reju.. kurarak Rusya'yı tam otuz yıl avucu içinde tutmağa muvaffak olmuştur.

Tahta geçeceği 14/26 Aralık 1825 tarihinde cereyan eden "Deka- brisder" (meşrutiyet isteyen genç zabit ve aydınların ayaklanması) isyanı Nikola I. nın kuracağı rejime damgasını vurmuştu: Şiddete, jandarma, polis, gizli polise dayanan ve Çar'ın tahtına karşı uzanmak isteyen bütün elleri kıran, teb'alan mutlak bir itîaat altında tutan bir istibbad rejimi. Bu rejim Ruslar tarafından "Nikolayevşçina" diye adlandırılmıştır. Bu rejimin icabı olarak, devlet idaresini

II

daimî bir kontrol altında tutabilmek maksadıyle, tam manasıyle merkeziyetçi bir sistem ve geniş bir memur kitlesi vücuda getirilmiş, Rusya'da bir bürokrasi nizamı kurulmuştu. Aynı zamanda Rus ordusunun "profesyonel bir ordu" haline getirilmesi yolunda gerekli tedbirler alınmıştı. Mujikler-serflerden kur'a efradı olarak alınan "soldat" (asker) 1ar 25 yıl gibi uzun bir süre hizmet edeceklerdi. Rus ordusunda çok şiddetli disiplin tatbik edilmekte ve askerlerin bilhassa çok sıkı talim yapmalarına önem verilmekte idi. Çar Nikola I.'nın gayesi Rus ordusunu "Avrupanın en kudretli ordusu" haline getirmekti. İlerde görüleceği üzere Nikola I. bu hususta epey muvaffak olmuştur. İşte böyle bir orduya

mümkün olmayacaktı. Halbuki Mısır valisi Mehmed Ali Paşa, bir müddettenberi Fransız ve Leh zabitleri tarafından talim ettirdiği mükemmel bir askerî kuvvet ve hatırı sayılır bir donanma vücuda getirmişti. Sultan Mahmud II. da, çaresiz kalınca, bu defa Mehmed Ali Paşa'dan Mora'ya asker ve donanma göndermesini rica etti; Mehmed Ali Paşa da, çok dirayetli bir asker olan oğlu İbrahim Paşa'nın kumandasında, Mısır askeri ve donanmasını âsi Yunanlılara karşı gönderdi. Yunan çetelerinin dağıtılması ancak bir zaman meselesi idi. Fakat bu sırada, İngiltere, Fransa ve Rusya'nın işe karışmaları durumu kökünden değiştirdi.

Avrupa'da hem Fransız ihtilâlinin hem de "Philhellenizm" adı ile bilinen "eski Yunanlılara beslenen muhabbet" tesiriyle ve aynı zamanda siyasî mülâhazalarla Yunanlılara "istiklâllerini kazanmaları" yolunda her türlü manevî ve maddî yardım yapılmağa başlandı. Birçok Avrupa memleketinde "asîl Yunan milleti" nin "barbar Türklerin zalim idaresinden kurtarılması" yolunda gayret sarfediliyordu. Yunan milletinin hiç de asîl olmadığı, çok kısa bir zamanda anlaşılmakla beraber, Türkler'e karşı düşmanlık zaten Avrupa'da çok eski olduğundan, bu defa yeniden tazelenmişti. işte Çar Nikola I. da bundan faydalanarak, Rusya tarafından ötedenberi tatbik edilegelen Türkiye'ye karşı baskı yapmak siyasetini ele aldı.

"Küçük Kaynarca Barışı"ndan itibaren Rusya'nın Osmanlı me- malikindeki Hıristiyan Ortodoks teb'anın "hâmisi" rolünü üzerine aldığını ve fırsat düştükçe Babıâli nezdinde bu hususta baskıda bulunmağa başladığını görmüştük. Rusya'nın bu defa "Eflâk ve Buğdan" üzerinde gözü olduğundan birdenbire ora ahalisinin zulüm gördüğü ve Voyvodaların tayini hususunda Rusya'ya hak tanınması meselesi ortaya atılmağa başlandı. Bir de "Boğazlardan Rus ticaret gemilerine tam bir serbest geçiş hakkı tanınması ve Rus limanlarına gelecek yabancı gemilere de bu hakkın verilmesi" meselsi ortaya çıktı.

Yeniçeri Ocağı'nın ilgasından az sonraki bir zamana rastlaması dolayısiyle, Sultan Mahmud II. bu Rus taleplerini dikkat nazarına almak mecburiyetinde idi. Neticede Ruslarla yeni bir anlaşma imzalamak mecburiyeti hasıl oldu. 25 Eylül / 7 Ekim 1826 tarihinde Akkerman'da imzalanan bu "mukavele" (Convention)[1] ile Rusya- ya birtakım yeni imtiyazlar tanındı veya eskileri tasdik edildi. Bir

1 Metni: BBA Namei Hümayun Defteri No 10, ss 3&0-365; *Muahedat Mecmuası* C. IV. ss 49-51.

müddet önce akdedilen "Ticaret muahedesi" maddelerine istinaden "Rus ticaret gemilerinin Boğazlardan serbestçe geçişlerine, Babıâli tarafından her hangibir müşkilat çıkarılmaması, aynı şekilde Rus limanlarına gitmek isteyen yabancı ticaret gemilerine de mâni olunmaması" kabul ve tasdik edildi. Bir de Sırplar ve Eflâk- Buğdan'a ait Rus istekleri de kabul edilmişti. Rusya bu suretle, Devleti aliyye'ye isyan eden veya isyana hazırlanan teb'anın hâmisi rolünü açıkça üzerine almış bulunuyordu. Bu rolü bilhassa Yunan isyanı münasebetiyle büsbütün belli oldu.

İngiltere'nin Yunan çetecilerini "muharip" sıfatıyle tanıması Fransa ve Rusya tarafından da tasdik edilince bu üç devlet ile Babıâli'nin arası birdenbire açılmış ve her üç devletin de elçileri İstanbul'dan ayrılmışlardı. Bunun üzerine İngiliz Fransız ve Rus harp gemileri, Yunanlıların lehinde gösteri yapmak üzere Mora açıklarına gönderildi. Bu sırada Osmanlı-Mısır donanması da Navarin limanında demirlemiş, hareketsiz bir halde bulunuyordu. Derken 20 Ekim 1827 tarihinde bu üç devletin harp gemileri Navarin limanına gelerek, ortada hiçbir sebep yokken, Osmanlı-Mısır donanmasına hücumla külliyen imha ettiler. Bununla Yunanlıların istiklâl kazanmaları işi birdenbire gelişti. Çünkü, kendilerini tedip edecek askerî kuvvet kalmamaıştı. Bu felâket üzerine ibrahim Paşa'nın kuvvetleri Mısır'a geri alınmışlardı. Babıâli ise bu olayı ilgili devletler nezdinde şiddetle protesto etti ise de her üçüne karşı birden harp açacak bir durumda olmadığından, muhtemel bir Rus istilâsını önlemek maksadıyle Tuna boyuna asker şevkine başladı. Bunun üzerine Rusya 1828 yılı Nisan ayının sonunda Türkiye'ye harp ilân ile hemen askerî harekete girişti. Çar Nikola I.'nın gayesi İstanbul ve Boğazları ele geçirmekti. Navarin'de Türk donanması imha edildiği için Karadeniz tamamiyle serbest olduğundan Ruslar bu işi başara-caklarını sanmışlardı.

Yeniçeri Ocağı'nın ilgasından sonra yeni Türk ordusu henüz teşekkül halinde olmasına rağmen, Tuna boyunda Ruslara şiddetle mukavemet ettiği gibi, Şumnu ve Rusçuk kaleleri de Ruslara mukavemetle düşmanı büyük kayıplara uğrattılar. Mamafih Ruslar General Diebiç kumandasında yine de Balkanları aşmağa muvaffak oldular ve 20 Ağustos 1829 tarihinde Edirne'yi işgal ettiler. Ruslar, Kafkas cephesinde de, General Paskeviç kumandasında Osmanlılara karşı büyük zaferler kazandılar. Şuhum, Kars ve Erzurum kaleleri Rusların eline düştü. Bu suretle harp tamamiyle Türklerin aleyhine

dönmüş ve İstanbul ile Boğazlar dahi Rus tehdidine maruz kalmış gibiydi. Romelideki Osmanlı kumandanlığı, Rus kuvvetinin 100.000 kadar olduğu ve İstanbul'un da tehlikeye maruz bulunduğu zehabına kapılarak, Serasker Hüsrev Paşa'nın ikaz ve ihtarlarına rağmen barış müzakerelerine girişmek kararı aldı. Halbuki böyle bir karar tamamiyle yersizdi; 20-25 bin kişilik bir kuvvetle Rusları Edirne'den atıp imha etmek ve harbin seyrini kökünden değiştirmek işten bile olmayacaktı. Sultan Mahmud II.u ve Babıâli'yi bu barışa zorlayan âmiller arasında Şeyhülislâmın ve paniğe kapılan bazı zümrelerin rolü büyük olmuştur. Tabiî bu husustaki en büyük âmil bilgisizlik ve korkaklıktı. Kaldı ki Diebiç'in ordusu ancak 20 .000 kişiden ibaret olup, bunlardan bir çoğu hasta ve silâh bakımından da yetersiz bir durumda idi. Rus ordusunun bu perişan hali ile Boğazlar'a kadar ilerlemesi ve İstanbul'u alması imkânsızdı. Ruslar barış akdi teklifini hemen kabul ettiler ve 2/14 Eylül 1829 tarihinde Edirne'de barış imzalandı.[1]

"Edirne Muahedesi"ndeki Rus şartları nisbeten hafifti. Çar Nikola I. Rus askerleri tarafından ele geçirilen sahanın hemen hepsini de "Osmanlı Padişahına karşı beslediği samimî dostluk hislerinin ifadesi olarak" iade eylemişti. Türkiye ile Rusya sının eskisi gibi, Prut nehri olarak kalacaktı. Babıâli, Rusya ile İran arasında 10/22 Şubat 1828 tarihinde akdedilen "Türkmen Çayı" barışı ile Rusya'ya bırakılan Erivan ve Nahçivan Hanlıklarının Rusya'ya ait olmasını tanıyacaktı. Bir de Eflâk ve Buğdan Beylerine tanınan imtiyazları da tasdik edecekti. Ayrıca, VII. maddede, Rus ticaret gemilerinin İstanbul ve Çanakkale Boğazlarından geçişlerine ve taşıdıklan eşyaya hiç bir şekilde müdahale edilmiyeceği hususunda etraflıca kayıtlar da konmuştu. Rus hükümetinin bu meseleye bilhassa ehemmiyet verdiği görülmektedir. X. madde ile Yunan istiklâlinin Babıâli tarafından tanınması, yani İngiltere, Fransa ve Rusya'nın bu hususta aldıkları karara Türkiye'nin de katılması kabul edildi. Bu surede, Rusya'nın müdahalesi, her şeyden önce Yunanlıların istiklâllerini kazanmalarında en mühim âmillerden birini teşkil etmiş oldu.

Boğazlardan Rus ticaret gemilerinin geçişlerine ait esaslar Rusya tarafından elde edilen yeni imtiyazlar itibariyle mühimdi. Mamafih, Rus ordulanmn Edirneyi ele geçirmesine rağmen perişan bir hale gelmesi yüzünden, esas gayeleri olan İstanbul ve Boğazlara kadar gidemedikleri de bir hakikatti. Harbin son saf

1 Metni: BBA Namei Hümayun Defteri No. 10, ss 409-414; *Muahedat Mecmuası,* C. IV. ss 70-80.

hasında zuhur eden askerî güçlükler ve muhtemel milletlerarası siyasî ve askerî gelişmeler göz önünde tutularak, Edirne muahedeleri yapıldığı sırada, Çar Nikola I. nın Türkiye'ye karşı takib edeceği siyasetinde de esasından bir değişiklik hasıl oldu. Bu siyaset, Rusya'nın yakın bir gelecekte İstanbul ve Boğazları ele geçirmeyi değil, Rusya'nın karşısında zayıf bir Osmanlı Devletinin bulundurulması ve Türkiye'nin bütünlüğünün devam ettirilmesine dayanacaktı.[1]

Bu görüş, o sıralarda yedi kişiden teşekkül eden, başında eski İstanbul elçisi Koçubey ve aralarında Prens Daşkov ile Nesselro- de'lerin de bulunduğu ve vazifesinin "Rus dış siyasetini tanzim olduğu" bir komisyonca teferruatlı bir şekilde tesbit edilmiş ve Çar Nikola I. tarafından da benimsenmişti. Bundan böyle Rusya, Osmanlı İmparatorluğunun "bütünlüğünü" muhafaza ve müdafaa rolünü üzerine alacaktı; bu siyaset icabı Osmanlı Devleti Rusya’nın "himayesi" altına konmuş olacaktı; bu düzen bozulacak olursa Rusya için müdahele yolları açılacaktı. Osmanlı Devleti yakında çökecek olursa, bu defa Avusturya'nın Tuna üzerinden Balkanlara ve hattâ Karadeniz'e sarkması, İngiliz ve Fransız do- nanmasının da Karadeniz'e girmesinden korkulmakta idi. Dolayısiyle Rusya'nın menfaatları icabı İstanbul ve Boğazların zayıf bir Türkiye'nin elinde bulunması, Rusya'nın karşısına Boğazlarda ve Istanbulda kuvvetli devletlerin çıkmasına tercih edileceği muhakkaktı, işte bu siyaset icabı, Çar Nikola I. kendisinin Osmanlı Padişahının "en samimî dostu" olduğunu iddiaya başlamışu.

Nitekim tasdikli barış metnini sunmak üzere St. Petersburg'a gelen Halil Paşanm, parlak bir askerî resmi geçidi müteakip, Sarayda kabulü sırasında (i i Ocak 1830), Çar Nikola I., kendinin Sultan Mah- mud II. a karşı beslediği "hakikî dostluk" hislerinden misal vermek isterken, (hakikatlere tamamiyle aykırı olarak) Rus askerleri tarafından işgal edilen yerlerde "Yeniçerilerin başkaldırmalarına asla müsaade edilmediği ve Hıristiyan tebanın dahi Sultan'a karşı başkaldırmasına asla müsamaha gösterilmediğini" söylemişti. Çar Nikola hattâ, Halil Paşa'yı veda merasimine kabul ettiği zaman, Sultan Mahmud II. a karşı beslediği samimî hislerinin ifadesi olarak Sultan'a iletilmesi için, şöyle bir mesajı her kesin huzurunda söylemekten dahi çekinmemişti: "Sultan Mahmud II. un saltanatı ve sülâlesinin devamının en emin yolu, Pâdişâhın, teb'asının ekseri

1 T. Schiemann, *Geschichte Russlands unter Kaiser Mikolaus* I. (Berlin 1908) Bd II, 387/88; H. Temperley, *The Crimea,* p. 57 (bilhassa not 95, p. 411).

yetinin dinini teşkil eden Hırrstiyanlık-Ortodoksluğa intisap etmesidir". Yani, Nikola I., Sultan Mahmud II. a Islâmiyeti bırakıp Ortodoksluğa geçmesi teklifinde bulunmuştu.[1] **Ikiyüz** milyon Müslümanın halifesi ve islâmiyet esaslarına göre kurulan Osmanlı Devleti'nin Pâdişâhına böyle bir teklifte bulunabilmesi için, Çar'ın Türkiye hakkındaki bilgisinin ne kadar iptidaî olduğunu açıkça göstermektedir. Çar Nikola böyle bir resmi kabul esnasında bu kabîl teklifi ile en büyük Müslüman Devletinin hükümdarına karşı saygısızlık gösterdiğinin, bu tarzdaki kabalığı ile kendisini ve etrafındakileri ne kadar gülünç bir mekie koyduğunun farkında bile değildi. Çar'ın bu yoldaki teklifi mamafih rastgele yapılmış değildi; o hakikaten Mahmud Il.un Ortodoksluğa geçirilmesini ciddî olarak tasarlamıştı. Bir müddet sonra, Boğaz'a gönderilecek Rus askerlerinin başındaki General Muravyev'e Nikola I. tarafından verilen talimat arasında "Osmanlı Padişahını Ortodoksluğa kazanması" maddesi de vardı. Halil Paşa, tabiatiyle Çar'ın bu mesajını ciddiye almamış ve Sultan Mahmud Il.a bundan tek bir sözle bahsetmemiştir. Bu hadise, Rus Çarı'nın Osmanlı **Imptaratorluğunu** kendi himayesi altına almak için tasarlamadığı hiçbir şeyi bırakmadığını da göstermek itibariyle dikkat çekicidir.

Rus kuvvetlerinin Boğaza gelişleri ve Hünkâr iskelesi Muahedesi

1832 de Mısır valisi Mehmed Ali Paşa'nın isyan bayrağını kaldırması, "Şark Meselesi"ni hiç beklenmedik bir safhaya sürüklemişti. Osmanlı Devletini Rusya'nın himayesi altına koyması için Nikola I. fırsattan faydalanmak istemiş, diplomatik ve askerî her çareye başvurmuştu, önce general Murav'yev, Mehmed Ali Paşayı korkutmak maksadıyle Mısıra gönderilmişti. Murav'yev sonra Istanbula gelmiş, Sultan Mahmud II. ve Türk ricaline Rusyadan yardım istemeleri yollu telkinlerde bulunmuştu. Mehmed Ali Paşa'nın kabiliyetli bir asker olan oğlu ibrahim Paşa'nın kumandasındaki, mükemmel yetiştirilmiş ordusu, Osmanlı kuvvetlerini birkaç

1 Th. Schiemann, *GıschichU Russlands unttr KaiserNıkolaus I.* Berlin 1908, B. I. 390: Nikolai ihm (Osmanlı fevkalade elçisi Halil Paşaya) gesagt habe: das sicherste Mittel, seiner Herrcshaft und seiner Dynastie dauernder Bestand zu geben, ware für den Sultan, sich dem Glauben der Mehrzahl seiner Untertanen anzuschliessen, d. h. zum Christentum überzutreten. Çar Nikola I. nın bunları söylediği pek bilinmiyorsa da, sonraları General Murav'yeve bu yolda talimat verdiği biliniyor.

defa yendikten sonra, Filistin ve Suriye'yi işgal etmiş ve Konya üzerine yürümüş. 21 Aralık 1832 tarihinde Konya'da vukubulan meydan muharebesinde Osmanlı ordusu kâmilen dağıtıldı ve Sadrazam da esir düştü. Bununla Osmanlı Devleti'nin devamı ve Sultan Mahmud II.un tahtım muhafazası günün meselesi oluverdi.

Sultan Mahmud II. Mehmed Ali Paşa tarafından başgösteren tehlikenin farkına varınca daha Konya hezimetininden evvel, yardm istiyerek İngiltere'ye başvurmuştu; bir İngiliz donanmasımn Akdeniz'e gönderilmesini istemişti.[1] Fakat Hariciye nâzın sıfatiyle **Ingilterenin** dış siyasetini yürüten (Lord) Palmerston, Babıâli'nin bu müracaaüna aldırmadı ve sadece diplomatik muzaherette bulunacağını bildirmekle yetindi.[2] Fransa'nın Mehmed Ali ile çok yakın münasebetleri bilindiği cihetle Mahmud II. yardım için bu devlete ricada bulunmak istememişti. Ortada kala kala Rusya vardı. Zaten Çar Nikola, daha Konya hezimetinden çok önce Sultan Mahmud II. a yardım teklifinde bulunmuştu. Bu münasebetle Saray mahfillerinde çok heyecanlı anlar yaşandığı ve tereddüdler geçirildiği biliniyor. Rus yardımım en çok iltizam eden Ferik Ahmed Paşa olmuştu. Sultan Mahmud II. un "tahtım kaybetmek korkusu" Rus yardımım istemeğe zorladığı biliniyor.

Mahmud II. bu Rus yardımından doğacak neticelerin farkında idi. istanbul'daki İngiliz sefiri Ponsonby Sultan'a bu tehlike üzerine dikkati çekince, Padişah (veya yakınındakileri) "denize düşen, (boğulmamak için) yılana (bile) sarılır" cevabını vermiş ve bu sözler istanbul'da hemen yayılmıştı. Mahmud II. hakikaten "denize düşmüş ve boğulmamak için yılana sanlmak'" mecburiyetinde kalmıştı. Konya zaferinden sonra ibrahim Paşa'nın kuvvetleri Kütahya'ya doğru ilerlemişler, Anadolu'nun muhtelif yerlerinde ibrahim Paşa'ya karşı sempati tezahürleri başlamıştı. Babıâlinin elinde İbrahim Paşaya karşı koyacak kuvvet yoktu; dolayısiyle istanbul'un da düşmesi gün meselesi gibiydi, ibrahim Paşa istanbul'a girince, Sultan Mah- .mud II. un ve Osmanlı hânedamnm sonu gelmiş olacaktı, İngiltere ve Fransa bu durum karşısında seyirci kaldıklarından (ve hattâ Fransa- nın Mehmed Ali Paşa'yı tuttuğu belli olduğundan) Rus Çarı'ndan gelen yardım teklifini kabul etmekten başka çare kalmıyordu. Nitekim Sultan Mahmud II., 3 Şubat 1833 tarihinde, istanbul'daki

1 H. Temperley, The Crimea, p. 63.

2 Aynı y. p. 69.

Rus elçisi Butenov vasıtasiyle Çar Nikola I.ya âsi Mehmed Ali Paşa'ya karşı yardım istiyerek yazılı bir müracaatta bulunmuştu.[1]

Sevastopol'de epey bir zamandanberi hazır bulunan Lazarev kumandasmdaki Rus donanması hemen hareketle, 20 Şubat tarihinde İstanbul Boğazı'na girdi ve Büyük Derede demirledi. Bunun üzerine etekleri tutuşan Fransız elçisi Amiral Roussin, Sultan'a müracaatla Rus filosunun derhal Boğaz'ı terkini istedi. İngiliz elçisi de ona kaüldı. Sultan Mahmud II. da "Fransa'nın Mehmed Ali Paşa'ya karşı Devleti Aliyye'ye yardım edeceğini taahhüt ederse" Babıâli'nin de Ruslardan filolarını çekmelerini istiyeceğini bildirdi. Fransız elçisi böyle bir taahhütte bulunduktan sonra, Babıâli de Rus elçisi vasıtasiyle, donanmalarının geri çekilmesini istemeğe başladı.

Halbuki Fransız ve ingilizlerden umulan yardım ve Mehmed Ali Paşa'ya karşı yapılması gerken baskı boyuna geciktiriliyordu, izmir'de İbrahim Paşa'ya katılmak için bir ayaklanma dahi olmuştu. Bunun üzerine Babıâli Rus donanmasının Boğaz'da kalmasına ses çıkarmadı. Rusların zaten çekilip gitmeğe hiç niyetleri yoktu; bilâkis Se- vastopol'dan boyuna yeni harp gemileri ve asker gelmekte idi. 2 Nisan tarihlerinde Boğaz'ın girişinde bütün Rus Karadeniz Donanması yığdmış bir halde idi. Beykoz'a da 12 bine yakın asker çıkanl- mıştı.[2] Bu suretle Rusya Boğazlan ve Istanbulu işgal edecek bir durumda idi. Fransa ve İngiltere buna mani olmak için, Mehmed Ali Paşa'ya baskı yapülar, donanmalarım Mısır sahillerine şevkettiler. Bunun üzerinedir ki, Mehmed Ali Paşa için çok iyi şardar dahilinde Sultan Mahmud II. ile bir anlaşma yapıldı; Mehmed Ali Paşa'ya Mısır valiliği ve daha başka yerlerin valiliği tanındı. Bu defa İngiltere ve Fransa Rus donanmasımn Boğazlar'dan çekilmesini ısrarla tale- be başladılar. Babıâli de bu hususta teşebbüse geçti. Ruslar da 11 Temmuz 1833 tarihinde çekilip gideceklerini vâdettiler.

Fakat Rusların çekilmesinden önce çok önemli bir diplomatik mumeleoldu:8 Temmuz 1833 (20 Safer 1249) tarihinde Boğaz içindeki Hünkâr iskelesi Köşkü'nde Rusya ile Türkiye arasında bir anlaşma imzalandı.[1] Osmanlı Pâdişâhı tarafından murahhas olan Serasker Hüsrev Paşa, Müşir Fevzi Ahmed Paşa ve Reisülküttap

1 *îstoriya DiplonuUii,* I. 415; H. Temperley, *The Crimea* p. 65.

2 N. N. Murav'yev, *Russkiye na Bosfore v 1833 g.* (Ruslar Boğaziçinde, 1833 yılında) (.Vloskva 1869). m. y.

3 Dışişleri Bakanlığı Arşivi (kısaltması: Dİ A) Rusya, muahedat kısmı, Dosya No. 405; H. Temperley, *The Crimea,* p. 70.

Hacı Mehmed Akif Efendi, Rus İmparatoru tarafından da fevkalade elçi Kont Aleksi Orlov ve İstanbul'daki Rus elçisi Butenev tarafından imzalanan bu muahede, umûmî mahiyette altı maddeden ve gizli bir maddeden ibaretti. Bu muahede ile, Osmanlı Devleti ile Rusya arasında "barış, dostluk ve ittifak'" ebediyen sürecekti. Bu anlaşma aslında "tedafüi bir ittifak" mahiyetinde idi. Bunun müddeti sekiz yıl olup (Madde V.) 1798/1799 daki ittifaktaki cümlelerle ifade edilmişti. Rusya, Osmanlı İmparatorluğunun devamını ve istiklâlinin muhafazasını arzu ettiğini bildirmişti.

En mühim madde ise gizli madde idi. Buna göre: Her iki devlet tehlike vukuunda birbirine bütün imkânlar dahilinde yardımda bulunacaklardı. Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya maddî yardımda bulunması hususunda müşkülâtla karşılaşacağı göz önünde tutularak Babıâli'nin Rusya'ya yapacağı yardım Çanakkale Boğazı'nın (Rusya'dan başka) bütün devletlere kapatılması şeklinde olacaktı. Yani Boğazlar (harp halinde) ancak Ruslar'a açık tutulacak, bütün diğer devletlere kapatılacaktı. Bu suretle Çar Nikola I. en çok arzu ettiği anlaşmayı elde etmiş bulunuyordu;[1] Rus donanmasının Boğaz- lar'a girmesi ve geçmesi hakkını almakla, Rusya'mn İstanbul ve Boğazlar üzerine hâkimiyetinin sağlanması için artık bir mania kalmıyordu.

Bu meşhur anlaşmanın hazırlanması için Mayıs başlarında İstanbul'a fevkalâde elçi sıfatıyle gönderilen Kont Aleksi Orlov'un büyük gayretler sarfettiği ve "Padişahtan başka" bütün Türk büyüklerini rüşvet vermek veya câzip tekliflerde bulunmak suretiyle elde ettiği söylenmektedir.[2] Bu iddianın ne dereceye kadar doğru olduğu bilinmiyor; bilinen cihet **bu** sıralarda Osmanlı ricalinden bir çoğunun, İngiliz ve Fransızlara kızarak, Rusya ile anlaşmak yoluna sapmış olmalarıdır. Bir çoğu da belki 1798/9 ve 1805 Rus-Türk "ittifakları" nasıl hemen kaldınldı ise, **Dunun** da kısa bir zamanda hükümsüz kalacağını düşünmüştü. Fakat ne olursa olsun Çar Nikola I. Mehmed Ali Paşa meselesinden faydalanmayı bilmiş ve Boğazlar'a giren donanması ile Beykozdaki 12 bine yaklaşan askerine dayanarak,[5] Babıâli'yi böyle bir anlaşma yapmağa zorlamıştı. Sultan Mahmud

1 Metternich, "Hünkâr iskelesi muahedesi" nin hakikî mahiyetini öğrenince, güya, Osmanlı Devletinin bundan böyle "Babıâli" değil "Bevvabıâli" (Yüksek kapıcı) olduğunu söylemişti.

2 *îstoriya diplomatii,* I, 416.
3 *Îstoriya diplomatii,* I, 416.

II. ve mes'ul makamlardaki ilgili şahsiyetler de Rus donanması ve kuvvetlerinin bir an evvel çekilip gitmelerini sağlamak için böyle bir muahedenin akdine muvafakat etmiş olmalıdırlar. Nitekim bir müddet sonra Rus filosu ve askerleri Boğazlardan, çekilip gittiler.

12 bine yakın Rus askerinin Beykoz'da kalmasının bir hatırası olarak, Boğazın Selviburnu'nda 5 arşın boyunda, 1,5 arşından kalınca bir taş dikmişlerdi, üzerine sadece Çar Nikola I.nın doğum gününe rastlayan "25 Haziran 1833" tarihi Rusça olarak yazılmış ve aşağısına Pertev Efendi'nin şu kıtası dahi kazılmıştı:

> "Bu sahraya misafir geldi gitti askeri Rusî Bu seng-i kûh peyker
> yâdigâr olsun, nişan kalsın, Vifakı devleteynin böyle dursun
> sabit-ü muhkem Lisanı dostanda dasitanı çok zaman kalsın"[1]

Çar Nikola I. tek bir Rus askeri kaybetmeden çok büyük bir diplomaük zafer kazanmış oldu. Hünkâr İskelesi Muahedesi ile Osmanlı Devleti, Rusya'nın himayesi altına konmuş oldu. Mamafih mesele o kadar basit değildi, İngiltere ve Fransa'nın, "Şark Meselesinin bu tarzda halline ve Rusya'nın Boğazlar'ın yegâne hakimi olmasına asla müsamaha etmiyecekleri aşikardı. Nitekim bu muahede hükümlerinin tatbikine mani olmak için her iki devlet tarafından az sonra harekete geçildi ve Babıâli bu yolda zorlanmağa başlandı.

Hünkâr İskelesi Anlaşması ingiltere'de birçok tefsirlere yol açmış ve bu münasebetle İngiltere'nin Türkiye ve Rusya'ya karşı takip edeceği siyaset hakkında tarüşmalar olmuştu. Liberal ekonomi siyasetinin taraftarlan ve "Zahire Kanunu" (Corn Law) muhalifleri olarak tanınan Richard Cobden ile John Bright'ların temsil ettiği görüş: Rusya'nın Türkiye'ye karşı takip ettiği siyasetine asla müdahale etmemekti; Rusya istanbul'u ele geçirse bile, bundan İngiltere'nin Levant ticaretinin haleldâr olmıyacağı iddia edilmekte idi.- Diğer taraftan Parlamentoda büyük çoğunluk ve İngiliz umumî

1 Pertev Efendinin bu kıtası, "Dünya" gazetesi 13 Kasım 1966 tarihli nüshasından iktibas edilmiştir. Ancak yerinde yaptığımız araştırmada bu Taş'ın halâ orada bulunmadığı anlaşılmıştır. Halihazırda Selviburnun'da Amerikan Petrol Şirketi "MobiloiP'in büyük tankları bulunuyor. Ora halkınca"Moskof taşı" diye anılan bu "Taş", orada uzun yıllardanberi yaşayan bir zatın ifadesine göre, Birinci Dünya Harbi çıkınca davul ve zurnalarla yerinden sökülmüş ve parça parça edilmiştir. Yani Ayastefanos' (Yeşilköy) daki 1878 e ait Rus abidesinin yıkıldığı gibi.

2 *îstoriya diplomatii,* I. 420.

efkârı tarafından desteklenen ve Hariciye Nazırı Palmerston tarafından öne sürülen görüş de bunun tamamiyle aksi idi: Rusya'nın Türkiye'de nüfuz kazanması ve İstanbul ile Boğazlarda hâkim olması ile İngiltere’nin emniyeti ve bilhassa "Hindistan yolu" nun tehlikeye düşeceği iddia edilmekte idi. Dolayısiyle Palmerston, Rusya'ya karşı yöneltilen İngiliz siyasetinin baş temsilcisi oldu.[1]

Palmerston, Hünkâr iskelesi Anlaşmasından tabiatiyle memnun kalmamış ve bunun yürürlükten çıkarılması veya genişletilerek bu anlaşmaya İngiltere ve bazı diğer devletlerin de katılması suretiyle başka bir veçhe verilmesini tasarlıyordu. Tam bu sıralarda, Mehmed Ali Paşa ile fazla yakın münasebetler kurması yüzünden İngiltere ile Fransa'nın arası açılmış ve bundan Çar Nikola I. istifadeye kalkışmış, yâni İngiltere ile anlaşma yollarını yoklamak istemişti. 1831 ihtilâli ile Fransada tahta geçirilen Kıral "Louis- Philippe"ten nefret etmesi dolayısiyle Çar Nikola I. İngiltere ile "Şark Meselesi" üzerinde anlaşabileceğini ummaya başlamıştı. Palmerston da bir aralık Rusya'ya yaklaşır gibi oldu ve İngiltere, Avusturya, Prusya ve Rusya arasında adetâ "Mukaddes Ittifak"ın yenilenmesi mahiyetinde, 15 Temmuz 1840 da Londra'da bir anlaşma imzalandı. Halbuki bundan az önce, Istanbuldaki Fransız elçisi, Hariciye Nazırı Thiers'den aldığı talimata istinaden, "Rus taraftan ve Mehmed Ali Paşa'nın amansız düşmanı olarak tanınan Veziriazam Hüsrev Paşa"nın azlini Babıâli'den talep etmişti, İngiltere ile Rusya ve Avusturya arasında bir anlaşmanın vukua gelmesi Fransız hükümetini Mısır valisine karşı takip ettiği siyasetini değiştirmeğe ve büyük devletlerin siyasetine uymağa zorlamıştı. Dolayısiyle, Palmerston'un arzusu ve diplomatik mahareti sayesinde "Hünkâr İskelesi" anlaşması da Çar Nikola I.nın tasarladığından tamamiyle başka bir şekile kondu.

Hünkâr iskelesi Muahedesi 8 yıl için akdedilmiş olup 1841 Tem- muz'unda sona erecekti. Bunu nazarı dikkate alan Palmerston, bu anlaşmaya Rusya'dan başka İngiltere, Avusturya ve Prusya ile Fransa- nın katılmasına Çar Nikola I.mn muvafakatim almıştı. Çar da, İngiltere ile başka meseleler üzerinde anlaşmak ümidiyle bunu yap- mışü. Zaten buna muvafakat etmezse karşısında İngiltere, Fransa ve Türkiye'yi bulacağından, ya anlaşmak veya harbi göze almak

1 H. Temperley, *The Crimea,* p. 73/74: Unkiar Skellessi is a true turning point in the attitude of English statesmen tovvards Russia. It bred in Palmerston a fatal hostility to Russia. *îstoriya diplomatii,* I, 418.

şıklarından bîri vardı. 13 Temmuz 1841 tarihinde, Londra'da bir taraftan Osmanlı Devleti öbür taraftan Rusya, İngiltere, Avusturya, Prusya ve Fransa olmak üzere akdedilen bu yeni anlaşmaya göre[1]: Türkiye harpte olmadığı müddetçe İstanbul ve Çanakkale Boğazları bütün devletlerin harp gemilerine kapalı kalacaktı. Şayet Türkiye harbe girerse, Babıâli menfaatlan bakımından uygun gördüğü devletle anlaşarak harp gemilerini Boğazlardan geçirebilecekti. Bu suretle, Rusya'mn Boğazlar üzerindeki "inhisarı" kaldırılmış oldu. Mamafih Çar Nikola I. bu durumdan yine memnundu. Çünkü netice itibariyle Fransa'nın son yıllarda Yakın - Doğudaki imtiyazlı durumuna son verilmiş ve İngiltere ile Rusya arasında bir yaklaşma hasıl olmuştu.

Kırım Harbi ve Paris Muahedesi

İngiltere ile Rusya arasındaki yakınlık bu sıralarda İngiltere'de vukubulan kabine değişikliği ile büsbütün gelişmiş gibiydi. Bu defa iktidara gelen muhafazakâr başvekil Robert Peel "Rus taraftarlığı" ile tanınmıştı; Palmerston yerine Hariciye Nazırı olan Lord Aberdeen de, İngiltere'nin birçok hususta Rusya ile anlaşabileceği kanaaünda idi. İngiltere'deki bu kabine değişikliği Çar Nikola I. nın ümitlerini büsbütün artırmış ve Türkiye meselesinde İngiltere ile anlaşmanın kolaylaşacağı zannedilmişti. Çar Nikola I. nın şayet Kıraliçe Yiktorya tarafından bir davet vukubuluısa İngiltere'yi ziyaret edeceği öğrenilince, İngiliz hükümeti tarafından resmî davet yapılmıştı.[2] Nikola I. maiyeti ile birlikte 31 Mayıs 1844 tarihinde Britanya Adası'na ayak bastı ve büyük bir merasim ve samimiyetle karşılandı. Kıraliçe, lordlar, devlet adamları, donanma ve Crdu erkânı Rus Çarı'na karşı büyük bir ihtimam gösterdiler.[3] Nikola I. bundan fevkalâde memnun kaldı ve böyle samimî bir hava içinde İngiliz Hariciye nazırı Lord Aberdeen'e Windsor Sarayı'ndaki bir resmi kabul esnasında, Türkiye- ye ait görüşlerini açmaktan çekinmedi. Haziran'ın ilk günlerinde vukubulan bu görüşmede Çar Nikola'nın Lord Aberdeen'e söyledikleri, Kıraliçe Viktorya ve Prens Albert'in yakınlarından olan, Baron Stockmar tarafından nakledilmiştir. Çar ile mülakattan hemen sonra Aberdeen'in kendisi tarafından Baron Stockmar'a anlatılan

1 *İstoriya diplomatii,* I, 422; H. Temperley, *The Crimea,* p. 146/9

2 H. Temperley, *The Crimea,* p. 253/54; *İstoriya diplomatii,* I, 423;E. V. Tarle, *Krımskaya voyna* (Kırım Harbi) (Moslcva 1941), T. I, s. 74/75.

3 H. Temperley, *The Crimea* p. 255.

konuşma şöyle olmuştur: Çar Nikola, Lord Aberdeen'e şöyle hitap etmişti: 'Türkiye ölüm yatağındadır. Biz onun hayatını muhafaza için gayret sarfedebiliriz, fakat bu işte muvaffak olamıyacağız. O ölüme mahkûmdur ve (muhakkak) ölecektir. İşte böyle bir zaman kritik olacaktır. Ben (o zaman) ordularımı harekete geçirmek mecburiyetinde kalacağımı şimdiden görüyorum. O zaman Avusturya da böyle bir şey yapacaktır. Bu hareketi yaparken ben Fransa'dan başka hiçbir devletten çekinmem. Fransa ne istiyecektir? Korkarım ki, Fransa Afrika'da, Akdeniz'de ve Şark'te kendisinde çok şey istiyecektir. Her halde Ankona heyeti seferiyesini hatırlarsınız? Neden Franda böyle bir heyeti askeriyeyi meselâ Girit'e veya İzmir'e göndermesin? Yani bu suretle, Rus ordusu, Avusturya ordusu ve büyük bir İngiliz donanması o sahada toplanabilir. Ateşin yakınında bu kadar çok barut fıçısı olunca, kıvılcımların bu barut fıçılarını tutuşturmayacaklarını kim garanti edebilir?".[1]

Çar Nikola I. Aberdeen ile konuşmakla yetinmiyerek, Başvekil (ve Rus dostu) Robert Peel ile de bu hususta görüşmek fırsatını ka- çırmadı. "Türkiye behemehal düşecektir" diye sözlerine başlıyan Çar, şöyle devam etmişti: "Nesselrode (Rus Hariciye nazırı) bu fikirde değildir, ama ben buna kat'iyetie kaniyim. Sultan (Abdülmecid) bir dâhi değildir, o alelâde bir insandır. O her hangi bir kazaya uğrarsa Türkiyenin ne olacağını tasavvur edebilirmisiniz ? Bir çocuk ve niyabet. Ben Türkiyeden bir karış toprak dahi istemem, fakat başka birisinin de bir karış toprak almasına müsaade edemem."

Peel de buna çok elâstikî bir şekilde cevap vermiş ve dolayısiyle İngilterenin Mısır'da kuvvetli bir hükümetin yerleşmesine müsaade etmiyeceğini, çünkü bu takdirde İngiltere'nin ticaret menfaatlerinin zedeleneceğini ifade etmişti. Yani Peel, Türkiye'nin muhtemel bir taksiminde İngiltere'nin Mısır üzerinde gözü olduğunu anlatmak istemişti.

Nikola I. da sözlerine devamla: "Türkiye ile ne yapılması gerektiği hususunda şimdiden birşey kararlaştırmak doğru değildir. Çünkü bununla onun ölümü çabuklaştırılmış olur. Bundan dolayı ben *status guonun* muhafazası için elimden gelen her şeyi yapacağım. Fakat vuku bulabilecek ihtimalleri dürüst bir şekilde göz önünde bulundurmak, makul muhakeme yolu ile doğru ve dürüst bir an-

1 E. V. Tarle, *Kr t mikaya voyna,* I, ss 77/78 (*Denkumrdigkeiten aus den Papieren des Frei-*

1 aşmaya varmak gerekecektir" demişti.' Yani Çar Nikola 1. Türkiye'nin mukadderatı hususunda Rusya ile İngiltere arasında behemehal bir anlaşmaya varılması lüzumundan, İngiliz devlet adamlarına açıkça bahsetmişti.

Gerek Lord Aberdeen ve gerekse Robert Peel, Çar'a bağlayıcı her hangi bir ifadede bulunmamalarına rağmen, Nikola I. bu görüşmelerden fazlasiyle memnun kalmış ve İngiltere ile Türkiye meselesinde bir anlaşmaya varılabileceğine hükmetmişti. İngiltere'den bu hava içinde döndükten sonra, Londra'dan alınan haberler Çar'ın bu görüşünü teyid eder mahiyette görünüyordu. Çünkü aynı yılın Ağustosunda Lord Aberdeen Londra'daki Rus elçisi Brunnovv'e "İngiltere ile Rusya arasında bir ittifakın akdinden bile" (gerçi bir şaka kabilinden) bahsetmişti.[2] Böyle bir ittifak, tabii Fransa'ya karşı olacaktı. Nitekim Fransa'da devlet idaresinin başına Napoleon III.'ün geçmesi ile, bir taraftan Fransa ile ingiltere'nin diğer yandan Fransa ile Rusya'nın arası adamakıllı açılmıştı.

1848 ihtilâlinden sonra Fransa'da ikinci Cumhuriyet ilân edilmişti. Bu arada Paris'te başgösteren aşağı tabaka ayaklanmasının General Cavaignac tarafından kanlı bir şekilde bastırılarak "intizamın iadesi" Çar Nikola I.nın fazlasiyle hoşuna gitmişti. Fransa'da yapılan Cumhurbaşkanı seçimini, Napoldon I. ın ahfadından prens Louis Napoleon kazanmıştı. Louis Napoldon bir hükümet darbesi ile idareyi tamamiyle eline almış ve 4 Aralık 1852 tarihinde kendisini Napoleon III. adı ile İmparator ilân etmişti.

İngiltere dahil birçok devlet, Napoldon III. un İmparator ünvanını tanıdılar. Fakat "Meşruiyet prensiplerinin en kudretli dayanağı" olan Rus çarı Nikola I. ihtilâlci yollarla (yani umumî seçimle) iktidara geldikten sonra, başına taç giymiş olan bir kimseyi İmparator olarak tanımak istemiyor ve Napoldon III. a resmî muhaberatta "birader" değil, sadece "dostum" diye hitap hususunda ısrar ediyordu. Avusturya ile Prusya da ilk önce Çarı bu hususta destek- ledilerse de az sonra Napoldon III. un "biraderligini" tanıdılar. İşte bu ünvan yüzünden Nikola I. ile Napoldon III. un arası gittikçe açıldı.

Mamafih bu sıralarda ingiltere ile Fransa'nın arası da iyi cl- maktan uzaktı; hattâ tekrar iktidara getirilen Lord Aberdeen, Rus

1 E. V. Tarle, aynı y.

2 H. Temperley, *The Crimea,* p. 254.

elçisi Brunnovv'a, Napoldon'un "İngiltere'yi istilâya hazırlandığından' dahi bahsetmişti. Londra'dan alınan bu gibi haberler, Çar Nikola L da İngiltere ile Fransa'nın arasının adamakıllı açıldığı ve bu iki devlet arasında bir yaklaşmanın mümkün olmayacağı kanaatini büsbütün kuvvetlendirmişti. Rus Çan bir taraftan haklı idi; çünkü Napoldon III. ün Yakın Şarkta, bilhassa Filistin ve Suriye üzerinde emelleri olduğu gibi, Osmanlı memâlikinde imtiyazb bir durum almak istediği biliniyordu. Bu yüzden İngiltere ile Fransa'nın menfaat- ları çaüşacağından İngiltere'nin daha ziyade Rusya'ya yaklaşması uzak bir ihtimal sayılamazdı.

istanbul ve Boğazları almak ve öleceği muhakkak sayılan "hasta adamın mirasına konmak" arzusu Çar Nikola I. da bir *idee fixe* haline gelmiş ve saltanatının sonuna kadar bu görüşün esiri olmuştur. 1829 seferinde ve 1833 deki Boğazlara Rus ekspedisyonu sırasında Nikola I. mn bu arzusunun gerçekleşmesine ramak kalmıştı. Fakat ilk defasında Rusların askerî kudretinin tükendiği, ikincisinde de ingiltere ve Fransa'ya karşı koyacak kuvvete sahip olmayışı, Çar'ın katî netice almasına mani olmuştu. Bunun içindir ki, 1833 Hünkâr iskelesi anlaşmasından sonra Nikola I. var kuvvetiyle Rus ordusunun geliştirilmesine gayret etti. 1841 de, Boğazların yeni statüsünü tayin eden Londra Mukavelenâmesi sırasında Rusya askerî bakımından henüz pek kuvvetli olmadığından, Çar bu anlaşmaya karşı sesini çıkarmamıştı.

Halbuki 1848 ihtilâli sırasında Macarların ayaklanmalarım bastırmayı kendisi için bir fırsat bilen Nikola I., 1849 da Macaristan'a girerek, Habsburg imparatorluğunu çözülmekten kurtarmış ve "Avrupa'nın jandarması olduğunu" ispat etmişti. Bu defa Nikola I., yalnız Rusya ve Avrupa'nın değil, bütün dünyanın "en kudretli hükümdan" sayılmakta ve korkulmakta idi. Nitekim 1852 de St. Petersburg yakınlarında icra edilen büyük askerî manevralar ve resmi geçitler, Nikola I. yı ve maiyetini Rusya'nın askerî kudretinin büyüklüğüne büsbütün inandırmıştı. Geçit resmi sırasında Rus askerlerinin sert adımlarla yürümeleri ve bütün hareketleri pürüzsüz yapmaları karşısında kendisini heyecandan tuta- mıyan bir Rus kumandanı, İmparatora hitaben: "Böyle bir ordu ile Avrupa'nın canına okuruz! "(Davay Evropu- Ver buraya Avrupa'yı) diye haykırmaktan kendini alamamıştı.[1] Çar Nikola I. nın kendisinin de bu fikirde olduğu muhakkaktı; bu orduya güvenerek, çok-

1 E. V. Tarle, *Krımskaya voyna,* I, 107.

tanberi beslediği ve gerçekleştirilmesini özlediği" Boğazlar ve İstanbul'un alınması" için harekete geçmenin zamanı geldiğine hükmetmişti.

Rus askerî mahfillerinde 1852 sonlarına doğru Türkiye'ye karşı harp hazırbklan yapılmak istenmişti, istanbul ve Boğazların kolayca zapUnın nasıl mümkün olacağı üzerinde durulmuştu. Bunun ancak âni bir hücumla yapılabileceği kanaaüna varılmıştı. Eğer Karadeniz donanmasının alelacele takviye edilerek harekete geçirilmesine başlanırsa, Adalar Denizi'ndeki İngiliz amiralinin bundan haberdar olacağı ve Ruslardan daha önce Boğazlara yetişeceği muhakkak olduğundan, böyle bir teşebbüsün yerinde olmayacağı hükmüne varıldı. Çünkü "Odessa'da başlanan hareket hakkındaki haberlerin iki günde istanbul'a ve oradan da üç-dört günde Malta'ya ulaşacağı" veçhile, istanbul'a yaklaşan Rus donanması Türkler, ingilizler ve belki de Fransızların mukavemeti ile karşılaşacaktı. Bundan dolayı Karadeniz donanmasını birden değil, ayrı filolar halinde hazırlamak ve âni olarak Boğaz'a girivermekle istenilen netice elde edilebilirdi. Yani meselenin halli âni bir baskına bağlı olacaktı.

Bu "âni baskın" görüşü Rus askerî çevrelerinde çok cazip görünmüştü. Ve bunun hazırlıkları 1853 Haziran'ında dahi yapılmak istenmişti. Nitekim 1853 yılı Haziran'ında Sevastopol'da, Boğaz'a çıkarılacak kuvvetlerin hazıtlığına girişilmişti. Bu kuvvet 15652 nefer, 2032 assubay, 202 subay, 26 kurmay ve 5 generalden terekküp edecekti. Bu çıkarma kuvvetleri 16 ağır ve 16 hafif topla teçhiz edilecekti. Bu suretle 1852 yılı sonu ve 1853 yılı başından itibaren Rus hükümet ve askerî mahfillerinde Türkiye'ye karşı harekete geçmek işi ciddî olarak düşünülmeğe başlanmıştı.[1]

Mamafih Çar Nikola I., fiilen harbe başlamadan önce Rusya'ya karşı cephe alabilecek devletleri asgarî hadde indirmek yolunda diplomatik faaliyete geçmeyi lüzumlu bulmuştu. Türkiye'ye karşı açılacak bir sefer esnasında Avusturya ve Prusya'nın Rusya'ya karşı cephe almıyacaklan muhakkak sayılıyordu. Çünkü her iki devlet de Rusya'nın dediğinden çıkmayacak müttefiktiler. Hem ingiltere ile arası açık olduğu sanılan, hem de tahtında pek sağlam oturmadığı zannedilen Napoldon III. un da Rusya'ya karşı harp ilân edeceğine ihtimal verilmiyordu. Bu suretle ortada anlaşılması gereken bir ingiltere kalıyordu. Çar Nikola I. 1844 de Londra ziyareti esnasında

1 E. V. Tarle, *Krımskaya veyna*, I, 110.

karşılaştığı hüsnü kabul ve Başvekil Robert Peel ile Hariciye vekili Lord Aberdeen ile yaptığı konuşmalardan iyi intibalar edinmişti. Bu defa İngiltere'de iş başına "Rus dostu olarak" tanınan Lord Der- by'nin gelmesi ve yine bir "Rus dostu" olarak bilinen Aberdeen'in tekrar Hariciye vekilliğine getirilmesi Nikola I. da İngiltere ile anlaşmak ümitlerini büsbütün kuvvetlendirdi. İşte bu mülâhazaların tesiriyledir ki, Çar Nikola I. St. Petersburg'da, düşes Elena Pavlovna Saravı'nda 9 Ocak 1853 akşamı yapılan gayri resmî bir kabul (rout) esnasında, Çar Nikola I. ile İngiliz elçisi Sir Hamilton Seymour arasında "tarihî bir konuşma" oldu.[1] Bu konuşma hattı zatında Çar'ın 1844 de VVindsor Sarayı'nda Robert Peel ve Lord Aberdeen ile yaptığı yanda kalan mükâlemenin bir devamı idi.

Corps diplomatiğin gelmesi beklendiği bir sırada Çar Nikola I. salona girmiş ve oraya daha evvel gelmiş olan İngiliz elçisini bir kenara çekmiş ve şöyle hitap etmişti: "Türkiye hasta bir adamdır. Herşeyin, hattâ Osmanlı İmparatorluğunun çözülmesi dahi göz önünde bulundurulmak gerektir. Vak'aların âni bastırmaması ve şaşkınlık yaratmaması için İngiltere ve Rusya'nın vakti zamanında anlaşmaları icabetmektedir." Çar önceleri pek sarih bir görüş beyan etmemekle beraber az sonra İstanbul meselesine geçti ve şunları söyledi: "Şimdi ben sizinle bir dost ve bir centilmen olarak görüşmek istiyorum. Eğer biz, yâni ben ve İngiltere bir anlaşmaya varabilirsek, başkalarının ne yaptıkları veya yapacakları bence ehemmiyetsizdir, (pour le reste peu m'importe). Yani samimiyetle konuşmak üzere (usant done de franehise), ben şunu açıkça bildirmek isterim ki, şayet İngiltere pek yakın bir gelecekte (un de ces jours) İstanbul'da yerleşmek isterse, ben buna müsaade etmiyeceğim. Ben sizin böyle bir fikriniz olduğunu öne süremem, fakat bu gibi hallerde her şeyi açık konuşmak usulü tercih edilmelidir. Ben kendi tarafımdan da orada temelli olarak yerleşmek niyetinde olmadığıma ait teminat vermeğe mütemayilim; fakat geçici bir hâmi sıfatiyle orada bulunmak ise başka bir meseledir (en depositaire je ne dis pas). Şayet hiç bir şey daha önceden düşünülmemiş ve her şey tesadüfe bırakılacak olursa zuhur eden vakalar beni İstanbul'un işgaline zorlıyabilir."[2]

Çar bu yoldaki görüşlerini daha ileri götürdü. Onun söylediklerine göre: Ne Ruslar, ne İngiliz ve ne de Fransızlar İstanbul'u ele

1 H. Temperley, *The Crimea,* p. 272; E. V. Tarle, *Krımskaya voyna,* I, 111; *Îstoriya diplomatii,* I, 434.

2 E. V. Tarle, *Krımskaya voyna,* I, 111.

geçiremezler. Aynı veçhile Yunanistan da orayı alamaz, çünkü "ben buna asla müsaade edemem" dedikten sonra "Türkiye'nin küçük Cumhuriyetlere de bölünmesine asla muvafakat etmiyeceğini" de sözlerine ilâve etti.

Çar Nikola, İngiliz elçisine Türkiye meselesinin halli için şu teklifin Londra'ya bildirilmesini söyledi: "Tuna beylikleri (yani Eflâk ve Buğdan) daha şimdiden fiilen müstakil bir durumda olup, benim (yani Rusya'nın) himayem altındadırlar. Bu durum bundan sonra da devam etmelidir. Aynı şey Sırbistan'a da caridir. Bulgaris- tanda yine öyle olmalıdır (yani Rusya himayesi altında bir beylik olmalıdır). İşte bundan sonra Çar meselenin İngilitere için en cazip olduğu konuya gelmiş ve Mısır'ın durumuna geçerek demişti ki: "Mısır'a gelince, ben bu sahanın İngiltere için ne kadar ehemmiyetli olduğunu tamamiyle müdrikim. Bu hususta ancak şu kadarını söy- liyebilirim: Osmanlı Devleti'nin yıkılışından sonra mirası bölündüğü zaman İngiltere Mısır'ı işgal ederse, tarafımdan hiçbir itiraz vukubulmıyacaktır. Kandiye (yani Girit adası) hakkında da aynı şeyleri söyliyebilirim. Bu da size daha çok yakışacaktır ve niçin orası İngiliz ülkesi olmasın ..." [1]

Çar Nikola I., Sir Hamilton Seymour ile vedalaşırken dedi ki: "Evet, hükümetinizi bu mesele hakkında ve tafsilâtlı bir şekilde görüşünü bana bildirmeğe teşvik ediniz. Hükümetiniz bunu hiç bir tereddüde mahal kalmadan yapmalıdır. Ben ingiliz hükümetine itimat ediyorum. Ben onlardan ne bir taahhüt ve ne de bir anlaşma istemiyorum; bu sadece açık bir görüş mübadelesidir ve şayet lüzumu olursa bir "centilmen sözü" olacaktır. Bizim için bu yeter."

Çar Nikola I. bu konuşması ile istanbul ve Boğazlar hakkındaki görüşünü ortaya atmış ve bunun neticesinde Kırım Muharebesi adı ile bilinen ve Çar Nikola I.nın yalnız mağlubiyeti ile değil ölümü ile de biten büyük çatışma meydana delmiştir. Osmanlı imparatorluğu için bundan böyle sıkça kullanılmış olan "hasta adam" tabiri de işte Çar Nikola I.nın koyduğu bir teşhistir.

ingiliz Hükümeti, mamafih Nikola I.nın fikrinde değildi; bir kere Osmanlı imparatorluğunun dağılıp gitmesine ihtimal verilmiyordu. Bir de tam o sıralarda Napoldon III. tarafından öne sürülen Kudüs'deki Kamame Kilisesinin anahtarları meselesi çıkmıştı. Napoldon III. eski haklara dayanarak, Kamame Kilisesinin tamiri

1 Aynı y. s. 112.

ve anahtarlarının Katoliklere, yani Fransızlara verilmesini talep ederken, Çar Nikola I. da bu hakkın Ortodokslara, yani Rumlara ait olduğunu öne sürmekte idi. Babıâli Napoldon III.un isteklerini kabul edince, Çar Nikola I. bunu kendisi için bir hakaret telâkki etti, ve Türk Hükümetini korkutmak maksadiyle Odessa bölgesinde seferberlik ilânıyle, bazı kıtaları Türk sınırına şevkten başka, bir de kalabalık bir maiyetle Bahriye nazın Prens Menşikov'u Babıâli nezdinde bazı taleplerde bulunmak üzere istanbul'a gönderdi.[1]

Prens Menşikov'a verilen talimatnamede Kudüs'deki mukaddes makamlar üzerinde Katoliklere tamnan hakların geri alınıp, bunların Ortodokslara verilmesi, memâliki Osmaniyedeki Hıristiyan Orto- doksların Rusya'nın himayesi altında olduklarının tanınması ve Rusya ile Osmanlı Pâdişâhı arasında bir tedafüi ittifakın akdi gibi gayet mühim maddeler vardı. Babıâli bunları kabul ettiği taktirde, Türkiye Çar Nikola I. nın himayesi altına girecek Osmanlı imparatorluğunun da sonu gelmiş olacaktı. Çar Nikola I. zaten bu defa istanbul ve Boğazlan ele geçirmeyi kararlaştırdığından hem Prens Menşikov gibi gayet haşin tabiatlı birini fevkalâde elçi olarak seçmiş hem de Babıâli'nin kabul etmesi mümkün olmayacak taleplerde bulunmuştu.

Prens Menşikov Şubat başlarında (1854) istanbul'a geldi ve diplomatik münasebetlerde misli görülmemiş bir kabalık ve pervasızlıkla Babıâli nezdinde taleplerde bulunmağa başladı.[3] Mutad nezaket kaidelerini çiğnemek suretiyle, Menkişov Sadrazamı ziyaretinde paltosunu bile çıkarmamış[3] ve "Kamame Kilisesinin anahtarlarını Katoliklere veren" Hariciye nazırı Fuad Paşa'yı görmeyi reddetmişti. Rus fevkalâde elçisinin iki devlet arasındaki münasebetleri bir harbe götürmek istediği aşikârdı, istanbul'da Babıâli ile Rus fevkalâde elçisi arasındaki müzakereler uzadı; çünkü Türk makamları meselenin barış yolu ile hallini istiyorlar ve mümkün mertebe Rusları teskine çalışıyorlardı.

1853 Nisan'ında istanbul'a gelen ingiliz elçisi Sir Stratford Canning (o sıralardaki yeni ünvaniyle: Lord de Redcliffe) bu krizde çok büyük bir rol oynamıştır.[4] Kendisi ötedenberi Çar Nikola

1 E. V. Tarle, *Krımskaya voyna*, I, 127 ve devamı; H. Temperley, *The Crimea,* p. 30+.

2 H. Temperley, *The Crimea,* p. 308/309.

3 E. V. Tarle, *Krımskaya voyna,* I, 129/130.

t H. Temperley, *The Crimea,* p. 305.

I. nın "şahsî düşmanı" olarak tanınmıştı. Çok mahir bir diplomat olan bu zatın Babıâli ve Sultan üzerinde nüfuzu çok büyüktü. Kendisi Lord Palmerston tarafından tamamiyle desteklenmekte olup, İngiltere'deki anti-rus siyasetinin baş temsilcilerinden biri sayılmakta idi. İşte ingiliz büyük elçisinin desteği ve

1 E. V. Tarle, *Krımskaya voyno,* I, 129/130.

2 "Kırım Harbi" diye bilinen bu savaşa ait birçok eser yazılmıştır. Buna ait malzeme ve bibliyografya bilhassa şu iki mühim kitapta gösterilmiştir: Harold Temperley, *England and the Near Esat, the Crimea* (kısaltması: The Crimea), (London 1936); E. V. Tarle, *Krımskaya voyna* (Krım harbi) 2. cilt (Moskva 1941) (yeni tabı: Moskva 1944).

harp sahnesi Eflâk ve Buğdan'dan Kırım'a nakledildi ve 1854-1855 (Kırım Savaşı) adı ile bilinen muharebe çıktı. Bu muharebe esnasında, Kırım'a çıkan Ömer Paşa kumandasındaki Osmanlı-Türk kuvvetlerinin Rus mevzilerini basması ve Rusları ağır kayıplara uğratması haberi St. Petersburg'a ulaşınca, zaten bir müddettenberi hasta olan Çar Nikola I. bu haber üzerine kahrından öldü (2 Mart 1855) ve yerine Aleksander II. geçti (2. Mart 1855 — J3 Mart 1881).

Eylül 1855 de Sevastopol'un düşmesinden sonra Rusya artık tamamiyle yenilmiş bulunuyordu. Bu durum karşısında barış mü- zakerlerine girişmekten başka bir yol kalmamıştı. Nitekim Paris'de başlanan müzakereler neticesinde

nin Karadeniz'de Rus donanması bulundurulmasını men'eden maddesinin kaldırıldığını ilân etti.' Hiç bir Devlet buna karşı koymamıştı ve 1871 de (13 Mart) Londra'da toplanan bir konferansta akdedilen mukavelenâme ile Rusya'nın bu hareketi tasvip ve "Boğazların sulh esnasında bütün yabancı harp gemilerine kapalı olduğu" teyid edildi.[2] Bu suretle Rusya yeniden Karadeniz'de donanma bulundurmak hakkını kazanmış oldu. Dolayısiyle çok geçmeden Rusya tekrar İstanbul'u ele geçirmek siyasetini takibe başladı.

Bu siyasetin en hareretli taraftarları da, Rusya'da gittikçe nüfuz kazanan "Panslavistler" oldu.[3] Panslavizm cereyanı Rusya'da XIX. yüzyıl ortalarına doğru sür'atle gelişmişti. Türklerin "zulmü altında inleyen Slav kardeşlerini kurtarma" maskesi altında hareket eden bu zümre mensuplarının esas gayeleri Rusya'nın hâkimiyeti altında bütün Slavları birleştirmek ve istanbul'u ele geçirmekti; Panslavistler bu maksadla "Ayasofya"ya "haç koymak" sloganını ortaya atmışlardı. Başta Rus hükümeti tarafından desteklenmiyen bu hareket Çar Aleksander II. zamanında gittikçe kuvvetlendi ve Rus siyasetine dahi tesirini icraya başladı. Siyasî sahadaki Panslavistlerden en mühimi 1864 de istanbul'a elçi olarak gönderilen General Nikolay Pavloviç îgnat'yev olmuştur.[4]

Sonraları istanbul'daki diplomatik faaliyetleri ve bilhassa 1877- 1878 Rus harbi arefesindeki entrikaları ve nihayet San-Stefano (Aya- stefanos) Barışının baş tertipçisi sıfatiyle ad kazanan îgnat'yev, kariyeri itibariyle hem asker hem diplomattı. 1856 da Londra'da Militaire attachd olan îgnat'yev, Çin, Hindistan ve Iran meseleleri ile yakından meşgül olmuştu. 1857 de Balkanlarda ve Yakın-Şarkda bir gezi yaptıktan sonra, 1858 de diplomatik bir misyonla Hive ve Buhara'ya gönderilmişti; Îgnat'yev bu münasebetle bu iki Hanlığın Rusya'ya ilhakı için gerekli bilgileri elde etmişti. Zaten tam bu sıralarda Rusya Türkistan'ı almak için harekete geçmiş bulunuyordu. Dolayısiyle îg- nat'yev'in elde ettiği bilgiler fazlasiyle işe yaramıştır.

îgnat'yev 1859-1860 da muayyen bir vazife ile Pekin'e gönderilmiş ve burada yaptıkları takdir edilerek Çar'm yaverleri arasına

1 ***İstoriya diplomaatii,*** I, 421.

2 Yine, s. 422.

3 Bkz. Akdes Nimet Kurat, *Panslavizm.* D. T. C. F. Dergisi cilt XI. sayı 2—4 (Ankara 1953) ss 241-278; B. H. Sumner, *Russia and the Balkans* 1870-1880. Oxford 1937, pp. 56-88 ve devamı.

4 B. H. Sumner, *Russia and the Balkans*, p. 30 not 3.

alınmış, generalliğe terfi ettirilmişti. 1861 de bir vazife ile istanbul'a gönderilen îgnat'yev, sonraları en çok meşgul olacağı bir sahayı yakından görmek fırsatını bulmuştu. Diplomatik faaliyette mühim bir tecrübe edinmiş olması hasebiyle îgnat'yev Rus hariciyesinin en mühim şubesi olan "Yakın-Şark Masası" başına getirilmiş ve bu vazifede kaldığı 1861 den 1864 yılına (yani dört yıla yakın) kadar Türkiye işleri ve dolayısiyle Balkan meseleleri ile yakından meşgul olduğu gibi, Rusya'nın bu meselelerde "siyaset yapıcı"lanmn başına geçmişti. Bu vazifesinde iken, îgnat'yev artık tam bir Panslavist olması hasebiyle, Balkanlardaki Slavların, yani Karadağ, Sırp ve Bulgarların tamamiyle Rusya'nın nüfuzu altına alınmaları, kiminin müstakil bir devlet, kimisinin Osmanlı Sultanı'na bağlı muhtar bir beylik haline getirilmesi için gayret sarfetmeğe başlamıştı. Bu sıralarda Rusya'da alıp yürümekte olan Panslavizm hareketinde îgnat'yev, Fadeev'den sonra başta gelen liderlerden biri sayılmakta idi. işte böyle bir zat 1864 de istanbul'a Rusyanın elçisi olarak tayin edildi.

Yeni Rus elçisinin istanbul'a geliş tarzı bile zihniyetini ve Osmanlı -payitahtında yapacağı faaliyeti açıkça gösterecek mahiyette idi. îgnat'yev, kendisini getiren Rus gemisinden Galata rıhtımına ayak bastığında, Rus ajanları tarafından daha önce haber verilmek ve hazırlık yapılmak üzere kalabahk bir Rum, Ermeni ve diğer Ortodoks teb'a tarafından büyük bir tezahüratla karşılanmış ve gösteriler arasında Rus elçiliğine kadar teşyi edilmişti. Babıâli için hiç te boş olmayan bu karşılanış tarzına Türk polisi ve ilgili makamlar sadece seyirci kalmak mecburiyetinde idiler. Nitekim Ignat'yev'in istanbul'a ayak basar bazmaz, başta Slav kardeşler olmak üzere bütün Ortodoks teb'anın hâmisi rolünü üzerine almış olduğu derhal görüldü.

Osmanlı Devleti bu sıralarda malî, idarî ve siyasî bakımdan büyük buhranlar içinde bulunuyordu. Sultan Abdülaziz'in bir takım gösterişli Saray binalarına, saray israfatma ve işe yaramayan donanmaya harcamak için başta Fransa olmak üzere dışardan aldığı borç para sonunda, Devletin malî durumu günden güne uçuruma sürüklenmekte idi. Büyük Petro ve Katerina II. zamanlarında başlayıp, Nikola I. zamanında büsbütün hızını arttırmış olan Rus kışkırtmaları neticesinde Karadağ, Sırp ve Bulgarlar arasında, Devleti aliyye'ye karşı ayaklanma hareketi almış yürümüştü. "Milliyetçilik"ten ziyade Ortodoksluk bayrağı altında yapılan bu Rus propagandası, Balkanlardaki Osmanlı hâkimiyetini kökünden sarsacak mahiyette idi. Bilhassa Karadağ'ın dağlık saha olması ve denizden de silâh alabilme

imkânları burayı Rus kışkırtmalarının asıl ocağı haline getirmişti. Bosna, Hersek'de başlanan millî Sırp hareketi de, Osmanlı Devleti için tehlikeli bir gelişme gösterecek mahiyette idi. Buranın AvTisturya- Macaristan'a bitişik olmasının Ayrıca hususiyeti vardır. Osmanlı Devleti'nin başında bulunanlar, Sultan Abdülaziz kendisi de dahil olmak üzere, bu müşkül şartlarla baş edecek ne kabiliyet ne de enerjiye sahiptiler. Osmanlı devlet idaresi çoktan işe yaramıyan birtakım müesseseler manzumesinden başka bir şey değildi. Dolayısiyle Îgnat'yev ve başka birçok kimse bu Devletin pek yakında yıkılıp

1 B. H. Sumner, *Russia and the Balkans,* p. 145.

Livadia Sarayı'nda ziyaret ettiğinde, Rus-Türk dostluğuna hizmet etmek istemişti.[1] Livadia Sarayı, Rus Çarlarının istirahat ettikleri bir yerdi. Fuad Paşa, maiyeti ile birlikte, ingiltere'de yapılan çok lüks "Sultaniye" yatı ile Livadia

1 Bu ziyarete ait bazı evrak Dışişler Bakanlığı Arşivinde muhafaza edilmiştir: Dİ A, Rusya, Karton 490, dosya No. 2.

2 DİA, Rusya, Karton 490, dosya No. 2.

3 Ayni yerde: Promemoria attribue au Gouvernemet Impörial sur la pr&endue allaince avec la Russie â 1' occasion de la mission de Fuad Pachâ â Livadia, 1867.

4 Ayni yerde.

5 Yine.

gösterilen bir nezaket ziyaretinden başka bir maksat taşımıyordu; yukarıda da belirtildiği gibi, bu hususta Rus büyükelçisi İgnat'yev'in telkinlerinin de rolü olduğu muhakkaktır. Bu çeşit ziyaretlerin şüphesiz ki, iki memleket arasındaki münasebetlerin dostluk havası içinde gelişmesinde, daha doğrusu Türkiye'de o sıralarda gittikçe artan Rus nüfuzunun kuvvetlenmesine hizmet edeceği de aşikârdı. Nitekim bu kabîl Livadia ziyaretleri sonraları da yapılmış ve bu münasebetle bir "Rus-Türk lttifakı"ndan bahsedilir olmuştur.

İgnat'yev'in de tahriki ile Balkanlardaki Slavlar arasında kaynaşmalar artmakta idi; zaten bu memleketlerdeki Rus konsoloslukları tam manasiyle birer casus ve tahrikat yuvası haline getirilmişlerdi. Rusya'dan çokça Panslavist ajanlar akın etmekte, para ve silâh yollanmakta, Rusya'mn muhtelif şehirlerinde Türklere karşı Sırp, Karadağlı ve Bulgar yetiştirilmekte idi. Bu hareketin başında Rusya'nın İstanbul elçisi Îgnat'yev in kendisinin bulunması ve gerekli direktifleri vermekten çekinmcmesi ayrıca önemli idi. Tabiatiyle çok kurnaz ve hiylekâr bir kimse olması sıfatiyle bütün faaliyetini örtbas etmesini bildiğinden, Babıâli makamları kendisine karşı açıkça vaziyet alamıyorlar, daha doğrusu almaktan çekmiyorlardı.

1875 de Bosna'da çıkan isyan ve onu takiben Karadağ'daki ayaklanma ve az sonra Bulgaristan ve Sırbistan'daki isyan hareketleri, Sırbistan'ın oraya toplanmış olan ve Taşkend fatihi General Çer- nyaev'in kumandasındaki Rus gönüllülerinin teşvikleriyle Türkiye'ye karşı harbe başlaması, haddizatında doğrudan doğruya İgnat'yev'in direktifleri ve bilgisi altında yapılmıştı. Rus gönüllüleri ve Sırp ordu-sunun Osmanlı kuvvetleri tarafından müthiş bir dayak yemelerini müteakip Sırpları tamamiyle mahvolup gitmekten kurtaran da yine Rusya olmuştu. Bu defa Rusya tarafından yeni kışkışrtmalar ve "Slavlarla meskûn yerlerde reformlar yapılması" talep edilmeğe başlandı. Buna Avusturya da karıştı. Hattâ Prusya da ilgilendi. Mesele büyütülerek bir "Avrupa meselesi" haline getirilmeğe başlandı. Bu sıralarda Bulgaristan'da vukubulan ayaklanmaların bastırılmasmdaki şiddet, Rus ajanları tarafından çok mübalağalı bir şekilde Avrupa'da yayılmış ve "Türk düşmanı" Gladstone'ın Osmanlı Devleti aleyhinde amansız bir kampanya açmasına vesile teşkil etmişti. Halbuki İngiltere'de iktidarda bulunan Disraeli (sonradan Lord Becaonsfield) Osmanlı tmparatorluğu"nu Rus kışkırtmalarına karşı desteklemek prensibini siyasetinin esası olarak almıştı. Rusların Türkistan'ı ele geçirmeğe başlamaları, 1865 de Taşkent'in Ruslar tarafından zaptı,

Buhara, Hive ve Hokand Hanlıklarının Rus istilâsına hedef tutulması, Hindistan'ın Ruslar tarafından tehdidi mahiyetinde olmakla, Rus- İngiliz münasebetlerinin zaten bir müddettenberi açılmasına götürmüştü. Zaten bu şartlar altında İngiltere'nin Türkiye'yi destek- liyeceği gayet tabii idi.

Bir müddet önce Sadaret makamından uzaklaştırılan Mahmud Nedim Paşa, İgnat'yev'in entrikaları ve tesiriyle 1875 Ağustosunda tekrar mevkiine getirilmişti;[1] çünkü Mahmud Nedim Paşa Bosna- Hersek'te İgnat'yev'in talep ettiği reformları yapacağını vâdetmişti. Fakat Balkanlardaki gelişmelerin vahim bir istikâmet alması ve Rus baskısının gittikçe şiddetlenmesi üzerine İstanbul'da Rusya'ya karşı hareket belirdi. Bunun neticesinde Mahmud Nedim Paşa 19 Mayıs 1876 da çekildi ve yerine Mehmed Rüştü Paşa getirildi. Midhat Paşa'nın başında bulunduğu bir komplo hareketi Abdülaziz'in hal'i için hazırlıklar yapmakta idi. Îgnat'yev bunu haber almış ve Sultan Abdülaziz'i şiddet tedbirleri alması yolunda teşvik etmişse de muvaffak olamamıştı. 29 Mayıs 1876 tarihinde, Abdülaziz tahtından fera- gata zorlandı ve yerine Murad V. tahta geçirildi. 4 Haziran 1876 tarihinde de Sultan Abdülaziz'in ya intihar etmek veya öldürülmek suretiyle hayatı son bulmuştu.

Balkanlarda başlıyan ve İgnat'yev'in de muhakkak dahli olduğu karışıklıklar, bu suretle Osmanlı Devleti içinde büyük buhranlara sebebiyet vermişti. Supların muhakkak yeni bir hezimetleri ve kat'î olarak harp dışı edilmeleri ancak Rusya'nın müdahalesi ile mümkün olmuştu. Bu sıralarda Osmanlı tahtında değişiklik oldu. Sultan Abdülaziz'in, ölümünden sonra tahta geçirilen Sultan Murat V. ın aklî muvazenesinin yerinde olmadığı gibi, sıhhatinin da tahtta kalmasına müsaade etmediği anlaşılmıştı. Bu defa tahta Abdülmecid'in oğlu Abdülhamid II. in çıkması icabediyordu. Gelişmekte olan, "Jön- Türk" (Genç Türkler) hareketinin tesiriyle bazı Osmanlı Paşaları da "meşrutî" bir idarenin kurulmasını tasarlamağa başlamışlardı. Dolayısiyle bir anayasa hazırlanacak ve bir "Meclis-i Mebusan" tesis edilecekti. Bu hareketin önderi de Midhat Paşa idi. Midhat Paşa ve taraftarları Abdülhamid II. ile temas ederek müşrutî idareyi kabul ettiği takdirde kendisinin tahta geçirileceğini bildirmişler, o da muvafakat edince 31 Ağustos 1876 tarihinde Abdülhamid II. tahta çıkarılmıştı. işte bu tarihten itibaren Sçjltan Abdülhamid II. Han'ın devri başlamaktadır. Bu surede Abdülhamid II.in tahta çıkış zamanı

1 B. H. Sumner, *Russia and the Balkans,* p. 145.

Osmanlı Devleti'nin çok buhranlı bir devrine rastlamıştı. Bosna» Hersek'te reformlar yapılması, Sırbistan ile mütareke akdi meselesi ve Bulgaristan'daki karşılıkların önünün alınması gibi birbirinden çetin meseleler ortaya çıkmış bulunuyordu. Başta Rusya olmak üzere büyük devletler kendi menfaatları yönünden müdahale ediyorlardı. Bu buhran içinde en çok sesi duyulan kimse ise, şüphesiz Rus elçisi General Îgnat'yev idi.

Ekim 1876 ortalarında Sırplarla bir mütareke akdi ortaya çıktı. Rusya buna karışarak, Sırpları korumak ve Rus isteklerini kabul ettirmek için 31 Ekim 1876 da Babıâli'ye bir ültimatom vermek suretiyle tehdid etti.[1] Babıâli bu talebi kabul etti . Fakat mesele bitmiş değildi; ortada bir takım "reformlar" taslağı vardı. Bu hususta Rusya yine ısrar ediyor ve Osmanlı Devleti'ni içten yıkacak tedbirlerin tatbikini istiyordu. Babıâli'nin buna karşı gelmesi üzerine İstanbul'da büyük devletlerin bir konferansı toplanmasına karar verildi ve 23 Aralık 1876 tarihinde "Tersane Konferansı" adiyle bilinen toplantı resmen açıldı. Babıâli'ye Bosna-Hersek'te ve Slavlarla meskûn diğer yerlerde yapması gereken bir takım "reformlar"ın taslakları sunuldu. Îgnat'yev, yine bu münasebetle konferansta en büyük rolü oynamağa hazırlanıyordu. Fakat tam bu sırada büyük devletlerin hiç beklemedikleri bir hâdise oldu.

Konferansta alınacak kararların asla Türkiye'nin lehine olmayacağı ve Osmanlı Devleti'ni içten yıkmak maksadiyle bir takım reformların Babıâli'ye zorla kabul ettirilmek isteneceği bilindiğinden, önleyici bazı tedbirlerin alınması gerekiyordu. Bunlardan biri de Türkiye'de "Meşrutiyet ilânı" olacaktı. Nitekim Sultan Abdülhamid II. tarafından Sadaret makamına getirilen Midhat Paşa Türkiye'de bir Anayasa hazırlanması, "meşrutî" bir idarenin kurulması ve bunların gerçekleştirilmesi için "Meclis-i Mebusan"ın tesisi bir müd- dettenberi tasarlanmakta ve bunun için çalışılmakta idi. Nitekim Midhat Paşa'nın Sadarete getirilmesinden sonra, çok gizli bir şekilde bu yolda hazırlıklara başlandı. Sultan Abdülhamid II. de buna muvaffakat eder göründü.

Nihayet "Tersane Konferansı" nın çalışmaları başlamış ve Babıâli'ye teklif edilecek reformların taslağı hazırlanmıştı. Bu hususta en çok faaliyet gösteren Rus elçisi General Îgnat'yev oldu. ingiliz murahhası Lord Salisbury ise çekingen davranmakla beraber, Rusya-

1 B. H. Sumner, *Russia and Ou Balkans,* p. 221.

ya karşı açıkça cephe almadı. Konferansın resmen açılacağı ve Babıâli'ye yapılacak "reform" tekliflerinin açıklanacağı gün, 23 Aralık 1876 tarihindeki oturumda Türk Hariciye nazın da vardı. Derken toplar atılmağa başlandı. Murahhaslar bunun ne demek olduğunu birbirine sorarlarken, Hariciye nazın "bu top seslerinin Sultan Abdülhamid II. tarafından meşrutiyetin ilânını haber verdiğini" beyan etti.[1] Nâzır sözlerine devamla: "Meşrutiyetin ilânı ile Osmanlı memâ- likinde Müslüman ve Hıristiyan teb'a arasında fark kalmıyacağı ve her iki zümrenin de durumunu ıslah için bir takım tedbirler alınacağından, "Konferans" tarafından artık her hangi bir "reform" teklif ve tavsiyesi yapılmasına lüzum kalmadığını" beyan etti.

Konferans üyeleri, başta İgnat'yev olmak üzere, meşrutiyet ilânına aldırmak istemediler ve toplantılarına devamla Babıâli'den tavsiyelerinin tatbiki hususunda kararlı gibi göründüler. Fakat Osmanlı makamları buna yanaşmadılar. Bu suretle, "Meşrutiyct"in ilânı, büyük devletler tarafından yapılacağı muhakkak sanılan bir baskıyı önlemek maksadını taşımakta idi. Nitekim "Tersane Kon- feransı" az sonra dağıldı ve devletlerin baskısı da durdu. Biraz sonra, tespit edilen muayyen usuller üzerinde, alelacele "seçimler" yapıldı, Meclis-i Mebusan toplandı ve iyi-kötü bir "Anayasa" (Teşkilât-ı Esasiye Kanunu) hazırlandı. Fakat çok geçmeden zuhur eden hadiselerin ve onu takip eden Rusya'ya karşı harb, bu "Meşrutî rejim"in devamına ve Anayasa hükümlerinin tatbikine imkân bırakmadı.

İstanbul Konferansı'nın tam bir fiyasko ile neticelenmesi, daha doğrusu kendiliğinden dağılması üzerine, General Îgnat'yev yeni bir takım entrikalar peşinde, Viyana, Paris, Berlin ve Londra'ya giderek, yeni tertipler hazırlamağa başladı.[2] Büyük devletlerin "reformlar"ı talep ederek Babıâli'ye müşterek deklârasyonda bulunma- lanm sağladı. Fakat Babıâli buna yanaşmak istemedi. Bunun üzerine Rusya 24 Nisan 1877 tarihinde bir takım bahanelerle, Türkiye'ye harp ilân etti.[3] Bu suretle birçok askerî ve siyasî gelişmelere yol açacak olan 1877-1878 Türk-Rus savaşı başlamış oldu.

Savaşın ilk tesirlerinden biri de, Sultan Abdülhamid II. in zaten istemiyerek ilân etmiş olduğu "Meşrutî idareyi", yani Meclis-i Mebusanı kaldırması oldu. Fakat "Teşkilâtı Esasiye Ka-

1 B. H. Sumner, *Russia and the Balkans,* pp. 299 ve devamı.

2 B. H. Sumner, *Russia and the Balkans, p.* 260 ve devamı.

3 Bu Harbin çıkışına ait : Dr. Yuluğ Tekin Kurat, 1877-1878 *Osmanlı Rus Harbinin sebebleri.* Belleten, Cilt XXVI (1962), sayı 103, ss 567-592.

nuıu" resmen ilga edilmedi, ancak tatbiki geciktirildi. Mamafih, Sultan Abdülhamid II., bu ilk "Osmanlı Meclis-i Mebusan"ını dağıtmakta haklı idi; çünkü Meclis'teki gayr-i müslim ve gayr-i Türk unsurun faaliyet ve davranışlarının Devleti yıkıcı mahiyette olduğu açıkça belli olmuştu.

Rusya bu harbe karar vermeden önce Almanya'nın yani Bis- marck'ın, "tarafsız kalacağına ait" teminatım almıştı. Almanya bu suretle, Rusya'nın 1870-1871 Alman-Fransız harbinde muhafaza ettiği "tarafsızlığın" borcunu ödemiş oluyordu. Büyük reformları ile tanınan Çar Aleksander II. ise, Rusya'da bu sıralarda sür'atle gelişen "Panslavist" yani şövenist-milliyetçilerin tesirine kapılmış ve "Slav biraderleri kurtarmak" için Türklere karşı harbe başlamış görünüyordu. Fakat esas maksat, "Slav biraderleri kurtarmak" değil, İstanbul ve Boğazları ya ele geçirmek veya hiç olmazsa tamamiyle Rusya'nın kontrolü altına koymaktı. Avusturyanın da bu harpte tarafsızlığı muhafaza edeceğine inanılıyordu. Bir de, İngiltere'de Türkiye- deki "Bulgar mezalimi"nden sonra Gladstone'ın açtığı Türk düşmanlığı kampanyasının epey taraftar bulması, Rus hükümetince kendi arzusuna uygun tefsirlere yol açmış ve İngiltere'nin de "Barbar Türkleri" himaye etmiyeceği, yani harbe girmiyeceğine hükmedilmişti.

Rus ordusunun hem sayı hem de malzeme, talim, terbiye ve kumanda heyeti bakımından Osmanlı-Türk ordusuna çok üstün olduğu ve bilhassa Rusya'nın ekonomik ve malî durumdan Osmanlı Devleti ile mukayese edilemiyeceğinden Türkiye'nin kısa bir zaman içinde mağlup olacağı sanılıyordu.

Rus kıtaları, daha harbin ilâmndan önce, 1859 da teşkil edilen Romanya'ya girdiler ve sür'atle Osmanlı sınırlarına yaklaşarak mukavemete maruz kalmaksızın Tuna'yı geçtiler. Rus ordusuna Aleksander II. in biraderi Grandük Nikolay Nikolayeviç kumanda ediyordu. General Gurko'nun idaresindeki bir Rus kuvveti sür'atle ilerliyerek Balkanlardaki Şipka geçidini işgal etti. Ruslar için Edirne ve istanbul yolu açılmış gibi idi. Fakat tam o sıralarda Sofya üzerinden Plevne'ye gelen ve burada alelacele toprak tabyalar inşa ederek Plevne'yi kale haüne getiren Osman Paşa (Gazi Osman Paşa)nın 40 .000 kişilik kuvveti, Rus saldırışlarını durdurmak suretiyle, harbin seyrini değiştirdi. Rus kumandanlığı bu defa üstün Rus kuvvetlerini Plevne üzerine şevketti. Osman Paşa'nın dahiyane kumandası ve cesareti, Türk askerlerinin misli görülmemiş kahramanlıkları karşısında, Ruslar büyük kayıplara uğradılar. Bunun

üzerine Rus karargâhında şaşkınlık eserleri görülmeğe başladı; hattâ bir defasında bir panik bile baş gösterdi. Osman Paşa'ya istediği yardım yetişmiş olsa idi, Rusların hezimete uğratılarak, Tuna'nın öbür tarafına atılacakları muhakkaktı. Fakat yüksek kademedeki dirayetsiz Paşalar yüzünden Plevne'ye her hangi bir yardım gönderile- medi.

Kafkas cephesinde de büyük kuvvetlerle harekete geçen Ruslar, başta bazı ilerleme kaydettilerse de, sonraları Muhtar Paşa (Gazi Muhtar Paşa)'nın kahramanca karşı koyması ile büyük kayıplara uğratılarak durduruldular. Fakat Ruslar 16/28 Kasım 1877 tarihinde Kars kalesini bir hücumla almağa muvaffak

Mamafih işte bu birkaç adım atılması büyük bir mesele halini aldı, çünkü Rusların karşısına İngiliz donanması dikilmiş bulunuyordu. Babıâli'nin müracaatı üzerine harekete geçen İngiliz siyasetçileri, nihayet Rus tehlikesinin vehametini görmüşler ve Başvekil Disraeli (sonraki Lord Beaconsfield)'nin takip ettiği siyasete uygun olarak, "Osmanlı İmparatorluğu'nu Rusların eline düşmekten kurtarmak" için donanmayı İstanbul'a yollamak kararını almışlardı. Nitekim İngiliz filosu 15 Şubat 1878 tarihinde Marmara'ya girerek, İstanbul'a yakın adalar karşısında demirledi. Rusların İstanbul'a karşı harekete geçme teşebbüsleri, bu suretle, İngiliz donanması tarafından durdurulacaktı. Rusya'nın buna teşebbüsü aynı zamanda İngiltere ile Rusya arasında bir harbin çıkmasına

gemilere bineceği yerlerin de tesbitine çalışılmıştı. Bu münasebetle, İgnat'yev'in bilhassa "Büyükdere" üzerinde durduğu da biliniyor. Yani, güya Rusya'ya gidecek olan Rus askelerinin bir kısmı, Rus taşıt gemilerine binmek maksadı ile Boğaz'daki "Büyükdere"ye gideceklerdi. Tabiî bir müddet orada kalacaklar ve her halde kendilerini emniyet altında bulundurmak maksadı ile etraflarım "tahkim" edeceklerdi. Bundan sonra Ruslar'ı oradan çıkarmak artık bir mesele halini alacaktı. İgnat'yev'in "Büyükdere" üzerinde ısrar etmesi muhakkak ki, bunun içindi. Fakat Sultan Abdülhamid II. buna asla yanaşmadı ve Rusların bu teklifini reddetti. Deniz yolu ile nakledilecek Rus kıtalarının ancak Marmara Denizi sahilinde, Kü- çükçekmece'ye yakın bir yerde olabileceği hususunda bir anlaşmaya varılmıştı, işte bu misal dahi îgnat'yev ve etrafmdakilerin icabında ne gibi hiylelere baş vurabileceklerini aydınlatmaktadır.

Nihayet Rusların baskısı ve ignat'yev'in tehdit ve "arrogance"ı altında 19 Şubat/3 Mart 1878 tarihinde "Ayastefanos barışı" imzalandı.[1] Bu barış, haddizatında tamamiyle ignat'yev'in eseri idi, ve dolayısiyle Türkiye'ye çok ağır şartlar yükletilmişti. Karadağ ve Sırbistan'ın "istiklâl"leri Babıâli tarafından tasdik edildikten sonra, Bulgaristan'a ait birçok madde konmuştu. Bulgaristan, Osmanlı Padişahına bağlı bir beylik olarak bırakılmakla beraber, hudutlan çok genişletilmişti. Bu sınır Ege Denizi'ne ulaştığı gibi, Lüleburgaz Bulgaristan'da bırakılmak üzere, İstanbul ve Boğazlar da tehlike altına konmuştu. Osmanlı askerinin bulunması yasak edilen böyle bir Beyliğin tamamiyle Rusya'nın nüfuzu altına düşeceği ve kısa bir zamanda "istiklâl"ini ilân edeceği de aşikârdı. Zaten ignat'yev'in asıl isteği de bu idi ve hattâ kendisi oranın beyi veya hükümdarı olmayı dahi kafasından geçirmekte idi. Netice itibariyle Bulgaristan, Ayastefanos Barışı'na göre Balkanların en kudretli bir beyliği haline konmuş oluyordu. Bulgaristan'da idarî teşkilât tamamlanıncaya kadar Rus işgali iki sene devam edecekti; bununla Bulgaristan'da Rus nüfuzunun sağlamca yerleştirilmesi işi emniyet altına konmuş oluyordu.

16. Madde ile bir de Doğu-Anadolu'daki Ermenilerin durumu da nazarı itibare alınmıştı. Babıâli, buralardaki Ermenilere (harp zamanında Ruslarla işbirliği yaptıklarından ötürü) karşı hiç bir ta- kibatta bulunmıyacak ve Ermenilerin durumunu düzeltmek maksa-

1 B. H. Sumner, *Russia and the Balkans* , pp 399-424; Kont N. P. Îgnat'yev, *San-Stefano* (Petrograd 1916) m. y, ; Ayastefanos müzakereleri ve barışına ait evrak: DİA Russie, Karton 119 bis.

diyle "reformlar"a girişecekti; bu husustaki faaliyet hakkında ilgili devletlere muntazam bilgi verilecekti.

Bu suretle "Ermeniler meselesi" muahede metninde resmen yer almış bulunuyordu. Zaten Ayastefanos'ta müzakereler yapılırken, yukanda belirtildiği gibi, bir Ermeni heyeti Ignat'yev'e müracaatla bir takım imtiyazlar talebinde bulunmuş ve bu hususta Ruslardan teminat almıştı. Bundan böyle Türkiye ile Rusya arasındaki münasebetler ve muahedelerde "Ermeni meselesi" boyuna bahis konusu olacaktır. İleride görüleceği gibi bu mesle mütamadiyen büyütülecek ve hattâ "İstiklâl Harbi" zamanında Ankara- Moskova müzakerelerinde birçok anlaşmazlığa yol açacaktır.

Ayastefanos Barışı bir Rus "diktası" mahiyetinde olmakla Boğazlara ait maddesinin de bilhassa Rus menfaatini korumağa matuf olacağı muhakkaktı. Nitekim bu konu ile ilgili 24. maddede şu esaslar tesbit edilmişti:

"İstanbul ve Çanakkale Boğazlan, Rus limanlarından gelen veya oralara giden tarafsız memleketlerin ticaret gemilerine gerek harp ve gerekse barış zamanlarında açık bulunacaktır."

Yani bu madde ile Rusya harbe katılmadıkça (Türkiye'ye karşı harbetmedikçe) Rus ticaret gemilerine Boğazlar açık olacaktı. Türkiye her hangi bir devletle harbe girdiği takdirde, demek ki, Rus ticaret gemilerine Boğazlardan geçit verilecekti. Rusya'ya giden diğer tarafsız devletlerin ticaret gemileri de serbestçe Boğazlardan .geçip gideceklerdi. Yani Rusya kendisi (Türkiye ile) harp halinde bulunmadıkça, Karadeniz limanlan ile yapılan Rus ticareti asla haleldar olmayacaktı. Böylece Rusya'nın ekonomik menfaati tamamiyle emniyet altına konmuş ve Babıâli'nin elinden "Boğazları kapatma hakkı" abnmış oluyordu.

Ayastefanos Barışı ile Osmanlı Devleti'nin Rumeli'deki hâkimiyeti hemen hemen tasfiye edildiği gibi, Ege Denizi'ne çıkan Bulgaristan vasıtasiyle, Rusya da bir Akdeniz Devleti olabilecekti. Büyük bir Bulgaristan'ın meydana getirilmesi ile Rusya'nın Balkanlardaki nüfuzu da birdenbire artmış oluyordu. Dolayısiyle Türkiye'nin Rus nüfuzu ve hattâ himayesi altına düşmesi için bütün şartlar hazırlanmış gibiydi. Batum, Ardahan ve Kars sancaklarının Rusya'nın elinde bırakılması ise Doğu-Anadolu'yu tam bir Rus tehdidine maruz bırakıyordu. Bir de Bayezid şehri ve Eleşkirt ovası da Rusların elinde kalacak olursa Ruslar için İskenderun körfezi'ne giden yol açılmış

olacaktı. Ayastefanos Barışı olduğu gibi tatbik edildiği takdirde Rusya'nın bu kadar kazançları neticesinde İngiltere ve Avusturya-Maca- ristan'ın menfaatları zedelenecekti. Bunun içindir ki, İngiliz donanması İstanbul'a kadar gelmiş ve Rus ilerleyişini durdurmuştu. Harbin sonlarına doğru Avusturya'da da Rusya'ya karşı bir takım hareketler belirmişti. Ayastefanos Barışı akdedilmeden çok evvel, gerek Londrada ve gerekse Viyana'da, Rusya'nın alabildiğine menfaatlar sağlamasına karşı tedbirler düşünülmeğe başlanmıştı..

Avusturya-Macaristan Hariciye nazırı -AndrâsSy (Andraşi), Rus zaferi belirdikten hemen sonra, yani 1878 yılı Ocak ortalarında yeni durumu müzakere için ilgili devletlerin bir toplantı yapmaları fikrini ortaya attı. Bu görüş İngiltere tarafından da benimsendi. Ayastefanos'da müzakerelerin başlaması üzerine, Babıâli'ye kabul ettirilecek şartların çok ağır olacağı muhakkak sayıldığından, İngiltere bilhassa böyle bir toplantı, yani "Kongre" üzerinde İsrar etmekte idi. Nihayet Rusya da bunu kabul etti ve Bismarck'ın bu işi ele almasını istedi. Bismarck da muvafakatini verdi, fakat tam, "namuslu bir komisyoncu"luk (afif-dellal) yapmaktan başka bir rolü olmıyacağım da belirtti. Yani Rusya'nın beklediğinin hilâfına olarak Almanya'nın Rusya'ya tamamiyle müzaherette bulunmayacağım açıklamış oldu. Mamafih "Kongre"nin başarılı olması için, İngiltere ve Rusya'nın daha önceden birçok hususta anlaşmaları gerekmişti. Nitekim böyle bir anlaşma 30 Mayıs 1878 de Londra'da bir "mazbata" ile tesbit edilmişti. Ancak bundan sonradır ki, Bismarck'ın "arabuluculuğu" ile Berlin'de bir "Kongre" toplanması temin edilebildi. Bu "Kongre"ye 1856 Paris Muahedesi'ni imzalıyan devletler katılacaklar ve dola- yısyle Türk-Rus ihtilâfı, bir daha umumî bir Avrupa meselesi haline getirilmiş olacaktı.

"Kongre" meselesi henüz bir tartışma safhasında iken İngiltere ile Türkiye arasında da bir takım gizli konuşmalar başlamıştı. Meselenin esası İngiltere ile Türkiye arasında Rusya'ya karşı bir "ittifak" akdetmekti; yani İngiltere Osmanlı Devletinin Rusya tarafından "yutulması"na mani olacaktı. Bu yardımın karşılığı olarak da İngiltere'ye tabiatıyle bazı menfaatler sağlanacaktı. Bununla Kıbrıs Adası'nın İngiltere tarafından işgali meselesi ortaya çıktı. 1869 da Süveyş Kanalının açılması ile "Hindistan yolu" büsbütün ehemmiyet kazanmıştı. Halbuki Rusların bir taraftan Bulgaristan vasıtasiyle Ege Denizine çıkmak üzere olmaları, diğer yandan Kars kalesini ele geçirmek ve Eleşkirt ovası'na el uzatmakla İskenderun körfezine, yani Akde-

nize sarkmak ihtimalleri belirmişti. Dolayısiyle lıgiltere'nin Akdeniz'deki durumu ve "Hindistan Yolu" tehdit altına girmiş oluyordu. İngiltere işte buna mani olabilmek için Kıbrıs'ı işgal ile Adada bir askerî üs tesisine karar vermişti. Kıbrıs yine Osmanlı ülkesi olarak kalcak ve Ada'dan alınan vergi yine Osmanlı hazinesine gönderilecekti. Ruslar şayet, Kars, Ardahan ve Batum'u Türkiye'ye iade edecek olurlarsa, İngiltere'de Kıbrıs'ı işgale son verecekti. İşte bu şartlar üzerinde İngiltere ile Babıâli arasında bir anlaşmaya varıldı ve 4 Haziran 1878 tarihinde de "Kıbrıs anlaşması" (Convention) imzalandı. Bununla Kıbrıs Adası lıgiliz işgali altına kondu. Karşılığında da İngiltere Rusya'nın Anadolu'daki muhtemel ilerleyişini durdurmayı taahhüt etti. Bu suretle Kıbrıs'ın İngiliz işgali altına verilmesi doğrudan doğruya Rus baskısı ve tehlikesinin, yani 1877-78 deki Türk mağlubiyetinin bir heticesi idi.

Tasarlanan "Kongre", nihayet 13 Haziranda Berlin'de toplanarak tam bir ay faaliyette bulundu.[1] Buraya Disraeli, Gorçakov, Andras- sy, Bismarck ve Waddington (Fransa hariciye nazırı) gibi Avrupa'nın belli başlı devlet adamları ve diplomatları gelmişlerdi. Türkiye'yi de Mehmed Ali Paşa, Karateodori Paşa ve Sadullalı Bey (Berlin sefiri) temsil etmişlerdi.

Bismarck'ın riyasetinde toplanan ve sırasına göre komisyonlar halinde çalışan "Kongre"de Ayastefanos Barışı'nın bütün maddeleri ve hemen hemen hepsi de Rusya'nın aleyhine olarak değiştirildi. Bir kere Bulgaristan, Balkan Dağları'nın kuzey'inde, Sultan'a bağlı bir beylik olarak tesbit edildi. Balkanların güneyindeki kısım da (Şarkî Rumeli) adıyla bir muhtar ülke haline kondu. Bulgaristan'da Rus askerlerinin iki yıl değil, ancak 9 ay kalacakları tesbit edildi. Karadağ, Sırbistan ve Romanya'nın istiklâlleri tanındı. Kars, Batum ve Ardahan, Osmanlı harp tazminatı olarak Rusya'ya bırakıldı. Fakat Bayezit şehri ve Eleşkirt ovası İngiltere'nin ısrarı ile Türkiye'ye iade edildi. Berlin Kongresinin en mühim maddelerinden biri de Bosna-Hersek'in Osmanlı Padişahının hâkimiyetinde kalmakla beraber, Avusturya-Macaristan'm idaresi altına konmasıydı. Bununla Osmanlı İmparatorluğunun parçalanmasına fiilen başlanmış oldu. Aynı veçhile, Balkanlarda Osmanlı idaresinde kalan yerlerde ve bilhassa Makedonya'da mahallî reformların yapılması ve bu suretle yerli Hı

1 Berlin Kongresinde ait esas eser : W. Medlicott, *The Congress of Berlin and After* (London 1938) B. H. Sumner, *Russia and the Balkans,* ss 501-553; *Îstoriya diplomatii,* II, 46-50.

ristiyan ahalinin durumunun ıslahı için bir takım tedbirlerin tatbiki de kararlaştırıldı. Bununla, Babıâli muahedeye imzasını atan devletler muvacehesinde bir takım taahhütler altına girmiş oluyordu.

61. Madde ile de Babıâli, Ermenilerle meskûn yerlerde, hemen, vakit kaybetmeksizin mahallî reformlara başlıyacak ve Ermenilerin Çerkesler ile Kürtlere karşı emniyetlerini sağlıyacaktır. Bu maksatla yapılan reformlar hakkında bu reformlara nezaret edecek devletlere, belli zamanlarda bilgi verecekti. Yani Babıâli bu madde ile, Ermenilere tatbik edilecek "reformlar" yapılmasını taahhüt ediyor ve bu hususta da bu işe bakacak devletlere karşı

SULTAN ABDÜLHAMİD II. ZAMANINDA
TÜRK—RUS MÜNASEBETLERİ

Rusyadaki Müslümanları kışkırtma tasarısı

iki devlet ve millet arasındaki münasebetlerin hakikî çehresi bilhassa harp zamanında kendini belli eder. Ordular birbiriyle çarpışırken, cephe gerisinde karşılıklı bir takım, haklı veya haksız ithamlar ortaya atıhr, propaganda yapılır, açık veya gizli ajanlar faaliyete geçer; her iki tarafın hükümetleri kendi halkına, karşı tarafı mümkün mertebe kötülemeğe çalışır; haksız taraf bu hususta çok daha gayretlidir. Hele, Rusya ile Türkiye arasında olduğu gibi harpler kronik bir mahiyet almışsa, karşılıklı propaganda büsbütün şiddetlenmektedir.

1877 harbi daha başlamadan, Rusya'da Türkiye'ye karşı şiddetli bir kampanya başlamıştı. Katkov, Fadeev ve Chomyakov gibi Panslavistlerden başka Dostoyevskiy gibi tanınmış yazar, Rus halkını Türklere. karşı kışkırtmakta birbirleriyle yarış etmişlerdi. Danilevskiy tarafından yazılan ve Panslavistlerin "incil" i sayılan *Rusya ve Avrupa* adlı eserde ortaya atılan görüşler, birçok Rus devlet adamı, askeri ve aydını tarafından benimsenmişti; bu görüşler "Türklerin Avrupa'dan koğulması", "Slav-Hıristiyan kardeşlerin barbar Türklerin boyunduruğundan kurtarılması", "istanbul'un Ruslar tarafından işgali ve Aya-Sofya'ya haç konması" sloganları ile ifade edilmişti. Bu sloganlar Rus matbuatında da mütemadiyen tekrarlanmakta ve Rus askerlerinin "haklı bir dava yolunda savaşacakları" görüşü Rus halkına ve dolayısiyle Avrupa umumî efkârına da aşılanmağa çalışılmakta idi. 1877 Nisan'ında Türkiye'ye karşı harp ilân edilince, Rusya'da, kiliselerde çanlar çalınmış, âyinler tertip edilerek "din

III

sizlere karşı zafer bahşetmesi için" tanrıya dualar edilmiş ve bütün Rusya'da bir "Haçlı Seferi" havası esmeğe başlamıştı.

Başta İstanbul olmak üzere, Osmanlı memalikinin birçok yerinde Ruslara karşı savaş Müslüman ahali arasında heyecan uyandırmıştı. "Moskof gâvura karşı zafer kazanılması için" camilerde dualar edilmiş, daha evvelki Rus harplerinde şehit düşenlerin ruhları için mevlütler okutulmuştu. Bu suretle her iki tarafın dinî hisleri körüklenerek, düşman tarafa karşı kin ve nefret hisleri en yüksek bir dereceye çıkarılmak istenmişti. Bu hisler, daha evvelki harpler esnasında tertip edilen şarkılarla da takviye edilmekte idi. Bunlardan bazıları Rus halk şarkıları arasına dahi girmişti. "Pi- şet pişet tsar turetskoy, pişet russkomu tsarü" (Türk padişahı Rus çarına şunları yazmıştı) diye başlıyan bir şarkıda: Türk Sultanının Rus çarına mektup yazarak, "Bütün Rusya'yı mahvedeceğim ve sonra Moskova'da oturacağım" diye tehdit etmiş olduğu ve Türklerin Rusya'ya karşı harbe başladıkları (yani harbe sebebiyet veren Türk- lermiş) fakat Ruslar tarafından yenilerek, perişan edildikleri anlatılmakta idi, yani zafer Ruslar tarafında idi.

Zaten harp başlamadan çok evvel Balkanlara Rus ajanlan gönderilmiş, Bulgarlar, Sırplar ve Karadağlılar ile Rumlar Türklere karşı ayaklanmaları için kışkırtılmalardı. 1875 deki Bosna ve Hersek isyanı üzerine Belgrad'daki Panslavist Rus konsolosu Kartsov Sırpları harbe sokmak için var-kuvvetiyle çalışmıştı.[1] Daha 1858 de Moskova'da kurulan "Slav yardım komitesi", 1876 yılı Kasım'ına kadar 1,5 milyon ruble para yardımını Sırplara göndermişti. Rus hükümeti Panslavistlerin bu çeşit faaliyetlerine göz yummak şöyle dursun, bilakis teşvik ediyordu. Rus askerleri arasında Türklere karşı düşmanlığın artması için her türlü telkinler yapılmakta idi. Bu psikoloji içinde 1877 de harbe gidecek olan Rus "soldat" larının (neferleri) Türk topraklarında birçok vahşet ve mezalim yapacakları muhakkaktı. Nitekim sonraki olaylar bunu teyid etmiştir.

Türkiye'de ise Rusya'daki faaliyet ve kışkırtmaların onda biri dahi yapılması imkânsızdı. Bir kere burada, Rusya'daki "intelligen- tsia" ve "umumî efkâr" organları mevcut değildi. Olsa olsa dinî telkinlerle Müslüman ahali "Moskof gâvur"a karşı gayrete getirile- bilicekti. Zaten eski harplerin, istilâ ve mezalimin tesiriyle Anadolu ve Rumeli'deki Müslüman ahali üzerinde, halkın her zümresinde,

1 B. H. Sumner, *Russia and ihe Balkans,* p. 184.

köylü ve şehirlide "Moskof gâvur"a karşı düşmanlık hisleri derin bir kök salmıştı. 1877 yılı veya 1293 harbinin başlaması ile ahalideki bu Rus düşmanlığı hisleri kolaylıkla kamçılanabilecekti.

Nitekim 93 harbi çıkınca tslâm ahalide Ruslara karşı düşmanlık hisleri hemen kendini gösteri; "yediden yetmişe kadar" herkes "Moskof gâvur'a karşı"

1 Musa Kundıık (oy) Paşanın Türkiye'ye gelişine kadarki hayatına ait bkz. *Les memoires du General Moussa-Pacha Kundukhov* (1837-1865) (Preface de A(li) Kantemir) (Edition du Caucase, Paris 1939).

2 W. E. D. Ailen and Paul Muratoff, *Caucasian Battlefields* (Cambridge University Press 1953), p. 126.

üzerine Ruslar Şuhum kalesi ve civarını boşaltmak ve ayaklanmayı bastırmak için bir miktar muntazam Rus askerini sevketmek zorunda kalmışlardı.[1] Şuhum çevresindeki Abazalar'ın ayaklanmaları ve buralardaki Rusların çekilmeleri Osmanlı askerî mahfillerinde büyük ümitlere yol açmıştı. Kafkaslardaki Müslümanların Ruslara karşı ayaklandıkları takdirde, Ruslar için mühim bir durum yaratılabileceği kanaatini teyit etmişti.

Halbuki, Müslümanlar yalnız Kafkaslarda değil, Rusya'nın içinde de büyük bir kalabalık teşkil ediyorlardı. İdil (Volga) nehri boyanda ve Türkistan'da milyonlarca Müslüman vardı. Bunlardan bir çoğunun Rus idaresinden memnun olmadığı da biliniyordu. Vaktiyle Hive, Hokand ve Buhara'nın Rus istilâsına karşı koymak için Osmanlı Padişahından yardım istiyerek müracaatlar yapıldığı ve hattâ bir miktar askerî malzeme gönderildiğini Sultan Abdülhamid II. elbette biliyordu. Türkistan tarafından hacca gitmek üzere her yıl istanbul'dan birçok hacı gelip geçtiğinden, ora ahalisinin durumu ve Türkiye'ye karşı sempati besledikleri bilinmekte idi. Şayet Müslümanların bir kısmı ayaklanacak olursa, Rusların müşkül bir duruma düşecekleri ve Türkiye üzerindeki Rus askerî baskısının hafiflemesi mümkün olacaktı. Bununla aynı zamanda Rusların Balkanlardaki Slavları Türkiye'ye karşı ayaklandırmalarının karşılığı da yapılmış olacaktı. Nitekim istanbul'da böyle bir tasan üzerinde durulduğu biliniyor: Aral Denizi çevresindeki göçebe Kazak (Kırgız)'lar Ruslara karşı ayaklandırılmak istenmişti.

Aslen Kazak Türklerinden olup, Orenburg şehrinde yaşayan ve cemaatın mümtaz şahsiyetlerinden biri olan Muhammed Rahim adlı bir zat, 1877 den bir müddet önce Rusya'dan Türkiye'ye iltica etmiş ve İstanbul'da yerleşmişti. Çerkesler ve Abazalar'ın Şuhum yakınındaki başarılı ayaklanmaları üzerine, Muhammed Rahim Efendi, Kazak(Kırgız)ların da Ruslara karşı ayaklanabilecekleri fikrini gayet mahrem olarak Dahiliye Nezaretine bildirmişti. Böyle bir görüş hattı zaünda büsbütün esassız değildi; Rus idaresinden hiç te memnun olmayan Kazak-Kırgızlar, fırsat ve imkân zuhur edecek olursa, Ruslara karşı savaşmaktan geri durmayacaklardı. Ancak on- lan harekete geçirecek önderlere, para ve silâha ihtiyaçları vardı, işte Muhammed Rahim Efendi hayli kalabalık olan (2-3 milyon) bu Kazakları harekete geçirmek işini üzerine almak istemiş ve bu yolda Türkiye'nin müzaheretini talep etmişti. Kazaklara çok savaşçı olan

1 W. E. D. Ailen, *Caucasian Batlltfields,* p. 127 ve devamı.

Başkurtlar ve diğer Müslümanlar da katılacak olursa, Rusların başına hayli iş çıkarılması mümkün olacaktı.

Dahiliye Nezaretinde ve her halde askerî çevrelerde de Muhammed Rahim Efendinin bu yoldaki teklifi gayet iyi karşılanmış ve kendisinin Rusya'ya, Orenburg şehrine Kazakları kışkırtmak, teşkilâtlandırmak için gönderilmesi uygun görülmüştü. Muhammed Rahim Efendi şüphe uyandırmamak için, tebdili kıyafetle oralara gidecek ve kendisinin Osmanlı Devleti tarafından gönderildiğini ispat için de Makamı Meşihattan, yani Şeyhülislâm'dan "bazı ne- -sayih-i şer'iyye'yi havi" açık bir mektup götürecekti. Masraflarını karşılamak üzere de 400 altın harcırah ve İstanbul'da kalacak aile efradı için de her ay 700 kuruş maaş tahsis edilecekti.

17 Cemaziyelevvel 1294 (30 Mayıs 1877) tarihinde bu yolda yapılan bir muamele, tam Suhum'daki ayaklanma zamanına rastlamaktadır; daha doğrusu Şuhum çevresindeki[1] Abazalar'ın Ruslar'a karşı kıvamları, Rusya'daki diğer Müslümanları da harekete geçirmek fikrini uyandırmıştı. Sultan Abdülhamid II. in bu hususta ne düşündüğü bilinmiyorsa da,aslında böyle bir hareketi tesvip etmiş olduğu anlaşılıyor. Mamafih Muhammed Rahim Efendi'nin Orenburg çevresindeki Kazak-Kırgızları kışkırtmak üzere yola çıkarıldığı şüphelidir; fakat böyle bir muamelenin cereyan etmiş olması dahi dikkati çekicidir. Rusya'ya karşı mücadelede, Rusya'daki Müslümanların da celb- edilmek istenmesi, adetâ çok sonraları tatbiki düşünülen "Türkçülük" veya "Turancılık" siyasetinin ilk tezahürlerinden birini teşkil etmiştir.

Mamafih, Rusya'daki "Türkleri-Müslümanları ayaklandırmak" tasarısı o zamanki şartlar içinde imkânsız bir şeydi. Aral Denizi'nin ötesindeki göçebe Kazak-Kırgızların değil, Türkiye sınırlarına çok yakın olan Çerkesler ve Azerilerin dahi silâha sarılmaları çok müşküldü. Osmanlı Padişahının, Müslümanların ruhanî reisi, yani "Ha- life-i ruy-i zemin" sıfatıyle, Kazak-Kırgız bozkırlarında, Türkistan- da ve İdil Boyu'nda adı ve sanı çok büyüktü; fakat bu yolda beslenen saygı Ruslara karşı ayaklanmaları için kâfi değildi. Mamafih Rus harbi esnasında Rusya'daki Müslüman ahalinin sempatilerinin Türkiye ile olduğunda şüphe yoktur. Fakat Rus ordusunda birçok Müslüman soldat (asker)inin bulunması ve din kardeşleri olan Osmanlı Türkleri'ne karşı savaşa katılmaları da acı bir hakikatti; bu durum Kazan Türkleri, Başkurtlar ve Kafkas Müslümanlarının Rus hâkimiyetinde yaşamalarının feci neticelerinden biri idi.

1 BBA Yıldız Evrakı, Cemazielevvel 1294.

Sultan Abdülhamid II. in Rusya'ya yaklaşma denemeleri

Sultan Abdülhamid II. , 93 harbinin son safhasında Rusya'nın nasıl bir tehlike teşkil ettiğini "Rus meselesi"nin Türkiye için en büyük bir problem olduğunu yakından müşahede etmişti. Bu büyük tehlikeyi mümkün mertebe az zararla geçiştirmek için Sultan Abdülhamid II.in elinden geleni yapması gerekiyordu. Rus ordularının Balkanlar'ı aşması ve Edirne'ye girmeleri üzerine, Sultan Abdülhamid II., Rusları "yumuşatmak" maksadı ile Çar Aleksander II. ile hususî muhabereye girişmişti; Ayastefanos Barışı akdi sırasında, Rus Gran- dükü ve erkânına Sultan Abdülhamid II. tarafından Yıldız Sarayı'nda parlak bir resmi kabul tertip edilmişti. Fakat Ruslar öyle kolayca "yumuşayacak" kimseler değildi. Ayastefanos'daki müzakereler sırasında Rusların siyasî emellerinin mahiyeti açıkça anlaşılmıştı. Ayastefanos barışı ile, Balkanlardaki Osmanlı hâkimiyeti nerede ise tasfiye edilmiş gibi idi. Kars, Batum ve Ardahan sancakları ile Ba- yezit çevresi ve Eleşkirt ovası'nın Ruslara bırakılması ile Anadolu da Rus tehdidi altına konmuş oldu.

"Berlin Kongresi"nde Ayastefanos Barış anlaşması esaslı bir değişikliğe tabi tutulmakla beraber, yine de Türkiye üzerine ağır hükümler yüklenmişti; ancak ingiltere'nin İsrarı ile Eleşkirt ovası ve Bayezit şehrinin Türklerin elinde kalması sağlanmış, fakat "harp tazminatı karşılığı" olmak üzere "Elviye-i Selâse"nin (yani Kars, Ardahan ve Batum sancaklarının) Rusya'ya bırakılması önlenememişti. Ayastefanos barışı'nın 16. maddesinde tesbit edilen "Ermenilerin yaşadığı sahada reform yapılması" ciheti, Berlin Kongresi'nin 61. maddesinde de yer almıştı. Türkiye bu madde ile "Doğu-Anadolu- da Ermenilerle meskûn altı vilayette bir takım reformlar yapmayı" taahhüt etmişti. Bu reformlar başta Rusya ve ingiltere olmak üzere, Berlin Muahedesi'ni imzalayan büyük devletler tarafın- dan kontrole tabi olacaktı; yani Rusya bu hususta tam bir söz sahibi idi. Dolayısiyle Rusya'nın "Ermeni reformları" münasebetiyle Türkiye'nin iç işlerine kanşmasına yol açık bırakılmış oluyordu. 1878 Berlin Kongresi, aslında Rusya için büyük bir diplomatik mağlubiyet olmakla beraber, Rusya'nın Türkiye üzerinde baskı yapmasının devamını asla önlemiş değildi.

1878 yılı Şubat ve Mart'ında İstanbul'un, Ruslar'ın eline düşmesinin ancak İngiltere'nin müdahelesi ile önlendiği malûmdur. Zaten XIX. yüzyılın başından itibaren Osmanlı Devleti'nin ayakta durabilmesi,

daha doğrusu, İstanbul vc Boğazlar'ın Rusya'nın eline düşmekten kurtulması, İngiltere vc Fransa'nın Rusya'nın bu emellerine karşı kovmaları ile mümkün olmuştur. Osmanlı Devhti'nin "bütünlüğünün" muhafazası, İngiltere ile Rusya arasında, 1841 den sonra bir kaç defa tanzim edilen "Boğazlar Statüsü" ile sağlanmıştı. Ru anlaşmalar haddizatında, bu iki devlet arasındaki kuvvet muvazenesinin, yani İngiltere'nin üstünlüğünün bir neticesi idi. Süveyş **Kanah'nın** açılması (1869) ve bir müddet sonra Kanal'ın İngiltere'nin kontrolü altına geçmesi üzerine, İngiltere Rusya'nın Akdeniz'e çıkmasını önlemek için her türlü tedbire başvuracaktır. Hele Mısır'ın İngiliz işgali altına konmasından sonra (1882) İngiltere'nin Rusya'ya karşı siyaseti büsbütün kat'îyet kesbetmişti; Boğazların Rusya'nın eline geçmesine mani olunacaktı. Fransa'nın menfaati da bu yolda İngiltere'yi desteklemesini icabettirmişti.

Büyük devletler arasındaki bu "rekabete" asrın sonlarına doğru Almanyada karışacak vc çok geçmeden mühim bir rol oynamağa bas- lıyacaktır. Saltanatının ta başından itibaren diplomasi inceliklerine nüfuz eden Sultan Abdülhamid II., büyük devletler arasındaki bu "rckabet"ten azamî derecede faydalanmasını bilmiş vc İstanbul- daki yabancı elçileri birbirine düşürmek hususunda büyük bir maharet göstermiştir. Bu sayede Osmanlı Devleti'nin "bütünlüğünü muhafaza" ve muhtelif vesilelerle dışardan gelen ve bilhassa reformlarla ilgili olan baskılara karşı koymak yolunda Sultan Abdülhamid II.- in başarılı bir siyaset tatbik ettiği de şüphe götürmez bir gerçektir.

Sultan Abdülhamid II., yetiştiği muhit, aldığı terbiye ve gelenekler icabı tam bir "Şarklı idi". Vehimli, etrafındakilere itimatsızlık, kurnazlık ve hiylekârlık Abdülhamid II. in karakteristik vasıflarını teşkil etmekte idi. Şahsî temayülü ve Osmanlı Sarayı'nda hüküm süren zihniyet icabı, Abdülhamid II. keyfî bir idareyi benimsemiş ve bütün bunların icabı müstebit bir hükümdar olmuştu; Sultan Abdülaziz'in akıbeti ve Ali Suavi vak'ası daima göz önünde tutulduğundan, kendi hayatı bakımından daimî bir korku içinde yaşıyan Abdülhamid II., herkesten ve her şeyden şüphelendiği cihetle, saltanat seneleri ilerledikçe sayıları gittikçe artan hafiye (jurnalci)ler vasıtasiyle olup bitenlerden ve teb'asmın temayüllerinden haberdar olmak düzenini kurmak istemişti. Sultan Abdülhamid II., mutlakiyet ve merkeziyetçi prensipleri tatbikle devlet idaresini tek elden yürütmek vc her hususta kendisi karar vermek usulünü tatbike çalışmıştı; dolayısiyle bu idare tam bir bürokratik sisteme dönmüştü. Sultan Abdülhamid

II., çok çalışkandı; büyük küçük her meseleyi kendisi inceler ve kararını verirdi. Etrafında danışmanları da vardı. Abdülhamid II. devrinin sonlarına doğru bunlardan en tipiği Arap izzet olmuştur. Mamafih Abdülhamid II. in devamlı olarak muayyen bir şahsın tesiri altında kaldığı bilinmiyor; dış siyasetin esas itibariyle Abdülhamid II. in kendisi tarafından tesbit edilen esaslara göre yürütüldüğü bilinmektedir. Mamafih dış siyaset hususunda Türkiye'nin belli şartlara bağlı kalması, muayyen muahedelere göre hareket etmesi ve bilhassa Rusya gibi büyük bir devletin mevcudiyetini göz önünde tutması mecburiyeti karşısında, Sultan Abdülhamid II.in hareket serbestisi geniş ölçüde tahdid edilmişti.

1856 Paris ve 1878 Berlin Kongresi muahedeleriyle Türkiye büyük devletler camiasının bir üyesi sıfatiyle, bilhassa "Berlin Kongresinde" kabul edilen esaslara riayet etmek mecburiyetinde idi. Osmanlı Devleti'nin iç ve dış siyaseti bu muahedenin şartlarına göre tanzim edilecekti. Sultan Abdülhamid II. in Rusya'nın Boğazlar ve İstanbul üzerindeki emellerinden hiç bir zaman vazgeçmediklerini daima göz önünde bulundurması icabediyordu ve dolayısiyle en çok dikkat etmesi gereken cihet: Rusların bir daha İstanbul surlarına kadar gelmelerini önlemekti. Bunun için de mümkün mertebe Rusya ile yeni bir harbe tutuşmaktan kaçınmak icabediyordu. Nitekim saltanatının sonuna kadar Rusya ile Türkiye arasında bir harbin çıkması hakikaten önlenmiştir; zuhur eden anlaşmazlıklar ise, Rus menfaatlerine aykın olmamak üzere, diplomatik yollarla giderilmeğe çalışılmıştır. Mamafih bu yoldaki başarılar sadece Sultan Abdülhamid II. in maharetinden değil İngiltere, Fransa ve sonraları Almanya'm "desteği"yle mümkün olmuştur. Sultan Abdülhamid II. devrinde de daha önceleri olduğu gibi, Osmanlı Devleti'nin dış ve büyük ölçüde iç siyasetinde de Rusya en mühim faktör olmakta devam etmiştir.

Rusya ile Türkiye arasındaki münasebetler, her şeyden önce, XVIII. yüzyıldan itibaren Rusya'nın sür'atle kuvvetlenmesi ve coğrafî bitişikliği icabı, mütemadiyen zayıf düşen Osmanlı devleti hesabına genişlemek istemesi ile tayin ve tesbit edilmişti. "Sıcak denizlere çıkmak özleyişi" diye adlandırılan bu isteyiş ve siyasetin mahkûmu olan Rus devlet adamları, Rus generalleri ve Çarlarının Türkiye'ye karşı takip edecekleri siyaset "emperyalizm" diye adlandırılan siyasetin ta kendisi idi. Bu "emperyalizm' siyaseti Rusya tarafından türlü maskeler altında gizlenmekte ve Rusya nın "haklı bir

dâvâ" güttüğü ileri sürülmekte idi. Başta "Hıristiyan teb'anın haklarını koruma", sonraları "Ortodoks-Slav kardeşleri Türk boyunduruğundan kurtarma" rolünü üzerlerine alan Rus Çarları, fütuhat emellerini bir takım ideolojik formüllerle örtmek isterlerken, Osmanlı- Devleti'ni yıkmakla adetâ "ilâhî ve tarihî bir misyon" ifa ettiklerini iddia etmekteydiler.

Küçük Kaynarca Barışı'ndan sonra Türkiye dört defa Rusya- ya yenilmiş ve geniş arazi parçalarını Rusya'ya kaptırmış, istanbul ve Boğazlar'ı gölükle koruyabilmişti. Dolayısiyle İstanbul ve Boğazlar, bütün XIX. yüzyıl boyunca, daimî bir Rus tehdidi altında kalmıştı; bu müddet içinde Rusya birçok adlî ve ekonomik imtiyazlara da salıip olmuştu. Rus siyasetinin en mühim dayanaklarından birini teşkil eden "Panslavist" görüşler icabı, "Balkanlardaki Slav kardeşleri Türk boyunduruğundan kurtarma" isteği Rus halkının şiarı haline getirilmek istenmişti. Nitekim Rusya'nın fiilî müdahelesi ve desteği ile Sırplar, Yunanlılar (yani Slav olmıyan bir millet) birer müstakil devlet haline getirilmişlerdi; şimdi de Bulgarların ve Karadağlıların kurtarılması işi de tamamlanmak üzere idi. Mamafih "Berlin Kongresi"nden sonra da Rumeli'de birçok Bulgar, Sırp ve Rum halâ Osmanlı idaresinde idiler. Bir de Doğu Anadolu'da birçok Ermeni mevcuttu. Bu defa sıra Ermenilere de gelmiş gibiydi.

Ayastefanos'da müzakereler yapılırken, Ermeni ruhanî reisi Rus murahhaslarına baş vurarak "muhtar bir Ermeni ülkesi" ihdasını istemiş, îgnat'yev de buna muvafakat eder gibi olmuştu. Berlin Kongresi'nde "Ermeni Mcselesi"nin görüşüldüğünü ve yukarıda da belirtildiği gibi 61. madde ile reformlara ait esaslar tesbit edildiğini görmüştük. Rusya bu "Ermeni reformları" ile bilhassa ilgilenecekti, insanî mülâhazalarla değil, sırf siyasî menfaatler icabı bundan böyle Türk-Rus münasebetlerinde "Ermeni meselesi" ehemmiyetli bir yer alacaktır.

Sultan Abdülhamid II. Türkiye'si Çar Nikola I. nın dediği gibi, hakikaten "hasta bir adamdı." Yüzyılların ihmali, devri geçmiş bir idare sistemi, dirayetsiz hükümdarlar ve bilgisiz devlet adamlarının elinde Osmanlı Devleti tam bir çöküntüye maruz kalmıştı; Sultan Abdülhamid II. in müstebit idaresi bu çöküntüyü büsbütün hızlandırmıştı. "Kapitülâsyonlar nizamı" ve 1881 de tesis edilen "Düvun-u umûmiye" idaresi ile Türkiye Avrupa'lı büyük devletlerin yarı kolonisi haline getirilmişti. Bundan ötürüdür ki, ekonomik potansiyel ve askerî kudret bakımından Osmanlı İmparatorluğu Çarlık Rus-

yası ile asla boy ölçüşemezdi. Bu Rus kudreti 1877-1878 harbinde kendini bir daha göstermek fırsatını buldu. Bu şartlar içinde Sultan Abdülhamid II.in Rusya ile münasebetler meselesinde bilhassa ihtiyatlı ve titiz davranması gerekiyordu. Zaten tab'an çok ihtiyatlı bir kimse olarak tamnan Sultan Abdülhamid II., Rusya ile münasebetlerde ince bir diplomatik maharet göstermiştir. Sırasına göre Rusya'ya yaklaşmak ve "dostluk münasebetlerini kurmak" yolundaki denemeleri de, Rusya'ya karşı yürütülen siyaseti aydınlatmak bakımından mühimdir.

Osmanlı Devleti için Rusya tarafından başgösteren tehlike meydanda olmakla beraber, Abdülhamid II. ve bazı Osmanlı ricali Rusya ile yalnız bir *modus vivendi* bulmak değil, hattâ icabında Rusya ile anlaşmak, aradaki düşmanlığı gidermek mümkün olacağını zannetmişlerdi, iki devletin birbirine benziyen birçok tarafları vardı. Her şeyden önce her iki devlet de "monarşik" bir sistem ve müstebit bir idareye sahiptiler; Rus Çarlarının haşmeti, otokratik idare tarzları ve bilhassa Aleksander III. in despotik rejiminin, Sultan Abdülhamid II.in fazlasiyle hoşuna gittiği muhakkaktır. Her iki imparatorlukta birçok din ve ırktan milletler yaşıyordu ve her iki memleketin de halk tabakası medeniyet bakımından çok aşağı bir seviyede idiler; hem Çarlar hem de Sultanlar halk kütlelerinin "aydınlatılmasını" asla arzu etmiyorlardı. Türkiye'nin de Rusya'dan kendisini rahat bırakmaktan başka hiçbir talebi yoktu. Rus Çarları da şu mahut "Slav kardeşlerini kurtarmak" ve "Boğazlarla istanbul'u ele geçirmek" sevdasından vazgeçerlerse, Türkiye ile Rusya arasında iyi komşuluk münasebetleri ve hattâ dostluk bile kurulması mümkün olacaktı. Sultan Abdülhamid Il.in Rusya'ya yaklaşma siyasetinde bu mülâhazaların göz önünde tutulduğuna hükm- etmeliyiz.

Osmanlı devlet ricalinden bazılarının "Rus taraftan" olmasalar bile, bilhassa ingiltere'ye muhalefet yüzünden, Rusya ile iyi geçinmeyi düstur edindikleri anlaşılıyor. Gittikçe artan "Rus tehlikesi"- nin Rusya'ya karşı düşmanca bir siyasetle değil, dostlukla, Rusya'yı yumuşatmakla giderilebileceği düşünülmüş olmalıdır. Bu görüşü besleyen Osmanlı ricalinin her devirde mevcut olduğu biliniyor. Bu tip ricalin en tanınanlarından biri de Sadrazam Mahmud Nedim Jraşa'dır. Kendisinin "Rus taraftan" ve Rus elçisi ignat'yev'in "kuklası" olduğu iddia edilmiştir. Bilhassa Balkanlardaki "reform" hususunda Mahmud Nedim Paşa'nın Rus görüşünü kabul ettiği de bilin-

mektcdir.[1] Bosna vc Hrrsek'teki isyan vc Sırpların Rusya tarafından kışkırtılması vc buna bir de, yine Ruslar tarafından kışkırtılan Bulgarların ayaklanması vakası ve "Bulgarların İstanbul'u alacaklarına dair şayialar yüzünden İstanbul'da telâş vc endişenin azamî haddi bulması üzerine, halk arasında Rus düşmanlığı da en yüksek bir dereceyi bulmuştu. Sadrazam Mahmud Nedim Paşa, Rusların her istediğini yapan bir adam olarak tanındığından, halkın nefretini üzerine çekmiş ve hattâ "Nedimov" diye anılmağa başlamıştı.[2] Diğer yandan Mahmud Nedim Paşa'yı düşürüp verine Sadrazam olmak isteyen (vc Tuna boyundaki birçok başarılı ekonomik faaliyetleri ilr tanınan) Midhat Paşa, Yeni Osmanlıların (yani sonraki "Genç Türkler""in) görüşleri vc programlarını kabul etmiş vc Türkiye'ye "meşrutî" bir idare vani "Tcşkilât-ı Esasiye Kanunu" vc "Meclis-i Mcbusan 'a dayanan bir sistem kurmak için gayret sarfetmekte idi. Mahmud Nedim Paşa vasıtasiyle Saray'da ve Babıâli'de Rus nüfuzunun adamakıllı yerleşmesi, İngiltere'de endişelere yol açtığından, İngiliz hükümeti dc dolayısiyle Midhat Paşa'yı desteklemekte idi.

Ruslar'a karşı artan nefret nilıayct 1876 yılı Mayıs ortalarında istanbul medresclerindeki el altından kışkırtılan softaların Mahmud Nedim Paşa ile Şeyhül-islâmın azillerini isteyerek kıyam etmelerine götürdü. Halkın bir kısmı da bıııa katılınca, "softalar kıyamı" büyük bir hareket halini aldıysa da, kan dökülmedi. Bunun üzerine Mahmud Nedim Paşa 19 Mayıs 1876 da azledilerek Anadolu'ya sürgüne gönderildi. On gün sonra da (29 Mayıs 1876 da) Sultan Abdülaziz lıal'edildi vc verine Murad V. geçirildi.

Mahmud Nedim Paşa'nın yerine de Sadaret makamına Mütercim Mehmed Rüştü Paşa tayin edildi. Midhat Paşa ise Şurayı Devlet reisliğine getirildi. Mamafih Midhat Paşa bu devrin en kudretli şahsiyeti rolünde idi. Nitekim Murad Y. ın hal'i ve Abdülhamid II. in tahta geçirilmesinde Midhat Paşa cn büyük rolü oynamıştı. 19 Aralık 1876 da Sadaret makamına getirilen Midhat Paşa, Sultan Abdülhamid II. tarafından 23 Aralık 1876 da ilân edilen "Teşkilât-ı Esasiye Kanunu"nun baş hazırlayıcılarındandı. Midhat Paşa, ondan sonra (5 Şubat 1876) Sadarete getirilen Etlıcm Paşa ile az sonra bu makama atanan Ahmed Vefik Paşa'nın, bu sıralarda cereyan eden vakalar ve

1 İnal, îbnülemin Mahmut Kemal, *Osmanlı deninde son sadrazamlar.* 1-14 cüz. İstanbul 1940-1953. s. 293.

2 Avni y. s. 309: Sultan Abdülaziz merhumun "yalancı adamdır, vehham ve müte- levveindir' dediği ve mecıunane icraatından dolayı milletin "tbni Alkanî" ve "Nedimof" namlarıyla yad ve düşman eylediği bir ademi, ammenin buğuzu vc nefretine rağmen...

başlıyan Rus harbi gözönündc tutulursa, "Rus taraftarı" olamayacakları aşikârdı. Mamafih Babıâli ricalinin bazan çok ânî olarak deği- şiverdikleri de görülmekte idi. Harp esnasında Hariciye Nazırı olan Server Paşa, bir ara ingiltere'ye kızmış ve derhal Ruslarla anlaşmak siyasetini tavsiyeye başlamıştı; fakat bu yoldaki beyanatı kendisinin azline sebeb olmuştu (Şubat 1878). Turhan Paşa'nın da hararetli bir Rus taraftarı olduğu anlaşılıyor.

93 Harbi'nden bir müddet sonra "Rus taraftarı" kimseler arasında, Babıâli'de mühim bir makam işgal eden Salih Münir Bey de bulunuyordu. Kendisinin hattâ "Rus casusu" olduğu ve "Ruslardan para aldığı" dahi iddia edilmiştir, işte adları geçen bu gibi kişilerin telkini ile Sultan Abdülhamid II. in Rusya'ya karşı mümkün mertebe "yumuşak" bir siyaset takibine yanaşmak istediği anlaşılıyor. Mamafih bu yoldaki denemeler her şeyden önce Rusya'nın tutumu ve ingiltere'nin aldığı durumlara bağlı kalacaktı.

ingiltere ile Türkiye arasındaki münasebetler esasında dostça olmakla beraber, bazen gerginleştiği de olurdu. Bu gerginleşme, ingiltere'de iş başına gelenlerin Türkiye'ye karşı takip ettikleri siyaset ve bilhassa Osmanlı imparatorluğunda yapılması istenilen reformlarla ilgili idi. "Berlin Kongresi"nin 61. maddesi ile Babıâli'nin "Ermenilerin durumunu düzelteceğini" taahhüt ettiğini görmüştük. 1879 yılı Sonbaharında, yani "Berlin Kongresi"nin hemen akabinde, ingiltere Babıâli'yi bu taahhüdünü yerine getirmesi için tazyika başlamıştı. Sultan Abdülhamid II. in bu hususta asla acele etmediği anlaşılınca, Türkiye'ye baskı yapmak maksadıyle bir İngiliz filotillası Beşik Körfezi'ne gelmişti; İngiliz harp gemilerinin Çanakkale Boğazını zorlayacakları dahi sanılmakta idi. Bu durum karşısında Ab- dühamid II. in dehşet ve heyecana kapıldığı ve ingiltere ile bir harp çıkmasından dahi endişe ettiği biliniyor; kendisinin, Ali Suavi vak'- asında olduğu gibi, şiddetli bir sinir buhranı geçirdiği iddia edilmektedir.[1] Bu münasebetledir ki, Sultan Abdülhamid II. ingiliz tehdidinden kurtulma yolunun Rusya ile anlaşmakta olduğunu zannetmişti.

Rusya'ya yaklaşmanın ilk belirtisi Mahmud Nedim Paşa'nın sürgünden getirilerek Dahiliye nazırlığına tayini oldu. istanbul'daki Rus elçisi Prens Lobanov ile Yıldız Sarayı arasında sıkı bir münase

1 Layard to Salisbury. Constantonople, April 4, 1880 (No. 461,Secret) Public Record OfTice (Londra, Devlet Arşivi- kıslatması: P. R. O.), Foreign Office (Dışişleri Bakanlığı- kısaltmacı: F.O.) Cabinett Papers 37/1 No.2.

betin kurulması da bu yeni siyasetin ikinci bir belirtisi idi. Lobanov'- un adamları sık sık saraya girip çıkıyorlar ve Abdülhamid II. ile Lo- banov arasında karşılıklı mesajlar teati ediliyordu. Tam bu sıralarda, Kırım'daki Livadia sarayında istirahat etmekte olan Çar Aleksander II. ın Prens Lobanov tarafından ziyaret edilmesi, Rusya ile Türkiye arasında bir yaklaşma olacağı zannını artırmıştı. Bu defa, Sultan Abdülhamid II. tarafından Namık Paşa'nın Livadia'ya gönderilmesi, bu yoldaki tahminleri büsbütün kuvvetlendirdi. Namık Paşa'va verilen talimatın muhteviyatının gerek Sadrazamdan vc gerekse Hariciye nazırından gizlenmiş olması bu husustaki şüphelerin daha da çoğalmasına yol açtı. Sultan Abdülhamid II. ile Çar Aleksander II. arasında bazı gizli meselelerin görüşüldüğü muhakkak sanılmakta idi.

Bu temasları dikkatle takip eden İngiliz elçisi Layard, iki memleket arasında, yazılı olmasa bile bazı hususları ilgilendiren bir anlaşmaya varıldığına ihtimal vermişti.[1] İngiliz donanmasının Türk sularına gelmesi, Türkleri ingiltere aleyhine kışkırtmak için Ruslar'a iyi bir fırsat vermiş oluyordu. Diğer yandan İngiltere'nin "Ermeni ıslahatı" üzerinde fazla İsrar etmeyişi, belki de bu "Türk-Rus vak- laşması" endişesinden ileri gelmiştir; çünkü çok geçmeden ingiliz harp gemileri Beşik Körfezi'ni terk etmişlerdi.

Mamafih 1879 sonunda Livadia'ya gönderilen Namık Paşa'nın Rus Çarı'na Osmanlı Padişahı'nın selâmını iletmekten başka bir vazifesi olmadığı anlaşılıyor. Fakat henüz harpten yeni çıkan iki hükümdar arasındaki bu "nezaket" olayı Rus-Türk münasebetlerini şüphe ile takip eden İngiliz hükümet mahfillerinde bazı kuşkulara yol açmaktan geri kalmamıştır.

Halbuki Rusya'nın Boğazlar Meselesi'ndeki tutumu, Türkiye ile Rusya arasında bir anlaşmaya imkân vermeyecek bir mahiyette idi. Bu husus Sultan Abdülhamid II. tarafından iyice bilindiğinden Sultan'ın kolayca Rus "ağları"na düşmesine ihtimal verilemezdi. Diğer yandan Osmanlı Padişahı İngiltere'ye de güvenemiyordu. 1877-1878 yılındaki sıkıntılı anlarda ingiltere'nin takip etmiş olduğu mütereddid siyaset, Sultan Abdülhamid II. için bir ibret dersi olmuştu. Fakat "Boğazlar Meselesi"nde Türkiye'nin Rusya'ya karşı

1 Layard to Salisbiry, Con-ple April 4, 1880: İt is by no means impossible ıhat some secret understanding vvas come to with Russia, although it may not have taken the form of a written engagement.

konacak kuvvetin ancak ingiltere olabileceği de meydanda idi; 1877- 1878 harbinden sonra İngiltere'nin Kıbrıs Ada'sını işgali, 1882 de Mısır'a asker çıkarılması ile ingiltere'nin Rusya'ya karşı durumu büsbütün kuvvetlenmiş ve Rus-Ingiliz rekabeti daha da artmıştı, ingiltere bu suretle "Hindistan yolunu" Rusya'ya karşı tam bir kontrol altına almış bulunuyordu. Mamafih Rus emelleri yine de İstanbul ve Boğazlar üzerinde teksif edilmişti ve Rusya'nın buraları ele geçirmek için ilk fırsatta harekete geçeceği muhakkaktı. Bu maksatla Çar Aleksander II. zamanında Karadeniz Rus donanmasının sür'atle inşası işi ele alınmıştı.

1877/78 de istanbul'da bir müddet maslahatgüzar olan ve 1882 de hususî bir vazife ile Istanbulda bulunan ve Prens Lobanov'tan sonra elçiliğe tayin edilen Nelidov[1] siyasî görüş itibariyle tamamen ignat'yev'in şakirdi olup, İstanbul ile Boğazların Rusya tarafından ele geçirilmesinin en hararetli taraftarı idi. Nelidov, elçi olması hasebiyle Türkiye'deki ahvali yakından biliyordu ve Rus müdahalesi için türlü yollar aramakla meşguldü. Bu sıralarda ingiliz kabinesinin başında Türk düşmanlığı ile tamnan Gladstone'ın bulunması da, Rusya şayet Türkiye'ye müdahele edecek olursa, ingiltere tarafından ciddî bir mukavemet görmeyeceği görüşünün kuvvet bulmasına yol açmıştı. Nelidov 1882 de Rusya'nın Boğazlar'a karşı harekete geçmesi için durumun müsait olduğuna hükmetmiş olacak ki, bu hususta uzun bir rapor kaleme alarak, St. Petersburg'a yolladı. Çar Aleksander II. tarafından ve Rus hariciyesince de tasvip gören bu rapor, bu sıralarda Boğazlara ait Rus emellerini aydınlatmak bakımından önemlidir. Bu yazının ana çizgilerini naklediyoruz:[2]

> "Boğazların ele geçirilmesi bizce (yani Rusya'ca) tarihî bir zarurettir. Siyasî, ticarî ve askerî menfaatlerimizin icabıdır. Buraları ele geçirmek topraklarımızı artırmak değil, sadece açık denizlerin kapısını elde etmek meselesinden ibarettir. Bu suretle bütün Karadeniz kıyılarına dağıtılmış olan müdafaa tesislerimizi bir noktaya toplamakla kuvvetlerimizi tasarruf etmiş ve batı sınırlarımızda dahi

1 A. 1. Nelidov 1877-78 de İstanbul'da Rus maslahatgüzarı idi; Ayastefanos müzakerelerinde Ignat'yevın sağ kolu vazifesini gordu. 1883-1897 yıllarınd İstanbul'da Rus elçisi idi.

2 A. 1. N elidov, *O 7.anyatii Prolivov* (Boğazların işgali hakkında). Krasnıy Archiv (Kızıl Arşiv-kısaltması: KA) 3 (46) 1931, ss 182-187; *Khrestomatiya po istorii SSSR* III (Moskva 1952), s. 648/9; Yususf Hikmet Bauyr, *İnkılâp Tarihi* Cilt. 1. 252 v.d.

(Almanya ve Avusturya'ya karşı) daha da kuvvetli oluruz. Balkanlarla Asya arasındaki yolların düğüm noktasını elde bulundurmakla Balkanların ve Küçük Asya'nın mukadderatı üzerinde kat'î bir nüfuz kazanırız. Hıristiyanların ve Slav kavimlerinin korunması meselesi kendiliğinden hallolunur. Avusturya'dan Balkanlar'da korkumuz kalmaz ve hattâ onu oradan tamamiyle dışarı atmak ümidini dahi beslivebiliriz."

Nelidov Boğazların Ruslar tarafından ele geçirilmesi için şu tavsiyelerde bulunmuştu:

" i- Bizimle (yani Rusya) Türkiye arasındaki bir harp zamanında kuvvet kullanarak zabtetmek.

2-Türkiye'de sık sık vukua gelen isyan, hükümet darbesi, Müslüman taassubunun patlaması veya umumî bir panikten istifade etmek ve lüzumu halinde böyle bir hadiseyi biz (yani Ruslar) tahrik ederek, denizden yapılacak bir baskınla İstanbul ve Boğazları ele geçirmek. Esasen Türkiye'nin durumu, büyük devletleri onu paylaşmaya sevkedebilir ve bu suretle Rusya Boğaziçi'ne (Bosfor'a), Avusturya-Selânik'e ve İngiltere de Mısır'a yerleşebilir.
3-Dışardan gelen bir tehdit veya içtrdeki durumun istikrarsızlığı, veyahut tehlikelileşmesi üzerine Osmanlı Sultanının Rus yardım ve ittifakını istemesi yolu ile, Rusların İstanbul'a girmeleri mümkün olur."

Nelidov'a göre :

"Boğazlar'ın bu suretle, ele geçirilmesi Osmanlı Devleti'nin sona ermesi demek olmayacaktır. Rusya, bu devletin kalan parçalarını himayesi altına koyabilir ve bunu yaptıktan sonra, bu ayrı parçalardaki milletler yavaş yavaş kendi mukadderatlarına bırakılmalıdır (yani Osmanlı İmparatorluğu dağılmalıdır). Rusya, İstanbul'da hâkim sıfatını üzerine almamalıdır; İstanbul Rus himayesinde serbest bir şehir olarak kalmalıdır."

İstanbul'daki Rus elçisi Nelidov tarafından kaleme alınan bu rapor, Rusların Boğazlar'a ait siyasetlerinde Birinci Dünya Savaşına kadar (ve hattâ Sovyetler zamanında dahi) takip olunan siyasetin değişmez prensibini teşkil etmiş ve ilerde görüleceği üzere "Boğaz

lar'ı elde etmek" veya "Boğazlardan Rus harp gemileri geçirmek hakkına sahip olmak ve diğer devletlere (başta İngiltere'ye) kapatmak" yolunda türlü zamanlarda teşebbüslere geçileceğini göreceğiz. Fakat her defasında Rusya'nın bunu başaracak kudrette olmadığı anlaşılacak ve bu yoldaki tasarılar "müsait fırsat zuhur edinceye kadar" geriye bırakılacaktır.

Nelidov'un raporunu sunduğu 1887 yılında, Rus Karadeniz donanması henüz başlangıç safhasında idi ve dolayısiyle, Rusların Boğazları ele geçirecek

1 Hilmi Kâmil Bayur, *Sadrazam Kâmil Paşa, siyasi hayatı.* (Ankara 1954) ss 32/33.

Mamafih, Ethem Paşa'nın Livadia'yı ziyareti esnasında Rus hükümetince bir "ittifak" meselesi ortaya atılmadığından, bu hususta her hangi bir görüşme de yapılmamıştı. Bilindiği üzere, Sadrazam Kâmil Paşa'nın siyaseti, İngiltere ile anlaşmaya dayanıyordu; fakat bu siyasette Sadrazamlık makamını işgal eden zatın temayüllerine göre değişikler olurdu. Mısır'ın 1882 de İngilizler tarafından işgali ve 1885 de "Berlin Kongresi" esaslarının tek taraflı bozularak Şarkî Rumeli'nin Bulgaristan'a ilhakı sırasında İngiltere tarafından takip edilen siyaset, Osmanlı Padişahı ve devlet ricalinin İngiltere aleyhine dönmelerini gerektirmişti.

1885 yılında, yani Türkistan'daki Rus yayılışı neticesinde Hindistan'ın da tehdit edilmesi üzerine, Rusya ile İngiltere arasında bir harp tehlikesi belirdiği zaman ve İngiltere'de Gladstone gibi bir Türk düşmanının iş başında bulunduğu bir sırada, Sultan Abdülhamid II. in Rus Çarı ile anlaşarak, ingiltere'ye karşı Rus yardımını temine çalıştığı görülüyor. Fakat Rusya tarafından gerekli karşılık alınamadığından Osmanlı Padişahı bu tasarısından vaz geçmiş ve bu defa dikkatini Almanya üzerine çevirmişti. Von der Goltz'un riyasetendeki Alman askerî heyetinin İstanbul'a daveti ve Osmanlı ordusunun Almanlar tarafından ıslahına karar verilmesi, siyasetteki bu değişiklikle ilgili olsa gerektir. Mamafih bu sıralarda teşekkül eden İngiltere-İtalya-Avusturya bloku Osmanlı Devleti'ni de kendi tesiri altında bulundurmak istiyordu. Buna karşılık Rusya da Türkiye'yi kendi tarafına çekmeye uğraşıyordu. Sultan Abdülhamid II. ise İngilizlere güvenini kaybettiğinden Rusya'ya mütemayil görünmekte idi. Osmanlı Padişahı bir taraftan Çar'ın istibdadı ile kendi idare tarzı arasındaki benzerlikten fazlasiyle memnun kaldığı gibi, diğer yandan Rusya'nın azametinden dehşet duyduğu ve Rusya'yı kızdırmaktan çekindiği de muhakkaktır. Bu suretle 1887-1890 yıllarında Sultan Abdülhamid II. Rusya ile mümkün mertebe iyi geçinmeğe çalışmış ve Bulgaristan meselesinde Rus isteklerine karşı gelmemişti. Fakat bu durum çok sürmedi. Çünkü Ruslar az sonra "Boğazlar Meselesi"n^ kendi emellerine göre halletmek teşebbüsüne giriştiler.

Yürürlükte olan "Boğazlar Statüsü"ne göre Boğazlar bütün devletlerin harp gemilerine kapalı idi. Rusya'nın emeli ise: Boğazların bütün devletlere kapalı tutularak ancak Rus harp gemilerine açılması idi. 1833 "Hünkâr İskelesi" anlaşması bu hususta bir emsal (precedent) teşkil ediyordu. Rus diplomasinin yeni bir "Hünkâr Iske-

lesi" anlaşması akdi için yeni bir fırsat beklediği de aşikârdı. Nitekim İstanbul'daki Rus elçisi Nelidov 1891 de bu maksatla bir teşebbüste bulunmak istedi. 1891 yılı Ağustosunda Sultan Abdülhamid II. ile Nelidov arasında cereyan eden gayet gizli konuşmalar muhakkak ki "Boğazlar Meselesi" ile ilgili idi.[1] Sultan Abdulhamid'in isteği üzerine bir Rus Generali Çanakkaledeki tahkimatı teftiş etmiştir. Sultan'ın bu müzakerelere sorumsuz bazı kimseleri karştırdığı da anlaşılıyor.[2] iddia edildiğine göre: Rus ve Fransız elçilerine bazı çok mahrem şeyler Sultan tarafından gayri mes'ul kimseler vasıtasiyle ulaştırılmıştı. Mamafih Nelidov'un bu yoldaki teşebbüsleri, yani "Boğazlar Statüsü" nde Rusya lehine bazı değişiklikler yapılmak istenmesi Abdülhamid II. in muvafakat etmeyişinden ötürü bir neticeye bağlanamamıştı. İngiltere'nin tasvibi olmadan Boğazlar Statüsünde bir değişiklik yapılamıyacağını gayet iyi bilen Osmanlı Padişahının, bu hususta Rusya'ya karşı direndiği muhakkaktır.

Mamafih 1892 yılının ilkbaharında Rusların âni bir baskınla Boğaz'ı ele geçirmek istedikleri biliniyor.[3] Bu maksatla bazı askerî hazırlıklar yapılmakta olduğu ingiliz istihbaratı tarafından öğrenilmişti. Bildirildiğine göre: Yirmi bin Rus askeri Boğazlar mıntakası- na çıkarılacak ve Rus donanması da bu harekete katılacaktı. Bunun üzerine ingiliz amiralliği Rusların bu yoldaki teşebbüslerinin nasıl önlenmesi gerektiği hakkında iki mütehassıs zabitin fikrini dahi sormuştu. 8 Haziran 1892 tarihindeki ingiliz kabinesinin toplantısında "muhtemel bir Rus hareketi" müzakere konusu olmuştu.[4] Bu münasebetle Başvekil Lord Salisbury tarafından sunulan muhtırada "Ruslar'ın hali hazırda istanbul'a karşı harekete geçebilmeleri için ne karada ve ne de denizde yeterli hazırlıkları olmadığı cihetle böyle bir harekete ihtimal verilmediği" belirtilmişti.[5] Mamafih "ingiltere siyasetinin en az kırk yıldan beri Rusya'nın istanbul'u ele geçirmesi-

1 Sir W. White to Salisbury (Secret) Constantinople August 28,1891: Most important questions under discussion very secretly betvveen the Palace, the Grand Vizier, and Mr. Nelidow; I sholud say vvithout any hesitation that it was the question of Straits. P. R. O. F. O. /78. Ayni y. Cabinett Papers 37/30. September 8, 1891.

2 White to Salisbury, Aug. 28. 1891. P. R. O. F. 0./78.4 Bruxelles de "LeNord" gazetesinde (25 juillet 1891) çıkan ve "Rusya için hayatî meselenin" Boğazların başka Devletlere kapalı tutulması gerektiği iddiası, Londra siyasi mahfillerinin dikkat nazarım çekmiş ve İngiliz Hariciyesini harekete geçirmişti.

3 KA t. 4-5 (1931) s. 51.

4 P.R.O./F.O. Cabinett Papers 37/31 (1892).

5 Ayni y. No. 10 (Most confidential).

nc karşı durmak esasına dayndığı cihetle, bundan böyle de bu hususta çok dikkatli olmak gerektiği" [1] üzerinde durulmuştu. Ruslar, hakikaten 1892 de İstanbul'a âni bir baskın için hazırlıklı değillerdi. Bu yoldaki teşebbüsün daha sonraya bırakılması uygun görülmüş ve hazırlıklar durdurulmuştu.

Rus hükümetinin 1892 den sonra, Türkiye'yi teskin edecek bir siyaset takip ettiği görülüyor. İngiltere'nin hilâfına olarak, galiba "Ermeni reformları" üzerinde Babıâli'yi tazyik etmiyordu. Sultan Abdülhamid II. in bundan memnun kaldığı ve Rusya'ya bir daha "yaklaşmak" istediği biliniyor.[2] Bu yaklaşmak siyasetinin birkaç vıl önce Rusya'nın müttefiki oluveren Fransa vasıtasiyle yapılmak istendiği de anlaşılmaktadır. İddia edildiğine göre: Sultan Abdülhamid II., Ruslarla çok yakın bir münasebeti olan Salih Münir Bey i Paris'e elçi göndermek suretiyle, bu yolda başarı temin etmek istemişti.'

Babıâli'de mühim bir mevki işgal eden Salih Münir Bey çok iyi Fransızca bilirdi vc bir müddet önce Paris'e gönderilmiş ve orada bazı Fransız gazetelerini. Sultan Abdülhamid II. aleyhinde neşriyat yapmamaları için satın almıştı. Salih Münir Bey'in para karşılığında Ruslara "casusluk" yaptığı da iddia edilmiştir.[4] İşte bu gibi bir kimsenin 1895 yılı sonunda Paris'e elçi olarak gönderilmesi, İstanbul'daki diplomatik mahfillerde birçok tefsirlere yol açmıştı; İstanbul'daki söylentilere göre: Sultan Abdülhamid II. in Salih Münir Bey'i Paris'e göndermesinin esas sebebi Rus hükümetince makbul bir kişi olmasından ötürü idi. Mamafih, böyle bir mülâhaza yanında esas sebebin, Salih Münir Bey'in Paris'teki Türk elçiliğini bir hafiye merkezi haline kovması istendiği muhakkaktır. Nitekim 1908 yılına kadar devam eden elçiliği müddetince Salih Münir Bey'in tam raa-

1 Yine: Tlıe proıcclıon of Constanlinople fronı Russian conquest has beeıı ılıe uırning point of the policy of tlıis counlry for at leası forty years. and 10 a certain exLctıt for forty years before ıhat...

2 İstanbul'daki İsveç elçisi Stenbock'tan İsveç Hariciye Nezaretine. Conslantionople, le 30 Deceınbre 1895. (Stockholm, Riksarkivet, Tıırcica 1891-9"). vol. 3.: II n'v a pas de toııle que l'attitude de la Russie, qu"clle soit pretnedites ou noıı a fourni un appui moral ıres fovl au Sultan qui n'est pas le seu! dans rc pavs â considerer qu'apres toıtt la Tıırquie ferait bien en dernier cas de se plater soııs i'eçide de la Russie.

3 Ayni yerde.

4 Stenbock'tan Hariciye Nezaretine, le 30 deceınbre 1895: el etatit generalemcııt coıısidere l'cspion paye...

nasiyle Sultan Abdülhamid II. in Genç Türkler üzerindeki jurnalcisi sıfatıyle hareket ettiği bilinmektedir.[1]

Salih Münir Bey'in Paris'e gittikten sonra, Fransa vasıtasiyle Türk Rus münasebetlerini düzeltmesi ve "yaklaştırması" yolunda her hangi bir faaliyeti dc malûm değildir. Mamafih bunun için şartlar da elverişsiz bir istikamette gelişmişti. Az sonra Türkiye'de başlayan "Ermeni kargaşalıkları" Türkiye ile Rusya'nın arasının büsbütün açılmasına sebeb olmuştu.

Ermeni kargaşalıkları vc Rusların 1896/7 de İstanbul Boğazı (Bosfor)na baskın hazırlıkları

Doğu-Anadolu vilâyetlerinde ve Adana çevresinde, sayıları bir milyonu aşan Ermeni yaşamakta idi. Bunlar hiç bir vilâyette ahalinin 1 jy ini teşkil edecek kesafette değillerdi;[2] ancak bazı çevrelerde, meselâ Harput'ta oldukça kalabalıktılar. Selçuklu fütuhatından beri Türk hâkimiyeti altında yaşamış olan bu kavmin büyük bir kısmı ermcniccvi dahi unutmuş, türkçevi "Anadil" olarak benimsemişti. 800 yıldan fazla bir zaman yan yana yaşamanın tesiriyle bu Ermeniler tamamiyle "Türkleşmişlerdi", ancak Hinstıyanlığı (Ermeni-Gregoryen) muhafaza etmekle Müslümanlardar ayrılıyorlardı. Ermeni alfabesini kullanmak üzere Türk dilinde neşriyat yapmakta idiler. Mamafih Türk sınırlarının dışında kalan ve uzun zaman İran'a tabi olan Eçmiyadzin ve Erivan çevresindeki Ermenilerle, Batı Avrupa merkezlerinde ve bilhassa Venedik'teki Ermeniler kendi dillerini ve geleneklerini muhafaza etmişlerdi. Ermenilerin ruhanî reisleri (Katolikos)'nin bulunduğu Eçmedziyan şehri, din ve kültür merkezi idi.

1804 de İran ile savaşı müteakip. Erivan ve çevresinin Rusya'nın eline geçmesi ile Ermeniler üzerinde Rus hâkimiyeti başladı. Rus hükümeti Ermenilerin kendi fütuhat emelleri için gayet iyi bir alet

1 "İkdam" gazetesi (28/8/1908) (Salih Münir Beyin elçilikten istifası münasebetiyle)" "Sefirlik değil, devri istibdad ve sabıkın Paris'te hafiye acentahğııı ifa etıııiş olduğunu" yazmıştı.

2 Sir A. H. Layard to llıe Scıretary of State. Coııştontinople April 27, 1880: must not be forgotten tlıat ılıey form llıe miııorily, and iıı ıııatıy distritıs very snıall minoriıy of llıe populaıion. P. R.O./ I'. O./ 78. 189.") te Atıadoluıııın etnogıafik durumuna ait: Re-pon of the |K>pulatiou of Asia Miıor. 1'. R. O./F. O. Cab. l'apers 37/38 (List of Cabinett Papers) 3~> pp. aııd nıaps.

olabileceklerinin kısa bir zamanda farkına varmış ve onları bu yolda kullanmağa başlamıştı. 1828/1829 Rus-Türk harbinde Rus kuvvetleri Erzurum'a kadar ilerledikleri ve Ermenilerle meskûn sahayı işgalleri altına aldıkları zaman, Türkiye'deki Ermenilerle Rus makamları arasında ilk temas hasıl olmuştu. Bu münasebetle Ruslar, din bakımından kendilerine yakın saydıkları Ermenileri Türklere karşı kışkırtmaktan geri durmuyorlardı. Zaten bu sıralarda Rus ordusunda hizmet eden Ermeniler de çoktu; onlar da bu hususta Ruslara vasıta oluyorlardı.

Hele 1854/1855 Rus-Türk (Kırım) savaşında Rus kuvvetleri, Ermenilerin dc çokça yaşadıkları Kars şehri ve çevresini işgal ettikten sonra, Ruslarla Ermeniler arasında yakın münasebetler büsbütün artmıştı. Zaten savaş başlar başlamaz Türk tcb'ası birçok Er- meninin Ruslar tarafına geçtiği, Ruslara casusluk yaptıkları ve menfaat karşılığı türlü hizmetlerde bulundukları biliniyor. Onların bu halleri ise, Osmanlı Padişahının teb'aları olmaları hasebiyle, doğ-rudan doğruya "ihanet" mahiyetinde idi. Ermenilerin bu "ihanetleri" karşısında gerek yerli Müslüman ahalide ve gerekse hükümet makamlarında, Ermenilere karşı itimatsızlık ve nefret hislerinin kök salmaya başlayacağı tabii idi.

Anadolu'da köy, kasaba ve şehirler ve bilhassa İstanbul'da yaşayan Ermeniler, Osmanlı Devleti'nde tatbik edilen usul ve nizam, hem de çalışkanlıklarından ötürü müreffeh bir hayat sürmekte idiler. Bir kere Osmanlı kanun ve nizamlarına göre Ermeniler dinleri ve yaşayışları hususunda tam bir serbestiye maliktiler. Askerlik mükellefiyetleri yoktu ve Ermeniler'e konan bazı mükellefiyetler ise gayet hafifti. Anadolu İslâm ahalisi, Türk köylüleri, askerliğe alınarak devletin müdafaasında hayatlarını harcarlarken, Ermeniler kendi köy ve şehirlerinde iş ve güçleri başında bırakıldıklarından, Türk ahaliye nisbetle, maddî refahları çok daha yüksekti. Yani onlar aynı yerdeki Müslümanlarla mukayese edilemiyecek kadar rahat bir hayat yaşamakta idiler. Ticaretle ve her türlü zanaatle meşgul olmaları hasebiyle, bilhassa İstanbul'da çok zengin Ermeni türemişti. İşte böyle bir refah içinde bulunan ve yüzlerce yıl Türk-Müslüman- larla yan yana "kardeşçe" yaşamış olan bir zümrenin Osmanlı Dev- lcti'nc karşı ihanete başlamaları ciddcn şaşılacak bir şeydi.

Osmanlı Devletinin her sahada sukuta yüz tutmaya başlaması ve idarede sakatlıkların belirmesini müteakip, İslâm ahali gibi Ermenilerin de şikâyet edebilecekleri hallerin zuhur etmesi bir gerçekti.

Devlet memurlarının baskısı, rüşvet, bazı haksız muameleler vuku- bulmakta idi; fakat bütün bunlar fazlasiyle Müslüman ahaliye de şamildi; Müslümanlar da aynı hallerden şikâyet etmekte idiler. Fakat Müslümanlardan kimse Devlete karşı "ihanet" etmeyi aklının ucuna bile getirmiyordu. Mamafih Ermeniler arasında da ihanet hareketinin başlaması ve gelişmesi, daha ziyade, dışardan ve bilhassa Rusya'dan gelen kışkırtmaların bir neticesi olduğu bilinmektedir. Doğu Anadolu'da vuku bulan Rus istilâsı ve Rus işgali sırasında bu yoldaki faaliyetler için çok elverişli bir zemin yaratılmakta idi.

Yunan, Sırp, Karadağ ve Bulgar "Ihtilâlci"lerinin Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklanmaları örnek tutulmak suretiyle, bu defa Ermeniler arasında da bu gibi hevesler belirmeğe başlamıştı. Bir taraftan Rusya'dan, diğer yandan Avrupa ve hattâ Amerika'dan gelen tesirlerle, Anadolu'daki Ermeniler arasında da ayaklanma hareketi başlamıştı. 1862 de Zcytun'da, 1863 de Van'da, ve 1865 de Çarsancak'taki ayaklanmalar, Ermeniler'in artık Osmanlı idaresine karşı kafa tuttuklarını gösterecek mahiyette idi.

Aynı zamanda Ermeniler arasında, Osmanlı idaresine karşı koymak maksadıyle, gizli teşkilât faaliyetine geçildi. Bu kabilden olmak üzere 1872 de Van'da "Kurtuluş Birliği" adını taşıyan gizli bir cemiyetin kurulması bu gibi faaliyetin ilki idi. Rus ajanları bir müddettenderi "Türk Ermenistanı" adını verdikleri beş vilayette kış- kı rtrna faaliyetlerine lıız vermişlerdi. Nitekim 1877/78 Rus-Türk savaşı çıkınca bu kışkırtmaların hemen neticcsi görüldü. Binlerce Ermeni erkeği Ruslar tarafına kaçtılar ve Türklere karşı savaşa katıldılar. Rus işgali altındaki sahadaki Ermeniler açıkça Rus makamları ile işbirliği yaptılar ve Müslüman ahaliye birçok zulüm ve baskıdan geri kalmadılar.

Ermenilerin bu gibi hareketleri yerli Müslüman ahali tarafından elbette hoş karşılanamazdı ve Rusların çekilip gitmesinden sonra, Ermenilerin tepki gösterecekleri beklenebilirdi. İşte bunu önlemek maksadıyladır ki, Ruslar, gerek Ayastefanos muahedesinde ve gerekse Berlin Kongresinde, "Çerkcslcr ve Kürtler tarafından Ermenilere her hangi bir misilleme hareketi yapılmamasını" sulh şartına koy

durmuşlardı. Bir dc "Ermenilerin bulunduğu yerlerde Babıâli tarafından reformlar yapılması" maddesi dc mevcuttu. Rusya, Ermenilerle meskûn yerlere yakınlığı dolayısiyle, bu reformlarla ayrıca alâkadardı. Rusya'nın bu ilgisi, şüphesiz insanî hislerden değil, tamamiyle siyasî maksatlarından neşet etmişti; zira, Rusya'da durumlarının düzeltilmesi vc insanca yaşamaları için bir çok "reform" yapılması gereken, Rus "mujikleri" de dahil bu kadar çok millet durup dururken, Rusya'nın Kafkas Dağlarının ötesindeki "zavallı" Ermenileri düşünmesine ne hacet vardı?

Ermeniler tarafından Erzurumda 1881 de gizlice kurulan "Vatanı Müdafaa Cemiyeti" oradaki Rus Konsolosluğunun bilgisi dairesinde iş görüyordu. Bu teşkilâtın maksadı: Türk idaresine karşı elde silâh ile son damla kana kadar mücadele etmekti. Nitekim Türk makamları tarafından yapılan araştırmalarda, bu teşkilâta ait yerlerde silâhlar ve propaganda evrakı bulunmuştu. Türkiye'nin başka yerlerinde de bu gibi teşkilâtın kurulmasına başlanmıştı. Bunlar birbirleriyle ve Rus idaresindeki Ermenilerle temas halinde idiler. Amerika'ya göç eden Ermeniler arasında da "Türk düşmanlığı" başlamış vc onlar da Türkiye'deki gizli Ermeni teşkilatları ile münasebet kurmuşlardı. Fakat Ermenilerin asıl "kışkırtma kaynağı" yine eskisi gibi Rusya idi. Rusya'nın esas gayesi: Osmanlı Devleti içinde boyuna karışıklıklar çıkarmak vc bundan faydalanarak Türkiye'nin iç işlerine karışmak olduğundan, Türkiye'deki Ermenileri kışkırtmak faaliyeti Rus dış siyasetinin ana prensiplerinden birini teşkil etmekte idi.

Ermeni kaynaşmaları, bilhassa 1887 dc kurulan "Gnçak" vc 1890 da teşkil edilen "Daşnaksutün" (Daşnak) komitelerinin faaliyete geçmeleri ile hızlandı. Bilhassa Daşnakçılar Türkiye'deki Ermenileri de "Millî Ermeni bayrağı" altında toplamak maksadı ile propagandaya giriştiler, llıtilâlci-konspiratif bir teşkilât olması hasebiyle Daşnakçılar Türklere karşı mücadelede şiddet kullanmak, yani silâhlı ayaklanmalar hazırlamak yoluna saptılar. Nitekim bunların teşvikiyle Anadolu'da, 1895 yılına doğru Ermeniler tarafından Müslüman ahaliye karşı saldırmalar ve öldürmeler başladı. Sultan Abdülhamid II. tarafından en yüksek mevkilere çıkarılan vc hattâ Şurayı Devlet azası olan bazı Ermenilerin bu yer altı faaliyetine katıl

dıkları meydana çıkarıldı.[1] Bu Ermeni saldırıları Devlet tarafından bastırıldığında, şiddet kullanmak mecburiyeti basıl olmuş ve bir çok Ermeni de öldürülmüştü. Bu münasebetle, başta Rus ve onu takiben Avrupa matbuatında, "Ermeni Kıtali" diye adlandırılan olaylardan fazlasiyle bahsedilir oldu.

Berlin Kongresi'nde kabul edilen "Ermeni reformları" bazen İngiltere vc bilhassa Rusya tarafından ele alnması itibariyle, Babıâli üzerine bir baskı konusu teşkil etmesi yönünden mühimdi. Halbuki Sultan Abdülhamid II. ve etrafındakiler, talep edilen "rcform"ların Ermenilere tatbik edildiği takdirde, Müslüman ahaliye nisbetle çok küçük bir zümre teşkil eden bu Hıristiyan kavmin, geniş imtiyazlara sahip olacağı kanaatında idiler. Bu "imtiyazları" elde eden Ermenilerin' git gide Osmanlı Devletinden ayrılarak Rusya'nın kucağına düşeceğine de muhakkak nazarı ile bakılmakta idi. Mamafih Sultan Abdülhamid II., Ermeniler'e bazı ıslahat yapmak taraftarı idi vc bu maksatla 20 Ekim 1890 tarihinde (H. 1308) bir "irade" ısdar etmişti; fakat biraz önce söylenen mülâhazalarla bu "reform"lar boyuna geciktirilmekte idi.

Halbuki Rusya bunlar üzerinde durmadan ısrar etmekte ve bu maksatla Ermenileri boyuna kışkırtmakta idi. Ermenilerin arzu ettikleri ıslahat yapılınca, daha başka reformlar talep cdecckleri, sadcce "refaha kavuşmaları" ile durmayacakları aşikârdı. Ermenilerle meskûn Doğu Anadolu'daki beş vilâyetin Osmanlı Devletinden ayrılması yoluna gidileceği de muhakkaktı. Bu gerçekleştiği takdirde yalnız Erzurum değil Van, Muş, Harput vc Diyarbekir ve hattâ Adana, Tarsus vc İskenderun çevrelerinin Türkiye'nin elinden çıkmasına yol açılacaktı. Bunun tatbikine çalışan Ermeni "ihtilâlcileri", Türk hükümeti ve Türk ahalisi nazarında yalnl# "hain" değil, aynı zamanda tehlikeli unsurdular; bu sıfatla vücutlarının izalesi de bir zaruret halini almakta idi.

Ermcıii ayaklanmaları vc saldırıları bastırılırken, dolayısiyle Ermenilere karşı şiddet kullanılmış ve bir çoğu öldürülmüştü. Bu gibi hallerde arada günahları olmayanlar da gürültüye gidiyorlardı. İki zümre arasında dini ve millî hislerin galeyana geldiği ve bilhassa

1 Talisin l'aşa, *Abiulhamit ıc Yıldı; hatıraları,* istanbul 1931, ııı. y.

"ihanet" suçu ortada bulunduğu zamanda, fırsattan istifade edip zengin Ermenilerin mallarını ve kıymetli eşyalarını ele geçirmek imkânı hasıl olunca, suçlularla birlikte günahsızların da ceza görmeleri kaçınılmaz bir hal olabilirdi. Fakat "Ermeni kargaşalıkları" ve "Ermeni kıtalleri"ndc asıl suç, yine de dışardan, Rusya'dan ve Avru- **padan** gönderilen ajanlar, yani Ermeni "ihtilâlcileri"nde idi.[1] Osmanlı Devleti'nin başında duranlar, devletin bütünlüğüne kasteden "Ermeni ilıtilâlcileri"ne karşı zaten başka türlü hareket edemezlerdi. Nitekim diğer memleketlerde de, bilhassa Rusya'da bu gibi hallerde, Türkiyc'dekinden birkaç misli kanlı vakalar, tenkiller cereyan etmiştir. XVIII. yüzyıldaki Başkurt kıyamlarının bastırılması ve bilhassa 1916 da Türkistan'daki Kırgız vc Kazak ayaklanmalarının çok kanlı bir şekilde tenkili, veya 1857/58 dc Hindistan'da İngilizlere karşı yapılan "sipahi" (sepoy) ayaklanmasının kanlı bir şekilde yatıştırılması vakaları zikredilebilir.

Mamafih 1895 deki Ermeni kargaşalıkları sırasında Nelidov'un istanbul'a baskın fikrini tekrar öne sürmesine rağmen[2] Rusya tarafından fazla bir protesto sesi yükselmiş değildi, çünkü o sıralarda Rus makamları ile Rus idaresindeki Ermenilerin arası açıktı; buna sebeb dc: Rusya'da tatbikine çalışılan "Ortodoks dini dışında kalan mezheplere karşı baskı" siyaseti icabı, Ermeni-Gregoryen kilisesinin de Rus-Ortodoks kilisesine katılmasının istenmesi idi. Halbuki Eçmiyadzin'dcki Ermeni "Katolikos"u ve Ermeni ruhanilerinden ileri gelenleri kendi mezheplerinde kalmak hususunda direndiler; bu yüzden de Ermenilerle Rus hükümetinin arası açıldı.

Bu defa Ermenilerden bir çoğu Rus siyasetinin Ermenileri "yutmak" yani Ruslar arasında eritmek olduğuna kanaat getirmişlerdi; dolayısiyle Rusya'y^ karşı güvensizlik belirmişti. Mamafih Ermeni kilisesinin Ruslar tarafından rahat bırakılması üzerine aradaki soğukluk giderildi ve eski sıcaklık iade edildi. Rus ajanları yine eskisi gibi Ermenileri Osmanlı Dcvleti'ne karşı kışkırtmak faaliyetine giriştiler. Bu defa Anadolu'daki Ermeni saldırıları istanbul'a da sirayet etti vc Ermeni ihtilâlcileri tarafından bazı müesseseler basılarak, İstanbul'da birçok Türk öldürüldü. Bu ise düpe düz Devlete karşı

1 VVilliam I.. Langer, *Diploman of Imperialun.* 1890-1902 Secoıid cd. Ncw York 1950 pp. 1.Y1 vc devamı.

2 KA ı. •» -5 (1931ı, s. f»l.

meydan okumaktı. İşte bunun üzerinedir ki, Sultan Abdülhamid II. tarafından Ermenilere karşı çok zecrî tedbirler alınması emredilmiş ve 1896 Ağustos'unda şüpheli görülen birçok Ermeni öldürülmüştü. Bu hadise yine "Ermeni kıtali" adı ile çok mübalâğalı bir şekilde Avrupa ve Rus basınına intikal etmiş ve Türkler aleyhine yine şiddetli propagandalara sebebiyet vermişti. Başta Rus elçisi Nelidov olmak üzere, istanbul'daki yabancı elçilerden bazıları, İstanbul'da cereyan eden bu kanlı hadiselerin Osmanlı memalikin- de büyük karışıklıklara sebebiyet vereceği ve bunlar neticesinde de Türkiye'nin yıkılıp gideceğine ait tahminlerde bulunmağa başlamışlardı.

Halbuki bu karışıklıklar Nelidov'un tam istediği bir şey değil- mivdi? Bunlar olunca Rusya'nın her hangi bir bahane ile Türkiye'nin iç işlerine karışmak ve hattâ Ortodoks veya istanbul'daki Rus teb'- asını himaye bahanesiyle istanbul ve Boğazlara Rus askeri göndermek için fırsat zuhur etmiş olacaktı. Nitekim Nelidov tarafından bu "Ermeni karışıklıkları" sırasında St. Petersburg'a gönderilen ve İstanbul Boğazı'nın bir kısmının Ruslar tarafından ârıi bir baskınla ele geçirilmesini tavsiye eden yazısı ayrıca üzerinde durulacak mahiyettedir.

Nelidov'un daha 1882 yılında "Boğazları âni bir baskınla ele geçirmeyi" tavsiye ettiğini yukarıda görmüştük. O, bu görüşünü daima muhafaza etmiş ve her fırsatta bunu gerçekleştirmek istemiştir. 1882 de Rus Karadeniz donanmasının zayıf olması yüzünden bu tasarısının tatbiki imkânsızdı; halbuki aradan on seneden fazla bir zaman geçtiği için, bu müddet zarfında Karadeniz'de Rusların arlık hatırı sayılır bir donanmaları olması beklenebilirdi. 1895 ve 1896 "Ermeni kargaşalıkları" sırasında ingiltere, Babıâli'yi tehdid maksadıyle Çanakkale ağzına donanmasını göndermişti; İngiliz harp gemilerinin lıcr an istanbul'a gelmeleri uzak bir ihtimal sayı- lamzdı. Nelidov işte bu durumu bilhassa göz önünde bulundurarak, İngilizlerden önce Rus harp gemilerinin istanbul Boğazı'na girmelerini tasarlayordu. Bu tahakkuk ettiği takdirde, Çar Aleksander IlI.ın Kasım 1894 dc vaki ölümünden sonra tahta geçen Nikola Il.nın saltanatının ikinci senesi, Rusya'nın "tarihî gayeleri"ne ulaş- ması gibi çok şanlı bir şekilde başlamış olacaktı. Nelidov bu yoldaki görüşlerini Rus Hariciye nezaretine 6/18 Eylül 1895 tarihli yazısı ile bildirdi[1] ve meselenin "Hususî İstişare Meslisi"nde görüşülmesini istedi.

1 *Proekt zachmla Bos/ora v* 18% *g.* (1896 da Boğaziçiıiin ele geçirilmesi tasarısı) KA t. 4-5 (47-48) (1931), s. 55-50.

Tam o sıralarda Rus Hariciye nazırı Prens Lobanov'un ölümü üzerine, geçici olarak muavini Şişkin dış işlerini idare etmekte idi. Şişkin İstanbul gibi ehemmiyetli bir merkezdeki elçiden gelen bir teklifi dikkat nazarına almamazlıktan gelemezdi ve dolayısiyle bunu daha üst kademelere ulaştırdı, işleme koydu. Nelidov ise tavsiyelerinin bir an evvel görüşülmesini istiyordu. Çünkü az önce Çar Nikola II.nın Londra ve Paris'i ziyaretinde, Çar'ın Rusya menfaatları bakımından pek de elverişli olmayan bir takım maddelere muvafakat ettiği anlaşılmıştı.[1] Çar'ın bilhassa Paris'teki temasları hiç de Rusya'nın lehine olmamıştı.

Fransa, Türkiye'deki büyük malî menfaatleri icabı ve bilhassa Türkiye'den çok alacaklı bir devlet sıfatıyle, Osmanlı İmparatorluğunun bütünlüğünün muhafazasını istemekte ve büyük devletlerle bu hususta Türkiye üzerinde müşterek bir kontrol konması siyasetini takip etmekte idi. Bunun icabı olarak da, Türkiye'de "hiç bir devletin tek başına harekete geçmemek prensibini" Çar Nikola II.ya kabul ettirmiş bulunmakta idi. Şişkin dış meselelerde tecrübesi az olması hasebiyle, Fransa'nın bu oyununa gelmişti. Halbuki Nelidov bundan Rusya'nın ne kadar zararlı çıkacağını, Boğazlara karşı harekette Rusya'nın elinin kolunun bağlanmış olduğunu hemen anlamıştı. Dolayısiyle Çar'ı ve Rus hükümetini böyle bir taahhütten vaz geçirmesi gerektiğine hükmetmişti.

Fransa'dan başka İngilgere de buna benzer bir siyaset takip etmekte idi. İngiltere'nin İstanbul'daki elçisi, büyük devletlerin elçilerine nota göndererek, Osmanlı memalikinde yapılması gereken "reform"ları görüşmek üzere İstanbul'da sefirler seviyesinde bir "konferans" toplanmasını teklif etmişti (20 Ekim 1896). Bu toplantıda, yapılacak reformların, Sultan'ın bazı salâhiyetlerini talıdid eder mahiyette ve gerekirse bazı "zorlamalar" şeklinde olması kabul edilecekti; yani icabında Sultan Abdülhamid II. tehdid alımda bu "reformları" kabule zorlanacaktı. İngiliz tezine göre bu tarzdaki "reform"lar sayesinde Osmanlı İmparatorluğunun bütünlüğünü muhafaza etmek mümkün olacaktı. Yani "reformlar" yapılmakla Sultan Abdülhamid II. in müstebit idaresine son verilecek ve Sultan'ın salâhiyetleri elinden alınacaktı.[2] Halbuki tam bu sıralarda Abdülhamid II. tamamiyle Rus nüfuzu altına düşmüş ve İngiltere'ye kafa tutmağa başlamıştı. İngiltere'nin istediği manada reformlar

1 Ani y. s. 52.
2 KA t. 4-5 (1931) s. 53.

yapılacak olursa, Sultan'ın Rus tesirinden çıkıp yeniden İngiltere'ye yaklaşacağı muhakkaktı. Dolayısiyle Nelidov, böyle bir "konferans"a muvafakat etmekle beraber, Sultan'ın salâhiyetlerinin tahdidi ve reformlara "zorlama" konusunun ele alınamıyacağım bildirince, toplantı fikri kendiliğinden suya düştü.

Nelidov, İstanbul'daki durum ve alınması gereken tedbirler hakkında görüşmek üzere St. Petersburg'a çağrılmasını beklediği halde, Çar Nikola II. nın buna ilk önce pek de yanaşmadığı biliniyor. Mamafih Çar'a istanbul ve Boğazlar'ın ele geçirilmesinin cazip tarafları anlatılınca ve bunun yapılabileceği inandırılınca, Nikola II. Nelidov tarafından öne sürülen projeyi, 17/29 Kasım 1896 tarihinde tasvip etmişti. Bunun üzerine Nelidov'un da St. Petersburg'a çağrılması kararlaştırılmıştı. Elçinin gelmesi üzerine 5/18 Aralık 1896 tarihinde "Hususî İstişare Meclisi" nihayet toplantıya çağrıldı. Çar'ın başkanlık ettiği bu oturumda, hariciye nazırı, maliye nazırı (YVitte), bahriye nazırı vekili, erkânı harbiye reisi, hariciye nazırı vekili vc Nelidov hazırdılar.[1]

ilk önce Nelidov'un 6/18 Eylül 1896 tarihli raporu okundu ve o sıralarda istanbul'daki durum vebilhasssa ingiliz donanmasının Çanakkale Boğazı'nı geçmesi ile hasıl olacak gelişmeler üzerinde duruldu; sonra: Rus harp gemilerinin süratle hareket ederek, istanbul Bo- ğazı'na (Bosfor'a) girmeleri ve Yeniköy ile Çubuklu arasındaki sahayı (Rusça tabirle "Yukarı Bosfor'u") tutup, orada tahkimat yapmaları teklif edildi.

Nelidov, İstanbul'da karışıklıkların başlaması üzerine, Rus donanmasını harekete geçirmek için Karadeniz donanması kumandanlığına doğrudan doğruya tel çekmek ve donanmayı harekete geçirmek yolunda kendisine salâhiyet verilmesini istemekte idi. Nelidov'un anlattıklarına göre: İstanbul Boğazın'daki Türk bataryaları hem çok zayıf hem de Türkler cesaret edemiyecekleri için Rus gemilerine ateş açamayacaklardı. Fakat başannın en mühim şartı: Rus donanmasının büyük bir süratle harekete geçmesi ve bütün bu ameliyenin bir baskın şeklinde yapılması idi. Boğaz'ın "yukarı kısmı" ele geçirilince, Rusya İstanbul'u kontrol altında bulundurabilecek bir stratejik üstünlük elde etmiş olacaktı.

Nelidov tarafından ileri sürülen bu proje, toplantı tarafından umumî bir tasvip görmedi; buna bilhassa maliye nazırı Kont Witte

1 KA t. 4-5 (1931) s. 53.

itiraz etti ve : "Böyle bir teşebbüsün Rusya'nın başına birçok iş açacağını, yani İngiltere, Fransa ve diğer devletlerle harbe girmek tehlikesi doğuracağını" söyledi.[1] Bu tasarıyı gerçekleştirmek için lüzumlu harp ve taşıt gemilerinin yeterli olmadığı da ortaya çıktı. Bilhassa, Nelidov'un istediği salâhiyete itiraz edildi ve elçinin bir teli ile Rus Karadeniz donanmasının Boğazlar'a karşı harekete geçirilmesinin doğru olamıyacağı üzerinde duruldu. Donanmaya hareket emrini ancak merkezin yani amiralliğin verebileceği belirtildi.

1 Aynı yerde, s. 64/65.

Rusya'nın Kırım Harbi'ndeki mağlubiyeti ve "Paris Barışı" şartları ile Karadeniz'de donanma bulundurmaktan mahrum edilmesinden sonra, Rusya'nın "Boğazlara sarkması ve Balkanlarda nüfuzunu kuvvetlendirmesi" durmuş değil, ancak geçici olarak gevşemişti. Rus askerî ve siyasî çevrelerinin bu "tarihî gayeleri"nden büsbütün vazgeçmelerine imkân ve ihtimal verilemezdi. Rus fütuhatı ve yayılışı için "İstanbul ve Boğazlar"dan başka diğer birçok cazip ve gerçekleştirilmesi daha kolay olan sahalar mevcuttu: Uzak Doğu ve Türkistan. Türkistan'ın kuzey bozkırlarında ve ucu bucağı olmıyan Sibirya'da zaten Rus yayıhşı hiç bir zaman bırakılmamış, Rus balıkçıları, avcıları ve Rus Kazakları vasıtasiyle "kendiliğinden" (rusça tabirle: "stichiyno") devam etmişti. Çoğu zaman Rus idare ve askerî makamlarının artık "Rus işgali altına girmiş olan" sahada resmen bir nizam ve idare mekanizmasını kurmaktan başka işleri kalmıyordu. Zayıf Çin Devleti, bu tarzda cereyan eden Rus yayılışını durduracak bir halde değildi.

Türkistan Hanlıklarının da mukavemetleri küçük bir kuvvetle ve çok kısa bir zaman içinde kırılabilirdi. Bunun içindir ki, "Paris Barışı"ndan az sonra, Rus yayılışı tabiî mecrasını takip edermiş gibi Uzak Doğu ve Türkistan istikametlerinde süratle gelişmeye başladı. Uzak Doğu istikametindeki ilerleme, Rusya'ya Pasifik Okyanusu'na bağlıyacak olan "sıcak deniz'e" (Sarı Deniz'e) ulaşmak arzusundan ileri gelmişse, Türkistan'ın istilâsı da, birçok bakımdan zengin ve geniş bir ülkeyi zaptetmek hevesi ve bilhassa Türkistan pamuğunun ele geçirilmesi isteğinden doğmuştur; yani Rusya'nın tam bir "emperyalist" siyaseti ile bağlı idi.

Çar Aleksander II. zamanı (1855-1881) Rusya'daki bir takım iç reformlar ve endüstrinin gelişmesi ile temayüz ettiği gibi, Uzak Doğu'da Rusya'nın münhasıran diplomatik yollarla sağlamca yerleşmesi ve bir de Türk-lslâm ülkesi olan Türkistan'ı ele geçirmesi

ile de ehemmiyet kazanmıştır.[1] Amerika'daki "iç harp" dolayısiyle Rusya'ya "pamuk" ithalâtı durmuştu. Halhuki Rusya'da bu sıralarda süratle gelişmeğe başlayan tekstil endüstrisi için pamuğa şiddetle ihtiyaç vardı. Türkistan'da bol miktarda "pamuk" yetiştiği cihetle, bu defa Rus fabrikatörlerinin de teşvikiyle, Rus askerî çevreleri, çoktanberi gözlerini diktikleri Türkistan'ı ele geçirmeğe karar verdiler. Zaten bu istikamette daha 1853 de bazı askerî teşebbüsler olmuş ve Sır Derya boyundaki Ak Mescit şehri alınmış, Rus müstahkem mevkileri yapılmıştı. Fakat hem Kırım harbi dolayısiyle, hem de Kafkaslarda Şeyh Şamil'in açtığı "gazâ" henüz bitmediğinden, Rus kuvvetlerinin Türkistan'a sevkedilmesi mümkün olmamıştı.

Kafkasların büyük hürriyet mücahidi Şeyh Şamil'in (öl. Medine'de 1871 de) idaresinde 1839 yılındanberi Dağıstan'da Rus ilerleyişine karşı devam eden kahramanca mukavemet, buralara çok sayıda Rus askerini bağlamıştı. Çeçen, Osetin, înguş, Balkar ve diğer zümrelerin mukavemeti nihayet 1859 da kırılmış, Şeyh Şamil Ruslar'a teslim olmak mecburiyetinde kalmış ve Dağıstan da tamamiyle Rusların eline geçmişti. Bu defa serbest kalan Rus kuvvetlerinin Türkistan'a gönderilmesine imkân hasıl olmuştu.

Bu sıralarda Türkistan'da üç İslam-Türk Hanlığı vardı: Buhara Hive ve Hokand. Buhara Hanlığı bunların en büyüğü idi. Buhara şehri, Müslüman skolastik zihniyetin yuvaları olan "medrese" leri ile meşhurdu. Timur'un payitahtı olan Semerkand şehri de çok meşhur bir yerdi. Coğrafî durumları ve tarihî gelişmeleri icabı bu Hanlıklar Avrupa'daki teknik ve ilmî ilerlemelerden tamamiyle habersizdiler; dejenereleşmiş eski bir medeniyet ve Ortaçağlardan kalma nizam ve müstebit hanların idaresindeki bir düzen içinde yaşıyorlardı. Dolayısiyle bu Hanlıkların askerî güçleri Ruslarınki ile hiçbir surette mukayese edilemezdi. Mütemadi niza ve itilâf ve birbirleriyle sık sık harp halinde bulunan bu Hanlıkların, dışardan, meselâ İngiltere tarafından, kuvvetle desteklenmedikleri takdirde, Rus ilerleyişini durduracak durumda olmadıkları aşikârdı.

Nitekim 1865 de Ruslar Türkistanm içlerine doğru süratle ilerlemeğe başladılar. General Çernyayev'in kumandasındaki küçük bir Rus kuvveti, 100.000 nüfuslu olan Taşkent şehrini kolaylıkla zaptetti. Bir

1 Türkistan'ın Ruslar tarafından zabtına ait Rusça, İngilizce, Almanca birçok eser yazılmıştır. Bu hususta: Reiner Olsza/George Cleinow, *Türkistan,* die politish- historicshen und vvirlschaftlichen Probleme Zentralasiens (Leipzig 1942) adlı eserde (ss 43—103) toplu bir bilgi verilmiştir.

kaç yıl içinde Semerkand dahil, Türkistan'ın birçok şehri Rusların eline geçti. Mamafih Buhara ve Hive şehirleri Rus istilâsına uğramamışlardı. Rus fütuhatı aynı zamanda Doğu Türkistan (Çin Türkistanı) istikametinde de gelişti ve Ruslar Çin'e tabi olan Kulca'ya girdiler. Rus tazyikine dayanamıyan Buhara ve Hive Hanlıkları, 1873 tarihinde akdedilen muahede ile Rus Çarı'nın himayesi altına girdiler. Hokand Hanlığı da tamamiyle ilga edilerek, arazisi Rusya'ya ilhak edildi. Rus ilerleyişi Aleksander III. zamanında devam ettirilerek, Ruslar 1885 de Merv şehrini aldılar. Hattâ Herat ve Afganistan da Rus istilâsı tehlikesine maruz kaldı. Bu yüzden ingiltere ile Rusya'nın arası çok gerginleşti. Çünkü Hindistan dahi Rus tehdidi altına düşmüş oluyordu. Hattâ bu yüzden İngiltere ile Rusya bir harp tehlikesi bile geçirdi.

Bu suretle, Rusların Türkistan'ı işgalleri, Afganistan üzerindeki baskıları neticesinde, İngiltere'nin en büyük ve zengin kolonisi olan Hindistan'ın Rus istilâsından korunması meselesi ortaya çıkmış oluyordu. Hindistan'a karşı yöneltilen bu Rus tehdidi, uzun yıllar boyunca İngiltere ve Rusya arasındaki münasebetler üzerinde daima tesirini göstermiştir. Ancak 1907 de, Afganistan'ın İngiliz nüfuzu altında kalması Rusyaca kabul edildikten sonra bu mesele biraz yumu- şamışsa da, sonraları tekrar ele alınmış ve bilhassa Sovyetlerin ilk yıllarında büyük bir önem kazanmıştır. Bu "Rus tehdidi" Hindistan'ın 1949 de "istiklâlini" kazanıncaya kadar yeni formüller altında devam ettirilmiştir.

Mamafih İngiliz-Rus rekabeti yalnız Türkistan-Hindistan meselelerine münhasır kalmadı. Rusların Uzak Doğu'daki "sıcak deniz"e ayak basmaları da bu rekabetin büsbütün artmalına götürdü. Bilindiği veçhile XIX. yüzyıl İngilteresi "denizlerin hâkimi" sıfatıyle, yeryüzünün her tarafındaki kolonilerini ve İngiliz menfaatlarını korumak yolunda büyük bir titizlik göstermekte idi. Çin sahillerine de el uzatmış olan ingiltere, tabiatıvle buralara Rusya gibi büyük bir devletin yaklaşmasını istemiyecekti. Halbuki Rus yayılışı Pasifik Okyanusu'na çıkmak yoluna girmişti.

Daha 1741 de Rus' denizcilerinden (Alman menşeli) Bering .Asya ile Amerika kıtaları arasındaki "Bering Boğazı"nı keşfetmiş ve Ruslar Amerika kıtasına, Alaska'ya ayak basmışlardı. Mamafih bu "buzlar ve karlar" diyarında Rus kolonizasyonu gelişmedi ve Rus hükümeti 1897 de Alaska'yı Amerika Birleşik Dcvletlcri'ne 7,5 Milyon dolara satmak suretiyle Amerika kıtasından ayağını çekmişti.

Fakat Rus ilerleyişi Sibirya'nın güneyine, "sıcak deniz" istikametinde gelişti. Bu yoldaki Rus yayılışı, Rusya tarihinin ve fütuhatının karakteristik vasfını teşkil eden "nelıir"leri takipten başka bir şey değildi. Nitekim 1850 lerden az sonra bir Rus-Kazak askerî eks- pedisyonu Amur nehrini takip ile Japon denizi sahillerine ulaştı. 1858 de Çin ile yapılan bir anlaşma gereğince de Amur nehrinin sol tarafı, yani Sibirya'ya bağlayan Şimal kısmı, tamamiyle diplomatik bir yolla Rus hâkimiyeti altına girdi. Halbuki bu saha 1689 da (Deli Petro zamanında) Çin ile Rusya arasında akdedilen Nerçinsk Muahedesi ile, Rusların elinden alınarak Çin'e iade edilmişti. Bu suretle Rusya, 170 yıl sonra tekrar vaktiyle ele geçirmiş olduğu yerlere yeniden sahip olmuştu.

Rus ilerleyişi Ussuri nehrini takiple güney'e indi ve Ussuri'nin mansabında buz tutmayan bir liman olan yerde, 1860 da Vladivos- tok (Doğu'ya hakim ol) şehri kurularak, burası bir deniz üssü ve ticaret limanı haline getirildi. Rusya bu suretle harp yapmaksızın diplomatik yollarla çok geniş bir sahayı ele geçirmiş bulunuyordu. Sarı Deniz vasıtasiyle Pasifik Okyanosu'na da ayak basmış oluyordu. Sibirya'nın kolonizasyonu ve Uzak Doğu'da Rus hâkimiyetinin sağlanması ise buraların iç Rusyadaki demiryolu şebekesi ile bağlanmasını zarurî kılmıştı. Nitekim Aleksander III. zamanında bu voldaki faaliyet ele alınmış ve 1891 de "Transsibirya Demiryolunun" inşasına başlanmıştı. Mamafih Rusya'nın malî durumu buna elverişli olmadığından, yol yapımı işi çok yavaş gidiyordu. Ancak maliye nezaretine, Hollanda aslından olup bilhassa Demiryolları idaresinde büyük ihtisas sahibi olan, S. Witte getirildikten sonradır ki, birtakım malî tedbirler neticesinde malî durumun süratle düzelmesi ile Transsibirya demiryolunun inşaatına 1896 dan itibaren hız verildi.

Bu demiryolu 1902 de tamamlandı. Bunun ekonomik olduğu kadar ve belki de ondan daha fazla, stratejik önemi büyüktü. Uzak Doğu'nun elde tutulması ve Çin'in de Rus nüfuzu altına düşmesi işte bu demiryolu ile mümkün olacaktı. Fakat bu defa Rusya'nın karşısına, hiç beklenmedik bir taraftan mukavemet belirdi. "Yükselmekte olan güneş memleketi" yani Japonya Rusya'nın karşısına müthiş bir rakip olarak dikilmişti.

Japon Adaları'nda yüz yıllardan beri kendi kapalı hayatını sürmüş olan ve "Tanrı menşeli" mikadolar tarafından idare edilen Japonya, 1867 /68 yılında başta Amerikan donanması olmak üzere, ingiliz ve Alman harp gemilerinin zoru altında, memleketin kapılan-

nı yabancılara açmıştı. Japonya'nın başında duranlar, ancak "Batı tekniğini" benimsemekle kendi varlıklarını devam ettirebileceklerine kanaat getirmişler ve hemen bu yola sapmışlardı. Şaşılacak kadar kısa bir zaman içinde Japonya, Avrupa ve Amerika tekniğini tatbike başlamış, endüstrisini geliştirmiş, harp gemilerini ve silâhlarını kendi yapmağa başlamış, Batı usulü ile ordusunu tanzim etmişti. Bütün bunları yaparken, Japonlar kendi millî kültür, gelenek ve yaşayış tarzlarından hiç bir şey feda etmemişlerdi. Mikado sarayından en aşağı halk tabakasına kadar lüzumuna inanılarak girişilen bu Batı teknolojisini benimseme faaliyeti neticesinde, Japonya 1890 yıllarında, yani otuz yıl içinde yeni bir kuvvet olarak Uzak Doğu'da sahneye çıkmış bulunuyordu. Böyle bir kuvvetin daracık adalarda kapanıp kalması beklenemezdi. Er geç yakınlarındaki Kore ve Çin karşısındaki adalara doğru yayılması ve Rusya'nın karşısına rakip olarak çıkması muhakkaktı.

Nitekim 1894/95 de vukubulan Japon-Çin savaşında, modern silâhlarla teçhiz edilen ve çok iyi talim görmüş olan Japon askerleri kendilerine nisbetle çok büyük r>ir kalabalık teşkil eden Çinlileri yenmişlerdi. Japonya, bununla Kore'deki nüfuzunu sağlamış oldu. Çin bu defa 1895 de Rusya ile gizlice bir ittifak akdederek, Japonya'ya karşı bir Rus-Çin cephesini vücuda getirmeye muvaffak oldu. Bu ittifaka göre: Çin, Transsibirya Demiryolunun Mançurya'dan, yani Çin arazisinden geçirilmesini kabul etti. Halbuki Çin daha evvelki anlaşma ile, Mançurya'nın tam güneyindeki Liatung Yarımadası'nı ve Port Arthur (Dairen) limanını Japonya'ya bırakmayı taahhüt etmişti. Fakat Japonların burayı işgaline Rusya, Fransa ve Almanya mani oldular.

Bu defa, Port Arthur şehri ve limanı 1898 de Ruslar tarafından işgal edildi ve burada bir deniz üssü kurulmağa başlandı. Rusya, bu suretle "sıcak deniz"e daha da yaklaşmış oldu. Aynı senede İngiltere, Fransa ve Almanya da Çin sahillerindeki muhtelif yerleri 99 yıl için "kiralamak" suretiyle işgal ettiler. İşte bu türlü yağma üzerinedir ki Çin'de Avrupalılara karşı taşkınlıklar başladı. "Bokser" isyanı adı ile bilinen bu karışıklıklarda birçok Avrupalı öldürüldü. Fakat, Çinliler, İngiliz, Rus, Alman ve Fransız donanmaları karşısında teslim olmak zorunda idiler. Avrupalılara birçok tazminat ödemek suretiyle ve kiralanan yerleri de muhafaza şartı ile bu karışıklıklar sona erdi. "Bokser" ayaklanmasını bastırmaya katılan "yabancı" kuvvetler arasında Japon harp gemileri ve askerleri de vardı.

Port Arthur'un Ruslar tarafından işgali ve bir üs haline getirilmesi, Mançurya üzerinden Rusların demiryolu yapmaları ve Bokser ayaklanmasından sonra, demiryolu hattının Rus kuvvetleri tarafından işgali netisesinde, Japonya'nın Kore'deki vc Çin'deki nüfuzu Rus tehdidi altına düşmüştü. Bu Rus ilerleyişi aynı zamanda İngiltere için de tehlikeli olabilirdi. Bununla ingiltere'nin Çin sahilindeki menfaatleri muhakkak zedelenecekti. İşte bu yüzdendir ki, Japonya ile İngiltere arasında, Rusya'ya karşı müşterek bir cephe teşekkül etti. Bunun bir "ittifak" haline getirilmesi ancak bir zaman meselesi idi; nitekim 1902 de böyle bir ittifak akdedildi, tki sene sonra da, Rusya'nın mağlubiyeti ile neticelenen Rus-Japon harbi çıktı (1904-1905). Rusya'nın bu mağlubiyeti, Japonlar tarafından Port Arthur'un işgali ve Rusların Mançuryadan çekilmeleri, dolayısiyle Kore'de Rus nüfuzunun yayılmasının engellenmesi ile neticelendi. Bununla Rusya'nın Uzak Doğu'da yayılmasına set çekilmiş oldu. Japonya'nın bu yoldaki başarısında İngiltere'nin desteği de mühim rol oynamakla beraber, en mühim âmil şüphesiz Japonların büyük bir askerî ve bahrî kudret olarak Rusya'nın karşısına çıkabilmeleri olmuştur.

Rusya, Uzak Doğu ve Türkistan'da yayılma ve fütuhatla meşgulken, Osmanlı Devleti'nin dış siyasetinde büyük bir değişiklik hasıl olmuştu; Sultan Abdülhamid II. in şimdiye kadar dış siyasette İngiltere ile muvazeneyi bozmamak için bazen Rusya'ya dayanmak siyasetini takip ettiğini görmüştük. Osmanlı Padişahı bu defa, Avrupa'da veni beliren kuvvete, yani Almanya'ya dayanmak yoluna sapmıştı. Osmanlı Padişahını bu yola iten en büyük âmilin, şüphesiz, 1882 de İngiltere'nin Mısır'ı işgali olmuştur. Sultan Abdülhamid II. in coğrafî bakımdan çok uzaklarda olan Almanya'dan Türkiye'ye hiçbir zarar gelmiyeceğini de göz önünde bulundurduğu muhakkaktır. 1885 de Von der Goltz (Paşa)'nın Türk ordusunu ıslaha davet edilişi, Almanya'ya yaklaşmanın ilk belirtisi idi. Bunun sonraki en mühim tezahürü de Almanlara Türkiye'de ekonomik sahada geniş imkânlar verilmesi ve, imtiyazlar tanınması oldu. Zaten Sultan Abdülhamid II. in "dış siyaseti"nde, yabancılara ekonomik imtiyazlar tanınması daima büyük bir rol oynamıştır. Yabancı devletler bilhassa Türkiye'de "demiryolu inşası imtiyazı"nı almağa gayret ediyorlardı. Nitekim 1887 den itibaren Anadolu'da demiryolu yapmak imtiyazı Deutsche Bank'a verilmeğe başlandı. 1898 de Kayzer Wilhelm II. in Şarka seyahati esnasında Sultan Abdülhamid II. ile istanbul'da görüşmesi, Alman Kayzer'inin Şam'da söylediği bir

nutkunda "kendisinin 300 milyon Müslümanın hâmisi olduğunu" beyan etmesi, Türkiye ile Almanya arasındaki yaklaşmayı büsbütün hızlandırmıştı. 1899 da Sultan Abdülhamid II. tarafından verilen bir "irade" ile Almanlar "Bağdad Demiryolu"nu yapmak imtiyazını elde etmiş oldular;[1] Almanya, bununla Anadolu'da çok büyük bir ekonomik faaliyet sahası kazanmış oldu. Bu ekonomik imtiyazların Almanların Türkiye'de siyasî nüfuzlarının da artmasına yol aç .cağı aşikârdı.

Almanların Türkiye'deki bu ekonomik başarıları Ruslar tarafından ta baştan kuşku ile takip edilmişti. "Bağdad Demiryolu" imtiyazının "Deutsche Bank"a vcrileceği şayiası yayılınca, Rus siyasî çevrelerinde endişe başgöstermişti: Boğazların da Alman kontrolü altına düşmesinden korkulmağa başlanmıştı. İşte buna mani olmak maksadıyle, Rus hükümeti Almanya ile "Boğazlar"a ait bir anlaşmaya varmak istedi. Bu maksatla 1899 yılı Nisan'ında Alman hükümetine resmî bir teklif yapıldı. Bu teklifte: "Rus hükümetinin Osmanlı me- malikinin bütünlüğünü arzu ettiği" bildirilmiş, fakat "Boğazlarda yabancı bir devletin hâkim bir duruma gelmesinin Rusya'nın men- faatları ile bağdaşamıyacağı da" belirtilmişti.[2] Dolayısiyle "Boğazlar üzerinde nüfuz tesisine çalışan yabancı bir devlete karşı Rusya'nın harekete geçmesi hakkının Alman hükümetince tanınması" istenmişti. Rusya, buna karşılık Almanların Anadolu'da demiryolu yapmalarına karşı gelmiyeceğini beyan etmişti. Alman kançleri Bülovv, Almanya'nın Rus isteklerini kabul edemiyeceğini bildirdikten sonra, "Almanların Türkiye'deki faaliyetlerinin sadece ekonomik sahaya münhasır kalacağı" üzerinde bilhassa durmuştu.[3] Bu münasebetle cereyan etmiş olan diplomatik dcmarche'ların Almanlar tarafından Sultan Abdülhamid II. e ulaştırılmış olması kuvvetle mümkündür, istanbul'daki Alman elçisi Marschall, çok mahir bir diplomat sıfa- tiyle, Türkiye'de hem Alman nüfuzunu yerleştirmek, hem de ingiliz ve Rus nüfuzlarını kırmak hususunda büyük bir gayretle çalışmakta idi. 1900 yıllarına doğru güney Afrika'da ingiltere'nin başına büyük bir dert çıkması keyfiyetinin de, Türk-Alman yaklaşmasına hizmet ettiği muhakkaktır.

1 "Bağdat demiryolu"na ait birçok eser yazılmıştır. Bunlardan bazıları şunlardır: Edward Earle, *Turkey, the great Powers and the Baghdad railıuay,* Nevv York 1923; A. \Volf, *The diplomatic history oj llıe Bagdadrailroad.* Coluınbia, Mo 1936; M. K. Chapman, *Great Hritain and the Bağdad >ailway* 1888-1914, Northampton, Mass. 1948.

2 W. Laııger, *Diplomacy of Imperialism,* II, 640; *îstoriya diplomatii,* II, 137.

3 VV. La 11 ger, *Diplomacy of Imperialism,* 11. 640.

Güney Afrikadaki İngiltere'ye tabi "Transval Cumhuriyeti" ile İngiltere'nin arasının açılması ve 1899 da "Boer harbi" (Boer, Bur- Felemenkçe "köylü" demektir) adı ile bilinen büyük çatışmanın patlak vermesi, bütün dünyada büyük yankılar yapmıştı. Türkiye vc Rusya dahil bütün memleketler ve hükümetler, haksızlığa uğrayan ve "hürriyetleri" uğrunda mücadele bayraklarını kaldıran "Boer" (Bur-köylü) lere karşı sempati beslemekte idiler. Mamafih hiç bir hükümet İngiltere've karsı acıkca cephe almağa cesaret edememisti. İngiliz

1 *Tsarskaya diplomalıya o zadaçach Rossii m Vosloke* (Rusya'nın Doğudaki ödevleri hakkında Çarlık dip omasisi) KA, 5 (18) (1926), ss 6-9.

ile elde tutulabilmesi mümkün olacaktı. Halbuki bunun için pek çok paraya ihtiyaç vardı ve İngiltere ile bir harp vukuunda böyle bir üssün muhafazası da müşkül olacaktı. Binaenaleyh Rusya'nın bu gibi işe kalkışmaması gerekiyordu. Karadeniz sahillerinde, meselâ Bulgaristan'daki Burgaz'ın bir Rus bahrî üssü haline getirilmesinden de bahsedilmişti. Buna başlandığı takdirde, Burgaz'da sadece 2-3 harp gemisi bulundurmak kâfi gelmez, Sevastopol'daki Rus donanmasını da oraya nakletmek gerekirdi. Bu yapıldığı takdirde, Türkler kendilerini hemen tehdid edilmiş sanacaklar ve İstanbul Boğazını süratle tahkime başlıyacaklardı. Yani Burgaz'da bir Rus bahriye üssünün tesisi netice itibariyle Rusya'ya fayda sağlamıyacaktı. Çünkü Rusya böyle bir teşebbüse giriştiğinde, diğer devletler de (başta tabiî İngiltere ve Fransa) Çanakkale Boğazı yakınlarında kendilerine birer deniz üssü yapmağa kalkışacaklardı.

Murav'yev, "Rusya'nın Türkiye'deki en yakın gayeleri" konusunda ezcümle şunları söylüyordu: "Rusya'nın mukaddes tarihî vazifesi Istabul Boğazı'nda yerleşmesidir. Bunun gerçekleştirilmesi her itibarla hususî bir mana taşımaktadır. Bunun muhakkak surette gerçekleşeceği ve bunun yapılması lüzumu herkesin şuurunda o kadar yer etmiştir ki, Rusya'nın Boğazları elde etmekten neler kazanacağını isbata kalkışmak beyhude yere gayeret sarfetmek olur."[1]

Fakat Boğazlar gibi mühim bir yerin ele geçirilmesinden sonra doğacak neticeleri de göz önünde bulundurmak gerektiğinden, bu mesele hakkında diğer ilgili nezaretlerin de fikrinin sorulması icab- etmişti. Murav'yev'in yazdığı veçhile "burada serdedilen mülâhazalar hiçbir münakaşa götürmez mahiyette idi; çünkü İstanbul Boğa- zı'nı ele geçirmek için her an hazır bulunmalı ve oraya rakiplerden daha önce varılmalı idi. Müsait bir fırsat zuhur eder etmez, veya yabancı bir devlet tarafından İstanbul Boğazı'nm işgali tehlikesi belirir belirmez, Ruslar, başarılarında emin olarak, âni bir baskınla Boğaz'da yerleşmeğe bakmalı idiler."

Bunun gerçekleştirilebilmesi için ilgili nezaretlerden şu cihetlerin açıklanması istenmişti:

1.İstanbul Boğazı'nın (Bosfor) işgal edilebilmesi için askerî ve bahrî hazırlıklar nasıl olmalıdır?

2.Bu teşebbüsün ânî ve en emin tarzda yerine getirilmesi nasıl olabilir?

1 Aynı yerde, s. 9-11.

3. Şimdiden Odessa ile Bulgaristan arasında, tabii Rusların nezareti altında çalışacak, bir tegraf hattının yapılması Iüzumlumucur?

Murav'yev, bundan sonra, Anadolu'nun Karadeniz sahillerinde, Rus hududu istikametinde demiryolu yapılmaması ve hiçbir yabancı devlete imtiyaz verilmemesi babında Rus hükümetinin Babıâli nezdinde teşebbüse girişeceğini de kaydetmişti. Bundan başka, İstanbul Boğazı'nın Türkler tarafından tahkim edilmemesi yolunda gerekli teşebbüsler yapılacağı da belirtilmişti.

Bu muhtıradan görüldüğü üzere, Rus hükümetinin rahatını bozan cihet "Bağdad Demiryolu"nun inşası için Sultan Abdülhamid II. tarafından bir iradenin verilmiş olması idi. Halbuki, Rus hükümeti, Almanya'ya Türkiye tarafından tanınan bu imtiyaz karşılığı, Al- manyanın da Boğazlar meselesinde Rusya'nın üstün durumunu tanımasını istemekte idi. Fakat Rusya tarafından bu yolda yapılan bir müracaat, 1899 Nisan'ında Alman kançleri Von Bülow tarafından reddedildiğini yukarıda görmüştük. Buna bakmaksızın Rus hükümeti bu hususta ısrara devametti. Kayzer Wilhelm II. in babası, dedesi ve hattâ Kayzer'in kendisi tarafından Rus hükümdarlarına müteaddid defa verilen vâdler hatırlatılarak, Almanya'nın bu hususta muvafakati alınmak isteniyordu. Bu "vâd" güya, Boğazlar'm müdafaası ve zaruret halinde istanbul Boğazı'nın fiilen işgali hakkının ancak Rusya'ya ait olacağı" tarzında ifade edilmişti; yani Kayzer Wilhelm II. güya, vaktiyle istanbul Boğazı'nın (Bosfor'un) Ruslar tarafından işgaline muvafakat etmişti. Şimdi ise bunun yeniden tasdiki istenecekti.

Demek ki, Rus Hariciye nazırı Murav'yev ve Çar Nikola II., 1900 yılı başında İngiltere'nin güney Afrika'da meşgul olduğu bir sırada, âni bir baskınla istanbul Boğazı'nın işgalini ciddî olarak düşünmüşlerdi, tıpkı 1882 ve 1896 da Nelidov'un yaptığı gibi. Mamafih ilgili nezaretlerden alınan cevaplar Hariciye nazırının görüşlerini desteklemekten uzaktı. Bahriye nazırı vekili (Tırtov)nden gelen yazıda şu mütalâa beyan edilmişti:[1] istanbul Boğazı'nda tahkimat yapılmaması, veya yapılanların yıktırılması teklifi biraz garip kaçacağı gibi, Türklerde bilakis şüphe uyandıracaktır; çünkü buradaki tahkimatın kime karşı yapıldığı meydandadır. Mamafih, mademki âni bir baskınla Boğaz'ın işgali düşünülüyor; bunun için en önemli şey topların ve atlı askerlerin nakli için elverişli taşıt gemilerinin

1 KA, 1. 5 (18) (1926), ss 19-21.

yeterli sayıda hazırlanmış olması lâzımdır. Bir de mayın gemilerinin hemen hazırlanması şarttır. Halbuki Bahriye nezareti bunları yaptıracak malî imkânlardan mahrumdur. Bu hususta Harbiye nezareti ile sıkı bir işbirliği yapmak icabedecektir. Vaktiyle ısmarlanan taşıt vasıtaları halâ inşa edilmiş değildir. Yani Bahriye nezaretinden gelen şu cevap: "Böyle bir hareket çok muvafıktır, ama taşıt vasıtaları olmadığı için şu anda yapılması imkânsızdır" merkezinde idi.

Harbiye nazırı (sonraları Japonlara mağlub olan başkumandan) General Kuropatkin ise görüşlerini şu sözlerle ifade etmişti: "Yirminci yüzyılda Rusya için en önemli gerçeğin İstanbul Boğazı'mn Rusya tarafından temelli olarak askerî işgal altına konması olduğu kanaatındayım. Bunun içindir ki, bu mühim gayenin gerçekleşmesi yolunda bütün hazırlıklar ve tedbirlere başvurulmalıdır."[1]

Harbiye nazırı bu hususta askerî hazırlıkların ne olacağına temas etmemiş ve "Türk hükümetinin İstanbul Boğazı'nı Rusya'ya terkine muvafakati için hazırlanmasına" bilhassa ehemmiyet verdiği görülüyor. Kuropatkin'e göre : Bu yoldaki ilk adımın "Türklerin Boğazları daha fazla tahkim etmelerini durdurmayı kabulleri" olacağına da işaret etmişti. Mamafih, Kuropatkin için en mühim mesele Almanya'nın tutumu ve Kayzer VVilhelm II. in "Boğazlar üzerinde Rusya'nın hakkını tanıyan vâdi idi. Harbiye nazırı Boğazlar meselesinde muhakkak Almanya ile anlaşmak istiyordu. Uzak Doğu'da Rusya'nın Japonya ile bir harp tehlikesi belirdiği bir zamanda Rusya'nın Almanya ile anlaşmak isteyişi taoiî idi.

Murav'yev'in sorularına en ciddî ve yerinde cevap, mamafih, Rus maliye nazırı S.VVitte tarafından gelmişti. Hatırlandığı üzere, VVitte 1896 daki "Hususî İstişare Meclisi" toplantısında da Nelidov'un Boğazları âni bir baskınla işgal fikrine karşı gelmişti. VVitte, bu defa da aynı fikirde idi. Ona göre: Rusya'nın İstanbul Boğazı'm ele geçirmesi ancak "katî bir Avrupa harbi" ile veya "Rusya'nın diğer sahalarda büyük fedâkârlıklar yapması" pahası ile yapılabilecekti.[2] Yani, Witte, Rusya'nın Boğazları alması için büyük bir harbi (ingiltere veya -Almanya'ya karşı) göze alması gerektiğini söylüyordu. VVitte, Almanların "Bağdad Demirvolu"nu Basra'ya kadar uzatmalarına mani olmak için harekete geçilmesini de tavsiye etmişti.

1 Aynı y. s. 22.

2 KA t. 5 (18), s. 24.

Rus maliye nazırına göre: Rusya'nın elde etmek istediği amaçlar şimdilik Rusların diplomatik maharetine bağlı kalıyordu; yani askerî hareket değil, diplomatik vasıtalara başvurmak icabediyordu.

Rus hariciye nazırı diğer nezaretlerden gelen cevaplardan şu anda İstanbul Boğazı'na karşı bir baskın hareketinin yapılamıyacağı kanaatına varmıştı. Fakat Murav'yev'e göre: Türkiye'ye Karadeniz sahili boyunca demiryolu yapmamayı kabul ettirmek, İstanbul Boğazının tahkim edilmesini durdurmak suretiyle, Rusya için Boğaz'ın işgali yolunda bir adım daha atılmış olacaktı. Bunun elde edilmesi de İstanbul daki Rus elçisinin maharetine bağlı olacaktı,

Rus hariciye nazırı Kont Murav'yev'in bu "muhtırası" 1900 yılının tam başında yani Rusya'nın aktif olarak Uzak Doğu ile meşgul olduğu bir sırada, İngiltere'nin güney Afrika'daki savaşından faydalanmak suretiyle, "Boğazlar Meselesi"ni bir çırpıda halletmek gerektiğini açıkça göstermektedir. Çar Nikola II. tarafından da tasvip edilen bu tasarı, mamafih, Rusya'nın o zaman buna gücü yetmediğinden, yani taşıt vasıtaları olmadığı gibi, İngiltere ile harbi göze almaktan çekindiğinden bu tasan bir yana konmuştu. Fakat Rusya, bundan sonra da "tarihî gayesi"ni gerçekleştirmek arzusundan asla vazgeçmiş değildi. Bu defa, biraz evvel belirtildiği gibi, diplomatik vasıtalarla bu yoldaki faaliyetine devam edecekti.

Murav'yev'in "muhtırasında" belirtildiği üzere, Rus hükümeti Anadolu'nun Rus hududu istikametinde demiryolu yapılmaması hususunda Babıâli nezdinde teşebbüse geçileceğini bildirmişti. Bununla, Almanlara verilen "Bağdad Demiryolu" inşası imtiyazına karşılık olmak üzere Rusya'ya da bir taviz verilmiş olacaktı. Nitekim İstanbul'daki Rus elçisi tarafından Babıâli'ye bu hususta bir nota verilmiş ve kısa süren müzakereler sonunda Sultan Abdülhamid II. 1900 yılı Nisan'ında Rusya'yı tatmin edecek bir taahhüd imzalamak zorunda kalmıştı. Bu taahhütle. "On yıl müddetle (yani 1900 den 1910 yılına kadar) Türkiye tarafından Karadeniz sahilleri ve Kafkaslardaki Rus sının istikametinde demiryolu yaptırılmıya- caktı, hiçbir yabancı devlete bu hususta imtiyaz verilmiyecekti." Bu suretle Ankara'nın ötesinde, Anadolu'da, bundan böyle demiryolu inşasına girişilmiyecekti. Halbuki Fransızlar bir müddetten- beri Karadeniz sahillerine bir demiryolu inşası için imtiyaz almayı tasarlamışlardı; dolayısiyle bu yoldaki projelerden vazgeçmeleri icabediyordu.

Sultan Abdülhamid II. imkân mertebesinde Rusya ile arasının açılmasını arzu etmiyordu. Hattâ bu kadarla da yetinmiyerek, Rus kudretine dayanmak suretiyle, İngiltere ve Fransaya karşı hareket serbestisini elde etmeyi dahi kafasından geçirdiği olurdu. Fakat 1904 -1905 Rus Japon harbindeki Rus mağlubiyeti Abdülhamid- II. in Rusya hakkındaki görüş ve güvenini değiştirdiği anlaşılıyor. Bu mağlubiyet Rusya'nın zannedildiği kadar kuvvetli olmadığını ortaya koymuştu. Dolayısiyle "Rusya'ya dayanmak" siyasetinin takip edilemiyeceği dc anlaşılmıştı. Rusya'nın mağlubiyeti ile Boğazlar ve Türkiye üzerindeki "Rus tehlikesi"nin hiç olmazsa bir müddet için tavsıvacağı da muhakkaktı. Sultan Abdülhamid II. ve Babıâli ricali bu bakımdan da rahatça nefes almak imkânına kavuşmuşlardı. Mamafih, Japon yenilgesini takip eden "Rus ihtilâli" ve Çar Nikola II.- mn "meşrutî idare" kurmak zorunda kalması, Sultan Abdülhamid II. i muhakkak ki büyük bir telâş içinde bırakmıştır.

Rus-Japon harbi Türkiye'de büyük bir merakla takip edilmişti. Tabiatıvle herkes Japonya'nın galip gelmesini diliyordu. Nitekim Japonların zaferleri hakkındaki haberler Müslüman ahali arasında sonsuz bir sevinç uyandırmıştı; fakat matbuata konan şiddetli sansür ve Rusya'yı kızdırmamak endişesinden ötürü bu husus İstanbul gazerelerinde pek belli edilmemiş, matbuat mümkün mertebe Avrupa menşeli haberleri nakletmekle yetinmişti. Bir de, Karadeniz Rus donanmasının, Uzak Doğu'ya gitmek üzere Boğazlardan geçmesi meselesi de büyük bir problem teşkil etmişti.

1905 Mayıs ortalarında, Rus donanmasının, Çuşima'da Japon donanması tarafından külliyen imha edilmesine ait teferruatlı haberler gazetelerde neşredilmiş ve bu suretle Rusya'nın tam bir yenilgiye uğradığı da açıkça anlatılmıştı. Mançuri'deki Rus mağlubiyetleri hakkında da yine Avrupa menşeli kaynaklardan teferruatlı bilgiler verilmekte idi. Mamafih, Rusya'yı tenkit veya küçültücü herlıangi- bir yazı yazılmaktan çekinilmişti.

Rusya'da ihtilâl çıkınca, Sultan Abdülhamid II. in sansürü büsbütün şiddetlendi. "İhtilâl", (Meşrutiyet) sözlerinin kullanılması zaten yasak olduğundan, İstanbul gazetelerinde, Rusya'daki olaylar hakkında hemen hemen hiçbir şey yazılmıyordu. Mamafih Rus ihtilâli ve Çarlığın zaafa uğraması hakkındaki haberlerin Mısır ve Paris'te çıkan türkçe gazeteler ve yabancı "postalar' vasıtasiyle gizlice Türkiye'ye sokulduğundan, olup bitenler hakkında etraflı bilgi edinilmekte idi. 1905 Rus "ihtilâli"nin genç Türkler ve Türkiye-

deki Sultan Abdülhamid II. aleyhindeki kimseler arasında ümit uyandırdığı da muhakkaktı. Diğer yandan bu ihtilâlin Babıâli mahfillerinde de bazı siyasî nikbinliklere yol açtığı da görülüyor; Rusların hiç olmazsa bir müddet için Türkiye'ye karşı tecavüzkâr maksatlarından vazgeçecekleri sanılmıştı. Halbuki, Rusya'da siyasî hava sükûnet bulunca, Rus askerî ve siyasî çevreleri derhal eski siyasete dönmek ve "Boğazlar Meselesi"ni halletmek yollarını aramağa başladılar. Bir müddettenberi Avrupa'da teşekkül eden "blok"lar Rusya'nın bu yoldaki faaliyetini hızlandıracak mahiyette idi.

Sultan Abdülhamid II. in tahta geçişinden bir kaç yıl sonra Avrupa'daki büyük devletler, bir kısmı Almanya, bir kısmı da İngiltere etrafında olmak üzere iki "blok"a ayrılmış durumda idiler. Bu "blok"laşma Abdülhamid II. in saltanatının sonlarına doğru son şeklini bulmuştu. Bu gelişmenin Türkiye'nin de mukadderatı üzerine tesir yapacağı muhakkaktı. Almanya'nın süratle kuvvetlenmesi ve ingiltere'nin hâkimiyetini tehdide girişmesi bu gelişmenin esas âmilini teşkil etmişti. Bismarck tarafından kurulan "Alman imparatorluğu" süratle ilerleyen Alman endüstrisi sayesinde, Avrupa'nın en kudretli askerî devleti oluverince, bu halin Avrupa'nın mukadderatı üzerinde mühim tesiri olacağı aşikârdı. Almanya, 1882 de Avusturya-Macaristan ve İtalya ile bir "üçlü ittifak" (Ittifak-ı müsellese) akdetti; bu ittifak 1887 de yenileştirildi; mamafih İtalya için bazı ihtirazi kayıtlar kondu.

1870 de Almanya'ya mağlup olan Fransa, siyasî yalnızlıktan kurtulmanın çaresini Çarlık Rusyası ile yaklaşmakta buldu. Her iki devletin menfaati ve siyasî hesapları 1893 de Fransa ile Rusya arasında bir anlaşmaya götürdü. Bu anlaşma, her iki memleketi Alman hücumundan korumak maksadı ile yapılmıştı. Diğer yandan Almanya'nın süratle yükselmesi İngiltere'de endişe uyandırmağa başlamıştı. Nitekim 1898 de Alman Reichstag'ının (Parlemcntosunun) "Donanma Kanunu"nu kabulü, ingiltere'de büyük tepkilere yol açtı. Çünkü bu kanun gereğince 1915 yılında "Alman donanması" ingiliz donanmasına karşı koyacak kudrete gelecekti, ingiltere, bunun üzerine, eski rekabeti bir yana koyarak, Fransa'ya yaklaşmak siyasetine girişti. Neticede 1903 de ingiltere ile Fransa arasında "Entente cordiale" (samimî anlaşma) akdedildi.

Aynı zamanda, gittikçe büyüyen Alman kudreti karşısında, ingiltere ile Rusya arasında da eski düşmanlık ve rekabetler bir kenara itilerek anlaşmaya varılma yolu tutuldu. Bu kabilden olmak

üzere 31 Ağustos 1907 de akdedilen anlaşma ile Afganistan ve İran meselelerinde her iki tarafı tatmin edecek esaslar tesbit edildi. Afganistan'da İngiliz nüfuzu Rusya tarafından tasdik edilmiş ve İranda iki "nüfuz sahası"na bölünmüştü. Kuzey kısmında Rus, güneyinde de İngiliz nüfuzu hâkim olacaktı. Bununla hiç olmazsa bir müddet için Hindistan üzerindeki Rus tehlikesi de giderilmiş oluyordu. İngiltere ile Rusya diğer bazı maddeler üzerinde de anlaşmaya vardılar. Meselâ 1908 Haziran'ında İngiliz Kiralı Edvard VII. bir Rus limanı olan Reval (Fin körfezinde)de Çar Nikola II. ile buluştu. Bu münasebetle İngiltere ile Rusya arasında Balkanlardaki durum ve bilhassa Makedonya'da yapılması gereken reformlar üzerinde durulduğu ve anlaşmaya varıldığı sanılıyor. Bu reformlar tahakkuk ettiği takdirde, Makedonya'nın "tam bir muhtar ülke" haline getirilecek ve Osmanlı Devleti'nden ayrı düşmesine yol açılması mümkün olacaktı. Reval'de İngiliz ve Rus hükümdarlarının görüşmeleri Türkiye'deki yer altı faaliyetlerinin hızla gelişmesine ve 1908 Temmuz- undaki "ihtilâP'e yol açtığı kuvvetle mümkündür.

Reval'deki Rus-İngiliz görüşmeleri ve anlaşmaları Türkiye'de büyük bir tepki yarattı. Şimdiye kadar çoğu zaman Türkiye'nin yanıbaşında bulunan İngiltere'nin Rusya ile anlaşması, Türkiye'de İngiltere'ye karşı itimatsızlığın başlamasına ve bilhassa Türkiye ile Almanya'nın büsbütün yaklaşmasına büyük ölçüde tesiri olmuştur. Mamafih, Rus-İngiliz yakınlığı, aslında Türkiye'ye karşı yönetilmiş değildi ve "Boğazlar Meselesi"nde Rusya'yı tatmin edici hiçbir maddesi yoktu. İngiltere (ve Fransa) mevcut "Boğazlar statüsü"- nü muhafazada ısrar ediyorlar ve Boğazların yabancı harp gemilerine kapalı kalması prensibini bozmak istemiyorlardı; yani Rus harp gemilerinin Boğazları geçmesine ne İngiltere ve ne de Fransa muvafakat ctmiyeceklerdi. Halbuki Rusya'nın asıl gayesi bu hususta kendi lehine bir değişiklik yapmaktı.

Rusya'nın 1907 dc İngiltere ile anlaştıktan ve Japonya ile aradaki gerginliği giderdikten sonra, bir müddet için "gevşetmiş" olduğu "Yakın Doğu", yani "Boğazlar ve İstanbul" siyasetine yaniden hız vermek niyetinde olduğu görüldü. 21 Ocak ,'3 Şubat 1908 tarihinde, Hariciye nazırı İzvolski'nin riyasetinde toplantıya çağrılan "Hususî İstişare Meclisi"ndeki görüşmeler bu hususta bir fikir verebilir.'

1 M. Pokrovskiy, Vestnik Kom. lıost. del 1919, No.l. ss 19-25. E. Adamov, *Konstantinopot'i prolivı* (İstanbul ve Boğazlar) Moskva 1926. giriş kısmı. s. 8.

Bu toplantıya başnazır Stolıpin (Stolypin), harbiye nazın yardımcısı Polivanov, bahriye ve maliye nazırı ile bazı ilgili kimseler katılmıştı. Hariciye nazırı Izvolski Rus siyasetinin esasları hakkında bilgi verdikten sonra, Avusturya'nın Balkanlardaki nüfuzunu tahkim ve yaymağa çalışmasını anlatmış ve galiba, "Boğazlar Meselesi" ne de temas etmişti, lzvolski'nin bazı Rus generallerinin tazyiki altında bulunduğu anlaşılıyor; galiba, generaller "İstanbul'u ele geçirmek için durumun müsait olduğunu" iddia etmişler ve hariciyenin ilgili makamlar nezdinde teşebbüsle, Boğazların işgali maksadıyle hazırlıklar yapılmasını istemişlerdi. İşte bu mesele işbu "toplantı" da görüşülecekti.

Harbiye nazırı yardımcısı general Polivanov, lzvolski'nin izahatını dinledikten sonra : "Rus ordusunun istenilen düzende olmadığını" belirtti. Bahriye nazırı da: "Karadeniz donanmasının şu anda Boğazlara karşı harekete geçecek bir halde olmadığını" anlatmağa çalışü. O sıralarda, Türkiye'nin İran sınırında bazı askerî hareketlerde bulunduğu haberi alınmıştı. Maliye nazırı da : "Rusya'nın îran yüzünden Türkiye'ye karşı harbe girişmesinin Rus halk efkârınca iyi karşılanmıyacağını" öne sürdü. Bunun üzerine Izvolski tekrar söz aldı ve toplantıda hazır bulunanlara şu sualleri tevcih etti: "Rusya, şimdiye kadar sadık kaldığı, fakat bundan böyle Rusya için arzu edilmeyen neticeler doğurabileceği, kendini koruma siyasetini titizlikle devam etttirmeli mi? Yoksa, menfaatlanm icabında kat'î bir şekilde müdafaa etmesini bilen büyük ve kudretli bir devletin nazırına uygun düşecek azimli bir dille konuşabilmeli midir? "Yani, icabederse, Rusya, Avusturya'ya (ve Türkiye ile Almanya'ya karşı) harbe kadar gidebilecek mi?" diye sormuştu.

Bu devrin en nüfuzlu devlet adamı olan başnazır Stolıpin, lzvolski'nin bu sorusuna kat'î bir lisanla "hayır" cevabını verdi. Stohpin, "hali hazırda hariciye nazırının azimli (kat'î) bir siyaset gütmesi hususunda (Rus hükümetinden) hiçbir destek göremiyeceğini söylemeyi kendisi için bir borç saydığı" cümlesi ile başladığı sözlerine şöyle devam etti: "Yeni bir seferberlik bizim için henüz içinden çıkmış olduğumuz ihtilâl hareketlerine yeni güç katacaktır. Böyle bir anda maceralara atılmak veya milletlerarası sahada teşebbüslere girişmek olamaz. Bir kaç yıl sonra, yani tamamiyle sükûnete kavuşunca, Rusya yeniden eski dili ile konuşmağa başlayacaktır. Hali hazırda güdülen kendimizi

titizlikle koruma siyasetinin dışında bir siyasete kalkışmak, anormal (aklı başında olmıyan) bir hükümetin sayıklaması olacaktır ve böyle bir siyaset sülâleyi dahi tehlikeye düşürecektir." Bundan dolayıdır ki, başnazır Stolıpin, şu ciheti açıkça ve kat'î bir şekilde beyan etmeyi kendisi için bir vazife addetmişti: (Azimli bir siyesetin harbe götürmesi göz önünde tutularak), hali hazırda ne şekilde olursa olsun her hangi bir seferberliğin yapılmasına imkân yoktur, dolayısiyle Rusya'nın kendi menfaatlerini koruması başka yollarla temin edilmelidir. Balkanlarda, şayet, ciddî gelişmeler vukubulursa, bunların giderilmesi sadece Rus hariciye nazırının diplomatik maharetinden beklenmelidir. Stolıpin'e göre: "Hali hazırda hariciye nazırının elinde dayanak noktası olmıyan bir manivela (kaldıraç) bulunmaktadır. Halbuki Rusya'nın nefes almağa ihtiyacı vardır; ancak bundan sonradır ki, Rusya kuvvetlenecek ve kendisine lâyık bir şekilde büyük devletler sırasında yer alacaktır.'"

Stolıpin'in hu beyanatı üzerinde, müzakere edilecek bir şey kalmamıştı. Rusya'nın şu anda harbe girmesi bahis konusu olamazdı. Mamafih bu toplantıdan sonra da bazı askerî mahfillerde, Tüıkiye- ye karşı harp hevesinin halâ yatışmadığı görülüyor. Bir hafta sonra yapılan başka bir toplantıda bu cihet açıkça belli olmuştu.

28 Ocak/9 Şubat 1908 tarihinde "Devlet Müdafaa Şurasında "Türkiye'ye karşı harbe hazırlık" meselesi müzakere edildi.[2] İlgili nezaretler ve makamlar mümessillerinin sözlerinden, bu sıralarda Türkiye'ye karşı harbin çıkmasına imkân olmadığı kanaati hasıl oldu. Çünkü: Rus ordusunun maddî cihetlerinin çok bozuk olduğu anlaşılmıştı. Bundan başka: Rusya'nın iç durumunun da bir harp için asla elverişli olmadığı da belli olmuştu. Dolayısiyle: Siyasî karışıklıklara yol açması muhtemel her hangi bir dış komplikasyon- lardan Rus hükümetinin mümkün mertebe kaçınması gerektiği aşikârdı. Ancak Rusya'nın millî şuuru ve gururunu açıkça zedeleyerek, şan ve şerefini rencide edecek yabancı bir devletin hareketleri Rusya için bir harp konusu teşkil edebileceği üzerinde duruldu. Toplantıda bulunanların çoğu bu hususta hemfikirdiler.

Bu suretle 1908 yılı başında, bazı mahfillerin arzularına rağmen, Rus hükümet makamları, Rusya'nın Türkiye'ye karşı bir harp açmasını doğru bulmamışlardı. Harp başladığı takdirde Rusya'da yeni

1 E. Adamov, *Konslanlitopol' i prolivı,* Giriş kısmı, s. 10.

2 Aynı y.

bir "ihtilâl" çıkması endişesi bu hususta en büyük engel teşkil etmekte idi. Diğer yandan Rus ordusunun zayıf bir Türkiye'ye karşı harbe girecek kuvvette olsa bile, böyle bir harbe başka devletlerin de karışacakları endişesi (bilhassa Almanya'ya karşı savaşa girişmek korkusu) Rusların daha ihtiyatlı hareketi ihtiyar etmelerinde mühim bir rol oynadığı muhakkaktır. 1908 Haziran'ında, Reval'deki Rus- İngiliz görüşmeleri, mamafih harp taraftan Rus çevrelerini yeniden harekete geçirecek özellikte idi. Bu defa Avusturya-Macaristan ve Almanya'ya karşı daha "azimli" davranmanın mümkün olacağı sanılıyordu.

Reval mülâkatmdan hemen bir ay sonra, Rusya'nın Türkiye'ye karşı ihtiraslarını kamçılayacak gelişmeler başgösterdı: 1908 yılı Temmuz ortalarına doğru, Rumeli ve Makedonya'daki Türk ordusu saflarında Sultan Abdülhamid II.in müstebit idaresine karşı "ihtilâl" hareketi başladı. Temmuz sonlarına doğru bu hareket galebe çaldığı ve 23/24 Temmuz (1908) tarihinde de Sultan Abdülhamid Il.in Osmanlı ülkesinde "Meşrutiyet" ilân ettiği haberi, dünyanın her tarafına yayıldı.[1] Türkiye'deki bu büyük değişiklik Rusya için bilhassa önemli idi: Rusya'nın "Yakın Doğu" ve Balkanlardaki nüfuzunu kuvvetlendirmek ve yaymak için yepyeni ufuklar açılmış olduğu sanılıyordu.

1 1908 Türkiye'deki İhtilâle ait İngiliz Devlet Arşivinde (P. R. O.) çok kıymetli malzeme mevcuttur: F. O. 371/544 ve 545. ayrıca Rusça: *Turetskaya rtvolülsiya* (Türk ihtilâli) 1908 g. adıyla Istanbuldaki ve Viyanadaki Rus elçilerinin raporları da neşredilmiştir: KA 43 (1930), 44 (1931) ve 45 (1931).

"MEŞRUTİYET"İN İLÂNINDAN BİRİNCİ DÜNYA
SAVAŞINA KADAR
TÜRK - RUS MÜNASEBETLERİ

Boğaz'a (Bosfor'a) karsı Rus tasarıları vc Rus harp gemilerine serbest geçit sağlamak teşebbüsü

1905 Rus ihtilâlinin Türkiye'de önemli tepkileri olduğu muhakkaktır. İhtilâlci hareketlerle Rus Çan'nın tahtı sallandıktan ve Çar Nikola II.nın "meşrutiyet" ilânına zorlandıktan sonra, aynı şeyin Türkiye'de de yapılabileceği kanaati, istibdada karşı mücadele eden zümrelerde büsbütün kuvvet bulmuştu. Gerek Paris'teki Genç (Jön) Türkler ve gerekse onların Türkiye'deki taraftarları- "İttihatçılar", Rusya'daki "ihtilâl" hareketini vc neticelerini merakla takip etmişlerdi. Şiddetli sansür yüzünden Türkiye'deki matbuatta "Rus ihtilâli" hakkında hiçbir şey yazılamıyordu; fakat Avrupa'dan ve Mısır'dan gelen ve gizlice dağıtılan türkçe gazete, mecmua ve broşürler vasıtasiyle- Rusya'da olup bitenler hakkında bilgi edinmek mümkün oluyordu. Sultan Abdülhamid II. ve yakınları, Hariciye nezareti ve ajanlar vasıtasiyle Rusya'daki kanlı olaylar, grevler, meşrutiyetin ilânı vc nihayet "Duma" (Parlemento)'nın toplantısına ait bilgi alabiliyorlardı. Hariciye nezaretinden bu hususta bazı şeylerin İstanbul- daki erkân ve rical arasına da intikal etmiş olması mümkündür. İstanbul'daki yabancı postalarla, Avrupa matbuatının geldiği göz önünde tutulursa Rus ihtilâli ve Rusya'daki olaylar hakkında bilhassa İstan-bul'daki aydın zümreler ve zabitlerin, yeter derecede haberleri olduğu muhakkaktı. İşte bundan ötürüdür ki, Sultan Abdülhamid II. in Rus ihtilâlinden bilhassa kuşkulandığı ve endişeye kapıldığı da aşi

I
V

kârdı. Rusya'daki "ihtilâl" dalgasının er-geç Türkiye'ye de sirayet edeceğinden korkulmağa başlandı.

Dolayısiyle Sultan Abdülhamid II.in "ihtilâl"e karşı birçok tedbir aldığı ve bilhassa "jurnalciliği" (hafiye teşkilâtını) büsbütün arttırdığı biliniyor. Rus Çarı Nikola II.nın da "meşrutî" idareye muvafakat etmesi üzerine, monarşik idarenin tek hakikî mümessili olarak Sultan Abdülhamid II. Han kalmış bulunuyordu. İşin garip tarafı, Çar Nikola Il.nın, Sultan Abdülhamid Il.den medet umduğu ve Rus ihtilâlcilerine karşı Türk Sultanından asker istiyerek müra- catta bulunduğu, bazı Rus sosyalist mahfillerce iddia edilmişti. Rus ihtilâline karşı "yegâne kuvvet" telâkki edilen Sultan Abdülhamid II.e yapılan bu müracaattan ötürü, Avrupa'daki Rus ihtilâlci matbuatında şiddetli yazılar dahi çıkmıştı. Mamafih bu yoldaki iddiaların aslı esası olmadığı anlaşılıyor. Farzı muhal Çar Nikola II. tarafından bu yolda bir müracaat yapılmış olsa dahi, Osmanlı Padi- şahı'nın bunu yerine getirmesine imkân ve ihtimal verilemezdi.

1908 Haziran'ında, Çar Nikola II. ile Kıral Edward VII. arasındaki "Reval mülâkatı"nın, Makedonya'daki "reformlar"ın doğuracağı neticeleri yüzünden Jön Türkleri harekete geçirdiği ve Se- lânik çevresinde "ihtilâlci" faaliyetinin hızlandığı iddia edilmiştir, ihtilâlin galebe çalması ve 23/24 Temmuz 1908 de Sultan Abdülhamid II.in, 1876 "Teşkilâtı-ı Esasiye Kanunu"nu yeniden yürürlüğe koyması ile, Türkiye'de "ikinci Meşrutiyet" devri başlamış oldu.

Selânik ve Manastır çevrelerindeki Osmanlı birliklerinde "kaynaşmalar" başladığına ait St. Petersburg'a gelen haberler ve az sonra Türkiye'de "ihtilâl"in galebe çaldığına ait telgraflar, Sultan Abdülhamid II.in, 23/24 Temmuz'da (1908) "meşrutiyet" ilân ettiğine ait istanbul'dan alınan telgraflar, Rus hükümet çevrelerinde şaşkınlıkla karışık, heyecanla karşılanmıştı. Mamafih bazı mahfillerin bundan memnun kaldıkları biliniyor; çünkü "ihtilaf'in sebeb olacağı "iç karışıklıklar" Rusya'mn müdahelesine yol açacaktı. Diğer yandan, Türkiye'deki ihtilâl hareketinin Rusya'da henüz tamamiyle durulmamış ihtilâlci hareketlerini arttırmasından endişe edilebilirdi.

istanbul'daki Rus maslahatgüzarı Selânik ve istanbul'daki vakalar hakkında, tafsilatlı bilgiler yollamak suretiyle, Rus hariciye nezaretini vakti zamanında olup bitenlerden haberdar etmişti. Bu husustaki bilgiler, bilhassa Viyana'dan alman telgtaflarla da tamamlanmakta idi. Türkiye'deki rejim değişimi, Rus hariciyesinin Türkiye'ye karşı şimdiye kadar takip ettiği siyasetinde hemen bir deği

şiklik yapılmasını gerektirmemişti; bilakis, "meşrutiyetsin ilânına tekaddüm eden haftalarda tesbit edilen siyasetin devam ettirilmesi isteniyordu. Bu kabilden olmak üzere, İngiltere ve diğer büyük devletlerle mutabık kalınan "Makedonya'daki reform"ların devam ettirilmesi prensibi Rus hariciyesince kabul edilmişti. Hariciye nazırı lzvolski'nin yardımcısı ve "Makedonya mütehassısı" sayılan N. Çarıkov (Çarykov, sonraları İbtanbul elçisi) bilhassa bu görüşü savunmakta idi. Çarıkov'un iddia ettiğine göre: 1876 da Midhat Paşa tarafından hazırlanan "Teşkilât-ı Esasiye Kanunun" da (Makedonya'daki) reformlar hususunda sarahat vardı; dolayısiyle meşrutiyetin ilânından sonra da yabancı devlet müşahitlerinin bu "re- formlar"a gözcülük etmeleri yerinde olacaktı.[1] Rus hükümet mahfillerine yakın duran "Novoye Vremya" gazetesinde bu hususta yazılar çıkmış ve hariciyenin görüşü aksettirilmişti. 1905 Rus ihtilâlinde olduğu gibi, bu defa Türkiye'de de birçok meselenin "sokağa" intikal ettirileceği, yani karışıklıklar zuhur edeceği görüşü de Rus hükümet dairelerinde yaygındı.

İzvolski bu son görüşün ışığı altında, Türkiye'de zuhur etmesi muhtemel olaylar karşısında Rusya'nın ne gibi siyaset takip etmesi gerektiği ve icabında ne gibi tedbirlere baş vurması icabedeceğini tesbit maksadıyle, 21 Temmuz/ 3 Ağustos 1908 tarihinde, yani İstanbul'da "meşrutiyet" ilânından ancak on gün sonra "Hususî İstişare Meclisi"nde meseleleri ortaya koydu.[2] Bu toplantıya şu zevat katılmıştı: Devlet kontrolörü (müfettişi) Charitonov, harbiye nazırı yardımcısı Polivanov, erkânı harbiye reisi General Polıtsin, devlet müdafaa şurası daimi azası General İvanov, bahriye nazırı Dikov, bahriye nezareti erkânı harbiye reisi geçici görevlisi Kaskov, maliye nazırı yardımcısı Çistyakov, Paris elçisi (sabık İstanbul elçisi) Nelidov, İstanbul elçisi Zinov'yev. Bu toplantıya, 1908 Ocak/ Şu- bat'ındakiıdcn daha fazla ehemmiyet verilmişti; bilhassa iki elçinin bulunması ayrıca dikkat çekici idi.

Hariciye nazırı İzvolski, oturumu açtıktan sonra, Türkiye'de cereyan eden vakaları anlattı ve "Rusya'yı bazı tedbirleri almağa zorlayacak" vakaların Türkiye'de her an vukubulması ihtimali üzerine toplantıdakilerin dikkat nazarlarını çekti. Nazır, bu durum karşısında, mevcut maddî imkânlar göz önünde tutularak bir hare

1 Mr. O' Brienne to Sir Edward Grey, St Petersburg, July 28, 1908 P. R. O/F. O. 371/544.

2 KA 6 (43) (1930), ss 44-45.

ket programının tesbiti gerektiğine işaret etti; bu hususta 1896 daki kararın göz önünde tutulabileceğini de hatırlattı. O zaman, St. Pe- tersburg'dan gidecek ilk talep (emir) üzerine Rus kuvvetlerinin Karadeniz filosuna mensup gemilc~e bindirilmesini düşündüğü ve bu gemilerin hareketi tarihinin 1897 ydı Mart'ına kadar geciktirilmiş olduğunu hatıralarda tazeledi; o zaman böyle bir hareket için gerekli kredilerin de sağlanmış olduğunu da sözlerine ekledi. Rus hariciye nazırının belirttiklerine göre, hadiselerin Rus hükümetini âni ve şaşkın bir halde yakalamaması için, "Rusya'nın kendi men- faatlarını müdafaaya hazır olması gerektiğini" beyan etti.

İzvolski, bunu müteakip, şu andaki durum ve siyasî gelişmeler hakkında izahat verdi ve: "Hali hazırdaki durum pek de Rusya'nın lehine gelişmemekle beraber, umumî siyasî gelişmenin Rusya için (evvelkine nisbetle) daha da müsait olduğunu" bildirdi. Çünkü, İngiltere önceleri Rusya'nın Yakın Doğu'daki emellerini boyuna baltalamağa çalışmış iken, bundan böyle (yani Reval mülakatından sonra) Rusya'ya karşı gelmiyecekti. Hariciye nazırı bu noktaya ehemmiyet verdi. Rusya'nın, Türkiye'deki hareketlerinin diğer devletlerle anlaşarak yapılabilmesi imkânlarından bahsederken, Avrupa devletler camiasının (yani İngiltere, Fransa ve Rusya'nın) Avus- turya-Macaristan ve Almanya'ya itimat edemiyeceklerini de belirtti. Rusya'nın menfaatları gözetildiği takdirde, Avrupa devletleri ile (Türkiye'ye karşı) birlikte harekete İzvolski de taraftardı. Türkiye'de çok daha fena şeylerin vukuu mümkündür; meselâ Sultan öldürüle- bilir veya yabancı devletlerin teb'asını tehlikeye düşürecek tam bir anarşi başlıyabilir; sözün kısası vaktiyle Çin'de cereyan eden hadiseler Osmanlı memalikindc de cereyan edebilir. İşte bu gibi şartlar hasıl olursa, birlikte hareket edilmesi için devletler tarafından yapılacak bir davetin kabul edilip edilmemesi hususunun çözülmesi gerektiği hariciye nazırı tarafından teklif edilmekte idi.

Bunun üzerine ilgili makamların görüşü belirtildi. Harbiye nazırı, Baltık Denizinden zırhlı iki kruvazörün Akdeniz'e gönderilebileceğini, kışın ise dört geminin devamlı olarak Akdeniz'de barındırabileceğini ve bunlar için ayrıca krediye ihtiyaç olmadığını söyledi. Bu harp gemilerinin savaş kabiliyetleri durumu sorulunca, bahriye nazırı "tamamiyle hazırdırlar" cevabını verdi.

Mamafih, müzakereler sonunda, Rusya'nın tek başına bir çıkış yapamıyacağı ve ancak diğer devletlerle birlikte harekete geçileceği ve bundan fazlasını yapamıyacağı anlaşıldı. Meselenin dikkat

çekici tarafı da: İstanbul Boğazı'nın (Bosfor'un) "yukarı kısmı"mn (Büyükdere ve karşı yakası) işgali için şimdiden hazırlıkların başlamasının tasvip edilmesi oldu. Toplantıdakiler, hattâ bu yoldaki hazırlıkların hızlandırılması temennisinde bulundular.

İz volski'nin "Rusya'mn maceralara atılmasının doğru olmayacağı" hakkındaki sözleri toplantıda tasvip edilmekle beraber, İstanbul Boğazı'nın "yukarı kısmı"nın işgalinin nasıl yapılabileceği askerî temsilciler tarafından teferruatiyle izah edildi. İşgal edilen mevzilerde Rus kıtalarının nasıl tutunabilecekleri dahi anlatıldı. Mamafih böyle bir hareketin Türkiye ile harbe girişildiği takdirde başarılabileceğinin şüpheli olduğu da belirtildi. Toplantıda bunun üzerine, İstanbul Boğazı'nın, Türkiye'ye harp ilân etmeksizin ve Türklerin Rus hazırlıklarından haberleri olmasına hiç meydan vermeksizin, barış (yani baskın) yolu ile işgali için nasıl hareket edilmesini tesbit edecek tafsilâtlı bir plân hazırlanması da karar altına alındı. Görülüyor ki, 1882 denberi Nelidov tarafından öne sürülen "âni bir baskınla Boğaz'ı ele geçirme tasarısı" Rus erkânı ve askerleri için çok cazip bir hal çaresi şekli olarak ikide bir ortaya atılıyordu.

Bu suretle, Türkiye'de "Meşrutiyet" ilânından hemen sonra, Rusya, İstanbul Boğazı'nı ele geçirmeyi iyice aklına koymuştu ve bunun için müsait bir fırsatın zuhurunu beklemeğe başlamıştı. Çar Nikola II. da, kendisine tasdik için sunulan bu toplantı mazbatasının altına 5 Ağustos (1908) günü, "tamamiyle muvafık buluyorum" (vpolne soglasen) şerhini koymuş ve imzalamıştı.[1] Bu karar gereğince, ilgili Rus kurmayları, bilhassa bahriye dairesi, Boğazlara karşı yapılacak hareketin plânlarını hazırlamak emrini almışlar ve hemen bu işe koyulmuşlardı.

St. Petersburg'da alınan bu kararlardan ne İngiltere'nin ve lıele ne de Babıâli'nin hiçbir haberi yoktu. Zaten Osmanlı makamlarının bu sıralarda "Rus istihbaratı" ile meşgul olması imkânsızdı; Çünkü yeni rejimin ve yeni Sadrazamın yapmaları gereken o kadar başka işleri vardı ki, bunlar yanında dış meseleler arka plânda kalmış gibiydi. Meşrutiyetin ilânından iki ay sonra, Sadaret makamına getirilen seksenlik Kâmil Paşa, şahsî temayülleri ve siyasî mülâhazaları itibariyle bir "Anglofil" di (İngiliz dostu). Londra'da uzun yıllar Osmanlı sefiri sıfatıyle bulunması, İngiltere'yi yakından tanımasına ve beğenmesine imkân verdiği gibi, şahsiyeti itibariyle de muhitinde

1 KA 6 (43) (1930) s. 45.

çok iyi bir tesir yapmış. İngiliz devlet adamları ve Kıraliçenin teveccühlerini ve hattâ itimatlarını kazanmıştı. İşte böyle bir zatın Sadrazam oluşu, meşrutiyet sonrası Türkiye'nin nasıl bir siyaset takip edeceğini gösterecek mahiyette idi. Devletin siyasî kontrolünü henüz ele geçirmemiş olan "İttihat ve Terakkî Cemiyeti"nin dış siyaset prensipleri teşekkül etrriş değildi. Fakat liberal bir memleket olması hasebiyle, İttihatçıların İngiltere'ye karşı sempati besledikleri aşikârdı

Türkiye'de "meşrutiyet" rejiminin ilânı İngiltere'de çok iyi karşılandı; Istanbulda derin kök salmış olan Alman nüfuzunun kırıla- bileceği zannedilmiş

yapmak üzere nereye gittiyse, ahali tarafından yolda hararetle alkışlandı. İngiliz elçisine karşı yapılan bu sempati gösterileri Sultan Abdülhamid II. zamamnda iyice yerleşmiş olan Alman nüfuzunu da kırmağa matuftu. Nitekim gazetelerde bu yolda yorumlarda dahi bulunuldu.

Avusturya-Macaristan'ın Bosna ve Hersek'i ilhaka hazırlandığı haberi Rus

1 *Österreich-Ungams Aussenpolitik,* 1908-1914. Diplomatische Aktenstüske des Österreich- Ungarischen Ministerium des Aussern. \Vien uıd Leipzig 1930. Bd I. No. 79, s. 86 ve devamı.

2 *îstoriya diplomatii,* II, 191.

Alman haricîye nazırı, Almanya'ya bazı tavizler verilmek karşılığında Almanya'nın bu Rus isteğine pek de muhalefet etmiyece- ğini müphem ifadelerle anlatmağa çalıştı. İzvolski, Almanya'dan İtalya'ya geçerek, Milano yakınındaki Desio kasabasında, İtalyan hariciye nazırı ile buluştu. İtalya bu sıralarda Trablusgarb'ı işgale karar vermişti; ancak bu hususta diğer büyük devletlerin tasvibini almak gerekiyordu. Nitekim İzvolski bu hususta tam bir müzaheret gösterdi; İtalya'nın da Rusya'mn Boğazlar üzerindeki isteklerine karşı durmayacağı hususunda mutabakat hasıl oldu. Mamafih İtalya'nın muvafakati aslında önemli birşey değildi; esas mesele İngiltere ve Fransa'nın tutumlarına bağlı olacaktı. Nitekim Rus hariciye nazırı bu devletlerin de muvafakatlarını almak maksadıyle Desio- dan Paris'e hareket etti. Oradan Londra'ya gidecekti.

İzvolski Paris'e yaklaşırken bir istasyonda aldığı Fransızca gazeteden, Avusturya-Macaristan'ın Bosna-Hersek'i ilhak ettiğini öğrenince epey şaşırdı;[1] çünkü Aehrenthal böyle bir kararın katileşmesin- den önce Izvolski'ye haber vereceğini vâdetmişti; demek ki, Avusturya hariciye nazırı Izvolski'yi atlatmıştı. Avusturya'nın tek taraflı bu hareketi ve 6 Ekim 1908 de Bosna-Hersek'i ilhakı, Rus hariciye nazırının "Boğazlar rejimindeki değişikliğin" behemehal yapılması gerektiği kanaatini büsbütün kuvvetlendirdi.

İzvolski, Paris ve Londra'da "Bosna-Hersek'in ilhakı meselesi" nin "Berlin Kongresi" ni imzalayan devletler arasında akdedilecek bir konferansta görüşülmesini teklif edecekti; haddi zatında böyle bir teklif Babıâli tarafından öne sürülecek bir teklifin desteklenmesi mahiyetinde olacaktı. Fakat lzvolski'nin bu yoldaki gayretlerinin esas gayesi, Boğazlar rejiminin Rusya lehine değiştirilmesi içindi. Yani, Boğazlardan Rus harp gemilerine geçit hakkının tanınması istenecekti.

lzvolski'nin Paris'teki temasları tam bir başarısızlığa uğradı. Fransız hariciye nazırı M. Pichon, tatlı ve "samimî görünen" sözleri ile Rus plânını destekler gibi konuştu ise de, bu hususta fiiliyatta hiçbir şey yapamıyacağım, meselenin ancak Londra'da çözülebileceğini Izvolski'ye anlatmaya çalıştı. Yani Fransanın bu hususta tamamiyle İngiltere'ye tabi olacağı anlaşılmıştı.

Rus hariciye nazırı, mamafih Paris'te iken, diplomatik bir hiy- leye baş vurmaktan da kendini alamadı, lzvolski'nin Avrupa memle

1 Aynı y. II, 192.

ketlerinde dolaşarak bir takım teşebbüsler yaptığı ve bunun her halde Türkiye (daha doğrusu Boğazlarla ilgisi olduğu) Babıâli'nin dikkat nazarından kaçmamış olduğu muhakkaktı. Rus hariciye nazırının bu temaslardan istediğini elde ettiği kanaatim vermek maksadıyle, İzvolski, daha önceden hazırlanmış olan ve 6 Ekim 1908 tarihini taşıyan bir "muhtıra"yı Paris'teki Osmanlı elçisi Naum Paşa'ya ulaştırdı. "Boğazlar rejimi" nin Rusya lehine değiştirilmesine ait olan bu "muhtıra'yı naklediyoruz:

> ".................Rusya bir karış toptak istemiyor ve Balkan Yarımadası'nda hiçbir şeyde gözü yoktur. Türkiye'nin samimî dostudur. Onun yaşamasını ve kuvvetlenmesini arzu eder. Tek dileği, Türkiye ile anlaşmış olarak, onun menfaatleri ile, emniyetini bozmayacak bir şekilde Boğazlara ait hükümlerin sadece hukukî mahiyette değişmesinden ibarettir. "Berlin Muahesesi" ile teyit edilmiş olan bugünkü statü Karadeniz'e ne girebilen ne de çıkabilen Rusya'ya karşı sarih bir haksızlık teşkil etmektedir. Bunu Japon savaşında iyice anladık. Bu durum devam ederse bize (yani Rusya'ya) üç donanma yapmak ve bulundurmak için çok ağır masraflar yüklenecektir. Bana (yani Izvols- ki'ye) övlc geliyor ki, Türkiye dahil, Karadeniz'de sahilleri olan devletlerin bu işte bir imtiyazı olmalıdır ve Boğazlar bu devletlerin savaş gemilerine açık olmalıdır. Hülâsa, Hünkâr İskelesi Muahedesi zamanındaki Türk-Rus münasebetlerine geri dönmek istiyoruz. Bu gerçekleştiği takdirde, Rusya, İstanbul ve Boğazlarda Türk hâkimiyetinin devamında birinci derecede ilgili bir devlet olacaktır ve ondan da artık oralara ne kendisinin, ne de başka bir devletin yerleşmesinde hiç bir menfaati olmayacaktır. Bütün bunlar İstanbul'da iyice anlaşılmıştır ve Türkiye için en iyisi, bu sırada takip edeceği yol hakkında, Rusya, Fransa ve İngiltere ile samimî surette anlaşmaktır. Rusya, Türkiye için daha başka tavizler verilmesine de hazırdır. Meselâ "Kapitülâsyon"Iar ve yabancı devletlerin murakabesi işlerinde (Rumeli'de ve Doğu vilayetlerindeki ıslahat meselelerinde, Berlin Muahedesinin 23. ve 61. maddelerinin tatbiki hususunda) Rusya Türkiye'ye (müzaherette bulunabilir)".'

1 Yusuf Hikmet Bay ur, *inkılâp tarihi,* Cüt I. s. 252/53.

lzvolski'nin bu -muhtırası", temas edilen noktalar hususunda Fransız ve İngiliz hariciye nezaretleriyle görüştükten ve onların muvafakatları alındıktan sonra, tanzim edilmiş intibaını yaratacak mahiyettedir. Yani, Babıâli'nin bu durum karşısında, Rusya, Fransa ve İngiltere ile anlaşmaktan başka çıkar bir yolu kalmadığı söylenmek istenmişti. Veyahut, Rusya ile başbaşa, karşı karşıya müzakereye girişmesi dc hatıra gelebilirdi ki, Rusya'nın esas istediği de bu idi. Halbuki, bu sıralarda İzvolski Fransız hükümetinden dahi her hangi bir cevap almadığı gibi, St. James kabinesi ile de teması başlamış değildi. Mamafih. Rus hariciye nazırı bu "yalan"ın cezasını çekti, çünkü Londra'da düpedüz bir red cevabı aldı.

Bunun üzerinedir ki, İzvolski, Bosna-Hersek acısını çıkarmak maksadiyle, Avusturya'ya karşı Balkan devletlerini birleştirmek için gizlice faaliyete girişti. Bu yoldaki gayretleri 191 o dan itibaren hariciye nazın Sazonov (İzvolski ise Paris'e büyük elçi olarak gitmişti) tarafından devam ettirildi. Bulgaristan ile Sırbistan arasında Makedonya yüzünden çıkan anlaşmazlık "Balkan bloku"nun teşekkülünü boyuna engellemişti; bu blok ancak 1912 yıl Mart'ında gerçekleştirildi. Mamafih böyle bir bloktan ilk hamlede zarar gören Avusturya değil Türkiye oldu. Çünkü Balkan devletlerinin göz diktikleri arazi Türkiye'nin elinde idi. 1908 ihtilâlinden sonra Türkiye- nin büsbütün zayıf düşmesi (veya görünmesi) Balkan devletlerinin ihtiraslarını kamçılamakta idi. Az sonra görüleceği iizerc, "Balkan Bloku" devletleri, Rusya'nın kontrolünden çıkarak, kendi başlarına hareket etmek yolunu seçtiler. Halbuki Rusya'nın "Balkan Bloku"nu teşkil ederken, Türkiye'ye karşı takip etmek istediği ve Rusya'nın menfaatlarını gözeten bir tutumu olacaktı. 1908 Türk ihtilâlini takip eden olaylar ve Osmanlı Devletinde süratle gelişen çözülme hareketlerilc Rus siyasetinin gerek Balkanlarda ve gerekse Doğu vilâyetleri meselesinde önem kazandığı muhakkaktı.

Türkiye'de rejim değişikliği, Rusya'da Çar'a yakın çevrelerde, umumiyetle muhafazakâr zümrelerde tasvip görmemişti; Jön Türklere ötedenberi "ihtilâlci" diye bakıldığından, bu defa Türkiyede nüfuz sahibi olan "lttihatçılar"a da aynı gözle bakılmakta ve kendilerinden şüphe edilmekte idi. Fakat Rus liberal çevrelerinde, meselâ "Kadet"lerde (meşrutî demokratlar) ve sosyalistler arasında, Türkiye'de Sultan Abdülhamid II. in istibdat rejiminin yıkılmasından ötürü memnunluk beyan edilmekte idi. Hele Avrupa'daki Rus sosyalistler-mülteciler, Türk ihtilâlini büyük bir sempati ile karşılamışlardı. Bu kabîlden olmak üzere, Rus Sosyal-Demokratların sol (bolşevik) kanadını teşkil eden gurubun başı, Vladimir Ul'yanov (Lenin), İsviçre'den bu hareketi tasvip eder yazılar yazmıştı. Rus matbuatında, sansürün nisbeten hafif olması itibariyle, Türkiye- deki hadiseler hakkında birçok yazı çıkmış ve Rus aydınları "Jön Türk" ihtilâli hakkında bilgi edinmişlerdi. Türkiye'deki bu "beyaz ihtilâl" yani kansız ihtilâl) Rus umûmî efkârında derin bir iz dahi bırakmış ve gıbta uyandırmıştı. Rus ihtilâlci ve yazarlarından bazı kimselerin Türk ihtilâlinin nasıl seyrettiği ve başarı kazandığını yerinde öğrenmek için İstanbul'a geldikleri ve "ittihat ve Terakki"nin ileri gelenleri ile temas ettikleri dahi biliniyor.

Resmî Rus makamları, başta hariciye olmak üzere Türkiye'de yeni rejime karşı açıkça vaziyet almak değil de bir müddet için bunu bilmemezlikten, görmemezlikten gelmişlerdi. Fakat siyaset icabı ve bilhassa İngiltere ve Fransa'nın aldıkları durum karşısında, St. Petersburg'da değişiklik kendini gösterdi. Hariciye nazırı İzvolski, Avrupa seyahatine çıkmadan önce Rus elçiliklerine birer sirküler göndererek, Türkiye'deki yeni rejim hakkında bazı müsbet görüşlerde bulunmuştu. Sirkülerdeki: "Eğer Türkiye, Hıristiyan teb'aya yeni devir açacak olan ve vâdedilen reformları yerine getirirse, Rusya tarafından yalnız hayranlık değil, müzaheretini dahi garanti edeceği" kaydı Jön Türk çevrelerinde Rusya hesabına çok iyi bir intiba uyandırmıştı.

Fakat Rusya'nın desteği muayyen şartlara bağlı kalıyordu; öyle şartlar ki, Türk hükümeti bunları istese bile yerine getirecek bir halde değildi. Çünkü Rumeli'deki Hıristiyan teb'a alabildiğine gemiyi azıya almış ve her türlü kontrolden çıkmış bulunuyordu. Mamafih Rus hariciye nazırının bu yoldaki beyanları İttihatçılar arasında ve Türk hükümet mahfillerinde "Rusya ile anlaşmak mümkün olacağı" görüşünü kuvvetlendirmişti. St. Petersburg'daki Osmanlı sefiri Hüsnü Paşa'nın azli ile (9 Ağustos 1908) yerine az sonra, "Rus dostluğu ile tanınan" Turhan Paşa'nın tayini (25 Ağustos 1908) de Babıâli'nin Rusya'ya karşı iyi niyetler beslediğini gösteriyordu.

Bu defa Rusya ile Türkiye münasebetlerinin, daha doğrusu iki komşu devlet atasında iyi münasebetlerin kurulması gerektiğine ait İstanbul ve St. Petersburg'da çıkan gazetelerde bazı makaleler görülmeğe başladı. Bu yoldaki ilk teşebbüs Türkler tarafından gelmişti. "ikdam" gazetesinin baş yazarı Ali Kemâlî Bey, 1908 yılı Ağustos ortalarında İstanbul'da bulunan mühim bir Rus şahsiyeti ile görüşmüş (adı bildirilmiyor) ve "Osmanlı meşrutiyetine karşı Rusyanın tutumu" üzerinde uzun boylu konuşmuştu. Ali Kemâlî Bey bu görüşmeyi ayrı bir makale halinde "ikdam" gazetesinin 19 Ağustos 1908 tarihli nüshasında neşretmişti. Makaleye göre: "Rusya'nın"Türkiye'deki meşrutiyeti desteklemesi gerektiği" ve "iki memleket arasında daha da yakın münasebetlerin kurulmasımn yerinde olacağını" belirtmişti.

Ali Kemâlî Bey, 1 Eylül 1908 tarihinde de "ikdam" da "Meşru- tiyet-i Osmaniye ve Rusya" adiyle uzun bir makale yazdı ve Rusya'nın "Türk meşrutiyetini desteklemesi gerektiğini" belirtti. Bunun üzerine bu konu St. Petersburg'da çıkan yarı resmî mahiyette olan "No-

voye Vremya" gazetesinde ele alındı. Bu gazetede çıkan uzun bir yazı "İkdam" tarafından aynen iktibas edildi (22 Eylül 1908). "Novo- ye Vremya" da "Rusya, memalik-i Osmaniyede idare-i cedidenin tessüsünü kemal-i hayırhahı ile telâkki eder, etmekle de mükelleftir" cümlesi ile başlanan bu makalede, Rusya'mn sırf "Slav kardeşlerin maruz kaldıkları fena şartlardan ötürü" Türkiye'ye karşı harb- ettiği anlaüldıktan sonra, "Kanunu Esasî'nin ilânı üzerine, Slavların durumu aslından değişeceğinden, Makedonya'da ıslahat işlerine memur Rus zabiderinin dahi geri çağrılmaları şeklinde Rus- ya'mn iyi niyetini gösterdiği" kaydedildikten sonra, gazetede şu cümleler yazılı idi: "Hasılı, ıslahat-ı lâzimeyi istiklâl ile, serbest serbest öyle izzet-i nefise gîran gelir bir surette değil, fakat istedikleri gibi icra edebilmeleri için ahrar-ı Osmaniyeye suhulet-i muktezayı göstermekten geri kalmadık". Yani Rusya'nın Türkiye'deki yeni rejimi ve bilhassa Hıristiyan teb'aya (başta tabii Slavlara) yapılacak reformlardan çok memnun kalacağı belirtilmişti. Bütün mesele işte bu reformların yapılabilmesine bağlı idi.

"Novoye Vremya" bundan sonra, Türk-Rus münasebetlerinin, 1475 den (yani Osmanlıların Kırım'ı ele geçirmelerinden) itibaren çok kısa bir tarihçesini naklettikten sonra, Rus Çarlarının 1486 da ve 1655 de Osmanlı Padişahlarına karşı Batı'dan gelen ittifak teklifini reddettikleri anlatılmış ve Rusların, cenuba, yani "Karadeniz"e doğru yürümelerinin aslında Osmanlılara karşı bir hareket olmayıp, sadece "Tatar yağmalarını bertaraf etmek için" olduğu da kayde- dilmişti. "Yine Rusların daima payitahtı Salnanat-ı Osmaniyeye doğru muttasıl temayülleri şimdiye kadar tebayi Osmaniyeden Slav kardeşlerimizin hükümetçe uğraya geldikleri muamelat-ı nârevâ- dan inbias eyledi" ve "Rusya bütün bu ahvale mebnî Balkanlara kadar o suretle müdaheleye mecbur oldu" denilmişti. Yani bütün kabahat Türk idaresinin kötülüğünde idi. Ruslar sırf, "Slavların kurtancılan" rolünü üzerlerine almışlardı. Bu Rus gazetesinin iddia ettiğine göre: "Şayet vâdedilen bütün ıslahat yapılacak olursa, Türk- ler-Ruslarda en halis ve samimî dostlarını bulacaklardı." Bunu müteakip, Türkiye'nin Rusya'ya başta meyve olmak üzere birçok ticaret eşyası gönderebileceği, yani iktisaden büyük menfaatler sağlayabileceği üzerinde durulmuş, Rusya'nın "Türkiye'de fazla ticarî menfaatlan olmamakla beraber, Boğazlar dolayısiyle Türkiye'ye karşı ilgisinin büyük olduğu da kaydedilmişti. Makalenin sonunda da: Türkiye ile Rusya arasındaki münasebetlerin yalnız dostluk

çerçevesinde kalmayıp, hattâ bir ittifaka kadar gidebileceği yazılmış ve "şayet bu emeller kuru birer sözden ibaret kalırsa, kabahatin artık sadece Ruslara atfedilemiyeceği" de belirtilmişti.

Bu suretle Rus gazetesinde Türkiye ile Rusya arasında çok yakın münasebetlerin kurulması gerektiği ve bunun yapılabileceği görüşü ortaya atılmış oluyordu.

"Novoye Vremya"da bu konu tekrar ele alınmış ve Kasım 1908 ortalarında buna ait tekrar uzun bir yazı çıkmıştı. 20 Kasım 1908 tarihli "lkdam"da nakledilen bu yazıda: "Ruslar ile ittifak ve itilâf arzusu ve ihtiyacı hattâ bizzat Türklerde de günden güne artmaktadır... Çünkü Türklerin memleketlerini asayişe kavuşturmaları için sükûnete ihtiyaçları vardır" demek suretiyle, bu sıralarda Türkiye'de bazı mahfillerde esmekte olan "Rus dostluğu" havasını da aksettirmiş oluyordu.

"Rusya ile anlaşma" tavsiyeleri "İkdam" dan başka, bu sıralarda çok okunan ve Dr. Bahaeddin Şakir tarafından çıkarılan "Şu ra-yi Ümmet" gazetesinde olduğu gibi, İttihat ve Terakki'nin organı sayılan "Tanin" gazetesinde de bu görüş terviç edilmekte idi. "Şura-yi Ümmet" gazetesi, 28 Ekim (1908) ve 21 Kasım (1908) tarihli nüshalarında "Türkiye'nin Rusya'ya yaklaşması gerektiği" üzerinde durmuş ve bu görüşü öne süren Rus gazeteleri övülmüştü. Tanin gazetesi de aynı görüşü paylaşmakta ve "Rusya ile aradaki eski anlaşmazlıklar bırakılarak, iki memleket arasında bir yakınlık hasıl olması gerektiği" belirtilmekte idi.

"Novoye Vremya" gazetesinde Türkiye konusuna ait yazılar devam ettirilmişti. 2/15 Kasım (1908) tarihli nüshada, "Rus siyasetinin dönüm noktası" başlığı altındaki yazısında, "Türkiye'nin Rusya, İngiltere ve Fransa ile ittifaka idlıal edilmesi" temennisinde bulunmuştu. Aynı nüshadaki "Balkan ittifakı" adını taşıyan başmakalede: "Türkiye başta olmak üzere bütün Balkan devletlerinin Avusturya'ya karşı bir ittifak akdetmelerinin zarureti"nden bahsedilmişti. "Novoye Vremya" nın 5/18 Kasım 1908 sayısındaki başmakalede de: "Eğer biz Türkleri tutmaz (desteklemez) ve anlaşmazsak, onlar tabiatıyle Avusturya'nın kucağına atılacaklardır" denmişti. 30 Kasım/i2 Aralık (1908) taki başmakalede şunlar yazılı idi: "Şimdiye kadar hasta adam olan Türkiye'nin artık iyileştiği görülüyor; Türkler, bütün diğer milletler gibi kendilerine güneşin altında bir yer istiyorlar (yani haklarını talep ediyorlar)".

Rus gazetelerinden "Novoye Vremya"dan başka birkaç gazetede de Türkiye ile dostça geçinmeğe ait yazılar çıkmıştı; bu gibi yazılar neşredilmesinin Rus hariciyesinin Türkiye'ye karşı siyasetini esasından değiştirmesi demek değildi. Hariciyenin bu hususta belli bir görüşü vardı: Türkiye ile dostluk veya düşmanlıkla behemehal Boğazların Rus nüfuzu altına konmasını temin etmek. Aynı zamanda: Boğazlarda büyük veya küçük yabancı bir devletin fazla nüfuz kazanmasına veya yerleşmesine mani olmak. İşte bu prensiplerin tatbiki ile Türkiye'ye karşı lâzım gelen siyaset güdülecekti. St. Petersbıırg- dan Türkiye lehine yükselen en küçük bir ses dahi İstanbul'da büyük yankılar yapmakta idi. Nitekim hariciye nazırı lzvolski'nin 12/25 Aralık 1908 de "Duma" (Parlamento) da söylediği ve dış siyasetle ilgili nutkunda Balkanlar ve Türkiye'ye ait kısımları, Türkiye'de çok iyi bir tesir yapmıştı.[1]

İzvolski, Rusya ile "Genç Türkiye" arasındaki münasebetlerden bahsederken şunları söylemişti: "Türkiye'de icra edilen faaliyet-i ıslahatperverâneye gelince, geçen Temmuz ayında vukua gelen inkılâp, Balkan siyaset-i umûmiyesinin hal ve vaziyetini baştan başa değiştirmiştir. "Kanunu Esasî" müslim ve gayri müslim bütün ahalinin müsavat-ı hukukunu temin eylemiştir", izvolski, Balkanlardaki duruma temasla şunları söylemişti : "Bu üç devlet (Bulgaristan, Sırbistan, Karadağ) kendi aralarında ahlaki ve siyasî bir birliğin teşkili hususunda kanaat getirmelidirler. Gayemiz bu devletleri birbirleri ile yaklaştırmak, bunların müşterek dertlerini teşkil eden millî ve iktisadî istiklâllerini müdafaaya ve Türkiye ile birleşmeğe (anlaşmağa) sevketmektir".[2] Yani Rus hariciye nazırının bu sözlerinden anlaşıldığı veçhile: Rusya Balkan devletlerinin Türkiye'ye karşı değil, Türkiye ile birlikte harekete teşvik ediyordu. Dış siyasetteki en sorumlu nir nazırın bu kabîl beyanatı, Türkiye'de ilgili makamlar ve matbuat tarafından çok iyi karşılanmış ve belki de Balkanlar-da başlıyan Türkiye aleyhtarı hareketin durduralabileceğine hükmedilmişti. Yukarıda da işaret edildiği üzere, maalesef, Rusya'mn himayesi altında teşkil edilen "Balkan Bloku" ilk hamlede Türkiye'ye karşı savaşa başlamıştır. Yani lzvolski'nin 1908 yılı sonundaki beyanatının hiçbir değeri olmadığını göstermiştir.

Mamafih Türkiyede "ihtilâl" ve "meşrutiyeti ilânı" sonrası birçok gelişmelere yol açtığı cihetle, bu hava Rusya'yı "bak ve

1 Andr£ Mandelstam, *Le şort de l'Empire Olloman,* (Lausanne-Paris 1917) p. 55.

2 Aynı yerde, p. 55.

bekle" (vvait and see) siyasetini takibe sevketmişti. Bazı hadiseler, bilhassa "Slav kardeşlerin" tutumlan "büyük birader" in (yani Rusya'nın) dediklerinin dışında cereyan etmekte idi. Rus hariciyesi Türkiye'deki siyasî gelişmeleri dikkatle takip ederken, Rus liberal ve sosyalist çevrelerde Türk ihtilâlini çok iyimser bir hava içinde karşılamakta idiler. Rus matbuatında içerde ve dışarda (emigrasyon- da) bu konuya ait yazılar eksik olmazdı. Duma'daki "Kadet" gurubu İstanbul'da Meclis-i Mebusan'm açılması (ıo Aralık 1908) münasebetiyle bir tebrik telgrafı göndermeyi ihmal etmedi. Meclis-i Me- busan'daki çalışmalar hakkında da Rus matbuatında sırasına göre bilgi verilmekte idi. Türkiye'deki "ıslahatçı faaliyet" Rus aydın zümrelerince sempati ve bir dereceye kadar gıpta ile karşılanmıştı.

Fakat, çok geçmeden Türkiye'de başlayacak olan siyasî fırtınalar, bilhassa Hıristiyan teb'anın taşkınlıkları, meşrutiyetin ilk aylarındaki "Hürriyet, Adalet, Müsavat" havasını yalnız bozmakla kalmadı, Türkiye'yi uçuruma sürükleyecek gelişmelere yol açü. Baş gösteren karışıklıklar ve çözülmelerden en başta Rusya'nın istifadeye kalkışacağı aşikârdı. Nelidov'un çok evvel söylediği "müdaheleye bahane teşkil edecek iç karışıklıklar" veya "yabancı müdaheleler" zamanı gelmiş, çatmış gibi idi.

31 Mart (1909) vakasım müteakip, Sultan Abdülhamid II. in tahttan indirilmesi üzerine (13/24 Nisan 1909), Türkiye'de "istibdad" rejiminin mümessili olan Sultan'ın saltanatı, 33 yıl devam ettikten sonra, nihayet kalkmıştı. Yerine geçirilen ve Mehmed V. adını alan Sultan Reşat, ancak ismen hükümdardı. Türkiye'nin siyaseti, gün geçtikçe sahneye çıkmağa başlıyan "ittihat ve Terakki Cemi- yeti"nin nüfuzlu kimselerinin eline geçmek üzere idi. Sultan Mehmed V. Reşad'ın tahta geçmesi ile, Türkiye'nin Rusya'ya karşı takip edeceği siyaset de bu sıralarda Türkiye ve Balkanlardaki gelişmelerle yakından ilgili olacaktı. Aynı zamanda "ittihat ve Terakki Cemi- yeti"nin tutumu da büyük bir rol oynayacaktı.

Cemiyetin "Merkez-i Umumî" azaları arasında ve siyasete karışmağa başlıyan ordu erkânı (Enver Bey başta olmak üzere) arasında "dış siyaset" hakkında tam bir görüş birliği yoktu. "Merkez-i Umumî" veya "Komite"nin en nüfuzlu azası sayılan Talât Bey ile, ordu mümesssili Enver Bey arasında da bu hususta tam bir anlaşma olmadığı anlaşılıyor. Mamafih Talât Bey'in "Meşrutiyet"in ilânından sonra ingiltere'ye karşı sempati duymuş olması

muhtemeldir; Osmanlı Meclis-i Mebusan azalarımn Londra'ya Parlemento'nun davetlisi olarak gittiklerinde, Talât Bey bu heyetin reisi idi. Diğer yandan bazı nüfuzlu azaların siyasî temayülleri belli idi. Meselâ Cavid Bey, daima "Frankofil" olarak tanınmıştı. "Hürriyet kahramanlarından Enver Bey ise, askerî ateşe olarak gittiği Almanya'dan tam bir "Alman taraftarı" olarak dönecektir. Merkez-i Umumî azalanmn siyasî temayüllerinin Türkiye'nin siyasî münasebetlerinde mühim bir rolü olmakla beraber, 1911 de başlıyan İtalya ve 1912 de çıkan Balkan harpleri zamanında büyük devletlerin Türkiye'ye karşı takip ettikleri siyasetlerinin de, Türkiye'nin tutumu üzerinde büyük tesiri olmuştur. Bu sıralarda Avrupalı büyük devletlerin teşkil ettikleri iki "blok" arasındaki gittikçe artan gerginlik ve yaklaşmakta olan "Umumî harb"in beürtileri de, Türkiye üzerinde tesirini yapmaktan geri kalmamıştır. Sultan Abdülhamid II. zamanında olduğu gibi, Meşrutiyet devrinde de Rusya'nın, Türkiye'nin mukadderatı üzerinde bir rol oynayacağı da aşikârdı. Dolayısiyle Rusya ile münasebetlere ayrıca önem verilmekte idi.

Türkiye'de meşrutiyetin ilânı ile istibdad rejimine son verildiği gibi İmparatorluğun bütünlüğüne de nihayet verilmiş gibiydi. Az önce belirtildiği gibi, "Hürriyet, Adalet, Müsavat" sloganlarının neşesi içinde geçen ilk haftalar ve Müslüman, Hıristiyan, Yahudi farkı gözetilmeksizin kendini her yerde belli eden kardeşlik tezahürleri çok geçmeden çehresini değiştirdi ve bunun yerini ayrılık cereyanı aldı, yürdü. Bulgar, Yunan, Sırp menşeli teb'anm kendi soydaşları ile birleşmek arzuları gün geçtikçe kuvvet buldu, ittihat ve Terakki Cemiyeti'nce yürütülmek istenen "Osmanlılık" siyasetinin süratle çöktüğü ve onun yerine de "Milliyetçi-Türkçülük" prensiplerinin kabul edilmesi gerektiği görüldü. Balkanlardaki durum, zaten, oradaki ahali arasında kendi "milliyetçi'Mik cereyamnı kuvvetlendirmiş ve ilk fırsatta gayri Türk ahali, Türk hâkimiyetinden çıkmak için hazırlıklarını yapmış gibiydi. Türkiye'de meşrutiyetin ilânı, "Ka- nun-u Esasî" nin her millete sağladığı haklar, bu cereyanı büsbütün kuvvetlendirmiş ve Osmanlı Devleti'nin "çözülmesi" hareketini hızlandırmıştı.

Meşrutiyetin ilânı üzerinden üç ay geçtikten sonra Bosna-Her- sek'in Avusturya tarafından ilhakı (6 Ekim 1908) Rumeli'de Osmanlı hâkimiyetinin çözülmesinde ilk büyük adım mahiyetinde oldu. Bunu diğer gelişmelerin de takip edeceği muhakkaktı. Bulgaristan, daha evvel "istiklâl" ini ilân etmekle kalmamış, Makedonya üzerin

deki eski taleplerini gerçekleştirmek maksadıyle faaliyete geçmişti. Aynı zamanda Sırplar, Karadağlılar ve tabiatıyle Yunanlılar da, Osmanlı hâkimiyetindeki kendi ırkdaşlarını anavatana kavuşturmak yolunda faaliyete geçmişlerdi. Türkiye'den birşeyler "koparmak" hususunda, mamafih her devletten daha evvel îtalya davrandı ve bir müddettenberi gözünü dikmiş olduğu Bingazi ve Trablusgarb'ı hâkimiyeti altına almak için harekete geçti. Zaten italya bu hususta büyük devletlerden birçoğunun muvafakatini (o arada Rusya'nın da) almış bulunuyordu.

İtalyan hükümeti 28 Eylül 1911 tarihinde, Türkiye'ye bir takım gayri ciddî talepler öne sürmüş ve bunun reddi üzerine Trablusgarb'ı işgal maksadıyle harekete geçmişti. Donanmalarının desteği ile karaya asker çıkaran İtalyanlar, sahildeki belli başlı şehirleri işgal edebildilersc de, Türk zabitleri tarafından idare edilen Arap müfrezeleri tarafından içerilere sokulmadılar. Harp sahnesine yetişen "hürriyet kahramanı" Enver Bey, Mustafa Kemal Bey ve diğer birçok Türk zabitinin kumandasında çarpışan Arap ve Türk kuvvetleri İtalyanlara ağır zayiat verdirdiler. Enver Bey bu defa "Trablus kahramanı" olarak da tanındı ve eski şanına yeni şanlar kattı ve adı bütün islam dünyasında büyük bir kahraman sıfatıyle anılmağa başlandı.

Bu defa İtalyanlar, 1912 yılı Ekim'inde Çanakkale'ye başarısız bir bombardımanda bulundular; donanma üstünlüğünden faydalanarak "Oniki Adayı" (başta Rodos'u) işgal ettiler, italyan harbi esnasında, Türk hükümeti, elindeki salâhiyeti kullanarak, Çanakkale Boğazı'nı bütün ticaret gemilerine de kapattı (harp gemilerine zaten boğaz kapalı idi). Bununla bilhassa Odessa'dan hububat yüklü Rus ticaret gemileri Akdeniz'e çıkamaz oldular. Dolayısiyle Rus ticareti büyük zararlara uğramış oldu. Bu hal ise Rus hükümetinin "Boğazlar statüsü"nün değiştirilmesi yolunda, yeni bir teşebbüse, "demarche"a geçmesine sebebiyet verdi.

İstanbul'daki Rus elçisi Çarıkov'un Boğazlar'a ait teşebbüsü (demarche'ı)

Sultan Abdülhamid II.'in tahttan indirilmesi ve yerine Mehmed V. Reşad'ın getirilmesi üzerine, Rus hükümeti istanbul'a yeni bir elçi tayinini münasip görmüş ve N. Çarıkov'u bu makama tayin etmişti. Yeni Rus elçisi Nikolay Çarıkov, toprak ve "serfler" sahibi asilzade

bir aileye mensup olup, tahsilini askerî mekteplerde yaptıktan sonra, bir müddet orduda küçük zaoit rütbesi ile hizmet etmiş, bilahare hariciyeye intisab etmişti. Burada türlü vazifeleri başarı ile yapmış, bilhassa Balkan meseleleri ile yakından ilgilenmiş ve ayrıca "Makedonya" daki "reformlar" üzerinde ihtisas edinmişti. "Boğazlar meselesi" ile de yakından ilgilenmiş ve bu sahada lzvolski'nin sağ kolu olmuştu. Gösterdiği başarıları ve ihtisası dolayısiyle, Çankov, lzvolski'nin muavini derecesine yükseltilmek suretiyle, Rus hariciyesinin iki numaralı siması olmuştu. Tabiatı ve tavırları cihetinden de tam bir "hariciyeci" idi : Sevimli ve cemiyetçi olarak tanınmıştı.

N. Çarıkov'un İstanbul'a gelişi, Türkiye'de "meşrutiyet" ilânının ikinci yıl dönümüne, yani 1909 yılı 10/23 Temmuz'una rastlamıştı.[1] Dolayısiyle o gün ve gece İstanbul'da büyük şenlikler, fener alayları ve gösteriler yapılmakta idi. Yeni Rus elçisinin Istanbul- daki ilk intibaları çok müsbetti; daha ilk temasları sonunda bazı müsbet hareketleri müşahade etmişti; bunlar arasında Sultan Abdülhamid II. zamanında epeyce kuvvetli olan Alman nüfuzunum azalmış olduğu da görülmekte idi. Vaktiyle Makedonyadaki "ce- formları" ile tanınan ve mükemmel bir ordu müfettişi sıfatıyle bilipcn Sadrazam Hilmi Paşa'nın Alman nüfuzu ve tesirinden tamamiyle azade olduğunu[2] ve kendisinin İngiltere, Fransa ve Rusya ile işbirliğine hazır olduğunu Çankov memnuniyetle müşahede etmişti. .Her halde, Çarıkov'a verilen talimatnamede, İstanbul'da Alman nüfuzunu kırmak yolunda İngiliz ve Fransız elçileri ile teşriki mesai etmesi maddesi de vardı.

Çarıkov, Ağustos başlarında Sultan Reşad'a itimadnamesini sunarken söylediği nutkunda, "esas vazifesinin Rüsya ile Türkiye arasındaki dostluğu kuvvetlendirmek olduğunu" belirtmişti.[3] Aynı zamanda, Çankov Rus konsolosluklarına tamim (sirküler) göndererek: "Türkiyede vazifeli olan Rus memurlarının Türklere karşı iyi muamelede bulunmaları, bilhassa malî meselelerde Türk makamlarınca uygun esaslara riayet etmeleri gerektiğini 'de hatırlatmıştı.[4] Rus elçisinin bu sirküleri İstanbul matbuatında yankılar yapmış ve yabancı elçilerin kendi hükümetlerine gönderdikleri yazılarında da bazı tef-

1 N. V. Tcharykov, *Olunps af hıgh Polıtics through war and peact.* The autobiography of N. V. Tcharykov. (London 1931) p. 274.

2 Aynı y. p. 274.

3 Archives des Affaires Elrangeres (Quai d'Orsay) Turquie, Polltique Etrangere vol. XV (No 180) 1909, p. 161

4 Ayııı y. p. 97-98.

sırlere yol açmıştı. Çarıkov'un Türkiye ile Rustya arasında bir "yaklaşma" (rapprochement)ya çalıştığı belirtilirken, bunun arkasında bazı niyetlerin gizlendiği de kaydedilmişti.

Çarıkov, tasarladığı faaliyetinde muvaffak olmak maksadı ile İttihatçıların nüfuzlu şahsiyetleriyle temasa başlamıştı. Bu hususta kendisine Rus Elçiliği baştercümanı Mandelstam'ın yardımcı olduğu biliniyor. Türkçeyi çok iyi bilen ve gayet becerikli bir zat olan Mandelstam'ın, aslen Yahudi olması hasebiyle, İttihatçıların en nüfuzlu kişilerinden "dönme" Cavid Bey ile çok yakın münasebet kurduğu ve bu vasıta ile diğer kimselerle de temas ettiği iddia edilmektedir. Çarıkov da bu temaslardan faydalanmış ve bilhassa "Tanin" gazetesi başmuharriri Hüseyin Cahid Bey ile yakın münasebet kurmuş ve Hüseyin Cahid Beyi "Rusya ile Türkiye arasında iyi komşuluk münasebetleri kurulması gerektiği görüşüne" kazanmağa muvaffak olmuştu. Çarıkov Sadrazam Hilmi Paşa ve diğer hükümet erkânı ile temaslarında, Rusya'nın Türkiye'ye karşı en iyi niyetler beslediğini anlatmaya çalışmakta idi.

Mamafih Hilmi Paşa'nın sadareti çok sürmedi. İngiltere ve Türkiye arasında Dicle nehri üzerindeki seyrü sefain yüzünden çıkan bir ihtilâfın sebebiyet verdiği ve haddi zatında ehemmiyetsiz olan bir mesele, Meclis-i Mebusan'da İngiltere aleyhindeki cereyanın kuvvetlenmesine yol açtı. Hilmi Paşa kabinesi de fazla İngiliz taraflısı olmakla itham edilerek, reye geçilince sukut etti. Fransa ise, Türklerin dostluğunu "kaybetmek" için elinden gelen gayreti gösteriyordu; meselâ, bu sıralarda Türkiye'nin çok muhtaç olduğu parayı borç olarak vermek şöyle dursun, İngiltere'nin de Türkiye'ye kredi açmasını önlemeğe çalışıyordu. Halbuki Alman Bankası (Deutsche Bank) hemen gerekli parayı bulmuş ve bununla, Türkiye'de azalmağa yüz tutan Alman nüfuzunun tekrar canlanmasına yol açmıştı. Mamafih "Alman nüfuzunun yeniden canlanmasında" , büyük bir diplomat olan Alman elçisi Herr Marschall'ın rolü bilhassa mühimdi.

Halbuki Rus hükümeti Türkiye'de şimdiye kadar popüler olmıyan durumunu düzeltmek ve eski kötü hatıraları gidermek yolunda birşey yapmak şöyle dursun, çıkan bazı fırsatları dahi kaçırmakta idi. Bu kabilden olmak üzere, Çar Nikola II., İtalya Kiralına iade-i ziyaret maksadiyle, italya'ya gideceği zaman, Çar'ın vapurla İstanbul'dan geçmesi tasarlanmıştı. Rus hariciyesinden bu münasebetle

Çankov'a gerekli talimat dahi gönderilmiş ve Türk hükümetinin bundan haberdar edilmesi istenmişti. Babıâli'nin bundan çok memnun kalacağı da öğrenilmişti; Türk makamlarının, Çar'ı memnun bırakmak için İstanbul'dan geçişi sırasında herşeyi yapmak istedikleri de anlaşılmıştı. St. Petersburg'daki muhafazakâr (yani Türk düşmam) çevreler, Çar Nikola II. nın istanbul'u bir "fatih" sıfatıyle ziyaretini tasarlarken, sadece bir "turist" olarak şehirde gezip gitmesini münasip görmemişlerdi. Dolayısiyle Nikola II. nın istanbul üzerinden seyahati tasarısı terkedildi. Halbuki Çar'ın bunu yapmak istediği de biliniyor. Nikola II. italya'ya demiryolu ile gitti geldi; fakat az_ daha bir suikasta uğruyordu. Çarıkov'un iddia ettiğine göre Rus Çarının, gayri resmi bir şekilde istanbul'u ziyareti iki memleket arasındaki münasebetlerin dostluk istikametinde gelişmesinde mühim bir rolü olacaktı.

Çarıkov, mamafih kaçırılan bu fırsattan sonra da Türkiye ile Rusya arasında "yakınlık" tesis etmek ve bu sıralarda hayli gerilemiş olan Rus nüfuzunu tekrar dirilmek için imkânlar aramakla meşguldü. Ona göre, bu yakınlık yalnız siyasî sahada değil iktisadî sahada da kendini göstermeli idi. Rus elçisi bu maksatla Rusya'daki ekonomi ve endüstri çevreleri ile temasa geçmiş ve "imparator Nikola II." adım taşıyan büyük bir Rus gemisinde bir "Rus endüstri sergisi"ni istanbul ahalisinin ziyaretine açmıştı. Bu münasebetle, Rusyanın da Almanya, Fransa ve ingiltere gibi Türkiye'ye birçok fabrika mamulâtı verebileceği ve bunun karşıhğı Türkiye'den de birçok ham madde alabileceğini göstermek istemişti. Rus elçisi yukarda da belirtildiği gibi Türk hükümet mahfilleri ve "ittihat ve Terakki Cemiyeti"nin nüfuzlu azaları ile de yakın münasebetler kurmuş, sık sık resmi kabuller tertip etmek suretiyle İstanbul yüksek tabakasında epey dost ve sempatizan kazanmağa çalışmıştı.[1]

Çarıkov Osmanlı ricali arasında Ruslara sempatisi olanlarla yakın münasebetler kurmayı da ihmal etmemişti. Bu hususta aile bağlarından da faydalandığı biliniyor. Bu kabilden olmak üzere Çarıkov ile Hariciye nazırı Rifat Paşa arasında da bir "bağ" kurulabilmişti. Rifat Paşanın karısı Rus Generali Riesenkamp'ın kızı idi.

1 (İstanbul'daki İngiliz elçisi) Lowther to Lord Grey, Constantinople, June 1913. P.R.O.F/O. 371/1788, files 5021: Mr. Tcharykov had throughout his period of office here, cndeavoured to promote his policy by conciliatory means, and by a good deal of coquetting vvith the Committee, and had undoubtedly endeavoured to persuade his Government that he could by these means succeed in getting through the Straits question.

Çarıkov'un karısı hemen Rifat Paşanın karısı ile yakın bir münasebet kurmıiştu.[1] Istanbuldaki Rus ateşesi von Holmsen'in karısı ile Rifat Paşanın hanımı bilhassa dosttular; birbirlerini görmeden duramazlardı, her gün görüşürlerdi; bu dostlukları daha Rifat Paşa Atinada sefir iken başlamış ve İstanbulda devam ettirilmişti. İşte Çarıkov bu kabîl "aile dostluklarından" da faydalanarak, Rusya ile Türkiye arasında "yakınlaşma" için her türlü çareye başvurmuştu.

Çarıkov, bu "dostluk perdesi" arkasında belli maksatları göz önünde tutuyordu; bunların en mühimi "Boğazlar reijmi"nin Rusya lehine değiştirilmesi idi. lzvolski'nin 1908 deki başarısızlığının İngiltere'nin mukavemetinden ileri geldiği malûmdu. Şimdi aynı hatanın yapılmaması icab ediyordu. Yani "Boğazlar" hususunda ilk önce diğer devletlerin değil, Babıâli'nin muvafakati alınmalı ve Türkiye ile bir anlaşmaya varıldıktan sonra, İngiltere ve Fransa "olup-bitti" karşısında bırakılmalı idi. Bu teşebbüse girişmek için müsait bir fırsatın zuhuru beklenecekti. Nitekim 1912 Ekim'inde, İtalya ile Türkiye arasında harp çıkınca, böyle bir fırsat zuhur etmiş bulunuyordu.

Bilindiği üzere, "Boğazlar statüsü" 1841, 1856, 1871 ve 1878 yıllarında akdedilen "mukavele" (convention) ve muahedelerine konan maddelerle tanzim edilmişti. Bu anlaşmaların en mühim esasını "Boğazların bütün harp gemilerine kapalı" oluşu prensibi teşkil ediyordu. Boğazlar, ticaret gemilerine açık olmakla beraber harp vukuunda Boğazlardaki seyrü seferlere tasarruf hakkı Osmanlı Padişahına aitti. Rusya, Boğazlan kendisi için bir emniyet kapısı telâkki ettiğinden bu kapının kendi kontrolü altında bulunmasını is- tiyeceği muhakkaktı. Rusya için yalnız ticaret gemileri değil, Rus harp gemilerinin de serbestçe geçebilmeleri arzu ediliyordu. Böylece, icabında Baltık Denizi Rus donanmasındaki bazı harp gemilerinin Karadeniz'e geçirilmesi mümkün olacağı gibi, Karadeniz Rus donanamsmın da Akdeniz'e çıkması sağlanmış olacaktı. Yukarıda birçok defa görüldüğü üzere, Ruslar tarafından yapılan harpler, Türkiye'yi böyle bir müsaadeyi vermeğe zorlamak için olduğu gibi, barış zamanında da Rusya birkaç defa "âni bir baskınla" Boğazlarda bazı yerlerin işgalini tasarlamıştı. Bu kabilden olmak üzere 1911 yılı Mart'mda dahi, Rus bahriye erkânı harp dairesinde bir "istişare Meclisi" toplanarak "Boğaz'a âni bir baskın meselesi"ni

1 Marschall an Ausw Amt. 14 Oct. 1910. Archiv d. Aus\v. Amts, Deutschland No 128 Bd 2. No. 5.

görüşmüştü. Fakat taşıt vasıtalarının elverişli olmayışı bu tasarınlri geciktirilmesini icabettirmişti. Bu durum karşısında Boğazlardan "serbest bir geçit" sağlamak işinin halli diplomatik yollarla aranacaktı.

İtalya ile Türkiye arasında harbin başlamasından bir müddet sonra, Türk deniz makamları Çanakkale Boğazı'nın yabancı band- ralı bütün ticaret gemilerine kapatılmasına karar verdiler. Nitekim bu karar ilgili devletlerin protestolarına rağmen türlü zamanlarda tatbik edildi. Bunun neticesi olarak buğday yüklü birçok Rus gemisi Haliçte yığılıp kaldı. Bunun Rus dış ticaretinde çok büyük tesiri görüldü; o seneki Rus hububat ihracatında %43

Çarıkov'un iddiası, mamafih kısmen doğru idi. Nitekim Nera- tov tarafından, 5/18 Ekim ı g n tarihinde Paris Rus elçisi Izvolski- ye gönderilen bir yazıda: "Rusya'mn Fas meselesinde Fransa'ya yapacağı diplomatik destek karşılığı, Fransa'nın da Boğazlar meselesinde Rusya'yı desteklemesi" istenmiş ve hiç olmazsa Rusya'nın Boğazlar ve bitişiğindeki saha üzerindeki tasarısının gerçekleşmesine Fransa'nın karşı koymaması gerektiği bildirilmişti. Bu suretle Rusya'nın Boğazlardan yalnız harp gemilerinin geçmesi değil, İstanbul, Çanakkale, Kocaeli ve Gelibolu yarımadasını dahi ele geçirmeyi tasarladığı ifade edilmişti. Mamafih ilk safha olarak Fransa'nın, Boğazlardan Rus harp gemilerinin serbestçe geçit hakkı almalarına ses çıkarmaması isteniyor ve sonraları da Boğazlar mıntakasının tamamiyle Rusya'nın eline geçirilmesine de Fransa'mn muvafakati talep edilecekti. Fransa'mn muvafakati elde edildikten sonra ingiltere'nin de tasvibi alınacaktı. Aynı zamanda Babıâli ile de müzakere yolu ile bu hususta anlaşmaya varılmak istenecekti.

Fransız hariciyesi Izvolski'ye sarih bir cevap vermemekle beraber, bu meselenin Fransa ile Rusya arasında dostça ve teklifsizce (intime) görüşülebileceği anlatılmış, yani Fransa'nın bu hususta tasvipkâr davranması lâzım geldiği anlatılmak istenmişti, ingiliz hükümeti ile temas daha sonraki tarihe bırakıldığı için, şimdilik Londra'daki Rus elçisi Beckendorf'a bu hususta hiçbir şey yazılmamıştı.

2/15 Ekim 1911 tarihinde Çarıkov tarafından Sadrazam Said Paşa'ya sunulan "Declaration", varılması arzu edilen anlaşmanın bir taslağı mahiyetinde idi ve şu esasları ihtiva ediyordu:[1]

> "Rus ve Türk hükümetleri karşılıklı menfaaderi ile bağlı bazı meseleleri dostluk ve iyi komşuluk düşünceleri içinde halletmek istediklerinden aşağıdaki hususlarda anlaşmışlardır :

1 Çarıkov'un "demarche"ına ait Dışişleri Bakanlığı Arşivinde kalın bir dosya vardır: DIA Russie, Karton 491/18. Bunlar arasında Fransızca olarak: "P.'esum^ historique et juridique de la question des Detroits " başlıklı 14 daktilo sayfası tutan bir icmal ve Paris Sefareti müsteşarı Rauf Ahmed Bey ile Londra Sefareti müsteşarı Ragıp Raif Bey tarafından tanzim olunan "Boğazların durumu ve meselesi hakkında" Türkçe uzun bir layiha da mevcuttur. Çarıkov'un bu teşebbüsüne ait Istanbuldaki Fransız ve Alman Elçiliğinin teferruatlı raporları olmuştur. Bilhassa Istanbuldaki Alman elçisi Marschall'in bu münasebetle hükümetine ve Kayaser VVilhelm'e yazdıkları çok mühimdir. Bunlardan bazıları matbudur, *Die grosse Politik d. europ. Mâchte* Bd 30, I. Nr. 10885. v.b. Bu hususta tafsilât: Hikmet Bayur *tnkilâp Tarihi,* C. II. Kısım I. 133-170. *îstoriya diplomatii,* II, ss. 208-209.

1. Rus hükümeti 1900 deki taahhütname ile Anadolu'nun bazı yerlerinde yapılacak demiryolu için Rus sermayedarlarına tanınmış olan imtiyazlardan vazgeçer.

2. Keza, Rus hükümeti işbu yerlerde demiryolu yapılması için gereken sermayenin elde edilmesine karşı koymayacaktır. (Yani Bağdat demiryoluna para arayan Almanya'ya karşı öne sürülen güçlükler, bu işe girişecek olanlara Rusya tarafından müşkülât çıkarılmayacaktır.) 3. Anadolu demiryolunun Samsun-Sivas-Harput-Diyar- bekir-Musul çizgisinin Doğu'sundaki kısmının gelişmesi iki tarafin karşılıklı ticaret menfaatleri ve iyi dostluk münasebetleri için çok önemli olduğundan, iki hükümet (yani Türkiye ve Rusya) daha önceden işbu menfaatleri koruyan ve iki ülke demiryollarının bağlama noktaları ve bunun şartlarını ihtiva eden bir anlaşma yaparak, aralarında her türlü zararlı olabilecek ihtilâfların önüne geçilecektir.

4 . Bundan başka Rus hükümeti İstanbul ve Çanakkale Boğazlarının bugünkü nizamını (regime) ibka için Osmanlı hükümetine müessir yardımda bulunmayı üzerine alır; (Boğazlar) yabancı müsellâh kuvvetler tarafından tehdid edildiği takdirde, işbu yardımın bitişikteki topraklara da teşmilini taahhüt eder.

Bu maddenin yürütülmesini kolaylaştırmak için, Osmanlı hükümeti, gerek barış ve gerekse savaş zamanında Rus harp gemilerinin Boğazlardan geçmelerine, bunların, ayrıca bir anlaşma olmadıkça, Boğazlarda durmamaları şartı ile karşı koymayacaktır.

1/13 Mart 1871 tarihli Londra mukavelesinin bu husustaki yorumunun (interpretation) yürütülmesi işbu mukaveleyi imza etmiş olan öbür devletlerin tasvibine bağlı olacaktır.

5. Rus hükümeti, Osmanlı hükümeti ile Balkan devletleri arasında *stalus quo* temeli üzerinde sürekli dostluk münasebetlerinin kurulmasını kolaylaştırmak için aracılık edecektir.

6. Rus hükümeti "kapitülâsyonlar" meselesini incelemeğe ve Babıâli'nin verdiği ekonomik ve malî taşanları hüsnüniyetle karşılamağa hazırdır." [1] Çarıkov tarafından hususî olarak Said Paşa'ya sunulan bu "muhtıra" veya "Declaration" da, görünüşte Türkiye için çok cazip maddeler vardı. Sultan Abdülhamid II. tarafından 1900 de demiryolu inşaatına ait verilen "taahhüt" (buna göre Türkiye Karadeniz sahillerinde Rus hududuna doğru demiryolu yapmak hakkından feragat etmişti) den vazgeçiyordu; Türkiye ekonomisini kökünden bal- talıyan kapitülâsyonlar nizamının kaldınlmasında Rusya müzaheret edecekti ve nihayet Türkiye, "Balkan Bloku" na dost bir devlet olarak kabul edilecekti. Bütün bunların karşılığında, Babıâli, Boğazlardan Rus savaş gemilerinin serbestçe geçmesi hakkını tanıyacaktı. Mamafih Boğazlar statüsü yine de muhafaza edilecekti. (Yani diğer devletlerin harp gemilerine Boğazlar kapalı kalacaktı); Türkiye yabancı bir devletin hücumuna uğrayacak olursa, Rusya Türkiye'nin yardımına koşacaktı. Sözün kısası: Rusya Türkiye'ye "askerî bir ittifak" teklif ediyor ve bunun larşılığında da "Boğazların Rus harp gemilerine açık tutulmasını" istiyordu.

Sadrazam Said Paşa, tamamiyle "hususî mahiyetteki" bu "muhtıra" veya "Declaration" üzerinde her hangi bir fikir beyan edemezdi; çünkü öne sürülen talepler büyük değişikliklere yol açacak mahiyette idi. Çarıkov'un bu "muhtıra" yı sunarken, Sadrazamı kandırmak maksadiyle gelişigüzel birçok lâf da sarfettiği anlaşılıyor; bu temasın gizli tutulması istenmesi Ayrıca manidardı. Said Paşa, bu muhtıradan hariciye nazırı Asım Bey'i hemen haberdar etti; fakat Asım Bey bundan haberi yokmuş gibi davrandı; şöyle ki, ingiliz elçisi Lovvther ile görüştüğünde, "Rusların harp gemilerini Boğazlardan geçirmek yolunda teşebbüse geçeceklerine ait bazı şayialar dolaştığını" söyledikten sonra, "şayet bu yolda bir müracaatları olursa, Babıâli'nin ingiltere'nin yardımına güvenip güvenemi- yeceğini bilmek istediğini" de sözlerine kattı.[2] Lowther, bu görüşme ile ilgili, 25 Ekim ı g n tarihli Londra'ya gönderdiği bir yazısında, "Sadrazamın bu meseleyi Asım Bey'den sakladığını" kaydetmişti.

Asım Bey, ingiliz hükümetinin bu baptaki cevabının gecikmesinden üzülür görünmüş ve "Türkiye, şayet yalnız başına kalırsa, Rus taleplerine "evet" demekten başka bir karşıhk yapamıyacağım"

1 Y. Hikmet Bavur, *İnkılâp tarihi,* Cilt II. Kısım I. ss 136-139.

2 aynı y.

Lovvther'e anlatmağa çalışmıştı. Asım Bey sözlerine devamla : "Bu meseleyi Rusya'nın dilediği gibi halletmek için Çarıkov'un büyük bir ihtiras beslediğini; eğer bunu başarırsa memleketinin en büyük şahsiyetlerinden biri olarak tanınacağını umduğunu" belirttikten sonra, Osmanlı hariciye nazın: "Halbuki Türkiye'de böyle bir anlaşmayı imzalayacak kimsenin vatan haini sanılacağında şüphe yoktur" demişti.'

Hakikaten Sadrazam Said Paşa ve hariciye nazırı Asım Bey Çankov tarafından sunulun muhtıranın mahiyetini tamamiyle anlamışlardı. Türk hükümetini en çok kuşkulandıran cihet ise: Başta İngiltere olmak üzere Rus emellerine karşı koyan devletlerin müzaheretinden mahrum olmak ve Rusya ile karşı karşıya kalmaktı. Dolayısiyle Babıâli'nin bu "yalnızlığa" imkân vermemesi ve diğer büyük devletlerin müzaheretini sağlamak için azamî gayreti sarfetmesi gerekiyordu. Diğer yandan Rus hariciyesinde bu sıralarda hâkim olan zihniyete göre: Evvelâ Türkiye'nin muvafakatini sağlamak ve sonra Fransa ile İngiltere'nin tasviplerini elde etmekti. Mamafih çok geçmeden Rus isteklerinde ba~ı değişiklikler görüldü ve her halde bunlar Türkiye'yi fazla ürkütmemek arzusundan ileri gelmişti. Bu değişiklik, Çankov tarafından Asım Bcy'e, resmen sunulan yeni bir muhtıra (pro-memoria) veya "Declaration"da belirtilmişti.

Çankov tarafından 27 Kasım 1911 tarihinde Asım Beye sunulan bu muhtıra, Said Paşa'ya sunulan "muhtıra"dakinin hemen hemen aynısı olup, ancak 4. maddenin üçüncü bendinde değişiklik vardı. Değişen paragraf şöyle tanzim edilmişti: "Rus ve Türk hükümetleri meseleyi aralarında kararlaştırdıktan sonra, vaktiyle Boğazlar anlaşmasını imzalamış olan devletlere bildireceklerdir". Metindeki hu değişiklik Babıâli'yi kandırabilmck veya fazla ürkütmemek maksadıyle yapılmıştı. Yani Rusya'nın herşeyden önce meseleyi Türkiye ile haşhaşa halletmek istediği aşikârdı.

"Muhtıra"daki 4. madde 1. benddeki "bitişik topraklara teşmil etmek" ibaresi oldukça kapalı geçilmişti; bununla ne kastedildiği açık değildi. Halbuki Rusların bundan ne demek istedikleri yukanda belirtildiği üzere, Ncratov tarafından 5 Ekim 1911 de Paris'e Izvolski- ye yazılanlarda açıkça belirtilmişti: "Rusya bitişik toptakların işgalini" istiyordu.

Çarıkov'un Asım Beye sunduğu "muhtıra"sında, 4. maddesi ve 3. paragrafında: Rusya, Türkiye'nin evet cevabını aldıktan sonra,

1 Yusuf Hikmet Bayur, *İnkılâp tarihi,* Cilt II. Kısım I. 140 vd.

durumu diğer devletlere bildirecekti. Halbuki Sadrazam Said Paşa'ya hususî olarak sunulan muhtırada: Rusya'mn harp gemilerinin Boğazlardan serbestçe geçmeleri hususunda önce diğer devletlerle anlaşmış olmasını tazammun ediyordu. Nitekim, nazır yardımcısı Nera- tov'un imzası ile Izvolski'ye gönderilen talimat bunu göstermekte idi. Az sonra Londra'daki Rus elçisi Beckendorf'a bu cihet bildirilmişti.

Fransa'mn tutumu sarih olmamakla beraber, bu meselede Rusya'ya hayırhah gibi görünüyordu. Halbuki hariciye nazırı Lord Grey ta baştan şüpheli bir tavır takınmış ve " 1908 de beyan edildiği gibi, ingiltere'nin Rusya tarafından Boğazlar meselesini yeniden görüşmek istemesine prensip itibariyle muhalefet etmiyeceğini" bildirmişti.[1] Rusya için Almanya ve Avusturya'nın da alacakları tavır önemli idi. Mamafih Alman hükümetinin bu hususta Rusya'ya pek de müşkilât çıkarmıyacağı tahmin ediliyordu Fakat Alman hükümetinin bu görüşüne istanbul'daki Alman elçici Marschall şiddetle karşı koydu. Alman hariciyesine göre: Rusya'nın Boğazlarda serbestlik kazanmasına ingiltere'nin nasılsa karşı koyacağından, Alman hükümetinin bu hususta Rusya'ya karşı fazla işgüzarlıkta bulunmasına lüzum yoktu. Halbuki büyük elçi Marschall bu kanaatta değildi.

Marschall, Çarıkov'un .Asım Beye muhtırasını sunmasından hemen sonra, bunun muhteviyatını öğrenmişti; Rus emellerinin mahiyeti ve bunun Almanya için sebeb olacağı tehlikeleri hakkında hariciye nazırı Kiederlen-VVachter'e, 30 Kasım 1911 tarihinde, uzun bir rapor göndermişti. Alman büyük elçisinin belirttiği veçhile: "Rus zırhlıları Karadeniz Boğazı'ndan geçerse, Rusya istanbul'a hâkim olacaktır .. .Sultanda yavaş yavaş Buhara emirinin mevkiine düşecektir .. .Türkiye'nin Avrupa'daki arazisi tamamen "a la merci de la Russie" (Rusya'nın insafına kalmış) olacaktır. Marschall yazısına devamla şunları belirtmişti: "Eğer Almanya, Rusya'nın bu isteklerine karşı koymazsa, Almanya'nın Türkiye'de prestiji tamamen kırılacak ve Türkiye de kolaylıkla "Ittifak-ı müsellese" tarafına geçecektir; dolayısiyle yirmi yıldan beri başarı ile tatbik edilen Alman siyaseti de iflâs etmiş olacaktır."[2]

Büyük elçinin bu yazısından sonra da Alman hariciyesinin eski görüşünü muhafaza ettiği, yani Rusya'ya karşı açıkça vaziyet almak

1 Y. Hikmet Bayur, *İnkılâp tarihi,* Cilt II. Kısım I. 155 vd.

2 *DU Grosse Politik,* Bd. 30, I. No. 10987.

tan çekindiği görüldü. Marschall bunun üzerine Başvekil Bethman- Hollvveg'e uzun bir rapor yazarak Almanya'nın bu meselede takip etmesi gereken siyaseti anlattı. Mesele Kayzer VVilhelm Il.e intikal edince, Kayzer, MarschalPm görüşünü destekledi: Yani Almanya, Rus harp gemilerinin Boğazlardan geçmesine müsaade etmiyecekti. Mamafih Alman hükümetinin bu hususta Rusya'ya karşı açıkça vaziyet almasına lüzum kalmadan, mesele kendiliğinden kapandı.

Asım Bey, Londra büyük elçisi Tevfik Paşa vasıtasiyle, İngiliz hükümetini Rus isteklerinden haberdar etmişti.[1] Osmanlı elçisi tarafından Foreign Office'e (hariciyeye) sunulan bir tezkerede (aide- memoire): "Rusya'nın, Türkiye'ye belli şartlar altında bir ittifak teklif ettiği" yazılı idi.[2] İngiliz hükümeti de durumu bu açıdan incelemiş ve şu neticeye varmıştı: "Şayet İngiliz harp gemilerine de aym haklar tamnacaksa, yani onların da Boğazlardan geçmeleri kabul edilirse, İngiliz hükümetince Rus savaş gemilerinin Boğazlardan geçmelerine karşı gelinmiyecektir." Bu görüş, 1908 de Lord Grey tarafından tzvolski'ye bildirilenin aynısı idi.

Halbuki bu şekil Rusya'nın işine asla gelmiyordu. Çünkü bununla Karadeniz'den İngiliz donanması tarafından tehdid edilmesine yol açılabilecekti. İngilizlerin bu tutumu, İstanbul'da Çarıkov tarafından girişilen teşebbüsün (demarclıe'ın) başarısızlıkla biteceğinin bir delili idi; dolayısiyle Rus hariciyesinin de bu teşebbüsten "yüzlerini gözlerini bulaştırmadan" (yani prestijini kaybetmeden) sıyrılması icabedecekti. Zaten tam o sıralarda, Çankov'un sunduğu muhtıranın cevabı Babıâli tarafından resmen verilmişti.

Said Paşa'nın imzasını taşıyan 8 Aralık 1911 tarihli bu Türk cevabında şunlar yazılı idi: "Berlin Kongresi tarafından da tasdik edilmiş olan 1871 yılı "Londra Mukavelenamesi"ne tevfikan, gerek sulh ve gerekse lıarp zamanında, Rus donanmasımn Boğazlardan geçmesine istisnaî olarak dahi, Devlet-i aliyye müsaade edemiyecektir." "Osmanlı arazisinin dokunulmazlığını temin maksadıyle Boğazlar üzerindeki bütün hak ve salâhiyetlerinin Osmanlı milleti ve onun hükümdarına ait olduğu" da ayrıca belirtilmişti.[3] Yani, Babıâli, Çarıkov'un muhtırasına sarih bir "hayır" cevabı vermiş ve yürürlük

1 P. R. O/F. O. Cabinett Papers 37/108, files 48367.

2 Aym y. Cab. Papers 37/ 108. 45.A.

3 Yusuf Hikmet Bayur, *inkılâp Tarihi,* Cilt. II. Kısım I. 150 vd.

teki "Boğazlar rejimi"nin katiyen değiştirilemiyeceğini bildirmişti.[1] Bu red cevabı karşısında Rusya'mn ya Boğazlan zorlamak için Türkiye'ye karşı harekete geçmek veya bu meselenin üzerine sünger çekmek şıkkı kalıyordu. Rus hariciyesi ikinci şıkkı tercih etti; çünkü bu tarihlerde Rusya harbe başladığı takdirde, karşısında yalnız Almanya değil İngiltere'yi de bulmaktan çekinmişti.

Bu meselenin "kapatılması" gayet basit bir tarzda icra edildi. Çarıkov'un muhtırasını sunduğu zamanda Rus hariciye nazırı Sazonov hasta idi ve tedavisi için İsviçre'de bulunuyordu. Dolayısiyle bütün bu olup bitenlerden "resmen" haberi yoktu. Sazonov, iyileştikten sonra, St. Petersburg'a döndüğünde, İngiltere'nin menfî tutumu da anlaşılmış ve Babıâli'den de "red" cevabı alınmıştı. Sazonov bu defa bütün bu "Boğazlar meselesi"nden kendisinin asla haberi olmadığı ve bütün bunların sırf İstanbul'daki Rus elçisi Çarıkov'un şahsî teşebbüsü olduğunu iddia etti; yani bu meseledeki bütün başarısızlık Çarıkov'un omuzlarına yüklendi. Sazonov, bu maksatla. 9 Aralık 1911 tarihinde "Le Matin" gazetesinin St. Pctersburg'daki muhabirine verdiği beyanatında: "Rusya'nın Boğazlara ait hiçbir talepte bulunmadığını" söylemek suretiyle, Çankov'un "demarehe"- ını külliyen inkâr etti.[2] Diplomatik tarihte emsaline az rastlanır bu inkâr, haddizatında Rusya'nın hem zaafı hem de diplomatik başarısızlığının bir ifadesi oldu.

St. Petersburg'daki diplomatik mahfiller'e, Çarıkov'un Istanbul- da kendiliğinden hareket ettiği ve talimatları aşarak Babıâli nezdinde birtakım taleplerde bulunduğu inandırılmak istenmişti. Halbuki Alman, İngiliz ve Fransız ve bilhassa İstanbul diplomatik çevreleri bunun hiç te öyle olmadığını gayet iyi biliyorlardı. Rus hariciye nazın yardımcısı Neratov'un imzası ile Paris'e, Londra'ya ve İstanbul'a gönderilen yazılar meselenin iç yüzünü aydınlatacak mahiyette idi. Sazonov da meseleyi kapatmak için, Çankov'u İstanbul'dan geri çağırdı. Onun yerine de, Rus hariciyesinde mühim bir mevki işgal eden ve biraderi de Viyana'da sefir olan Michail Giers tayin edildi.

Çarıkov "hatırat" ında, bu "demarche'Y yaparken, kendisine gönderilen talimatları aşmasından bahsediyorsa da, "şahsını öne sür

1 İstanbul'da çıkan ve yarı resmi sayılan "Yeni Gazete"nin 6 Aralık 1911 tarihli nüshasında: "Hiç bir Osmanlı Hükümeti, Osmanlı -Türk Devletinin Rus vassalı olabileceğini bir dakika bile düşünemez ve dolayısiyle Babıâlinin Rus tekliflerini kabul edemiyeceği muhakkaktır" sözleriyle, Çarıkov' un tekliflerine red cevabı verildiğini açıklamıştı.

2 *İstoriya diplomatii,* II, 209/10.

düğünü ve başarısızlık takdirinde Rus hükümetinin müşkül bir duruma düşürülmemesi düşünüldüğünü" kaydetmektedir.[1] Mamafih Çarıkov'un böyle bir teşebbüse girişirken yalnız nazır yardımcısı Neratov'un muvafakatma değil, tedavi edilmekte olan Sazonov'un da bilgisi altında hareket etmiş olması lâzım gelir. Çarıkov, galiba, "tarihî gaye"ye ulaştığı takdirde (yani yeni bir Hünkâr İskelesi Anlaşması akdedildiği takdirde) Rusya'nın en büyük şahsiyetlerinden biri derecesine yükselmeyi hatınndan geçirmişe benziyor. Eğer böyle düşünmüşse, Çarıkov'un bu sırada Türkiye'nin siyasetini idare edenleri hiçe saydığı ve onları kolayca "aldatabileceğim" zannetmiş olmalıdır. Halbuki, gerek Said Paşa ve gerekse Asım Bey, Çarıkov'un zannettiği kadar ehliyetsiz ve "safdil" kimseler değildi ve Rus elçisinin oyununa gelmemişlerdi.

Çarıkov'un "demarche"ı bu suretle hiçbir netice vermeden kapandı ve Çarıkov'u da "yerinden olmasına" götürdü. Mamafih bu Rus teşebbüsü Rusya'nın Boğazlar üzerindeki emellerinin ne olduğunu bir defa daha göstermiş ve Rusya'mn ilk fırsatta bunun halli için harekete geçebileceğini teyid etmişti. Diğer yandan, Fransa ve İngiltere'nin Rusya ile dostluklarına rağmen, Boğazlar meselesinde Rusya ile tam bir anlaşma halinde olmadıkları da görülmüştü. Çarıkov'un yerine gelecek olan elçinin, Rusya'nın İstanbul'da epey sarsılmış olan prestijini koruması pek o kadar kolay olmayacaktı.

Yeni İstanbul elçisi Michail Giers, Çar Aleksander III. zamanında, Çorçakov'dan sonra hariciye nazırı olan ve aslen Finlândiya'daki isveç menşeli Nikolay Giers'in oğlu idi. Erkenden hariciye mesleğine intisab eden Michail Giers, 1895 den itibaren türlü memleketlerde Rusya'yı temsil etmişti; 1895 de Rio de Janeiro'da, 1898 den itibaren Pekin'de, 1901 de Münich'te (Bavyera Kiralı nezdinde) ve 1902 den itibaren dc Bükreş'te Rus elçisi idi. Uzun zaman Bükreş'te kalması hasebiyle, Balkan ve Türkiye meseleleri ile yakından ilgilenmek imkânını bulmuştu. Biraderi de Viyana'da Rus elçisi idi.

M. Giers, kendisinden önceki Rus elçisi Çarıkov'a hiç benzemiyordu. Giers'in her hali ve tavrından sadec't siyasî meselelerle ilgilendiği ve bunun dışında hiçbir şey ile alâkadar olmadığı-görülmekte idi. Çankov ne kadar Türk çevreleri ile düşüp^ kalkmayı ve resmi kabuller tertibini sevmişse, Giers te o nisbettc Türklerden uzak kalıyor, onlara ehemmiyet vermiyor gibi bir hali vardı. Kendi

1 N. V. Tcharykov, *Glymps oj high Polilics,* p. 276.

sinin zaten Türkleri hiç sevmediği ve saymadığı, onlar hakkında daima menfi görüş sahibi olduğu bilinmektedir.[1] İşte böyle bir zat, şimdi Balkanlarda büyük meselelerin zuhur ettiği bir sırada en önemli ve en büyük bir devleti İstanbul'da temsil etmekte idi.

Giers İstanbul'a geldiği sıralarda (Mart 1912), Türk-ltalyan harbi devam etmekte idi. Dolayısiyle, Rus elçisinin bu harple ilgili bazı meselelerle meşgul olması ve Babıâli'ye Rus görüşlerini ikide bir hatırtlatması ve birtakım taleplerde bulunması icabedecekti. Zuhur eden yeni meselelerin başında yine eski Boğazlar meselesi vardı. Babıâli'nin Boğazları ticaret gemilerine kapatması, Rus elçisi tarafından "protesto"lara sebebiyet vermekte idi. Çanakkale Boğazı'nın 19 Nisan'dan 18 Mayıs'a kadar bir ay kapalı kalması, Rus hububat ihracatını büyük zarara uğratmış ve Giers de Boğazların açılması hususunda büyük gayretler sarfetmişti.

Dolayısiyle Giers de Çarıkov gibi "Boğazlar Meselesi"nde Rusya'nın lehine olarak bir çözüm yolu arayıp bulmalı idi. Rus harp gemilerine "serbest geçit" hakkı tanınsa bile bu mesele halledilmiş sayılamazdı; Çünkü Türkiye harbe girdiği takdirde, ticaret gemilerini Boğazlardan geçirmiyebilirdi. Hatıra gelen çözüm yollarından biri de, belki "Boğazların tarafsızlığı" olabilirdi; yani Boğazlar üzerinde milletlerarası bir kontrol sisteminin tatbiki kabul edilebilirdi; Türkiye'nin Boğazları tahkimine izin verilmeyecek ve Boğazlar bütün milletlerin ticaret gemilerine açık tutulacaktı. Fakat bu hal tarzı da Rusya'nın işine yaramazdı. Çünkü Boğazlarda müdafaa tertibatı bulunmayışından istifade ile, her hangi bir (büyük) devlet burayı el çabukluğu ile ele geçirebilirdi. Şu halde Rusya için tek bir çare kalıyordu: Boğazları ve bitişik sahayı tamamiyle Rusya'nın işgali altına koymak. Bunun gerçekleştirilmesi için ise ya Türkiye'ye karşı harp açarak Boğazları ve İstanbul'u işgal etmek veya diplomatik yollarla tedricen buna zemin hazırlamak, Türkleri "yumuşatmak" ve elverişli fırsat zuhur edince derhal harekete geçip bir "olupbitti" yaratmaktı.

1 Sir Getard Lowther to Lord Grey, Constantiniple January 15, 1913. Reports on Heads of Foreign Missions in Gonstantinople. P.R.O/F.O. 371/1788, files 5021: he (Giers) is Russian to the backbone, and very anti-Turk, and never pretends to view a question from the point of fairness, but only from that of advantage to Russia. He appears to have a special delight in delivering threats at the Sublime Porte.

lzvolski'nin 1908 de bu maksatla girişdiği teşebbüsün başarısızlıkla neticelendiğini görmüştük. Çarıkov'un 1911 Ekim'indeki "demarch"ının yine İngiltere'nin mukavemeti ile karşılaştığı az önce görülmüştü. Bunun üzerine Rus hariciye nazırı Sergey Dmitriyeviç Sazonov bu meseleyi çözmek maksadıyle Rus siyasetine yeni bir istikamet vermek niyetinde idi: Balkanlardaki devletleri, Avusturya- Macaristan'a karşı bir ittifak halinde birleştirirken, Boğazların da Rusya'nın eline geçmesi için gerekli tedbirler alınmış olacağı sanılıyordu.

Balkan harpleri zamanında Rusya'nın tutumu ve Boğazları ele geçirme tasarısı

Bosna-Hersek'in Avusturya-Macaristan tarafından ilhakı, Rusya'nın Balkanlardaki siyasî emellerini alt-üst etmişti. Bunun üzerine Rus hariciye nazırı İzvolski, 1909 dan itibaren, çok gizli olarak, Bulgaristan ve Sırbistan'ı Avusturya'ya karşı bir "ittifak" akdine teşvike başladı. Fakat bu iş o kadar kolay değildi; Çünkü "Makedonya" meselesinde Sırplar ve Bulgarların anlaşması imkânsız gibi görülüyordu. Bulgarlar, Makedonya'nın tamamiyle kendilerine ait olması lâzım geldiğini iddia ediyorlar, Sırplar da hiçbir şey vermeğe yanaşmıyorlardı. 1910 da lzvolski'nin halefi olan Sazonov, nihayet uzun gayretlerden sonra, bu iki kardeş milletin arasını buldu ve 30 Mart 1912 tarihinde Bulgaristan ve Sırbistan arasında bir "ittifak" akdedildi.[1] Buna az sonra Kardağ ve Yunanistan da katılınca tam bir "Balkan bloku" teşekkül etti. Bu blok, güya, Avusturya'nın Balkanlarda daha fazla nüfuz kazanmasını engellemek maksadıyle yapılmıştı; fakat bunun en yakın gayesi Osmanlı hâkimiyeti altındaki sahayı ele geçirmek ve paylaşmaktı. Nitekim o sıralarda St. Petersburg'u ziyaret eden Fransız başvekili ve hariciye vekili Poincard'ye bu ittifakın metni gösterildiği zaman, oda bu anlaşmanın "l'instruman dc la guerre" sözleriyle tam teşhisini koymuştu.[2] Hakikaten bu "ittifak" tam bir "harp aleti" idi ve her şeyden önce Türkiye'ye karşı yöneltilmişti. Mamafih Poincarö, Fransa'nın sırf Balkan meseleleri yüzünden "bir harbe girmek istemediği ve harbin ancak

1 *İstoriya diplomatii* ,11, 220. Balkan anlaşması için esas eser: (Bulgar Başbakanı) M. Gejov, *Balkanskiy soyuz, vspominaniya i dokumenty,* Petrograd 1915; Fransızcası: *VAlliance lialkaniqve,* Paris 1921.

2 *Documents diplomatiques* .... Les Affaires Balkaniques, T. I. p. 38.

Almanya tarafından bir hücum olduğu takdirde çıkabileceği" hususundaki beyanatı, Rus siyasî ve askerî çevrelerinde iyi karşılanmamıştı.

Mamafih Sazonov'un bu "Balkan bloku" nu teşkile çalışırken, Balkanlardaki harbin hemen çıkmasını arzulamadığı anlaşılıyor. İşin aslı, çıkması artık pek muhtemel görünen Avrupa'daki umûmî harbe, Rusya'nın, "Balkan bloku" devletlerini de yanıbaşına alarak hazırlıklı bir şekilde harbe katılması isteniyordu. Yani Almanya ve Avusturya-Macaristan'a karşı savaş başladığı zaman, Rusya, otomatik olarak bu "Balkan bloku"nu kendi tarafına çekecek ve Balkanlarda derhal üstün bir durum sağlıyacaktı. Bu yapıldığı takdirde de Türkiye'nin mukadderatını halletmek Rusya için gayet kolay olacağı sanılıyordu. Halbuki Rusya bu hesaplarında yanıldı. Çünkü "Balkanlardaki kardeş devleder" ağabeylerinin (yani Rusya'nın) sözünden çıkarak her biri kendi menfaatlerini elde etmek maksa- diyle hemen harbe başladılar. Rusya ise bir an evvel Türk-ltalyan harbinin bitmesi ve barışın sağlanmasını arzu ediyor ve bunu müteakip, askerî hazırlıklarına, bilhassa Karadeniz'deki donanma inşaatına hız vermek süratiyle, gelecek büyük harbe hazırlanmayı tasarlıyordu. Harp hazırlıkları bitirildikten sonradır ki, Rusya, istediği tarzda harekete geçebilecekti. Fakat "Balkan bloku" devletleri 1912 yılı Ekim'in ikinci haftasından itibaren harbe başlamışlardı.

İlk önce Blok'un en küçük devleti olan Karadağ 9 Ekim (1912) tarihinde Türkiye'ye karşı harp ilân etti; 17 ve 18 Ekim tarihlerinde de Bulgaristan ve Sırbistan harbe başladılar; az sonra Yunanistan da Türkiye'ye saldırdı.[1] Türkiye bu harpte tamamiyle gafil avlanmıştı. Meselenin en acı tarafı, meşrutiyeti müteakip ilgili askerî makamlar, başta Harbiye nezareti, ordunun teşkili, talimi ve teçhizi cihetlerine gerekli önemi vermemişlerdi. Almanya'dan getirilen çok miktarda Krupp topları bulunmasına rağmen, bunları kullanacak doğru- dürüst zabit ve topçu efrat yoktu. "lhtilâl"den sonra ordunun siyasetle uğraşmasının en tabiî neticesi olarak, ordu harp kabiliyetinden çok şey kaybetmişti.

Osmanlı ordusunun seferberliği dahi yapılamamış ve harp başlar başlamz derhal şaşkınlık başgöstermişti. Bulgar,Sırp ve Yunan

1 Harbin çıkışma ait teferruat: Yusuf Hikmet Bay ur, *İnkılâp Tarihi,* Cilt II. kısım I. (Ankara) 1943 s. 289 ve devamı.

kuvvetleri derhal "muzafferane" yürüyüşe başladılar. Osmanlı ordusu, 24 Ekim (1912) tarihinde Çorlu yanında Bulgarlar tarafından kat'î yenilgeye uğraüldı ve Türk kıtalan intizamsız bir halde Çatalca hattına çekilmek zorunda kaldılar. Bu suretle harbin başlamasından bir hafta on gün sonra, İstanbul ve Boğazların Bulgarlar tarafından tehdid edilmesi, durumun fecaatini açıkça ortaya koymuştu. Sırplar ve Yunanlılar ile Karadağlılar da Osmanlı topraklarına girdiler ve birçok kasaba ve şehir ele geçirdiler; mamafih Yanya kalesi düşmana şiddetle karşı koydu; aynı veçhile Edirne de Bulgarlara karşı başarı ile müdafaa edilmekte idi. Fakat harbin umumî gidişatı Osmanlı ordusunun tam bir yenilgeye uğraması merkezinde idi. Hele Bulgarların İstanbul'a yaklaşmaları, yalnız Türkiye'de değil, Rusya'da dahi, yalnız beklenmedik bir hal değil, büyük bir endişe kaynağı olmağa başlamıştı.

Bulgarların Boğazlara doğru âni ilerleyişleri Rusya'da ne kadar telâşa sebebiyet verdi ise Viyana ve hattâ Berlin'de o derecede memnunlukla karşılanmıştı. Bazı Avusturya ve Alman gazeteleri Bulgarların İstanbul'u ele geçirmelerini temenni ederek yazılar neşrettiler. Balkanlı küçük bir devletin, Rusya'nın muvafakatini almadan Boğazlara hâkim olması, Rusya'nın bu yoldaki emellerini baltalaması itibariyle, Viyana ve Berlin'deki bu tutum ayrıca manidardı. Halbuki Rusya buna asla muvafakat edemezdi: Bulgarların Boğazlara inmesine hiçbir veçhile müsaade edilemezdi.

Nitekim daha 20 Ekim (1912) tarihlerinde, yani Bulgarların ilk başarı haberinin St. Petersburg'a ulaşmasından hemen sonra, Rus bahriye nazırı İ.K. Grigoroviç, Karadeniz donanması kumandanına tel çekerek, "İstanbul'da başgöstermesi mümkün olan karışıklıklar dolayısiyle Rus harp gemilerinin harekete hazır olmaları gerektiğini" bildirmişti. İcabederse bütün donanmanın dahi İstanbul'a gündcrilebilcccği dc kaydedilmişti.[1] 24 Ekim (1912) Çorlu'daki Bulgar zaferinden hemen sonra Bahriye nazırı, Çar Nikola II.'ya telgrafla müracaatla, "Karadeniz donanması kumandanının doğrudan doğruya İstanbul'daki Rus elçisi ile temas ederek, elçiden alınan talimata göre hareket etmesi ve gerekirse bütün donanmanın İstanbul'a gönderilmesi" hususunda Çar'ın müsaadesini istemiş ve bu baptaki müracaatının Rus hariciyesinin tasvibi ve başnazırın bilgisi dairesinde yapıldığını

1 Ya. Zakhrr. *Kontlanliıopol' i prolin* (İstanbul vc Boğazlar), K.A t. 6. (1924) s. 51.
i Ya. Zaklıer, K.A l. Ü (1924) s. 51.

1912 yılı Ekim sonlarında İstanbul'a Rus donanmasını göndermek kararını almış bulunuyordu.

Bahriye nazırının bu müracaatı Çar Nikola II. yı epey şaşırtmıştı; çünkü durumun bu kadar nezaket kcsbettiğinden asla haberi olmadığı gibi, Bulgaristan'ın birdenbire bu derecede büyümesine hiçbir veçhile muvafakat edemezdi. Avusturya-Macaristan'ın Bulgaristan'a karşı müsamahakâr bir tavır almasının da Rus mahfillerini epey sinirlendirdiği anlaşılıyor; çünkü Avusturya'nın, Bulgaristan'ın "Ayastefanos Barışı" sınırlarına kadar genişletmesini tasvip ettiği sezilmekte idi. Çar Nikola II. Bahriye nazırının bu müracaatını biraz da sinirli bir eda ile tasvip etti ve "muvafakat ediyorum" şerhini koydu. Bunun üzerine, 26 Ekim 1912 tarihinde de, istanbul elçisi M. Giers'in, galiba bir müddet önce kendisine verilmiş olan, "icabında Karadeniz donanmasına, St. Petersburg'a sormaksızın donanmayı talep etmek" salâhiyeti de teyid edilmişti. Bu suretle, 1897 de Nelidov'un bu kadar arzuladığı böyle bir salâhiyet, bu defa Gicrs'e verilmiş oluyordu.

Bu tarihlerde M.Giers'e gönderilen telgrafta ezcümle şunları okuyoruz: "Türk ordusunun gayri muntazam bir şekilde çekildiği zaman istanbul'da vukubulması muhtemel karışıklıklar sırasında, kendi halinde yaşayan Hıristiyan ahaliyi korumak zarureti karşısında, (Rus) donanmasını çağırmak mecburiyeti doğacağı gibi, bir de, Bulgar ordusunun İstanbul'a girdiği zaman, hatırı sayılır bir Rus donanmasının İstanbul sularında bulunması gerektiği mülâhazası da böyle bir çağında bulunmayı da icabettirecektir; İstanbul ve Boğazlar'a dair karara varılacağı zaman, Rusya'nın menfaatleri ile bağdaşamıyacak hükümlerin bulunmaması hususunda bu donanma gerekli baskı icrasına imkân verecektir." [1]

Halbuki Rus hükümetinin esas maksadı, yalnız İstanbul ve Boğazlar hakkında Rus menfaatlerine aykırı kararların önlenmesi değil, çok daha ileriye gidiyordu. Bu ciheti, Rus deniz makamında 20 Ekim 1912 tarihinde tanzim olunan bir vesika aydınlatmaktadır. Bu münasebetle şu hususlar kaydedilmişti: "Isyanbul'da karışıklıklar çıkarsa, oraya Rus harp gemilerinin gönderilmesi ihtimali kuvvetlidir; Rus elçiliğinin korunması ve umumiyetle Rus menfaatlannm gözetilmesi maksadıyle karaya bir miktar asker çıkarmak da icabedecektir; (karaya çıkarılan) komandoları zayıf bırakmamak

1 Aynı y. s. 52.

için de gemilerde bir miktar mitralyöz birliklerinin bulundurulması gerekecektir.

Şayet karaya çıkarılan ilk kıtalar az gelir ve karışıklıklar büyüyerek tam bir ihtilâl halini alırsa, diğer devletler kendi menfaatlerini korumak ve teb'alarını himaye etmek maksadıyle İstanbul Boğazına kuvvet göndermeğe acele edeceklerdir; yani vaktiyle Çin- de "Bokser ayaklanması"nda olduğu gibi. Rusya, yakınlığından faydalanarak, Boğaz'a daha çok kuvveti daha kolayca sevkedebilir; bilhassa diğer devletlerden daha evvel davranmalı ve oraya daha evvel çokça kuvvet göndermeliyiz; bununla biz (Rusya) müzakereler başladığı zaman en öndeki safta yer alabiliriz.

En küçük hadiseyi bahane ederek Boğaz'a çokça asker gönderip, meselâ Büyükdere'yi işgal etmeliyiz; bununla İstanbul içindeki askerî birliğimiz de korunmuş olur ve Büyükdere'deki Rus kıtaları İstanbul'un içindeki Rus birliği için ihtiyat vazifesini görür. Büyük- dere'nin çok uzun bir zaman için işgali uzatılabilir ve böylece bize, orada büsbütün kalmamıza imkân sağlanmış olur. Büyükdere'yi iyice elde tutmamız ise, artık çözülmesi elzem olan Boğazlar meselesinin yarı yarıya lehimize halledilmesi olacaktır.

Eğer harekete geçmek için münasip bir vesile çıkmazsa, bunun tarafımızdan sun'î olarak yaratılması gerektir; şayet bütün Boğazları işgal etmemiz mümkün değilse, Büyükdere'nin dahi Rusya için çok büyük bir önemi olduğu göz önünde bulundurulmalıdır."[1]

Bu vesikadan açıkça anlaşıldığı üzere, Karadeniz Rus donanmasının, 1912 Ekim 20 lerinde İstanbul Boğazına girmesi ve Rusların "Büyükdere"yi işgalleri nerede ise kararlaştırılmış gibiydi. Bunun gerçekleşememesi o sırada zuhur eden yeni gelişmelerle bağlı oldu. Evvelâ, Bulgarlar Çatalca'daki tahkimli hattı geçemediler ve burada çok şiddetli bir Türk mukavemeti ile karşılaştılar; dolayısiyle Rusların bekledikleri gibi "intizamsız bir Türk çekilişi ve İstanbul'da karışıklıklar da" zuhur etmedi. Sonra, tabiî meselenin en mühim tarafı, Ruslar İngiltere'nin müdahelesinden çekindiler. Fakat hepsinden de önemli olan husus da: Bu tasarıyı (yani İstanbul'a asker çıkarmak işini) başarmak için, vaktiyle olduğu gibi, şimdi de Rusların elinde gerekli taşıt

I Ya. Zakher, KA t. 6. (1924) s. 53.

ti.[1] Bundan başka, Kasım ortalarında Türkiye ile Balkanlı müttefikler arasında bir "mütareke" akdi ve barış müzakerelerine girişilmesi de, şimdilik Rus müdahelesini geciktirmiş oldu.

Mamafih Rus hükümeti "Boğazlar üzerindeki tasarısı"ndan asla vazgeçmiş değildi. Bilâkis ilk fırsatta bunun gerçekleştirilmesine çalışacaktı. Nitekim bu yolda projeler ve plânlar hazırlanması için ilgili dairelere, deniz kurmay zabitlerine görevler verildi. İşte bu projelerden biri, Karadeniz ikinci hareket dairesi başkanı deniz kurmayı üsteğmen Nemits tarafından tanzim edilen 25 Kasım 1912 tarihini taşımaktadır.[2] Bu "rapor" daha yüksek kademedeki zabitlerin bu yoldaki çalışmalarına esas teşkil etmiş ve en üst kademelerde, Bahriye nezaretinde dahi makbul tutulmuştur. Öneminden ötürü bu raporun ana hatlarını naklediyoruz.

üsteğmen Nemits, Rusya'nın Boğazları ele geçirmesi lüzumunu, bu hususta kendisinden önce raporlar tanzim edenlerin hilâfına olarak, stratejik değil, tamamiyle "ekonomik" (ticarî) esaslara dayandığını isbata çalışmıştı. Bu hususta, 1912-1913 yıllarındaki gelişmeler, yani İtalyan ve Balkan harpleri dolayısiyle Boğazların Türk makamları tarafından sık sık kapatılmasından doğan neticelerin tesiri kendini göstermiş olmalıdır. Rapor'un yazarına göre: Böyle bir durum, yani Boğazların kapatılması keyfiyeti, endüstrileşmiş hiçbir devletin tahammül edemiyeceği kadar küçültücü bir muameledir. Rusya'nın büyük ve kudretii bir devlet ve endüstrisinin de gelişmekte olması karşısında şimdiki nizamın er veya geç değişmesi mukadderdir. Dolayısiyle Rusya'nın her zaman için (yani harp zamanlarında da) Boğazlarda ticaret gemilerine serbest geçit hakkı temin etmesi şarttır. Nemits, Rusya'nın buna ulaşmasının, Boğazların ve bitişik sahanın Ruslar tarafından temelli olarak işgali ile ancak sağlanabileceği neticesine varmıştı.

Şimdiye kadar Rusya bu hususta İngiltere (ve sonraları) Almanya'nın mukavemetleri ile karşılaşmıştır; fakat, Rusya tarihi gelişmesi icabı muhakkak büyük (ve kudretli) bir devletin hakkının nasılsa tanınacağından emin olduğundan beklemek mecburiyetinde bulunuyordu. Fakat, Nemits'e göre : Son aylarda (Balkanlarda) hasd olan vaziyet Rusya'nın yeni bir hareket tarzını

1 Ya. Zakher, KA t. 6(1924) s. 53.

2 Y'ine, ss. 54-57.

tamamlanmış bulunuyor ve belki de hali hazırda Avrupa'da bir "Umumî Slav ittifakı" akdinin eşiğinde bulunuyoruz. Rusya böyle bir gelişmeden sadece memnunluk duyacaktır. Fakat aynı zamanda, Türk Boğazlarıma çözülmesi gibi büyük bir siyasî meselenin de sırası gelmiş bulunuyordu. Bu ise Rusya için bir umumî Slav değil, tamamiyle Rus meselesidir. Dolayısiyle bunun halli de bu açıdan yürütülmelidir.

1 Ya. Zakher, KA t. 6 (1924) s. 56.

çaktır; fakat Nemits, bunun ancak başka bir devletin (İngiltere veya Almanya'nın) taviz olarak, Çanakkale Boğazı'nı ele geçirmeğe kalkışması takdirinde, yapılmasını tavsiye etmiyor.

Nemits, bu mülâhazaların ışığı altında şu neticeye varıyor: Şu anda devam etmekte olan Slav-Türk ihtilâfının (Balkan harbinin) halli sırasında, Rusya'nın siyasî gayelerini şu esaslar üzerinde gerçekleştirdiği takdirde tatmin edilmiş olacaktır: Rusya başka hiçbir Avrupalı devletin dahli olmaksızın Türkiye ile akdedilecek bir muahede ile, Rus harp gemilerine, istenildiği zaman (yani harp zamanında da) istanbul ve Çanakkale Boğazlarından serbest geçit hakkı tanınması; Rusya'ya harp gemileri için, istanbul Boğazı'nda, Marmara sahillerinde ve Adalar Denizi'nde tahkimli dayanak noktaları bulundurmak hakkı verilmesi; aynı zamanda Boğazların ve Marmara sahillerinin Türkiye'nin tasarrufunda kalmasında ısrar etmesi; Marmara Denizi'nin çıkışında veya sahillerinde üçüncü bir devletin (üssü) olmasına müsaade edilmemesi; Boğazların miletlerarası tarafsız bir hale getirilmesine karşı konulması ve Babıâli'den Boğazların tahkim edilmeyeceğine ait taahhüt alnması, Boğazlarda mayın tarlaları yapılmaması ve Türkiye'nin donanma bulundurmaktan külliyen vazgeçmesi.

Bütün bunlar elde edildiği takdirde, Nemits, Rusya'mn "Yukarı Boğaz" kısmında "tahkimli bir mevki" yapması hakkını da elde etmesi gerektiğini kaydetmişti; fakat yukarıda da belirtildiği üzere, eğer buna karşılık bir taviz kabilinden, istanbul Boğazı'nın bir kısmının işgali Çanakkale Boğazı veya Adalarda başka bir devlet üss alacaksa, Rusya'nın bu teşebbüsten vazgeçmesi daha münasiptir. Yani Nemits, Boğazlar ve ona yakın yerlerde başka bir devletin (yani bilhassa ingiltere ve Almanya'nın) üslenmesine yol açmamalı ve Rusya buna hiçbir vesile vermemelidir. Rus noktai nazarından: Limni ve (Bozcaada) (Tenedos) adalarının Yunanlılar tarafından işgali muvafık değildir; Imbros (Imre) adası ise tahkimat yapılmamak şartıyle, Yunanistan'a bırakılabilir.

Nemits'in raporu, bu suretle, Rusya'nın Boğazlarda tam bir hâkimiyet sağlanmasını ve Türkiye'nin (bu husus hiç söylenmemek- le beraber) Rusya'mn himayesi altında bir devlet mevkiine düşürülmesini öne sürüyordu. Mamafih bu görüş bir bakımdan yine mutedil sayılabilirdi; Çünkü Nemits'in âmiri olan Rus deniz kurmayı başkanı vice-Amiral Prens Liven, 25 Kasım 1912 tarihli harbiye nazırı Grigoroviç'e sunduğu raporunda: "Anadolunun tama-

miyle, hattâ Balkanların ve Ege Denizi'ndeki adaların da Rusya- nın eline geçtiği takdirde ancak Rusya'nın Karadeniz'den Akdeniz'e çıkışının tam olarak halledilmiş sayılabileceği" kanaatini belirtmişti.[1] Fakat Prens Liven böyle muazzam bir plânın gerçekleştirilmesinin imkânsızlığını da müdrikti ve bunun içindir ki, Nemits'in her görüşünü tasdik etmiş ve Boğazlarda bazı yerlerin şimdiden ele geçirilip tahkim edilmesinin, Rusya için herhangi bir fayda sağlamıyaca- ğı görüşünde idi; Liven'e göre: Ya hepsi veya hiçbir şey alınmamalı idi. Dolayısiyle Rus diplomasisine düşen vazife, Boğazların ileride Rusya'mn lehine düşmesini kolaylaştıracak bütün imkânların şimdiden hazırlanması idi.

Küçük rütbeli olmasına rağmen Rusya'nın Boğazlarla ilgisi ve maksatları hakkında Nemits tarafından tanzim edilen bu "rapor" muhakkak ki birçok bakımdan dikkat çekicidir. Fakat öne sürdüğü esas görüşünün yanlış olduğu da aşikârdır. Nemits, 1912 Nisan-Ma- yıs'ında Çanakkale Boğazı'nın bir ay kapatılmasını nazarı itibare alarak (yani Rus hububatı taşıyan gemilerin durdurulması karşısında) Boğazların Rusya için "stratejik" değil, her şeyden önce "ekonomik" önemi olduğunu iddia etmişti. Halbuki Birinci Dünya Savaşına kadar, Rusya'nın Boğazlar vasıtasiyle yaptığı ticaret, Rus gemilerinin tonilâtosu ve umûmiyetle Rusya'nın Türkiye ile ekonomik bağları, Nemits'in bu iddiasını tasdik etmekten çok uzaktır. Elde mevcut istatistik bilgileri bunu açıkça gösteriyor.

Bir kere Türkiye ile Rusya arasındaki ticaret münasebetleri yakın komşuluk ve uzun bir sınır hattı olmasına rağmen diğer memleketlerle mukayese edilirse çok aşağı bir seviyede bulunuyordu. 1913-1914 yılında Türkiye'nin Rusya'dan ithalâtı, bütün ithâlatın ancak %8,6 sını teşkil ediyordu. Boğazlar'dan geçen türlü devletler gemilerinin tonilâtosu, Boğazların Rusya için her şeyden önce "ekonomik" mahiyette olmadığını da göstermektedir. Şöyle ki:

1907/8 de bütün gemilerin tontilâtosu : 15.333.083

1909/10 dc bütün gemilerin tontilâtosu : 16.596.543

1911de bütün gemilerin tontilâtosu -.19.968.409

1 Ya. Zakher, KA t. 6. (1924) s. 58/59.

Belli başlı memleketlere göre:[1]

	Bandıra	Tonilâto	1909/10 %	1911 %	1912 %	Tonilâto	%
1.	ingiltere	5.370.781	37,5	42,3	43,5	6.923.349	41,7
2.	Yunanistan	1.958.201	13,7	16,4	15,3	2.939.004	17,7
3.	Avust-Macar.	1.615.293	11,3	11	9,7	1.524.299	9,2
4.	Rusya	1.428.435	10	6,5	6,4	1.151.900	7
5.	Alman-ya	733.600	5,1	3,3	3,3	584,006	4
6.	Fransa	522.730	4	3,3	3,3	584.000	3,5

Bu tablodan da görüldüğü üzere, Boğazlardan geçmek bahsinde, Rusya 4. sırayı işgal etmektedir. Zaten Rusya'nın Türkiye'deki ekonomik faaliyeti ancak 5. veya 6. sırada yer almakta idi. Buna karşılık Almanya, 1910-1914 yıllarında 4. mevkiden 2. mevkie geçmişti. Zaten Almanya'nın bu faaliyeti Rusları bilhassa ürkütmüştü. Çünkü ekonomik faaliyetin arkasından siyasî maksatlar geleceğine inanılmakta idi. Bu suretle, Rusya'nın Boğazlan ele geçirmek isteyişinden aslında "stratejik" ve "siyasî" maksatlar esas âmili teşkil etmişti. Nitekim sonraki gelişmeler bunu açıkça göstermiştir.

13/26 Mart 1913 tarihinde Edirne'nin, uzun bir mukavemetten sonra, Bulgarlar tarafından zaptı, Rusya'da tekrar endişelerin uyanmasına yol açtı. Bulgarların yeniden İstanbul üzerine yürümeleri ve İstanbul'da anarşi vukuu bahis konusu olmağa başladı; yani Rusya'nın müdahelesini gerektirecek olaylar cereyan edebilirdi. Nitekim Sazonov, 15/28 Mart (1913) tarihinde İstanbul elçisi M. Giers'e gönderdiği bir telgrafla, "İstanbul'da karışıklıklar zuhurunda, daha önce kendisine tanınmış olan Karadeniz donanmasını çağırmak salâhiyetini kullanabileceğini" hatırlatmıştı.[2] Yani bu tarihlerde Rus hükümeti derhal Boğazlara inmeyi göze almış bulunuyordu. Mamafih, Giers'in bu salâhiyetini kullanmasına mahal kalmadı, çünkü bu tarihlerden az sonra Türkiye ile Balkan müttefikleri arasında yarıda kalan müzakereler tekrar başlamış ve az [illegible]

1 V.A. Gurko-Kryajin, *Bliiiniy Vostok i Derimi* (Yakın Şark ve Devletler) (Moskova 1925) s. 49.

2 Ya. Zakher, K.A t. 6 (1924) s. 62.

3 Yine, s. 62.

hattının batısındaki yerler Osmanlı Devleti'nin elinden çıkıyor, dolayısıyle Edirne de Bulgarlara bırakılmış oluyordu. Bu, Londra Barışı dolayısıyle, Türkiye için şimdiye kadar akdettiği en ağır şartları ihtiva eden ve izzet-i nefis bakımından da en küçültücü bir barıştı. Nitekim bunun tepkileri çok büyük oldu ve bilhassa vatansever ordu çevrelerinin harekete geçmelerinde en mühim ve "kamçılıyla" bir âmil teşkil etti.

Enez-Midye hattının, aslında Rusya tarafından teklif edildiği

1 Ya. Zakher, KA t. 6 (1924) s. 63.

Edirne'nin elden gitmesi, Enez-Midye hattımn Bulgaristan'la sımr teşkil etmesiyle, Osmanlı Devleti Rumeli'den tamamiyle çıkarılmış gibiydi. Ancak İstanbul ve hinterlandı Türkiye'nin elinde kalmıştı. Bu kalan kısmın da pek yakın bir gelecekte Rusya'mn eline geçeceği hakkında, yüksek Rus mahfillerinde tam bir kanaat hüküm sürdüğü biliniyor. Bu hususta Rus bahriye nazın Grigoroviç'in 9/22 Mayıs 1913 tarihli, Hariciye nazın Sazonov'a gönderdiği bir yazı Ayrıca dikkati çekicidir[1]; burada şunlar vardı: "Hali hazırda Türklerin elinde bulunan (daha doğrusu kalan) Bosfor (Boğaziçi) ve Çanakkale Boğazı, ergeç muhakkak bir surette Rusya'nın mülkü olacaktır, çünkü buralardan Rusya'nın en büyük ticaret yolu geçmektedir ; bu yolun yabancıların eline düşmesi Rusya için sayılmakla tükenmez büyük felâketlere yol açması tehlikesi mevcuttur. Türk Boğazlan hakkındaki bu adilâne görüş, son zamanlarda İngiltere ve Fransa tarafından, evvelden olduğu gibi aşılmaz bir mukavemetle karşılanamıyacağı anlaşılıyor; aynı zamanda miletlerarası çekişmeler ve Avrupadaki olaylar, bu (Boğazlar) meselenin yakın bir gelecekte ele alınacağı merkezindedir." Bahriye nazınna göre: Meselenin çözümü için her şeyden önce Rus donanmasının takviyeye ihtiyacı vardır. Dolayısiyle tersanelerde inşa halinde bulunan Rus harp gemilerinin sürade tamamlanması gerekmektedir. İşte bu sebebten- dir ki, Karadeniz'de Rus donanmasının kuvvetli bir hale gelmesinden önce, Rusya'nın Boğazlar meselesini kurcalamaması menfaati icabıdır.

Boğazlar Meselesinin tamamiyle halli ve İstanbul'da Rus nüfuzunun kuvvetlendirmesiyle ilgili olarak, 1913 yılı Haziran'ında Ruslar'm İstanbul'a yakın bir yerde, sahil boyunca, "arsa" satın almayı bile denedikleri biliniyor.[2] İstanbul'a yakın bir yerde, "mirî" araziden bir kısmının satılığa çıkanldığı haberi Rus makamlarıma kulağına gitmişti. Böyle bir arsanın satın alınması hususunda Rus maliye nezareti gerekli parayı dahi verecekti. Bu "arsa" alındığı takdirde, tam İstanbul yamnda, Rus kuvvetleri için dayanak olabilecek bir arazi parçası elde edilmiş olacaktı. Fakat bu haberin yanlış olduğu anlaşddı ve Ruslar dolayısiyle "arsa" almaktan vazgeçtiler. Bu olay kendi başına dahi, Rusların bu tarihlerde İstanbul ve Boğazlara sokulmak için ne gibi dolambaçlı yollar ve vasıtalara baş vurabileceklerini açıkça göstermektedir.

1 Aynı y. 5. 63/64.

2 Ya. Zakher, KA, t. 6 (1924) s. 64.

Demek ki, 1913 yılı ilkbakarında Rusya'da hâkim kanaata göre, Türkiye 1911-1913 yıllarında maruz kaldığı büyük askerî mağlûbiyetler, malî ve ekonomik sarsıntılar sonunda, Avrupalı bir devlet olmaktan çıkacak, hattâ, tamamiyle veya büyük ölçüde çözülmeğe bağlıyacak ve yıkılıp gidecekti. Bunun içindir ki, Avrupalı (büyük) devletler arasında Türkiye'yi paylaşmağa girişecekleri zaman, Rusya'mn menfaatlerini hakkıyle koruyabilmesi için herşeyden önce Karadeniz'de kuvvetli bir donanma bulundurması gerekiyordu. Bu sebebledir ki, Rus hükümetine düşen en mühim vazife şu iki maddede toplanıyordu: 1) En kısa bir zamanda Karadeniz donanmasının istenilen seviyeye çıkarılması ve 2) Rusya'mn bu ölçüde kuvvet kazanmasına kadar, Türkiye'deki *status* ^aonun bilhassa Boğazlardaki durumun muhafazasına gayret edilmesi idi; şöyle ki, Osmanlı ülkeleri bölüneceği zaman, mirasın "en iyi parçasını teşkil eden" Boğazlar hiç beklenmedik bir şekilde başka bir iddiacının (Almanya kasdediliyor) eline düşmesin.[1]

Yukarıda belirtildiği üzere, 30 Mayıs 1913 de akdedilen "Londra barışı" ile, Türkiye'nin Rumeli'de çok az bir yeri kalmıştı. Bilhassa Edirne'nin Bulgarlara bırakılması Balkan mağlûbiyetinin en acı neticesi olup, Türk umumî efkân bu büyük kaybı bir türlü hazmetmek istemiyordu. Fakat az sonra meydana gelen vakalar Türkiye'nin imdadına yetişti. Balkanlı müttefikler arasında "ganimetin paylaşılması" yüzünden çıkan anlaşmazlık, "İkinci Balkan Harbi"- ne götürdü. Bulgaristan, ahalisinin ekseriyetinin Bulgar olduğunu ileri sürerek, Makedonya üzerinde hak iddia etti; Sırplar ve Romenler Bulgar talebine red cevabı verince, Bulgarlar 1913 Haziran'ında Sırplara karşı savaşa başladılar. Bunun üzerine Yunanlılar ve Romenler de Bulgarlara karşı harbe giriştiler. "Birinci Balkan Harbende olduği gibi "İkinci Balkan Harbi"nde de Rusya'nın siyasî hesaplan alt-üst oldu. "İkinci Balkan Harbi" aslında Rusya'nın Bulgaristan'ı tutmayışından, Romenlerin harekete geçmelerine mani olmayışından, ileri gelmişti. Bu husus Bulgaristan'da gayet iyi bilindiğinden ve şimdiye kadar da Rusya tarafından birkaç defa "atlatılmış" olması hasebiyle, Bulgar siyasetçileri ve hattâ ahali arasında Rusya'ya karşı şimdiye kadar beslenen dostiuk hisleri yerine itimatsızlık kaim olmağa başladı.

Bulgaristan'ın eski müttefikleri tarafından üç cepheden tazyike başlanması karşısında Türkiye'nin de seyirci kalmaması

1 Yusuf Hikmet Bayur, *İMİp Tarihi* C. II. kısım II, 313.

çekti. Zaten Çatalca müstahkem hattı boyunca 300.000'e yakın Türk askeri yığılmıştı; bu kuvvetlerle Meriç nehri'ne kadar ilerlemek ve Edirne'yi kurtarmak mümkün olacaktı. Halbuki Sadrazam Said Halim Paşa ve kabinedeki diğer âzâlar, "Rusya ve İngiltere'nin müdahalesinden endişe ettiklerinden" askerî harekete geçmeğe cesaret edemiyorlardı. Halbuki Enver Bey başta olmak üzere, ordunun genç zabit zümresi, derhal harekete geçilmesini ısrarla talebe başladılar. İşte bu isteğin mümessili sıfatıyle, Enver Bey ve birkaç arkadaşı harbiye nazırı Ferik İzzet Paşa'yı sıkıştırmağa bağladılar. İzzet Paşa da "Babıâli baskını"nı pek iyi hatırladığından (o zaman harbiye nazın Nâzım Paşa öldürülmüştü), Enver Bey'in bu yoldaki talebini yerine getirdi ve paşkumandan sıfatıyle Türk ordusuna Meriç nehri istikametinde Edirne'yi geri alnrıak üzere yürüyür emrini verdi.

Bunun üzerine, Enver Bey'in kumandasındaki öncü süvari kıtaları cebrî yürüyüşle ileri atılarak 22 Temmuz 1913 tarihinde, dört aya yakın süren düşman istilâsından sonra, Edirne'yi kurtardı. Mâmafih, Bulgarlar, burayı müdafaa edemiyeceklerini bildiklerinden, çekilip gitmeğe hazırlanmışlardı. Enver Bey bu suretle, evvelki birçok sıfatına bir de "Edirne kurtancısı" adını katmak suretiyle şan şöhretini büsbütün artırmış ve Türkiye'nin en çok sevilen, sayılan şahsiyeti sıfaüyle "bir numaralı" adamı olmuştu.

Enver Bey son altı ay içinde Türkiye'nin siyasî hayaünda da en büyük rolü oynayan kişilerden birisi idi. Birinci Balkan Harbi'ndeki feci yenilgiler Türk umumî efkânnı müthiş bir heyecana ve ümitsizliğe düşürmüş, Türkiye'nin geleceği hakkında çok karanlık görüşlere yol açmıştı. Ancak Çatalca'daki mukavemet, bazı çevrelrde zayıf da olsa, ümitler uyandırmıştı. Fakat sadaret makamında Kâmil Paşa gibi seksenlik bir ihtityann bulunması ve kabinedeki diğer nazırların da işe yaramıyacak Paşalar ve Beylerden teşekkül etmesi, vatansever mahfillerde bu kabîl "devlet adamlan" ile işin daha fazla yürütülemiyeceği kanaati hâkim olmağa başlamıştı. Şimdiye kadar perde arkasında kalmayı tercih eden "İttihat ve Terakki Cemiyeti", daha doğrusu "komite" de bu durumun daha fazla devam edemiyeceğine kanaat getirmiş ve zor kullanarak kabinenin düşürülmesine karar vermişti.

Hürriyetin ilâmndan beri ordunun ve halkın göz bebeği sayılan, fakat mütemadiyen "perde arkasın"da kalmayı tercih eden Enver Bey, bu defa sahneye çıkmış ve 23 Ocak 1913 de,

kutunu intaç eden meşhur "Babıâli baskını" (coupd'etat) m yapmıştı.[1] Harbiye nazırı Nazım Paşa'nın ölümüne sebebiyet veren bu baskın sonunda Mahmud Şevket Paşa Sadaret makamına ve Harbiye nazırlığına getirilmişti. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin en nüfuzlu âzâsı olan Talât Bey de Dâhiliye nezaretine atanmıştı; Mahmud Şevket Paşa, İttihatçıların adamı telâkki edildiğinden, bu suretle Türkiye'deki devlet idaresi açıkça "lttihatçılar"ın eline geçmiş oldu. Mamafih, Enver Paşa yine arka plâna çekildi, herhangibir nezareti almadı. Fakat ordunun ve "Komite"nin en nüfuzlu şahsiyeti olması hasebiyle, "hükümet" kendisi ile daima hesaplaşmak mecburiyetinde idi.

"İttihat ve Terakki Cemiyeti"nin amansız muhalifi olan "İtilâf ve Hürriyet" (Liberal) Fırkası, bu defa entrikalarını ve mücadelesini büsbütün azdırdı. "İtilâfçılar" , "Liberal" istikametleri ile güya İngiltere'ye mütemayildiler ve dolayısiyle Kâmil Paşa tarafından güdülen "Anglofil" siyasetini destekler gibi görünüyorlardı. Halbuki İngiltere'nin Balkan harbinde Yunanlıları kayırması tamamiyle Türkiye'nin aleyhine bir siyasetti; bu yüzden, "Meşrutiyet"in başlangıcındaki "İngiliz dostluğu" duyguları Türk umûmî efkârında gittikçe azalmış ve İngiltere'ye karşı düşmanca görüşler çoğalmağa başlamıştı. Bunun yerine "Alman dostluğu"nun zemin kazandığı görülüyor; Enver Bey başta olmak üzere ordunun genç zabitleri arasında Almanlara karşı temayülün kuvvedendiği meydanda idi.

"İtilâfçılar"la "İttihatçılar" arasındaki mücadele nihayet "İtilâfçılar" tarafından tertip edilen, u Haziran 1913 tarihindeki Mahmud Şevket Paşa'nın ölümü ile neticelenen suikasda götürdü. Bunun üzerine Türkiye'de, adetâ "İttihat ve Terakki Cemiyeti"nin dikta- toryasına dayanan bir rejimin tatbikine başlandı. Bu rejim, yine de perde arkasında kalan, Enver Bey ve arkadaşlarına, yani "ordu"ya dayanmakta idi. Sadaret makamına getirilen Hidiv İsmail Paşa'mn

1 Babıâli baskıı ı'mn hakikî mahiyeti pek vazıh değildir. Y. H. Bayur, bu hususta "İttihatçıları" kötülemektedir (Bkz. *İnkılap Tarihi,* C. II. k. II. ss 254-271; Belleten Cilt XXX (1916) No. 117: *Teni bulunan bir belge dolayısiyle* (ss 103-114). Ahmed Bedevi Kuran, *lnkilâp hareketleri* (İstanbul 1956) s. 520 ve devamı. Ortada bir hakikat varsa, o da bu sıradaki "Büyük kabine" ve bilhassa 85 lik Kâmil Paşa kabinesinin tam bir "aciz" içinde bulunması idi. Yusuf Hikmet Bayur, Kâmil Paşanın "torunu" ve İttihatçılara karşı beslediği "düşmanlık" hisleriyle bu "Baskın" dolayısiyle İttihatçıları mümkün mertebe haksız çıkarmaya gayret etmiştir. O sıralarda Türk umûmî efkârının bu "baskını" memnunlukla karşıladığı görülüyor.

amcası Prens Said Halim Paşa, daha ziyade temsilî bir sıfatı hâizdi; kabinenin en nüfuzlu âzâsı, şüphesiz Dahiliye nazırı Talât Bey idi. Harbiye nazın olarak kabineye giren Ferik izzet Paşa Talât ve Enver Beylerin arzularına göre hareket etmek mecburiyetinde idi. işte bu şartlar içinde "ikinci Balkan Harbi" başlamış ve Enver Bey'in teşebbüsü ile Edirne geri alınmıştı.

Edirne'nin geri alınması, Birinci Balkan Harbi'nden mağlup ve perişan çıkan Türkiye'nin yeniden canlanmasını ve kuvvedenmesini bütün dünya huzurunda ispat etmiş olması bakımından çok büyük bir ehemmiyeti haizdi. Edirne, yeniden canlanan Türkiye'nin sembolü ve Enver Bey de, Türk milletinin çoktan özlediği ve beklediği "millî kahraman" idi. "Hürriyet", "Trablusgarb" ve nihayet "Edirne Kahramanı" sıfatıyle Enver Bey'in adı yalnız Türkiye'de değil bütün Türk ve islâm âleminde tebcil edilmeğe başlamış, cnun adı bütün islâm dünyasına yayılmış, Kazan ilinde, Türkistanda, Hindis- tanda ve Kuzey Afrikada, Enver Bey'in adım duymayan kimse kalmamış, gazete, salname ve takvimlerde çıkan resimleri büyük bir saygı ile duvarlara asılmağa başlanmıştı.

ıo Ağustos 1913 tarihinde akdedilen "Bükreş Muahedesi" ile Balkanlarda yeni sınırlar tesbit edildiği zaman, Edirne'nin de Tür-kiye'ye bırakılması kabul edilmişti. Fakat "Edirne meselesi" başta Rusya olmak üzere, büyük devletleri birbirine düşüren ve anlaşmazlıkları körükleyen bir mesele olmakta devam etti. Edirne meselesi zaten, 23 Ocak 1913 "Babıâli baskını"na sebebiyet veren en büyük âmil olmuştu. Ozamanki Osmanlı kabinesi Edirne'nin Bulgarlarda kalmasını terviç eder gibi davrandığından, genç zabitlerin mümessili sıfatıyle Enver Bey, bu "Hükümet darbesi" ni yapmıştı. Bu defa, Edirne Türkler tarafından geri alınmasına rağmen Avrupalı büyük devletlerden çoğu ve bilhassa Rusya Edirne'nin Türkiye'de bırakılmasını bir türlü kabul etmek istemiyorlardı. Londra Muahedesi ile Edirne- nin Bulgaristan'a bırakılmış olması keyfiyeti öne sürülmekte ve Türkiye'nin Londra Muahedesini tammamak hususundaki ısrar", âde- tâ Türkiye'nin Avrupa'ya kafa tutması şeklinde izah edilmek istenmekte idi. Rusya ve bazı Avrupa devletleri nazarında Türkiye'nin "Avrupa'ya kafa tutması"na müsaade edilmemesi gerekiyordu; bu görüş Rusya'dan başka ingiltere ve Fransa'da epey taraftar bulmuştu. Türk kuvvetleri Edirne üzerine yürüdüğünde, birçok protesto ve tehdid sesleri yükselmeğe başlamıştı. Aynı zamanda ekonomik

den vaz geçecek olurlarsa, Avrupa devletleri tarafından borç verilmek suretiyle yardımda bulunulacağı" vâdleri dahi yapılmak istenmişti. Mamafih bu türlü tehdid ve vâdler Türk umûmî efkârına tesir yapmaktan uzaktı; bilhassa ordunun genç zabit zümreleri behemahal Edirne'nin geri alınmasını talep etmişlerdi.

Türk kuvvetlerinin Avrupa'dan ve bilhassa Rusya'dan yükselen seslere ve tehdidlere bakmadan Edirne'yi kurtardıktan sonra da "Edirne meselesi" kapanmış değildi. Türkiye'nin "Londra Barışı"nı hiçe sayması ve "Avrupa'ya kafa tutması" bilhassa Rusya'da infial uyandırmıştı. Türkiye'yi yola getirmek için Rusya'nın teklifi : Büyük devletlerin Türkiye'ye karşı bir deniz gösterisi yapmaları idi. Böyle bir gösteriye İngiltere, Fransa ve Almanya'nın katılacağı sanılıyordu. Halbuki Almanya'nın buna yanaşmaması "Avrupa camiası Devletlerin" müşterek hareketlerini bozacak mahiyette idi. Hattâ Alman gazetelerinde Türkiye'yi destekleyen yazılar çıktı ve sımr hattımn Meriç nehrine kadar uzamasının doğru olacağı da öne sürüldü. Bu durum karşısında İngiltere de Rusya'mn hilâfına olarak, "bir deniz gösterisi" fikrinden vazgeçti. Mamafih İngiliz hariciye nazırı Lord Grey, yine de Enez - Midye hattının Türk sınırı olark tesbiti taraftan idi.

Bu sıralarda Fransa'da hâkim kanaata göre : Türkiye'ye karşı bir deniz gösterisi yüzünden Avrupa'daki iki "Blok" (yani Antanta ve Üçlü İttifak) devletlerini birbirlerine karşı açıkça cephe almaları doğru olmayacaktı. Bu durum karşısında Fransa'nın da bir deniz gösterisinden vazgeçmesi icabetmişti. Halbuki Sazonov mutlaka bir deniz gösterisinin yapılmasını istiyor, Londra ve Paris'te bu hususta ısrar ediyordu. Rus hükümetinin arzusu, Türklerin Edirne'yi almaları ve ellerinde tutmalarına mani olmaktı; icabında Türklerin Edirne'yi boşaltmaları dahi talep edilecekti. Rus hükümeti bu hususta o kadar kararlı görünüyorduki, şayet öteki devletler böyle bir gösteriye katılmasalar bile, Rusya'nın tek başına bunu yapacağı bildirilmişti.

Sazonov'a göre, Türkleri yola getirmek için Karadeniz Rus donanması Boğaz'a doğru hareketle yetinmeyecek, aynı zamanda Doğu Anadolu'da Ermenilerle meskûn sahaya Rus kıtaları girecekti. St. Petersburg hükümet mahfillerine yakın duran "Novoye Vremya" gazetesinin 22 Temmuz 1913 tarihli nüshasında, Türkler aleyhinde şiddedi yazılar çıktı. "Edirne'nin hiçbir şekilde Türklere bırakılmayacağı, eğer Türkler burayı

hazırlanması gerektiği" yazıldıktan sonra, "Osmanlı İmparatorluğunun çözülmesi pek'yakın olması hasebiyle, Rusya'mn istanbul'un mukadderatını tayini hususunda gerekli tedbirlere başvurması şart olduğu" da belirtilmişti. Sazonov, Rusya'nın ve diğer Avrupalı devletlerin Türkiye ile diplomatik münasebetlerini kesmesi gerektiği fikrinde idi. Halbuki ingiltere, bilhassa Hindistan'daki Müslümanları nazarı itibare alarak, Türkiye'ye karşı şiddetli tedbirlere başvurmak taraftan değildi. Bu suretle, Rusya, Edirne meselesinde Türkiye'ye karşı en çok düşman bir devlet

in bu tarihten bir kaç gün sonra Rus hariciyesine verdiği raporda: "Rus donanmasının, plânlanmış olan inşaatı tamamlandıktan sonra, Boğazları alabilecek bir kuvvet haline geleceğini" bildirmiş ve bunun da 1917-1919 yıllan arasında gerçekleştirileceğini de ayrıca kaydetmişti.[1] Nemits, daha sonraki bir raporunda Rusya'nın Boğazlara karşı 1917 de harekete geçebileceğini bildirmişti.

Nitekim Rus hariciyesi, 1913 yılı yaz aylarında Rusya'nın "Şark"- ta, yeni hasıl olan durum muvacehesinde takip edilmesi gereken siyasetini gözden geçirdi ve birtakım yeni esaslar hazırladı. Hariciye nazırı Sazonov bu esasları bir raporla 23 Kasım 1913 tarihinde -tasvip için Çar Nikola II.'ya sundu. Ehemmiyetinden ötürü bu raporun muhteviyatını nakledeceğiz.[2]

Sazonöv'ıın bu raporu, "İkinci Balkan Savaşı"ndan sonra hasıl olan durum ve bunun Anadolu'da büyük tesiri olduğu cihetle, Rus siyasetinin nasıl bir istikamette gelişmesi gerektiği hakkındaki mülâhazalarla başlamaktadır, "ikinci Balkan Harbi"nden sonra, Türkiye, gerçi, gerek İstanbul ve gerekse Boğazların müdafaası bakımından daha iyi bir hale gelmiş ve Yunanistan'ın da denizden bir tehlike teşkil etmesi keyfiyeti bertaraf edilmiş gibi görünüyorsa da, Türkiye'nin iç durumu ve bilhassa maliyesinin çok fena bir halde olduğunu göz önünde bulunduran müşahitler, bu devletin (yani Osmanlı İmparatorluğunun) daha uzun zaman devam etmesine şüpheli bir nazarla bakıyorlar. İşte bunun içindir ki, Osmanlı Devleti'nin parçalanacağı bir sırada, birçok şey koparmak maksa- diyle, Almanya, İtalya ve hattâ şimdiye kadar Anadolu ile hiçbir ilgisi görülmemiş olan Avusturya dahi, Anadolu ile alâkasını ve faaliyetlerini arttırmış bulunmaktadır.

Osmanlı İmparatorluğunun ikiyüz yıldan beri yıkılacağı iddia ediliyorsa da, bu devlet halâ ayakta durmaktadır; Türkiye'nin, askerî reformlara başladığı bir sırada daima yenilgeye uğraması askerî ıslahatı yapamadığını gösterecek mahiyettedir. Türkiye, dışardan gelecek kuvvetli bir darbeye asla dayanamaz (yani Rusya veya Bulgaristan tarafından gelmesi muhtemel darbe kasdediliyor). Rusya'mn Boğazlan ele geçirmesi ve bundan ne gibi menfaader elde edeceği meselesi ötedenberi münakaşa edilegelmiştir. Rusya, Boğazlarda başka bir devletin (yani Türkiye'nin yıkılmasını müteakip) yerleş

1 (Petrograddaki İngiliz elçisi) Sir G. Buchanan to Lord Grey St. Petersburg, Atığını 18, 1913, tel. No. 307. P. R. O./F.O 471/1838.

2 Yine.

meşine asla müsamaha edemez. Türkiye'nin hukukî ve kültür esaslarına göre reformlar yapmağa muktedir olamayışı, şimdiye kadar Rusya'mn işine gelmiştir; çünkü hilâl altında yaşıyan Hıristiyan- Ortodox teb'amn Rusya'ya karşı temayüllerinin artmasına sebeb teşkil etmiştir ki, bu cihet Avrupa nazarında Rusya'mn Şarktaki (yani Osmanlı İmparatorluğundaki) durumunu kuvvetlendiren en mühim

1 Ya. Zakher, KA t. 6 (1924) s. 66.

2 Aynı y. s. 69.

Rus ticaret gemilerinin faaliyete geçmelerinden beri 60 yıl olduğu ve bu yolda pek çok para harcandığı halde, Rusya'mn "Boğazlarda yerleşmesi meselesi"nin bulunduğu yerde kaldığı da belirtilmişti. 1895 de "Ermeni kıtali" zamanında Rusya, İngiltere'nin muvafakati ile Is- tanbulun işgalini tasarladığı halde, taşıt vasıtalarının ihtiyacı karşılayacak bir durumda olmayışından, bundan feragat etmişti; 1912 de de böyle bir tasan üzerinde durulmuş, fakat iki kolorduıun nakli bile ancak iki ay içinde yapılabileceği anlaşıldığından, böyle bir hareketin "gizliliği" kalmıyacağı için, bundan da vazgeçilmişti.

Hah hazırda ise, Türkiye'ye karşı ciddî olarak harekete geçilmek şöyle dursun, Türkler tarafından ele abnan bahrî programın gerçekleştiği takdirde, Rusya'mn müdafaasının bile yetersiz olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü, türlü yollarla elde edilen istihbarata nazarn: Türk donanması 1914-1916 yıllarında gerek gemilerinin vasıflan ve gerekse toplarının çokluğu ve ateş kudreti itibariyle, Rus Karadeniz donanmasından çok daha üstün bir durumda olacaktır.

Sazonov, Türk donanmasının bu ölçüde kuvvetlenmesi karşısında endişesini saklamıyor ve raporuna şöyle devam ediyordu: Rusya, yıllar boyunca bu kadar çok para harcamasına rağmen, böyle bir duruma nasıl tahammül edebilir? Bunun tek çaresi: Rus Karadeniz donanmasımn kudretini mümkün mertebe sür'atie yükseltmek (ve bunun için gereken parayı maliye nezaretinden temin ederek bahriye nezaretine devretmek) idi. Sazonov bu maksatla şu hu- susların bir an evvel yerine getirilmesini tavsiye ediyordu : 1) Karaya çıkanlacak askerlerin (dessant) seferberliğinin çabuklaştırılması, 2) Hareket için gerekli yolların inşası, 3) Karadeniz donanmasının takviyesi, 4) Karadeniz'de taşıt gemilerinin arttırılması ve 5) Kafkasları aşan demiryolunun inşası.

Sazonov'a göre : Rusya Türkiye'de *status quoyu* mümkün mertebe uzun bir müddet için muhafazaya çalışmalıdır;'fakat "Boğazlar meselesinin" halli, ancak Avrupa umûmî ahvalinin karışması ile mümkün olacağı aşikârdı. (Çıkması kuvv etle

1 Sazonov, bu görüşünü çok sonraları da tekrarlamıştır: S. D. Sazonov, *Fateful years* 1909-1916. The Reminiscenes of Serge Sazonov, Russıan Foreıgn Mınister for Foreign Affairs 1914. Rusçadan tercüme (London 1928), p. 125: Russian policy with regard to Constantinople and the Straits has been inspircd for a great many years by the fundamental principle: the maintenance of the *status quo,* howeever disadvantageous it might be, in many respects, for Russia.

nazarla bakılabilirdi; ancak İngiltere'nin durumu pek sarih değildi; İngiltere'nin Rusya ile ya bir ittifak akdetmesi veya hayırhah bir tarafsızlık güdeceği sanılıyordu. Balkanlarda ise Romanya ile Bulgaristan'ın alacakları durum, Rusya bakımından çok mühim olacaktı ; dolayısiyle, Rusya, bu her iki Balkan devletini de kendi tarafına çekmeğe bakmalı idi; bilinen bir şey varsa o da, Bulgaristan'ın "Bükreş Muahedesi"nin değiştirilmesini istemesi idi. Makedonya'nın Bulgaristan'a iadesi bahasına, Bulgaristan'ın "bütün Sırpları hâkimiyeti altına alması yolunda" Sırbistan'a yardımı temin edebilmeli idi (yani Avusturya-Macaristan'a karşı harbe girmeli idi.) İşte bütün bu meselelerin görüşülmesi için, Sazonov, Çar'ın pek yakında "Hususî İstişare Meclisi"ni toplantıya çağırmasını istedi. Çar Nikola II. da, Sazonov'un bu raporunu tasvip etti ve "Hususî istişare Meclisi"ni de toplantıya çağırmak için gerekli emirleri verdi.

Sazonov'un, 23 Kasım 1913 tarihinde Çar Nikola II.ya sunduğu bu raporu, Rusya'nın "Birinci Dünya Savaşı"na tekaddiim eden 8-ıo ay içinde takip ettiği siyasetini ve bilhassa Türkiye'ye karşı aldığı tedbirleri aydınlatmak itibariyle ayrıca mühimdir: Bu rapora bir de "Karadeniz 'deki bahrî kuvvetlerimizin arttırılması lüzumu" başlığını taşıyan bir "Ek" de konmuştu. Burada şu hususlar belirtilmişti : 1) 1913 de Karadenizde üstünlük Rus donanmasına aittir, 2)1914-1916 yıllarında üstünlük Türk lonanmasına ait olacaktır, 3)1917 de de Rus donanması Türk donanmasına karşı hafif bir üstünlük elde edecektir.[1] İşte bu durum göz önünde tutularak, Türk donanmasının geçici olsa dahi üstünlük elde etmesine mani olmak gerekmektedir. Bu maksatla, Türkiye için İngiliz tersanelerinde inşa halinde bulunan iki zırhlının (Sultan Osman I. ve Sultan Reşad) Türkiye'ye teslimini, diplomatik yollarla, mümkün mertebe geciktirmek için (Rus) hariciyesinin ingiliz makamları nezdinde teşebbüste bulunması gerekecektir. Ayrıca başlanmış olan Rus harp gemilerinin inşaatının plândan birkaç ay evvel bitirilmesine gayret edilecektir; bir de hariçten birkaç harp gemisinin dc satın alınması düşünülmelidir. Rus Baltık donanmasının 1914-1915 de, Türkiye'ye karşı kullanmak üzere, Akdeniz'e gönderilmesi programa konmuştu. Sözün kısası Rusya, Boğazlar meselesinin kat'î bir şekilde halli, yani Rusya'mn kontrolü altına konması maksadıyle, 1917 yılına kadar bütün donanma inşaatını tamamlamak hususunda karar almış bulunuyordu. Bunun için

İ K A t. 7 (1924) s. 32 ve devamı.

Bu sıralarda Türkiye ile Almanya arasında vaki olan anlaşma Rusya'mn Türkiye'ye karşı güttüğü siyasetinde bazı sert çıkışlara sebebiyet verdi: Türk ordusunun ıslahı için General Liman von San- ders riyasetinde bir Alman askerî heyetinin gönderilmesi için, Türkiye ile Almanya arasında bir anlaşma imzalanmş ve Liman von Sanders de 14 Aralık 1913 tarihinde İstanbul'a varmıştı. Bir Alman askerî heyetinin İstanbul'a gönderilmesi Rusya'da birdenbire sert bir tepki yaptı ve Rusya ile Almanya ve Rusya ile Türkiye arasındaki münasebederin gerginleşmesine yol açtı.

Osmanlı-Türk ordusunun Alman zabideri tarafından "düzel- tilmesi" fikri yeni değildi. Bunun en eskisi 1835-1840 yıllarında olup, henüz yüzbaşı rütbesinde olan Helmuth von Moltke'nin askerî öğretmen ve tahkimat zabiti olarak Osmanlı ordusunda hizmet etmesi idi. Sultan Abdülhamid II. tarafından davet edilen Alman Generali von der Goltz (Paşa), 1886-1895 yıllarında Türkiye'de kalmış ve Osmanlı ordusunun ıslahında büyük rol oynamışü; bilhassa askerî mekteplerin ve "Harbiye"nin modernleşmesinde von der Goltz Paşa'nın rolü büyük olmuştur. Mahmud Şevket Paşa'nın sadareti ve harbiye nazırlığı sırasında (Ocak 1913-Haziran 1913) Alman askerî mütehassıslarının çağırılması fikri tekrar ele ahndı; Balkan Harbin'deki başarısızlıklar bu hususta en büyük âmil teşkil etmiştir. Mamafih, von der Goltz Paşa'dan itibaren Türk ordusunda "Alman usulü" tatbik edilmiş olmasına rağmen, "Birinci Balkan Harbinde" Türk ordusunun yenilgeden kurtulamadığı göz önünde bulundurularak, Alman askerî heyetinin çağırılmasını tenkit edenler vardı; fakat Enver Bey'in Alman askerî eğitimine hayran oluşu Almanların davet edilmesini sağlamıştı. Neticede, General Liman von Sanders, 42 kişilik bir zabit kafilesi ile, 1913 Aralık ortalarında istanbul'a geldi ve hemen Türk ordusunun ıslahı için vazifesine başladı.[1]

Türk hükümeti ile Almanya arasında varılan anlaşmaya göre: Liman von Sanders aynı zamanda, İstanbul'daki I. Kolordunun da kumandanı olacaktı; bu suretle istanbul ve Boğazlardaki Türk kuvvetleri tamamiyle bir Alman Generalinin kumandası altına konmuş olacaktı. Bu hal ise Rusya'da büyük tepkiler yarattı; Rus gazetelerinde Almanya aleyhinde yazılar çıkmağa başladı;

I Liman von Sanders, Otto Viktor Kari. *Fünf Jahre Türkei.* Berlin 1922, 412 ss. İngilizresi: *Fiveyears in Turkey,* Annapolis, U. S. Naval Institute, 1927, 326 pp; Türkçesi: Liman von Sanders, *Türkiyede be} sene,* Dersaadet 1337.

lar yapılmağa başlandı. Aym zamanda Türkiye aleyhinde de ateş püskürülmekte idi. Bu defa Sazonov, Fransız ve İngiliz hariciyesi ile durumu müzakere ve gerekli tedbirler alınması için Paris ve Lon- dra'daki Rus elçilerine talimat gönderdi. İstanbul'da M. Giers'in Babıâli üzerinde baskı yapması da emredildi.

Liman von Sanders'in davetinden çok evvel, Türk bahriye ne-

1 KA, t. 7 (1924) s. 42 vc 44.

2 Aynı y. s. 46.

3 Yine, s. 47.

bu toplantı esnasında Rus hariciyesi ve askerî makamları tarafından öne sürülen esas fikrin: İstanbul yolunun Berlin'den geçtiği olduğu açıkça görülmüştü. Yani Boğazları almak için behemehal Almanya- mn Rusya tarafından yenilmesinin şart olduğu şüphe götürmez bir şekilde anlaşılmış gibiydi.

Mamafih bu sıralarda Almanya harbe girmeyi henüz tasarla- mamış olduğundan, Liman von Sanders meselesini büyütmeden,

1 KA, t. 7 (1924) s. 51.

2 Ayı) yerde, s. 51 ve devamı.

lanüda, bahriye nazırı 1. Grigoroviç, umûmî erkânı harbiye reisi General Ya. Zilinskiy, İstanbul elçisi M. Giers, hariciye nazın yardımcısı A. Neratov, General Danilov, General Aver'yanev, bahriye nezareti geçici erkânı harbiye reisi Nenükov, hariciye nezareti yakın Şark masası müdürü Prens Trubetskoy ve bahriye ikinci hareket dairesi başkanı, yukarıda adı geçen ikinci derece yüzbaşı Nemits, hazır bulunuyorlardı.

Sazonov, toplantıyı açarken: "Milletlerarası durumun birtakım gelişmelere gebe olduğundan, Rusya'nın tarihî gayesini teşkil eden (Boğazlar meselesinin) Rusya'nın arzu ettiği bir şekilde halledilmesi için gerekli tedbirlerin şimdiden alınması icabettiğini" belirttikten sonra, "şayet Boğazlar üzerindeki hâkimiyet Türklerin elinden çıkarsa, Rusya, orada başka bir devletin yerleşmesine müsaade edemi- yecektir ve dolayısiyle Boğazların işgali zarurî olacaktır; sonralan, Rusya'nın menfaatlerine cevap verecek bir tarzda İstanbul ve Çanakkale Boğazlarının durumu tesbit edilecektir" dedi. Yani Sazonov, her halükârda Boğazların muhakkak Rusya tarafından işgal edileceğini söylemiş bulunuyordu. Toplantıdakiler bu görüşü tamamiyle desteklediler. Bundan önceki toplantıda (31 Aralık 1913- 13 Ocak 1914) Sazonov'un Boğazlara karşı harekete geçmek teklifine Kokov- tsev'in itiraz ettiğini görmüştük; o zaman böyle bir hareketin Almanya ile harbe sebebiyet vereceği öne sürülmüştü. Şimdiki toplantıda Kokovtsev yoktu, artık kabinede değildi; onun yerine gelen maliye nazırı (Barkov) ise Sazonov ile hemfikirdi; dolayısiyle hariciye nazırının "Boğazları zaptetmek" görüşüne kimse karşı gelmedi.

Toplantıda prensip meseleleri değil, Boğazlara yapılacak askerî harekâtın teferruatı üzerinde duruldu ve münakaşalar yapıldı. Bu hususta erkânı harbiye reisi General Zilinskiy ile ikinci derecedeki yüzbaşı Nemits arasında tam bir görüş ayrılığı belirdi. General Zilinskiy, harp çıktığı takdirde Batı'daki duruma göre (yani Alman ve Avusturya -Macaristan cephesindeki vaziyete göre) İstanbul'a karşı iki kolordu sevkedilebilirdi; yani İstanbul ve Boğazlar'a karşı hareket ancak Batı cephesindeki başarı sonunda ele alınmalı idi. Halbuki yüzbaşı Nemits bu görüşün yanhş olduğunu, çünkü "İstanbul ve Boğazları, Batı'da mücadele devam ederken yabancı donanması ve ordularının işgal edebileceğini ve bu devletlerin İstanbul ve Boğazları Rusya'ya terketmiyeceklerini"

tanbul üzerine hemen kuvvet sevketmek ve oralan ele geçirmek şart olduğunu" söyledi.[1]

Mamafih toplantı esnasında Rusya'mn her zaman olduğu gibi, bu defa da Boğazlarda karaya asker çıkarmak için gerekli vasıta ve bilhassa taşıt imkânlarından tamamiyle mahrum olduğu meydana çıktı. Yani harp patlak verdiği takdirde bu hazırlıkların öyle kolayca ve kısa bir zamanda tamamlanmasına imkân olmadığı anlaşıldı; dolayısiyle Sazonov'un çok arzuladığı bu "karaya çıkarma" (dessant)nın öyle tez elden yapılamıyacağı da belli oldu. Fakat böyle bir hareketin yapılacağı muhakkak sayıldığından, hemen gerekli hazırlıklara başlanması da kararlaştırıldı. Rus bahriye erkânı harbiyesince "Birinci Dünya Savaşı"nın başlamsına ancak üç hafta kala yani 24 Haziran/ 7 Temmuz 1914 tarihinde sunulan bir yazıda : Bütün hazırlıkların 1917 yılından sonra bitirileceği bildirildi.[2] Yani Rusya, 1917 de veya az sonra, Boğazlan ele geçirmek için harekete geçme kararını vermiş bulunuyordu.

Bu karar, Rusya'mn Boğazlar'da veya Balkanlardaki menfaatlerinin haleldar olmadığı ihtimali göz önünde bulundurularak alınmıştı; yani Türkiye'nin *status quo* su muhafaza edilecek ve herhangi bir yabancı devlet (başta Almanya) bu *status quo* yu kendi menfaatine değiştirmeğe kalkışmadığı müddet boyunca, Rusya hareketsiz kalacak ve 1917 yılına kadar harp hazırlıklarını tamamlıyabi- lecekti. Bunu müteakip Rusya'nın Boğazları ele geçirmek ve "tarihî gayesi"ni halletmek için harekete geçmesi muhakkak gibiydi.

Fakat herhangi bir yabancı devlet (bilhassa Almanya) bu durumu bozarak İstanbul ve Boğazlan ele geçirmeğe teşebbüs ederse veya Boğazları kendi nüfuzu altına koymak için faaliyete başlarsa, karşısında Rusya'yı bulacak ve Rusya'mn hemen harbe girmesine yol açılacaktı. Nitekim 1914 yılı Haziran 28 inde Saray-Bosna'da Avusturya veliahdı Fcrdinand'ın üzerine atılan kurşunlar ve bomba ile "Avrupa barut fıçısı"nın da patlaması üzerine, Rusya için de "Boğazlar Meselesi"nin hallinin çanı çalınmış gibi telâkki edildiğini az sonra göreceğiz.

"İkinci Balkan Harbi" az önce söylendiği üzere, Bulgaristan'da Rusya'ya karşı büyük bir infial uyandırmıştı; Bulgar hükümet mahfilleri ve askerî çevrelerinde Bulgaristan'ın Türkiye ile karşı karşıya

1 KA t. 7 (1924) s. 53.

2 Aynı y. s. 53.

mağa başlamıştı. Nitekim Türk kuvvetleri daha Edirne'ye **girmeden** önce, sulh müzakerelerine girişmek üzere İstanbul'a bir **Bulgar** murahhası geldi; az sonra diğer murahhaslar da geldiler ve resmen müzakerelere başlandı. Türk heyetine dahiliye nazın ve "İttihat ve Terakki Cemiyeti"nin en nüfuzlu azası Talât Bey riyaset etmişti. Edirne'nin geri alınması ve "Bükreş Muahedesi"nin akdi, Bulgaristan ile Türkiye arasındaki müzakereleri kolaylaştırmıştı. Nihayet 16/29

1 (Istanbuldaki İngiliz Elçiliği müsteşarı) Marling to Grey, Constantinople, Oct. 2, 1913. **P.R**.O/F.O. 371/1838.

mesi Rusya'da tepkiler yapmış ve Jön-Türkler aleyhinde gazetelerde yazılar çıkmıştı. Mamafih bir aralık, "Novoye Vremya" gazetesinde, İstanbul'daki "İkdam" ve "Tanin"e karşılık olmak üzere, dostane bir-iki yazı da çıkmıştı. Mamafih bu dostluk havası uzun sürmedi ve bilhassa Balkanlardaki vakalar ve Rusya'nın takibe başladığı "Balkan İttifakı" dolayısiyle, Türkiye ile Rusya'nın arası gittikçe açıldı.

Eski sadrazamlardan Hüseyin Hilmi Paşa'nın 1910 Nisan'ında St. Petersburg'u ziyareti esnasında "Novoye Vremya" gazetesi tarafından bir ziyafet tertip edilmişti. Davetliler arasında bulunan Kont Orloff çektiği nutkunda Jön-Türklere atmış tutmuştu. Türkiye'deki hâkim zümre hakkındaki Rus kontunun bu sözleri hiç te hoş bir şey değildi. Nitekim Ahmed Ağaoğlu, İstanbul'da çıkan "Lejeune Turc" gazetesinde (21 Nisan 1910) buna sert bir karşılık verdi.

Rusya'mn hoşuna gitmeyen ikinci cihet de: Türkiye'de siyasî istikrarsızlığın devamı ve bundan çıkacak neticelerin Rusya'mn arzu etmediği bir istikamet alması idi. 23 Ocak 1913 tarihindeki "Babıâli baskını" (Hükümet darbesi) ve 11 Haziran 1913 tarihinde de Sadrazam ve harbiye nazırı Mahmud Şevket Paşa'nın bir suikaste kurban gitmesi gibi vakalar Türkiye'deki iç durumun ne kadar istikrarsız olduğunu göstermiyor mu idi? Ancak Enver Paşa'nın 4 Ocak 1914 tarihinde Harbiye nezaretine getirilmesinden sonradır ki, Türkiye'de ordunun desteği ile "İttihat ve Terakki Cemiyeti" siyasî mes'uliyeti açıkça üzerine alınca, memleket istikrara kavuşmuştu. Bu durum karşısında Rusya'nın mevcut nizamla hesaplaşması gerekiyordu.

Rusya'nın İttihatçılara karşı düşmanca tutumu, İstanbul'da Rus entrikaları ve faaliyetleri hakkında birçok şayiaya yol açmıştı. Bunlardan en mühimi dc Mahmud Şevket Paşa'ya karşı hazırlanan suikast ile ilgili idi; bu işte Rus parmağının olduğu da ısrarla iddia edilmişti. Sanıklardan birisi olan Prens Sabahattin'in suikastten az önce bir Rus gemisine binip Avrupa'ya kaçtığı anlaşılmıştı.[1] Türk düşmanlığı ile tanınan Rus elçiliği baş tercümanı Mandelştam'ın da bu suikastla alâkadar olduğu söylenmekte idi.[2] Fakat Ruslara karşı en büyük şüphe de, Mahmud Şevket Paşa'nın katillerinden birisi

1 (Istanbuldaki Alman Elçisi) VVangenheim'in Alman Hariciye Nezaretine telegrafı, 14 Haziran 1913, tlegr. No. 822. GFM/10 (Zabt edilmiş Alman vesikaları, mikrofilm, Washington, National Archives)

2 Yine, tel. 28 Jnni 1913.

olduğu sandan Kavaklı Mustafa adlı birinin İstanbul'a gelen bir Rus gemisinde yakalanması hadisesi oldu.

Kavaklı Mustafa'nın suikastten sonra Rusya'ya kaçtığı sanılıyor. Bir müddet sonra da, Kavaklı Mustafa, Odessa'da bir Rus gemisine binerek Mısır'a gitmek üzere İstanbul limanına gelmişti (30 Kasım 1913). Bunu haber alan Türk emniyet makamlan, Mustafa'yı yakalamak için derhal harekete geçtiler.[1] Dahiliye nazın Talât Bey ve emniyet müdürü Cemal Bey'in emri ile bir miktar zabıta memuru Rus gemisine binerek, Kavaklı Mustafa'yı zorla alıp götürdüler ve o gece hemen boğarak öldürdüler. Rus gemisinden bir yolcunun alınmasını haber alan Rus büyük elçisi Babıâli nezdinde şiddetli protestolarda bulundu ve Kavaklı Mustafa'nın hemen iadesini talep etti. Mamafih Giers bu Sırada İstanbul'da hitap edecek en yüksek makamları bulamamıştı. Çünkü ilgili nazır, yani Talât Bey "müstacel bir vazife ile" Edirne'ye gitmiş bulunuyordu.[2] Rus büyük elçisinin hiddeti birkaç gün sürdü ve mesele kendiliğinden kapandı.

Odessa'daki Rus emniyet makamlarının Mahmud Şevket Paşanın katline kanşan bazı kimseleri korudukları biliniyor. Bunlardan biri de mülâzımı evvel Şakir Niyazi idi.[3] Bunun Rus emniyeti tarafından himaye edildiği ve kendisine Kafkaslardaki Rus ordusunda vazife dahi teklif edildiği anlaşılıyor. Odessa'da ve diğer şehirlerde Türkiye'den kaçan "siyasî mülteciler" den daha kimlerin bulunduğu pek iyi bilinmemekle beraber, 1914 de harbin çıkışından az önce Sinop'ta kalebend olan birçok kişinin Kırım'a kaçtıklan ve Ruslar tarafından kabul edildikleri biliniyor. Bunlar arasında çok sonraları Rusya'da Türk Komünist Partisi'nin başı olacak Mustafa Suphi de vardı. Türk hududuna yakın bazı şehirlerde, meselâ Batum'da da "İttihat ve Terakki"ye karşı faaliyette bulunan bazı Türk mültecilerinin bulunduğu ve Ruslar tarafından himaye edildiği bilinmektedir.

1913 denberi İstanbul'daki Rus elçiliğine bağlı gizli bir Rus İstihbarat teşkilâtının da faaliyette bulunduğu biliniyor. Bunun başında "Rus Ticaret Bankası"nda vazifeli Aleksander Çernogoroviç

1 Yine y. Telegrr. No. 349, 3 Dez. 1913.

2 Yine.

3 Odessadaki Alman Konsolosluğundan, 15 April 1914, GFM/10. reel 394,

adlı biri vardı.' Çernogoroviç'in, güya banka işleri münasebetiyle, Türkiye'de boyuna seyahat yaptığı ve malûmat topladığı, başta Ermeni ve Rumlardan olmak üzere birçok ajanı olduğu da anlaşılmaktadır. Bazı Kürt ajanlarının da Ruslarla yakın münasebetler tesis ettiği bilinmektedir.

Enver Bey'in üç rütbe yükseltilerek, Paşa ünvanı ile Harbiye Nezaretine getirilmesi (Ocak başı 1914) ve dolayısiyle Türkiye'nin en kudretli şahsiyeti oluvermesi keyfiyeti, mamafih, Rus büyük elçiliği tarafından hiç te fena karşılanmamıştı; bilâkis, M. Giers'in Enver Paşa ile çok iyi münasebetler kurmağa çalıştığı biliniyor. İstanbul'daki Rus diplomatik mahfillerinde iddia edildiğine göre: "Enver Paşa Türkiye'de bir dikta rejimi kuracak ve hattâ Osmanlı sülâlesini ve hilâfeti kaldıracaktı." Enver Paşa'ya "geleceğin adamı" nazariyle bakıldığından, kendisiyle mümkün mertebe yakın münasebetler kurulması isteniyordu.

Mamafih "İttihat ve Terakki Cemiyeti" umumî merkezinde bu sıralarda Türkiye'nin dış siyaseti hakkında bir görüş olmadığı anlaşılıyor. Nüfuz sahibi kimseler arasında bu hususta oy birliği olmadığı muhakkaktır. En nüfuzlu kimse ve "pişmiş politikacı" olan dahiliye nazırı Talât Bey'in bu sıralarda rengini belli etmediği, Antanta devletlerini kuşkulandırmamak ve icabında Fransa ile İngiltere'den borç para alabilmek için, Türkiye'nin Almanya'ya fazla yaklaştığını göstermekten kaçınmış olması da mümkündür. Enver Paşa'nın ise gittikçe Almanya'ya meylettiği görülüyor. Cemal Paşa ise, Türkiye'nin mukadderatının yalnız Almanya'ya bağlanmasına muhalifti. "Merkcz-i Umumî"de Fransa ve hattâ Rusya ile anlaşmak isteyenler vardı. Meselâ Cavid Bey "Frankofil" olarak tanınmıştı; kendisinin Rus elçici Giers ile de çok iyi münasebetler kurduğu biliniyor. Kabine azalan arasında İngiltere'yi hoş tutmak arzusunun bilhassa kuvvetli olduğu da anlaşılıyor. Sadrazam ve hariciye nazırı olan Said Halim Paşa, şahsen çok centilmen bir kimse olmakla beraber, kabinede nüfuz sahibi değildi; "İttihat ve Terakki Cemiyeti"n- ce güdülen siyaset icabı o sıralarda sadaret makamında böyle bir zatın bulunması icabetmişti.

Balkan Harpleri neticesinde Rumelideki Osmanlı topraklarının sadece küçük devletler arasında paylaşıldığı ve büyük devletlerin bundan böyle Balkanlarda arazi kazanamıyacakları

1 Alman vesikaları. Konstantinopel, den 20 Jan. 1914 (Berichte-Anlage).

de ortaya koymuştu. Harp sırasında İstanbul ve Boğazların küçük bir devletin eline, meselâ Bulgaristan veya Yunanistan'ın, düşmek ihtimali dahi belirmişti. Bu hakikatler ve vakalar karşısında Rusya'nın Türkiye'ye karşı takib etmesi gereken siyasetini gözden geçirmesi gerektiği ve "Boğazları başka bir devlete kaptırmamak için tedbirler alması lâzım geldiğini" yukarıda görmüştük. Rusya'mn tatbik edeceği ana prensip Türkiye'nin "bütünlüğünü muhafaza etmesi", yani *status guonun* devamı idi. Bundan dolayı Türkiye'ye karşı adetâ bir "yumuşama", bir nevi "yakınlık" gösterilmesi dahi icabedecekti.

Liman von Sanders'in riyasetindeki Alman askerî heyetinin İstanbul'a gelişinden sonra Alman nüfuzunun büsbütün gelişmesi üzerine, Rusya'mn, adetâ Osmanlı Devleti'nin "bütünlüğünü" muhafazaya bilhassa gayret ettiği görülmüştü; bu gayretin icabı, Almanya'nın bilakis Türkiye'yi parçalamak ve bundan faydalanarak Türk arazisinden bir kısmım (belki de Boğazlar) kendine ilhak etmek istediği hakkında iddialar dahi ortaya atılmıştı. Bununla İngiltere ve Fransa Almanya'mn karşısına çıkarılmak isteniyordu. Bundan böyle Rusya ile Almanya arasındaki çatışma noktasının da İstanbul ve Boğazlar teşkil ettiği iyice aydınlanmış oluyordu. Nitekim St. Petersburg'daki Fransız Chargö d'Affaires'i Doulcet'in hükümetine yolladığı uzun bir raporda, İstanbul yüzünden meydana gelen Rus-Alman rekabeti üzerinde durulmuş ve Rusya'mn, "Almanları arka plâna itmek maksadiyle Türkiye ile anlaşması imkânlarından" bahsedilmişti.[1]

Halbuki İstanbul'daki Fransız elçisi M. Bompard'a göre, Rusya'nın Türkiye'ye yaklaşması, M. Doulcet'in tahmin ettiği kadar kolay olmayacaktı. Balkan Harpleri sonunda vakıa Rusya'mn "Slav kardeşleri"ni kurtarması diye bir mesele artık kalmamış ve Rus hükümeti bundan böyle Türklere karşı yapılacak bir savaşta Rus halkını heyecana getirmek için bu konuyu istismar edemiyecekti. Mamafih "Ermeniler" konusu ve Ermenistan'daki reformdan Rusyanın kolayca vazgeçmesine ihtimal verilemezdi. Türkiye ile Rusya arasında bir anlaşma hasıl olsa dahi, geçmişteki misallerden açıkça görüldüğü veçhile, bunun fazla sürmiyeceği de muhakkaktı. Zira Rusya'mn Türkiye'ye karşı ister anlaşma yolu ile, ister zorla tatbik etti

1 (Istanbuldaki Fransız elçisi) Bompard â M. le Ministre Doumergue, Pira, le 21 avril 1914. Archives du Miııistere des Affaires Etrangires, Cor.Politiques. Turquie XXII. p. 222.

ği siyasette behemehal Rusya tarafından öne sürülen şartların kabulü talep edilmekte idi.[1] Bompard'a göre: Bu durum karşısında Türkiye ile Rusya arasında yakın bir gelecekte herhangi bir anlaşmaya varılmasına ihtimal verilemezdi.

Ermeni reformları meselesi

Rusya ile Türkiye arasındaki münasebetlerin düğüm noktalarından birini de, XIX. yüzyıl ortalarından beri, "Ermeni meselesi" teşkil etmeğe başlamıştı. Maverây-ı Kafkastaki, Ermenilerle meskûn sahadan bir kısmı, Erivan ve Eçmedziyan çevreleri, 1804 te Rusya'nın eline geçtikten sonra, Rus hükümeti Ermenileri Türkiye'ye karşı siyasetinde bir âlet olarak kullanmağa başlamıştı. Ermenilerin Hıristiyan dinine mensup oluşları, Rusya için çok elverişli bir şeydi. Din ayrılığı ve düşmanlığından faydalanark, Ermenilerden Rus menfaatleri için istifade etmek mümkün olacaktı; etraftaki Azeriler, Türkler, Müslüman-Gürcüler (Acarlar) arasında boğulup kalan Ermeniler, Rusların himayesi sayesinde "nefes alabileceklerini" ummuşlardı. Nitekim Ermenilerden birçoğu çok geçmeden Rus hizmetine, orduya ve başka yerlere girdi ve canla-başla Ruslara yaranmağa başladılar. 1829 da Ermenilerin de yaşadığı Kars ve çevresinin bir müddet Rus işgalinde kalması, Rus makamları ile Ermeniler arasındaki yakınlığın artmasına yol açmıştı. 1854-5 te Kars'ın yeniden Rusların eline geçmesi üzerine, bu yakınlık bir daha kuvvetlenmişti.

Osmanlı memalikinin her tarafında başgösteren huzursuzluk ve bilhassa Rum, Sırp ve Bulgarlar arasında başlayan ayrılık hareketleri elbette Ermenilere de tesir edecekti. İstanbul'da yüz bini

1 Bompard i Doumergue, Pera, le 21 avril 1914, ayni y. p. 223: II n'est pas certain toutefois que l'opinion Russe, habituees depuis si longtemps k considerer l'Ottoman comme l'ennemi traditionnel,se laissât aisement persuader que l'instant venu de reıoncer aux reves de eroisade et d'adopter franehement une totute autre attitude. M. Bompard, bir müddet Rusya'da da Fransız elçisi sıfatıyle bulunduğu için, Rusya'nın Türkiye'ye karşı beslediği niyetlerini yakından biliyordu. Nitekim o bu politikayı şu sözlerle ifade etmiştir: Dans un cas comme 1' autrc, par la douceur ou par la violence, il s'agit d'imposer â la Porte une volontıf superieure et imp<5rieuse (Her iki halde de, gerek yumuşaklık ve gerekse zorla, Babıâliye üstün bir iradeyi ve buyuruğu kabul ettirmek bahis konusudur); yani Rusya ancak kendi isteği çerçevesinde Türkiye ile anlaşabilir. (Turquie, cor. pol. XXII.)

layette (Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbekir) Ermeniler, oradaki Hıristiyan-Nesturî (Asurî)lerlc birlikte dahi, İslâm ahaliye nisbetle nüfusun ancak i /3 ini teşkil ediyorlardı. Bu durum karşısında Ermenilerin Bulgar, Sırp ve Yunanlılar gibi belli bir sahayı kendi yurtlan (devletleri) olarak ilân etmeleri ve bir "Ermeni Devleti" kurmalarına imkân yoktu. Fakat, Balkanlarda veya Lübnan'da olduğu gibi, yerli Hıristiyan ahaliye geniş bir muhtariyet verilmesi ve ahalinin durumunu düzeltecek reformların yapılması, diğer bir tabirle, Ermeniler üzerindeki Türk hâkimiyetini azaltacak, tahdid edecek ve sonraları büsbütün giderecek olan bir takım idarî tedbirlerin tatbiki düşünülebilirdi.

Nitekim Ermeni liderleri, bir yandan kilise mensuplan ve öte yandan siyasî teşkilât halinde faaliyete geçen "Taşnakçılar" (Daşnaktsütün) bu yolda gayret sarfetmeğe başladılar. Yukanda kaydedildiği üzere, Ayastefanos muahedesi yapılırken bile, İstanbul'daki Ermeni ruhanî reisi, Rus baş murahhası General Ignat'yev'e müracaatla, "Ermeni meselesini" bu muahedenin 16. maddesine koydurmağa muvaffak olmuştu. Berlin Muahedesinin 6 1. maddesinde de "Ermeni meselesi" yer almıştı. Bu madde ile "Babıâli, Ermenilerle meskûn sahada ahalinin durumunu düzeltmek için birtakım reformlar yapmayı ve zaman zaman bu hususta Berlin Muahedesini imzalayan devletleri, tabii başta Rusya ve îngilyere'yi, haberdar edeceğini taahhüt" etmişti. Dolayısiyle Rusya, adetâ, "Ermeni re- formlan"nın "nazın, müfettişi" rolünü benimsemişti. Rusya'nın bu husustaki gayreti insanî âmillerle değil, tamamiyle siyasî emellerinin bir neticesi idi, çünkü "Türk Ermenistanı" üzerinde gözü vardı.

İngiltere ve Rusya tarafından Ermenistan'da "reform" yapılması istenmesine rağmen, Sultan Abdülhamid II. bu reformların arkasında ne saklandığını bildiği için, bunları mümkün mertebe geciktirmeğe çalışmış ve buna kısmen de muvaffak olmuştu. Çünkü Ermenilerin arasında Rusya'dan, Avrupa ve hattâ Amerika'dan gelen kışkırtmalar tesiriyle Türkiye aleyhinde büyük kaynaşmalar olmakta, ayaklanmalar, bir takım gizli "konspirasyonlar" hazırlanmakta idi. Bilindiği üzere, Osmanlı idaresinde birçok Ermeni türlü memuriyetlerde vazife almışlar, hattâ Devlet şurası, nazırlıklar gibi devletin en yüksek makamlarına dahi tayin edilmişlerdi. Halbuki bu yüksek makamdaki Ermenilerin dahi, Osmanlı Devleti'ne karşı hazırlanan komploya katıldıklan meydana çıkanlmıştı.

1895/6 da İstanbul'da ve Anadolu'da Ermenilerin başladıkları tahrikat, Sultan Abdülhamid II. tarafından kanlı bir şekilde bastırıldığı zaman, Avrupa ve Rusya'da "Ermeni kıtali" div^ feryatlar yükselmiş ve Babıâli üzerine baskılar yapılmış, Ermeni reformlarının derhal tatbiki istenmişti. Nitekim Sultan Abdülhamid II. bu hususta bazı vâdlerde bulunmuş, 20 Ekim 1895 tarihinde bir "irade", çıkarmış ve reformun esaslarını tesbit etmişti. Bu esasların ingiltere tarafından da tasvip edilmiş olduğu anlaşılıyor. Fakat yeni Ermeni tahrikatı, tehditleri ve karışıklıkları ve yeni bir "Ermeni kıtali" yüzünden bu reformlar yapılamamıştı.

ingiltere'nin güney Afrika'da "Boer Harbi"nde meşguliyeti, 1904/5 de Rusya'nın Japonya'ya yenilmesi ve 1905 te "Rus ihtilâli" Ermeni reformları ile yakından ilgilenen iki devletin bu hususta Türkiye üzerine baskı yapmalarına imkân bırakmamıştı. Halbuki bu zaman zarfında Ermeniler arasında ihtilâlci ve sosyalist hareketler adamakıllı gelişmiş ve Türkiye'deki Ermeniler arasında kışkırtıcı faaliyetler büsbütün artmıştı. Türkiye'deki Amerikan misyonerlerinin sözde "ağartıcı" faaliyetleri de, Ermenilerde Türk-Müslüman düşmanlığının büsbütün artmasında mühim bir rol oynamıştı. Bilhassa Taşnak teşkilâtının Türkiye'de her tarafta yayılması, Ermeni kiliseleri, mekteplerinin birer silâh deposu haline getirilmesi ile, Türkiye'deki Ermeniler, Türk devletinin "can düşmanı" haline getirilmiş bulunuyorlardı. Rus ajanlarının propagandaları tesiriyle, Ermeniler en büyük mededi Rus Çarı'ndan beklemekte idiler. Bu suretle Rusya'nın siyasî emellerine hizmet edecek unsur Türkiye'nin içinde mevcuttu, işte Rus hükümeti bu unsurdan reformlar bahanesiyle azamî derecede faydalanmak istiyordu.

Rusya'da "ihtilâl" hareketi tavsayıp, devlet rejimi yeniden oturduktan sonra, Rus hükümeti, "Boğazlar Meselesi" ile birlikte tabiatıyle "Ermeni Meselesi"ni de ele alacaktı. Ermeni reformlarının halli nisbeten daha kolaydı, çünkü Berlin Kongresi ile Rusya'ya muayyen haklar tanındığı gibi, reform yapılacak saha da Rusya'nın bitişiğinde idi. Rusya'nın içinde tam o sırada, oldukça kalabalık bir Ermeni zümresinin bulunması, hattâ Ermeni ruhanî reisi Katoli- kos'unun Rus sahasındaki Eçmedziyan'da yaşaması, Ermeniler meselesinde Rusya'nın ayrı bir mevki almasına imkân vermekte idi.

Balkan Harpleri dolayısiyle Rusya ve diğer devletler "Ermeni reformları" ile yakından ilgilenemediler. Fakat 1913 de "Bükreş

üzerine, Rusya Ermeni reformu meselesini yeniden öne sürdü ve bunun gerçekleştirilmesi için ayak diremeğe ve Babıâli nezdinde ısrara başladı. Berlin Kongresi'ne medhaldar diğer devlerler de (Fransa, Almanya, İtalya) "Hıristiyan bir milletin haline bigâne kalmamak" endişesiyle, Rusya'mn bu teşebbüsüne katıldılar. Bu suretle Ermeni meselesi adetâ Avrupa devletlerinin Türkiye'ye karşı müşterek bir cephesi halini almıştı. Öte yandan, İstanbul'da Taşnakçıların tesiriyle, İttihat ve Terakki tarafından azledilen sabık Ermeni patriği Ormanyan, "Ermeni reformları"mn baş takipçisi rolünü üzerine almıştı.

Babıâli zaten kendisi de, ötedenberi bu yolda bazı ıslahat tasarlamıştı. Bu kabilden ohnak özere, dahiliye nazırı Reşid Bey tarafından, kendine bağlı nezarette teşkil ettiği bir "Islahat Komisyonu"n- da bazı hazırlıklar da yapılmıştı.[1] Buna göre: Bahis konusu vilâyetler iki guruba ayrılmıştı. Birinci guruba: Bitlis, Van ve Erzurum giriyordu; merkezi de Erzurum olacaktı; ikinci guruba da, merkezi Harput olmak üzere, Sivas, Diyarbekir ve Harput girecekti. Adı geçen yerler vilâyet olmaktan çıkıp sancak haline getirilecekler ve her gurup ayrı birer komisyon tarafından idare edilecekti. Bu komisyonlar ikişer Ermeni, ikişer Müslüman ve ikişer yabancı (Avrupalı)- dan teşekkül edecek ve reisi de bir ecnebi olacaktı. Jandarma ve Poliste yabancı zabitler bulunacak ve adliye müfettişi sıfatıyle de ecnebiler tayin edilecekti. Bu sırada Ermenilerle meskûn yerlerin üpkı 1878 de Bosna-Hersek'te olduğu gibi, Rusya'mn mandası altına konması teklifi de (her halde Rus elçiliği tarafından) yapılmış, fakat Babıâli bu teklifi reddetmişti.

Ermeni reformlarının ciddiye alınması hususunda, ingiliz hükümetinin direktifi ile, elçi Sir Gerald Lovvther tarafından, 21 Nisan 1913 tarihinde Babıâli nezdinde müracaatta bulunulmuştu.[2] Bunun üzerine, Londra'daki Osmanlı elçisi Tevfik Paşa, adı geçen bölgelerde ve Trabzon'da vazife alacak yedi Jandarma zabitinin gönderilmesini istiyerek İngiliz hükümetine başvurmuştu, istenilen bu zabitlerden başka bir de: İki Jandarma müfettişi, iki adlî müfettiş, iki ziraat ve orman müfettişi ve iki nafia müfettişi ile birlikte dahiliye nezaretinde vazifeli olmak üzere bir umumî müfettiş- müşa- virin gönderilmesini rica etmişti. Babıâli bu Ermeni reformlarında

1 Mr. Beaumont to Sir Edvard Grey, Dec. 4, 1914. Turkey, annual Report, 1913. Publ. Rec. Office (P. R. O.) F. O. 371/2137. Armenian reforms.

2 Aynı y. p. 26.

bilhasssa İngiltere'nin müzahereti ve mümkün mertebe Rus müdahalesi ve iştirakinden kaçınmak usulünü tatbik etmek istiyordu. Mamafih İngiliz hükümeti, reform yapılacak sahanın bir kısmının tam Rus sınırında olması hasebiyle, Rusların İngiliz zabitleri ve memurlanmn oralarda bulunmasından kuşkulanacaklarını, hiç olmazsa dahiliyeye bağlı bir müşavirin (umumî müfettirm) iptal edilmesi gerektiğini öne sürmüştü.

İstanbul'daki Rus elçisi Gierste, girişilen teşebbüsleri yakından takip etmiş olacak ki, İstanbul'daki Rus, İngiliz ve Fransız elçilerinin bir araya gelerek, yapılacak reformların esaslarını tespit etmeleri babındaki Rus hükümetinin teklifini bildirdi. İngiliz elçisi de buna karşılık, aldığı talimat üzerine, yalnız adı geçen devletlerin değil, Berlin Kongresi'ne katılan bütün devletlerin bu işe katılmaları gerektiğini öne sürerken, aym zamanda, İngiltere'nin, Ermenilerle meskûn vilâyetlerdeki Jandarma teşkilâtına fazla bir yardımda buluna- mıyacağını da açıkladı. 24 Mayıs (1913) tarihinde de bu münasebetle Londra'daki Osmanlı elçiliğine gönderilen yazıda: "İngilterenin bu kadar çok vazife alacak kimsenin göndermesi ile bazı devletlerin kuşkulanması muhtemel olduğu ve bu yüzden Babıâli- nin ricalarının yerine getirilemiyeceğinden üzüntü duyulduğu" bildirilmişti. Yani İngiltere, Rusya'yı kuşkulandırmak istemediğini açıkça ifade etmişti. Mamafih İngiliz Jandarma zabitleri ve müfettişlerinin yollanmasına, hattâ dahiliye nezaretine, gayrı resmî olarak, bir müşavir gönderileceği de vâdedilmişti. Bununla İngiltere-nin Ermeni reformlarında, Rusya'ya meydan bırakılmamak üzere, tercih edildiği meydanda idi.

Rus elçisi M. Giers, 26 Mayıs'ta (1913), Rus hükümetinin bu "Ermeni Reformu"na verdiği ehemmiyeti anlatan bir muhtırayı Babıâli'ye sundu. Buna göre: Ermeni reformu Anadolu'nun başka yerlerinde girişilen reformlardan tamamiyle başka türlü olmalı idi. Makedonya'da olduğu gibi yerli bir otonomiye götürme tehlikesi ta baştan bertaraf edilecekü. Sazonov'un fikrine göre: Antanta'ya dahil üç devlet bu meseleyi ele almah ve mevcut şartlara en uygun bir şekilde bir ıslahat taslağı hazırlamalı idiler. Bunun üzerine İngiliz hükümetinin de muvafakati ile Rus elçiliği, böyle bir proje hazırlamayı taahhüt etmişti.

Nitekim Rus elçiliği baştercümanı Mandelştam böyle bir proje taslağı hazırladı. Bu yapılırken, vaktiyle 1895 te, Devletler tarafından Babıâli'ye bildirilen müşterek "muhtıra" göz Önünde bulundu

rulmuş ve Rusya'nın menfaatleri nazarı itıbare alınarak buna birçok madde katılmıştı. Bu yeni Rus tasarısına göre: Reformlar altı vilâyete şâmil olacaktı: Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır, Harput ve Sivas. Bu altı vilâyetin başına, Devletlerin muvafakati alınması suretiyle Sultan tarafından bir Hıristiyan, tercihan Avrupalı, bir umûmî vali beş yıl müddet için tayin edilecekti. Bu umûmî valinin salâhiyeti çok geniş olacaktı. Bu altı vilâyetteki bütün memur ve hâkimlerin tayin ve azledilmeleri ona ait olacaktı; Jandarma bölükleri ve mezkûr vilâyetlerde asayişi sağlamak için gerekli bütün askerî kuvvetler onun kumandası altında olacaklardı. Umûmî valiye yardımcı olmak üzere bir "İstişare Meclisi" kurulacak ve buna da Avrupalı teknik müşavirler katılacaktı. Eyalet meclisi ise aynı sayıda olmak üzere Hıristiyan ve Müslüman azalardan teşekkül edecekti (yani Hıristiyan ahali umûmî nüfusun ancak i /3 i olduğu halde, Müslümanlarla aynı sayıda meclis idare azası çıkaracaklardı). Polis ve Jandarma ise bu vilâyet yerlilerinden olacak ve yarısını Hıristiyanlar teşkil edecekti. Bu ülke ahalisi, askerlik hizmetlerini bu dairenin sınırları içinde yapacaklardı; Kürt (Hamidiye) süvari kıtaları ilga edilecekti. Memurlara gelince, yarısı Hıristiyan, yarısı Müslüman olacaktı; yerli dillerin (yani Türkçe, Ermenice ve Kürtçe) aynı hakkı haiz olmaları için gerekli tecrübe yapılacaktı.

Bu Rus projesi kabul edildiği takdirde, Ermeniler tamamiyle imtiyazlı bir duruma geleceklerdi. Sayı itibariyle Müslüman ahaliye (Türkler ve Kürtlere) nisbetle, bazı nahiyelerde ancak i /3, bazı yerlerde bundan daha az oldukları ve sadece Harput çevresinde nüfusun yarısını teşkil ettikleri halde Ermenilere, memuriyette, meclis idare azalığında, jandarma ve polislikte, Müslümanlar ile aynı hak verilecek ve Ermeni dilinin devlet dairesi ve mahkemelerde Türkçe ile yanyana yürütülmesi istenecekti. Bununla, Ermenilerin, önce reform, sonra bir otonomi ve nihayet Türkiye'den tamamiyle ayrılmaları için tedbirler alınmış olacaktı.

3-24 Temmuz 1913 tarihlerinde Yeniköy'deki sefirler toplantısında, Alman elçisi Von Wangenheim, bu Rus tasarısına şiddetle muhalefet etti ve bunun bir "Ermeni muhtariyeti"ne ve "Osmanlı Devleti'nin parçalanmasına götüreceğini" belirtti. Fransız elçisi Bompard da bu Rus tasarısını tasvip etmedi ve bu hususta muhakak Babıâli ile temas ve anlaşma sonunda bir neticeye varmak lüzumunu öne sürdü, istihdam edilecek memur

Fransız teklifi diğer elçiler tarafından da_ kabul edilince, altı devlet elçisi (İngiltere, Fransa, Rusya, Avusturya-Macaristan, Almanya, İtalya) tekrar bir araya geldiklerinde, Babıâli tarafından hazırlanan teklifleri esas olarak aldılar. Yeni hazırlanan projeye göre yapılacak reformlar, sadece Ermenilerle meskûn sahada olmayıp, umumî mahiyet taşıyacaktı; mamafih, şimdilik ancak yedi vilâyette tatbik edilecekti. Rusların teklif ettikleri bir Avrupalı umûmî **Vali** müessesesi olmayacaktı; fakat müşavirler ve mütehassıslar vasıtasiyle kontrol icrası esası muhafaza edildi. Kürt (Hamidiye) kıtaları ise, Rus teklifi üzerine lağvedileceklerdi; Ermenice ile Kürtçe, Türkçe ile yan- yana kullanılacaktı. İdare meclisine ise, Rusların teklif ettikleri gibi, yan yarıya değil, ahalinin sayısına göre (yani nisbî usulle) azalar seçilmesi, bilhassa Ittifak-ı Müsellese devletlerince öne sürülmüştü; mamafih bunun fiiliyata geçirilmesi zor gibi geliyordu. Rusların istedikleri "mahallî askerî hizmet usulü"ne Avusturya ve Almanya elçileri şiddetle karşı geldiler. Görüşmeler sonunda, Türk teklifine uyularak, reform yapılması düşünülen bu altı vilâyetin iki bölgeye bölünmesi ve her gurubun başına da, devletlerin muvafakati ile birer yabancı umûmî müfettişin tayini ve bu müfettişlere, valiler de dahil olduğu halde, bütün memurları tayin ve azil hakkı tanınması hususunda mutabakata vanlmıştı.

Bu tasan Babıâli'ce de makbul görüldü ve reformların yapılmasına başlandı. İlgili vilâyetler iki bölgeye ayrıldı: i) Erzurum, Trabzon ve Sivas, 2) Van, Bitlis, Harput ve Diyarbekir. İki "umûmî müfettiş'Mn tayini hususunda Babıâli tarafından devletlere müracaatta bulunuldu; bu müfettişlere yüksek memurlar ve hâkimlerin tayini hakkı tanınacak, mahallî idare meclislerinde de üyelerin sayısı müsavi olacaktı.

7 Ekim (1913) tarihinde Babıâli "umûmî müfettiş" makamına iki lngilizi teklif etti. Bir müddettenberi İstanbul'da maliye nezaretinde yüksek bir vazifede bulunan Sir Richard Cravvford ile Mr. Robert Graves bu vazifeye getirileceklerdi.[1] Fakat Rusya'nın itirazı göz önünde tutularak İngiliz hükümeti bu tayinleri tasvip etmedi. Mamafih bu yüzden de reformların tatbiki işi geciktirildi.

Nihayet Alman ve Rus elçileri prensip ve teferruat üzerinde mutabık kaldılar ve iki "umûmî müfettişlik" ile birlikte iki "vabancı" müsavirin de tavini kabul edildi. Kasım (1913) avında

1 Mr. Bcaumoıt to Lord Grey, Dcc. 14, 1914. Turkey, Annual Repord. P.R.O/ F.O. 371/2137. p. 28.

albayı Hawker, Trabzon'daki dört jandarma bölüğü başına getirilirken, bir Fransız zabiti de kalan üç jandarma kıtasına kumandan nasbedildi. Yani hiçbir Rus zabiti vazife almış değildi. Bu tasarı, 26 Ocak / 8 Şubat 1914 tarihinde, Rusya namına maslahatgüzar Gulkıeviç tarafından imzalanan bir muamele ile,[1] Rusya ve Türkiye arasında bir anlaşma mahiyetine girdi. Rus hükümeti, hazırlanan ve

1 *Oranievaya kniga* (Turuncu kitap) (Petrograd 1914) SS 158-161; vesika No. 147, vesika No. 148. *Melimarodnıye otnoftniya v epochu imperiyaliana* (Emperyalizm devrinde milletlerarası münasebetler) (kısaltması: MNO) Seriya III. t. I. m.y.

2 MNO, Ser. III. t. I. i. 258-9.

Gulkieviç'ın yazısının son kısmı bilhassa dikkat çekici idi : "Ben (yani Gulkieviç) Rusya'mn tarihî mukadderatı icabı İstanbul'a sahip olduğunda, orada, kaçınılması mümkün olmayan Rum unsuruna karşı mücadelemizde (yani Rusların Rumlarla mücadelesinde) İstanbul'daki ikiyüz bin Ermeniye dayanabileceğimiz kanaatındayım." Yani İstanbul'daki Ermeniler Rusya'ya minnet hisleri ve bağcıklarını bu tarzda ifa edecekler ve İstanbul'daki Ermenilere, daima Rusya'nın müttefikleri sıfatıyle bakılması doğru olacaktı. Yazıda, bu anlaşmanın vücut bulması ve başarı ile bitmesinde elçi Giers ile baş- tercüman Mandelştam'ın büyük hizmetleri olduğu da ayrıca kaydedilmişti.

Gulkieviç'in Ermenilerin Rusya'da "müfrid" partilere intisaplarından şikâyeti yerinde idi; çünkü Sosyal-Demokrat (sonraki Bolşevik) partisinin ileri gelenleri arasında Şaumyan, Avanesov ve Mi- koyan gibi kimseler Çar polisince gayet iyi bilinen ve tehlikeli sayılan kişiler arasında idi.

Mamafih bu "Ermeni reformları" hakkındaki Rus-Türk anlaşmasının esasları Rus matbuatında neşredilmesi münasebetiyle beliren görüşlerden, bunların bazı Ermeni mahfillerini tatmin etmediği de anlaşdmıştı. Rus Ermenileri bu reformların daha geniş bir ölçüde yapılmasını ve Ermenilere daha şimdiden "muhtariyet" temin edilmesini beklemişlerdi. Bu münasebetle, Ermenilerin ileri gelenlerinden ve Rus hariciyesine yakın duran Dr. Zavriyev, Rus hariciye nezareti Şark Masası Şefi Prens Trubetskoy'u Ocak ayı ortalarında ziyaret etmiş ve Rus hükümetinin "Ermeni ıslahatı" ve Türkiye'deki Ermenilerin mukadderatı hakkında bilgi edinmiş, teminat almıştı.

Prens Trubetskoy, Rus hükümetinin bu meseledeki tutumunu, galiba, şu maddeler halinde sıralamıştı:

1) Ermeni meselesi Rusya'yı, bir devlet sıfatıyle en çok ilgilendiren ve menfaatleri bakımından da büyük ehemmiyeti haiz olan bir meseledir; bu problem Türkiye ile Rusya arasındaki münasebetlerde en mühim yeri işgal etmektedir.

2) Reformların gerçekleştirilmesi için gayret sarfederken, Rus hükümeti tamamiyle şuurlu olarak hareket etmekte ve bu hususta sarih bir gayesi bulunmaktadır.

3) Eğer, hali hazırda hükümet bazı hususlarda reformun bütünü üzerinde taviz vermek mecburiyednde kalmışsa, bu

menilere üzüntü teşkil etmemelidir. En mühim şey ilk önce reformların temelini atmaktır; sonra bunlar genişletilebilir.

4)Rusya gelecekte, yakından ilgilendiği cihetle, reformların gelişmesini, yani tatbikini, dikkatle takip edecek ve bu meseleyi elden bırakmayacaktır.

5)Rusya'nın Ermeni unsuruna, yalnız Ermenistan sahasında değil, onun dışında da ekonomik nüfuzunu yaymak için ihtiyacı vardır." [1]

Bu suretle, Rus hariciye nezaretinin en salâhiyetdar memurundan biri Rusya'nın Türkiye'deki Ermenileri ne gibi maksatlarla desteklediğini açıkça ifade etmişti: Türkiye'deki Ermenileri ilerde Türk hâkimiyetinden çıkarmak ve... Rus idaresindeki Ermenililerle birleştirip Rus egemenliği altına koymaktı.[2] Ermeni reformları'nda Rusya'ya tanınan hak ve imtiyazlar, Rusya'mn bu maksada doğru yürümesini kolaylaştıracak mahiyette idi.

Rusya'mn Ermenilerle ilgilenmesinin en mühim âmili, Akdeniz'e çıkması arzusundan neşet etmekte idi. "Boğazlar" vasıtasiyle Akdeniz'e çıkmakta mütemadiyen bir takım engellerle karşılaşan Rusya, Ermenistan sahasını elde ettiği takdirde, İskenderun körfezi üzerinden Akdeniz'e çıkmak mümkün olacak ve İskenderun'da büyük bir Rus deniz üssü kurulabilecekti.[3] Ermenilerin yaşadığı saha Diyarbekir-Adana-Tarsus olması hasebiyle, Rusya buralarla ilgilenebileceğini tasarlıyordu. Kars'ın Rusların elinde olması göz önünde tutulursa, stratejik bakımdan Rusya çok elverişli bir durumda idi. Eleşkirt ovası üzerinden de Van gölü ve daha güneydeki sahaya sarkmak mümkün olacaktı. Ermenilerle meskûn yerler ilk hamlede doğrudan doğruya Rusya'ya ilhak edilemezse bile, Rus nüfuzu altında kurulacak muhtar bir Ermenistan, Rusların bu yoldaki emellerini kolaylaştıracaktı. İşte bu maksadardır ki, Rus hükümeti gizli ve açık yollarla Doğu-Anadolu'daki Ermenileri Hıristivan

1 (Istanbuldaki Rus maslahatgüzarı) Gulkieviç'ten Sazonov'a MNO, Ser. III. t. I. s. 259. 1 MNO Ser. III. t. I. ss 171/72.

2 Bu görüş daha 1880 de, İstanbul'daki İngiliz elçisi Sir Henry Layard tarafından ifade edilmişti: Russia would probably never permit an Armenian autonomous or independent State, and any attempt to form one would only end in the absorption of the Armenians into the Russian Empire. Layard to Earl of Derby. Constantinople, April 21, 1877. Great Britain Parlamentary Papers. Accounts and Papers 1877 vol. XCII, p. 7.

3 (Istanbuldaki İsveç elçisi) AnkarsvSrd'den (Hariciye nazın) VVallenberg'e. İstanbul 2 Nisan 1914. Stockholom. Utrisksdep. Arkiv (Turkiet), Gnıpp 1, afd. C. mol 14.

zümreleri (bilhassa Nesturîleri) ve hattâ Kürtleri Osmanlı idaresine karşı kışkırtmakta idi.

Bu yoldaki Rus faaliyeti 1912 yılının sonlarında bilhassa artmıştı. Bitlis'teki Ermeni isyanında Rusların parmağı olduğu anlaşılıyor. Nesturîlerin ruhanî reisleri Mar Şunum'a Rus himayesi vâdedilmişti. Kürt ağalarından Sadık'm da Ruslarla sıkı bir münasebet kurduğu biliniyor; Bazan şeyhinin de Ruslarla anlaşmak üzere olduğu meydana çıkarılmıştı. Bu suretle, "Balkan Harbi"nin en kritik zamamnda Ruslar Doğu-Anadolu'da birtakım entrikalar çevirmekle meşguldüler. Onların, bu entrikalan, 26 Ocak (8 Şubat) 1914 tarihli "Ermeni reformu" üzerindeki anlaşmadan sonra da devam ettirecekleri muhakaktı. Mamafih, az önce belirtildiği gibi, bu entrikalara zaman kalmadan "Birinci Dünya Harbi" geldi çattı ve Ermenilerle meskûn vilâyetler çok geçmeden Rus işgali altına düşmek suretiyle, adetâ "Ermeni meselesi" halledilmiş gibi görünecektir.

Rusya ile Babıâli arasında "reformlar" hususunda bir anlaşmaya varıldığı sıralarda Türkiye ve Rusya'daki Ermeniler arasındaki "Rus hayranlığı" en yüksek bir dereceyi bulmuştu. Nitekim çok geçmeden siyasî havanın kararması ve harbin yaklaşması üzerine, Doğu, vilâyetlerindeki Ermenilerden binlercesi, Türkiye'ye karşı savaşmak maksadıyle, Rusya'ya kaçmağa başladılar. Bu kaçak Ermeniler o sıralarda Ruslar tarafından tanzimine girişilen "Ermeni druzina" (birlikler)larına katılarak, askerî talime başlamışlardı. Ruslar, Türkiye'ye karşı yapacakları harpte, Ermenilerin, en güvenebilecekleri "adamları" olacaklarından emindiler. Nitekim sonraki olaylar, Rusların bu görüşlerini fazlasiyle teyit etmiştir.

26 Ocak (8 Şubat) 1914 tarihli "Ermeni reformları"na ait Rus-Türk anlaşmasından sonra Rusya ile Türkiye arasında artık halledilmemiş tek bir mesele kalmış gibiydi: O da Rusya'nın "Düyûn-u Umûmiye ldarcsi"ndc âzâlık istemesiydi. Bu tahakkuk ettiği takdirde Rusya her bakımdan Batılı devletler derecesine çıkacak ve Türkiye'de birtakım ekonomik imtiyazlara sahip olacaktı. Diğer yandan Türkiye'nin de halletmek istediği bir meselesi vardı : Babıâli bir müddet- tenberi "gümrük tarifcsi"ni yükseltmeyi tasarlamakta idi. Bu hususta Rusya dahil, büyük devletlerin muvafakatim alması gerekiyordu. Bu iş iyi bir sonuca bağlandığı takdirde Türkiye ile Rusya arasında herhangi bir ihtilâf kalmayınca, belki de iki devletin birbirine yaklaşması mümkün

raftan, istanbul'daki Rus maslahatgüzarı Gulkieviç'in Rus hariciye nezaretine sunduğu, 3/16 Şubat 1914 tarihli bir yazı ve diğer yandan Mart ortalarında istanbul'da teşkil edilen bir "Türk-Rus dostluk Komite"sinin faaliyete geçişi, bu gelişmeyi teyit edici mahiyette idi.

Büyük elçi M. Giers bir müddettenberi Rusya'da izinli olarak bulunuyor ve elçilik işlerine de maslahatgüzar sıfatıyle müsteşar

1 MNO Ser. III. t. I. No. 269. ss 331-332.

kiye ile karşı karşıya gelmesi ve meseleleri kendi aralarında hallet-mesi olmalıdır. Zira Türkiye'ye karşı yapılan müşterek teşebbüsler-de diğer devletlerin hareketleri samimî olmuyor ve hatta bu hususta Rusya dostlar ve müttefiklerine dahi güvenemiyor. Bu gibi (müşterek teşebbüslere) katılırken, biz Türkleri kendimizden itiyoruz ve zorla onları Almanların kucağına atıyoruz. Edirne meselesindeki hareketimiz bunu açıkça göstermiştir.

Gulkieviç'e göre, hali hazırdaki siyasî münasebetlerin temelini ekonomik faaliyetler teşkil etmektedir. Halbuki Rus ticaret mahfilleri bu hususta çok çekingen davranıyorlar ve herhangi bir teşebbüste bulunmuyorlar. Diğer yandan, sermaye itibariyle Rusya'dan çok geride bulunan İtalya dahi bu yolda büyük bir gayret sarfetmekte- dir. Bu cihet İtalyanların Antalya tarafındaki faaliyederi ile sabittir; Roma'ya yakın Grotta Rossa gibi büyük bir çiftlik sahibi olan Molinario'nun, Antalya yakımnda on binlerce hektar arazide ziraî teşebbüslere giriştiği kaydedilmişti. İtalyanların bu yoldaki faaliyetleri, aynı zamanda, Osmanlı memalikinin bölünmesine sıra geldiği zaman, kendilerine belli bir hisseyi garanti etmek maksadını da taşımaktadır. Gulkieviç bir de Almanların Rusya'ya ekonomik sahada da rekabete giriştiklerini kaydederken, Almanların Ereğli taşkömürü ve Erzurum yakınındaki bakır madenleri ocaklarını işletme imti-yazlarını elde ettiklerini de yazmıştı. Gulkieviç yazışım bitirirken, Rusya'nın tarihî hakkı dolayısiyle, Türkiye'de sahip bulunduğu durumu (ve nüfuzunu) eski haline getirmesi için yegâne çarenin Babıâli ile karşı karşıya müzakerelere girişmek, ekonomik ve ticarî münasebetleri geliştirmek olduğunu kaydetmektedir.[1]

Maslahatgüzar Gulkieviç'in yazısına Sazonov'un nasıl bir vazi-yet aldığı bilinmiyorsa da, az sonra İstanbul'da tertip edilen bir "Türk-Rus dostluğu Komitesi" nin kurulması, iki memleket arasın-daki münasebetlerin "yaklaşma" ya doğru gittiği intibaını uyan-dırmıştı.

1 MNO Ser. III. t. I. p. 332: Je conclus: pour ııous regagner une sitııation qui nous revient de droit historiquement, peut-etre le ehemin le plus bref â pareourir şerait de nous borner & des conversations *k* deux avec les Turcs, conversations franehes et amicales, forti-fiies par une situation &onomique et commerciale attaehant la Turquie plus solidement & ııous.

istanbul'da "Türk-Rus dostluk Komitesi"nin kurulması ve Talât Bey'in Livadiya'da Çar Nikola II.' yı ziyareti

1914 yılının Mart ortalarında istanbul'da bir "Türk-Rus Komitesi" (dosduk cemiyetinin kurulduğu istanbul matbuaündaki yazılardan öğrenildi. Bunun gayesi, gazetedeki yazılardan görüldüğü üzere iki memleket arasındaki münasebetleri karşılıklı anlayış ve dosduk içinde geliştirmeğe hizmet etmekti, istanbul'da buna benzer başka cemiyeder de vardı: "Türk-Fransız Cemiyeti" bunlardan biri idi. Bu "Türk-Rus Komitesi"nin teşkilinde Rus elçiliği müsteşarı Gul- kieviç'te bulunduğuna göre,' her halde Rus hariciye nezaretinin bilgisi altında ve belki de tavsiyesiyle meydana gelmişti. Aynı şey Türkler için de varitti. Bu hususta her halde hükümetin direktifleri üzerine hareket edildiği muhakaktır. Türk matbuatında bu münasebetle çıkan yazılar bunu açıkça gösteriyor.

Bu "Rus-Türk Komitesi"nin başında âyan azası ve eski maliye nazın Nailî Bey bulunduğuna göre,[2] bu derneğin daha ziyade ekonomik meselelerle meşgul olacağı anlaşılıyordu. Bu komitenin Türk üyeleri arasında şu zevat vardı: Tanin gazetesi baş muharriri Hüseyin Cahid, Salah Cimcoz, ismet, Mahmud Esad, Ahmed Nesimî, Ahmed Cevdet, Namık, Hüseyin Tosun, Fuat Hulusî ve hariciyeden eski Atina sefiri Ahmed Muhtar Beyler; Hüseyin Hilmi Paşa da bu komiteye dahildi. Ahmed Muhtar Bey bu derneğin kâtibi idi.

Ruslar tarafından da : Elçilik müsteşan Gulkieviç'ten başka, Rus başkonsolosu Şebunin, elçilik kâtiplerinden von Vizin, Bulatov, (yukanda adı geçen) Çernogoroviç (bu sıralarda istanbul'daki Rus denizcilik şirketleri başmümessili), İstanbul'daki Rus Bankası müdürü Peçenev, istanbul'daki Rus Arkeoloj i Enstitüsü müdürü Pan- çenko, "Russkoye Slovo" gazetesi muhabiri Maşkov ve Petersburg- daki Rus telgraf ajanı mümessili Yançevskiy. Görülüyor ki, Rus üyeler istanbul'daki Rus memurlarının kalbur üstü simalan idi. Tanin gazetesinin 18 Mart 1914 tarihli nüshasında bu "Türk-Rus Komitesi" medhedilmiş ve bununla iki memleket arasında dostluk bağ-

1 Sir Mallet (Istanbuldaki İngiliz elçisi) to Lord Grey, Constantinople, March 18, 1914. P.R.O/F.O. 371/2132: The realization of the project is due primarily to Monsieur Goulkevitch, the Councilor of the Russian Embassy.

2 (İsveç elçisi) AnkarsvSrd'den VVallenberg'e, İstanbul 2 Nisan 1914. Stockholm, Utriksdep. Arkivet.

larının tesisinin mümkün olacağı yazılmıştı;[1] fakat bu derneğin Türk ahalisi arasında popüler olacağı çok şüpheli idi. Dolayısiyle bu komitenin ancak resmî bir teşekkül sıfatında kalması mümkündü.

Bu "Türk-Rus Komitesi"nin kuruluşu İstanbul'daki diplomatik mahfillerde epey tefsirlere yol açtı. İsveç elçisinin mütalâasına göre bu yoldaki faaliyet Rusya'nın Türkiye'ye karşı daha az tecavüzkâr bir siyaset takibinin başlangıcı olacaktı.[2] Bunun bazı emareleri de belirmişti: Türk düşmanlığı ile tanınan Rus baştercümanı Mandelş- tam'ın İstanbul'dan alınarak Petersburg Üniversitesinde Türkçe hocalığına tayini böyle yorumlanmıştı. İstanbul'daki yeni İngiliz elçisi Mallet ve Fransız elçisi Bompard böyle bir komitenin kuruluşundan ötürü memnun kalmışlardı. Bompard'a göre: Rusya'nın Türkiye'ye "yaklaşmak istemesi", Rusya'mn Türkiye'de Almanya'ya karşı cephe almaşım icap ettireceğinden, Fransa'nın menfaatına yarayacaktı. Mallet'de, Rus-Türk yaklaşmasını, "Antanta" devletlerinin Türkiye'de yeni rejimin takviyesi olması itibariyle, yerinde bir hareket saymıştı.[3] İngiltere hükümeti, Rusya'nın da Türkiye'de yeni rejimi tutmasını istiyordu. Rusya ile Türkiye arasındaki "yaklaşma" isteğinin başka bir tezahürü de dahiliye nazırı Talât Bey'in riyasetindeki bir heyetin, Livadia'da bulunan Rus Çarını ziyareti oldu.

Kırım'daki Livadia sarayı ötedenberi Rus çarlarının istirahat yeri idi. Çarlar buraya geldiklerinde, Sultan Abdülaziz, sonra Abdülhamid II., zamanlarında onları selâmlamak için, bir Osmanlı heyeti gönderilir olmuştu. Bu kabil nezaket ziyaretleri, 1867, 1879, 1887, ve 1891 de ve son olarak 1911 de Rifat Paşa tarafından yapılmıştı. Bu defa "ittihat ve Terakki Cemiyeti" hükümeti de aynı usulü devam ettirmek üzere, Rusya'ya karşı iyi niyetler beslediğini göstermek için bir fırsat bulmuştu. Çar Nikola II. ve ailesi (daha ziyade veliahdın tedavi ve istirahatı maksadiyle) 1914 yılı Nisan sonlarından itibaren Livadia'da bulunuyorlardı. İşte bu münasebetledir ki bir Türk heyetinin Çar'ı selâmlamak üzere Livadia'ya gitmesi kararlaştırıldı. Mamafih bu ziyaret esnasında siyasî görüşmelerin yapılması tasarlanmış olmalıdır. O sıralarda Livadia'da Rus basnazırı Goremıkin ve haricive nazırı Sazonov'un

1 Istanbulda çıkan "La Turquie" gazetesi, 25 Mart 1914. Hüseyin Cahit Bey ile mülâkat : Le rapprochement Turco-russe.

2 AnkarsvSrd'den VV'allcnberg'e, 2 Nisan 1914.

3 Bompard'dan Doumergue'e, le 21 avril 1914.

İstanbul'daki Rus elçisi Giers, Livadia'ya gidecek Türk heyetinin başında Sadrazam Said Halim Paşa'nın (aym zamanda hariciye nazın da idi) bulunmasını istemişse de,[1] Sadrazamın gidemiyeceği anlaşılınca, Giers, Talât Bey'in (dahiliye nazın) gitmesinde ısrar etmişti; çünkü Talât Bey "Yeni Türkiye'nin, yani "İttihat ve Terakki Cemiyeti"nin en nüfuzlu siması olması hasebiyle Türk siyas! hayatında bir numaralı adamdı. Nitekim Livadia'ya gidecek heyetin başına Talât Bey tayin edildi; İzzet Paşa da kendisine refakat edecekti. Bu seyahat dolayısiyle, Talât Bey'in daha önceden tasarladığı Romanya seyahatinin geciktirilmesi mecburiyeti hasıl oldu. Türk heyetinin İstanbul'dan aynlmasından önce, Sadrazam Said Halim Paşa, Alman elçisi von Wangenheim'e verdiği beyanatta, heyetin . Ruslarla herhangibir siyasî müzakereye girişmeyeceğini söylemişti; mamafih bu yoldaki sözlerin sırt Almanlan kuşkulandırmamak için sarfedildiği anlaşılıyor.

Türk heyetinin Livadia'da Rus Çarını ziyareti İstanbul matbuatında birçok yazı, tahmin ve temennilere yol açtı. "İttihat ve Terakkî" Cemiyetinin orgam mahiyetindeki "Tanin" gazetesinde (12 Mayıs 1914) Hüseyin Cahid Bey "Livadia ziyareti"adiyle bir makale neşretti ve: "Livadia'ya giden heyete bilhassa Talât Beyin riyaset etmesinden ötürü memnuniyetini" bildirdi. Hüseyin Cahid Bey'e göre: Türkiye sulh devresine girdiği cihetie, komşusu Rusya ile münasebetlerini tesbit etmesi gerekiyordu; Çünkü Türkiye'nin Rusya ile çok uzun sınır hattı vardı ve iyi münasebeder her iki devlet için de faydalı olacakü. Bir de Ahmed Agayef (Ağaoğlu) tarafından "Tercüman-ı Hakikat" gazetesinde (14 Mayıs 1914) "Türkiye ve Rusya" başlığı ile uzun bir makale yazıldı ve Livadia'ya giden Türk heyetinin ilk vazifesinin: "Rusya'da, Genç Türkler hakkında beslenen fena görüşlerin izalesine çalışmak" olduğunu belirtti ve Talât Bey'in heyetin başına getirilmesinin çok isabedi olduğunu bilhassa kaydetti. Ahmed Agayef **(Ağaoğlu)** bu yazısında Rusya ile Türkiye arasındaki münasebederin bir tahlilini yapmış ve Balkan harplerinden sonra, "Slav kardeşlerin kurtanlması faaliyeti" sona erdiğinden, Rusya'mn artık Balkanlarda müdahelesi için bir mesele kalmadığı ve dolayısiyle Türkiye ile Rusya arasındaki mü- nasbetlerin tamamiyle normal ve

1 Mallet to Grey, Constantinople, May 24, 1914. P. R. O. F. O. 371 /2132. vesika No. 22030. Fransız elçisi Bompard, Sadrazam Said Halim Paşanın gitmeyi kabul etmeyişi üzerine Giers'in Talât Paşa üzerinde İsrar ettiğini bildiriyor: Bompard â Doumergue, telg. 8 mai 1914. Turquie cor. pol. XXII. p. 235.

bileceğini anlatmağa çalışmıştı. Gerek "Tanin" ve gerekse "Tercüman-ı Hakikat" ta, Talât Bey'in Rus hükümeti ile bir yakınlık tesisine çalışacağını ve bu yolda muvaffak olacağı ifade olunmak istenmişti. Mamafih Ahmed Bey "Livadia mülâkatımn iki komşu devlet arasında yeni bir devir teşkil edeceği" hususundaki görüşünde tamamiyle yanılmıştı. Ahmed Bey'in gayet isabetli olarak ifade ettiği veçhile, Rus-Türk münasebetlerindeki problemlerin başında "Rusya'nın Türkiye'ye karşı samimiyet göstermesi" icabediyordu ve Rusya'nın Türkiye'deki ilerleme hamlelerine mani olmaması şarttı. Maalesef Rus siyasetinde bu her iki umde mevcut değildi; İşte bu yüzdendir ki, Rusya'nın Türkiye ile anlaşması imkânsız bir hale gelmişti. Az sonra cereyan edecek gelişmeler bunu açıkça gösterecektir.

Talât Bey'in Livadia'ya gidişi İstanbul'daki yabancı elçiler tarafından da dikkatle takip olunmuş ve bazı tefsirlere yol açmıştı. İngiliz elçisi Mallet, Livadia'da bir "Türk-Rus yaklaşması"na ihtimal vermemişti. Halbuki, Londra'daki Osmanlı elçisi Tevfik Paşa böyle bir yaklaşmaya taraftardı. Tevfik Paşa'nın Londra'daki Fransız sefirine söylediğine göre, "Türkiye şimdiki halde tamamiyle Asya'h bir devlet olması hasebiyle, bilhassa Rusya ile hesaplaşmak mecburiyetinde idi. Türkiye'nin Anadolu'da en uzun sınırı Rusya ile olduğundan, bu devletle iyi münasebetler kurulması Türkiye- nin menfaati iktizası idi."[1] İngiliz diplomatik mahfillerinde, mamafih Türkiye ile Rusya arasında vukubulacak bir yakınlık fena karşılanmayacaktı ; bunun Almanya'ya karşı yöneltileceği ve İngiliz men- faatlarına dokunmıyacağı nazarı ile bakılmış olmalıdır.

İstanbul'da Fransızca olarak çıkan ve daha ziyade Alman görüşünü aksettiren "Llyod Ottoman"ın 20 Mayıs 1914 tarihli nüshasında uzun bir makale çıkmıştı. Gazetede, "Türkiye ile Rusya'nın menfaatlarının bir araya getirilmesi çok güç olması hasebiyle, böyle bir yaklaşmaya ihtimal verilmediği" üzerinde durulmuştu. Makalede: "Cermen menfaatlarının (ki buna İngiltere de dahildi) da Türkiye ile Rusya anlaşmasından mutazarrır olacağı, çünkü böyle bir anlaşmanın sonunda Rusya'nın Akdeniz'e açılmasına götüreceği" kaydedilmişti; "Türk devlet adamlarının siyasetlerinin geçici hislere değil (aux

1 (Londradaki Fransız elçisi) Cambon k M. Doumergue, Londres. le 20 mai 1914. Turquie, XXII. p. 241.

ve memleketin emniyeti esaslarına dayanması gerektiği" üzerinde de durulmuştu.

Berlin siyasî çevrelerinde Talât Paşa'nın ziyareti küçümsenmek istenmiş ve tam o sıralarda "Goeben" kruvazörünün Akdeniz'e seyahati üzerinde durularak, Türklerin ve Rusların dikkat nazarları bu Alman harp gemisine çekilmek istenmişti. Ruslar tabiatiy- le "Goeben'in bu gezisi ile yakından ilgilenmişler ve bunun siyasî tepkilerini merakla beklemişlerdi.

İstanbul'dan bir Türk gemisiyle (galiba Ertuğrul yatı) hareket eden heyet, 10 Mayıs (1914) tarihlerinde Livadia'ya vardı ve Ruslar tarafından gayet samimî bir tarzda, mutad merasimle karşılandı.

Talât Bey ve İzzet Paşa, Çar Nikola II. tarafından mutad merasimle ve nezaket havası içinde kabul edildiler. Talât Bey Osmanlı Padişahının selâmlarını ve Çar'ın şahsına ve ailesine en iyi temennilerini ilettikten sonra, "Türkiye'nin Rusya ile iyi münasebetler kurmaya, yakın komşuluğun icabı, dostluk içinde yaşamaktan başka bir arzusu olmadığı, bunun için de Türkiye'nin sükûn ve asayişe ihtiyacı olduğu ve kuvvetli bir devlet haline gelmesi gerektiği" kabilinden sözler sarfetmiş ve sonra, şunları söylemişti: "Bizim buraya gelişimiz sadece bir nezaket ziyareti için değildir, siyasî amacı da haizdir, barış ve dostluğun ifadesidir. Biz Rusya ile mümkün olduğu kadar samimî bir anlaşma olmasını istiyoruz" (nötre mission n'est pas seulement de courtoisie, c'est une mission politique, une mission de paix et d'amitid. Nous souhaitons une entente aussi confi- ante que possible avec la Russie)"[1] Çar Nikola II. nın da şu karşılığı verdiği naklediliyor: "Biz de (yani Rusya) Türkiye'nin kuvvetli olmasını temenni ediyoruz, çünkü Türkiye'nin istiklâlini muhafaza etmesi başlıca dileğimizdir, istanbul bizim için hayatî ehemmiyeti haiz bir yerdir; (dolayısiyle) Türklerin kendi evlerine kendilerinin sahip olmalarım istiyoruz; Türkiye'nin ne şekilde olursa olsun Almanya'ya tabi bir duruma düşmesine müsaade etmiyeceğiz."[2] Talât Bey'in de buna şu sözlerle mukabele ettiği anlaşılıyor: "Osmanlı hükümeti Almanya'dan teknik mahiyette yardım istemek mecburiyetindedir, fakat (Türkiye) hiçbir surette Almanya'ya siyasî imtiyazlar tanıma-

1 (Petrograd'daki Fransız elçisi) Paleologue â M. Doumergue. Petrograd, le 17 mai 1914 (confidentiel). Archives du Ministdres des Affaires Etrangferes, Turquie, XXII. p. 239.

2 Aynı yerde.

olabilmesi için Rusya'nın dostluğuna güvenebilmesi şarttır." Yani Talât Bey, Rus Çarına ve etrafındakilere Türkiye'nin Almanya'dan ancak "teknik" (ve ekonomik) mahiyette yardım gördüğünü, siyasî sahada Almanlara nüfuz tanınmıyacağını, fakat bunun için de Rusya tarafından desteklenmesi gerektiğini, yani Türkiye ile Rusya arasındaki münasebetlerin iyi komşuluk havası içinde tanzim edilmesi gerektiğini söylemek istemişti.[1]

Çar Nikola II. tarafından Osmanlı heyetinin kabulü esnasında, Türkiye'deki Ermenilerin durumuna da temas edilmiş ve Türk hükümetinin Ermenilerin hali ile yakından ilgilenmesi gerektiği hususunda temennilerde bulunulmuştu. Talât Bey'in de bu hususta tatmin edici sözler sarfettiği anlaşılıyor.[2]

Türk heyeti, protokol icabı Çar tarafından yemeğe davet edildi. Rivayete göre, Çar Nikola II. yemek esnasında çok süslü ve kıymetdar sofra takımlarını (kristal bardaklar, tabaklar, çatal-bıçak, kaşık vs.) göstererek Talât Bey'e hitaben: "Bu sofrada ne görüyorsanız, hepsi Rustur" diyerek övünmek istemişti. Talât Bey'in de buna: "Kapitülâsyonlar yüzünden, maalesef bizde böyle değildir" diyerek Çar'ı "mat" ettiği naklediliyor; yani Türkiye'de tatbik edilen (vc Rusya'mn da hissesi olan) "Kapitülâsyonlar" rejiminin fenalığını belirtmek istemişti.'

Bu kabul esnasında hazır bulunan Sazonov'un, Talât Paşa tarafından öne sürülen yaklaşma temennisine karşı, "Rusya'nın Türkiye'ye karşı siyasetinin ingiltere ve Fransa ile anlaşmak suretiyle tanzim edilmiş olduğunu ve Rusya'nın iki müttefiki tarafından tasvip görmedikçe Türkiye'ye karşı hiçbir harekete geçemiyeceği" tarzında konuştuğu bildiriliyor.[4] Bu suretle Talât Bey, Sazonov'dan cesaret verici bir karşılık görmemişti; mamafih buna rağmen, Sazonov ile yine de iki memleketi ilgilendiren meselelere temas edilmiş ve Rus hariciye nazırını yoklamağa çalışılmıştı.

Sazonov'un Livadia'ya gelirken, Talât Bey'e karşı antipatisi olduğu biliniyor; istanbul elçisi Giers (O da Livadia'da hazırdı) Sazonov'a Talât Bey'i mütemadiyen kötülemiş ve "Talât Bey'in hiçbir

1 Yine.

2 Buchanan (Petersburgdaki İngiliz elçisi) to Grey, St. Petersbourgh, May 17, 1914 (eonfidential) P.R.O./F.O. 371/2132, vesika No. 21987.

3 Falih Rıfkı A tay, *Pazar konuşmaları,* "Dünya" gazetesi, 22 Mayıs 1966.

4 Paleologue â M. Doumergue, Petersbourg, 17 mai 1914.

sözüne inanmak caiz olmadığını" söylemişti.[1] Sazonov'un çok sonraları (Bolşevik ihtilâlini müteakip Paris'te neşrettiği bir kitabında) yazdığına göre: Talât Paşa dünya tarihinin en rezil adamı idi."[2] Talât Bey, "İttihatçı" (ve dolayısiyle ihtilâlci) olması itibariyle Çar ve etrafındakiler tarafından belki de istiskal edilmek bile istenmişti. Mamafih Talât Bey'in Livadia'daki kabuller esnasında Çar Nikola II. ve Rus devlet adamları üzerinde şahsen gayet iyi bir tesir yaptığı da bilinmektedir. Kendisine Aleksander Nevskiy nişanının verilmesi de buna delâlet eder.

Türk heyeti Livadia'dan ayrılmadan önce, "Ertuğrul" yatında, Talât Paşa tarafından Ruslara bir veda ziyafeti tertip edilmişti (12 veya 13 Mayıs günü, 1914). Sofrada Sazonov Talât Bey'in yanında oturuyordu. Yemek esanasmda şundan bundan konuşulmuştu. Fakat ziyafetin en sonunda, Sazonov'un sözlerine inanmak lâzım gelirse, Talât Bey Sazonov'un kulağına eğilmiş ve kimsenin duymayacağı şekilde alçak bıı sesle "Türkiye ile Rusya arasında bir ittifak akdi" teklifinde bulunmuştu. Sazonov güya, böyle bir teklifi hiç beklemiyordu ve dolayısiyle buna hiç inanmak istememiş; hele ziyafetin son dakikalarında böyle bir teklifin yapılışı Rus hariciye nazırını şaşırtmıştı". Sazonov, meselenin İstanbul'da Giers ile müzakere edilebileceği tarzında mukabele etmekle yetindi.[3]

Halbuki Talât (Paşa)'ın anlattıklarına göre, bu "ittifak" teklifi Sazonov'un aksettirdiğinden tamamiyle başka türlü olmuştur. Talât Paşa, bu Livadia ziyaretinden altıbuçuk yıl sonra (1920 yılı Aralık başında, Berlin'de iken) Sazonov ile görüşmesini anlatırken şunları söylemişti: Sazonov ile mülâkat esnasında (Boğazlar ve bilhassa) Çanakkale meselesine etraflıca temas edildi. Talât Paşa, bu çok çetin meselenin, Boğazlar'ın Türkiye'nin kontrolü altında kalması şeklinde en iyi bir hal çaresine kavuşacağını anlatmağa çalıştı ve "Boğazlar hiçbir zaman Rusya'ya kapalı olmıyacaktır" dedi. Sazonov buna karşdık, "bu halin barış devamı müddetince doğru olduğunu, fakat Türkiye ile Yunanistan arasında bir harp çıkarsa, Boğazların mecburiyet altında kapatılacağını" söyleyince

1 S. D. Sazonov, *Vspominaniya* (Paris 1917). İngilizcesi: *The fateful years* (London 1928). Rusçası, s. 159, İngilizcesi, p. 133.

2 Ayni yerde: Rusçasındaki "dünya tarihindeki" sözler İngilizcesinde "zamanımızda" diye tercüme edilmiştir. Sazonov, Petersburgdaki Fransız ve ingiliz elçilerine Talât Bey hakkında fena bir şey söylememişti, bilakis Çar Nikola II. nın ve Rus devlet adamlarının Talât Bey hakkında iyi intibalar edindiğini beyan etmişti. F.O. 371 /2132. May 17, 1914.

3 S. D. Sazonov, *Vspominaniya,* s. 164; İngilizcesi, p. 137.

de "bu meselenin gerçek olarak halli bir Rus-Türk ittifakının akdi ile mümkündür" demesi üzerine Sazonov güldü (yani alay etti) ve mülâkat bununla sona erdi.[1]

Talât Bey'in o zaman Sazonov'a yaptığı anlaşılan bu "ittifak" teklifinin mahiyeti açıkça tespit edilemiyorsa da, Livadia ziyareti esnasında Türk heyeti reisi tarafından Rus hariciye nazırına bu

1 Enclosure in Lord D' Abernon's despatch No. 1259 of Dec. 1920. Berlin Dec. 2, 1920, Interview with Talat Pasha. P.R.O./F.O. 371/5173. p. 141.

V

BIRÎNCÎ DÜNYA SAVAŞI

Türk - Rus ittifakı tasarısı. Türkiyenin harbe girişi

Talât Paşa'nın Livadia seyahatından dönüşünden conra, Türk hükümeti, "Adalar meselesi"ni hail için Yunanistan üzerine baskısını o derece arttırmıştı ki, hattâ bir harp çıkması bahis konusu olmağa başlamıştı. Çünkü anlaşmaya varılması yolunda girişilen müzakereler bir türlü netice vermiyordu. Yunan başvekili Venizelos diplomatik oyunlarla Türk hükümetini oyalamağa çalışıyordu. Nihayet Talât Paşa ile Venizelos arasında Bruxelles'de yapılacak bir konferansta bu meselenin halledilebileceği umuluyordu. Lâkin bu ümitler boşa çıktı ve tam o sıralarda vukubulan "Saray-Bosna" olayı, Türk-Yunan müzakerelerinin tamamiyle kesilmesine sebeb oldu.

Avusturya'nın 1908 de Bosna -Hersek'i ilhakı üzerine Rusya'nın Balkanlardaki siyasetinin tamamiyle "Panslavist" bir mahiyet aldığını görmüştük. Sırbistan'da "Büyük Sırbistan Komitesi" adiyle gizli bir teşkilât kurulmuş ve Avusturya'nın idaresindeki Sırplar, Slovenler ve Hırvatlar'ın Avusturya idaresinden çıkarılıp büyük bir Slav devletinin kurulması yolunda faaliyete geçilmişti; bu faaliyet Sırp hükümeti tarafından gizlice desteklenmekte idi. İşte bu teşkilâta mensup, Princip adlı bir üniversite öğrencisi, 28 Haziran 1914 tarihinde, Sarayevo şehrine gelen Avusturya veliahdı Franz Ferdinand'ı ve zevcesini tabancasıyle vurarak öldürdü, işte bu suikast "Birinci Dünya Savaşı"nın başlamasına bir vesile teşkil etti.[1]

1 Birinci Dünya Savaşının çıkışı ve cerayanına ait birçok eser ve makale yazılmıştır. Bu hususta en iyi eser olarak bir tercih yapmak gayet zordur. Böyle olmakla beraber bu sahada standart eser olarak, S. B. Fay'in *The origins of the morld \Var* adlı kitabı kabul edilmektedir (2 vols, yeni tab'ı, New York 1930). Alman görüşü bakımından : A. von We- gerer, *Der Ausbruch des Weltkrieges,* 2 Bde, Berlin 1939. Türkiye'nin Harbe girişine ait birçok eser ve makale yazılmıştır; çok teferruatlı ve bazen de pek ilmî olmamak üzere General Kâzım Karabekir tarafından : *Cihan Harbine neden girdik, nasıl girdik, nasıl idare ettik*? İstanbul 1937. Son olarak: Dr. Yulug Tekin K u r a t , *How Türk; was drifted into World* 1*Var I.* (Medlicott Armağanı), 1967.

Suikasttan sonra Avusturya-Macaristan tarafından Sırbistan'a verilen ültimatom (23 Temmuz 1914) reddedilince (28 Temmuz 1914) de harp başladı. Bunun üzerine, mevcut ittifaklar ve taahhütler gereğince "îttifak-ı Müsellese" devletleri ile "İtilâf-ı Müsellese" devletleri karşılıklı harp ilân ettiler. (1 Ağustos-Almanya'nın Rusya'ya, 3 Ağustos Almanya'nın Fransa'ya, 4 Ağustos İngiltere'nin Almanya'ya). Ancak İtalya tarafsızlığını ilânla harbe girmedi. Bununla "Birinci Dünya Savaşı" başlamış oldu.

Avrupa'da umumî bir harbin çıkacağı zaten ötedenberi beklenmekte idi; büyük devletlerin iki "blok" halinde birbirlerine karşı düşmanca vaziyet almış oldukları ap açık ortada idi. 1914 yılı Nisan ayında, Avrupa gazetelerinde ve onları takiben İstanbul matbuatında "Almanya ile Fransa" veya "Almanya ile Rusya" arasında harbin nerede ise çıkmakta olduğuna ait yazılar neşredilmişti. Bu münasebetle hattâ İstanbul gazetelerinde bazı tefsirler dahi yapılmış ve Türkiye'nin sükûna ihtiyacı olduğu, harp ateşinden uzak kalması gerektiği belirtilmişti.

Hakikaten Avrupa harbi Türkiye için çok mevsimsiz bir zamanda patlak vermişti. Balkan Harbi'nin çöküntüleri ve ekonomik malî düzensizliklerin fena tesirleri devam edip gidiyordu. Bütün ümider dışardan yardım almağa, büyük bir borç sağlamağa bağlı idi. Bu bakımdan maliye Nazırı Cavid Bey'in Fransa'dan sağladığı külliyetli borç Türkiye için hakikaten büyük bir nimet sayılmıştı. İngiltere veya başka bir memleketten, bilhassa Almanya'dan çokça borç almak suretiyle Türkiye'nin ekonomisini bir dereceye kadar kalkındırmanın mümkün olacağı sanılıyordu. Anadolu'da bir takım ekonomik kalkınma projeleri hazırlanmakta, maarif başta olmak üzere birçok projelerin tatbikine başlanması arzu edilmekte idi. İşte durum böyle iken "Birinci Dünya Savaşı" patlak verdi.

Türkiye'nin ayakta durabilmesinin ancak kuvvetli bir ordu ile mümkün olacağı herkesçe bilinen bir gerçekti. Halbuki Balkan Harbi'nde bu ordunun ne kadar zayıf olduğu bütün sarahati ile meydana çıkmıştı. Bunun içindir ki, "İttihat ve Terakki" hükümeti ve bilhassa Enver Paşa ordunun ıslahı ve kuvvedendirilmesi işini hemen ele alarak, Liman von Sanders başkanlığında bir Alman "askerî heyeti" nin Türkiye'ye getirilmesini kararlaştırmışlardı. 42 kişiden ibaret bu heyet 1913 yılı Kasım'ında İstanbul'a gelmiş ve hemen ordunun ıslahatına girişilmişti. Aynı zamanda orduda yapılan tensikat, "alaylı" zabitlerin ve işe yaramz Paşaların tekaüde

1 İkinci Dünya Harbi zamanında müttefiklerin eline düşen Alman vesikalarının bir kısmı Amerika'da mikrofilme alınmıştır. Washington, National Archives, Captured German Documents. Halihazırda bunlar Federal Almanya'da, Bonn'da, Dışişleri Arşivinde muhafaza edilmektedir. Bizi ilgilendiren vesikalar: "Kurze Darstellung der Grundzüge der Türkischen Kriegführung im VVeltkriege 1914—1918" kısmmdadır. Bunlardan bazıları A. N. Kurat tarafından neşredilmiştir: (Almancaları: Turcica, vol. II. (1965) N, I. s. 78 ve devamı). Türkçesi: *Birinci Dünya Savaşında Türkiye'de bulunan Alman Generallerinin raporları* (Türk Kültürümü Araştırma Enstitüsü yayınlarından. Ankara 1966). S. 26/27. Halil Menteşenin *Hatıraları,* "Cumhuriyet " gazetesi, 9 Kasım 1946.

2 Cari Mühlmann, *Das deutsch-türkische Waffenbündnis im Weltkriege* 1914/1917. I.eipzıg 1940). m. y.

den sonra İngiltere ile Rusya arasındaki yaklaşma Türkiye'nin büsbütün Almanya ile anlaşmasına yol açmıştı. Balkan harpleri sonunda Rusya başta olmak üzere Antanta Devletlerinin Türkiye'ye karşı düşmanca tavırları ve matbuatta Türkiye aleyhindeki yazdarın, Türkiye'nin Almanya'ya yaklaşmasında ayrıca tesiri olmuştur. Fakat en büyük âmil Rusya karşısında duyulan endişedir. Rus tehlikesinden kurtulmak için yegâne çarenin Almanya ile anlaşmak olduğu görüşü üstün gelmiştir.[1]

Enver (Paşa), askerî ateşe sıfatıyle Almanya'da bulunduğu zaman (i909-1911) Alman askerî kudretinin büyüklüğüne kanaat getirmiş ve çıkacak harpte Almanya'nın galip geleceğine inanmış-tı. "Babıâli baskını" (23 Ocak ıgi3)ndan sonra Türkiye'nin en nü-fuzlu kimsesi sıfatiyle, Enver Beyin (ve 1914 yılı Ocak başından iti-baren Harbiye Nazın sıfatiyle Enver Paşa'nın) Türkiye'nin mukadderatı üzerinde büyük tesiri olacağı muhakkaktı. Mamafih diğer kabine azaları, Talât Paşa dahil, yaklaşmakta olan harpte hangi tarafla anlaşmak gerektiği hususunda karara varmış değillerdi. Bahriye Nazırı Cemal Paşa, hattâ, Fransa ile bir "ittifak" akdini denemek istemiş, fakat Fransızların buna yanaşmadıkları görülmüştü. Umumî arzu: İngiltere ile savaşa girişmemekti ve İngiltere'nin zaten bir harp çıkarsa, savaşa katılmayacağı sanılıyordu.

Büyük devletlerden hiç birinin, zaten Türkiye'yi kendi safları-na almak istemediği de malûmdur; İstanbul'daki Alman büyük-elçisi von YVangenheim dahi Türkiye ile Almanya arasında bir "ittifak"a muhalifti, çünkü Türkiye askerî bakımdan hiçbir kıymet ifade etmiyordu. Enver Paşa'nın, Temmuz (1914) başlarında Almanya'ya daveti ve Alman erkânı harbiye reisi von Moltke ile görüştüğü zaman, kendisine herhangibir "ittifak akdi" teklifi yapılmadığı anlaşılıyor. Fakat az sonra Kayzer Wilhelm ve Alman askerî erkânının fikri değişti ve Türkiye ile behemehal bir ittifak akdi gerektiğine karar verildi. Bunun üzerine von Wangenheim ile

1 Sadrazam Said Halim Paşa, Almanya ile yapılacak "lttifak"ta Türkiye'nin mümkün mertebe geç Harbe girmesi ve bir zaman tesbit edilmesini istiyordu, çünkü Türkiye Harbe ne kadar geç katılırsa, Türk ordusu o nisbette kuvvedenecek ve bununla "Üçlü lttifak"a daha çok hizmet edebilecekti. Said Halim Paşa bu husustaki görüşünü, 31 Temmuz veya 1 Ağustos (1914) te istanbul'daki Avusturya elçisi Markiz Pallavicini'ye ifade etmişti. Pallavicini'den, 1 Ağustos 1914 tarih No. 7927 (streng geheim) tel. HHSA, (Viyana) Politisches Archiv, geheim, rot 522. Liasse XLVII. Bu Türk-Alman (ve Avusturya) İttifakının ehemmiyetine ait: Pallavicini'nin 5 Eylül 1914 tarihli yazısı. HHS, rot 522. Liasse XLVII. No. 55 *İp* A-C.

birkaç nüfuzlu zevat arasında gizli görüşmeler sonunda, 2 Ağustos (1914) tarihinde Almanya ile Türkiye arasında bir "ittifak" akdedildi. Böyle bir ittifakın akdi ancak Enver Paşa, Talât Bey, Sadrazam Said Halim Paşa ve Meclis-i Mebusan reisi Halil Bey[1] tarafından biliniyor, "triumvirat"ın bir üyesi sayılan Cemal Paşa'nın dahi bundan haberi olmadığı anlaşılıyor.[2]

Mamafih bu Türkiye ile Almanya arasındaki "ittifak" haddizatında ancak Rusya'ya karşı harbi göz önünde tutmuş, İngiltere ve Fransa ile harb hususuna değinmemişti. İcabında Türkiye harbe katılmaktan kaçınabilirdi. Fakat tam o sıralarda cereyan eden olaylar, Türkiye'yi harbe adetâ zorla sürüklemiştir. Bunların en önemlisi İngiliz donanması tarafından kovalanmakta olan "Goeben" ve "Breslau" harp gemilerinin 10 Ağustos (1914) tarihinde Çanakkale Boğazı'nı geçip Türk sularına girmeleri, daha doğrusu Türk makamları tarafından kabul edilmeleri oldu. İlerde görüleceği üzere, bu iki Alman kruvazörünün Türk sularına girmesi ve isimlerini değiştirerek (Yavuz) (Midilli) Türk donanmasına alınmaları (Alman kumandası ve mürettebatı ile) sonraki gelişmeler üzerinde büyük bir tesir yapmıştır.

İngiltere ve Rusya Türkiye'yi askerî bir kuvvet olarak önemsiz telâkki etmekle beraber, Almanya tarafında harbe katılmasını istemiyorlardı. Türkiye harbe girdiği takdirde, Rusya'mn Kafkas cephesinde bir miktar kuvvet bırakması mecburiyeti hasıl olacağından, Türkiye'nin harbe girmesi asla arzu edilmiyordu. Dolayısiyle Rusya'nın Türkleri endişe ettirecek, kuşkulandıracak hareketlerden kaçınması istenir gibi bir siyaset takibine başlandığı görüldü. Fakat bununla Rusyanın "tarihî" emellerinden vazgeçmesi hiçbir veçhile varit değildi. Rus siyasî ve askerî erkânı, harbin nasılsa kazanılacağına inandıklarından, harpten sonra müttefiklerle anlaşarak "Türk meselesinin mutlaka Rusya'nın dilediği bir şekilde halledileceğinden emin görünüyorlardı. Bu şartlar içinde şimdilik Türkleri boş yere tahrik etmekte hiçbir fayda mülâhaza edilmiyordu.

İngiltere de Türkiye'nin harbe girmesini istemiyordu. Çünkü Akdeniz bölgesi'nde asker ve donanma toplamasına şu anda imkânı yoktu. Zaten bu sıralarda İngiltere ile Türkiye arasında açıkça ihtilaflı problemler de mevcut değildi. Ancak İngiltere'nin

1 HalilMenteşe, *Hatıraları,* "Cumhuriyet" gazetesi, 9 Kasım 1946.

2 Ayni y. "Cumhuriyet" gazetesi, 9 Kasım 1946.

tefiki oluşu ve bilhassa İngiltere'de ısmarlanıp, parası dahi ödenmiş olan ve inşası biten iki Türk zırhlısının ("Sultan Osman I." ve "Sultan Mehmed Reşad V.") harp tehlikesi üzerine İngiltere hükümeti tarafından alıkonması, Türkiye'de İngiltere'ye karşı birdenbire düş- manlığır başlamasına yol açtı.

Enver Paşa ve en yakın sırdaşları (Talât Bey, Halil Bey) Türkiye'nin hemen harbe girmesini istemiyorlardı, ordunun kuvvetlendirilmesi ve müsait bir zamanda harekete geçilmesini tasarlamış olmalıdırlar. Bu tasarının müddeti ise şahıslara göre değişmiştir. Enver Paşa da dahil olmak üzere, belki de Türkiye'yi harbin dışında tutabilmek için başka kombinezonlar da düşünmekte idiler. Şayet Rusya ve İngiltere ile Fransa tarafından "Türkiyenin bütünlüğü garanti ve Adaların Türkiye'ye bırakılması temin edilirse" Türkiye'nin tarafsız kalması da, belki, tasarlanmakta idi. Enver Paşa'nın her halde Talât Bey ve Sadrazam Said Halim Paşa'nın da haberi dahilinde, Rusya ile bir ittifak akdi teklif etmesi, bu yoldaki denemelerden biri olabilir. Enver Paşa'nın bu "ittifak" teklifi, Rus-Türk münasebetlerinde âdetin dışında bir şey olması itibariyle, teferruatı ile nakledilmesi gerekiyor.

Türkiye'deki seferberlik icabı Kafkas sınırındaki I. ve II. fırkaların takviye edilmeleri muhakkaktı. İşte bu durumla ilgili olarak Rus büyük elçisi Giers, Rus askerî ataşesi General Leont'yev'i 5 Ağustos tarihinde Enver Paşa ile görüşmeğe memur etti. Bu suretle ilk mülakat Rusların arzusu üzerine yapılmıştı. Gayet samimî bir hava içinde geçen görüşme esnasında Enver Paşa Rus ataşesine şu beyanatta bulundu:[1]

"i. Türk seferberliği asla Rusya'ya karşı yöneltilmiş değildir. Türkiye'nin Rusya'ya karşı hiçbir taarruz niyeti yoktur. Türkiye Rusya ile çok uzun bir sınırı olması hasebiyle, Rusya ile iyi komşuluk münasebederinin idamesiyle tabiatıyle ilgilenmektedir. Şayet Rusya bu harpten zayıf ve hattâ mağlup olarak çıksa dahi, yine de Türkiye'den kuvvedi ve daima Türkiye'ye zarar iyka edebilecek bir halde olacaktır.

2. Türkiye, mamafih, Rusya'yı Kafkas hududunda rahatsız edebilir, iyi niyetlerini göstermek üzere, Türkiye gerçek hareketlerde bulunmağa hazırdır; şöyle ki, sınır

1 MNO Ser. III. t. I. (Moskva 1935) ss 85-89.

dan bütün askeri birliklerim uzaklaştırır, yani IX. ve XI. fırkalarını çeker ve sadece asayişi muhafaza için oradaki kıtalarını asgarî hadde indirir.

3.Türkiye'deki seferberlik, Türkiye'nin (içinde bulunduğu) şartları nın icabıdır ve hazırlıklı olmayışın neler doğurabileceği yakın mazide görülmüştür (Balkan Harpleri kasdediliyor).

Balkan devletleri halâ sükûnet bulmuş bir halde değildirler ve Türk ordusundaki müşkül durumdan istifade ile her dakika harekete geçebilirler ve komşularının (yani Türkiye'nin) hesabını görebilirler; Türk seferberliğini ikmal ve muayyen bir sahada toplanmak için aylarca zamana ihtiyaç olduğu halde, Bulgar ve Yunan orduları birkaç gün içinde hazır olabilirler.

Türkiye müsellâh olarak, olayları sükûnetle takip, ve tabiatiyle gerekli bir anda kendi kat'î sözünü söyliyebilir. Halihazırda ihtilâftan büyük ve küçük bütün devletlerin kendi menfaatleri için birşeyler koparmağa çalışacaklarında şüphe yoktur; eğer Türkiye bundan istifade etmek istemezse tuhaf bir şey olur; bahususki, mesele vaktiyle Türkiye'ye ait bir sahaya taallûk edecek olursa. (Enver Paşa bu husustaki görüşünü şu sözlerle ifade etmişti) : "Eğer Türk hükümeti bunu ihmal ederse, millet nazarında ebediyen prestijini kaybedecektir, zira Türk halkı geçirdiği bu kadar musibetlerden sonra maneviyatının yükseltilmesi ihtiyacını duymaktadır. Mesele şu veya bu parçayı geri almaktan ibaret değildir; ahali: Neden siz bunu dahi almadınız? şeklinde bir muhakeme yürütecek de değildir."

"Devletin kudreti ve enerjisinin henüz tükenmediğini ve yaşamakta devam ile ileriye doğru gitmek iktidarına sahip olduğunu halkın hissetmesi lâzımdır."

"Bu itibarla biz hattâ çok az şeylerle yetinebileceğiz, ancak bunlar bize önceden teminat altına konmuş olsun."

4.Hâkim görüşe rağmen Türkiye henüz ittifak devletleriyle ve bilhassa Almanya ile herhangibir muahede ile

üzerine dikkatini çekerse, Türkiye ile anlaşması imkânsız değildir. Bunun için ancak Rus diplomasisinin gerçek bir zemin üzerinde yürümesi ve Türkiye'nin de menfaatlarım ve isteklerini dikkat nazarına alması gerekmektedir.

Bu istekler tabiatiyle, Türkiyenin her şeyden önce bazı arazi elde etmesine bağlıdır. Bu bapta Türkiye aslında çok az bir şeyle yetinebilr: Ege (Adalar Denizindeki)ve Bulgar Trakyasından bir kısım arazinin Türkiye'ye ilhakı.

Rusya bu taleplere kolaylıkla katılabilecektir, çünkü Bulgaristan'a-Makedonya'yı, Yunanistan'a-Epir'i ve Sırbistan'a da Bosna-Hersek'i bırakmak suretiyle bu devletler rahatça tatmin edilebileceklerdir.

Bunu müteakip Türkiye'nin ancak bir dileği olacaktır: Rusya ile 5-10 sene müddetle tedafüi bir ittifak veya anlaşma akdetmek; bu anlaşma Türkiye'ye, tek durmayı sevmeyen Balkan komşuları tarafından rahatsız edilmeksizin ve tehlikeye düşürülmeksizin, barış ve sükûnet içinde gelişme imkânını sağlayacaktır. Bu anlaşma, şayet karşılıklı menfaatlara hizmet edecekse, bunun tabiatiyle uzatılması mümkün olacaktır.

Bunun karşılığı olarak Türkiye her şeyden önce şimdiki harp sırasında Rusya'ya müzaherette bulunabilecektir. Gerçi Türk ordusu hali hazırda büyük değildir ve yeniden teşkilâtlanma işini de bitirmiş, teknik bakımdan yeter derecede mücehhez değildir; fakat bu kuvvet yine de 150-200 bin kişiden ibaret olmakla, şimdiki olaylarda hissesine düşeni yapabilir.

Bu ordunun hangi istikamette şevki işi Rusya'ya ait bir mesele olacaktır. Balkanlardaki durum henüz takarrür etmiş değildir. Romanya ve Yunanistan sallanmaktadırlar, ve ancak Bulgaristan, galiba üçlü îttifak'a katılmıştır. Bu durum karşısında Türk ordusu Rus menfa- atlarına uygun bir halde ayarlayıcı araç rolünü oynayabilir.

Türkiye'nin Rusya'ya katılmasının, Romanya ve Yunanistan'ın da Rusya'ya katılmasına götüreceği kuvvet

le muhtemeldir, belki Bulgaristan'ı da bu yola sevkeder; zira Bulgaristan bunu yapmadığı takdirde kaybedeceğini iyi bilir. Bu suretle, Balkan Devletlerinin Avusturya'ya karşı hücumlan halinde, Türk ordusu bu devletlere bir ihtiyat (reserve) rolü oynayacaktır ve Avusturya da muhakkak mağlup edilecektir.

Balkan Devletlerinden herhangi birisi şayet Rusya-ya karşı çıkarsa, Türkiye bu devlete karşı harekete geçerek, elde silâhla Rus menfaatlarının zarara uğramasına mani olacaktır. Bu devletin Bulgaristan olması kuvvetle muhtemeldir ve Sırbistan'a karşı harekete geçmesi beklenebilir. Bir kaç gün önce Bulgaristan'ın Türkiye'ye türlü müracaatlarda bulunması, bu ihtimali daha da kuvvetlendirmektedir.

"Nihayet bir ihtimal daha vardır; bütün Balkan Devletleri tarafsızlığı muhafaza etmek isteyeceklerdir; bu hal ise Rusya'mn menfaatma hizmet edecektir, (böyle bir durum çok iyi olacaktır) ve biz de o zaman rahat bırakılmış olacağız."

5. Rusya ile anlaşma her iki tarafa (yani Türkiye ve Rus-ya'ya) sükûnet temin edecektir; bu yapıldığı takdirde Kafkaslar'da Müslümanların ve Ermenistan'da Ermeni-lerin ayaklanmaları tasavvur edilemez. Bununla her iki memlekette sadece asayişi muhafaza için adı geçen bölgelerde az bir miktardaki askerle yetinmek mümkün olacak ve (askerî kuvvetlerin) daha önemli tehdit altında bulunan sahalarda yığılmasına imkân verecektir.

6. Bir de Boğazlar meselesi kalıyor. Bu mesele ancak iki tarafın birbirine düşman olduğu zaman ve muğlak durumlarda had bir şekil alabilir. "Bir defa dostluk tesis edilince, bu mesele tabiatiyle kendiliğinden kalkmış olacaktır."

7. Rusya ile anlaşmamn gerek ahali ve gerekse hükümet mahfillerinde muhalefetle karşılanacağı muhakkaktır, fa-kat bu işin hallini Enver Paşa üzerine alacaktır ve bunun gerçekleşmesi pek güç olmayacaktır, yeterki, mesele bir defa doğru bir yola girmiş olsun. Rusya ile anlaşmanın Türkiye için birçok menfaat sağlayacağı yeterki herkes

tarafından takdir edilsin ve anlaşılsın; o zaman herkes sevinçle buna yanaşacaktır.

Bir de Alman tesirini de göz önünde tutmak lâzım gelecektir. Şimdiki halde bütün hükümet erkânına ve Enver'in kendisine Alman ve Avusturya elçilikleri Alman askerî heyeti ve umûmiyetle diğer Alman mahfilleri tarafından enerjik bir baskı yapılmaktadır. Mamafih bu o kadar korkulacak bir şey değildir, zira Türkiye'yi kendi taraflarına çekmek Almanların menfaati icabı olduğu

Her halükârda onların Türkiye'de kalmaları muvakkattir. Şayet aramızda bir anlaşmaya varılırsa, ben Almanlar'a "siz artık bizim düşmammızsınız ve uzaklaşmanızı rica ediyorum" demekte bir dakika tereddüd et- miyeceğim."

Rus askerî ateşesi bu münasebetle Enver Paşa'nın ağzından çıkan sözleri de nakletmiştir:

"Eğer ben (Enver) böyle konuşuyorsam, hüsnüniyet sahibi Türklerin beni tasvip edeceklerini biliyorum. Üstelik Sultan cenapları beni ordunun başına geçirmek lütfunda bulundular ve dolayısiyle ben orduya dayanabilirim".

g. **Harbin muhtemel neticeleri ve bunların Türkiye üzerindeki tesirleri hakkında da Enver Paşa şunları söylemişti : "Şayet Almanya bu harpten muzaffer çıksa dahi, Türkiye Almanya'mn intikamından korkmamaktadır. Zira Almanya Türkiye'ye esaslı bir zarar dokunduracak durumda değildir. O (Enver) Trablus'daki şahsî tecrübesiyle karadan sımrı olmayan bir memlekete karşı harp yapmanın ne kadar güç birşey olduğunu biliyor. Trab- lus'da italyan askerî heyetine karşı başarıh bir mukavemet teşkili mümkün olduğuna göre, Türkiye'de böyle bir mukavemetin daha da kuvvetli olacağında şüphe yoktur. Alman menfaatlarına güya, ihanetten ötürü Almanlar Türkleri tecziye etmek isterlerse, Anadolu'da Türk halkının mukavemeti çok daha kuvvetli olacaktır."**

Enver Paşa bütün söylediklerini tam bir sükûnetle ve inandırıcı bir samimiyetle ifade etmişti. Rus askerî ataşesine ikinci ziyaretinden sonra (dairesinin) merdivenlerine kadar teşyi ettiği zaman, her halce, heyecanlanmış ve bir elini havaya kaldırarak: "Allah vere de, gayretlerimiz haşan ile neticelense" demekten kendini alamamıştı.

Sadrazam Said Halim Paşanın ertesi gün Rus elçisine Enver Paşanın dediklerini tasdik ederken "Rusya ile anlaşmak imkânından" çok memnun kaldığı görülüyordu. Bununla Enver Paşa'nın, Türkiye'nin mukadderatım elinde tuttuğu ve istediği tarafa sevkedebile- cek bir kuvvete sahip olduğu teyid edilmiş değil mi? (diye ataşe General Leont'yev soruyordu). Rus ataşesine göre: "Bu defa Türkiye-

nin kat'î olarak Rusya tarafına dönmesi bahis konusu olabilirdi. Avrupa'daki umumî harbin şu veya bu şekilde neticelenmesi gibi hayatî bir meselenin halli bahis konusu olduğu bir sırada, Enver Paşa'nın bu teklifi ayrıca önemli idi."

Rus askerî ataşesi General Leont'yev, Enver Paşa ile görüştükten sonra, "düşmanı yenmek için" (yani Almanya'yı) hiç beklenilmeyen bir cihetten yeni ve ciddî bir şans çıkmış olduğuna ihtimal vermişti: Daima Rusya'ya düşman olan ve Almanlaştırılan Türkiye'den.

Türk ordusu halihazırda ne kadar zayıf ve teşkilâtsız olursa olsun, Leont'yev'e göre, Rusya için 150-200 bin kişilik bir Türk ordusunun Rusya tarafında veya karşı tarafta olması şıklarından birine kayıtsız kalamazdı.

Leontyev'e göre bu hususta yalnız maddî sonuçlar değil, manevî neticeler de göz önünde bulundurmak icabediyordu. Türkiye'nin Rusya tarafına geçişi çok büyük moral tepkiler yaratacak ve Almanya'ya büyük bir darbe olacaktı. Belki de Türkiye'nin bu yoldaki kararı diğer devletlerin de Almanya'ya (yani meşum müttefiklerine) karşı ayaklanmaları için umumî bir işaret rolünü oynayacaktır.

Rus akerî ataşesi, Türkiye ile askerî bir anlaşma gibi (mühim bir meselede), sadece bir muahede akdi yetişmiyeceği, esas meselenin bunun tatbikinin olduğuna işaret etmişti. Bununla ortaya yeni problemler çıkacak ve dolayısiyle bunların halli için Rus (diplomatik) mümessilleri üzerine yeni ödevler yüklenecekti. Rus diplomatlarının bu hususta gösterecekleri ustalık ve kabiliyet, Türkleri taahhütlerini yerine getirmeğe zorlayacak ve (Rusya'nın) düşmanları tarafından çevrilecek her türlü entrika ve fena hareketleri önleyecektir. General Leont'yev'e göre, bütün bu söylenenlerin yapılabileceğinin garantisi Enver Paşa tarafından tam bir mantığa dayanan mülâhazaları teşkil ediyordu.

İstanbul'daki Rus askerî ataşesi vc hattâ hiç de "Türk dostu olmayan" büyükelçi Giers, Enver Paşa'nın Rusya'ya bir "ittifak" teklifini ciddî karşılamışlar ve bunun yapılabileceğini kabul etmişlerdi. Fakat bu husustaki karar St. Petersburg'a aitti. Halbuki Rus Hariciye nazırı Sazonov, bunu asla arzu etmediğinden, aynı fikirde değildi. Sazonov ile Giers arasında teati edilen telgraflar, Sazonov'un (dolayısiyle Rus hükümetinin) bu meselede ta baştan menfi bir durum aldığını göstermektedir.

Bu hususta ilk telgraf elçi Giers'ten Sazonov'a 23 Temmuz (yeni stile göre: 5 Ağustos) 1914 tarihlidir. General Leont'yev ise Rus erkânı harhiyesine bu hususta 24 Temmuz / 6 Ağustos'ta bir tel çekmişti. "Goeben" ve "Breslau" harp gemilerinin Çanakkale Boğazına yaklaşmaları Rus hükümetini epey telâşa düşürmüş ve bu hususta Giers'e bazı talimat verilmişti. Bu arada, her iki kruvazörün "Türk bayrağı" asmaları ve Türk donanması safına katılmaları takdirinde, Rusya'nın Türkiye'ye harp ilân etmesi üzerinde henüz ısrarla durulmamıştı. Sazonov tarafından 9 Ağustos (yeni stil) tarihinde gönderilen telgrafta, "Goeben" ve "Breslau" gemilerinin hareketlerini önlemek için Karadeniz'de tedbirler alındığını, fakat bununla Türkiye'yi tahrik etmekten çekinildiği, çünkü "şu anda Rusya'nın Türkiye'ye karşı harbe başlamasını mevsimsiz addettiğini" belirtmişti. Demek ki, bu tarihlerde Rus hükümeti Türkiye'ye karşı harbe başlamak istemiyordu. Çünkü, Alman satveti karşısında endişe duymakta idi.

Rus ataşesi 27 Temmuz / 9 Ağustos (1914) tarihinde tekrar Enver Paşa ile görüştüğünde Enver Paşa, yine teferruatı ile "Türk-Rus ittifakı" üzerinde durdu. Yukarıda da söylendiği üzere Leont'yev, Enver Paşa'mn tekliflerinin yerine getirilebileceğine kanaat getirmişti, ancak bu hususta Rus hükümetinin sür'atle hareket etmesi gerekiyordu. Büyükelçi Giers de bu görüşe katılmakta idi. Nitekim aym gün Sazonov'a şu telgrafı gönderdi:

> **"Enver (Paşa'nın) tekliflerini hemen kabul etmeliyiz ve bu hususta zaman müsait olmadığından, kimse ile önceden anlaşmaya da lüzum yoktur (yani İngiltere ve Fransa ile danışmaksızın). Eğer savaştan muzaffer çıkarsak, biz (yani Rusya) daima Yunanistan ve Bulgaristan'ı mükâfatlandırabileceğiz. Halbuki bizim red cevabımız, Türkiye'yi şüphesiz, dönmeyecek bir şekilde, düşmanlanmı- zın kucağına atacakür. Şayet Enver samimî değilse bile, bizim muvafakatimiz (yani Türkiye ile bir ittifak akdini kabulümüz) durumu aydınlatacaktır. Zira durum şimdiki gergin hali ile muhakkak bir krize ve münasebetlerin kesilmesine götürecektir".[1]**

Buna karşı Sazonov'dan gelen telgrafta "Enver Paşa ile müzakerelere devam edilmesi ve zaman kazanmak lâzım geldiği" (Sofyadan alınacak cevaba kadar) belirtilmiş ve Giers'e, Rusya'nın Türklerin

1 MNO, Ser. III. t. VI. C. I. s. 44.

harp ilânından çekinmedikleri de bildirilmişti.[1] Sazonov'a göre -Türklerle dostça müzakereler yapdmakla beraber, Türklerin düşmanlı- ğından Rusların korkmadıklan ve bize (Rusya'ya) karşı harekete geçtikleri takdirde bütün Anadolu'yu kaybedecekleri, zira Rusya, Fransa ve İngiltere ile birlikte savaşa gireceğinden, Türkiye'nin mevcudiyeti tehlikeye düşeceği muhakak olduğunun Türklere anlatdması- m da" istemişti. Sazonov bu suretle, Türkiye'yi korkutmak siyasetini takipte ısrar ediyordu.

Halbuki Giers, Sazonov'un görüşüne katılmıyor, Enver Paşa'nın teklifinin behemehal nazar-ı itibare ahnması ve zuhur eden bu fırsattan faydalanılması gerektiği fikrinde idi. Giers, Almanya'nın Rusya için ne büyük bir tehlike teşkil ettiğini açıkça anlamış ve her- şeyden önce bu Alman tehlikesini bertaraf etmek için Türkiye'yi Rusya tarafına çekmenin lüzumlu olduğu kanaatına varmış gibiydi. Giers bu görüşünü Sazonov'a çektiği 28 Temmuz / 10 Ağustos 1914 tarihli telgrafta ciddiyetle anlatmak istedi.[2] Fakat Giers'in bu teklifine Sazonov yanaşmadı; Rus hariciye nezareti (ve askerî çevrelere göre) Türkiye ile anlaşmanın Rusya'ya hiç birşey temin etmeyeceği, bilakis kaybettireceği kanaatında idi. Onların tahminlerine göre: Bu savaş sonunda Rusya'nın tarihî emellleri olan "İstanbul ve Boğazlar" meselesinin Rusya'nın istediği şekilde halledilmesi (yani Rusların işgali veya kontrollarına geçmesi) ancak Türkiye ile harp halinde bulununca mümkün olacaktı. Zaten "Goeben" ve "Breslau" harp gemilerinin de Çanakkale'den geçişleri ve İstanbul'a gelişleri, duruma yepyeni bir istikamet vermiş ve Rusya ile Türkiye'nin anlaşmasını imkânsız bir hale koymuş sanılıyordu.

Enver Paşa'nın, 5 Ağustos tarihinde Rus askerî ataşesine yaptığı "ittifak" teklifinin kabil-i tatbik olup olmadığı hakkında mütalâada bulunmak hakikaten müşküldür. 2 Ağustos 1914 tarihinde Türkiye ile Almanya arasında gizli bir "ittifak" akdedildiğine göre, Türkiye artık mukadderatını Almanya'ya bağlamış bulunuyordu. Dolayısiyle Enver Paşa'nın Rusya ile de bir "ittifak" yapması imkânsızdı. Bunu içindir ki, Rus-Sovyet tarihçileri "Enver Paşa'yı düpedüz yalancı, dolandırıcı" diye vasıflandırıyorlar. Diğer yandan Enver Paşa'mn Ruslara bu teklifi yaparken öne sürdüğü mülâhazalarının çok mantıkî olduğunu Rus ataşesi (ve sefiri) teslim etmişlerdi. Rusya ile bir anlaşma fikrinin Türk devlet adamları arasında öte-

1 Aynı y. s. 44.
2 Yine J. 53/54.

dcnberi mevcut olması mümkündür. Livadia ziyareti esnasında Talât (Paşa) Sazonov'a dahi böyle bir teklifte bulunmuştu.

Enver Paşa'mn bu "ittifak" teklifini Ruslar ciddiye almış olsalardı acaba ne olacaktı? Almanya ile bir "ittifak" yapılmasına rağmen "İttihat ve Terakki Cemiyeti" nüfuzlu kimselerinin ve bilhassa Türk umumî efkârının çoğunluğunun harbe girmekte hiç hevesli olmadığı biliniyordu; ya bu harbe hiç girilmeyecekti veya mümkün mertebe geciktirilecekti. îşte bu durum karşısında sırf Rusya'yı oyalamak için Enver Paşa'mn (Talât Paşa ve Sadrazam Said Halim Paşanın bilgileri altında) Rusya'ya böyle bir teklif yapmış olması hatıra gelir. Eğer Ruslar bunu kabul etseydiler, belki de müzakerelere dahi girişilecekti. Fakat Rusların isteksizliği ve bilhassa "Goeben" ile "Breslau" kruvazörlerinin gelişi bu teklifi "torpilledi"

Diğer yandan Almanların Marne mağlubiyetlerinden sonra (5-12 Eylül 1914) Almanya'nın harbi kazanacağı artık şüphe uyan- dırmıştı. Bu durum karşısında Türkiye'nin Almanya ile akdettiği "ittifak"ı hiçe sayarak, Rusya ile anlaşması, belki de mümkün olacaktı; tabiî bu hususta Rusya'mn muvafakati şarttı. Bu yapıldığı takdirde, Türkiye'nin belki de "tarafsız" kalması mümkün olacaktı. Böyle bir anlaşmanın meydana gelmesi için ise, yukanda da belirtildiği gibi, her iki tarafın ve herşeyden önce Rusya'mn bunu zarurî ve her iki devlet için tek çıkar yol olduğunu idrak etmiş olmaları şarttı. Halbuki ne Rusya ve ne de Türkiye'de bu zaruret hisedilmiş, anlaşılmış değildi. Rusya, müttefikleri İngiltere ve Fransa ile Almanya'ya karşı zaferi muhakkak kazanacağından emindi ve Türkiye harbe ister girsin, ister girmesin Boğazlar meselesinin kendi arzu etdği bir şekilde halledebileceğine kanaat getirmişti. Türkiye'deki en yüksek makamlan işgal edenler, yani Enver Paşa ve Talât Bey Almanya'nın muhakkak harbi kazanacağına inanmışlar ve dolayısiyle Alman yardımı sayesinde "ebedî ve ezeli" düşman, olan Rusya'dan kurtulmanın yegâne çarenin Almanya ile birlikte hareket etmekte olduğuna hükmetmişlerdi. Aym zamanda İngiltere ve Fransa da, Türkiye'yi yalnız "kazanmak" değil, hattâ "tarafsızlığım" temin yolunda gerekli müsamahada bulunmadıklarından, Türkiye'nin büsbütün Almanlar safinda yer almasına âmil olmuşlardı.

Sonraki harp olayları Rusya'nın, Sazonov'un dediği gibi, hakikaten Türkiye'den korkmadığını göstermiştir. Rus orduları 1915 yıh başında Doğu-Anadolu'nun birçok yerlerini zaptettiler. 1916 da Rus ilerleyişi Erzincan'a kadar uzadı. Fakat Türkiye'nin Almanya

tarafında savaşa katılması, netice itibariyle, Rusyanın çöküntüsünde başlıca âmil olmuştur. Çanakkale'de İngiliz ve Fransız donanmasımn ve ordularının yenilmesi sonunda, Batı ve Güney cephesindeki Rus askerlerine müttefiklerinin vâdettikleri yardım gönderilememiş ve Rus ordusunun Almanlar karşısında sür'atle yenilmelerine yol açılmıştır. Bunun en büyük neticesi de Rusya'da ihtilâlin kopması ve Rusya'nın Almanlar karşısında tamamiyle yenilmesi olmuştur. Olaylar bu şekilde birbirlerine bağlanırsa, Rusya için 1914 Ağustos başlarında Enver Paşa tarafından yapılan teklifin çok ciddiye alınması gerekmiş olduğu anlaşılıyor. Fakat, Izvolskiy ve Sazonov gibi kodaman Rus diplomadan, "Rusya'mn tarihî rolünü oynamasına mani olmak istemediklerinden" (yani İstanbul ve Boğazları ele- geçirmek fırsatını kaybetmeyi göze alamadıklarından) bu teklife ehemmiyet vermediler. Tabiatıyle Sazonov ve diğer Rus erkânı Rusya'nın Almanya karşısında mağlup olacağını tahmin etselerdi, harbin eşiğine bile yanaşmazlardı. Fakat devletlerin mukadderatını ellerinde tutan adamlardan birçoğunun "kör" ve "sağır" olduğunu, tarih bize mütemadiyen yeni yeni misallerle teyid etmiyor mu?

Almanya ile Rusya arasında harp çıkınca, Rusya'daki ilgili Türk makamlarının, yani elçilik, konsolosluk ve gizli ajanların, Rusva- daki durum ve gelişmeler hakkında İstanbul'a bilgi göndermeleri icap edecekti. Bilhassa Odessa çevresindeki Rus askerî hazırlıklarını öğrenmek çok mühimdi. Çünkü İstanbul ve Boğazlara karşı muhtemel Rus hareketine katılacak askerlerin Odessa askerî bölgesinde toplanacağı aşikârdı. Aynı zamanda Kafkaslardaki durum da büyük ehemmiyeti haizdi; bilhassa oradaki Müslüman ahalinin "Ruslar'a karşı ayaklanması" İstanbul askerî ve siyasî çevrelerinde mümkün sanıldığından, bu hususta da bilgi elde edilmesi gerekiyordu. Mamafih, Müslümanların yalnız Kafkaslarda değil, Rusya'nın diğer ülkelerinde de yaşadıkları ve birkaç yıldan beri İstanbul-Türkçü muhitlerinde, Rusya'daki "Türk kavimleri" arasında Türkiye'ye karşı büyük sempati beslendiği ve hilâfete karşı da ora İslâm ahalisinin kuvvetli bağları olduğu cihetle bir harp vukuunda, Rusya'daki 25 milyon Müslümamn Türkiye safında yer almaları dahi düşünülebilirdi. İstanbul'daki Türkçülerin Enver Paşa'ya bu hususta kâfi derecede telkinatta bulundukları ve Paşa'nın da onların bu husustaki fikirlerini paylaştığı anlaşılmaktadır. Vaktiyle Rusya'mn Balkanlarda yaptığı "Slav propagandası ve Slavlar için savaşların" şimdi de Türkiye tarafından Kafkaslarda ve belki de daha ötelerde yapılması düşünülebilirdi.

Nitekim harpten az sonra Rusya'daki iç durum, seferberlik ve ahalinin reaksiyonları hakkında Taganrog, Odessa, Novorossiysk ve Batum ile Tiflis konsolosluklarından raporlar gelmeğe başladı. Bunlarda, Türk askerî makamları için iç açacak fazla birşey yoktu; bilakis harbin, seferberliğin Rusya'da büyük bir heyecan yarattığı ve ahalinin Çarlık tarafında sımsıkı durduğu anlatılmakta idi. Bilhassa St. Petersburg'daki Osmanlı sefareti maslahtgüzarı Fahrettin Bey'den gelen, 3 Ekim 1917 tarihli telgrafı,[1] Enver Paşa ve onun gibi düşünenlerin hoşuna gitmeyecek mahiyette idi. Çünkü Fahrettin Bey, oldukça uzun olan bu telgrafında "Rusya'daki 25 milyon Müslümanın Türkiye ile Rusya arasında bir harp çıktığı takdirde, Türkiye lehine hiçbir şey yapmak şöyle dursun, 1876 harbinde olduğu gibi, Rus ordusunda Türklere karşı "savaşabilecekleri" bildirilmekte idi". Yani Fahrettin Beye göre, Osmanlı hükümetinin Rusya'daki Türklere asla güvenmemesi icabediyordu. Çünkü oradaki Müslümanlar "fakr-u zaruret ve meskenet içinde" yaşamakta ve az çok tahsil görenler de Rus mekteplerinden çıktıkları için "Ruslaşmış" bulunmakta idiler. Türkiye'ye sempatileri olan kimseler de, acizlerini itiraf etmekte ve Türkiye'nin kendilerinden hiçbir şey beklememesini açıkça itiraf etmekte idiler. Velhasıl, St. Petersburgdaki (en büyük meziyeti sadece "çok güzel briç oynamak" olan) bu Osmanlı maslahatgüzarının raporu Rusya Türklerini yere batırmakta ve Osmanlı siyaset ve askerî çevrelerini de ikaz etmekte idi. Bu raporun suretleri, Enver Paşa'ya,-Talât Bey'e ve diğer ilgili kimselere gönderilmiş ve bu suretle muhteviyatı onlarca da öğrenilmişti. Mamafih Enver Paşa'nın bu rapora pek ehemmiyet vermediği ve yine eskisi gibi Kafkaslardaki Müslümanların Türkiye'yi destekleyeceklerine inanmakta devam ettiği biliniyor.

Maslahatgüzar Fahrettin Bey'den, son olarak gelen 25 Ekim 1914 tarihli telgrafta da şu bilgiler verilmişti: Rus siyasî mahfillerinde, Türkiye'nin Rusya'ya karşı yakında harbe gireceği kuvvet bulmuştur; Ruslar bundan endişe duymamaktadırlar. Rus Harbiye Nazırının bir yabancı askerî ataşeye söylediğine göre: Türkler "Yavuz" zırhlısının ateşi himayesinde Hoca Bey'e, (Odessa'ya) askerî bir çıkarma yapmağa hazırlanmakta imişler. Ruslar ise kendileri tarafından, Türkiye'ye karşı taarruzda bulunmayacaklarını temin edip duruyorlarmış." [2]

1 DİA, Rusya kısmı, Mühimme kalemi No. 2399.
2 DİA, Rusya kısmı, Mühimme kalemi No. 2111.

Hakikaten bu tarihlerde, yani Ekim 1914 sonlarına doğru, Ruslar Türkiye'ye karşı yakında harbe girmeyi arzu etmemekte idiler. Fakat artık olayların gidişatı Rusların arzularına bağlı değildi; İstanbul'da ve Boğazlarda, harbe girmek için bir müddettenberi esen rüzgâr fırtına halini almak üzere idi.

Rus-Türk Savaşının başlaması

Almanya ile akdedilen 2 Ağustos tarihli "İttifak muahedesi" gereğince, "Rusya'nın Almanya'ya karşı harbe girdiği takdirde, Türkiye'nin de harbe girmesi şartı" konmuştu (2. madde: Dans le cas oü la Russie interviendrait par des mesures militaires actives et crderait par lâ pour l'Allemagne le ***casus foederis*** **vis-â-vis de l'Autriche-Hongrie,ce** ***casus foederis*** **entrerait dgalement en vigueur pour la Turquie). 31 Temmuz'da Rusya'da ilân edilen umumî seferberlik üzerine, Almanya, 1 Ağustos (1914) g[ünü] Rusya'ya harp ilân edince, Alman-Türk ittifakının 2. maddesi gereğince** ***casus foederis*** **mevcuttu ve Türkiye'nin de hemen Almanya tarafında, Rusya'ya karşı harbe girmesi gerekiyordu. Mamafih, yukarıda da belirtildiği gibi, Türk ricali hemen harbe karışmak istemiyorlardı, herşeyden önce ordunun harbe hazır olmasına, Almanya'dan gerekli malzemenin gelmesine kadar, "tarafsızlığı" muhafaza azminde idiler. Almanlar da Türk ordusunun durumunu bildiklerinden, Türkiye'yi hemen harbe sokmak için baskıda bulunmadılar.**

Fakat az sonra Almanya'mn tavrı değişti. Çünkü doğu cephesinde Ruslar büyük bir taarruza başladılar ve Batı cephesindeki gelişme de Almanların umduğu gibi çıkmadı. Bunun üzerine Türkiye'nin bir an evvel harbe girmesi ve düşman kuvvetlerini üzerine çekmesi istenmeğe başladı. Türkiye'ye silâh ve malzeme sevkiyatı ve askerî mütehassısların şevki hızlandı. Aym zamanda Türk donanmasına kaülan "Goeben" (Yavuz) ve "Breslau" (Midilli) kruvazörlerinin de Alman mürettebatı ve Alman amirali Souchon'un kumandasında, Rusya'ya karşı harbe hazırlanmaları hususunda gerekli talimat gönderilmişti.

İstanbul'daki Alman büyükelçisi von Wangenheim Enver Paşayı bir an evvel harbe girmesi için teşvik etmekte idi. Enver Paşa'mn kendisinin de bunu, arzu ettiği anlaşılıyor.[1] Fakat kabinede çoğunluk

1 Türkiye'nin "Harbe girişi" üzerinde çok durulmuş ve türlü görüşler öne sürülmüştür. Bu hususta Cemal Paşanın *Hatıralarında*, Kâzım Karabekir Paşanın, *Cihan Harbine*

hemen harbe girmenin aleyhinde idi; Sadrazam Said Halim Paşa, Talât Bey ve bilhassa Cavit Bey harbe girmekte acele etmiyorlardı. Bahriye nazırı Cemal Paşa ve Halil Bey de aym görüşte idiler. Mamafih Eylül ortalarından itibaren Talât Bey, Cemal Paşa ve Halil Bey, Enver Paşa'yı destekleyerek, Almanya ile akdedilen "ittifakı" yerine getirmek hususunda mutabık kaldılar; yani Enver Paşa istediğini yaptırmış oldu. Ancak bir meselenin halledilmesi gerekiyordu: Türkiye'nin masraflarını karşılaması için vâdedilen paramn Almanya'dan gelmesi. Bu hususta da kat'î teminat alındıktan ve para'nın büyük bir kısmı istanbul'a geldikten sonra, Türkiye'nin artık Rusya'ya karşı harbe girmesi kat'îyet kasbetmiş oldu. Daha evvelden tasarlandığı üzere, Amiral Souchon'un kumandasında "Yavuz" ve "Midilli" ile diğer Türk harp gemileri Karadeniz'e çıkarak Rus gemileri veya limanlarına hücum edecekler ve bu suretle harp başlamış olacaktı.

îki Alhıan zırhlısının Türk donanmasına katılması (zahiren Türkiye tarafından satın alınmaları ile) sonunda Türk donanması birdenbire kuvvetlenmiş ve Karadeniz'de Ruslarla boy ölçüşecek hale gelmişti. 11 Eylül'den itibaren bu gemilere, muayyen şartlarla Karadeniz'in Boğazlara yakın sahasında manevra yapılması izni verilmekle beraber, bunların hareketleri Türk makamları tarafından dikkatle takip ediliyordu. 20 Ekim (1914) de yapılan mahdut kabine toplantısında (Enver Paşa, Talât Bey, Cemal Paşa, Halil Bey) Rusya'ya karşı harbin açılmasına karar verildiği kuvvetle muhtemeldir. 25 Ekim günü de Eıver ve Cemal Paşaların bilgisi altında Amiral Souchon'a Karadeniz'e çıkıp, Rus sahillerini bombardıman etmesi için emir verildiği anlaşılıyor.[1] Bu hususta bilhassa Alman hükümetinin Berlin'den mütemadiyen Wangenheim'e direktifler verdiği

nedeni girdik adlı eserinde, General İhsan Sabis'id *Harb Hatıralarım* adh eserinde, Halil Men teşe'nin *Hatıratında* ("Cumhuriyet" gazetesi 16 Kasım 1946), Yusuf Hikmet Bayur'un *lnkilap Tarihi* nde (C.II. kısım I.), Ali Fuat Türkgeldi'nin *Görüp işittiklerim* adlı kitabında bu meseleye ait birçok bilgi nekledilmiştir. Ayrıca: Cari Mühlmann, *Der deutsch-türkischt Wajferıbündnis im Weltkriege* (Leipzig 1940) adh eserde (m. y.,) bazı mühim malumat nakledilmiştir; bir de Sovyet-Rus tarihçisi A. Miller de bu maseleye ait makaleler yazmış ve son olarak *Oçerki noveyşey istorii Turtsii* (Yeni Türkiye Tarihi taslağı) (Moskva 1948) (ss 23-45) adlı eserinde kendi görüşünü (Rusya'ya kayırarak) serdetmiştir.

1 Ulrich Trumpeter, *Turkey's entry into Wo>ld War I. An asessement of respon- sibilities.* The Journal of Modern History, vol. XXXIV. (Dec. 1962) No. 4. pp. 369-380. (Alman vesikalarına göre) (genişletilerek ayrı bir eser halinde de basılmıştır.) Bu meseleye ait son olarak : Dr. Yuluğ Tekin Kurat, *How Tvrkey was drifted into World War /.* (blcz. S. 225, not 1.)

ve **Alman başkumandanlığının da Amiral Souchon'a doğrudan doğruya telsizle talimat gönderdiği anlaşılıyor, işte bu iki taraflı tazyik** ve **aynı zamanda Türkiye'nin mukadderatını elde tutan üç- -dört kişinin (başta Enver Paşa olmak üzere) muvafakati ile Rusya'ya karşı harbe başlanması kararlaştırılmış oldu. Nitekim, tam kurban Bayramı arefesinde, 28 Ekim (1914) Çarşamba günü, Amiral Souchon'un kumandasındaki Türk donanması Rus sahillerini bombardıman etmek üzere Karadeniz'e açıldı. Ayrı gemi kumandalarına mühürlü emirler tevdi edilerek, ödevleri bildirildi. Bu emirlere göre: Yavuz zırhlısı refakatındaki, bir müddet önce Amerika'da inşa ettirilmiş olan, "Mecidiye" gemisi Odessa istikametinde yol aldılar; diğer gemiler de Sevastopol ve Novorossiysk'a doğru gittiler.[1]**

29 Ekim (1914), Kurban Bayramı günü, erken saatlerde Türk harp gemileri, Odessa, Sevastopol ve Novorossiysk'i top ateşine tuttular. Birer saat kadar süren bu bombardımanda, mamafih umulan netice alınamadı. Ne Rus harp gemileri ne de askerî tesisler tahrip edilebildi. Ancak birkaç sahil gemisi batırıldı ve Odessa'daki limanda bazı aıbarlara isabet oldu. Rus karşı ateşi vc mayınlar bombardımanın uzamasına mani oldular. Türk donanması geri dönerken, rastladığı bir Rus mayın gemisini batırdı ve bir miktar esir alarak Boğaz'a girdi.[2]

Türk donanmasının baskın şeklinde yapmak istediği bu hareketten askerî cihetten hiç bir kazanç elde edilemedi ise de, siyasî bakımdan derhal büyük gelişmelere yol açtı. Türk harp gemilerinin bu tahrik edici hareketlerine, Rusya ve müttefikleri tarafından karşılık verileceği muhakkaktı. Nitekim Rusya, İngiltere ve Fransa'dan derhal şiddetli protestolar ve talepler başladı. Türk hükümeti ise, hemen yayınladığı bir bildiri ile "Karadeniz'de Rus donanmasının Türk gemilerine hücum ettiği ve bunun karşılığı olarak Rus limanlarının bombardımana tabi tutulduğu" iddia edildi; yani kabahat

1 Türkiye'nin Harbe girişine ait (öncesi) ve savaş zamanı için ingiliz Devlet Arşivinde (P. R. O.) mühim malzeme mevcuttur: F. O. 371 /2138, 2143, 2145. Ayni veçhile Alman vesikaları da (Bonn, Dışişleri Vekaleti Arşivi) mühimdir. Maalesef bizim arşivlerin bu kısımları henüz istifade edilememektedir.

2 Alman Amirali Souchon'un kumandasındaki "Türk donanması"ıııı Odessa, Sevastopol* vc Novorossisyk'i bombardımanına ait "Yavuz" gemisine refakat eden daha küçük bir gemide "doktor" sıfatıyle bulunan Amerikalı Dr. Shirey'in (İngiliz) Ryan'a anlattıkları: Memorandum by Mr. Ryan, Nov. 8, 1914 (very corfidential) P. R. O. / F. O. 371 / 2145. Rusça: "Novoye Vremya" 17/30 Ekim 1914. bundan başka Türk harp gemileriyle bu harekete katılan bazı Türk bahriyelileri de hatıralarını "Cumhuriyet" gazetesinde yayınlamışlardı.

tamamiyle Ruslara yükletilmek istendi. Halbuki hakikat bunun tamamiyle aksi idi.

Bu olay şimşek hızı ile İstanbul'a ve oradan bütün Türkiye'ye yayıldı. Bu bombardıman devlet erkânı arasında dahi büyük bir sürprizle karşılandı; çünkü 3—4 kişiden başka, bunun yapılacağından kimsenin haberi yoktu. Devlet ricali ve yüksek memurlardan birçoğu o gün muayede (bayramlaşma) için Dolmabahçe Sarayı'na gelmişlerdi. İşte orada bu olaydan haberdar oldular. Kimisi buna çok üzülmüş, kimisi de bilakis "Türk donanmasının Ruslara hücuma geçecek kadar cesaret göstermesinden memnun kalmıştı".[1] Fakat hükümet azasından birçoğu, başta Sadrazam Said Halim Paşa olmak üzere, kabineden çekilmeğe karar vermiş gibiydiler. Nitekim üç nazır (bunlar arasında Maliye Nazırı Cavid Bey de vardı) kabineden çekildiler. Said Halim Paşa, Ancak Talât Bey ve Enver Paşanın ısrarı üzerine, istifasını geri aldı.

Bu beklenmedik durumu gûya "düzeltmek" maksadıyle hükümetçe bazı teşebbüslere girişildi ve başta Rusya olmak üzere, İngiltere ve Fransa ile bazı şartlar altında uzlaşmağa hazır olduğunu bildirdi. Fakat her üç devlet de, herşeyden önce Türkiye'deki Almanların uzaklaştırılmalarını ve iki harp gemisi ("Goeben" ve "Breslau")nin de silâhtan tecrit edilmesini talep ettiler. Bu talepler, tabiatiyle Türk hükümetince kabul edilmedi ve bunun üzerine ilgili devletler Istanbuldaki elçilerini geri çağırarak, Türkiye ile diplomatik münasebetlerini kestiler.

Rus sefiri Giers ve maiyeti 2 Kasım (1914) tarihinde Istanbul- dan ayrıldı. Aynı tarihlerde Fransız elçisi Bompard ve ingiliz elçisi Sir Mallet de Türkiye'den gittiler. Rusya tarafından Türkiye'ye harp ilânı Çar Nikola II.nın bir "Manifesto"su ile Rus halkına bildirildi. Birkaç gün ara ile ingiltere ve Fransa da Türkiye'ye harp ilân ettiler. Böylece 12 Kasım (1914) tarihlerinde Türkiye artık bütün Antanta devletleriyle resmen harp halinde bulunuyordu.

Türkiye'nin harbe girişi ve bunun sorumluları birçok tartışmalar ve araştırmalarda incelenmiştir.[2] Bu sıralarda Türkiye'nin mu

1 Milli mücadele devrinin ikinci Hariciye vekili olan merhum Yusuf Kemal Bey (Tengirşek)in bana söylediklerinden.

2 Harp başladıktan sonra Rus Hariciye Nezaretince neşredilen "Turuncu kitap"ta basılan vesikalarda birçok sahtekârlık yapıldığı da sonraki tetkiklerde ispat edilmiştir. Bkz. Friedrich Stieve, *Das Russische Orcmgebuch.* Über den Kriegsausbruch mit der Türkei. Seine Fâlschungcn über das Garantie-Angebot der Ententemâchte an die Ottomani-sche Regierung. Im Auftrage des Auswârtigen Amtes. Berlin 1926. Yine, F. Stieve, tara-fından neşredilmiş olan: *Der Diplomatischt Shrifluechsel Izvolski's* (4 Bânde. Berlin 1924) adlı eserde Rusyanın nasıl mütemadiyen İstanbul ve Boğazları ele geçirmek istediği açıkça gö-rülmektedir.

kadderatı Enver Paşa'nın elinde bulunuyordu. Türk ordusuna fiilen kumanda etmesi itibariyle "Türkiye'yi harbe sokan adam" sıfatını taşımaktadır. Mamafih bu mes'uliyet yalnız ona ait değildir; bu devrin iktidarına katılan ve en nüfuzlu kimseler olan Talât Bey, Cemal Paşa ve Halil Bey aynı ölçüde sorumludurlar. Türkiye'nin içinde bulunduğu şartlar ve Sultan Abdülhamid II.in saltanatında başlayan Almanya'ya yaklaşma, Antanta devletlerinin ve bilhassa Rusya'nın Türkiye'ye karşı takip ettikleri düşmanca siyaset ve herşeyden önce bu buhranlı zamanda Türkiyenin idaresini ellerinde tutan bir kaç kişinin doğru veya yanlış kanaatleri bu neticeye götürmüştür. Diğer yandan Meşrutiyetten önceleri dahi Türk ordusun- daki hâkim zihniyete göre: Şayet Avrupa'da bir harp çıkarsa, Türk ordusunun behemehal Ruslara karşı Almanlarla birlikte harp edeceği merkezinde idi. Enver Paşa işte bu zihniyetin tercümanı olmuştur.

Türkiye nazarında baş düşman, şüphesiz, Rusya idi. Dolayısiyle savaşların da en çok Ruslara karşı yapılacağı aşikârdı. Zaten seferberliğin başlangıcından sonra Rus hududunda III. Orduya ait 9. ve 11. kolordular takviye edilmişti. Sınırdaki Türk muhafız kıtaları ve adı geçen iki kolordu askerleri Türkiye'nin en iyi yetiştirilmiş, seçkin kuvvetlerini teşkil ediyor ve sayıları 90 bine yaklaşıyordu. Bu kuvvetlerin dayanak noktası Erzurum, daha doğrusu Hasankale idi; bunların ancak top ve makinalı tüfek bakımından karşı taraftaki Rus kıtalarından aşağı olduğu bilinmektedir.

Ruslar için, Türkiye'nin savaşa girmesi hiç te beklenmedik birşey değildi. Zaten Rus elçisi Giers, bir müddettenberi Türklerin Alnıan tazyiki altında bulunduklarını ve harbe doğru gittiklerini yazmıştı. İstanbul'daki Rus deniz ataşesi de "Harbin Türk donanmasının bir tahriki ile başlayabileceğini" bildirmişti. Rusya'da bu sıralarda Türkiye'ye karşı harbe girmenin mevsimsiz olduğu kabul edilmekle bereber, bu harpten faydalanılarak "İstanbul ve Boğazlar meselesinin" Rusya'nın arzu ettiği gibi halledilmesi istenmekte idi. Buğun içindir ki, harbin Türklerin tahriki ile başlaması, Rusya'da memnunluk uyandırmıştı. Çar Nikola II.nın 20 Ekim/2 Kasım (1914) tarihli "Manifesto"sunda Rus emelleri açıkça ifade edilmişti; öneminden ötürü bu tarihî vesikayı naklediyoruz:

> **"Tanrı inatiyle biz, bütün Rusya'nın İmparatoru ve mutlak hükümdarı, Polonya Çarı, Finlandiya büyük beyi ve saire, ve saire, ve saire, İKİNCİ NİKOLA, bütün sadık tebamıza (şu bildiriyi) yayınlıyoruz.**

Almanya ve Avusturya, kudretlerini bütün vasıtalarla **arttırmayı amaç edindiklerinden, Rusya'ya karşı şimdiye kadar yaptıkları başarısız mücadelede Osmanlı hükümetinin yardımına baş vurmuşlar ve gözü görmez olan Türkiye'yi bizimle harbe sokmuşlardır.**

Almanlar tarafından yönetilmiş olan Türk donanması, hainane bir şekilde, bizim Karadeniz kıyılarına hücum etmek küstahlığında bulunmuştur.

Bunun üzerine biz Çargrad (İstanbul) daki Rus elçisini ve bütün elçilik erkânı ile konsolosluk memurlarının Türkiye sınırlarını terketmelerini emrettik.

Hıristiyan dininin ve bütün Slav kavimlerinin eski ezicisinin, kendisine karşı bu yeni çıkışını Rusya tam bir sükûnetle ve Tann'nın yardımına güvenerek karşılamaktadır.

Yiğit Rus silâhlı (kuvvederinin) Türk yığınlarını yenmesi ilk defa olmadığı cihetle, vatanımızın bu küstah düşmanına bu defa da cezasını verecektir. Türkiye'nin akılsızca harp hareketlerine bu tarzda başvurmasının, kendisi için mukadder olan gelişmeleri hızlandıracağını ve Karadeniz kıyılarında ecdadımız tarafından vasiyet edilen tarihî emellerimize ulaşmamızı (metinde: Tarihî meselelerin çözülmesini) çabuklaştıracağına bütün Rus halkı ile birlikte tam bir kanaatimiz vardır.

Nikola (y)".[1]

^ Çar'ın bu "Manifesto"su, Rusların esas hedefinin İstanbul ve Boğazlar olduğunu, bu suretle, açıkça ifade etmiş bulunuyordu. Rus siyasetçileri ve askerleri ile milliyetçi Rus aydınlarının çoğunluğu da aynı görüşü savunmakta idiler. Nitekim Rus matbuaü bu manifestoyu tamamiyle tasvip etti ve aynı görüşleri benimseyen yazılar yayınladı. Bu kabilden olmak üzere Rusların en nüfuzlu ga

1 "Novoye Vremya" , 21 Ekim (3 Kasım) 1914. Bkz. Ekler. Petrograd'daki Fransız elçisi Paleologue, Çarın "Manifesto"sundaki (İstanbul'a) ait son cümlenin tefsirini Sazonov'un ağzından şöyle nakletmiştir. Nous serons oblig^me repond-il (Sazonov) de faıre payer cher â la Turquie son aberration d'aujourdh'ui... II nous faudra prendre, sur le Bosphore, de solides garanties. Quant â Constantinople, je ne souite pas, pereonellement, que les Turcs en soient chass^s. Je leurs laisserais volontiers la vieille cit< byzantine, avec un grand potager tout autour. Mais pas plus. M. Paleologue, *La Russie des Tsars,* I, 183.

zetelerinden biri olan "Novoye Vremya" (Yeni Zamanlar) gazetesinin 21 Ekim (3 Kasım) 1914 tarihli nüshasında, "Çar Cenaplarının Manifestosu" adlı bir başmakalede bu olayın (yani Türkiye'ye hap ilânının) önemi belirtildikten sonra, şu görüş öne sürülmüştü:

> "Türkiye'nin harbe girişinden doğacak netice, yani kötü kaderi şimdiden tayin ve tesbit edilmiştir. Türkiye'nin bundan böyle Avrupa kıtasında yeri kalmayacaktır. Vatanlarının menfaatlarını Alman altınına satmış olan bir avuç sergüzestçi zümre (klik) (yani Enver Paşa ve parti arkadaşları kastediliyor) yıkılıp gitmeğe mahkûmdurlar. Büyük Rusya'nın evladları olan bizlere, Avrupa'yı, hangi kisve altında bulunurlarsa bulunsunlar, bu barbarlardan (yani Türklerden) kurtarmak gibi tarihî bir vazifeyi tamamlamak kalıyor.
>
> imparator cenapları, "Manifcsto"sunda bize "Çar- grad" (istanbul)'a işaret ediyorlar. Evet bizim tarihimizin tâ ilk sahifelerinden beri, Rus halkının hatırasında, "Çargrad kapılarına (istanbul'a) asılan kalkan" (907 yılında Kiyef Knezi Oleg'in zamanı kastediliyor) hiçbir zaman unutulmuş değildir. Biz (Ruslar) birkaç defa istanbul kapılarına kadar muzaffer olarak gelmişizdir; eğer oradan çekilmişsek bu muzaffer ordumuzun kabahati yüzünden değildir. Giriştiğimiz bu mücadelede ebedî düşmanımıza (yani Türkiye'ye) karşı kazanacağımız zaferle gözlerimiz parlasm....................................."

Gazete başyazarı Rusya'nın Türkiye'ye karşı muhakak bir zafer kazanacağını ve istanbul'un Ruslar'ın eline geçmesinin muhakkak olduğunu belirtmek istemişti. Aynı gazetenin 22 (4 Kasım) 1914 tarihinde çıkan nüshasında : "*Karadeniz kıyılarında ecdadımız tarafından bize vasiyet edilen tarihî emeller*" adlı diğer bir makale de şu cümle ile sona ermişti:

> "Eğer Rus dış siyasetinde ecdad tarafından vasiyet bırakılan bir ödev varsa, o da Çargrad (istanbul)dır".

Yani Rusların istanbul'u almaları, kendileri için babaları, dedeleri tarafından vasiyet olarak kabul edilmeli idi.

Bu görüş o zaman Rusya'da hakikaten geniş yankılar yapmış ve her yerde aynı nakarat tekrarlanmıştı. Bu münasebetle şehirlerle köylerdeki kiliselerde ve katedrallerde âyinler tertip edilirken, Pe-

tersburg, Moskova, Kiyef, Kazan'da olduğu gibi Üniversite talebeleri ve ahaliden toplanan güruhlar "haçlarla, sanemlerle" Çar'ın resimleri ile yürüyüşler tertiplemiş ve "İstanbul'u alacağız, Aya- sofya'ya haç geçireceğiz" kabilinden laflan yüksek seslerle tekrarlamışlardı. Üniversite profesörlerinden bazıları ve Milükov gibi t anınmış siyaset adamları tarafından verilen konferanslarda: "İstanbul ve Boğazların Ruslar tarafından ele geçirilmesi" şu sloganlara bürünmüştü. "Ayasofya'ya haç koymak", "Rusya'nın tarihî gayesi", "Çarlar - ecdadımızın vasiyetleri", "kendi evimizin anahtarı". Rusya tam manasıyle bir Bizans serabı içinde yaşamağa başlamış ve bu harp neticesinde Rusya Çarlığının "Bizans İmparatorluğu"- nun varisi olacağına Rus halkı inandırılmak istenmişti.

Mamafih Rus köylüsü, mujiğinin, bütün bu "İstanbul, Aya- sofya" lâflarından fazla birşey anladığı ve aldırdığı da yoktu; Rus sosyalistlerinin de bir kısmı bunlara önem vermiyorlardı. Fakat Rus siyasetçileri, Rus aydınlarının ve Üniversite talebesinin çoğunluğu, bilhassa Rus ordusu erkânı, zabitleri ve neferleri dahi bu gibi propagandanın tesiri altında idiler. Çarın manifestosu birçok yerde heyecanla karşılanmış ve tasvib görmüştü. Rus halkının büyük bir kısmı "Rusya'nın pek yakında tarihî vazifesini yerine getireceği", "İstanbul ve Boğazları ele geçireceği" hülyasına kapılmıştı. Harbin başlangıcında her memlekette olan heyecan vc resmî makamlar tarafından harbi haklı göstermek yolunda yapılan telkinlerin tesiri olacağı tabiî idi.

Diğer yandan Rusya'ya karşı harbe başlarken Türkiye'de de buna benzer bir hava eser gibi olmuştu. Tabiî St. Petersburg veya Moskova'nın zaptı bahis mevzuu değildi, ama "Moskof'un Almanya karşısında muhakkak ezileceği" ve dolayısiyle Rusya'nın Türkiye'ye de yenileceğine muhakak nazarı ile bakılıyordu. Ruslara karşı beslenen nefret umumi idi; bazı şehirlerde Rusya'ya karşı harbin başlaması üzerine tezahürat dahi yapılmıştı. Türk donanmasının Rus limanlarına hücumu Türk cesaretinin bir tezahürü gibi karşılanmıştı. Alman satveti karşısında Rus devinin muhakkak yenileceği kanaati Türkiye'nin harbe girişini haklı çıkarır gibi idi. Ordudaki genç zabitlerin, aydın zümreler ve memurların, aydın din adamlarından birçoğunun Rusya'ya karşı harbi heyecanla ve inançla karşıladıkları biliniyor. Mamafih "İttihat ve Terakki" muhalifleri ve her halde "İtilâf ve Hürriyet" mensuplarının başka türlü düşünenleri de az değildi. Fakat Enver Paşa ve Talâ Beye karşı kimse ses çıkarmağa

cesaret edemediğinden ve matbuata da şiddetle sansör konduğundan harbe giriş açıkça tenkit ve takbih edilemezdi.

Harbe giriş münasebetiyle Sultan Mehmed V. Rçşad tarafından ısdar edilen "Beyanname" Osmanlı Devleti için "ölüm-kalım" mücadelesi mahiyetini alacak olan bu muazzam olayın mahiyeti hakkında, o zamanki resmî makamların görüşü ve tutumunu aydınlatmaktadır. Bu "Beyannameyi" aynen naklediyoruz:

> **"(Tuğra) Beyanname-i Hümayun (suretidir)**
> **Orduma, donanmama,**
>
> **Diivel-i muazzama arasında harp ilân edilmesi üzerine her daim nagehâni ve haksız tecavüzlere uğrayan devlet ve memleketimizin hukuk ve mevcudiyetini fırsatçı düşmanlara karşı icabında müdafaa edebilmek üzere sizleri silâh altına çağırmıştım. Bu suretle müsellâh bir bîtaraflık içinde yaşamakta iken, Karadeniz Boğazına torpil koymak üzere yola çıkan Rus donanması, talim ile meşgul olan donanmamızın bir kısmı üzerine ansızın ateş açtı. Hukuk-u beynelmilele mugayir olan bu haksız tecavüzün Rusya canibinden tashihine intizar olunurken, gerek mezkûr devlet, gerek İngiltere ve Fransa devletleri sefirlerini geri çağırmak suretiyle devletimizle mü- nasebat-ı siyasîlerini kat'ettiler. Müteakiben Rusya askeri Şark hududumuza tecavüz etti. Fransa, İngiltere donanmaları müştereken Çanakkale Boğazı'na, İngiliz gemileri Akabe'ye top attılar. Böyle yekdiğerini velyeden hainane düşmanın asarı üzerine ötedenberi arzu etti- ğimiz sulhu terk ederek Almanya, Avusturya-Macaris- tan devletleri ile müttefikan menafi-i meşruamızı müdafaa için silâha sarılmağa mecbur kaldık. Rusya devleti üç asırdan beri Devlet-i aliyyemizi miilken pek çok zararlara uğratmış, şevket ve kudret-i millîyemizi arttıracak intibah ve teceddüd asarını harp ile ve bin türlü hiyel ve desais ile her defasında mahve çalışmıştır. Rusya, İngiltere ve Fransa devletleri zalimane bir idare altında inledikleri milyonlarla ehl-i islâmı diyaneten ve kalben merbut oldukları Hilafet-i muazzamamıza karşı hiçbir vakit sui fikir beslemekten fariğ olmamışlar ve bize müteveccih olan her musibet ve felâkete sebeb ve muhrik**

bulunmuşlardır. İşte bu defa tevessül ettiğimiz "Cihad-ı Ekber" ile bir taraftan, şan-ı hilâfetimize, bir taraftan hukuk-u saltanatımıza karşı ika' edilegelmekte olan taarruzlara inşallahüteala ilelebed nihayet vereceğiz. Avn-ü inayet-i bari ve meded-i ruhaniyet-i peygamberi ile donanmamızın Karadeniz'de ve cesur askerlerimizin Çanakkale ve Akabe ile Kafkas hududunda düşmanlara vurdukları ilk darbeler hak yolundaki gazamızın zaferle tetevvüç edeceği hakkındaki kanaaatımızı tezyid eylemiştir.

Bugün düşmanlarımızın memleket ve ordularının müttefiklerimizin pay-i celâdeti altında ezilmekte bulunması bu kanaatimizi teyid eden ahvaldendir.

Kahraman askerlerim: Din-i mübinimize, vatan-ı azizimize kasdeden düşmanlara açtığımız bu mübarek gaza ve cihad yolunda bir an azim ve sebattan, fedakârlıktan ayrılmayınız. Düşmana arslanlar bibi savlet ediniz. Zira hem devletimizin hem Fetva-i şerife ile "Cihad-ı Ekber"e davet ettiğim 300 milyon ehl-i islâmın hayat ve bekası sizlerin muzafferiyetine bağlıdır. Mescitlerde, camilerde, Kâbetullah'da, huzur-u Rabbülâlemîn'e kemâl-i vecd ve istiğrak ile müteveccih 300 milyon masum ve mazlum mû'min kalbinin dua ve temenniyatı sizinle beraberdir. Asker evlâdlarım: Bugün uhdenize terettüb eden vazife şimdiye kadar dünyada hiçbir orduya nasip olmamıştır. Bu vazifeyi ifa ederken, bir vakitler dünyayı titretmiş olan Osmanlı ordularının hayrülhalefleri olduğunuzu gösteriniz ki, düşman-ı din ve devlet bir daha mukaddes topraklarımıza akmaya, Kâbetullah'ı ve merkad-ı münevver-i Nebeviyi ihtiva eden arazi-i mübarek-i Hicaziyeyi ihlâle cür'et edemesin. Dinini, vatanını, namus-u askeriyesini, silahı ile müdafaa etmeyi, Padişah uğrunda ölmeyi istihkar eylemeyi bilir bir Osmanlı ordu ve donanması mevcut olduğunu düşmanlara müessir bir surette gösteriniz. Hak ve adi bizde, zulm-ü udvan düşmanlarımızda olduğundan, düşmanlarımızı kahretmek için ce- nab-ı Âli-i mutlak'ın inayet-i samdaniyesi ve Peygam- ber-i zîşanımızın imdad-ı maneviyesi bize yar vc yaver olacağında şüphe yoktur. Bu cihaddan mazinin zarar-

larını telâfi etmiş şanlı ve kavi bir devlet olarak çıkacağımıza eminim. Bugünkü harpte birlikte hareket ettiğimiz dünyanın en cesur ve muhteşem iki ordusu ile silâh arkadaşlığı ettiğinizi unutmayınız. Şehidleriniz şü- lıeda-i salifeye müjde-i zafer götürsün. Sağ kalanlarınızın gazası mübarek, kılıcı keskin olsun.

Fi **22** Zilhicce **1332,** fi **29** Teşrinevvcl **1320".**[1] 5 ('3 Kasım **1914)**

Bu "Beyanname"nin Enver Paşa vc Talât Bey'in dahli ile tanzim edildiği muhakkaktır. Dil bakımından o zamana göre gayet sade oluşu, herkesin kolayca anlamasını mümkün kılmıştı. İhtiva ettiği maddelere gelince: Harbin çıkışı olayı tamamiyle tahrif edilmiş vc Ruslar mütecaviz olarak gösterilmişlerdi. Zaten resmî tebliğ dc öyle idi. Beyannamede Rusya baş düşman olarak gösterilmiş vc Rusya'mn "Uçvüz yıldanbcri" Osmanlı devletine yaptığı düşmanlıklar gösterilmek istenmiş vc bilhassa Rusya'nın "Türkiye'nin te- ıakkî etmesine mani olmak için elinden geleni bırakmadığı" (tamamiyle doğru olarak) zikredilmişti.

Osmanlı Devleti'nin harbi kazanmak için "Cilıad" ilân etmesi, **300** milyon Müslümanın manevî vc maddî yardımının temin edileceğine inanılması ise tam bir hayal eseri idi. Vakıa Kafkaslarda. Kazan ilinde vc Türkistan'daki Müslümanlar-Türkler Osmanlı halifesine manen bağlı idiler; fakat bunların vc umumiyetle diğer Müslümanların, lıclc Arapların halife namına silâha sarılmaları şöyle dursun, Araplar ihanete hazırlanmakta idiler. Bu suretle, beyannameyi hazırlayanlar "İslâm Dünyasının" ayaklanması hususunda tam bir hayal (illüzyon) içinde idiler. Beyannamede "bu cihad'dan mazinin zararlarını telâfî etmiş şanlı ve kavi bir devlet olarak çıkacağımıza eminim" denmekle, Türkiye'nin harbin sonunda, her halde elden gitmiş bazı yerleri geri alacağına inanılıyordu. Bununla, Kafkas hududundaki saha (Elviyc-i selâse) kasdedilmiş olmalıdır. Beyannamede her şeyden önce ahalinin, askerlerin, "dinî hislerine" hitap edilmesi gayet tabiî idi. Bir Osmanlı Padişahı. "Ha- life"nin, oıduva ve donanmaya hitabı zaten başka türlü olamazdı.

Türk ordusuna asıl "heyecan" vermesi beklenen "Beyanname" bu devrin en yüksek şahsiyeti, Harbiye nazırı ve ordunun fiilen baş-

1 "Tercüman-ı Hakikat" gazetesi, 31 Teşrinevvel 1330/13 Kasını 1914.

kumandam olan ve henüz 35 yaşına basan Enver Paşa tarafından yapılan beyanname idi. Bu vesikayı da aynen naklediyoruz.

"(Başkumandanlık Vekâletinin beyannâmesi suretidir.)

Arkadaşlar,

Sevgili başkumandanımız (Sultan Mehmed V. Reşad) Halife-i zîşan efendimiz hazretlerinin irade-i seniyyelerini tebliğ ediyorum. Allah'ın inayeti, peygamberimizin imdad-ı ruhanisi ve mübarek Padişahımızın hayır duası ile, ordumuz, düşmanlarımızı kahredecek- tir. Bugüne kadar karada ve denizde zabit ve asker kardeşlerimizin gösterdikleri kahramanlıklar düşmanlarımızın perişan olacaklarına en büyük delildir.

Ancak her zabit, her asker unutmamalıdır harp meydanı fedakârlık meydamdır. Orada hangi asker daha ileri atılır, hangi asker düşmanın şarapnel ve kurşunlarından yılmayarak ayak direr, sonuna kadar sebat ederse, o asker mutlaka kazanır. Tarih şahittir ki, Osmanlı askerinden sebatlı, Osmanlı askerinden fedakâr hiçbir asker yoktur. Hepimiz düşünmeliyiz ki başımızın ucunda Peygamberimizin ve sahabe-i güzîn efendilerimizin ruhları uçuyor. Şanlı babalarımız başlarımızın ucunda bizim ne yapacağımıza bakıyor. Eğer onların hakikî evlâdı olduğumuzu göstermek, bizden sonra gelecek lânetlerden kurtulmak istersek, çalışalım.

Zincirler altında inleyen 300 milyon islâm ve eski vatandaşlarımız hep bizim muzafferiyetimize dua ediyor. ölümden kimse kurtulamıyacaktır. Ne mutlu ileri gidenlere, ne mutlu din ve vatan yolunda şehid olanlara.

İleri, daima ileri ki, zafer, şan, şehadet, cennet, hep ilerde, ölüm ve zillet geridedir. Mübarek ve mukaddes şehitlerin ruhuna "Fatiha".

"Padişahım çok yaşa"

Başkumandan vekili

Enver" [1]

1 «Tercüman-ı Hakikat" gazetesi, 31 Teşrini I. 1330/ 13 Kasını 1914.

Mübalâğalı bir tarzda dinî mahiyet taşıyan bu beyanname, mamafih, Enver Paşa'mn zihniyetini ve "harp usulünü" açıkça aksettirmektedir. "Arkadaşlar" hitabiyle başlayan beyanname, demokratik bir zihniyet taşıyan bir kumandanın kaleminden çıkıyor. Harpte daima ileri parolâsının tatbiki gerektiğinin bilhassa belirtilmesi, Enver Paşa'nın hiçbir şeyi nazarı itibare almadan, Türk ordusuna daima taarruz emrini vereceğinin açık bir ifadesidir. Beyannamenin "Şehidlerin ruhuna Fatiha" sözleri ile bitmesi de hayır alâmeti değildi. Maalesef Enver Paşa, "geleceklerin lânetirıden kurtulamamış" ve haklı veya haksız, maruz kalman yüzbinlerce askerin kaybı ve harbin mağlubiyetle bitmesi dolayısiyle, sorumlu sayılmış ve ismi bazı mahfillerce "lânetle" anılmak istenmiştir.

Harbin başladığı zaman Enver Paşa Türk ordusunun en mümtaz siması ve en büyük vatanseveri olarak tanınıyordu. Onun vatanseverliğinden, ahlakî dürüstlüğünden ve bilhassa cesareti ile kahramanlığından kimsenin şüphesi yoktu. "Milliyetçilik" ruhunun gittikçe kuvvetlendiği bir zamanda Enver Paşa'mn bu cereyanın dışında kalması da imkânsızdı; mamafih siyasî bir şahıs olması hasebiyle aynı derecede "Panislâmist" görüşünü de benimsemesi ve Türkiye'nin düşmanlarına karşı hem Türk milliyetçiliğini hem de İslâm dinini birer silâh olarak kullanması gayet tabiî idi. Harbin çıkması ile, Türkiye'nin dışındaki iki yüz milyonu aşan Müslümanlardan ve bilhassa Rusya'daki Türk-lslâm zümrelerinden geniş ölçüde faydalanmak mümkün olacağı görüşü ile "Cihad" ilân edilmiş ve bilhassa Kafkaslarda olmak üzere "Türkçülük" (veya Turancılık) esaslarına dayanan bir siyasetin gerçekleştirilmesi istenmişti. Enver Paşa şahsında her iki cereyanı toplamakla beraber, "Türkçülük" (veya Turancılık) ona daha cazip gelmekte idi.

İkinci Meşrutiyet devrindenberi, Selanik'te Ziya Gökalp tarafından, bir sistem haline konmağa başlanan "Türkçülük",[1] Türk aydınları ve genç zabitleri arasında sür'atle yayılmıştı. Balkan Harplerinde, Osmanlı Devleti için "Osmanlılığın" artık vürüyemiyeceği açıkça görülmüş ve Türk devletinin "Türklüğe" dayanan "Millî Türk Devleti" olması gerektiğini isbat etmiş bulunuyordu. İşte bu büyük değişimler içinde "Türkçülük" bir mefkûre haline gelmiş ve Türkiye'nin dışındaki Türk-Müslüman kardeşlere karşı yakınlık hisleri artmış ve sarih olmamakla beraber, Ziya Gökalp tarafından, nesir

1 Ziya Gökalp, *Türkçülüğün esasları,* Ankara 1339 (1923).

leri ve şiirleri[1] ile anlatılmağa çalışılan "Turan" ülkesi zihinlerde yer almağa başlamıştı. Ziya Gökalp'ı birçok yazar ve şair takiple "Türkçülük" ve "Turancılık" ruhunda yazılar ve şiirler yazdılar. Belli bir ideale susamış olan ve bu kadar musibetlerden sonra Türk milletinin muhakkak canlanacağına, kuvvetleneceğine inanan Türk aydınlan ve Türk ordusu mensuplarının büyük bir kısmı "Türkçülük" idealini benimsediler. Büyük Savaş çıkınca Ziya Gökalp tarafından yazılan "Kızıl elma" destanı şu şiarı koymuştu:

"Düşmanın ülkesi viran olacak Türkiye büyüyüp, Turan olacak" "Turan" da Ziya Gökalp'ın anlattığına göre:

"Vatan ne Türkiye'dir Türklere ne Türkistan, Vatan büyük ve müebbet bir ülkedir-Turan"

Genç zabitler ve bilhassa yeni yetiştirilmeğe başlanan "İhtiyat zabitler" (yedek subaylar) işte bu "Türkçülük" ve "Turancılık" mefkûrelerini benimseyen Türk aydınları zümresinden çıkmışlardı. Bunlar yaşları icabı çok ateşli idiler ve gerekirse bu ideal uğrunda canlarını bile feda etmekten çekinmeyeceklerdi. Talimlerde, yürüyüşlerde o zaman söylenmeğe başlayan şu marş Türk ordusunun nasıl bir ruh taşıdığını açıkça göstermekte idi:

"Türküz, ederiz daim iftihar Hilkatle başlar tarihimiz
var, Kalplerde Türklük aşk ile çarpar,
Yok bize başka yâr...................
Önde sancak, elde süngü, kalpte Tanrımız,
Dünyaya hâkim olmak isteriz,
Mâbedimiz Türk ocağı, Kâbemiz de yüce, parlak
Turan'dır
Hep, ancak..." [2]

Bu "Marş"ın, Rusya'ya karşı harbin başlamasından sonra, bir mana ifade ettiği muhakkaktı: "Turan'ın tahakkuku herşeyden önce, Rus idaresinde yaşayan on milyonlarca Türk "kardeşlerin" kurtanlması ile mümkün olacaktı. En yakın "Turan" ülkesi de, Kafkas sınırında başlıyor ve Türkistan'a kadar uzanıyordu. Bunun gerçekleşmesi için Rus Çarlığının yenilmesi gerekiyordu. Koca Rus

1 Yine, *Kızıl elma.* İstanbul. Hayriye matbaası.

2 Şevket Süreyya Aydemir, *Suyu arayan adam,* (Ankara 1959), s. 78.

Çarlığının yere serilmesi ise Alman orduları ve Kafkaslardan da Türk ordularının müşterek darbelerinin eseri olacaktı. Bunun için ise, Türkiye'nin her bakımdan kuvvetli ve hazırlıklı olması şarttı. Bütün mesele acaba Türkiye bunu yapacak kadar kuvvetli mi idi? Diğer yandan Kaflaslarda hemen çöküntü verecek kadar Rusya zayıfmı idi? Artık başlamış olan "Savaş"ın çok geçmeden bu her iki suali de "menfi" bir şekilde cevaplandıracağını az sonra göreceğiz.

Birinci Dünya Savaşında Almanya ile birlikte Türkiye'nin mağlubiyeti ve bunu takiben Osmanlı İmparatorluğunun tasfiyesi gibi çok acı neticeler karşısında, Türkiye'nin 1914 de Rusya, İngiltere ve Fransa'ya karşı harbe girişinin "delice bir hareket olduğu" ve bu hususta herkesten ziyade Enver Paşa'nın sorumlu olduğu mütemadiyen öne sürüle gelmiştir. Bu kabîl iddialara göre: Türkiye- nin muhakkak surette "tarafsız " kalması menfaati icabı idi. Bu ve buna benzer iddiaların ne dereceye kadar isabetli olduğunu katiyetle söylemek imkânsızdır; çünkü Türkiye'nin hakikaten "tarafsızlığı muhafaza edip edemiyeceği" de kat'îyetle tesbit edilemiyor. Şayet "tarafsızlığı" harbin devamı müddctince muhafaza edebil- seydi, Türkiye'nin bu harbe katılmaması kadar isabetli bir karar olmayacaktı. Bazı kimseler işte Türkiye'nin "tarafsızlığını" devam ettiremeyeceği görüşünü savunmuşlardır. Bunlardan biri, "Ter- cüman-ı Hakikat" gazetesi başyazarı ve Rusya'yı yakından tanıyan Ağaoğlu Ahmed Bey'dir. İkincisi ise Türkiye'de bir müddet erkânı harbiye reisi vazifesini yapmış olan Alman Generali Hans von Seeckt'dir ve üçüncüsü de Cemal Paşa'dır.

Ağaoğlu Ahmed Bey'e göre: Türkiye tarafsız kalsa bile, Rusya Almanlar tarafından fena halde yenilmeğe başlayınca, Rusya müttefiklerinden yardım alabilmek için Boğazların açılmasını isteyecekti; İngiltere ve Fransa da bu talebi destekliyeceklerdi. Bu durum karşısında Türkiye mevcut muahedeleri bozarak Boğazları ya açmağa veya harbe girmeğe mecbur edilecekti.[1] Ağaoğlu, bu görüşünü harbin başlamasından az sonra yazması itibariyle, "İttihat ve Terakki" hükümeti, daha doğrusu Enver Paşa'nın kararının bir müdafaası mahiyetinde olmakla beraber, büsbütün esassız değildir.

4 Kasım 1918 tarihinde, yani "mütareke"den birkaç gün sonra "Türkiye'nin mağlubiyetinin sebeblcri" adiyle bir rapor tanzim eden General Hans von Seeckt ise "Türkiye'nin behemehal Almanya ta

1 "Tercüman-ı Hakikat" 31 Ekini 1914.

rafında harbe girmesi gerektiği" ve tarafsız kalamıyacağı fikrini savunmaktadır. Türkiye tarafsız kalsa dahi, harpten sonra müttefiklerin, Rusya'nın İstanbul'u ve Boğazları almasına mani olamıyacak- lan ve Arap memleketlerinin de istiklâllerini elde etmelerinin ön- lenemiyeceğini de öne sürmektedir. Bilhassa tarafsız kalan Yunanistan'ın nasıl harbe zorlandığı da belirtilmektedir.[1]

Bahriye nazırı Cemal Paşa'ya göre, Türkiye için Almanya ile aym safta savaşa katılmaktan başka çare kalmamıştı. Çünkü Fransa ve İngiltere, Türkiye ile anlaşmayı reddetmişlerdi ve "tarafsız" kalındığı zaman eninde sonunda Rusya'ya teslim olmak mecburiyeti hasıl olacaktı. Cemal Paşa bu görüşünü "Hatı rafında şöyle ifade etmiştir. "... .İngiliz ve Fransız siyasetini takip etmemiş olduğumuzdan dolayı bizi hamakat ve daha doğrusu cinayetle ittiham edenlere sorarım! Bizi istemiyen devletlerle ittifakımız ne suretle mümkün olabilirdi ki, biz de ittifak etmiş olalım? Deniliyor ki, tarafsızlığımızı muhafaza daha münasip olur. Boğazları seyrü sefere serbest bulundurmak şartıyle değil mi? O halde bu umumî harpten Rusya öyle büyük bir zaferle çıkacaktı ki, hattâ harbin sonunu bile beklemiyerek İstanbul'un ve Şarkî Anadolu'nun işgaline imkân bulacaktı.

"Hem Boğazları kapıyalım hem de tarafsızlığımızı muhafaza edelim" denilecek olursa buna ne ahden hakkımız vardı, ne de İngiliz ve Ruslar müsaade ederlerdi. Fiilî tazyikler o kadar çabuk başlardı ki, neticede "harbin sonuna kadar Boğazları ve İstanbul'u işgalimiz altında bulunduralım da harpten sonra size iade ederiz" tarzında iddialar başgösterir ve bilfiil icra edilirdi. Hülâsa bizim için iki necat parçası vardı. Ya İngilizler ve Fransızlarla müttefik olarak Ruslar'ın şiddetli bir mağlubiyete uğramalarına çalışmak. Fransızlar ve İngilizler ittifakımızı redderek hayır ve bizi can düşmanımızın menfaatine Boğazları açık bulundurmak şartiyle tarafsızlığa davet ediyorlardı.

Merkezî İmparatorluk ise hasmımızı ezebilecek azametli bir kudret göstermekle beraber bizi hasmımızın isdfade edemiyeceği tedbirler ittihazına mecbur edecek şekilde ittifakları dairesine alıyorlardı. Bu sayede belki hasmımızın izmihlâli memuldü. Yalmz bir ihtimal var ki, şayet merkezî İmparatorluklar mağlup olurlarsa bizim için pek vahim bir akıbet muhakkaktı.

1 General Hans von Seeckt. *Die Grimde des Zusammenbruches der Türkei.* Türkçesi: *Birinci Dünya savaşında Türkiye'de bulunan Alman Generallerinin raporları,* S. 38.

öyle ama şayet İtilâf Devletlerinin istedikleri tarzda Boğazları açık bulundurmak şartı ile tarafsız kalacak olursak, hasmımızın kat'î galibiyeti ve neticede bizim hayatımıza da nihayet verilmesi de cerh ve reddedilmesi kabîl olmayan hakikatlerdendi.

Binaenaleyh kim ne derse desiıı Rusya'nın galibiyeti neticesinde müdafaasız zelil ve hakîr Rus, İngiliz ve Fransız zulüm ve kahrı altına düşmektense, merd ve cesur kanının son damlasına kadar çarpışarak, neticede ya kat'î galibiyeti ihraz ederek kurtulmak veyahut

İşte tarafsız kalsa idik, hem okadar adam ölmezdi, hem de bu felâkete uğramazdık demek suretiyle bir de büyük kiyaset göstermeğe kalkarlar. Onlara karşı vereceğimiz cevap:

Müdafaa ederek ölmekle, müdafaasız ölmek arasınaki farkı takdir etmeyenlere sözümüz yoktur".[1]

Hans von Seeckt'in söylediği gibi, Türkiye bakımından "Birinci Dünya Savaşı"nın en mühim neticesi Rusya'nın yere serilme- sidir. Yukarıda birçok defa belirtildiği üzere Rusya hakikaten Türkiye için "en büyük düşman" teşkil ediyor ve harbe de zaten "İstanbul ve Boğazlar" ile birlikte Doğu-Anadolu'nun büyük bir kısımını ele geçirmek maksadıyle girmişti. Harp zamanında İngiltere ile Fransa- mn, nihayet Rusya'nın "İstanbul ve Boğazlar" üzerindeki hakkını tanımaları ve bu hususta Rusya'ya teminat vermeleri Rus emellerinin mahiyetini bir daha açıkça ortaya koymuş oluyordu.

Rusya'nın Alman darbeleri altında ezilmesi sonunda 1917 Şubat ayında "IhtilâP'in çıkması ile Türkiye nihayet en büyük tehlikeden kurtulmuş oldu. 1918 Ekim sonunda mağlup bir Türkiye ile ingiltere ve Fransa arasında "mütareke" akdedildiği zaman, "Çarlık Rusyası" bulunduğu takdirde, Türkiye'nin akıbetinin ne olacağını tasavvur etmek için kâhin olmağa hacet yoktur. "Millî Mücadele"- nin de başarı ile yapılabilmesindeki âmillerin başında Doğu sınırımızda bir "Çarlık Rusyası"nın bulunmayışı gelmektedir. Çarlık Rusyası'mn yıkılmasında, Türkiye'nin de harbe girmesinin ve bilhassa Çanakkale'yi müdafaasının büyük tesiri göz önünde tutulursa, Birinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'nin yüklendiği vazifesini hakkı ile ifa etmiş olduğu kabul edilmelidir.

1 Cemal Paşa *Hatıratı,* İstanbul 1339 i1922) s. .105.

V
I

RUSLARA KARŞI SAVAŞLAR. BOĞAZLAR MESELESİ VE RUSYA AHVALİ

Kafkas sınırı, Türk ve Rus ordularının durumu*

1914 deki Türk-Rus sınırı, 1878 de "Berlin Kongresi"nde tesbit edilmişti. Türkiye'nin Rusya'ya karşı müdafaa kalesi olan Kars, daha 1828 de (23 Haziran) ve 1877 de (18 Kasım) Ruslar'ın eline düşmüştü. Kars, Batum, ve Ardahan şehirleri ve çevreleri "Berlin Kongresi" mucibince Rusya'ya bırakılmıştı. Hudut hattı Batum'un güneyinde, Çoruh ırmağının aşağı mecrasının 16-18 km. güneydoğusundan Artvin'in aşağısında Çoruh istikametinde gider ve Oltu çayına muvazi olarak uzanır, Nariman kasabası yakınında bu çayı aşardı. Oltu kasabası Ruslara bırakılmıştı. Oltu'dan Nariman, td, Gürcüboğaz üzerinden Erzurum'a giden yol çok mühimdi; çünkü buradan Erzurum'un tabiî müdafaası sayılan Deve boynu geçidinin kuzey-doğusundan arkasına düşerdi. Kars kesimindeki sınır ise, Türkiye'de kalan Zivi ile, Rusların hudut istasyonu olan Kara urgan arasındaki Soğanlı dağlardan, aşağı ve yukarı Mecin- kirt köyleri arasından geçerdi. Kara urgan'dan, yani Rus hududundan Erzurum'a havadan "kuş uçuşu" 85 km. tutardı. Kars ise huduttaki Rus kalesi olmuş, esaslı bir surette tahkim edilmiş ve Kafkas ötesinin (Maverâ-i Kafkas- Transkavkasia) Türkler tarafından istilâsı yolunda en büyük mania teşkil etmekte idi.

* Faydalınılan beli başlı eserler: Erkân-ı Harbiye-i Umumiye neşriyatından: *Büyük Harpte Türk Harbi.* 3. kısım. Askeri Matbaa. E. Miralay Baki, *Büyük Harpte Kafkas Cephesi.*
2 Cilt. Askeri Matbaa, 1933. Commandant Maurice Larcher, *La guerre turque dans la Guerre Mondiale.* Paris 1926; W. E. D. Ailen and Paul Muratoff, *Caucasian Baltlefields.* A Hislory of the VVars on the Turco-Caucasian border. 1823-1921. Cambridge University Press 1953; binbaşı Şerif (Köprülü). *Sarıkamış ihata muharebesi,* istanbul 1922 (şiddetle Enver Paşa aleyhinde).

Soğanlı dağ, Türkiye'nin müdafaası bakımından önemini kaybetmiş ve dolayısiyle ilk Türk müdafaa noktası Erzurum'a yakın Pasin ovasının her iki kısmında Köprüköy'de meydana getirilmişti. Ayastefanos (Yeşilköy) barışına göre, Eleşkirt ovası ve Baye- zit şehri de Ruslara bırakılmışken, İngilterenin ısrarı ile, Berlin Kongresinde buraların Türkiye'de kalması kararlaştırılmıştı. Bu sınır Aras nehrini geçip Kökse dağa ve Ağrı dağından, güneye İran sınırına uzanırdı. Eleşkirt vadisi, Murat-çay vadisine ulaşması hasebiyle, Kürdistan, Van ve Muş'a giden yol üzerinde olmakla, çok büyük stratejik önemi haizdi.

Ruslar, ele geçirdikleri bu sahada 1878-1914 yıllarında askerî mahiyette birçok yol inşa ettiler. Tiflis'ten Aleksandropol'e (Gümrü) giden demiryolunu, önce Kars'a sonra Sarıkamış'a kadar uzattılar. Arpaçay'ı takiben inşa edilen diğer bir demiryolu da Alagöz dağlarının yamacından Erivan ovasına geçip, Aras ovasını takiben, Şahtahtı, Nahçivan vc Culfa şehirleri üzerinden İran sınırına, oradan da Tebriz'e ve Urmiye Gölü kenarındaki Şeriflıane'ye bağlandı. Alagöz istasyonundan Kağızman'a (yani Türkiye sınırına yakın bir yere kadar) gayet muntazam bir şose yapılmıştı. Diğer yandan Bakû- Tiflis demiryolu da Batum'a kadar uzatılmıştı. Bu suretle Rusya'nın Maverâ-i Kafkas sahası Rusya'daki demiryolları şebekesi ile bağlanmış vc yer yer Türkiye sınırına kadar şose yolları yapılmak suretiyle askerî nakliyat için en iyi şartlar ve imkânlar sağlanmıştı.

Buna karşılık, Türk demiryolu, ancak Ankara'nın 100 km. doğusuna varırdı. (Yahşıhan'a kadar. İstanbul - Ankara hattı 1892 de yapılmıştı) ve doğuya gitmesine 1900 de Sultan Abdülhamid II. tarafından Ruslara verilen "taahhütname" gereğince Rusya mani olmuştu. Mamafih Ankara'dan, Kayseri ve Sivas üzerinden Erzurum'a giden yol 1914 de iyice tamir edilmişti; Karadeniz sahillerine ve Trabzon'a kadar giden yollar da tamir görmekle beraber bütün bu kara yolları mükemmel olmaktan çok uzaktı. Bu suretle yol ve taşıt vasıtaları bakımından Ruslar, şüphe götürmez bir şekilde üstün durumda idiler.

Rusya, askerî cihetten de, bütün olarak Türkiye karşısında bir dev devlet durumunda idi. Fakat Alman tehlikesi karşısında Ruslar Kafkaslarda ancak mahdut kuvvetler bırakmak zorunda idiler. Karadeniz'de esas itibariyle Rus donanması Türk donanmasına nisbetle şok üstün bir durumda idi. Ancak "Goeben" (Yavuz) ve "Breslau" (Midilli) kruvazörlerinin Türk donanmasına katılma-

lan ile (1914 yılı Ağustos'un ikinci yarısı) muvazene temin edilmiş oldu.

Balkan harpleri sonunda Türkiye'nin ağırlık merkezi Avrupa kısmından Anadolu'ya geçmişti. Mamafih Balkan harbindeki yenilgiler, büyük maddî kayıplar ve sarsıntılara rağmen, manevî bir kalkınmaya yol açmıştı. Genç Türkler'in iktidarı ele almaları sonunda Türk ordusunda yapılan tasfiye, ehliyetsiz zabitlerin tekaüde sevk- edilmeleriyle, Türk ordusunun ciddî bir şekilde ıslahına girişilmişti. Bu maksatla 1913 yılı Kasım ayında, Alman Generali Liman von Sanders- m başkanlığında 42 kişiden müteşekkil bir Alman "askerî heyeti" İstanbul'a gelmişti. Bu heyet arasında sonraları Enver Paşa'nın yakından işbirliği yaptığı Albay (Colonel) Bronsart von Schellendorf da bulunuyordu. Bu suretle Türk ordusu, Alman ordusu örnek tutularak, Yetiştirilmeğe başlanmıştı. Az sonra 100 kadar Alman subayı, ordu, olordu ve tümen kurmay başkanlığı olmak üzere, Türk ordusunda ürlü kumanda mevkilerine getirildiler. Aynı zamanda geri hizmet-erin tanzimine de önem verilmişti; bilhassa demiryolu ve kara yoları da önemle ele alındı. Bu kabilden olmak üzere Erzurum-Köp- uköy yolu bitirilmiş, Erzurum-Bayburt-Trabzon yolu esaslı bir şekilde tamir görmüştü. Ankara-Kayseri-Şebinkarahisar-Erzincan- Erzurum yolu da tamir edilmişti. Fakat bu yolların kış ve fena hava şartlarında kullanılması güçtü.

Askerî kuvvetlere gelince, harbin başlangıcında Türk askerî kuvvetleri kolordu'lar olmak üzere şu şekilde dağıtılmıştı. I. Kolordu- tstanbul. II. Kolordu - Edirne, III. -Silivri, IV. -izmir, V.- Ankara, VI. -Halep, VII. -Yemen, VIII. Şam, IX. -Erzurum, X.-Erzincan, XI.-Van, XII. Musul ve XIII.- Bağdat. 1914 yılının Eylül ortalarında 36 fırka harbe hazır bir hale getirilmişti. Askerin mevcudu 350 bin kişi ve 1000 kadar sahra topu vardı. Süvari kuvvetleri ise ancak 2 atlı fırkadan ve gayri muntazam Hamidiye Kürt kıtalarından teşekkül ediyordu. Seçkin efrattan teşkil edilen ve çok iyi talim gören Jandarma müfrezeleri ile, yine çok iyi yetiştirilen 15 tabur hudut muhafaza birlikleri Doğudaki sınır boyunca dağıülmışlardı.

Türk ordusunun başkumandanı nazarî olarak Sultan Mehmed V. kendisi idi. 1914 yılı ocak başlarındanberi Harbiye nazırı olan Enver Paşa, başkumandan "Vekili" sıfatıyle, Türkiye'nin bütün askerî kuvvetlerinin âmiri idi, ve ordu tamamiyle onun emrinde idi. Kendisinin bilhassa genç zabitler arasında çok "popüler" olduğu muhakkaktı. Orduya dayanması hasebiyle Enver Paşa "ittihat ve Terakki

Cemiyeti" "Merkez-i umumîsi"nin de en nüfuzlu üyesi idi. Enver Paşa, ordudaki tensikattan görüldüğü veçhile muhakkak ki, büyük bir idarî ve askerî kabiliyet sahibi, azimkâr bir teşkilâtçı idi. "Birinci Cihan Harbinde ordunun gösterdiği cesaret ve harp gücü, Enver Paşanın tesisine muvaffak olduğu disiplin, teşkilât ve idaredeki kabiliyetinin bir neticesidir".[1] Yukarıda temas edildiği veçhile, harp başlarken Enver Paşa, "Turancılık" siyasetine heveset.rıiş, hiç olmazsa Kafkaslarda Türk-lslâm ahalinin yaşadığı sahaları fethetmeyi düşünmeğe başlamıştı.

Harp çıktığı zaman İstanbul'daki I. Ordu, Mareşal (müşir) Liman von Sanders Paşa'nın kumandasında idi. Bu ordu, I., II., ve III. kolordulardan ibaret olup, görevi İstanbul ve Boğazları müdafaa etmekti. IV. ve V. Kolordulardan teşekkül eden II. Orduya Cemal Paşa kumanda ediyordu. Bu Ordu Marmara Denizinin Asya tarafında mevki almıştı. Rus sınırında da III. Ordu bulunuyordu; IX., X., ve XI. kolordulardan teşekkül eden III. Ordunun X. kolordusu Sivas ile Karadeniz arasında, IX. ve XI. kolordular da Erzurum çevresinde idi. III. Ordunun başında da Hasan İzzet Paşa gibi. ihtiyatlı ve tedbirli bir kumandan olarak tanınan bir kimse bulunuyordu. Bir de IV. Ordu teşkil edildi ve başına da Bahriye nazırı ve "trium- virat" (Enver, Talât, Cemal) azası olan Cemal Paşa getirildi. Enver Paşa'nın tasarısına göre Rus sınırındaki III. Ordu, "Turancı" ülküyü gerçekleştirmekte baş rolü oynayacaktı. Cemal Paşa'nın da IY. Ordusu Mısır ve diğer İslâm ülkelerinde harekette bulunarak "Panislâmist" emellere hizmet edecekti.

Rus ordusuna gelince: Almanya'ya karşı mücadelenin çetinliği karşısında, Rus yüksek kumandanlığı Kafkaslarda mahdut kuvvetlerle yetinmek mecburiyetinde idi. I. Kafkas (Rus) ordusu, II. Türkistan kolordusu ile takviye edilmişti. Bu Türkistan kolordusu başlıca Yedisu (Semireçye)daki Rus muhacirlerinden ibaretti. 1914 yılı Ekim'inde Kafkaslardaki bu Rus kuvveti nisbeten zayıftı ve Türk kuvvetlerine karşı üstün bir durum sağlayacak halde değildi. I. Kafkas ordusu: 39. ve 20. piyade tümeni, 2. Kafkas tugayı ve topçuları ile Kafkas kıtalarından ibaretti. Bütün bu I. Kafkas ordusu : 100 tabur, 117 (yüzlük) Kazak ve 256 top kuvvetinde idi, yani 100 bin piyade, 15 bin atlı idi. Buna ilâveten 1 Eylül'de Kafkaslarda 150 bin kişi silâh altına alınmış, I. Kafkas ordusunun ihtiyatı mahiyetinde idi. Bir de harbten daha önce, Ermeni gönüllülerinden teşkil

1 General Ali Fuat Cebesoy, *Moskova hatıraları*, İstanbul 1955, s. 174.

edilen dört "druüna" (her bir druiina biner kişi) da askerî hareketlere katılacaklardı. Gürcüler de bu kabilden iki "druiina" teşkil etmişlerdi.[1]

Ermeniler Ruslar tarafında savaşlarda bilhassa gayret göstermekte idiler; zaten bu Ermeni gönüllülerinden çoğu Türkiye'den kaçıp gelenler idi. Rusya'dan, Avrupa'dan ve hattâ Amerika'dan gelen tahrikler ve bilhassa Ermeni milliyetçilerinin teşkilâtı olan "Daşnakutzun"un (Daşnak'cılar) Türkiye'deki Ermenileri kışkırtmaları neticesinde, Ermeniler Rusları kurtarıcı olarak sanmakta idiler.

Rus Kafkas ordusunun başı nazarî olarak Kafkasya naibi Kont Vorontsov-Daşkov idi. Artık epey yaşlı ve sıhhati de bozuk olması hasebiyle, kendisinin askerî işlerle meşgul olması imkânsızdı. Dolayısiyle başkumandanlık görevi kontun muavini olan (asıl mesleği Rus harp akademisinde Harp tarihçisi ve "Prut Seferinin" tedkiki ile tanınan) General Mışlayevskiy'e ait olacaktı. Mamafih bu zatın yetişmesi ve tecrübesizliği itibariyle kumandanlık görevini başarı ile yapması şüpheli idi. Fakat I. Kafkas ordusunun Kurmay başkanı olan General Yudeniç, her bakımdan görevinin adamı idi; hem tecrübesi, hem de yorulmak bilmeyen verimli çalışmaları ile ad kazanmıştı. Yudeniç, Kafkas ordusundaki birkaç yıllık hizmeti esnasında kurmay subaylarından, kendisiyle çalışacak esaslı bir kadro yetiştirmişti. Bir harp çıktığı takdirde, General Yudeniç, Rusların Kars kalesine dayanarak, üstün Türk kuvvetlerine karşı müfafaada bulunmak üzere bir plân hazırlamıştı. Yani Ruslar Türk sınırlarına hücum etmeyecekler, savunma ile yetineceklerdi. Fakat harp başladığı takdirde, muhtemel bir Türk ve bilhassa Kürt hücumlarını önlemek maksadiylc Eleşkirt ovasının Ruslar tarafından işgali de bu plâna dahildi.

Harp tehlikesinin baş göstermesi üzerine Kafkaslardaki Rus makamları Müslüman ahali arasında karışıklıklar çıkmasından, "Ermeni- Tatar katliamının" 1906 da olduğu gibi yeniden patlak vermesinden endişe edilmekte idi. Bu korku bilhassa Bakû'da kuvvetli idi. Aynı halin Türkiye sınırına yakın Batum çevresinde de olması mümkündü; mamafih buradaki İslâm ahali sükûnetini muhafaza etmekte

1 Şayet İskenderun'a İngilizler çıkarma yaparlarsa, Kilikyadaki Ermenilerin Türklere kaşı savaşacaklarına ai(Ermenilerin lideri Boghos Nubar Paşa Kahiredeki İngiliz makamlarına teminat vermişti: Cheeltam toGrey, Cairo, Nov. 4, 1914. P. R. O./F. O. 371 / 2146

idi. Ancak Türkiye hududuna 8-10 km. mesafedeki "Çoruh bakır madenleri"ndeki durum, buradaki Türk amelesinin işini bırakıp Türkiye'ye dönmesi yüzünden fenalaşmış, ocaklarda maden imalâthaneleri nerede ise kapanmak üzere idi. Burada vazifeli Amerikalı ve ingiliz mühendisler durumu endişe ile takip etmekte idiler. Batum'daki Rus mahfillerinde, Rus kıtalarının Erzurum'u işgal edeceklerine ait şayialar çıkmışken, aynı zamanda "Goeben" zırhlısının Kafkas sahillerini bombardıman edeceğinden de korkulmakta idi. Bu şardar içinde hududun her iki tarafında yaşayan ahali endişe ve korku içinde harbin çıkışını beklemekte idi.

Karargâhı Erzurum'da olan III. Ordu kumandanı Hasan izzet Paşa, Enver Paşa ve etrafındakilerce sevilmiyordu. Dolayısiyle Türk donanmasının Odessa'yı bombardıman edeceği ve bunun akabinde de hemen harp çıkacağından haberdar edilmiş değildi; İzzet Paşa, bütün diğer Paşalar gibi harbin çıkışını "olup-bitti"den sonra öğrendi. Kendisinin ihtiyatla hareket eden ve her hususta tedbirli olmak isteyen bir kumandan olduğunu yukarıda söylemiştik. Emrindeki kuvvetlerden X. kolorduyu Sivas ile Karadeniz arasına koymuş, IX. kolorduyu tam sınırda, Çoruh üzerindeki ispir'e yerleştirmiş ve XI. kolordunun bir tümenini Murat Çayı üzerindeki Tu- tak'a göndermişti. Sekiz bin kadar Hamidiye Kürt atlıları da Eleşkirt ovasında bulunuyorlardı. Hasan İzzet Paşa'nın yanında, Er- zurumda, dört piyade tümeni ve bir süvari fırkası vardı. Paşa, III. Ordunun Ruslara karşı taarruza geçecek kadar kuvvetli olmadığı ve bilhassa yaklaşan kış şartlarında bunun yapılamayacağı fikrinde idi. Dolayısiyle müdafaada kalmanın en doğru bir hareket olacağı kanaatında idi. Muhtemel bir Rus taarruzu, Hasan İzzet Paşa'ya göre, Erzurum hattında durdurulabilecekti.

Tiflis'deki Rus ordugâhında ise yapılacak askerî hareketler hakkında sarih bir plân yoktu. Kafkas Rus yüksek kumandanhğınca 16/29 Ekim 1914 tarihinde Kafkas ordusuna şu emir gönderilmişti:

> **"Türkler hainane bir tarzda bizim (Karadeniz) sahil şehirlerine ve Karadeniz donanmasına mensup gemilere hücumda bulunmuşlardır. En yüksek makamdan (yani Çar tarafından) bana bildirildiğine göre, Rusya Türkiye ile harp halindedir ve emrimdeki Kafkas ordusuna da sınırı geçip Türklere taarruz etmesini emrediyorum.**
>
> **General-adjutant kont Voronstov-Daşkov'"**

1 "Novoye Vremya" 21 Ekim 1914. (3 Kasım 1914).

Bu emir umumî mahiyette olup, muayyen bir hareketin, belli bir taarruzun yapılmasına ait değildi. Mamafih sınıra yakın bazı Rus generallerinden (eskiden Rus generallerinin yaptıkları gibi) kendi başlarına sür'ade bir hareket yaparak hemen büyük başarı elde etmek isteyenler vardı. Bunlardan biri de huduttaki kuvvederin kumandam General Bergman idi. O, nitekim harbin başlamasından bir iki gün sonra, 2 Kasım (1914) tarihinde tan ağarırken, kumandasındaki 155. (Kubanskiy) alayı ile Türk sınırını geçerek, sınırdaki ilk tahkimli mevki olan Zivin'e saldırdı. Sınırdaki Türk muhafızları ile kısa süren bir çarpışmadan sonra burayı işgal etti. Rus kıtaları, diğer kesimlerde de hududu geçtiler. Bayezit ve Diyadin mevkileri Ruslar tarafmdan işgal edildi. Bergman'ın kuvvetleri, sımrdan 30 km. kadar ilerleyerek Ardos-Horasan hattını tuttular. Bu hareketlere ait Kafkas ordusunun ilk resmî tebliği şöyle idi:

> **"Kafkas ordusu Kurmaylığından,**
> **Birliklerimizden bir kıta Ardos'ta düşmana âni bir hücumda bulundu; Türkler yaralılarını bırakıp kaçtılar. Düşmanı İd mevkiinden hücumla çıkardıktan sonra, orada külliyatlı miktarda yiyecek stoku ele geçirildi. Tarafımızdan şu mevkiler çarpışmalar sonunda işgal edilmiştir: Alikilse, Horasan ve Karaderbent geçidi. Kazak yüzlüklerinden biri yürüyüş halinde iken siperlere hücumla Türk piyadesini kılıçtan geçirmiştir. (Başka) bir birlik de, çok güç dağ yollarından yürümek suretiyle 30 saatte 80 km. ilerlemiş Mısun ve Diyadin'de Türkler üzerine âni bir hücumda bulunmuş, önemli Kürt kuvvetlerini dağıtmıştır. Diyadin işgal edilmiş, esirler, silâh ve harp malzemesi ele geçirilmiştir. 21 Ekim (3 Kasım) tarihinde de Bayezit işgal edilmiştir. Mukavemet etmek isteyen Türk kuvvetleri dağıtılmıştır".[1]**

Rusların bizim hududu geçişleri ve yukarıda adları geçen mevkileri ele geçirdiklerine ait resmî Türk makamlan tarafından bilgi verilmemişti. Şiddetli sansür yüzünden askerî hareketler hakkında gazetelerde resmî tebliğlerin dışında herhangi bir haber yazılamazdı. Kafkaslardaki savaşlara ait gazetelerde çıkan ilk haber de şu idi:

> **"Dün (2 Kasım 1914) akşam Osmanlı ajansı tarafından resmen tebliğ edilen malumattan, Rusların Kafkasya**

1 "Novoye Vremya" 23 Ekim / 5 Kasım 1914.

hududundaki kıtaatımıza hücum ettikleri bildiriliyordu. Bu gün gayet mevsuk ve selâhiyattar bir menbadan vuku bulah istihbarata nazaran, Rus kıtaatı üç noktada kemal-i muvaffakiyetle defedilmiş ve bilhassa Keskin mıntıkasında telefat-ı külliyeye duçar olmuştur."

5 Kasım günü Rus kuvvetleri Türk arazisinin ilk mühim müstahkem mevkii olan Köprüköy'e doğru ilerlemeğe başladılar. Bütün bu çevrede Türk mukavemetiyle karşılanmadığından, Rus ilerleyişi kolay olmuştu. Fakat İzzet Paşa, Türk askerlerinin moralini yükseltmek için, karşı taarruza geçmek lâzım geldiği hakkında Enver Paşa'dan bir emir almıştı. Bunun üzerine XI. kolordudan iki fırka ile süvari fırkasını Aras nehrini takiben Köprüköy'e gönderdi. IX. kolordudan iki fırka ise Çakırbaba sırtlarını aşıp, Köprüköy'e doğru yürüdüler. 6 Kasım günü iki istikametten gelen Türk kuvvetleri birleştiler. 7 Kasım günü erken saatlerde, General Bergman, Badi- civan tepelerini işgal için 6 tabur öne sürdü ise de, kuvvetli bir Türk topçu ve tüfenk ateşi ile Rus hücumu geri atıldı. Ruslar hiç beklemedikleri halde kuvvetli bir Türk mukavemeti ile karşılaşmışlar ve epey zayiat vermişlerdi. Bu suretle, başlangıcının beşinci günü Rus ilerleyişi durdurulmuş oldu.

11 Kasım günü Hasan İzzet Paşa'nın gönderdiği kuvvetler hücuma geçtiler ve Rusları sıkıştırarak geri atmağa başladılar. Fakat arkadan yetişen Rus yardımcı kuvvetleri sayesinde Rus çekilişi bir kaçış haline gelmedi. Çarpışmalar 17 Kasım'a kadar devam etti.

Bu suretle Bergman'ın "çabuk başarı" plânı suya düşmüş oldu. Ruslar bu hareketlerinde 7 bin ölü ve yaralı verdiler. Bizim kuvvetler de buna yakın zayiat verdiler se de, izzet Paşa bu ilk Rus ilerleyişini durdurmakla, Türk askerinin moralini yükseltmeğe muvaffak oldu. Harbin ilk haftalarındaki hareketler her iki tarafın aynı derecede kuvvete sahip olduklarını meydana koyduğu gibi, Rus ilerleyişinin de öyle kolayca başarılamıyacağını göstermiş oldu. Zaten kış mevsimi de gelmiş ve buralarda soğuğun erkenden başlaması üzerine, Hasan İzzet Paşa askerî hareketlerin sükûnet bulacağına hükmetmişti. Halbuki hakikat tam bunun tersi çıktı. Başkumandan vekili Enver Paşa, tam o sıralarda, Türk ordusunun Ruslara âni bir baskın şeklinde muazzam bir taaarruza geçmesi için plân hazırlamakla meşguldü.

S a r ı k a m ı ş T a a r r u z u v e F e l â k e t i (20 Aralık 1914 - 14 Ocak 1915)*

Rus kuvvetlerinden bir kısmı, Murat Çayı ovasına doğru harekete geçirilmişti. Buralarda Baratov'un Kazakları, Tahir mevkiini geçip, Karaderbent Boğazına varmışlardı. Başka bir Rus kolu da Kılıç-Gedik Boğazını aşmıştı. General Çernozubov'un kuvvederi de İran Azerbeycanına girmişiler ve mühim bir geçit olan Kotur'u işgal etmişlerdi. Bu hareket Irak istikametinde olup Van ile Muş bölgelerini tehdit eder mahiyette idi. Ruslar ancak Batum kesimlerinde hareketsiz kalmışlardı. Batum'da çok zayıf bir garnizon ve kabiliyetsiz bir General (Yelşin) bulunuyordu, işte bu durumdan sınırdaki Türk kuvvetleri ve bilhassa Lazlardan teşkil edilen "milis" kuvvetleri faydalanarak, Batum'un güneyinde, Çoruh Bakır madenleri ocaklarını da tehdit etmek üzere, Kasım ortasında harekete geçtiler. Batum çevresindeki Müslüman Gürcüler-Acarların da Ruslara karşı düşmanca hareketlere başladıkları görüldü. Burada yaşayan 60- 70 bin Acar ve Laz zümresi Türklere karşı sempati besliyorlar ve Türk kuvvetlerinin gelmesini bekliyorlardı. Hattâ Dağıstan (islâm) ahalisinin de Ruslara sadakadan şüpheli görülmekte idi.

Beş bini geçen Laz ve Kürt kıtaları, bir miktar muntazam Türk birliklerinin desteği ile sınırı geçerek Batum istikametinde ilerlemekte idiler. Batum'daki Rus garnizonunun zaafı ve Karadeniz Rus donanmasının da bu Türk ilerleyişini durdurmak hususundaki aczi, Ruslar üzerinde çok fena tesir yaptığı gibi, Tiflis'te dahi heyecan ve endişeye sebebiyet verdi. Türkiye'ye karşı başlanan harbin öyle çabucak bitmeyeceği de anlaşılmağa başlanmıştı.

Gayri muntazam Laz ve Kürtler ile az miktardaki muntazam birliklerle Borçka, Artvin ve Ardanuç Ruslardan kurtarıldı ve aşağı Çoruh vadisi Türklerin eline geçti. Batum tarafındaki bu başarı Türk ordusunda ve bilhassa Enver Paşa ve çevresinde büyük bir sevinç yarattı ve ilerisi için daha da büyük ümitlere yol açtı.

Rus cephesinden alınan haber ve olaylara göre: Rusların Kafkaslardaki kuvvetleri zayıftı ve savaş kabiliyetleri de pek yüksek değildi. Hindenburg kumandasındaki Alman kuvvetleri Tannen- berg'de Rusları mağlup ettiği zaman (26-30 Ağustos 1914), orada bulunan Türk askerî ataşesi, Enver Paşa'ya bu meydan muharebesi

* Başlıca şu eserden faydalnılmıştır: YV. E. D. Ailen and Muratoff, *Caucasian BaUlefietds,* Chapter XX, ss 249-285.

hakkında bilgi verirken, Rusların bilhassa yan taraftan kuşatma manevralarından dehşet duyduklarını da arzetmişti. Rus ordusu hakkında alınan bilgilere göre: Rusların Kafkas ordusunun esas kısmı Soğanlı yaylasının güney batısında, oldukça ileri mevkide bulunuyordu ve dayanak noktası olan Sarıkamıştan 60 km. bir mesafede olup, ancak Çakır-baba sırtına muvazi giden tek bir yol ile bağlı idi. Bu istihbarat üzerine Rusları yandan vurmak fikri Enver Paşa'nın kafasında belirmeğe başlamıştı.

Çakır-baba sırtları iki taraf arasında kimsenin bulunmadığı saha (Niemandsland) olup, Ruslar, galiba, bu sırtları kendilerinin sağ kanatlarım koruyan bir mania telâkki etmekte idiler. Aynı zamanda bu sırtlar onların yan kanadını herhangibir hücumdan da koruyabilecekti. Kış dolayısiyle dağların kalın kar tabakası ile kapalı olması da, Ruslara emniyet kaynağı teşkil etmişti. Halbuki Enver Paşa bu durumdan istifade ile, Ruslara, büyük neticeler verecek bir darbe indirebileceğine hükmetmişti.

Çakır-baba sırtları ötesinde, Rusların Oltu'daki sağ kanatları General Istomin'in kumanda ettiği tek bir tugay tarafından korunmakta idi. Oltu mühim bir kavşak noktası idi. Eğer burası Türkler tarafından bir baskınla alınabilirse, buradan Ruslar tarafından yapılan mükemmel bir yolu takiben Merdenik'e kadar ilerlemek mümkün olacaktı, ki bu mesafe 72 km. tutuyordu. Merdenik'ten Ardahan'a ancak 42 km., Kars'a da 45 km. olup, yol çok iyi idi. Türkler, Oltuyu ele geçirirlerse Pasin ovasındaki Rus kıtalarına nisbcten Kars'a daha yakın olacaklardı (Ruslar: 1 1 5 km., Türkler: 102 km.). Bir de Oltu- dan bir keçi yolu Bardiz'den Sarıkamış'a gidiyordu. Oltu alınınca, Ardahan ve Kars'daki Rus kuvvetlerinin arkasındaki Türk kuvvetleri ile, Gürcistan ve Tiflis üzerine hareket mümkün olacaktı. Kafkas Rus ordusunun imhasını Kafkaslardaki bütün Türk ve Müslüman kavimlerinin, Azerbeycan ve Dağıstan'ın Ruslara karşı ayaklanmaları takip edeceği sanılıyordu.

Enver Paşa bu plânın ana hatlarını tesbit ettikten sonra, galiba Kasım ayı içinde, Liman von Sanders'in bu hususta fikrini öğrenmek istedi. Alman Generali böyle bir plânın azametini tasdik etmekle beraber, mevcut şartlar içinde bunun başarılamıyacağını bildiğinden, Enver Paşa'nın bu projesini tasvip etmedi ve hattâ buna teşebbüs etmemesini söyledi.[1] Fakat Enver Paşa buna ehemmiyet vermedi,

1 Liman voıı Sanders, *Türkiye'de be; sene*, s. 36/37. *Türk Ordusunun bugünkü durumu* (Birinci Dünya Savaşında Türkiyede bulunan Alman Genarellerinin raporları) s. 18.

çünkü yüksek **rütbeli bazı Alman zabitleri onun bu plânını desteklemişlerdi ; bunlardan biri de, Enver Paşa ile çok yakın münasebeti olan ve bu yüzden III. Ordu kurmay başkanlığına getirilen Albay (Türk ordusundaki rütbesi general) Bronsart von Schellendorf idi. Bu tasarı hakkında bazı diğer yüksek rütbeli Alman zabitlerinin de fikri soruldu; bunlar arasında herkes tarafından sayılan ve korkulan binbaşı Feldmann da vardı. Almanlardan birçoğu, her halde Enver Paşa'nın da hoşuna gitmek maksadiyle, bu tasarıya karşı gelmediler; fakat böyle bir taarruzdaki bütün sorumluluğun tamamiyle Türklerin kendilerine ait olacağım da söylemekten geri kalmadılar. Bu suretle "Sarıkamış taarruzu" adiyle bilinen bu hareket, tamamiyle Enver Paşa ve Erkân-ı Harbiye ikinci reisi Hafız Hakkı Paşaların kafasından çıkmış ve hazırlanmış bir tasarı oldu.**

İstanbul'daki askerî mahfillerde Enver Paşa'nın bu fikrine karşı gelecek kimse bulunmuyordu. Bulunsa bile, Enver Paşa'yı kararından vazgeçiremezdi. Bu taarruza bir defa karar verildikten sonra yapılması şarttı. Zaten Enver Paşa'nın harbin başlaması münasebetiyle orduya hitaben çıkardığı "Beyanname" sinde "daima ileri" paro- lâsı kullanıdığına göre, Enver Paşa, harp hareketlerini "taarruz" şeklinde tatbik edecekti.

Bu büyük taarruzun idaresini ancak güvenilebilir kumandanlar yapabileceklerdi. Bundan ötürü Enver Paşa III. Ordunun kumandasını bizzat kendi eline almağa karar verdi. Bu, esasında çok cüretli bir karardı. Çünkü Enver Paşa şimdiye kadar bir ordu değil, bir kolordunun başında dahi bulunmamıştı. Bu bakımdan, taarruza hem de kışın en ağır şartları içinde bir baskın hareketine geçecek bir ordunun kumandasını üzerine alması, büyük bir cesaretti, makul bir hareket sayılamazdı. Fakat kendisinin başkumandan olması hasebiyle, dilediği tarzda hareket etmek salâhiyetini haizdi, kimse buna mani olamazdı. Zaten III. Ordunun kumandam Hasan izzet Paşa, Enver Paşa'nın itimadını haiz değildi; IX., X. ve XI. kolordu kumandanlarının durumu ise, Enver Paşa tarafından yerinde tedkik edilecek ve ona göre karar verilecekti.

Kışın tam başladığı, karların dağları kapattığı, soğukların şiddetlendiği bir zaman, dağlar, sırtlar üzerinden Ruslara karşı yapılacak bir baskın taarruzunun çok zor bir iş olduğunu Enver Paşa elbette takdir ediyordu. Fakat, onun Türk askerine çok güvendiği, sür'atle hareket edilirse bunun yapılabileceğine inandığı da muhakkaktır. Hele, bu baskın başarı ile neticelendiği takdirde, bunun

sonuçları hakkındaki mülâhazalar, Enver Paşa'nın gözlerini kamaştırmış ve muhakemesine tesir etmiş olduğu da aşikârdır. Bu iklim şartları içinde ve bilhassa askerin soğuğa karşı koruyacak giyimi, ayakkabıları olmadığı bir halde, geçilecek yolların müthiş zorluğu karşısında, böyle bir taarruza teşebbüs etmek, gözü kapalı bir kumara girişmekten başka bir şey olamazdı. Fakat genç başkumandan vekili, hayalinde büyüttüğü imkânlar ve başarıların hülyasiyle bunun bir kumar olduğunun farkında değildi.

Enver Paşa, kâğıt üzerinde ve bazen yanlış rakamlarla, bu taarruzun birtakım plânları ve hesaplarını yapmış (veya yaptırmış) ve bunların gerçekleştirilmesi için emir verirse, bunların behemehal yapılacağını sanmıştı. Mamafih orduda böyle düşünen yanlı® Enver Paşa olmadığı sanılıyor; bazı yüksek rütbeli zabitler ve bilhassa genç zabitler en ağır şartlar içinde döğüşmeğe hazırdılar. Hele böyle bir savaş Moskof-gâvura karşı yapılırsa, Türk askerinin gayretinin kat kat artacağına şüphe yoktu. "Melımetçikler"in kumandanları nereye sevkederlerse, bir dakika tereddüd etmeden hedefe doğru atılacaklarında en ufak bir şüphe yoktu. Enver Paşa, orduda hâkim olan bu havayı iyi bildiğinden, en ağır şartlar içinde böyle bir taarruza geçmekte tereddüt etmedi. Ordunun başında bizzat kendisinin bulunmasının da, asker ve zabitler arasında heyecan vc şevkin artmasına-sebcb olacağına inanmış olmalıdır.

I. kolordudan 3. fırka Kasım sonlarında İstanbul'dan gemilere bindirilerek, gizlice Hopa limanında karaya çıkarıldı. Bu tümen Artvin-Ardanuc yolunu takiben Ardahan üzerine yürüyecekti. Iraktan Murat çayı ovasına gelen 37. fırka da III. Ordu'nun sağ kolunda harekette bulunacak ve 36. fırka ile İran sınırına yaklaşacaktı.

Enver Paşa maiyetinde Kurmay başkanı General von Bronsart ve birkaç Türk ve Alman zabiti olduğu halde, 6 Aralık (1914) tarihinde Trabzon'a geldi ve oradan da hemen Erzurum'a giderek kumandanlarla temasa başladı. III. Ordu kumandanı Hasan izzet Paşa, Enver Paşa'nın bu taarruz plânını tasvip etmediği için istifasını verdi. IX. ve X. kolordu kumandanları da başkumandan vekili ile aynr fikirde olmadıkları için yerlerinde kalamadılar.

IX. kolordu kumandanı Ahmed Fevzi Paşa (sonraki Mareşal Fevzi Çakmak) da taarruzun Enver Paşa'nın tasarladığı gibi yapıla- mıyacağı fikrini savundu. Ona göre: Herşeyden önce askere kışın sıcak tutan giyim lâzımdı; bundan başka iki fırkanın celbi gerekiyor

du; ancak mükemmel bir hazırlıktan sonra böyle bir harekete başlamak ve başarmak mümkün olacaktı. Enver Paşa' bunu kabul etmeyince, IX. kolordunun başına ihsan Paşa'yı getirdi. XI. kolordu kumandam Galip Paşa da tasarlanan plânı kabul etmediğinden çekildi ve yerine Abdülkerim Paşa tayin edildi. X. Kolordu kumandanı da değiştirildi, ve yerine Enver Paşa'nın çok beğendiği ve takdir ettiği Hafız Hakkı Paşa getirildi. Hafız Hakkı Paşa hakikaten çok değerli ve dinamik bir kumandandı; bu bakımdan baskın taarruzunu yapmağa mizacı elverişli idi; üstelik kendisinin "Türkçülük" ideallerini benimsediği ve Türk illerinin kurtarılmasını şiddetle arzu ettiği de biliniyor.

Enver Paşa'nın tasarısına göre: IX. ve X. kolordular Rusları yandan vurma hareketine girişirlerken, XI. kolordu ve Jandarma birlikleri, sınır muhafızları ile takviye edilerek, Rusların Pasin ovasın daki mevkilerine cepheden hücuma geçeceklerdi. Bununla Rusların dikkati cepheye çekilecek ve Türk kuvvetlerinin baskın hareketleri kolaylaşacaktı.

Bu taarruza katılacak Türk kuvvetlerinin sayısı, Hopa'ya çıkarılanlar dahil, 120-125 bin kişi idi. IX. kolordu daha önceki savaşlarda epey hırpalanmıştı; fakat XI. kolordu 35 bin kişi ve teçhizatı ile çok iyi bir halde idi. Rus kuvvetlerine gelince: Rusların cephedeki başkumandanı General Bergman'ın kumandasında cem'an 64 bin kişi vardı. Bunlardan 50 bin piyade ve 4 bin atlı olup, OİJu'da da 8 bin piyade ve birkaç bölük Kazak atlısı mevcuttu. Bir de 14 bin kişilik ihtiyat kuvveti Kars'da bulunuyordu. Bu suretle Türk kuvvetleri Ruslardan iki misli fazla idi. Toplara gelince, iki taraf bu bakımdan müsavi idi.

1914 yılı Aralık ayı başlarında IX. kolordunun 17., 28. ve 29. fırkaları, Köse-Portanos çevresindeki ileri mevzilerdeki (Türk) kıtalarının arkasında yer almıştı. Hasankale'den Kuzet'e giden bir patika yolu, Köse-Portanos'tan geçip Oltu çayı ovasına iner ve buradan Çakır-baba sırtına uzanır, sırtın tam üstünden geçerdi. Bu "keçi yolu" tabiatiyle çok çetin bir yoldu; fakat kış mevsiminde, derin kar tabakası ile kapah dağ geçitlerine ve kuytu derelere inmediğinden, binek hayvanlar ve yaya geçenler için bir dereceye kadar elverişli idi. Zaten, vaktiyle (daha evvelki savaşlarda) hayvanlara yüklenmiş cebel topları buradan geçirildiği için bu yola "top yolu" adı verilmişti. Dağların sırtında esen şiddetli rüzgar yüzünden bu "top yolu"nda kar barınamaz veya nisbeten az olurdu; dolayısiyle

geçilmesi de kolaylaşırdı. Hasankale'nin kuzeyindeki Köse Koyu n- den geçen bu "top yolu" 40 km. kadar ötede, Rus sınırındaki Bar- diz'in yukarısında ise Çakır-baba sırtından Soğanlı yaylasına ulaşırdı. Bardiz'in kuzeyinde (10-12 km) Allahuekber Dağları başlar ve Karsın hizasına kadar uzanır.

Enver Paşa işte bu "top yolu"nu baskın hareketi için seçmişti. Bir iddiaya göre ona bu fikri veren Albay Kont Schulenberg olmuştu. Kont Schulenberg, vaktiyle, uzun zaman Tiflis'te Alman konsolosu sıfatiyle bulunmuş ve avcılık merakiyle Kafkasların her tarafını ve Türk sınırını dolaşmış, topografyasını mükemmel öğrenmişti. Alman "askerî heyeti"nde Albay rütbesi ile Türkiye'ye gelen Schulenberg, güya, bu yol hakkında ve bundan "baskın" için faydalanılabileceğine ait Enver Paşa'ya bilgi vermişti. Ruslara karşı yapılacak bu baskın hareketinin plânları hazırlanırken, Kont Schulenberg' in de mühim rolü olduğu anlaşılmaktadır. Mamafih bu "top yolu" gizli bir yol değildi. Ruslar her ihtimale karşı bu yolun geçtiği sınırdaki Bardiz köyüne bir muhafız kıtası koymuşlardı. Fakat, Ruslar bu mevsimde, yani kış başlayınca dağları ve sırtları örten kar üzerinden ve bilhassa sıfır altında 20 derece soğukta, Türklerin bu yoldan geçmelerine imkân ve ihtimal vermiyorlardı.

Rus Başkumandanlığı bir kaç gün sonra başlayacak olan Türk taarruzundan hiç bir haberi yoktu. Bu sıralarda Rus cephesinde tam bir sükûnet hükiim sürüyordu. Çar Nikola Il.nın 20 Aralık (1914) tarihinde Sarıkamışa gelişi, sonra Türk sahasındaki Rus ileri mevzilerini ziyaretle Rus askerlerinden birçoğunu mükâfatlandırması, cephedeki askerlerin "vodka" porsiyonlarının artırılması ile kutlanmıştı. Türk taarruzu, şayet 3-4 gün önce başlanış olsaydı, belki Çarın hayatı bile tehlikeye düşebilirdi. Mamafih Türk ordugahında Rus Çarının cepheyi ziyaretinden kimsenin haberi voktu.

J

Türk taarruzu 22 Aralık (1914) günü başlayacaktı. 29. ve 17. tümenlerin, plâna göre, 23 Aralık gecesinde Çakır-baba sırtlarına varmış olmaları gerekiyordu.28 tümen de îd üzerinden giderek, "top yolu"ndan Çatak'a varacaktı. Yürüyüşe katılacak kıtalar ancak cebel topları götürecekler ve ağırlık asgarî hadde indirilecekti. Efrada dağıtılan kumanya da pek azdı ve hemen hemen kuru yufkaya münhasır kalmıştı. Askerlerin üstünde soğuktan korunacak giyim, kalın kaputlar veya kısa gocuk, başlık, sıcak tutan postal ve yün çoraplar namına hemen hemen hiçbir şey yoktu. Ayakkabıları

köylülerin giydiği çarıktan ibaretti. Askeri bu tarzda, kışın, soğuğun şiddedendiği bir sırada, hele geceleri insanları delip geçen soğuk rüzgârda,dağlara tırmanmağa sevketmek, hiçbir barınak olmadan geceleri ve gündüzleri dağlar başında kalmak suretiyle, daracık bir yoldan cebrî yürüyüş yaparak, düşmana karşı taarruza geçirmek, en hafif bir tabirle insafsız bir hareketti.

28. fırkanın geçeceği yol bilhassa çetindi. Fakat Enver Paşa Sarıkamış'taki Rus kuvvetleri ile, Otyu'daki Rus tugayının arasına bu Türk fırkasını sokmakla, büyük bir kazanç elde edeceğini ummuştu. 28. Fırkayı da, X. kolordudan 31. tümen takip edecekti. X. kolordudan 30. ve 32. tümenler de harekete katılacaklardı. Bu iki fırka, birkaç gün önce gizlice Erzurum'dan harekede, gayet fena yollardan geçerek, Tortum'a varmıştı. Bu kuvvetier Oltu istikametinde ilerleyeceklerdi. Ali Fethi Bey kumandasındaki bu birlik de Tortum çayı ötesinden Hasköy'e, Oltu'nun 10 km. batısına varacaktı. Enver Paşa'nın tasarısına göre bütün bu hareketler sonunda 23. Aralık tarihinde Oltu'daki Rus tugayı imha edilmiş ve Oltu kasabası da ele geçirilmiş olacaktı.

Bunu müteakip 25 Aralık günü de IX. kolordu Sarıkamış'a hücum edecekti. Bu harekette X. kolordudan yardım görülecekti. Bir de Ardahan'a karşı, Alman binbaşı Stange'nin kumandasında, 32. tümenden iki alay ve sekiz top, bir de iki bin Laz harekete geçecek, Borçka'dan itibaren, Batum-Ardahan şosesi takip edilecekti. Yerine getirilmesi gereken bütün bu hareketler, Enver Paşa'mn imzası altında 19 Aralık 1914 tarihini taşıyan ve 22 Aralık günü icra edilmesi gereken bir "günlük emir" ile bildirilmişti. Bu emirdeki yürüyüş hesaplarını yapanlar aslında, Alman binbaşısı Feldmann, Albay (General) Bronsart von Schellendorf olmak üzere hep Almanlardı. Haddizatında makul olan bu hesapların aksayan tarafı kış şartlarında askerî yürüyüş imkânlarının ve vukubulması muhakkak olan gecikmelerin nazarı itibare alınmamış olması idi.

Rus cephesine gelince: Aralık ayının ilk yarısında herhangibir hareket olmamış ve Bergman'ın kuvvetleri Çakır-baba sırtından, Aras nehrine ve oradan da Dram-Dağ'a kadar müdafaa vaziyetinde kalmışlardı. General Yudeniç'in cepheyi teftişini müteakip, Rus kıtalarının durumunda birçok iyilik görülmüştü. Bu kabilden olmak üzere Rus efradına kışın sıcak tutacak giyimler gönderilmiş (bilhassa koyun gocukları) ve askerin sıhhî durumu ile daha çok ilgilenilmeğe başlanmıştı. 19 ve 20 Aralık günlerinde ilk defa çokça kar yağmıştı;

aynı gün Rus nöbetçileri Oltu çevresinde, îd'e yakın kesimde bir takım Türk askerî hareketlerinin görüldüğünü bildirdiler.

Çok geçmeden, Bergman'ın Mecinkirt'teki ordugâhında da alarm haberi alındı. Oltu'daki Rus kumandanı îstomin, başlanan Türk hareketinin mahiyetini sezerek ona göre yardım istediyse de, Bergman buna aldırmadı. 22 Aralık günü Batı cephesindeki Rus başkumandanlığı karargâhından: Yabancı ajanlardan alınan telgraflara göre Enver Paşa'nın Erzurum'da bulunduğu Kafkastaki Rus karargâhına bildirilmişti. Son günlerde beliren Türk askerî hareketleri de Türklerin büyük bir taarruza hazırlandıklarını göstermekte idi. Bunun üzerine Tiflis'deki Rus umumî valisi naibi General Mışlayevskiy ve kurmay başkanı General Yudeniç, cephe başkumandanı olan General Bergman'ın karargâhı olan Mecinkirt'e hareket ettiler (23 Aralık). Bu suretle Rus kumandanlığı, Enver Paşa'nın hazırladığı ve artık başlamış olan taarruzunu karşılamak üzere tedbirler almak için cepheye gitmiş bulunuyordu; yani taarruz bir sürpriz olmaktan çıkmış gibiydi.

Enver Paşa'nın verdiği emre göre, 22 Aralık'ta Türk kıtalarının yürüyüşü başladı. Fakat bu yürüyüş ta başından itibaren gayet çetin şartlar içinde oldu; dolayısiyle çok yavaş gelişmekte idi. 31. tümen, çok yorgun bir halde geceyi (22/23 Aralık) Nariman'da geçirdi. 30. ve 32. tümenler de çok büyük zorluklarla ilerlemişler ve bütün bir günde ancak 16 km. gidebilmişlerdi; halbuki yapılan plâna göre 30.km. gitmeleri lâzımdı. Bu gecikmeden Oltu'daki Rus kumandanı istifade etti ve önceden tahkim edilmiş olan mevkileri tuttu. 23 Aralık günü Oltu'da çarpışmalar başladı; fakat yine Rusların şansına 31. ve 32. Türk fırkaları sis yüzünden birbirlerini tanımamışlar ve düşman zannıyle birbirleriyle çarpışmağa başlamışlardı. Bu çarpışma esnasında, maalesef Türk askerleri karşılıklı olarak bin kişiyi öldürdüler; sis biraz yükselince ancak yanlışlık anlaşıldı ve çarpışma durdu. Mamafih Türk baskını altında îstomin, Oltu'yu tahliye etmek zorunda kaldı ve Ardahan'a doğru çekildi.

23 Aralık günü, Türk kuvvetlerinden 29. ve 17. tümenler çok büyük zorluklarla yürüyüşlerine devam edebildiler. 29. tümen Rus sınırındaki Bardiz'e yaklaşmıştı; 17. tümen ise büyük güçlüklerle Çatak'a varmıştı; 28. tümen de Çakır-baba sırtlarından, her taraf karla örtülü olmak üzere, Pitgir çiftliğinde bulunuyordu. Enver Paşa kendisi ise cepheye gitmiş, ön hareketi bizzat idare etmek istemişti ve 23/24 Aralık gecesini Id mevkiinde geçirmişti.

24 Aralık günü sürekli yağan kar, Türk kıtalarının ilerleyişini büsbütün geciktirdi. O gün Rus generalleri, Mışlayevskiy ve Yudeniç, Bergman ile karargâhında görüşmüşler ve Sarıkamış'ın tehlikede olduğunu anlamışlardı. Bunun üzerine Sarıkamış'ın müdafaası için gerekli tedbirleri almak üzere plânlar hazırladılar. Bilhassa general Yudeniç her ihtimali düşünmüş ve ona göre gereken emirleri vermişti.

General Mışlayevskiy'in cephe boyunda otomobille bir az dolaşması ve bazı bilgiler toplaması sonunda varılan kanaatına göre: Sarıkamış behemehal Rusların elinden çıkacaktı; dolayısiyle o bölgedeki kıtaları geri çekmek için başka bir yol aramak icabediyordu. Aras nehri boyunca Karakurt'a ve oradan da şoseyi takiben Kars'a gitmek mümkün olacaktı. Mışlayevskiy bu husustaki görüşlerini Berg- man'a bildirdi; Bergman da aynı fikirde olduğundan, yani Sarıkamış'ın kaybedileceğine kanaat hasıl ettiğinden, 25/26 Aralık gecesi kendi kesimindeki kıtalara umumî çekiliş emrini vermek hususunda kararlı idi. Bu suretle Kafkas Rus karargâhında da durum çok kritik zannedilmiş ve nerede ise umumî çekiliş başlamak üzere idi.

Ruslar bu sırada Sarıkamış'ta hummalı bir şekilde müdafaa tertibatı almakla meşguldüler. Buradaki Rus kuvvetleri haddizatında önemsizdi. Rusların çok büyük bir şansına Sarıkamışta tesadüfen bırakılmış iki sahra topu vardı; işte bu iki top Rusların işine çok yaradı. Bin kişilik Milis kuvvetleri (sivil Rus ve Ermenilerden teşekkül eden) şehrin dışında, Bardiz'den gelen yol üzerinde mevzi aldılar. 23 Aralık sabahı Türk kuvvetlerinden 29. fırka Bardiz'i geçip Sarıkamış üzerine yürümeğe başladı. O gün çok soğuktu ve kar yağıyordu. Bununla kıtaların yürüyüşü büsbütün yavaşladı. Ruslar bir müddet karşı durmak istedilerse de, çarpışma neticesinde geri çekildiler. Fakat erkenden hava karardı. Ruslar Sarıkamış'a çekildiler. Türk askerleri de dağ sırtlarında, açıkta, sıfırın altında yirmi derecedeki hava şartları altında geceyi geçirmek zorunda idiler. Bereket versin ki, dağlarda çalı çırpı çoktu ve dolayısiyle ateş yakıp ısınmak mümkündü. Nitekim dağ sırtları Türk askerlerinin ısınmak için yaktıkları ateş kümeleriyle doldu.

Sarıkamış'taki Rus kuvvetlerine Albay Bukretov kumanda ediyordu. Tiflis'ten demiryolu ile ve cepheden Sarıkamış'a sür'atle yardım yetiştirilmeğe çalışılıyordu. 25 Aralık sabahında Bukretov'un kumandasında 1500 asker, 1000 kişilik milisten başka demiryolu

personeli ve işçilerinden teşkil edilen bir kuvvet de vardı ve saat geçtikçe Sarıkamış'a Rus askeri gelmekte idi. Diğer yandan, 25 Aralık sabahı, soğukta dağ başında geceyi geçiren 29. Türk fırkası askerinden yüzlercesi donmuş, ölmüştü; sağ kalanlardan bir çoğu da barınak arayarak etraftaki çiftlik ve köylere dağılmıştı. 29. Tümen hareketin başında 8000 kişi iken şimdi ilk hatta ancak 4000 mevcudu kalmıştı.

Türk kıtaları bu çok ağır şartlar içinde 8 cebel topu getirebilmişlerdi. Enver Paşa, Sarıkamışta tek bir Rus topu bulunmadığı zan- nında idi. Halbuki orada, yukarıda söylendiği gibi ve bir tesadüf eseri olarak iki sahra topu vardı. Türk topları Sarıkamış'a top ateşi açınca, Rus topları hemen karşılık verdiler ve daha büyük çapta olduklarından Türk toplarını susturdular. Bundan başka Ruslar Türk hattına şiddetli makinalı tüfek ateşi açtılar. Sarıkamış savaşı bununla başlamış oldu. Enver Paşa'nın verdiği emre göre, 25 Aralık günü diğer Türk kıtalarının da Sarıkamış yanına gelmiş bulunmaları icabediyordu. Fakat kar ve soğuk yüzünden gelmesi gereken birlikler yetişemediler. IX. kolordu, vakıa Sarıkamış'ın önüne varmış bulunuyordu, fakat bu kolordu çok sarsılmış bir halde idi. Bir hafta önce 25 bin mevcudu ve birçok cebel topu bataryaları ile mücehhezken, şimdi ancak 10 bin kişi kalmıştı; onlar da bitkin bir halde idiler; ancak 20 kadar cebel topu kalmıştı; onlar da Bardiz ile Sarıkamış arasında idiler. Mamafih Enver Paşa yine de ümitsiz değildi: Batıdan X. kolordunun yetişmesi her an bekleniyor ve XI. kolordunun enerjik taarruzu karşısında Rusların Sarıkamış'a cepheden dalıp ayrı bir kuvvet gönderemiyecekleri zannedilmekte idi. Halbuki durum maalesef Enver Paşa'nın umduğu gibi çıkmadı.

X. kolordu kumandanı Hafız Hakkı Paşa, en gerekli bir zamanda, yani en kritik 25 ve 26 Aralık günlerinde Sarıkamış'a gelemedi. Çünkü 23 Aralık'ta Oltu'yu zaptetmiş, sonra Rus kuvvetlerini takiben Ardahan'a doğru yürümüştü. Ruslar bu savaşlarda epey kayıp vermişlerdi. Hafız Hakkı Paşa 25 Aralık günü Penek'i işgal etti ve oradan da Bardiz'e gitti; sonra Merdenik üzerine yürüdü; maksadı bir an evvel Ardahan'ı ele geçirmekti. Fakat Enver Paşa'dan aldığı bir emir üzerine Ardahan'a hareketi durdurarak, Sarıkamış istikametinde yürümeğe başladı. Bunu yaparken 3000 rakımlı ve çok sarp bir dağ olan Allahuekber dağlarından geçmeyi tasarladı. Kahraman Türk askerleri buna da katlandılar, fakat bu yürüyüş Hafız Hakk Paşa'ya çok pahalıya mal oldu. Şimdiye kadar gayet iyi bir haldt olan 30. ve 3 1 . tümenler bu yürüyüş esnasında müthiş kavıplara

uğradılar. Hafız Hakkı Paşa 26 Aralık gecesi Enver Paşa ile buluştu ve durum hakkında bilgi edindi.

Bu gecikmeler sonunda Ruslar, demiryolu sayesinde Sarıkamış'a boyuna asker ve malzeme yığabilmişlerdi. Fakat Türk hücumu 27 ve 28 Aralık günleri de bütün şiddeti ile devam etti. Sarıkamış'ın yukarı mahallesi iki defa el değiştirdi ve sonunda Türklerin elinde kaldı. Bazı atlı Türk müfrezeleri Kars'a giden demiryoluna çıkıp, Yeni- selim istasyonundaki rayları havaya uçurdular; bununla Sarıkamış ile Kars arası kesilmiş oldu.

27 Aralık günü bütün Türk hücumları Ruslar tarafından geri atıldıysa da, Ruslar Sarıkamış için tehlikenin çok büyük olduğu zannında idiler; çünkü hakikî Türk kuvvetlerinin miktarını bilmiyorlar, olduğundan çok fazla tahmin ediyorlardı. Bir de şu iki hadise Rusları telâşa düşürdü: Ardahan'ın Türklerin eline düştüğü ve oraoa büyük bir Türk kuvveti bulunduğu haberi alınmıştı. Sonra Kazakların eline Türk 28. fırka kurmay başkanı esir düşmüştü; Kurmay'ın evrakı arasında Enver Paşa'nın yukarıda zikredilen "günlük emir"- inin de bir sureti vardı. Bu emir tetkik edildikten sonra, General Mışlayevskiy Türk taarruzunun mahiyetini öğrenince dehşetler içinde kaldı. Mışlayevskiy bu taarruz hareketinin devam etmekte olduğu fikrine saplandı ve hattâ umumî çekilişe karar verilir gibi oldu. Ancak bu yapılmadan önce Mecinkirt'te Bergman ve Yudeniç ile danıştı. Yudeniç çekilişe şiddetle karşı koydu ve bu suretle General Mışlayevskiy Rus kıtalarına umumî çekiliş emrini vermekten vazgeçti. 28 Aralık günü durum açıkça Rusların lehine dönmüş gibiydi; çünkü artık çok yıpranmış olan Türk askerlerinin o günkü hücumları eskisi gibi tesirli olamıyordu.

Sarıkamış için en çetin savaş 29 Aralık günü yapıldı. 28 Aralık'ta Türk kuvvetlerinin X. kolordudan 28. fırka hücum hazırlıkları yapmış, 31. tümen de Turnagelin yamaçlarında, sol kanadı ile demiryolu boyunca Yağısasan'a dayanmıştı (Sarıkamış'ın 6,5 km. kuzey doğusunda). 28/29 Aralık gecesi 30. fırka demiryolunu geçip Sarıkamış'ın güneyindeki Alisofu'yu işgal etti. Bu suretle Rusların Kars ile irtibatı kesilmişti. Fakat Sarıkamış'ı saran Türk kuvvetleri artık çok zayıftı. X. kolordunun iki tümeni ancak 12 bin kişi, IX. kolordu da ancak 6 bin kişi kuvvetinde olup her iki kolordu arasındaki irtibat da güçlükle yapılabiliyordu. Türk kuvvederi bilhassa top bakımından Ruslara nazaran çok zayıf bir durumda idiler.

Buna karşılık Rus kuvvetlerinin sayısı sür'atle artmış ve 13-14 bin mevcudu olmuştu. 34 top ve çokça makinalı tüfek Rus ordusunun ateş kudretini arttırmıştı. Üstelik Rus askerleri iyi giydirilmiş, iyi ye- dirilmiş-içirilmişti; geceleri de üstü kapalı mevkilerde idiler.

29 Aralık günü şiddetli çarpışmalar oldu. Türk askerleri aç ve yarı çıplak ve yorgun oldukları halde arslanlar gibi düşmana saldırıyorlardı. Fakat Ruslar da şiddetle karşı koydular. Rus mukabil taarruzu da bizim askerler tarafından şiddetle geri atıldı. Çok kanlı süngü hücumları yapıldı. Enver Paşa bu çarpışmaları yakından takip ve idare etti. Fakat o gün bizim askerler Sarıkamış'ı alamadılar. Enver Paşa ise ne pahasına olursa olsun muhakkak bir netice elde etmek istiyor ve Sarıkamış'ı behemehal ele geçirmeğe azmetmiş gibiydi. Başkumandan vekili emri ile bir gece baskını sonunda, Sarıkamış'ın kuzeyine düşen "Kartal Yuvası" mevkii, Ruslardan geri alındı ve bizim askerler Sarıkamış'ın içine girdiler. Fakat gece karanlığında cereyan eden müthiş bir süngü savaşı sonunda Türkler şehirden geri atıldılar; bu esnada 400 kadar esir de verildi. Enver Paşa bu durum karşısında, 30 Aralık günü 3000 kadar Türk askeri gelip katıldığı halde, hücumun yenilenmesi, için emir vermedi.

Halbuki o gün, yani 30 Aralık, Rusların durumu büsbütün düzeldi. Mecinkirt'den getirilen 6 havan topu ile Türklerin mevzii tesirli bir şekilde döğülmeğe başlanmıştı. Bu Rus top ateşinin tesiri altında Türk kuvvetleri, bu kadar inatla müdafaa ettikleri "Yukarı Sarıkamış" mahallesini boşaltmak zorunda kaldılar. Bu suretle hücum teşebbüsü tedricen Rusların eline geçmek üzere idi.

Mamafih Ruslar için tehlike ve kriz henüz büsbütün giderilmiş değildi. 29 Aralık günü, General Bergman durumu tehlikeli sanarak, Mecinkirt'ten umumî bir çekiliş yapmak kararını almak istemişti. Fakat yine General Yudeniç onu bu kararından vaz geçirmeğe muvaffak oldu; ancak bazı kıtaların bir miktar geri alınması ile yetinildi. 29 ve 30 Aralık tarihlerinde Yudeniç'in kıtaları Türk XI. kolordusuna karşı cephe almıştı. 30 Aralık günü Rusların durumunu düzelten bir olay daha oldu: Ruslar süngü hücumu ile Sarıkamış yanındaki, Ahureraz ve Yayla Bardiz çiftliklerini ele geçirdiler. Bunun üzerine Rus topçusu tarafından Sarıkamış'a yaklaşan Türk kıtalarının ateşe tutulması mümkün oldu. Nitekim Ruslar hemen harekete geçtiler. O arada Kars'tan ve Tiflis'ten boyuna yardım gelmekte olduğundan, Ruslar Sarıkamış'ta artık şüphe götürmez bir üstünlük sağlamışlardı.

1Ocak (1915) günü, Enver Paşa, artık tasarlamış olduğu bu muazzam taarruzunun, Sarıkamış yakınında tam bir başarısızlığa uğradığını görmüştü. Türk kuvvetleri buna bakmaksızın 1 ve 2 Ocak günlerinde de çarpışmalara devam ettilerse de, hiçbir netice elde edemediler. Şaşılacak cihet: Türk askerlerinin bu kadar zayiat vermelerine, daha doğrusu soğuktan, açlıktan ve yorgunluktan ölmelerine rağmen, halâ çarpışmaya devam etmeleri idi. On gün mütemadiyen açıkta, sıfırın altında 20 dereceye düşen soğukta, giyimsiz, sıcak yemek değil, soğuk yemek bile bulamadan, mütemadiyen yürüyüş ve savaş halinde bulunan bu insanüstü tahammülü, Türk askerinden başka hiç bir milletin askeri gösteremezdi. Fakat bu müthiş mücadelede Türk askerinden on binlercesi soğuktan dondu, öldü. Bu durum karşısında 2 Ocak günü artık durum tamamiyle sarahat kesbetmişti: Türk kuvvetlerinin Sarıkamış'ı almaları imkânsızdı. Dolayısiyle, bu taarruzun asıl hedefini teşkil eden hareket de yapılamıyacaktı: İleri mevzilerde bulunan Rus Kafkas ordusunun çekilişine mani olup bu düşman kuvvetlerini imha etmek ve Kafkaslara doğru Türk ilerleyişini sağlamak. Aksine, Sarıkamış'a kadar ilerleyen Türk kuvvetleri şimdi Ruslar tarafından imha edilmek tehlikesine maruzdular.

2Ocak günü Enver Paşa, müteeessir bir halde, fakat hissiyatını belli etmeyerek, cepheden ayrıldı. Kızılkilise yanında az kalsın bir Rus müfrezesinin eline düşüyordu. Enver Paşa 3 Ocak günü, XI. kolordu kumandanı Abdülkerim Paşa'nın karargâhından geçti ve Erzurum'a gitti. Oradan da hiçbir şey olmamış gibi, istanbul'a döndü. Sarıkamış yanındaki çarpışmalar ise 17 Ocak gününe kadar devam etti ise dc bunların artık önemi kalmamıştı. Türk kıtaları tedricen geri çekildiler vc yine soğuktan, dondan, açlıktan müthiş zayiata uğradılar. Ardahan ve Oltu yeniden Ruslar tarafından işgal edildi.

Sarıkamış taarruzu Türk ordusunun çok büyük kayıplar vermesine sebebiyet verdi. Askerin ekserisi düşman kurşunu ile değil, soğuktan donarak veya açlıktan öldü. Bir kısmı ise esir düştü. IX. kolordu Kumandanı Ali ihsan Paşa ve ikiyüz kadar zabit ve birkaç bin nefer esir edilmişti. Zayiatın kat'î bir rakamla tesbiti imkânsızdır; hareketin başında, yani taarruza bilfiil iştirak eden 90 bin asker varken, geri dönenlerin sayısının 10-12 bin kişi olduğu anlaşılmaktadır. Bunlardan 15 bini esir olduğuna göre, geriye kalan 70-75 bin asker, maalesef soğuktan veya savaştan ölmüş veya yaralanmıştı. Rusların kaybı da az değildi: 16 bin ölü ve yaralı 12 bin hasta idi; bunların çoğu donmağa maruz kalmıştı.

Bu suretle Enver Paşa'nın harbin ta başındaki bu "askerî macerası" Türk ordusunun en güzide unsurunun lüzumsuz yere harcanması, israfı ile sonuçlandı. Bu manasız taarruzda kaybolan askerî birliklerin yerine bir daha o kalitede asker konamadı. Bunun acı neticeleri de kendisini göstermekte gecikmedi : Sarıkamış taarruzunda bu kadar mühim kuvvet, sınırı müdafaa eden birlikler harcandıktan sonra, Erzurum, Doğu-Anadolu ve Karadeniz sahili bundan böyle Rus taarruzuna açıktı. Az sonra Çanakkale Boğazı'na yöneltilecek olan İngiliz ve Fransız deniz ve kara taarruzu, bütün Türk kuvvederinin oralara celbini gerektirdiğinden, İstanbul ve Boğazların müdafaası en hayatî bir problem olmuş, Kafkas sınırına taze kuvveder gönderilmesi imkânsız hale gelmişti.

Sankamış taarruzuna ait, şiddetli sansür dolayısiyle İstanbul matbuatında hemen hiçbir haber çıkmadı. Ancak bazı başarılar hakkında kısaca bilgi verilmekle yetinildi. Meselâ Oltu'nun alınması ve Ardahan'ın bizim kuvvetler tarafından işgali iri harflerle yazılmışü. Büyük gazetelerden birinde, hattâ, "Kafkaslara doğru" adiyle başmakale çıkmış ve bununla Türk taarruzunun esas hedefi gösterilmek istenmişti. Fakat Türk hareketinin durdurulması ve büyük kayıplar verilmesi hakkında gazetelerde hiçbir haber çıkmadı. Mamafih başarısız bir taarruz ve müthiş kayıplar hakkındaki şayi-alar ağızdan ağıza söylenmiş ve her tarafa yayılmıştı. Fakat bundan açıktan açığa konuşmağa kimse cesaret edemiyordu. Cepheden dönen Türk ve Alman zabitlerinin de olup-bitenler hakkında birçok kimseye haber verdikleri anlaşılıyor. Alman zabitlerinin kendi askerî cihetlerine buna ait mufassal rapor sundukları da muhakkaktı.

Mamafih bir kül halinde Türklerin Kafkaslardaki bu hezimetlerinin Almanlar için fazla bir önemi yoktu; çünkü bu başarısızlığın Rus-Alman cephesine tesiri olmayacaktı. Ruslar ise Sarıkamış olaylarını ve Rus zaferini teferruatı ile gazetelerde yayınladılar. Alınan Türk esirlerinin resimlerini bastılar; bu münasebetle Türklerin maruz kaldıkları zayiat hakkında da bilgi verildi. Ruslar vasıtasiyle müttefikleri de bu olaylardan haberdar oldular ve İngiliz, Fransız, gazete ve mecmualarında Sarıkamış felâketi hakkında birçok yazı ve resim neşrettiler. Bu suretle bu müthiş olaydan haberdar edilmeyen sadece Türk halkı oldu. Ancak cepheden geri dönen ve bu elîm vakalara şahit olan asker ve zabitler, fısıltı halinde bundan bahsetmişler ve orduda yaymışlardı. Bu feci olaydan yıllar sonra dahi bunun acı hatıraları askerler ve zabitler arasında yavaş sesle ve ızdırap çekilerek anlatılmakta idi.

Bu facianın en çok sorumlusu olan ve henüz 35 yaşına basan "Damad-ı şehriyarî", Başkumandan vekili, Enver Paşa'ya göre: "Almanlar netice verecek kat'î meydan muharebelerine doğru yürürken bizleri (Türkleri) ataletle ithama başlamışlardı. Bu sebeple Sarıkamış taarruzu tamamen askerî bir lüzum üzerine yapılmıştır".[1] Enver Paşa bütün bu olup bitenleri askerî bir hareket ve harpte "olağan şeyler" diye telâkkî etmiş ve bu müthiş felâketten ötürü hiçbir telâş veya pişmanlık eseri göstermemiştir. Hattâ bundan gerekli bir ders dahi almamıştır. Bu gibi taarruzlara teşebbüs etmeden önce, bunun başarılı bitmesini sağlamak için bütün gerekli tedbirlerin alınması gerektiğini, her hususu adamakıllı ölçmek-tartmak şart olduğunu, bazı kimselerin benzettikleri "Napoleon taslağı" bu genç kumandanın Harbin devamı boyunca anlayamadığı iddia edilmiştir. Enver Paşa'nın vatanperverliği, sonsuz cesaretinden kimsenin şüphesi yoktu; fakat bu Sarıkamış taarruzu, kendisinin bir kumandan olarak kabiliyetini bir çok mahfilde şüpheye düşürmüş olduğu muhakkaktır. Mamafih bu şüphe o zaman asla ifade edilememişti. Sarıkamış felâketinden sonra da Enver Paşa'nın prestiji eskisi gibi sarsılmadan devam etmiştir.

Enver Paşa'mn "Sarıkamış taarruzu" bazı mahfillerde şiddetle tenkit edilmiştir. Bu taarruz esnasında Enver Paşanın yanında, Kurmay başkanı sifatıyle bulunan, general Bronsart'ın bildirdiğine göre: "Türk plânının başarısızlığa uğramasrndaki başlıca sebebi: Türk kolordularının ayrı ayrı hareket etmeleri idi. Diğer yandan Türk kıtaları böyle bir taarruzu yapacak şekilde hazırlanmamışlardı." Bronsart'ın dediklerine bakılırsa "Alman zabitlerinin bulunmadıkları birliklerde çok çabuk disiplinsizlik başgöstermiş ve soğuktan korunmak kaygusu ile kıtalar toplu halde ormanlara dağılmışlardı. Böylece IX. kolordu darmadağınık olmuştu.[2] Sarıkamış hareketi için kuvvetlerden bir kısmı Iraktan (yani sıcak iklimli bir yerden) getirildiği cihetle,[3] hareket esnasındaki müthiş soğuklara dayanacak kabiliyette değillerdi. IX.ncu kolordu kumandanı Ali İhsan Paşanın emriyle, askerler "ağırlık olmasın" diye kaputlarını ve çantalarını geride bırakmıştı - bu askerler sıfırın altında 20 derece soğukta ölmeğe mahkûmdular. Sovyet Rus harp tarihçisi Korsun ise Türk taarruz plânını küçümsememiş, ve bununla Rusların ciddi bir

t Ali Fuat Cebesoy, *Millt mücadele hâtıraları,* İstanbul 1953, s. 17.

2 Von YVangenheim an Ausw. Amt. Pera. 23 Jan. 1915. tel, Nr. 199.

3 Josef Pomiankowski, *Der Zusammenbruch des Ottomanischen Reiches,* s. 104.

tehlikeye maruz kaldıkları belirtilmiştir.[1] Diğer yandan, bu hareketin büsbütün yapılmayacak gibi olmadığı da bilinmektedir. Hareket esnasında, hiç umulmayan hadiselerin zuhuru, (meselâ Sarıkamış'ta tesadüfen bırakılan iki sahra topu bulunması; veya Hafız Hakkı Paşa'nın harp sahasına iki gün geç gelmesi) başarısızlığın başlıca sebebleri telâkki edilebilir. Rus askerî mahfilleri- de, başta General Mışlayevskiy ve General Bergman olmak ü- zere, Türk taarruzu karşısında korkuya düşmüşler ve az daha Rus kıtalarına umumî çekiliş emri vermek istemişlerdi. Bu yapıldığı takdirde Türk taarruzunun tam Enver Paşa'mn tasarladığı gibi gelişmesi mümkündü. Fakat, çok daha realist olan ve durumu soğuk kanlılıkla mütalaa eden General Yudeniç, Rusların çekilişine mani olmuştu. Diğer yandan Türkiye'deki Alman "askerî heyeti" başkanı General Liman von Sanders, bu "Sarıkamış harekeri- ni"haklı çıkarmanın harp tarihi bakımından imkânsız olduğunu iddia etmiş ve dolayısiyle Enver Paşa'yı suçlamıştır.[2] Ona göre, şayet Türkler Sarıkamış'ı almış olsalar bile, Kars'ı düşürmek için ellerinde kuvvet ve imkânları yoktu. Dolayısiyle Türk taarruzu Kars'ta yine de Ruslar tarafından durdurulmuş olacaktı.

Sarıkamış'taki Rus zaferinin, başka harp sahasında yankısı olduğu da iddia edilmektedir. Türklerin Süveyş kanalına hücum teşebbüsleri, Mısır'da ve diğer Müslüman ülkelerde "Panislâmist" siyaset ve "Gihad-ı ekber" icabı İngiltere'ye darbe indirmek istemeleri, ingiltere'de, Türkiye'nin bir an önce harp dışı edilmesi gerektiği kanaatini kuvvetlendirmişti. Bu işin, başta Churchill olmak üzere, Çanakkale'yi donanma ile zorlamak ve istanbul'u ele geçirmekle mümkün olacağı sanılıyordu. Sarıkamış'taki Türk mağlubiyeti böyle bir teşebbüsü kolaylaştıracak gibi idi. Nitekim 1915 Şubat'ında İngiliz ve Fransız donanmaları Çanakkale Boğazına karşı hareket için hazırlıklara giriştiler ve bu husustan Rus hükümetini de haberdar ettiler. Rus donanmasının da bu teşebbüse müzahareti istendi.

Rusların müzahereti, Karadeniz donanmasını istanbul Boğazına karşı sevketmek veya Boğaza yakın bir yerde karaya asker çıkarmakla olabilirdi. Mamafih Rus hükümet mahfillerinde İngilizlerin bu teşebbüsleri ve müzaheret ricaları pek hoş karşılanmamıştı. Ruslar, ta baştan Boğazlara karşı harekete Yunan donanması ve askerlerinin iştirak ettirilmemesini talep etmişti. Zira, istanbul ingilizlerle

1 N. Korsun, *Sarıkamıpsıkaya operatsiya,* Moskova 1934, s. 9.

2 Bkz. yuk. s. 268.

birlikte Yunanlılar tarafından işgal edilecek olursa, eninde sonunda oranın Yunanistan'a bırakılmasından korkuluyordu.

Mamafih Rus Karadeniz donanması, yine de, İngiliz hareketini desteklemek üzere, Boğazlara doğru açılacaktı; hattâ Rus askerlerinin müttefiklerle birlikte İstanbul'u işgale katılmaları için gerekli tedbirler de alınacaktı. Bu maksatladır ki, Rus başkumandanlığınca, 19 Şubat 1915 tarihiyle, Karadeniz donanması kumandanı Amiral Eberhardt'a bir emir gönderilmişti. Bu münasebetle Odessa'daki ve Kırım'daki VII. Rus ordusunun harekete hazırlanması yolunda emir dahi verilmişti. Mamafih bu "hazırlıklar" daha ziyade bir gösteriş mahiyetinde olup Türkleri tehdide ve aldatmağa matuftu. Rus başkumandanlığı bu sıralarda (ve sonraları da) Boğazların yakınına karaya asker çıkarmayı ciddî olarak hiçbir zaman düşünmemiş ve bunu müttefiklerine dahi bildirmemiştir. Müttefiklerin ve Rusların hesapları Almanların Rus ordusuna indirdikleri şiddetli darbelerle boşa çıkmıştı. Dolayısiyle Rus başkumandanlığı mütemadiyen Alman ve Avusturya cephelerine yeni kuvvetler sevketmek mecburiyetinde idi. Boğazlara karşı girişilecek İngiliz ve Fransız donanma hareketi bir yandan Türkiye'yi harb dışı etmeğe matuf ise, aynı zamanda, Alman askerî darbesi altında sarsılmaya başlayan Rusya'ya yardım edebilmeyi göz önünde bulunduruyordu. Rus yenilgileri dolayısiyle Odessa'dan veya Kırım'dan İstanbul yakınlarına Rus askerinin gönderilmesi imkânsız idi. Fakat, Odessa'da yine de Rus askerî hazırlıkları yapılır gibi gösterilere başvurulmuş ve bununla Türkler aldatılmak istenmiş'ti. Türk başkumandanlığında da bu hareketler ciddiye alınmış ve Boğazların müdafaası için mühimce Türk kuvvetleri İstanbul'da alıkonmuştu.

Doğu Anadolu'da Rus taarruzları ve ilerleyişleri*

Sarıkamış bozgunundan sonra (Türk) III. Ordusu ancak 20 bin kişilik bir kuvvete inmişti; bu ordunun yeniden teşkilâtlandırılması mecburiyeti vardı. Bu işe değerli kumandanlardan Hafız Hakkı Paşa memur edildi. Fakat Hafız Hakkı Paşa'nın 1915 Mart'ında Erzurum'da tifustan ölmesi ile, Rus cephesindeki Türk ordusu genç ve enerjik bir kumandanından mahrum kaldı. Mamafih Türk ordu

* Faydalanılan esas eser: \V. E. D. Ailen and Poul Muratoff, *Caucasian Bnltlefields,* s. 302 ve devamı.

sunda değerli birçok Paşa ve daha aşağı rütbede kumandanlar mevcuttu. Bunlardan biri de Enver Paşa'mn amcası Halil Paşa idi. Halil Paşa, 37. ve 38. tümenler ve Jandarma birlikleriyle takviye edilecek ve Diyarbekir'den hareketle, İran Azerbaycanı'na girecek, Ruslar tarafından boşaltılmış olan Tebriz'i işgal edecekti. Bununla, Enver Paşa'nın tasarladığı "Türk illerini fetih" plânından hiç olmazsa bir kısmı gerçekleşmiş olacak, Kafkaslardaki Türk-Müslüman unsurları harekete geçirmek imkânı hasıl olacak sanılıyordu.

Harbin başından itibaren Osmanlı Devletinin bütün erkek nüfusunun askere alınması hızla tatbik edilmişti. Dolayısiyle ordudaki asker sayısı sür'atle artmıştı. 1915 Şubat'ında Türk orduları 40 fırkadan, yani 500 bin kişiden ibaretti. Aynı yılın Kasım ayında Türk kuvvetleri 52 fırkaya çıkarılmak suretiyle en yüksek mertebeyi bulmuştu: 640 bin asker, 228 bin hayvan, 1247 seyyar top ve 520 kale topu vardı (başka bir lıesaba göre: 800 bin asker). Çanakkale savaşlarında ve ondan önce Sarıkamış'ta Türk ordusu çok kayıp vermekle beraber (Çanakkale'de 200 bin kişi), orduda efrat bakımından sıkıntı çekilmiyordu. Bütün mesele yeter derecede harp malzemesi ve askere giyim temin etmekti. Bulgaristan'ın da Almanya tarafında harbe girmesini müteakip (14 Ekim 1915), Türkiye ile Almanya arasında karadan da irtibat temin edilince, çok miktarda silâh ve harp malzemesi gelmeğe başladı.Fakat daha önce Türk ordusunda bu bakımdan büyük bir sıkıntı çekilmişti.

Enver Paşa'nın gayesi, Sarıkamış fiyaskosuna bakmaksızın Ruslara karşı yine de bir zafer kazanmaktı. Halil Paşa da işte bu gaye ile Tebriz'e gönderilmişti. Fakat Ruslara galebe çalmak, Enver Paşa'nın tasarladığı gibi kolay bir iş değildi.

Sarıkamış'taki yenilgiden sonra harp teşebbüsü Kafkas cephesinde Ruslara geçmişti. Rusların bundan böyle müdafaada kalmayıp taarruz edecekleri aşikârdı. Sarıkamış savaşları Ruslar için çetin bir imtihan teşkil etmiş, onlar da bunu başarı ile vermişlerdi. Ancak, kabiliyetsizliği meydana çıkan cephe kumandanı General Bergman başka bir göreve nakledilmiş, yerine de kabiliyetli ve enerjisi ile tanınan General Yudeniç tayin edilmişti.Bundan böyle General Yudeniç Kafkas cephesinde Türklere karşı savaşan Rus ordusunun kumandanı sıfatıyle en önemli savaşları idare edecektir. General Yudeniç zaten, Sarıkamış savaşlarında askerî hareketlerde olduğu gibi teşkilâtçılığı ile de kabiliyetini göstermişti. Savaşta maruz kalınan kayıpları telâfi için hemen faaliyete geçti. Bilhassa askerin giyindiril-

meşine, iaşesine vc sıhhî cihetlere ayrıca önem verdi. Aynı zamanda yolların tamirine çalıştı. Bu suretle Rusların Kafkas ordusu, 1915 yılı yazının sonunda tamamiyle taarruza hazır bir hale gelecekti. Mamafih Rus hareketi daha evvel başladı.

Rus taarruzunun başlangıç kesimi Batum oldu. Buranın kumandanı General Lyakhov adlı çok atılgan biri idi. Batum'da fazla bir kuvvet yoktu, mecmuu 12 tabur, 8 top vc iki Gürcü "druzinası"ndan ibaretti. Kendisinin bu mahdut kuvvetlerle aşağı Çoruh ovasını ele geçirmesi yolunda, Yudeniç tarafından Ocak (1915) başında emir verildi. Mamafih oradaki Türk kuvvetleri dc azdı: Ardahan'dan çekilen 1500 muntazam asker ve iki üç hudut muhafız taburu ve bir miktar gayri muntazam Laz ve Acar birlikleri vardı.

Ocak ortalarından sonra, General Lyakhov harekete geçti. Şiddetli çarpışmalardan sonra Ruslar Hopa'yı aldılar. Savaşlar Şubat ayında yavaşladı ve Mart ayı içinde Ruslar sahil boyunca ancak 10 km. kadar derleyebilmişlerdi; Türk mukavemeti karşısında Ruslar durmak mecburiyetinde kalmışlardı. Bilhassa Laz gönüllü kıtaları şiddetle çarpışıyorlardı. 27 Mart tarihinde de Artvin, çetin bir savaştan sonra Rusların eline düştü. Ruslar gayretlerine rağmen Çoruh ovasını ellerine geçiremediler.

Rus kumandanlığı o sıralarda en çok, Türklerin ve Müslümanların "tabiî düşmanı" telâkkî ettiği, Ermenilerle meşgul olmakta idi. Ermenilerin bulunduğu sahanın bir an evvel Ruslar tarafından işgali hem siyasî hem de stratejik mülâhazalarla ön plânda yer almış bulunmakta idi. Bu kabilden olmak üzere, Van gölü çevresinin Ruslar tarafından işgali için hazırlıklar yapılmağa başlandı. Zaten binlerce Ermeni erkeği harp çıkmadan önce Rusya'ya kaçmış, Rus ordusuna girmiş veya Rus zahitlerinin kumandasında ayrı Ermeni "druîina"ları (1000 er kişilik birlik) teşkil etmişlerdi. Ermeni kıtalarına aslen Ermeni olan ve Rus ordusunda general rütbesini alan Nazarbekov kumanda etmekte idi. Nazarbckov, gerek Ermeniler meselesinde ve gerekse Azerbaycan vc Van çevresindeki hareketlerde Yudeniç'in baş müşaviri vc yardımcısı idi.

Bilindiği üzere, Türk sınırları içinde Van vc Muş çevrelerindeki şehir ve kasabalarda epey Ermeni ve Nesturi unsuru mevcuttu; fakat bunlar hiçbir veçhile Müslüman ahalinin yarısını dahi teşkil etmiyorlardı. Fakat Ermenilerin "Daşnakutsiyun" (yahut sadece Daş- nakçı-Ermenilcr) teşkilâtı her yerde gizlice kurulmuş, gizlL.silâh depoları meydana getirilmiş ve dışardan gelen tahrik ve kışkırtma ile Türk devletine karşı tam bir düşmanca faaliyete başlamışlardı. Ermeniler boyuna Ruslara casusluk yapıyorlar vc Türk kuvvetlerinin durumu, hareketleri hakkında Ruslara haber veriyorlardı. İşte bütün bu tahrikler neticesinde Van**'daki Ermeniler 13- 14 Nisan (1915) tarihinde ayaklandılar; camilerc, hükümet dairelerine, bankalara ve hastahanclcrc bombalar attılar; Müslüman ahaliyi kesmeğe başladılar. Şiddetli çarpışmalar sonunda Van şehri Ermenilerin eline düştü. İşte bu olay da Rus askerî hareketinin Van üzerine yöneltilmesinde mühim rol aynadı.**

Diğer yandan Halil Paşa'nın Azerbaycan'a yürüyüşü de Rusların karşı hareketlerini teşvik etmişti. Nitekim Yudeniç tarafından İran Azcrbaycanı'na gönderilen Kazak birlikleri Tebriz'i yeniden ele geçirdiler. Bu suretle İran Azcî-baycan'ı yeniden Rus işgali altına girmiş oldu. Bu defa, Rusların çoktanberi gözlerini diktikleri ve "Ermenistan" diye tesmiye ettikleri Doğu-Anadolu'nun Van, Muş vc Bitlis çevrelerini ele geçirmek maksadıyle, Rus kuvdetleri 1915 Haziran'ında bu istikamete doğru harekete geçtiler. Ermenilerden müzaheret gören Ruslar, kolayca Van'a kadar ilerlediler vc burayı işgal ettiler. Bununla Doğu-Anadolu ve Diyarbakır sahası, Van gölü tarafından Rus tehdidine maruz kaldı. Bu tclıdid aynı zamanda Irak'a da yöneltilmişti. Diyarbakır Rusların eline gcçecck olursa, İskenderun dahi Rus tehdidi altına düşebilirdi. Yukarıda da belirtildiği veçhile, Rus askerî mahfilleri vc siyasetçileri, İskenderun körfezini ele geçirmek suretiyle Akdeniz'e ayak basmayı tasarlamakta idiler. Bu suretle mevdaıa getirilecek bir -Büyük Ermenistan" yalnız Doğı-Anadolu'yu değil, vaktiyle "Küçük Ermenistan" diye tanınan Kilikva'yı da içine almak suretiyle, tabii Rusyanın himayesinde, tlalıa doğrusu idaresinde bir ülke olacaktı. Ermenistan'ın işgalinde. Van vc Muş istikametindeki askerî hareket-

lerin arka plânında işte bu çok uzaklara varan siyasî ve iktisadî emeller vardı.

Rusların bu emelleri, tam olmasa bile, bir dereceye kadar Türk devlet adamlarınca malûmdu. Stratejik bakımdan Van ve Muş çevresinin Rusların elinde bırakılması asla doğru olmayacaktı. Bunun içindir ki, bu Rus ilerleyişinin durdurulması ve geri atılması gereki- vordu. Bu vazife IX. kolordu kumandanı Abdülkerim Paşa'ya verildi. Abdülkerim Paşa III. Ordudan ve diğer kolordulardan alınmak suretiyle teşkil edilen 70 bin kişilik bir kuvvetle, Ruslara karşı harekete geçti.

Ruslarla Türkler arasındaki şiddetli savaşların ilk safhası 10- 16 Temmuz (1915) tarihlerinde Malazgirt yanında cereyan etti; fakat hiç bir netice alınamadı, ikinci safhası da 20-26.Tcmmuz günlerinde cereyan etti ve bu defa Rusların yenilgisi ile sona^rdi. Ruslar bu yenilgi neticesinde 17 Mayıs'ta işgal ettikleri Malazgirt şehrini 26 Temmuz'da boşalttılar. 2 Ağustos tarihlerinde de Rus kuvvetleri bu cephede tam bir çekiliş halinde idiler. Bu durum karşısında Van'daki Ermeni birlikleri de tutunamazlardı; onlar da 4 Ağustos (1915) günü Van şehrini terkettiler. Ruslar, Eleşkirt ovasında kendi sınırlarına doğru çekilirlerken, Abdülkerim Paşa onları takip etmekte idi.

Bu Malazgirt zaferi İstanbul'da büyük sevinçler ve ümitlere yol açtı. Bu zaferin Türk ilerleyişini Aras nehrinin ötesine, yani Rus arazisine götürebileceği dahi düşünülmeğe başlandı. Nitekim Abdülkerim Paşa'nın kuvvetleri hakikaten Eleşkirt ovasına girdi ve Ağrı dağı eteklerinden ilerlemeğe başladılar. Fakat Yudeniç'in karşı taarruzu üzerine şiddetli çarpışmalar başladı. Bu çarpışmalarda, artık epey yorgun düşen Türk kıtaları ağır kayıplara uğradılar, 10 bin ölü ve yaralı ile 6 bin esir verildi. Bu durum karşısında III. Ordunun taarruz hareketinden, müdafaaya geçmesi mecburiyeti hasıl oldu. Mamafih Ruslar da fazla jlerleyemediler, Ahlat-Malazgirt hattını tutmakla yetindiler.

Türkiye'ye karşı yapılacak askerî hareketle Ruslar, İran'ın bir kısmının işgali ve Van-Bitlis çevrelerinin de ele geçirilmesini kararlaştırmışlardı. Bunun hem askerî hem de siyasî önemi büyük olacaktı. Çünkü Rusyanın emperyalist emelleri arasında iran'ın, 1907 de ingiltere ile anlaşması gereğince, Rusya'ya bırakılan "nüfuz sahasının ilhakı ve "Ermenistan'ın da Rus imparatorluğuna katılması bahis konusu idi. Harp bittiğinde bu yerlerin bilfiil Rus işgali altında bu

lundurulması şarttı. Şöyle kı', barış akdi sırasında İngiltere ve Fransa olup-bitti karşısında bulunsunlar ve o sahadaki Rus hâkimiyetini tasdik etsinler. Bir de İran'da Türk ve Alman ajanlarının İran'ı kendi taraflarına çekmeğe çalıştıkları da malûmdu; üstelik Türk kuvvetlerinin İran Azerbaycanı'na girmek isteyişleri de Ruslar için muhakkak bir tehlike mahiyetinde idi. Bundan ötürü Rusların Kuzey İranı behemehal işgal ile, Rus menfaatlerini korumaları icap ediyordu.

General Yudeniç zikredilen Rus emellerini gerçekleştirmek mak- sadiyle, Abdülkerim Paşa'nın Eleşkirt ovasından çekilişinden hemen sonra, bir Kazak alayına Ermeni kıtalarını da katarak, 1915 yılı Ağustos ortalarında Van şehrini yeniden işgal ettirdi. Bu sıralarda Kafkas umumî valiliğine ve dolayısiyle Kafkas Orduları Başkumandanlığına Grandük Nikola getirilmişti (Çar Nikola II. da Rus orduları Başkumandanlığını bizzat üzerine almıştı). Grandük'ün başarısı olmak üzere, iran'ın kuzey kısmı Ruslar tarafından işgale başlandı. Buna vesile olarak da, Tahranda Almanlar ve Türkler lehine bir ayaklanma hazırlanması teşkil etmişti. Bu maksatla Baratov'un kumandasında bir miktar Rus kuvveti (başlıca Kazaklar), deniz yolu ile 12 Kasım (1915) da Enzeli limanına çıkarıldılar ve Kazvin üzerine yürüdüler. Rus hareketi, hakikaten Tahran'daki Alman-Türk taraftarlarının hazırladıkları "Hükümet darbesi"ni boşa çıkardı. Rus kıtalarının hareketi 1916 yılı başlarına kadar devamla, Kum ve Kâşan'a kadar ilerledi. Sultan Bulak geçidi ve Zencan mevkileri de Baratov'un Kazakları tarafından işgal edildi. Kirmanşah, Devlet- âbad ve Sultanâbad ile Kâşan'a Rus-Kazak kıtaları kondu ve böylelikle iran'ın kuzeyi ve Azerbaycan kısmı Rus kontrolü altına alınmış oldu.

Mamafih Yudeniç'in esas maksadı, Çanakkale'de müttefiklerin çekilmesi (20 Aralık 1915) üzerine boş kalacak Türk kıtalarının Kafkas cephesine nakilleri bitmeden önce Erzurum'a karşı taarruza geçmekti. Türk fırkalarının Rus cephesine gelmeleri ise Mart- Nisan aylarında tamamlanmış olacağına göre, Rusların daha önce harekete geçmeleri gerekiyordu. Bu sıralarda Mahmud Kâmil Paşa'nın kumandasındaki III. Ordu, 110 kim. kadar tutan cephe hattında, Erzurum müstahkem mevkilerine dayanmakta idi. Türk kuvvetlerinin sayı 70 bin kadardı.

Rus kumandanlığı, Türk XI. kolordusu ile X. kolordusunun birbirlerine bitiştikleri Pasin ovası ve Oltu çayı ovasını ayıran sırtlardan âni bir taaruzla, Türk cephesini yarmak plânını kurdu.

Rus askerlerinin kış mevsiminde soğuktan donmamaları için tedbirler alındı; askerlere kısa gocuk (koyun postundan -poluşubok), sıcak tutan pantalon ve keçeden çizme ve kürklü şapka (başlık), eldivenler verildi; bir de hareket esnasında geceleri ateş yakmak için her bir asker iki-üç odun parçası taşıyacaktı. Yani Sarıkamış'a tamamiyle hazırlıksız hücum eden Türk askerlerinin tam hilâfına olarak, Rus "soldat" (nefer)larınm soğuktan donmalarına karşı alınması lâzım gelen her tedbire baş vurulmuştu. Yudeniç'in kumanda ettiği Rus ordusunun taarruz hazırlıkları 31 Aralık (1915) tarihinde tamamlanmıştı. Taarruz ise 10 Ocak (1916) tarihinde başlayacak ve ilk hareketler II. Türkistan kolordusu tarafından yapılacaktı.

Bu kış taarruzu Türkler için hiç beklenmedik! bir şey oldu. III. Ordu kumandanı Mahmud Kâmil Paşa o sıralarda izinle Istan- bulda bulunuyordu. Kurmay başkanı Binbaşı Guse (Alman) de, tifüs hastalığı sonrası, nekahat için Almanya'ya gitmişti. Türk ordusu galiba 70-75 bin kişi kuvvetinde olup 120 topu vardı. Rus tarruzu haberini alınca Mahmud Kâmil Paşa acele Erzurum'a döndü ve Rusları karşılamak üzere gereken emirleri verdi. Muş ve Bitlis cephesinin müdaafası ancak 36. fırka tarafından yapılacaktı. Ruslara karşı müdafaanın esas başlangıç noktasını da Köprü- köy müstahkem mevkii teşkil ediyordu.

General Yudeniç Türk kuvvetlerini olduğundan daha çok sanmıştı (80 bin kişi ve 180 top). Rus yarma hareketi ikişer gün olmak üzere üç safhada gerçekleştirilmek üzere teferruatı ile plânlaştırıl- mıştı. Mamafih Rus tarruzu bir gün gecikti. 11 Ocak (1916) yapılan Rus hücumları şiddetli Türk mukavemeti ile karşılandı ve Ruslar, dolayısiyle, ilk gün tasarladıkları başarıyı elde edemediler. Fakat Rus baskısı şiddetlendi ve plâna göre gelişmeğe başladı. X. kolordu kumandanı Abdülkerim Paşa, şiddetli karşı hücumlarla Rusları bazı kesimlerde geri atmıştı. Fakat General Yudeniç 14 Ocak günü bütün ihtiyat kuvvetlerini de ateş hattına soktu. Bunun üzerinedir ki 15 Ocak günü Ruslar ilk neticeleri almağa başladılar ve yer yer Türk cephesini gerilemeğe zorladılar. 17 Ocak günü, ilk kuvvetli tahkimli mevzi Köprüköy Rusların eline düştü.

19 Ocak günü Rus Kazakları Hasankale'ye hücumla şiddetli bir çarpışmadan sonra, burayı da ele geçirdiler. Bu suretle "Köprüköy muharebesi" Rusların galebesi ile sona erdi ve Erzurum yolu Ruslar için açılmış oldu. Türk ordusu bu muharebelerde büyük kayıplara uğramıştı: ısbinölü, yaralı ve donan, 5 bin esir ve bir de 5 bin kaçak.

Bu tarihten itibaren Türk ordusunda, bilhassa III. Orduda kaçakların sayısı gittikçe artacak ve bu mesele Türk ordusunda önemli bir problem helini alacaktır. Bu kayıplar neticesinde, III. Ordunun, Rus taarruzunun başlangıcında 65 bin mevcudu varken, Rus tarruzunun ikinci haftasında 40 bine inmişti. Rus kaybı da az değildi: 1 o bin ölü ve yaralı ve 2 bin hasta (çoğu donmuştu). Mamafih Rus askerlerinin soğuktan korunmaları için ahnan tedbirler sayesinde, donup ölenlerin veya dondan mutazarrır olanların sayısı nisbeten azdı. Türk ordusu bu defa Erzurum müstahkem mevziinin arkasında yer almış ve burayı Rus saldırısına karşı müdafaaya hazırlanmıştı.

Rusların hedefi bu defa Erzurum kalesi idi. Türk ve Rus kuvvetleri aşağı yukarı aynı sayıda idiler: Ruslar 70 bin, Türkler 65 bin; ancak Rusların sahra topları çok fazla idi: 230 top, Türklerinki: 100 top. Diğer yandan Türk askerleri Erzurum çevresindeki kuvvetli tabyalara dayanıyorlardı. General Yudeniç'in yarma hareketi, Vi- rintap ile Çilligül dağı arasında topladığı 35 bin kişilik bir kuvvetle yapılacaktı. Köprüköy muaherebelerinde verilen kayıpları sür'atle tamamlayan Yudeniç, 11 Şubat (1916) tarihinde Erzurum'un Çoban- Dede, Dalan-Göz tabyalarına ağır topların ateşi ile tarruza geçti. Bununla Erzurum için savaş başlamış oldu.

En kritik savaşlar 14 Şubat günü cereyan etti. Türk ordusundan Ruslara kaçan hain bir topçu Türk zabiti, bataryalardaki top mevzilerinin plânlarını Ruslara vermişse de[1] Rus ateşinin tesiri pek fazla olmamıştı. (Bu hain Türk zabiti, galiba, sonraları Azerbaycan milliyetçileri tarafından idam edilmiştir.) Ruslar Ağ-Dağdan ve Gürcü-Bo- ğazdan geçip şiddetli süngü hücumları ile Tafet tabyasını ele geçirmeğe muvaffak oldular. Rusların eline burada 1500 esir ve 20 top düştü. Durum gittikçe Türklerin aleyhine dönmeğe başladı.

15 Şubat (1916) günü Türk kıtaları Deve-Boynu mevziinden çekilmeğe başladılar. Nihayet 16 Şubat günü Erzurum şehri Rusların eline düştü. Şubat ayı zaten, Erzurum için şanssızlık getiren bir ay olmuştu: 1878 de de Ruslar Erzurum'a Şubatta girmişlerdi (8 Şubat); (mamafih 1829 da Erzurum'un Rusların eline düşmesi 25 Haziranda olmuştu). Bu suretle 1916 da Erzurum üçüncü defa Rusların eline düşmüş oluyordu. Bu defa Erzurum'da 327 top ve 5 bin kadar esir kaldı. III. (Türk) Ordusunun bu savaşlardaki kaybı ise 10 bindi; Rus kaybı ise çok az olup sadece 1000 ölü ve 4 bin yaralı idi. Bu suretle Türk

1 W. E. D. Ailen and P. Muratoff, *Caucasian BattUfulds,* s. 358.

lerin, Doğuda Ruslara karşı en kuvvetli dayanakları olan Erzurum kalesi çok kısa bir zamanda ve nisbeten az Rus kaybı ile, düşmanın eline düştü. Bu olay Türkiye bakımından çok büyük bir kayıptı ve çok üzücü idi; Ruslar için de büyük bir zaferdi. Nitekim Rus gazeteleri bu Rus zaferini iri harflerle tebcil ettiler ve kiliselerde âyinler yapıldı. Erzurum'un kaybı, haddizatında geçen sene Sarıkamış taarruzunda lüzumsuz yere harcanan en güzide Türk kuvvetlerinin heder edilmesinin bir neticesi idi. Erzurum elden gittikten sonra, III. Ordunun karargâhı Erzincan'a nakledildi.

Rusların sadece Erzurum'u almakla yetinmeyecekleri âşikârdı. Nitekim diğer cephelerde de Rus ilerleyişi görüldü. Erzurum'un düştüğü gün, yani 16 Şubat'ta Rus Kazakları Muş'u ele geçirdiler. Van'dan ve Muş'tan takviye alan Ruslar, 3 Mart tarihinde Bitlis'e girdiler. Bu suretle Van-Muş ve Bitlis çevresi de, yani Rusların iddialarına göre Ermenilerin çokça yaşadıkları yerler, Rusların ve Ermeni çetecilerinin eline geçmiş oldu. Türk askerî durumu bakımından bu suretle, 1916 yılının ilk üç ayı, mütemadi mağlubiyetlerle geçmiş ve çok kayıplara yol açmıştı.

1915 yıhndaki Rus hezimetleri, Almanların Polonya ve Kur- lândiye'yi işgalleri, Brest-Litovsk gibi kuvvetli bir kalenin dahi düşmesi, Rusya'nın Alman satveti karşısında uzun zaman dayanamayacağını açıkça göstermişti. Çanakkale'deki İngiliz-Fransız donanmasının mağlup edilmesi ve karaya çıkan Antanta kuvvetlerinin de mütemadiyen başarısızlığa uğramaları artık Ruslara Boğazlar yolu ile müttefiklerden yardım alınamayacağını da ortaya koymuştu. Rusya'nın bu şartlar içinde Almanya'ya karşı başarılı bir harp yapacağı şöyle dursun, Rusya'nın tam bir yenilgiye gittiği de aşikârdı, işte bu şartlar içinde, Batı cephesindeki orduların başında duran Rus generalleri arasında, Erzurum'un zaptı ve Kafkaslardaki zaferlerden faydalanarak, Türkiye ile "ayrı bir barış" akdi imkânları düşünülmekte idi. Bu hususta önayak olan, Batı cephesi Rus orduları kumandanı General Alckscycv'in karargâhındaki diplomatik daire direktörü General Prens N. A. Kudaşev (Koudacheff) idi. General Alekseyev ve General Danilev'lcrin dc "Türkiye ile ayrı bir sulh" yapmak fikrini makul buldukları ve hemen harekete geçilmesini istedikleri anlaşılıyor.

Bu görüşün, Erzurum'un Ruslar tarafından alınmasından (16 Şubat) hemen sonra öne sürüldüğü biliniyor. Prens Kudaşey, Başkumandan (vekili) General Alekseyev ile de mutabık kaldıktan sonra, ordu erkânının fikirlerini Hariciye nazırı Sazonov'a bir muhtıra

halinde sunmuştu.' Bu muhtırada şu esaslar belirtilmişti: Şimdiki şartlar içinde Rusya'nın Almanya'yı yenmesi imkânsızdır; bunun için Rusy 'nın kuvvetlerini tek bir cephede (yani batı cephesinde) toplaması şarttır. Bundan ötürü, Kafkaslarda elde edilen büyük zaferleri fırsat bilerek, Türkiye ile "ayrı bir barış akdetmek" yoluna gidilmeli dir. *Status quo ante btllum* **esasına göre yapılacak böyle bir sulh ile Türklere, Ruslar tarafından işgal edilen saha geri verilecektir. Bu durum karşısında her halde Türkiye de buna muvafakat edecektir. Barış yapıldığı takdirde Kafkaslarda zafer kazanan şanlı kıtalar hemen Baü cephesine nakledilecek ve (orada maneviyatı düşük olan) Rus kıtalarının da kuvvei maneviyelerini yükselterek Almanlara karşı zafer kazanıl nasın^a hisseleri büyük olacaktır.**

Türkiye ile "ayrı bir barış" akdedilirken, vakıa, Rusya'nın "tarihî gayeleri"nden (yani Boğazlan ve İstanbul'u ele geçirmekten) vaz geçilecekti. Mamafih bundan vazgeçiş muvakkat olacaktı; Almanya'ya karşı zaferle neticelenecek bir harpten sonra, Rusya Napoldon harplerinden sonra olduğu gibi, siyasî meselelerin çözümünde büyük rol oynayacak ve "Edirne Barışı" (1829) ile "Hünkâr İskelesi Anlaşması" (1833) gibi tamamiyle Rusya'nın lehine olan muahedeler ahkâmım yeniden koymasına kimse mani olmayacaktı. Diğer yandan, Almanya'ya karşı yapılan bu çetin savaş devam ettikçe, Rusya Boğazlara karşı birşey yapamayacağı gibi, harpten sonra dahi başanlar elde edebileceği şüpheli idi. Dolayısiyle Rusya'nın şimdilik bu çok cazip gelen "tarihî gayesi"nden feragat etmesi ve hemen Türkiye ile barış akdi için Rus diplomasisinin faaliyete başlaması lâzım geliyordu. Bu hususta müttefiklere (yani İngiltere ile Fransa'ya) haber vermeğe dahi lüzum yoktu; onlan bir olup-bitti karşısında bırakmak ve Rusya'nın en büyük düşmanı olan Almanya'ya karşı bir zafer kazanmak için bu yolu seçtiğine inandırmak icabedecektı. Müttefiklerin de bunu kabul edecekleri muhakkaktı.

Prens Kudaşev'in, General Alekseyev ve diğer Rus generallerinin görüşlerini bu tarzda anlatan "muhtırası" Hariciye nazırı Sazonov'a, Şubat 18 den sonra ulaştırılmıştı. Fakat bu teklif Sazonov ve Pet- rograd (eski Petersburg) daki yüksek mahfillerce asla kabul edilmedi Rusya'nın harbe girişinin en mühim amacını teşkil eden "Boğazlar

1 *Sbomik sekretnıch dokumentov* iz Archiva bıvş. Min-tva İnostrannıch Del (Eski Hariciye Nezareti Arşivinden gizli vesikalar) Petrograd, dek. 1917. Vesika No. 5. ss. 12-14. Sonrak neşri: *Konstantimpol'i frrolivı* (istanbul ve Boğazlar) T. I. s. 212-15; Fransızcası: *Documenti secrels de Vancien Ministire des A/faires Etrangires de Russie.* 2 vols. Paris 1930, vol I, 126-30

ve İstanbul"dan vazgeçmek manasına gelen "Türklerle ayrı başır akdi" Rus hariciyesinin takip ettiği dış siyasete esas itibariyle aykırı idi. Dolayısiyle Prens Kudaşev'den geldiği axilaşılan bu fikirlere hiç ehemmiyet verilmedi ve Prens Kudaşev da başka bir göreve nakledildi. Rus karargâhından gönderilen bu muhtıra çok gizli tutulmuş ve bundan ne müttefikler ve ne de karşı taraf haber alabilmişti. Bu muhabere ancak Bolşevik ihtilâlini müteakip, Çarlık Rusyası Hariciyc vekâletinin gizli anlaşmaları vc vesikaları neşredildiği zaman ortaya konmuştur.

Sazonov'un "Türkiye ile ayrı bir barış akdetmek" görüşüne karşı durmasındaki sebeplerden birini de Kafkaslarda Rus kuvvetlerinin başarı arkasından başarı elde etmelerinde aramak icap eder. Çünkü Ruslar Erzurum, Van, Muş ve Bitlis'i ele geçirmekle yetinmediler, Trabzon istikametinde de harekete geçtiler. Bu hareket Batum'daki kuvvetlerin Kumandanı General Lyakhov tarafından idare edilmekte idi. Ruslar önce Atina kasabası yakınında karaya asker çıkardılar ve 8 Mart tarihinde Rize'yi işgal ettiler. Rus kumandanı Trabzon'a hücum için hazırlıklarını tamamladıktan sonra, 13 Nisan (1916) tarihinde harekete geçti. Ahu-Dağ yanındaki şiddetli çarpışmalarda Ruslar 1000 ölü ve yaralı verdiler; mamafih bu ağır kayıplara bakmaksızın Ruslar tarruzlarına devamla, Türk muntazam kuvvetlerini ve Laz gönüllülerini çekilmeğe zorladılar, 1 5 / 1 6 Nisan gecesi şehir tahliye edildi. Trabzon'daki Rumlar'ın, Rus karargâhına bir heyet gönderip şehre davet etmeleri üzerine 19 Nisan (1916) tarihinde Lyakhov'un birlikleri şehire girdiler. Bu suretle Doğu-Anadolu- 11un en önemli limanı olan Trabzon da düşman tarafından istilâya uğradı. Trabzon ve çevresi askerî idaresinin başına Alman menşeli general Şvartz getirildi.'

Trabzon'da ötedenberi bir miktar Rum yaşamakta idi (1916 Kasım istatistiğine göre: Türk-lslâm 24.502, Rum 12. 378, Ermeni

1 Trabzon ve çevrsi tamamiyle askerî bir idareye tabi tutuldu. Mamafih Belediye idaresine bir kaç Müslüman da tayin edildi. Yapılan istatistiğe göre Trabzon ve çevresinin nüfusu 62,699 kişi idi. Bunlardan 42,233 Müslümandı, Rumlar ise - 20,301 ve Ermeniler de 165 kişi idi.Trabzon'da hemen Rusça bir gazete çıkarılmaya girişildi: "Trapezuntskiy voyen- nıy listok" (Trabzon askerî yapraklan). Çok sonraları, 1917 Ocak ayında Mustafa Sırrî adında biri Türkçe olarak "Trabzon gazetesi" çıkarmak iznini aldı; Mustafa Sırrî'nın vaktiyle İttihatçılar tarafından takibata uğradığı anlaşılıyor. Rus idaresi esnasında oradaki Rumlar kendi nufuzlarını kurmak için büyük faaliyete girişmişlerdi. Bu hususta "Trapezuntskiy voyennıy listok" ta epey bilgi bulmak mümkündür. Bu Rusça gazededen 40-50 nüshası British Mu- seum'da mahfuzdur (Colendale Library, F. mise. 250).

129). Bu Rumlar da "Helen milliyetçi" hareketinin tesiriyle Türk devletine karşı düşmanca hislerle dolu idiler; harpten önce başlayan Rus dostluğu ve Ruslarla münasebetler harp zamanında almış yürümüştü; dolayısiyle Trabzon Rumları Rusların gelişini dört gözle beklemişlerdi. Çoğu ticaretle meşgul olan bu Rumlar arasında epey zenginler vardı; zaten etraftaki Rum köyleri de Türk köylerine nis- betle daha zengindi. Rusların şehri işgallerini müteakip Rumlar hemen faaliyete geçtiler ve "millî haklarını" tatbike giriştiler. Bu hususta Ruslardan azamî müzaheret görecekleri tabiî idi. Trabzon'da daha Pontus İmparatorluğu devrinde (1204-1468) inşa edilen ve Türkler tarafından camie çevrilen yedi kilise mcvcuttu. Ruslar bu eski kiliselerde bundan böyle namaz kılınmasını yasakla, bunları eski sahipleri Rumlara iade ettiler. Bu "eski kiliselerin" duvarlarındaki eski Hıristiyan freskleri ve mozayikleıinin meydana çıkarılması için hemen faaliyete geçildi. Trabzon'daki Rum cemaatı Ruslarla yakın işbirliği yaparak, Türklere, Müslümanlara ellerinden gelen eziyetleri bırakmadılar. Halbuki Trabzon'un Rus askerî valisi ve âmiri olan General Şvartz (Alman bozması) tarafından verilen ve rusça-rumca- türkçe yazılı emire (ilâna) göre: "Rus kanunları karşısında herkes eşitti ve hangi milletten olursa olsun, hiç bir kimsenin başkasına tasallut etmeye hakkı yoktu".[1] Halbuki hakikat tamamiyle buna aykırı olup, gerek Rumlar ve gerek Ermeniler Rusların gözleri önünde Müslümanlara yapmadıklarını bırakmamışlardı. Türk düşmanlığını Rus soldatlarının süngülerinin ucunda getiren Rus istilâsı ve Rus idaresinin zaten başka türlü olması da tasavvur edilemezdi.

Erzurum'un sukutu üzerine Enver Paşa, III. Ordu kumandanı Mahmud Kâmil Paşa'yı azlederek, yerine Çanakkale muharebelerinde büyük yararlıkları görülen Vehib Paşa'yı tayin etti. Çok enerjik ve genç bir kimse olan Vehib Paşa'nın ilk vazifesi III. Orduyu sür'atle takviye etmekti. Sonra, İd-Bayburt mıntakasında, Karasu ile Karadeniz arasında Rus ilerleyişini durdurması emrini almıştı. Başka bir Türk kuvveti de Harput ile Diyarbakır bölgesinden, Bitlis'teki Ruslara karşı gönderilecekti; bunların başına da, yine Çanakkale'de büyük bir ad yapmış olan Mustafa Kemal Paşa tayin edildi. Mayıs (1916) sonlarında Kafkas cephesindeki Türk kuvvetleri 130 bin kişi olup, 200

1 General Şvartz tarafından Rusça, Rumca vc Türkçe olarak yayınlanan bir ilânda: Trabzon'da Rus kanunlarının tatbik edileceği ve bütün eski nizaların unutulması gerektiği, kanunlara karşı gelenlerin şiddetle cezalandırılacakları bildirilmişti. Bu ilân, Trabzon'daki Amerikan Konsolosu W. L. Jenkins tarafından Petrograd vasıtasiyle hükümetine gönderilmiştir. National Archives (Washington) Mikrofilm, Reel 6. No. 353.

topla mücehhezdi. Rusların ise mevcudu 200 bin kişi olup 400 top vardı. Bu suretle Ruslar, hem askerlerinin sayısı hem de top bakımından Türk kuvvetlerine nisbetle çok üstün bir durumda idiler.

General Yudeniç Haziran ayında, Bayburt ve çevresini zaptetmek ve Erzincan istikâmetinde de ilerlemek için bir taarruz tasarısı hazırlarken, Vehib Paşa, Rusların hiç beklemedikleri bir sırada taarruza başladı. Mayıs (1916) sonlarında Türk kuvvetleri Mamahatun çevresinde harekete geçtiler. Bu hücum haddizatında, Enver Paşa'nın Mayıs başlarında Erzincan ve Harput'taki kıtaları teftişinin bir neticesi idi. Nitekim 16. Kolordu kumandanı Mustafa Kemal

bir taarruza geçmesini imkânsız kılmış gibiydi. Gümüşhane, Kelkit ve Erzincan'ın Rusların eline düşmesiyle, Anadolu'nun içlerine doğru yeni bir taarruz için stratejik üstünlük sağladıkları gibi, Erzurum'a karşı büyük bir Türk tarruzunu imkân dışında bırakmışlardı.

Neticesiz Türk taarruzları

1916 yıh Temmuz başından itibaren Ruslara karşı yapılan çetin savaşlar sonunda Vehib Paşa'nın elinde mahdut kuvvetler kalmıştı; cephe boyunca ancak 100 kadar top mevcuttu. Türk ordusunda başlayan "asker kaçakları" büsbütün çoğalmış ve III. Ordu için en önemli bir problem haline gelmişti. Mamafih Enver Paşa, III. Ordu'nun bu feci durumuna bakmaksızın, Diyarbakır ve Harput çevresinde bulunan II. Ordunun Ruslara karşı taarruza geçmesi plânı ile meşguldü. Bu taarruzun esas maksadı Erzurum'u yandan vurmak ve bu suretle Rusları Erzincan-Erzurum sahasından çekilmeğe zorlamaktı. Böyle bir taarruzun başarı ile yapılabileceği Enver Paşa'ya bilhassa etrafındaki Alman müşavirleri tarafından telkin edilmiş ve bu hareketin teferruatlı plânları da Alman kurmaylarınca hazırlanmıştı. Dolayısiyle bu baptaki bütün mes'uliyet de onlara raci olacaktı.
II.Ordunun bu tarruzu 2 Ağustos (1916) tarihinde başlayacaktı ve
III.Ordu tarafından desteklenecekti. II. Ordunun bu taarruz plânlan hazırlanırken III. Ordunun maruz kaldığı darbeler meydanda idi. Fakat bu cihet Enver Paşa tarafından ve Alman kurmaylarınca asla nazarı itibare alınmış değildi. Her halde III. Ordunun sür'atle takviye edileceği düşünülmüş olmalıdır.

Bu sıralarda II. Ordunun başında Türk ordusunun en tanınmış kumandanlarından birisi olan Mareşal Ahmed izzet Paşa bulunuyordu. Fakat yapılacak taarruzun plânları az önce söylendiği gibi Istanbul- da Almanlar tarafından hazırlanmıştı. Taarruza başlayabilmek için karşılaşılan en güç problem de: Harekete geçirilecek kıtaların vakti zamanında Harput-Diyarbakır sahasına nakledilmesi idi. Yolların bozukluğu, mesafenin uzaklığı, bilhassa nakil vasıtalarının yokluğu yüzünden mütemadiyen engeller çıkmakta idi. Bu harekete katılacak birliklerden biri de Mustafa Kemal Paşa'nın kumanda ettiği XVI. kolordunun 8. Fırkası idi. Rus askerî istihbaratına göre: "16. kolordu kumandanı Mustafa Kemal Paşa, genç-Türk şefleri arasında en popüleri olup, cesur, kabiliyetli, enerjik ve tamamiyle müstakil gö

rüşlü idi. Ihttihad ve Terakki Cemiyeti esaslarını kabul etmekle beraber, "Komite" teşekkülünü beğenmiyordu. Enver Paşanın da en büyük rakibi idi." [1]

Türk taarruzu Oğnot istikametinde gelişti ve önceleri bazı başarılar elde edildi ise de, 29 Temmuz (1916) da başlanan karşı Rus hücumları ile Türk ilerleyişi durduruldu. Ruslar Oğnot'u geri aldılar. Bu defa, Mustafa Kemal Paşa'nın kumandasındaki 8. fırkaya Muş ve Bitlis üzerine yürümesi bildirildi. Mustafa Kemal Paşa'nın Ruslarla ilk teması işte bu cephede oldu. Kanlı çarpışmalar sonunda 8. fırka, 7 ve 8 Ağustos tarihlerinde Muş ile Bitlis şehirlerini geri almak suretiyle büyük bir başarı elde ettiler. Bu başarı aynı zamanda, Türk askerlerinin oldukça bozuk olan morallerini yükseltmek itibariyle bilhassa ehemmiyetli idi.

Diğer yandan Ahmed İzzet Paşa tarafından 3 Ağustos günü başlanan umumî taarruz Oğnot istikametinde gelişti ve büyük savaşlara yol açtı. Bilhassa Kiği çevresinde katı savaşlar yapıldı. Fakat General Yudcniç'in 20 Ağustos (1916) tarihlerinde buralara taze kuvvetler celbetmesiyle Türkler geri çekilmek zorunda kaldılar. 10 Eylül'den itibaren Kiği civarındaki Türk mevzilerinin mukavemeti kırılmış ve geriye çekiliş başlamıştı. Havaların birdenbire soğuması ve 26 Eylül'de de karın başlaması ile II. Ordunun tarruzu da durdu. Dolayısiyle Rus baskısı altında, hiçbir şey elde edilmeden, yani Erzurum'a yaklaşmadan, taarruzdan önceki çıkış mevzilerine dönmek mecburiyeti hasıl oldu. Bu arada Muş şehri de, Eylül sonunda boşaltılmış ve burası yeniden Ruslar tarafından işgal edilmişti.

Çok çetin bir coğrafî sahada ve tamamiyle hazırlıksız olarak yapılan II. Ordunun bu Ağustos-Eylül (1916) tarruzu, Sarıkamış gibi bir felâketle bitmemekle beraber, yine de çok büyük kayıplara sebebiyet vermişti. Harekete katılan 100 bin kişiden 30 bin ölü ve yaralı vardı; mamafih esirlerin sayısı azdı; Ruslar ancak 3 bin kadar Türk esiri alabilmişlerdi. Soğuktan donanlar da olmamıştı; çünkü şiddetli soğuklar henüz başlamamıştı. Bir de "kaçaklar" da pek azdı; çünkü Dersim Kürtleri gibi haşin tabiatlı kimseler arasında ve çıplak dağlarda kaçakların barınmaları imkânsızdı. Bu suretle, bilhassa Alman kurmay zabitlerinin telkini ile yapılan ve idare edilen II. Ordunun

I Ruslar tarafından Fransız askerî cihetlerine verilen istihbarattan. Fransız Askerî Arşivi. (Paris, Chateau de Vincennes) E.M.A. 2. Boureau, Carton No 28. Aperçu Succint sur l'ctat actuel des forces armces Turques. No 814, le 8 avril 1917.

bu taarruzu, yine boş yere bu kadar can ve mal kaybına yol açmaktan başka bir işe yaramadı. Hele III. Ordudan bu taarruz esnasında faydalanılması ve iş birliği yapdması tasarısı hiçbir şekilde tatbik edilemedi. Çünkü, yukarıda da görüldüğü veçhile, III. Ordu tam bu sıralarda Ruslar tarafından şiddetle hırpalanmış ve henüz hiçbir takviye de almış değildi.

Enver Paşa, Ruslara karşı yapılan tarruzlarda hiçbir netice elde edememesine ve boyuna büyük kayıplara uğramasına rağmen, harpte "teşebbüsü" elde tutmak ve "daima ileri" parolâsını tatbik etmek sevdasından hâlâ vazgeçmiş değildi. O, her halde ya karakteri veya askerî inancı yüzünden, Türk ordusunu daima hareket halinde tutmak ve büyük kayıplara bakmaksızın Ruslara karşı herhangi bir cephede hücumda bulunmak taktiğini kullanmak istiyordu. Mahiyetini az bildiği "Turancılık" hayalleri ile dolu idi ve bunun tahakkukunun Türk kuvvetlerinin yeniden iran'a girmeleri ve Azerbaycan'ı ele geçirmeleri ile mümkün olacağını sanıyordu, işte bunun içindir ki, Enver Paşa iran'ın Türklerle meskûn kısmına kuvvet göndermek için bir plân hazırladı.

Bu yoldaki karar, 1916 yılı Mayıs'ında, Enver Paşa, Halil Paşa ve Alman Generali von Lossovv arasında, Bağdat'da vukubulan bir görüşme esnasında alındı. Bu maksatla VI. Orduya mensup Irak'taki bazı fırkalardan, Ali ihsan Paşa'nın kumandasında bir de VIII. kolordu teşkil edildi. Bir miktar Hamidiye Kürt birlikleri ve Azerbaycanlı (iran'daki) gönüllülerle takviye edilmek suretiyle hatırı sayılır bir kuvvet meydana getirildi; 25 bin yaya ve birkaç bin atlı askerden ibaret olan bu kolordu iran'a girmek için hazırlıklarını bitirmek üzere idi.

Nitekim Ali ihsan Paşa (sonraki Sabis) 1916 yılı Mayıs sonlarında, İran sınırına yakın Hankin'den, Iran hududu ötesindeki Kasrışirin'i geçip, Baratov'un kumandasındaki Rus Kazaklarına hücum için yürüyüşe başladı. Birçok çarpışma ve Rusların neticesiz kalan karşı hücumlarından sonra, Türk kuvvetleri üstün gelerek Rusları Kir- manşah'ı boşaltmağa zorladılar. Başka bir Türk kolu da Rusları diğer bir kesimde yenilgiye uğrattı ve Hemedan'a doğru çekilmeğe zorladı. Mamafih Ali ihsan Paşa iran'ın içlerine sokulmak istemiyordu; çünkü iaşe ve malzeme tedariki gittikçe güçleşiyordu

Türk kuvvetleri bir müddet durakladıktan sonra, II. Ordunun umumî hücuma geçtiği 3 Ağustos günü, tekrar ileri harekete başla

dılar; Rus Kazakları da bu Türk hücumu karşısında gerilediler. 10 Ağustos tarihinde Ali İhsan Paşa Hemedan'a girdi. Birkaç gün sonra da Ruslar, stratejik önemi olan Ruvandiz mevkiini terkettiler. Aynı zamanda Nesturîlerle meskûn sahadaki Rus kıtaları da çekildiler. Bu suretle Ali İhsan Paşa'nın İran içine yürüyüşü tam bir başarı mahiyetinde idi. Rusların, bilhassa Irak-Musul sınırından uzaklaşmaları, İngiliz hareketinin başladığı bir sırada çok büyük ehemmiyeti haizdi. Maalesef Ali İhsan Paşa'nın kuvvetleri daha kuzey'e çıkamadılar; dolayısiyle İran'ın şimali ve Türklerle meskûn saha, Azerbaycan, eskisi gibi yine Rus işgali altında kaldı. Neticede, Enver Paşanın bu ileri yürüyüşten beklediği ve umduğu "Turancılık" semereleri elde edilemedi.

1916/17 kışı bilhassa soğuk olmuştu. Ekim ayında Türk ve Rus kıtaları kış durumuna geçirildiler; her tarafta askerî harekât durdu. Kışın soğuğu bilhassa Türk II. ve III. Ordularında kendini hissettirdi ve kıtalardaki mevcudun boyuna azalmasına, erimesine sebep oldu. III. Orduda kaçaklar artmış vc mevcudu 30 bine inmişti. Bir de tifüs hastalığı birliklerde büyük tahribat yaptı. Bu defa III. Orduda yeni bir teşkilâtlanma yapılmış, eski V., IX., ve XI. kolordular lâğvedilerek, çok iddialı bir şekilde, iki yeni "Kafkas" kolordusu teşkil edilmişti. Her kolordu üçer fırkadan ibaretti. Bu yeni teşkilâtta eskiden farklı olarak, topçu parkları arttırılmış, Alman ve Avusturya cebel topları ile takviye edilmişti. I. Kafkas kolordusu Karasu üzerindeki Kemah ile Şebinkarahisar arasında, II. Kafkas kolordusu da Kelkit ile Karadeniz sahilindeki Tirebolu bölgesinde bulunuyordu. III. kolordunun karargâhı da, Şebinkarahisar'da olup, Mareşal Ahmed izzet Paşa, Anadolu'daki ordular gurubunun kumandanı idi. II. Ordunun kumandanlığına da Mustafa Kemal Paşa getirildi.

II. Ordunun mevcudu (Ekim 1916) 64 bin kişi idi. Fakat bulunduğu saha, Dersim Dağları dolayısiyle kışın şiddetinden çok mutazarrır olmuş, bilhassa yiyecek sıkıntısı kendini göstermişti. Rus istilâsı ve mütemadi savaşlar sonunda, Anadolu'nun Doğu vilâyetleri ahalisinin % 75 i azalmış Türk-lslâm zümreleri Batı istikametinde göç etmiş, Ermenilerden kimi tehcir edilmiş, kimi Ruslara kaçmıştı. Mamafih Rus işgali altındaki bölgelere Ermeniler geri dönmüşler ve diğer birçok Ermeni de Ruslar arafından Rus sahasından alınıp oralara yerleştirilmişti.

Murat-Çayı ovası yerleşik ahaliden boşalınca, bu def'a Dersim Kürtlerinin baskınları çoğalmış, Türk askerî birlikleri dahi bunların

hücumlarına maruz kalmakta idi. İaşe ve emniyet mülâhazalariyle Ahmed îzzet Paşa, II. Orduya Dersim ve Bingöl dağlarından çekilmesini ve Harput ile Diyarbakır çevresine gitmesini emretti. Sağ kanatta ise V. fırka, Bitlis'te bulunuyordu. 1917 ilkbaharında teşkiline başlanan "Yıldırım Ordusu" na, II. Ordudan birçok birlik alınmıştı. Ayrıca hastalıklar yüzünden de birçok asker ölmüştü. Netice itibariyle II. Ordu 1917 Mart'ında ancak 30 bin kişiden ibaretti. Anadolu Orduları Gurubu ise lağvedildiğinden hem Mareşal Ahmed izzet Paşa, hem de Mustafa Kemal Paşa başka vazifelere nakledildiler. 1917 Mart aylarına doğru III. Ordu büsbütün kuvvetten düştü, ve Rus cephesine karşı ayakta ancak 20 bin silâhlı asker tutabiliyordu. Hele kaçakların sayısı müthiş bir sür'atle artmıştı.

1916/17 kışı ve Şubat aylarında Türk-Rus cephesinde keşif harekederinden başka bir hareket olmadı. Harp adetâ durmuş gibiydi. Rus ve Türk gazetelerinde de durum "Kafkas cephesinde fazla birşey yoktur" cümlesiyle ifade edilmekte idi. Türk cephesine karşı mevzi alan Rus birlikleri için, Trabzon'da Rusça olarak bir gazete çıkarılmakta ve harp olayları ile birlikte diğer olaylardan da haber verilmekte idi. "Trapezuntskiy Voyenmy Listok" (Trabzon Askerî Ceridesi) adını taşıyan bu gazetede Türk cephesi, Türkiye'nin durumu, harbin neticeleri ve Türk ordusu hakkında bazan bilgi verilmekte idi. Bu gazetenin 12 Şubat 1917 tarihli ve 90 numaralı nüshasında, Vitaliy imzasım taşıyan ve bazı kısımları sansür tarafından çıkarılan "Cepheden mektuplar" başlıklı bir yazıda, "Harbin sonunda kendini gösterecek meselelere temas edilmiş ve Almanya'nın pek yakında mağlup olacağı" yazıldıktan sonra, Rusların karşısında sadece Bulgaristan ve Türkiye'nin kalacağı ve Rusya'mn da bu iki memleketi kolayca yenerek, istanbul'un Rusların eline düşeceği iddia edilmişti. Bu iddia, Rusların Batı cephesinde Almanya'ya karşı tam bir zaaf içinde bulunduğu bir sırada öne sürülmesiyle, tam manasiyle gülünçtü. Aynı yazar (her halde bir zabit) aynı gazetenin 19 Şubat 1917 tarih ve 96 numaralı nüshasında: "Türk Cephesi" adını verdiği bir yazısında birçok enteresan bilgi nakletmişti. Bilhassa Türk cephesinde hüküm süren tam bir sessizlik dolayısiyle Ruslarda uyanan merak ve bunun neticelerini belirten yazar bu hususta şunları yazmıştı:

"Türk cephesinde hiçbir hareket görülmeyince, Ruslar durumu öğrenmek maksadiyle keşif kollan göndermişlerdi. Derken Rus hatlarına doğru erkek ve kadınlardan ibaret olmak üzere birçok Rum "Türkler, Türkler" diye bağıra bağıra gelmeğe başlamışlardı. Onlar

yakındaki köylere Türk askerlerinin geldiğini söylüyorlardı. Nitekim Rus askerleri o köye gidince iki Türk askerini yakalayıp esir sıfatıyle getirdiler. Birkaç gün sonra yeniden bir miktar Türk esiri Rusların eline düşmüştü.

İşte bu Türk esirlerinin ifadelerine göre: Türk ordusunda askerde kuvve-i maneviye namına hiçbirşey kalmamıştı. Esirlerin dediklerine göre: Bu harp herkesi bıktırmış ve kimse bundan vatan için hiçbir fayda beklemiyordu. Soğuk ve açlık yüzünden Türk askerlerinden çoğu kıtalarından kaçıyorlar ve çok gerilere gidiyorlardı. Fakat "kaçakları" jandarmalar yakalıyor ve adamakıllı kırbaçla tecziye edildikten sonra onları Sivas'a yolluyorlar ve oradan yeniden cepheye gönderiliyorlardı.

Gazete muhabirinin verdiği malumata göre: Türk askerinin açlık derecesi kendilerine Rus askerleri tarafından verilen ekmeği yeyişlerinden görülüyordu. Yazar bu münasebetle şu sözleri dc sarf- etmekten kendini alamıyor: "Ben hiçbir zaman (ekmek yerken) etrafına şükran ve sevinç dolu gözlerle bakan parlak bakışları unutamam." Bir Türk esirinin söylediğine göre : (Güya) şayet Türk askerleri Rusların Türk esirlerini bu tarzda karşıladıklarını bilseydiler, bütün Türk ordusu Ruslara esir düşerdi. Tabiî bütün bunlar, Rus askerlerini teşci etmek vc Türklere karşı kat'î zaferin pek yakın olduğuna inandırmak maksadiyle yazılmıştı.

Rus vc Türk siperleri arasında bazen karşılıklı gösteriler de oluyordu. Türk askerleri "barış"-a susadıklarını belli etmek için siperlerin üstüne rusça olarak "barış" (mir) yazılı plâka koymuşlar ve Ruslar da bununla alay ederek üç parmaktan ibaret bir işaret koymuşlardı. Türk askerleri dc bu Rus işaretini tüfek ateşi ile delik deşik etmişlerdi. Bıı vc buna benzer sahnelerin cephede cereyan ettiği anlaşılıyor. Yorulan, harpten bıkan yalnız Türk askerleri değil, Rus askerleri dc ayııı ruh haletinde idiler.

Türk ordusu hakikaten, 1917 Şubat'ında çok kritik bir lıalde idi. Derken Rusya'da ihtilâl oldu (27 Şubat/ 11 Mart 1917). İşte bu Rus İhtilâli Türkiye'nin Rusya karşısında yeni bir mağlubiyet ve belki de çözülmesini önledi. 1917 ilkbaharında veya yazın yapılacak olan bir Rus tarruzuna karşı koyacak ne takat, ne dc kudret kalmıştı. Filistin, Suriye vc Irak cephelerindeki Türk kuvvetleri de tam bir çekiliş halinde idiler.

1917 yılı Maıt'ında bütün Türk ordusunun mevcudu 400 bin kişi tahmin edilmektedir. Bunlardan bir kısmı İstanbul vc Boğazların

müdafaasına ayrılmış, bir kısmı Galiçya'ya Ruslara karşı savaşa gönderilmiş, kalan kuvvetler de Anadolu'daki Rus cephesinde ve Doğu sınırında idiler. Uç yıl süren harbin sebep olduğu ekonomik sıkıntı bütün şiddeti ile kendini göstermekte idi. Harbin başındanberi Ça- nakkaledeki büyük kanlı savaşlar ve müthiş kayıplar (ölü ve yaralı 200 bin kişi) hariç, Türk ordularının en çok savaştıkları ve zayiat verdikleri cephe Rus cephesi olmuştu. 1916 yılı yaz aylarında bütün Türk fırkalarının adedi 52 olup, bunun yarısı, yani 26 sı Ruslara karşı savaşmakta idi. 1915 yılı Kasım'ından 1917 yılı Mart'ına kadar Türk kayıpları 400 bin kişi olarak addedilmektedir. Sarıkamış'ta 75 bin, Erzurum ve diğer savaş sahalarında 100 bin kadar kayıp verildiğine göre, Rus cephesindeki Türk kaybının 200 bine yaklaştığı sanılıyor. Bunun 60-70 bini esir, kalanı ölü ve yaralı idi.

Rus istilâsı önünde doğu illerinden batıya göç eden ahalinin sayısı belli değildir. Fakat milyonları geçtiği muhakkaktır. Bir de Rus işgali altındaki illerde Ermeni mezalimine uğrayan ve öldürülenlerin sayısını ancak Allah bilir. Bu suretle Rusya ile savaş Türkiye- ye çok büyük can ve mal kayıplarına sebebiyet vermiş ve doğu vilâyetlerinin tamamiyle harap olmasına götürmüştür. Rus istilâsı ve işgali sözün tam manasiyle Türkiye için büyük bir felâket olmuştur. Bundan ötürüdür ki, "Rus-Moskof" adı, herbir Türk-Müslümanın nazannda dehşet saçan bir mefhum olmuş ve kalplerde derin yaralar açmıştır. Bu dehşet, Türkiye'de eski Rus istilâlarının bıraktığı tesirler ve acı hatıralarla, üç yıl boyunca Türk-lslâm ahali üzerinde bir kâbus gibi devam etmişti. 1917 yılı Rus ihtilâli tam vaktinde vu- kubulmuş ve Iç-Anadolu, doğu illerinin maruz kaldığı bunca felâketlere düşmekten kurtulmuştu.

Harp zamanında Rusya'nın İstanbul ve Boğazlar üzerindeki emelleri ve İngilterenin muvafakati

Ruslar tâ harbin başından itibaren Alman cephesinde büyük mağlubiyetlere uğradılar. Bilhassa 26-30 Ağustos (1914) tarihlerinde Doğu-Prusya'daki Tannenberg yanında Alman Generali Hindcnburg- un kumandasındaki Alman kuvvetleri Rusları büyük hezimetlere uğrattılar. Aym yılın 6-15 Eylül tarihlerinde de Rus orduları "Mazurya Bataklıklarında imha edildiler. Bu Rus mağlubiyeti 1915 yılında daha büyük ölçüde gelişti ve Almanlar Rus Lehistanı'nı, Kurlânda ve Lit- vanya'yı kâmilen ele geçirdiler. Büyük Rus kaleleri olan Novo-

georgîycvsk (Modlin) vc Brest-Litovsk Almanlar tarafından işgal edildi. Brest-Litovsk kalesi 25 Ağustos'ta (1915) Almanların eline düşmüştü. Bu suretle harbin başlamasından bir yıl sonra Rus askerî kudreti Alman darbesi altında çok büyük kayıplara uğramış, bir milyondan fazla esir Almanların eline düştüğü gibi, ölü, yaralı olarak da milyondan fazla zayiat verilmişti. Üstelik cephane, mühimmat ve silâh noksanlığı kendini göstermiş ve Rusya'nın yenilgiye uğrayacağı belli olmuştu. Şayet Rusya, müttefikleri İngiltere ve Fransa tarafından yardım görmezse, Rusya'nın daha da büyük yenilgilere uğrayacağı muhakkaktı. Zaten harbin başından itibaren Rus hükümeti müttefikleri nezdinde yardım talebinde bulunmağa başlamıştı. Ancak Rusya'ya yardım imkânları az olduğu gibi, İngiltere ve bilhassa Fransa kendiside şiddetli bir Alman baskısı altında bulunmakta içliler.

Rusların, 1914 Ağustos ve Eylül'ünde Doğu Prusya'da maruz kaldıkları büyük mağlubiyetler, İngiltere ve Fransa'da endişelere yol açmıştı. Alman ordularının Paris üzerine yürüdükleri bir sırada, Rusların Doğu Prusya'ya taarruzlarından büyük bir hafifleme uman Fransız vc İngiliz askerî mahfilleri, bu ümitlerinde yanılmışlardı. Bununla beraber, meşhur Marne muharebesi sırasında (5-12 Eylül 1914) Almanlar, Rus baskısı altında yine de iki kolordularını Batıdan Doğuya göndermek mecburiyetinde kalmışlardı. Hindenburg kumandasındaki Alman kuvvetlerinin darbe arkasından darbe ile Rus ordularını hırpalamaları sonunda, Rusya'da harbin gidişatı hakkında şüphe uyanacağı vc ümitlerin kırılacağı ve belki de Almanya ile "ayrı bir barış" akdetmek yoluna sapılacağı uzak bir ihtimal olmadığından, bu defa İngiliz hükümeti Rusların maneviyatını yükseltmek lüzumuna kanaat getirmiş ve bu hususta harekete geçilmişti. Bunun en iyi çaresi de harp sonunda "İstanbul ve Boğazların Rusya'ya bırakılacağı hakkında teminat" olmasa bile, ümiderini arttıracak sözler söylenmesi olacaktı.

İşte bu maksatladır ki, İngiliz Hariciye nazırı Lord Grey, Petrograd'daki İngiliz elçisi Sir G. Buclıanan'a 14 Kasım 1914 tarihli bir yazı ile, İstanbul vc Boğazlar meselesinin Rus isteklerine uygun bir şekilde halledileceğine ait İngiliz hükümetinin görüşünü Sazonov'a bildirmesi yolunda bir talimat göndermişti.[1] Bu talimat hakkında büyük bir gizlilik muhafaza edilmişti. Rusya'nın zaten harbe girerken bu hedefleri göz önünde tuttuğu biliniyordu ve bu Rus cmcl-

1 Sir G. Buchanan, *My Mission to Russia and other Di/ılomatic Memories* (London 1923). vol. I. 225.

lerinin hiçbir gizli tarafı yoktu. Sazonov bilhassa bu yoldaki gayretlerin ön safında duruyordu. Buchanan'ın hükümetinden aldığı talimatı, Sazonov'a nasıl ve ne zaman ulaştırdığı bilinmiyor; o her halde bunun için müsait bir fırsat kolluyordu. Mamafih Sazonov'un az sonra bu yolda bazı teşebbüslere başlaması, her halde Buchanan'dan aldığı bilgiler üzerine olmalıdır.

Bu kabilden olmak üzere, Sazonov 8/21 Aralık 1914 tarihinde Rus başkumandanlığı erkânı harbiye reisi General Yunuşkeviç'e gönderdiği ve "fevkalâde gizlidir" diye işaretlediği yazısında Boğazlar meselesini ele almıştı. Sazonov'a göre: Rusya'nın menfaatlan icabı ve bu harpte maruz kaldığı büyük kayıplar karşısında, harbin sonunda Rusya'nın behemehal her iki Boğazı da (yani istanbul ve Çanakkale Boğazlarım) ele geçirmesi ve Akdeniz'e serbest çıkış imkânlarım sağlaması şarttı.[1] Sazonov, Rusya'nın Almanya ve Avusturya'ya karşı muzaffer olsa dahi, bununla "Şark Meselesi"ni arzu ettiği gibi halledemiyeceği fikrinde idi. Zira, Türkler ihtiyarî olarak Boğazları bırakmayacaklar ve buraları ele geçirmek için Rusya'nın kuvvet kullanması icap edecekti, işte bu gibi mülâhazalarla Sazonov, Başkumandanlıktan, zamanı kat'î olarak tesbit edilmemekle beraber, bu yolda ne gibi askerî hazırlıklar yapılabileceğini öğrenmek istiyordu.

Sazonov'un bu yazısına karşılık Başkumandanlıktan alınan cevapta: "Batıdaki düşmana (yani Almanya ve Avusturya) karşı kat'î bir zafer elde edilmeden, Boğazlara karşı herhangibir hareket düşü- nülemiyeceği" merkezinde idi.[2] Batıda netice alındıktan sonradır ki, Başkumandanlık Boğazlar meselesi ile meşgul olabilecekti. Eğer bu mesele diplomatik yollarla halledilmezse, o zaman bunun için ayrı bir askerî hareket düşünülecekti; fakat bunun mahiyeti şimdiden kestirilemezdi. Yani Rus Başkumandanlığı şu anda (12/25 Aralık 1914) ancak Almanya'ya karşı harp işi ile meşgul olmak istiyor, Boğazlar meselesini çok sonraki bir mesele olarak telâkki ediyordu.

Fakat Sazonov başka türlü düşünüyor ve bu meselenin şimdiden "sağlam kazığa bağlanmasını" arzu ediyordu. Bilhassa İngiltere ve Fransa'nın Çanakkale Boğazı'nı zorlamak maksadiyle harekete geçecekleri haberi, Sazonov'u telâş ve endişeye sevketmişti. Petrograd- daki ingiliz elçisi Sir G. Buchanan 7/20 Ocak 1915 tarihinde, çok gizli bir şekilde, "Rusya'nın Kafkaslardaki tazyikini hafifletmek ama-

1 MNO Ser. III. T. VI. s. 241 (vesika No. 675)
2 Aynı yerde, VII. Ç. 1. s. 257 (vesika No. 196)

ciyle İngiltere ve Fransa'nın Çanakkale Boğazı'nı zorlamak üzere Türkiye'ye karşı bir deniz hareketine başlayacaklarını" Sazonov'a bildirmişti.[1] Bu münasebetle Ruslardan da gerekli hazırlıklar yapılması istenmişti. Rus hükümeti bu suretle Ocak ayının üçüncü haftasında (1915) İngiliz Nazırı (Amirallik lordu) \Vinston Clıurchill tarafından öne sürülen "Çanakkale harekâtı"na başlayacağını bu suretle öğrenmiş oldu. Bu harekâtın esas gayesini İstanbul ve Boğazlar'ın ele geçirilmesi teşkil ettiğinden, Rusya bakımından bilhassa büyük önemi haizdi. İşte bunun içindir ki, Rus hükümetinin derhal taleblerde bulunması, Boğazlar ile İstanbul üzerindeki haklarını öne sürmesi ve aynı zamanda Rus umumî efkârını da harekete geçirmesi icap etmekte idi.

Nitekim, 9 Şubat (1915) tarihinde "Duma" (Parlamento) yeniden açıldığı gün, "Boğazlar ve İstanbul" meselesi bahis konusu oldu. Rus başnazırı Goremıkin'in "Türkiye ahvali" hakkındaki beyanatı ve tehditleri mebuslar tarafından alkışlarla karşılandı. Goremıkin bu beyanatında: "İstanbul surlarını yıkayan deniz üstünden Rusyanın geleceği için parlak şafak sökmek üzere olduğu"nu söylemiş, yani İstanbul ve Boğazların muhakkak Rusya'nın eline düşeceğini müjdelemek istemişti. Birçok hatip de aynı mealde lâf etmişler ve İstanbul'un muhakkak Rusya'ya ait olması lâzım geldiğini belirtmişlerdi. Bilhassa Voronez mebusu Kovalevskiy bu münasebetle çok ateşli bir nutuk çekmiş ve "Boğazlar evimizin anahtarıdır" diyerek, Kadetler fırkası başı Milükov'u teyit etmişti.

İngiliz ve Fransız donanmasının Çanakkale'ye karşı hazırladıkları hücum Rus Başkumandanlığında endişe uyandırmış ve Rusları harekete geçirmişti. Grandük Nikola, 1/14 Şubat 1915 tarihinde Rus

1 MNO Ser III. t. VII. Ç. 2. (vesika No 43): Naval action against Turkey in order to relieve Russia in the Caucasus... to force the passage of the Dardanelles. Burada Rusya'ya askerî yardım ve malzeme yardımı yapılması bahsedilmiyor. Rus diplomatik (ve askerî) yazarlar İngilizlerin 1915 Mayısında Çanakkale Boğazına karşı giriştikleri deniz (ve az sonra) kara hareketlerinin sırf Ruslardan önce Boğazları ele geçirmek amacını güttüğünü öne sürmektedirler. Çünkü, onların iddia ettiklerine göre, Rus taarruzları Galiçyada başarı ile gelişmekte ve Rusların Budapeşte'yi almaları ve Avusturya-Macaristanı harp dışı ederek. Balkanlara İstanbul istikametinde sarkacakalarını zannetmişlerdi. Ayni veçhile Rus Başkumandan vekili General Alekseyev, Müttefiklerin Selaniğe değil, tzmire çıkmalarını ve Doğudan ilerleyerek Kus kuvvetleriyle birleşmelerini teklif etmişti. Rusların bu teklifi de İngiliz ve Fransız askeri mahfillerce reddedilmiştir. İşte bütün bunlar, güya, İngiliz ve Fransızların Rusyaya karşı besledikleri kötü niyetleri göstermektedir. E. Adamov, ***İstanbul ve Boğazhr,*** giriş.

Başnazırı Goremıkin'e gönderdiği bir yazıda, Hariciye nazırı Sazonov'a daha önce gönderilen maddeleri tekrarladıktan sonra, "Batılı komşularla (Almanya, Avusturya) hesap görüldükten sonra (yani onlar mağlup edildikten sonra) ancak "Boğazlar meselesi'nin ele alınabileceği, fakat daha evvel büyük bir diplomatik faaliyetin yapılması gerektiğini, (ilerde) Boğazlara doğru yürüyecek bir Rus ordusunun hiçbir müşkilâtla karşılaşmadan Bulgar limanlarından birisine çıkması icap edeceği, ve bu ordunun ikmal işlerinin de Romanya demiryolları vasıtasiyle yapılması gerekeceğini" bildirilmişti. Grandük Nikola, meslenin Çar Nikola II. ya anlatılmış olduğunu ve Çar'ın da "İstanbul ve Boğazların Rusya'nın elinde kalması meselesinin görüşülmesi uygun olacağı fikrini izhar ettiğini" bildirmişti.

Bunun üzerine 8/21 Şubat (1915) tarihinde Hariciye Nezaretinde, Sazonov'un başkanlığında "Boğazlar meselesi" ile ilgili bir toplantı yapıldı.[1] Buna: General Kuropatkin, elçi Giers, yardımcı Ne- ratov, baron Şilling, müsteşar Gulkieviç ve Klemm, sekreterlerden bazısı katıldılar. General Kuropatkin, halihazırdaki durum ve harpten faydalanarak, Rusya'mn muhakkak bir surette istanbul ve Boğazları ele geçirmesinin şart olduğunu beyan etti. Bu maksatla Rus kuvvetlerinin şu yerleri işgalleri lâzım gelecekti: Enez-Midye hattının istanbul Boğazı ve Çanakkale Boğazına kadar, Asya'da da Sakarya nehrine kadar ve Balıkesir üzerinden Midilli Körfezine kadar uzanan hat. Rumeli tarafında Çatalca müstahkem hattına dayanılarak Boğaza kadar birinci sınıf bir kale vücuda getirilmeli idi. Bu kalenin bir kısmı da Bolayır müstahkem hattından Çanakkaleye dayanacaktı. Buralara konacak dört Rus kolordusu, Odessa'dâki Rus askerî hazırlıklarını epey hafifletecekti. Şayet, istanbul'un Rusya'ya ilhakı çok büyük güçlükler yaratacak olursa, o halde bu şehrin "serbest şehir" statüsüne konması ve "serbest bir ticaret limanı" (porto franco) haline getirilmesi icap edecekti. Eski istanbul elçisi Giers, Kuropatkin'in bu teklifine itiraz etti, ve şehrin behemehal Rus idaresi altına konmasını istedi. Sözün kısası bu toplantıya katılanlar, İstanbul ve Boğazların yakında Rusya'nın eline geçeceğine inanmış gibiydiler.

Ertesi gün, yani 9/22 Şubat 1915 günü "Boğazlar ve istanbul meselesi" Rus baş nazırı Goremıkinin riyasetinde yapılan bir "Hususî istişare Meclisi"nde bahis konusu oldu. Bu münasebetle Grandük Nikola'dan alınan (ve Sazonov'a yazılanın aynı olan) yazı okundu ve

1 MNO Ser. III. t. VII. Ç. 1. s. 305/6. (vesika No 232). basılmıştır: *Konslanliııapol' i prolivı,* II, 126.

müzakere edileli, "ingiliz ve Fransız donanmasının Çanakkale Boğazını geçip istanbul'a yaklaştıkları takdiıde ne olacağı" meselesi görüşüldü. Bu meselenin Rus Başkumandanlığı karargâhında da hararetli konuşmalara yol açtığı anlaşılıyor; bunlar sansür dolayısiyle matbuata intikal ettirilmemişti. A.ncak "Siyasî Masa" müdürü Prens Kudaşev'in müttefiklerin başarıları hakkında pek de nikbin olmadığı biliniyor. Prens Kudaşev'e göre (müttefiklerin donanmaları Boğazı zorlasalar bile) Türkler öyle kolayca teslim olmayacaklar, mukavemet edeceklerdir, ingiltere ve Fransa da iktisadî menfaatları icabı, Türklerle sulh yapacaklardı. Kudaşev, yazısına devamla: Hakikatlere göz yummak kadar fena birşey yoktur; his ile değil, muhakeme (mantık ve akıl) ile hareket edilmelidir. 10/23 Şubat 1915 de gönderilen bu yazı şu cümlelerle son bulmuştu: "Bizim tarafımızdan (yani Rusya'nın) istanbul'un alınması ise, hali hazırda çok müsait dış durum hasıl olduğu halde (yani harpte İngiltere ile müttefik olunduğu cihetle), ne şimdi ne de çok uzun zaman daha sonraları mümkün olmayacaktır; zira bunu yapmamıza bizim (yani Rusların) ne manevî ne de askerî kudretimiz müsait değildir".' Prens Kudaşev, bu suretle Rusya'nın istanbul'u (ve Boğazları) ele geçirmesine hiçbir imkân ve ihtimal olmadığını açıkça ifade etmek istemişti. Onun bu sözleri, tabiatiyle Sazonov ve onun gibi düşünenler üzerinde bir soğuk duş tesiri yapmıştı. Yukarıda anlatıldığı veçhile, Prens Kudaşev, Türkiye ile "ayrı bir barış akdi" görüşünü öne sürmüş ve dolayısiyle şimdilik "Rusya'nın tarihî gayeleri" inden (İstanbul ve Boğazlardan) vazgeçilmesini tavsiye etmişti. O, bu yüzden Rus Başkumandanlık masa şefliğinden uzaklaştırılacaktır.

Fakat Petrograd'daki diplomatik ve siyasî mahfiller, Prens Kudaşev'in fikrinde değillerdi; onlar istanbul ve Boğazların mutlaka Rusya tarafından alınmasını istiyorlar ve bu yolda gayret sarfediyor- lardı. Sazonov bu siyasetin baş temsilcisi idi. ingilizlerin Çanakkaleye hareketleri başlaması üzerine Sevastopol'daki Rus donanması da, 15/20 Şubat 1915 tarihli bir emirle Boğazlara hareket için hazır bir duruma getirilmişti. Boğazların ve İstanbul'un tehdit edilmesi üzerine, Sazonov, galiba Türkiye'nin hemen sulha talip olacağını sanmıştı; yani Türklerin asla mukavemet edemiyecekleri zannedilmişti. Nitekim 15/28 Şubat (1915) tarihli talimatla Paris ve Londra elçilerine, barış akdinden önce Türklerden istenecek şartlar bildirilmiş ve şöyle sıralanmıştı: 1. Alman gemilerinin teslimi, 2. Bütün Alman zabitleri vc as-

1 MNO Ser. III. t. VII. Ç. 1. ss 316-17 (vesika No 245).

kerterinin teslimi, 3. Boğazlardaki topların teslimi. Ancak bundan sonra Türklerle müzakerelere başlanmalı idi.' Bu suretle, Sazonov'a göre: İngiliz ve Fransız donanmalarının Çanakkale Boğazını geçmelerinden önce, "İstanbul ve Boğazlar meselesi"nin müttefikler ile belli bir şekile, formüle bağlanması şarttı; yoksa, belki de geç kalınmış olacaktı. Sazonov'un bu meseleyi, her halde en geç Mart başlarında Çar Nikola'ya açtığı ve Çar'ı kendi görüşüne katılmağa ikna ettiği anlaşılıyor.

3 Mart 1915 tarihinde, Petrograd'daki Fransız sefiri M. Paleologue tarafından, sefirin yaveri General Laquiche, Çar'a takdim edilirken, Çar Nikola II., Fransız Generaline, "istanbul ve Boğazlar" meselesini açmış ve buraların muhakkak Rusya'nın elinde kalması gerektiğini söylemişti.[2] Bununla Rus hükümetinin müttefikleri nezdinde bir teşebbüse geçeceği anlaşılmıştı.

Sazonov 19 Şubat/4 Mart (1915) tarihinde Çar Nikola II. ile bu meseleyi (bir daha) görüşmüş ve hareket tarzı için tasvibini almıştı. Nitekim aynı gün öğleden sonra, Sazonov Petrograd'daki İngiliz ve Fransız elçilerini yanına davetle, birlikte bir "aide mdmoire" (muhüra) tanzim etmişti. Bu muhtıra İngiliz ve Fransız hükümetlerine tevdi edilecekti. Muhteviyatı da şu idi:

> **"Harbin arz ettiği gelişmeler karşısında Çar Nikola, Boğazlar ve İstanbul meselesinin Rusya'nın yüzyıllardan beri arzuladığı bir tarzda kat'î olarak çözülmesi gerektiği fikrindedir. Eğer istanbul şehri, istanbul Boğazı ve Marmara sahilleri, Enez-Midye hattı Rusya'ya bırakılmayacak olursa, bu mesele halledilmiş sayılamaz. Aynı veçhile stratejik mülâhazalarla Asya kısmında Sakarya nehrine kadar ve İzmit Körfezine kadar uzanan saha ile Marmara denizindeki adalar ve İmroz ve Bozca (Tenedos) adaları da Rusya imparatorluğuna katılmış olmalıdır. Adları geçen bütün bu yerlerde ingiltere ve Fransa'nın yüksek menfaatleri Rusya tarafından tamamiyle dikkat nazarına alınacaktır. Rus hükümeti müttefik hükümetleri tarafından yukarıda sayılan isteklerin sempati ile karşılanacağını ummaktadır. Müttefik hükümetler, Osmanlı İmparatorluğunun başka yerlerinde tatbikini tasarladıkları plân**

1 Aynı yerde vesika No 266.

2 M. Paleologue, *La Russie des Tsars*, II, 314 : La ville de Constantinople et la Thrace miridionale devront itre incorpor^es & mon empire.

ları ve talepleri hususunda, Rusya imparatorluk hükümeti tarafından ancak bir destek görecektir; Müttefik hükümetler bu hususta tamamiyle emin olabilirler".[1]

Sazonov, bu suretle, eğer ingiltere ve Fransa istanbul, Boğazlar ve çevrelerinin Rusya'ya bırakılmasına muvafakat edecek olurlarsa, Osmanlı imparatorluğunun öbür kısımlarında istedikleri gibi hareket edebileceklerini, arzu ettikleri gibi paylaşabileceklerini açıkça ifade etmiş oluyordu. Bu suretle Rus hariciye nezareti tarafından istanbul ve Boğazlar meselesinin, Rusya'nın arzu ettiği bir şekilde hallini temin için ingiltere ve Fransa nezdinde harekete geçilmişti. Bu muhtıra Paris ve Londra Rus elçileri tarafından Hariciye nazırlarına verilmiş ve bu suretle "muamele" başlamıştı. Sazonov, İngiltere ve Fransa hükümetlerine gönderdiği bu talepte, Rusya'nın muhakkak tatmin edilmesi gerektiğini bildirmiş, şayet bu olmazsa kendisinin istifa etmesi icap edeceği ve yerine gelen yeni nazırın, "Üç İmparator sistemine" dönebileceği tehdidini de savur- muştu; yani Rusya'mn Almanya ve Avusturya ile "ayrı bir barış" akdcdebileceğini de ima etmişti. İngiliz ve Fransız hükümetleri dc Çanakkale Boğazına karşı girişecekleri muazzam bir deniz ve askerî hareketten önce Rusya'nın bu isteklerine karşı anlayış göstermeleri şarttı. Müttefikler ile Rusya arasındaki bağlarda en küçük bir gevşeklik olmamasına dikkat edilmeli idi. Yani "istanbul ve Boğazlar" üzerindeki Rus taleplerine hiç olmazsa nazarî olarak muvafakat etmek mecburiyeti hasıl olmuştu. Bu yapılmadığı takdirde Rusya'nın Almanya ile "ayrı barış" akdi cihetine gitmesi de mümkündü.

Müttefikler, Çanakkale hareketinden Rusları haberdar etmek ve imkânı nisbetindc Ruslarla işbirliği yapmak istediklerini de belli etmişlerdi. Bu kabilden olmak üzere, 20 ŞubatMart (1915) te alınan bilgiye göre, ingiliz amirali Çanakkale Boğazını geçmeden dört gün önce, müttefikler donanması ile birlikte harekete katılacak Rus harp gemisi "Askol'd" vasıtasiyle, Karadeniz Rus donanması ile muhaberede bulunacak ve Rus donanması da ona göre hemen istanbul Boğazı'na doğru açılacaktı.[2]

Rus erkânı harbiyesince tanzim edilen bir plâna göre: Müttefiklerin Çanakkale'de harekete başlamaları üzerine, istanbul'un

1 MNO Ser III. t. VII. Ç. 1. ss 292/3. Fransızcası: *ConsUmlinople et Detroıls* , T. 1. pp. 175/76. (Bkz. Ekler) *Documents on British Foreign Policy,* 1919-1939 First series. Vol. IV, 635/6.

2 MNO Ser 111. t. VII. Ç. 1. s. 394. (vesika No. 301

ve Boğazların işgali için bir miktar Rus askeri de hazırlanacaktı. Yani İstanbul ve Boğazlar, İngiliz, Fransız ve Rus kuvvetleri tarafından birlikte işgal edilecekti. Çanakkale Boğazı İngilizler tarafından tutulacağına göre, Rus kuvvetleri de İstanbul Boğazı'nda, Rumeli yakasında, Ortaköy'ü ve Anadolu yakasında da Kuzguncuk'a kadar olan yerleri işgal edeceklerdi. İstanbul şehri içinde de, Haliç'in güney kısmı, yani İstanbul, Fener ve civarı Rus askerlerinin elinde olacaktı. Fransızlar -Taksim, Beyoğlu, Galata, Hasköy ve Adalar'ı; İngilizler de: Üsküdar Kadıköy, Haydarpaşa, Moda, Kartal'ı işgal edeceklerdi. İstanbul ve Boğazların pek yakında işgal edileceğine muhakkak nazarı ile bakıldığından, Rus kumandanlığınca, demek ki böyle bir plân hazırlanmıştı.[1]

Rusları endişe ettiren ancak bir husus vardı: Yunan donanması ve askerlerinin de Çanakkale hareketine iştirakleri ve bunun sonunda İstanbul'un işgaline de Yunan kuvvetlerinin katılması idi. İstanbul'da 100 binden fazla Rum bulunduğu ve Yunanlıların ötedenberi "İstanbul üzerinde gözleri olduğu" (yani Bizansı ihya etmek hülyasına kapıldıkları) belli olduğundan, Ruslar hiçbir veçhile Yunanlıların bu işe karışmasını arzu etmiyorlardı.

İngiliz hükümeti, nihayet Rusya'ya "Boğazlar ve İstanbul" hakkında teminat vermek zamanı geldiğine hükmetmiş ve Lord Grey, 27 Şubat/12 Mart (1915) tarihinde bu hususta Petersburg'daki İngiliz elçisi Sir G. Buchanan'a bir talimat göndermişti. Bu talimat, Sazonov tarafından tanzim edilen 4 Mart (19 Şubat) tarihli muhtıraya bir cevap mahiyetinde idi. Sir G. Buchanan tarafından, Sazonov'a takdim edilen bu yazılı teminat, aynı zamanda İngiliz hükümetinin "taahhüdü" mahiyetinde idi.[2] Bu İngiliz muhtırasında bütün Rus isteklerinin kabul edildiği bildirilmişti. Yazıda belirtildiği üzere: "İstanbul ve Boğazlar, bu harpteki kazançların en kıymetlisi"olacaktı. Yani İngiltere müttefiki Rusya'nın hatırı için böyle kıymetli bir parçadan feragat ediyordu. İngiltere'nin arzusu, sadece İstanbul'daki İngiliz ticaretine müşkilât çıkarılmaması merkezindeydi.

Fransız elçisi M. Paleologue da, Fransa'nın "İstanbul ve Boğazlar üzerindeki Rus haklarını ve isteklerini" kabul edeceğini Sazonov'a bildirdi.[3] Bu suretle müttefik hükümetler, nihayet Rusya'nın Istanbul-

1 Ayni y. s. 414/5 (vesika No. 320)

2 MNO Ser. III. t. VII. Ç. l..s. 452/3 (vesika No. 352). Bkz. ekler. *Documenls on British Foreign Policy,* IV, 636-638.

3 M. Paleologue, *La Russie des Tsars,* II, 315.

Boğazlar, Marmara Denizi, Gelibolu Yarımadası, Doğu-Trakya (Enez-Midye hattına kadar) ve Asya kısmında da Sakarya nehrine kadar İzmit çevresi ile İmroz ve Bozca adalarının Rusya'ya bırakılmasına muvafakat etmiş bulunuyorlardı. Bu muvafakat gerçi İngiliz elçisinin sadece bir notası, "muhtırası" şeklinde vukubulmuştu; yani bunun üzerinde İngiliz hariciye nazırı Lord Grey'in imzası dahi bulunmuyordu. Fakat bu şekil dahi Sazonov için yeterli telâkki edilmiş ve bu "muhtıra" yeter derecede bir teminat olarak kabul edilmişti. Bu olay Sazonov için büyük bir diplomatik başarı mahiyetinde idi. "İstanbul ve Boğazlar meselesi"nde şimdiye kadar Rusyaya karşı en çok engel çıkaran ve karşı duran ingiltere, bu suretle nihayet bu hususta takib etmiş olduğu siyasetini terketmiş vc Rusya'nın isteklerine boyun eğmişti. Şimdi sadecc, Çanakkale Boğazının zorlanması ve istanbul ile Boğaz'ın ele geçirilmesi işi kalmıştı. Fakat 18 Mart 1915 günü ingiliz ve Fransız donanmalarının denedikleri Çanakkale Boğazı'nı geçme teşebbüsü, eşsiz Türk kahramanlığı karşısında tam bir başarısızlığa uğradı ve bununla, ingilizlerin, Fransızların ve bilhassa Rusların besledikleri güzel hülyaları yıkıldı gitti. Gelibolu Yarımadası'na yapılan çıkarma hareketleri ve Mustafa Kemal (Paşa) tarafından idare edilen eşsiz müdafaa harpleri ve nihayet müstevlilerin çekilip gitmeleri sonunda Rusların istanbul ve Boğaz hülyaları büsbütün suya düştü.

Diğer yandan, ingiltere ve Fransa, Türkiye'nin muhakkak mağlup olacağını göz önünde tutarak kendi aralarında, Osmanlı memalikini "paylaşmak" için bir anlaşma akdettiler. Sovyet-Rus yazarlarının iddialarına göre, Musul vc Suriyen'n kuzey kısımlarının Rusların eline geçmesinden endişe ederek ingilizler vc Fransızlar Asya Türkiyesinin "paylaşılması" hususunda alelacele bir anlaşma yapmışlardı.' 9 Mart 1916 tarihini taşıyan vc "Sykes-Pi- cot anlaşması" diye bilinen bu İngiliz-Fransız anlaşmasında, ingiltere ile Fransa'ya bırakılacak saha tesbit edildikten başka, birde Anadolu'da Rusya'nın hissesine düşecek yerler de belli edilmişti. Şu bölgeler Rusya'ya bırakılacaktı: Trabzon ve Batı istikametlerinde Karadeniz sahili boyunca bir miktar arzi: Erzurum, Bayezit, Van, Bitlis ve çevreleri ile Kürdistan'ın bir kısmı. Bu suretle, Doğu-Anadolu'da Rus işgali altına girecek olan saha tamamiyle Rusya'ya bırakılmış olacaktı, istanbul ve Boğazların Rusya-

1 N. Korsun, *Erzfum Skaya ekspedicıya,* M. 1934, s. 4/5.

ya bırakılacağı hükmü, 12 Mart 1915 deki "muhtıra" ya göre yürürlükte kalıyordu. Fransa hükümeti, 1917 yılı başında bu hususu resmî bir nota ile teyit etmek lüzumunu hissetmişti.

Diplomatik kanallarla Rusya ahvali hakkında bilgiler

Rusya'ya karşı "harb"in başlamasını müteakip, Rusya'daki ahval ve gelişmeler hakkında en iyi istihbarat imkânı, Türkiye'nin Stockholm elçiliği vasıtasiyle mümkün oluyordu, isveç'in harbe girmeyişi, Stockholm'ün Rusya'ya yakınlığı bu imkânları fazlasiyle temine yarayordu. Vakıa ilgili Rus makamları, Almanya ve müttefiklerinin istihbarat şebekesinin, isveç vasıtasiyle Rusya'da faaliyette bulunmasına karşı birçok tedbirler almışlardı. Fakat Stockholm, yine de Rusya hakkında haber almak için en iyi bir merkezdi. Aynı zamanda isveç gazetelerinde çıkan bazı yazılarda da Rusya ahvaline ait bilgi verilmekte idi. Dolayısiyle isveç'teki Türk elçisinin Rusya ahvalini aydınlatacak yazılarının İstanbul'da ehemmiyeti küçümsenemezdi. Bu sıralarda Stockholm'de orta elçi olarak Cevad Bey adh biri bulunuyordu. Kendisinin sıradan bir diplomat olduğu anlaşılıyor.

Cevad Bey 1916 yılı başından itibaren Rusya hakkında bazı mühim bilgiler ulaştırmakta idi. Bu kabilden olmak üzere, Stockholm- den 2 Ocak 1916 tarihli bir yazı ile bazı mühim bilgiler vermişti. Cevad Bey'in dediğine göre bu bilgiler "yakınlarda Petersburg'dan dönen, "şayanı itimat, mevsuk ül-kelâm" bir zattan almıştı. Bu zatın naklettikleri de mühim ve müteneffiz bir Rusyalının verdiği malumata dayanmıştı. Bildirildiğine göre: Rusya'da kibarlar salonunda dahi, geçen Kasım ve Aralık (1915) aylarından beri harbin tahammül edilmez bir hal aldığı söylenmekte idi. Üç-dört ay evvelkine nisbetle, sulh arzusu almış yürümüştü.[1] Petersburg'da umumî efkâr, harbin neticelerinden çok endişe etmekte idi. Birçok mahrumiyet ve sıkıntı başgöstermişti. Halihazırda Rusya'da harp dolayısiyle servet iktisap edenlerden başka, harbin devamını arzu eden kimse yoktur denirse mübalağa edilmiş olmazdı. Durumu ciddiyctlc tetkik eden herbir Rus harbin kendileri için kaybedilmiş olduğu kanaatında idi.

1 DİA, H. U.
Karton No. 123.

Aynı zatın anlattığına göre: Rus hükümeti ile ahali arasında bir görüş birliği yoktu; ancak Almanya ve müttefiklerinin yenilmesini istemek babında görüşler birleşiyordu. Harpten sonra İngiltere'nin tesiriyle Rusya'da demokratik esasların tatbik edileceğine inanılmak isteniyordu. Rusya'da iktisadî hayat, bilhassa kömür azlığı, amele yokluğu yüzünden, çok müşkül bir durumda idi. Rüşvet almış yürümüştü; bilhassa zahire meselesi çok fena idi; rüşvet alan memur servet toplamakla meşguldü. Şimendüfer nakliyatı ve bilhassa vagonların bulunması (yani ticaret için) ancak rüşvetle mümkün olabiliyordu. Bilhassa hububat nakliyatı rüşvetsiz olamayordu. Ve bu yüzden büyük şehirlere zahire gönderilemiyordu. Et, yağ, gaz buhranı başlamış ve pahalılık almış yürümüştü. Nefyedilmek ve uzak yerlere sürülmek korkusu ile, muhtaç ahaliden kimse şikâyete cesaret edemiyordu.[1] Bu zatın söyledikleri arasında en mühim haber de şu idi: "Petersburg'da icra edilen tevkifat çoğalmakta ve bir ihtilâl vukuundan endişe edilmekte idi".[2] Bu suretle, Rusya'da bir "ihtilâl" olması ihtimali Türk elçiliği vasıtasiyle İstanbul'a hariciye nezaretine ulaştırılmış bulunuyordu.

Mamafih, Alman istihbarat kanalları vasıtasiyle de İstanbul'a Harbiye Nezaretine ve Enver Paşa'ya Rusya ahvaline ait birçok malumat verildiği muhakkaktır. Bunlar vasıtasiyle Rusya'da ahvalin gün geçtikçe ciddiyet kesbettiği öğrenilmişti. Rusya'da durumun "kötüden daha fenaya" doğru gittiği, Hariciye nazırı Sazonov'un istifası ve yerine, saraya yakınlığı bilinen Stürmerin tayin edildiği öğretilmişti. Harbin başlamasında büyük hissesi olan ve bilhassa İngiltere ile Fransa'ya bağlılığı ile tanınan Rus hariciye nazırı Sazonov 1916 yılı Temmuz 20 lerinde istifa etmişti. Bu istifa, Rus hariciyesinin başarısızlığına delâlet ettiğinden, birçok tefsire yol açmıştı. 1915- 1916 da Rus orduları Alman cephesinde büyük yenilgilere maruz kalmışlar, Lehistan ve Baltık eyâletlerinden büyük bir kısmı Alman işgali altına düşmüş, cephede başgösteren silâh ve mühimmat sıkıntısı, Rus ordularımn durumunu gittikçe fenalaştırmıştı. Zaten Rusyanın içinde de, başta yiyecek olmak üzere birçok sıkıntı baş- göstermiş ve harbin Rusya için bir felâkete yol açtığı görüşü yaygın bir hal almıştı. Bu durum karşısında Çar'a yakın duran çevrelerin, bilhassa Çarın karısı Aleksandra Feodorovna ve birçok tanınmış kimselerin, el altından Almanya ile ayrı bir barış akdini arzu ettikleri şayi

1 Ayni yerde
2 Yine.

ası dolaşmakta idi. Sazonov'un istifası ve yerine Stürmer'in tayini bu şayiaları büsbütün arttırmıştı.[1]

Bu münasebetle isveç gazetelerinde birçok yazı çıktı ve Cevad Bey de bunlardan lüzumlu yerleri alarak, fransızca tercümelerini istanbul'a gönderdi. Bu yazılara göre: Sazonov'un çekilişinin hakikî sebepleri pek bilinmemekle beraber, şu noktalar üzerinde durulabilirdi: Evvelâ Sazonov Balkan siyasetinde başarılı olmadığından ötürü, ikide bir muaheze edilmekte idi; bilhassa Bulgaristan'ın Rusya'ya karşı harbe girişi Sazonov'un. mevkiini sarsmış ve hattâ azline ramak kalmıştı. Grandük Nikola (Çarın amcası) kendisini sevmediği cihetle, Sazonov saraydaki Grandük taraftarlarının entrikalarına maruz kalıyordu. Nihayet, yakınlarda Rusya ile Japonya arasında akdedilen bir anlaşma, bir takım Rus ileri gelenleri tarafından tasvip edilmemişti, çünkü onların fikrine göre, Sazonov Japonlara karşı fazla müsamahalı davranmıştı. Son olarak da Sazonov, Fransız ve ingiliz emellerine pek ziyade hizmet etmesi dolayısiyle Rus muhafazakârlar gurubunu memnun etmemişti. Sazonov'un istifası ve yerine Stürmer'in getirilmesi bazı mahfillere göre, Rus hükümetinin Almanya ile ayrı bir barış akdine yol açacağını tahmin etmelerine rağmen, isveçli müşahitler, bu iddiaların mevsimsiz olduğu kanaatın- da idiler.

Diğer taraftan Cevad Bey'in yazdığına göre: Almanya'nın Rusya ile ayrı bir barış akdi için gayret ettiği ötedenberi malûmdu.[2] Stockholm'deki Alman elçisi Baron Kutzius bu hususta pek ümitli idi; Sazonov'un istifasının sulhun yaklaşmakta olduğuna delâlet ettiğini söylemekte idi. Rusya'dan bu hususta teyit edici bazı haberler de alınmıştı. Rusları barışa zorlayacak en mühim çare, Cevad Bey'e göre, Almanların cephelerdeki büyük başarıları olacaktı. Mamafih, Cevad Bey'e göre: "Anadolu vilâyetlerinden üç-dört'ünün Rus istilâsı altında bulunması keyfiyeti, Türkiye'nin Rusya ile sulh esasları hakkında anlaşmasına bir engel teşkil edecekti ve hayli müşkül olacaktı".'

Bu suretle 1916 başlarından itibaren, Rusya ile ayrı bir barış akdi meselesi, diplomatik muhaberede mühim rol oynamakta idi. Berlin'deki Osmanlı büyükelçisi Hakkı Paşa da, her halde, bu hususta

1 Almanya'nın 1915 yılı içinde ve sonraları Rusya ile bir "ayrı barış" akdi için teşebbüse giriştiği ve bu maksadla türlü vasıtalar kullandığı biliniyor. Bkz. *Îstoriya diplomatii,* II. 292/3.

2 DlA H. U. Rusya, karton No. 123.

3 DİA H. U. Rusya, karton No. 123. (Cevad Beyin mektubu, 3 Ağustos 1916).

İstanbul'a gerekli bilgileri göndermekten geri durmamıştı. Fakat bütün bu ümitlere rağmen Rus hükümet mahfilleri Almanya ile ayrı bir barış akdine yanaşmadılar. Bilâkis Çar Nikola, **1916** yılı Aralık ayında, Rus orduları başkumandanı sıfatıyle gönderdiği bir tamimle "Rusya'mn, Almanlar'm işgal ettikleri sahadan tamamiyle çekilmeleri ve yaptıkları zarar ve ziyanı ödemelerine kadar, savaşa devam edeceğini" bildirmişti.[1] Çarın bu bildirisi, aynı zamanda o sıralarda barış akdi için Amerikan Cumhurbaşkanı Wilson tarafından girişilen teşebbüse bir cevap mahiyetinde idi.[2] **Bu** suretle **1916** yılı sona erer ve büyük olaylarla dolu olan **191**7 yılı girerken, Almanya ve müttefiklerinin Rusya ile bir "ayrı barış" akdetmeleri imkânı henüz belirmiş değildi.

1916 yılı sonlarına doğru, Stockholm vasıtasiyle gelen yazılardan, Rusya ahvaline ait birçok mühim bilgi edinilmişti. Bunlar arasında bilhassa, Rus devlet Duma'sının, (Parlamentosu) tanınmış Rus siyasetçilerinin harbe ve bilhassa Türkiye'ye karşı tutumlarını gösteren nutukları ve beyanatları da vardı. Harp çıkınca, Rus Duması hükümet tarafından ikide bir uzunca süren tatile gönderilmişti. Çar hükümeti, harbin icabı, gittikçe artan bir baskı ile memleketi idare etmekte ve Duma'yı kendisi için tehlikeli addetmekte idi. 1916 yazında hükümetin başına getirilen Trepov gibi reaksiyonerler, Duma'daki "Kadet" (Meşrutî-monarşist) ve bilhassa "solcu", yani Es-Erve Sosyal-Demok- ratlar, Trudovik'ler ile daimî bir çelişme halinde idiler. Rus ordularının mağlubiyeti, içerde başgösteren yiyecek, içecek, giyecek sıkıntıları, Rus hükümet makamlarının ve bilhassa harbiye nezaretinin dirayetsizliklerini açığa vurmuştu. Bütün bu hususlar "Duma" açık olduğu zaman, uzun boylu münakaşalara sebebiyet veriyordu.

Bu defa "Duma" yeniden 1916 Kasım başlarında toplantıya çağırılmıştı. O sıralarda Rus mahallî idareleri (Zemstvo)nin umumî bir toplantısı Moskova'da yapılacaktı. Bu kongrede memleketin içinde bulunduğu durum ve zahire sıkıntısı da bahis konusu olacağı anlaşılınca, Dahiliye Nezareti bu kongreyi menetmişti. Bunun üzerine gazete sütunlarında ve bilhassa "Duma"da hükümet tenkit edilmeğe başlandı. Bu kabilden olmak üzere 16/29 Aralık (1916) tarihindeki "Duma" celsesinde "Kadet"lerin sözcüsü ve çok tanınmış bir siyaset adamı olan Milükov, kürsüden hükümeti ağır sözlerle tenkit

1 Rusça "Reç" gazetesi, 17 dek. 1916; "The Times" gezetesi 13 Dec. 1916.

2 Başkan VVilson'un "zafersiz barış" teklifi tarafsız Devletler vasıtasiyle 21 Aralık 1916 (eski sti ile 8 Aralık) tarihiyle açıklanmıştı.

etmişti. -Reç" gazetesinin 17/30 Aralık (1916) tarihli nüshasında bu konuşmalar neşredilmişti. Diğer hatiplerden, az sonra çok meşhur olacak, Kerenskiy de hükümeti tenkit etti; aynı veçhile menşevik (Sos- yal-Demokrat) Gürcü Çhenkeli de hükümete veriştirenler arasında idi. Burada bizi ilgilendiren sözler, Rusya'nın iç durumunun, Milükov'un beyanatındaki "Rusya'mn 1905 de olduğu gibi çok mühim olaylara gebe olduğu" sözleri idi. Milükov'a göre, Rusya'nın "İstanbul ve Boğazları alabilmesi için Rus milletinin yeni bir hamle yapması şarttı. Yani Milükov, Rusya'nın İstanbul ve Boğazlar üzerinde hakkı olduğunu iddia etmekte idi. Milükov'a göre, İstanbul ve Boğazların alınabilmesi için Rus milletinin tam bir birlik halinde olması gerekiyordu. Halbuki "solcu" hatipler, başta Gürcü Çhenkeli olmak üzere, Rusya'ya Boğazların hiç lüzumu olmadığını iddia etmişti. Bu suretle -Duma" da hükümetin hiç de hoşuna gitmiyen görüş ve sözler de sarfedilmekte idi. Dolayısiyle "Duma", Noel münasebetiyle uzun bir tatile gönderilmiş ve ancak durumun gittikçe vehamet kesbetmesi üzerine, Şubat ortalarında yeniden oturuma çağırılmıştı.

1917 RUS ŞUBAT VE EKİM (OKTOBER) İHTİLÂLLERİ.

"Geçici Hükümet" devrin de barış yoklamaları

1917 yılı, 27 Şubat (yeni takvime göre: 12 Mart) ta Petrograd'da patlak veren ve sür'atle Rusya'nın diğer şehirlerine de yayılan "ihtilâle ait haberlerin, istanbul'a resmî makamlara, bu olaydan birkaç gün sonra yetişmiş olduğu muhakkaktır. Her halde Harbiye Nezareti, elindeki mevcut istihbarat imkânları ile ve bilhassa Almanya üzerinden, telgraflarla Rusya'daki bu gelişmelerden haberdar edilmişti. Ancak, askerî sansür ve mülâhazalar ile, bu haberlerin matbuata intikali için bir müddet zaman geçmişti. Az sonra görüleceği veçhile, istanbul matbuatında "Rus ihtilâli" hakkında ilk yazılar ancak 20 Mart tarihlerinde çıkmağa başlamıştır.

Harp içinde Rusya'daki ahvale ait bilhassa Stockholm elçiliğinden, sefir Cevad Bey vasıtasiyle, bilgi alındığım yukarıda görmüştük. Cevad Bey, Isveç'liler veya tarafsız elçilik mensupları ile temasları ve isveç matbuatı vasıtasiyle, Rusya ahvaline ait bilgi toplamağa çalışmakta idi. Mamafih kendisinin bu hususta fazla bir başarı veya beceriklilik gösterdiği iddia edilemez. Bazen çok yaaılış teşhisler koyduğu da görülmektedir. Bu kabilden olmak üzere, 1917 yıh 27 Ocak tarihli, yani ihtilâlden beş hafta önceki bir yazısında, şu satırları okuyoruz: "Rusya'da dahilî buhran hüküm sürmekle beraber, durum, dahilî bir isyan olmayacağı merkezindedir. Çünkü: Liva-i isyan altında toplanabilecekler cephe-i harpte veya cephe-i harp ve Sibirya'ya gönderilmekte oldukları gibi, Çar ve hükümet-i müstebidesi ve ordusu ve Duma'daki muvafık ve muhalif fırkalar da harbe devam etmek azmindedirler. Binaberin kat'î bir hezimet-i askeriye gibi

V
I
I

fevkâlede bir hal vukubulmadıkça, Rusya'daki istibdad ve hürriyetin bugünkü mücadelesinden komşu düşmanımızın an karib müttefiklerini terketmesi ihtimali bulunduğu neticesini çıkarmak hata olur".[1]

Mamafih, Rusya'da az bir zaman sonra ihtilâlin patlak vereceğini, kimse kat'îyetle kestirememişti. Vâkıa, daha 1916 başlarında dahi, bazı İsveç mahfillerinde ve Rusya'da, ihtilâlden bahsedenler olmuştu; fakat bunun ne zaman olacağı kat'îyetle kestirilemiyordu. Nitekim "İhtilâl" sahasında en büyük "mütehassıs" sayılan Rus Bolşevikleri lideri Lenin dahi, İsviçre'de iken, 1917 Şubat'ında Rusya'da bir ihtilâlin yakında çıkacağım tahmin edememişti. Aynı veçhile, Londra- da çıkan meşhur "Times" gazetesi dahi 1917 yılı Ocak başlarında yayınladığı "Rusya ve Harp" adlı bir makalede, Rusya'da iç buhranın şiddetli olduğunu kabul etmekle beraber, Çar'ın zafer kazanılıncaya kadar harbedeceği iddia edilmişti. Mamafih, tngiliz siyasetine, Rusya'da bir ihtilâlin askerî zaafa götüreceği bilindiğine göre, böyle bir ihtilâlin temenni edilmediği de aşikârdı.

Mamafih, Rusya'dan Şubat başlarına doğru gelmeğe başlayan malûmata göre, Rusya'da durumun gittikçe karıştığı ve ahalinin bilhassa Çariçe ile Çar'a karşı düşmanlık beslemekte olduğu öğrenilmişti. Cevad Bey, 28 Şubat (ıgi7)ta, Hariciye Nazırı Ahmed Nesimî Bey'e gönderdiği bir yazısında, "Rusya'daki ahvalin karışmak üzere olduğunu ve İngilizlerin teşvikat ve tezviratları ile cüretleri ziyade- leşen "Duma" meclisindeki hürriyetperverân ekseriyet kitlesi, hükümet ve idare-i mutlakaya karşı tehdid âmiz bir vaziyet aldığı" haberinin Stockholm'e ulaştığını bildirmişti.[2] Mamafih, bu haber, sadece Şubat sonlarında toplantıya çağırılan "Duma"da Milükov ve diğer bazı hatiplerin hükümeti şiddetle tenkitlerinin ve bu münasebetle gazetelerde çıkan yazıların yankılarından başka birşey değildi. Rusya'da henüz "İhtilâl" havası yoktu. Mamafih "lhtilâl"in patlak vermesinden sonra dahi, Stockholm'deki Türk elçisinin buna ihtimal vermeyişi, İsveç siyasî mahfillerinde Rus ihtilâlinin hakikaten âni olarak patlak vermesinin bir sürpriz teşkil etmesi ile ilgilidir.

Cevad Bey'den gelen 13 Mart (1917) tarihli ve 141 numaralı telgrafta Rusya ahvali hakkında şunlar yazılı idi: "İşbu ayın (yani Mart'ın) sekizinde ve onunda Petersburg'da iğtişaş zuhuruna, kuvay-ı askeriyenin ahali üzerine silâh istimal eylemesi ile, kıtal vukubul- duğuna, birçok fabrikalarda "terk-i işgal" (yani grev) ilân edilmiş

1 DİA H. U. Rusya Karton No. 123.
2 DİA H. U. Karton No. 123.

olduğuna, diğer büyük Rus şehirlerinde de buna benzer vakalar tahad- düs ettiğine, hülâsa Rusya'da ihtilâl başlamış idiğine dair Harparanda (Rus-Norveç hududunda bir şehir) şehrinden mübalâgakârane havadis varit olmuştur. Ahiren, Rusya'da kesretle kar yağıp, münakalât tavakkuf ettiği cihetle, büyük şehirlere zahire şevki mümkün olmadığından, ahali ve bilhassa kadınlar sokaklarda müctemian tezallüm vc şikâyete tesaddî etmiş olduklarından, silâh istimali ile kargaşalık bastırılmıştır. Selâhiycttar ınahafilde hakikatin bu merkezde olduğu ve vukuatı mesture haddizatında ehemmiyetle manidar addedilmekle beraber, vâsi miktarda ve mürettep bir ihtilâl başlangıcı olmadığı fikrinde bulunulduğu maruzdur".[1]

Halbuki Petıograd'da başlıyan ve "ekmek fıkdanı" yüzünden yapılan halk birikintileri,kadın ve çocuk yığınları 27 Şubat/12 Mart günü, askerî birliklerin de halka katılması ile, tam bir "İhtilâl" şeklini almıştı. Rusya'da tam bir "İhtilâl" başladığına ait ilk bilgi galiba 15 Mart (1917) ta Bern'den elçi Fuad Bey'in telgrafı ile alınmıştır. Fransızca yazılan bu telgrafta: Rus ajansının bildirdiğine göre, Petıograd'da büyük bir ihtilâl patlak vermişti. Bütün nazırlar ve Çar kendisi de hapiste idiler. "Duma" azalarından Milükov da dahil, 12 kişiden ibaret "geçici bir hükümet" kurulmuştu. Petrograd garnizonu da bu hükümeti desteklemekte idi.[2]

Lahey'deki Türk elçisi Nusret Bey'den de aynı mahiyette bir telgraf gelmiş ve Petrograd garnizonunun 30 bin kişi olduğu bildirilmişti. Berlin büyükelçisi Hakkı Paşa'dan gelen ve 15 Mart 1917 tarihini taşıyan telgrafta şunlar vardı: "Bugünkü istilıbarat-ı mev- sukaya nazaran, Rusya'da ihtilâl kesb-i şiddet etmeğe başlamıştır. Duma meclisi azasından bir kısmı, başta mebus Engelhard t olduğu halde, bir "Hükümet-i ihtilâliye" teşekkül etmiş ve bu ihtilâle 30 bin kadar da asker katılmıştır. Yine Hakkı Paşa'nın bildirdiğine göre: "Bu Rus ihtilâli daha ziyade İngilizler tarafından tertip edilmişti. Çünkü Çar ve yakınları son zamanlarda Almanya ile anlaşmak meyli göstermiş ve güya İngiltere de buna mani olmak için ihtilâl hareketini körüklemişti".[3] Bu devir Osmanlı diplomatlarından en dirayetlisi olarak tanınan Hakkı Paşa dahi bu hususta tamamiyle yanılmış, daha doğrusu, tek taraflı Alman istihbaratına fazla itimat etmişti. Patlak veren bu Rus ihtilâlinde İngiliz parmağı yoktu; Engelhardt

1 DtA H. L'. Rusya. Karlon No. 123.

2 Aynı yerde

3 Yine

adlı bir mebus da bir "İhtilâl hükümeti" kurmuş değildi. Mamafih, Viyana'daki Türk elçiliğinden gelen telgrafta da bu Rus ihtilâlinde "İngilizlerin büyük rolü olduğu" belirtilmişti. Demek ki, o günlerde Berlin ve Viyana'da umumî görüş bu merkezde idi. Bir de Rusya ile "Ayrı barış"tan da bahsedilmeğe başlanmıştı.

Az sonra, Stockholm'den Rus ihtilâline ait daha sarih ve geniş bilgiler gelmeğe başladı. Bu bilgiler daha ziyade İsveç matbuatına dayanmakta idi. Bu kabilden olmak üzere, İngiliz ve Rus elçilikleri ile yakın münasebetlerde bulunduğu bilinen İsveç sosyalistlerinin başı Branting tarafından çıkarılan "Social Demokraten" gazetesinin 19 Mart 1917 tarihli nüshasında "Rus İhtilali" adiyle Branting'in uzun bir makalesi çıkmıştı. Cevad Bey bu yazıyı fransızcaya çevirtmiş ve İstanbul'a göndermişti. Bununla galiba ilk defa, İstanbul Hariciye nezaretinde ilgili kimseler Rus ihtilâli hakkında etraflı bilgi edinmiş oldular. Aynı zamanda Kopenhag'daki Türk elçisinin, 20 Mart 1917 tarihli bir yazısında, Rusya'da, ihtilâl hareketi sonunda, Rusya'nın "münferit bir sulh" akdedeceği görüşü de vardı. Bu suretle, ihtilâlin ta başından bir "ayrı sulh akdi" görüşü ortaya atılmıştı. Böyle bir sulhün Türkiye bakımından bilhassa arzu edildiği muhakkaktı. Stockholm'den gelen haberler, Rus ihtilâlinin mütemadiyen genişlediğini göstermekte idi. Bu defa Çheidze adh birinin riyaseti altında bir "Amele komitesi" kurulduğu da bildirilmişti. Bu "Amele komitesi" haddizatında Rus ihtilâlinde çok büyük rol oynayacak olan ve hâkimiyetin Bolşeviklere geçmesinde en mühim âmili teşkil eden, meşhur "Asker ve Amele Murahhasları Sovyeti" idi. Cevad Bey'in, tabiî böyle bir komitenin mahiyetinden haberi yoktu.

1917 yılı Şubat 27 de (Mart 12 de) Petrograd'da patlak veren "Rus ihtilâli"ne ait haberler İstanbul matbuatında hayli geç çıktı. Bu devrin en büyük gazetelerinden olan "İkdam", "Tasvir-i Efkâr", "Vakit", ve "Tanin" de ancak Mart'ın yirmilerine doğru Rus ihtilâli hakkında yazılar basılmakla beraber, Rusya olayları hakkında doğru dürüst malûmat verilememişti. O sıralarda Türkiye'de tatbik edilen askerî sansür bir yandan, haberlerin Almanya ve Avusturya süzgecinden geçmesi öte yandan, Petrograd'da vukubulan bu önemli hadiselerin İstanbul'da lâyıkı ile öğrenilmesine engel teşkil ediyordu. Fakat şu cihet aşikârdı: Türkiye'nin "ebedî düşmanı" sayılan Çarlık Rusyası bünyesinde muazzam bir çatlak peyda olmuştu; buna ait haberler de Türkiye'de herkeste, Rum ve Ermeniler hariç, sonsuz bir sevinç ve ümit uyandırmıştı. Herkeste beliren ümit: Harbin Türkiye

için nisbeten kayıpsız ve zararsız sona erdirilmesi, İstanbul ve Boğazların Ruslara kaptırılmıyacağının anlaşılması idi.

Çarlık Rusya'sımn İstanbul ve Boğazlar üzerinde hâkimiyet iddiası ve Türkiye'nin harbe işte buna mani olmak için katılmış olması herkesçe bilinen bir hakikatti. Nitekim "Rus ihtilâli"nin Türkiye için önemi bu açıdan incelenmeğe ve bu konuda gazetelerde yazılar çıkmağa başladı. Bilhassa Yunus Nadi Bey'in yazıları "Tasvir-i Efkâr"da (veya o sıralardaki adiyle: Tesvir-i Efkâr'da) Rusya- daki olaylara hasredilen başmakaleleri birbirini takip etti. Bu yazılarda: "Rus İhtilâlinin mahiyeti" ve "Türkiye için önemi", "Türkiye'nin Çarlık Rusyası tehlikesinden kurtulması ümitleri" belirtilmişti. Mamafih Yunus Nadi Bey'in bu baptaki tahminleri veya dileklerini tasdik edecek her hangi bir emare mevcut değildi. Çünkü Petrograd'da teşekkül eden "Geçici hükümet"in tutumunda, eski hükümete nisbetle, her hangi bir değişiklik görülmüş değildi.

Daha doğrusu Rusya'da sür'atle birbirini takip eden olaylar hakkında İstanbul'da doğru dürüst haber alınamadığından, "Geçici hükümet"in "barış ve harp" meselelerinde ne yapacağı kestirilemi- yordu. Bununla beraber Babıâli mahfillerindeki hâkim kanaata göre "kabul olunabilecek esaslar" dahilinde Rusya'daki yeni hükümet ayrı bir barış akdine yanaşabilecekti. Bu hususta Berlin'den ve Viya- na'dan alınan haberlere dayamldığı anlaşılmaktadır. Bilhassa Avusturya'nın Rusya ile hemen bir barış akdine istekli olduğu da bilinmekte idi. Nitekim Avusturya başnazırı Kont Czernin Mart sonlarında Berlin'e gitmiş ve Alman Hariciyesi ile uzun boylu görüşmüştü. Sadrazam Talât Paşa da, "Harp ve Barış" meselelerini ve birçok diğer problemleri dc görüşmek üzere Berlin'e gitmeyi düşünmekte idi. Dört günden fazla Berlin'de kalamıyacağı için Hakkı Paşa'nın Alman Hariciyesi ile şimdiden temas etmesi ve hazırlık görüşmelerinde bulunması icap ediyordu.

Berlin'deki Türk elçisi Hakkı Paşa'dan 6 Nisan 1917 tarihinde alınan telgrafta, bu hususta etraflı bilgi verilmişti. Alman hariciyesine göre: Rusyadaki ihtilâlin barışın akdini çabuklaştıracağı muhakkaktı. Fakat Rusya'da hal-i hazırda Milükov ve Guçkov gibi devlet ricalinin tutumları harbe şiddetle devam olduğundan, (Almanya'nın) fazla bir sulh temayülünü izhar etmesi münasip düşmeyecekti. Rus ahalisinin samimiyetle sulh istediği de muhakkaktı. Bu durum karşısında Rus cephesinde tecavüz hareketlerinde bulunmamak, ahalinin hükümet üzerine tesirinin artmasını beklemek siyasetinin takibi

uygun olacaktı. Berlin'de Avusturya hükümetinin sulha fazla tehalük göstermesi iyi karşılanmamış, dolayısiyle Talât Paşa'nın "Tanin" muhabirine verdiği beyanattaki itidali Almanlarca iyi karşılanmıştı. Ruslar sulha talip olurlarsa, sulh akdi için "mümkün mertebe uyuşulmak cihetine gidileceği" muhakkaktı. Fakat böyle bir barışın hangi şartlarla yapılacağı şimdiden belli olmadığından, bu hususta hazırlıklarda bulunmak da mümkün değildi. İbrahim Hakkı Paşa, bir müddet sonra, Almanya, Rusya, İtalya ve Fransa'daki iç durum daha da açıklanacağından barış imkânlarının artması ihtimalinin kuvvet bulacağını da kaydetmişti. Dolayısiyle Talât Paşa'nın Berlin'e gelmesi çok iyi olacaktı. Ancak bunun vaktini iyi seçmek icap ediyordu. Viyana'daki Türk elçisi Hilmi Paşa'dan alınan ve 15 Nisan 1917 tarihini taşıyan telgrafta, Avusturya hariciyesinin "Rusya ile ayrı barışın" nisbeten yakın olduğu Milükov ve Guçkov'larm yakında hükümetten çekilecekleri ve dolayısiyle Rusya'da sosyalist baskının artacağı ve askerler arasında çözülme hareketinin arttığı cihetle, artık harbin fazla devam edemiyeceğine inanılmakta idi. Mamafih Hilmi Paşa bütün bu nikbin görüşlere pek ihtimal vermiyordu.

Mamafih Nisan ayında (1917) Rus ihtilâli hakkında İstanbul'da daha geniş haber almak mümkün olmuştu. Gazetelerde Rusya olayları hakkında tafsilâtlı yazılar çıkarken, yeni adlar ve yeni tabirlere de rastlanmakta idi. Bunlar arasında : "Lenin" adı ve "Rus Amele ve Asker Cemiyeti" gibileri de vardı. Lenin adı ilk defa "Tasvir-i Efkâr"- de 18 Nisan 1333 (1917) tarihinde zikredilmişti. İsviçre'den Almanya üzerinden Rusya'ya dönen 30 Rus ihtilâlcisi arasında Lenin ve Zi- novyev'lerin bulundukları haberi verilmişti. Aynı gazetenin 19 Nisan tarihli nüshasında "Lenin'in İsveç'teki Sosyalistlerle görüşmesi"nden bahsedilmekte idi.[1]

Yunus Nadi Bey, "Tasvir-i Efkâr" m 18 Nisan (1917) tarihindeki sayısında "Yeni Rusya'da Amele ve Hükümet" adiyle bir başmakale neşretmek suretiyle Rus ihtilâlinin en önemli konusuna dokunmuştu. Ona göre: Amele, Rusya'da hâkim duruma gelmeğe başlamıştı; dolayısiyle Rusya'nın bundan böyle arazi ilhakını istememesi icap edecekti. Bu temenni haddi zatında her Türkün arzu ettiği ve "Rus lhtilâli"nden en çok beklediği bir şeydi. Demek ki, Rusya'da

1 (Stockholm elçisi) Cevad beyin 15 Nisan 1917 tarih ve 248 numaralı telgrafı Hariciye nazırı Ahmed Nesimi beye gönderilen bu telgrafta, Cevad Bey, Lenin'in 30 kadar Rus sosyalisti ile (ki doğru idi, hepsi Lenin ile 32 kişi idiler) İsviçre'den Almanya üzerinden geldikleri ve Petrograd'a gittikleri anlatılmış, ve Lenin'in "barış akdi" taraftarı olduğu belirtilmişti.

beliren "duruma amelenin hâkim olmağa başlaması cereyanı" Türkiye için faydalı bir hareket olacaktı.

Nitekim az sonra, Kopenhag yolu ile Rusya'dan gelen bir ajans haberinde Yunus Nadi Bey'in bu görüşlerini teyit eder bazı esaslar belirmişti. Lenin, hâkikaten, "ıı Nisan tezi" adiyle bilinen görüşlerini Petrograd'daki bir toplantıda açıklarken, "Rusya'nın herhangi bir arazi talebinde bulunmaması gerektiğini" de beyan etmişti. O sıralarda Petrograd'da ve umûmiyetle herbir şehir ve kasabada mitingler tertip edilmekte, "İhtilâl ve lnkilâb"a ait nutuklar çekilmekte idi. Aynı zamanda ihtilâlci unsurlar da teşkilâtlanmağa başlamışlardı.

Bu teşkilâtlar arasında en önemlisi, daha ihtilâlin birinci günü Petrograd'daki garnizon ve amele mümessillerinden meydana getirilen "Asker ve Amele Mümessilleri Sovyeti" (Şurası) idi. Yine ihtilâlin ta başından itibaren "Geçici Hükümet" ile yan yana icrayı faaliyette bulunan ve kendi başına bir hükümet olan bu "Sovyetler" (Şura)in Rus ihtilâlindeki rolü gittikçe önem kazanmakta idi. Bilhassa asker, amele ve ihtilâlci aydınlar işte bu "Sovyetler" in tesir ve nüfuzu altında idiler. Mamafih bu "Sovyetler"in büyük çoğunluğu "Menşevik'lerden teşekkül etmekte, başında Lenin'in durduğu "Bolşevikler" ise küçük bir azınlıkta idiler. Fakat bu küçük azınlık, içinde şiddetli bir disiplin süren teşkilâtı, Lenin'in ne yapmak istediğini ve bilhassa belli bir gaye üzerinde kudretini teksif etmesini bilmesi sayesinde, geniş amele kitlesi ve ihtilâlci aydınlar için cazip bir hale gelmiş ve bu partinin üyeleri sür'atle artmak yolunu tutmuştu. Rus ihtilâlinin ilk günlerinden itibaren "Amele ve Asker Sovyetleri" adı sık sık geçmekte idi; az sonra bu tabir dış memleketler matbuatında da yer almağa başladı ve az sonra Türk gazetelerine de girdi. Bu tabir ilk defa yine "Tasvir-i Efkâr" gazetesinde kullanıldı (4 Mayıs 1917) (Kopenhag vasıtasiyle alınan bir ajans haberine istinaden). "Lenin ve Asker Amele Cemiyeti" başlığı ile çıkan bir yazıda, Yunus Nadi Bey, Lenin'in Rus askeri ve amelesi üzerindeki gittikçe artan nüfuzundan bahsetmişti. Bundan böyle Lenin'in adı ve "Asker-Amele Cemiyeti" tabirine Türk matbuatında sık sık rastlanacaktır. Bu cemiyetin ileri sürdüğü görüşlerin Türkiye için faydaları olacağı kanaati yerleşmeğe başlamıştı.

Yine Yunus Nadi Bey tarafından "Tasvir-i Efkâr"da (19 Mayıs 1917) yazılan "Rusya Buhran İçinde" başlıklı bir makalede Rus İhtilâlinin çıkmaza girdiği anlatıldıktan sonra, şu neticeye varıl-

inişti: "Mamafih amele ve asker cemiyetinin siyaseti galip ve nafiz olmakla devam edecek gibi görünüyor." Bu teşhis tam o aylar için isabetli olmamakla beraber, sonraları için doğru idi. Daha doğrusu: "Amele ve Asker Cemiyeti" siyasetinin Türkiye için zararsız olacağı tahmin edildiğinden, bu cemiyetin, yani Sovyetlerin galebesi İstanbul'da arzu edilmekte idi. Çünkü, Milükov (dış işleri vekili) ve Guç- kov (harbiye vekili) tarafından mükerreren öne sürülen "Zafere kadar savaş" sloganlan ve Boğazların Rusya'ya ait olması gerektiği iddiası karşısında Babıâli'nin, "Geçici Rus Hükümet"ine karşı sempati beslemesine imkân yoktu.

İstanbul gazetelerinde nihayet "Bolşevik" tabiri de kullanılmağa başlandı; buna ilk defa, galiba yine "Tasvir-i Efkâr" gazetesinde rastlıyoruz. 3 Temmuz 1917 tarihli sayısında Rusya ahvali hakkında malûmat verilirken, şöyle bir tabir geçmişti: "Lenin taraftarları beyannamesi". Birkaç gün mukaddem telgrafnamelerin Petersburg'dan aldığı malûmata nazaran "Bolşeviki"lerin (Bolşeviki- Bolşevik'in cemidir) büyük nümayişlerde bulunduklarını ve hükümet-i muvakkatenin bu nümayişlere karşı istimal-i cebre mecbur kalmış olduğunu ihbar etmişlerdi. Bu nümayişler az sonra Petrograd'da 1917 Temmuz'unda bukubulan "Bolşevik ayaklanması"nın ilk tezahürü idi. Bolşeviklerin ilk kıpırdamaları Kerenskiy hükümeti tarafından zor kullanılarak bastınlmış ve Lenin kendisi de, tevkif edilmekten kurtulmak için, gizlenmek mecburiyetinde kalmıştı. Bütün bu olaylar münasebetiyle İstanbul gazetelerinde "Bolşevik" tabirine rastlamak mümkün oluyordu. Kerenskiy'nin harbi devam ettirmek isteyişi Rus halkı tarafından iyi karşılanmamıştı; herkes harbin bir an evvel bitmesini istiyordu. 30 Haziran-11 Temmuz tarihlerinde Avusturya cephesine karşı yapılan General Brussilov kumandasındaki taarruz teşebbüsü, birkaç gün başarıdan sonra, durdurulmuş ve Rusların yenilgisi ile bitmişti. Bu durum karşısında harbe isteksizlik büsbütün artmıştı. Kerenskiy'nin emri ile Rus ordusunda gerçek-leştirilen "demokratlaştırma" hareketi de Rus ordusunda disiplinin büsbütün azalmasına yol açmıştı. Bütün bunlardan Lenin ve arkadaşları azamî derecede faydalanarak askerleri ve halkı kazanmak imkânını bulmuşlardı. Bu defa General Kornilov tarafından aksi- ihtilâlci ayaklanma (9-14 Eylül 1917) hareketi Kerenskiy'yi Bolşeviklerin kucağına atmış ve Bolşeviklere karşı kullanılan bütün yasaklar kaldırılmıştı.

Lenin yeniden ihtilâlci ve kışkırtıcı faaliyetlerini yapmak imkânını bulmuştu. "Geçici Hükümet" o zaman Rusya'da hüküm süren

şartlan hiç nazarı itibare almadan, bir taraftan "zafere kadar savaş" ve diğer yandan "toprak meselesinin ancak "Kurucu Meclis tarafından halli" parolâlarına sadık kalmıştı. Buna karşılık sol Es-Er'ler ve bilhassa Bolşevikler "derhal barışın akdi ve harbe son verilmesi" ve "toprağın derhal köylülere dağıtılması" gibi sloganlarla propagandalar yapmakta ve halk kitlelerini kazanmakta idiler. Rus askeri, amelesi, köylüsü tabiatıyle bu sosyalist sloganları benimsiyorlar ve bunların tatbikini talep eden partileri desteklemeğe hazırdılar. Bolşevik tahrikçilerin tesiriyle zaten Rus ordusu artık tam bir çözülme halinde idi. Askerler kitle halinde cepheyi bırakıp, silâhları ellerinde evlerine dönmekte idiler. Köylüler de etraftaki büyük çiftliklerin arazisini kendiliklerinden zaptetmeğe başlamışlardı. Bütün bu olaylar Bolşeviklerin gittikçe çoğalmaları ve nüfuz kazanmalarına yol açtı. Nitekim Eylül sonlarında Petrograd "Sovyeti"nde çoğunluk artık Bolşevik partisinde idi; dolayısiyle Petrograd'daki "Asker, Amele ve Köylüler Sovyeti" "Geçici Hükümeti" tamamiyle gölgede bırakacak bir hale gelmişti.

"Sovyet" sözüne Türk matbuatında ilk defa yine "Tesvir-i Efkâr" sütunlarında rastlanmaktadır. Bu gazetenin 28 Eylül (1917) tarihli sayısında: "Sovyet Nihayet Sulh Yapacak mı?" başlığını taşıyan yazıda: "Sovyet"in yani "Rus Amele ve Asker Cemiyeti"nin sulha doğru temayülâtı kesb-i kat'îyet ediyor" denmiş, Lenin ve etrafındakilerin sulhçu siyasetleri belirtilmek istenmişti. "Geçici Hükümet"in "Harpçi Siyaseti", Milükov ve Guçkov'ların "İstanbul ve Boğazları istemekte" ısrarları ve Kafkas cephesinde Rus keşif hareketlerinin devam ettirilmesi karşısında, Türk matbuatının, "Sovyet"in bu barışçı siyasetini memnuniyetle karşılaması gayet tabiî idi. Lenin tarafından vaktiyle ilân edilen "ilhaksız ve tazminatsız barış" parolâsı en çok Türkiye'nin işine yarıyacakü.

"Bolşevik" İhtilâlinden sonraki gelişmeler

Lenin'in idare ettiği Komünist-Bolşevik Partisi, 25 Ekim / 7 Kasım 1917 tarihlerinde Petrograd'da yaptıkları bir hükümet darbesi ile "Geçici Hükümet"i (Kerenskiy'yi) devirerek iktidarı ele geçirdi. Birkaç gün içinde, başta Moskova olmak üzere, Rusya'nın belli- başlı şehirlerinde devlet idaresi Bolşeviklerin eline geçti. Bunu müteakip Rusya'nın her tarafında Sovyetler (Şuralar) sistemine dayanan,

"Komünist (Bolşevik) Partisi"nin tahakkümü altında bir rejim kurulmağa başlandı.[1]

Bu sistemin en yüksek organı, başında Lenin'in durduğu "Halk Komiserleri Sovyeti" idi (Sovnarkom). Rus Komünist Partisi'nin esas gayesi "dünya ihtilâli" yapmaktı; Rusya'daki Sovyet rejimi bunun için ancak bir basamak rolünü oynayacaktı. Nitekim mahiyeti itibariyle bütün dünyayı alt-üst edecek olan bu "Oktober İhtilâli" hakkındaki haberler, nisbeten kısa bir zaman içinde İstanbul'a dahi ulaştı.

Rusya'da bir "Bolşevik İhtilâli" vukubulacağına ait ilk kat'î bilgiler Stockholm'deki maslâhatgüzar Esat Bey tarafından verilmişti. 3 Kasım (1917) tarihli uzun bir yazısında Esat Bey şunları bildirmişti: "Bolşeviklerin kudret ve nüfuzları gittikçe tezayüt etmekte olup, mevki-i iktidara gelmeleri muhtemel bulunduğunu muhtelif menabiden istihsal eylediğim malumata atfen arzeylemiş idim" dedikten sonra, Bolşeviklerin iktidara geldikleri takdirde takip edecekleri siyaseti bildirmişti; "tazminatsız ve ilhaksız sulhun" başta geldiği bilhassa belirtilmişti.[2]

Diğer yandan Kopenhag elçiliğinden gelen (elçiliği idareye memur Safa Bey tarafından) yazılar, Bolşeviklerin iktidara iki üç ay içinde geleceklerini bildirmişti. Safa Bey'in, 7 Kasım (1917) tarihinde yolladığı ve "Danimarka hükümetinde mühim bir mevki işgal eden vâkıf bir zattan aldığı malumata" göre: "Kerenskiy'nin durumu günden güne fenalaşıyor. Ağleb-i ihtimal iki-üç aya kadar Maksimalistler (yani Bolşevikler) ile sair ifratperverânın fırkaî saireye galebe ve tahakküm ederek, memlekette vaktiyle Fransa İhtilâli kebirinde Jakobinler tarafından icra edilen mezalim (terreur) nezire olarak hunzirane ve müstebitane bir idare tesis eylemeleri kaviyyen memuldür. Muhafazakârlar tarafından bir aksilamel icrası varid-i hatır olmakta ise de bunun ihtimali pek cüz'î ve her halde ahd-ü karibde hemen muhaldir. Rusya'nın bugünkü hali cidden vahimdir." denmişti.[3] Safa Bey, ancak "Bolşevik lhtilâli"ni iki-üç ay sonraya koymakla yanılmıştır; diğer yandan bu rejim hakkındaki teşhisi çok isa-

1 Rus-Bolşevik ihtilâline ait Rusça ve diğer dillerde pek çok eser yazılmıştır. İngilizce olarak şu iki kitabı zikretmekle yetineceğiz: VVilliam H. Chamberlain, *The Rus- sian Revo/ulion,* 1917-1921. 2 vols. New York 1935 (yeni tab'ı : 1952); Edvard H. Carr, *A Hislory of Soiiel Russia,* vols 1-6. London 1950-60. (1917-1926 yılları ihtiva etmektedir), III, cildi: *The Bolshevik Revolution.*

2 DİA H. U. Rusya, Karton No. 124 (Stockholm 3 Kasını 1917, No 555/762.)

3 Ayni yerde.

hetli olmuş ve Rusya'da bir "terreur" (dehşet) rejiminin kurulacağını çok önceden belirtmiştir.

Rusya'da "Bolşevik îhtilâli"nin yapıldığına ait, galiba ilk resmî haber, Stockholm elçiliğinden, maslahatgüzar Esat Bey'den gelmiştir ve şöyledir: "Stockholm, 8 Novembre 1917 No 769.

i DİA H. U. Rusya, Karton No. 125. (Şifre kalemi, 10 Kasım 1917, No. 2289.)

I Dokuınenly ımtjiify poliliki SSSR (Sovyetler Birliği dış siyasetine ait vesikalar) (kısaltması DYP. Cilt I. (Moskva 1957), vesika No 2 (ss II 14;.

cazip gelmekte idi. Birçok cephcde mağlup olan, ordusu tamamiyle yıpranan ve büyük ekonomik sıkıntılara maruz kalan Türkiye'de harbin sonu ve barışın akdi sabırsızlıkla beklenmekte idi. Tabiatiyle herkes Türkiye'nin arazi kaybetmeden ve harp tazminatı ödemeden bu büyük badireden kurtulmasını istiyordu. İngiltere ve Fransa'nın (ve şayet mağlup durumda olmasaydı Rusya'nın da) Türkiye'ye çok ağır şartlar kabul ettirmek isteyeceklerinden kimse şüphe etmiyordu. Halbuki bu defa Rusya'dan yükselen "ilhaksız ve tazminatsız barış" teklifi, Türkiye'de sonsuz bir memnuniyet uyandırdı. Bu görüş hemen matbuatta yankılar yaptı.

Yunus Nadi Bey tarafından "Tesvir-i Efkâr" gazetesinin i o Kasım 1917 tarihli sayısında "Bolşevik İhtilâli" adı ile bir yazı çıktı ve Rusya'da müfrit sulhperverlerin mevkii iktidara geldikleri belirtildi. Lenin tarafından teklif edilen "derhal barışın akdi" parolâsı, Yunus Nadi Bey tarafından tamamiyle tasvip edilmekte idi. Yine aynı yazarın kaleminden çıkan ve "Sulh emelinin galebesi" adını taşıyan başyazıda tasvipkâr cümlelerle şunlar ifade edilmişti: "İnkılâpçı Rus Demokrasisi kanlar, ateşler içinde, dahilî ve haricî fırtınalar arasında, daha bidayet-i ihtilâlde makul ve mutedil programını ilân etti". Tesvir-i Efkâr"da (12 Kasım 1917) yine Yunus Nadi Bey'in yazdığı "Rus İhtilâlinde Tekâmül" adh başmakalede, Lenin'in barışçı prensipleri uzun uzadıya övüldü. Bu suretle "Oktober İhti- lâli"nin galebesinden birkaç gün sonra, İstanbul gazetelerinin belli başlı yazarları, bu ihtilâli benimsemişler ve Bolşevik idaresinin kurucusu Lenin'in barışçı icraatını sempati ile karşılamışlardı. Mesele, tabiî ideolojik değil, tamamiyle siyasî idi; çünkî Lenin "bir an evvel barış akdini" talep ediyordu. Hükümet mahfillerince bu hususta herhangi bir beyanat yapılmamakla beraber, ilgili kişilerin Rusya'dan yükselen bu gibi sesleri dikkatle takip ettikleri muhakkaktı.

Sovyet hükümetinin, Rusya'nın Çarlık devrinde müttefikleriyle (İngiltere ve Fransa ile) akdettiği "gizli diplomatik anlaşmalar"ın yayınlanacağını ilân etmesi ve hakikaten bunları "Sarı Kitap" adiyle neşre başlaması, İngiltere ve Fransa'da olduğu gibi Türkiye'de de büyük bir heyecan yaratmıştı.' Rus ihtilâlci hükümetinin, hakikaten

1 Bu anlaşmalar, Lev Trotskiy'nin nezaretinde "Izvestia" gazetesinde basılmaya başlandı. 11/24 Kasım 1917 tarihli nüshada "Türkiye"ye ait kısımlar çıkmıştı. Bunlar, Stockholm'de Fransızcaya çevrilmiş ve İstanbul'a, Hariciye nezaretine gönderilmişti. Bu suretle İstanbul'da ilgili makamlar bunlardan haberdar olmuşlardı. Sonraları Sovyet makamları bu vesikaları, E. Adamov'un giriş ile, ayrı kitap halinde neşrettiler; çok geçmeden bunların Fransızcası da basıldı. Hüseyin Rahmi Bey tarafından *"Anadolunun taksimi"* adiyle Türkçe tercümesi de çıktı (İstanbul 1926).

Türkiye'ye karşı hayırhah bir hükümet olduğu ve güttüğü siyasetin Çarlık devrinden tamamiyle ayrıldığı görülmeğe başlamıştı. Dolayısiyle Rus ihtilâli ve liderlerine karşı Türkiye'de merak gün geçtikçe artmakta idi. Bilhassa bu ihtilâlin başı olan Lenin'e ait yazılar dikkatle okunmakta idi. "Vakit" te (12 Aralık), İsveç ihtilâlcilerinden Sigvard Johnson'un Lenin ile mülâkatı hakkında uzun bir yazı çıktı. Yine aynı gazetede (17 Aralık 1917) "Bolşevikler ve Lenin" adını taşıyan başka bir yazıda, Bolşevikliğin mahiyeti ve bunun liderlerinden bahsedildi. Bu münasebetle verilen bilgiler hakikati ifadeden uzak olmakla beraber, bunlar Türk okuyucuları için cazip gelmişti.

Lenin, artık Türk matbuatının yabancısı değildi. Yunus Nadi Bey'in "Bolşevikliğe" "Lenin"e ve Rus İhtilâline ait yazıları birbirini takip etmekte idi. "Tasvir-i Efkâr"ın 20 Aralık 1917 tarihli sayısında, birinci sahifede, "Lenin ile mülâkat" adh uzun bir yazıda, ilk defa Lenin'e ait tafsilât ilk elden verilmişti. Bu münasebetle şunlar yazılmıştı: "Darülmuallimin-i Aliyeden olup, İsviçre'de bulunduğu müddetçe Lenin ile birkaç kere mülâkat eden Aziz Bey'den alınan malumat: Yusuf Akçura Bey'le beraber, 1916 senesi Haziran'ında Lozan'da in'ikad eden milel-i mahkûme kongresinde bulunuyorduk. Orada bazı Rus sosyalistleri ile tanıştık. Bunlardan Zifeld (?) isminde genç bir adam bizi Lenin ile görüştürmeğe vasıta oldu. Zürich'te görüştürdüler, Lenin'in oturduğu küçük ve sade bir otelde, Lenin'in üstü-başı temizdi (ekseri Rus sosyalistlerininki gibi, pis, pejmürde değildi); Parisli gibi Fransızca konuşuyor ve çok iyi bir tesir yapıyordu." "Tesvir-i Efkâr" ın 24 Aralık 1917 tarihli sayısında, ilk sahifede, Lenin'in resmi ilk defa Türkiye'de basılmış bulunuyordu. Viyana'dan suret-i mahsusada "Tasvir-i Efkâr" için getirildiği bildirilen bu resmin altındaki yazıda: "Lenin'in hakikî resmi" dendikten sonra, şunlar vardı: "Bütün dünyada bir inkilâb-ı azîm vücuda getirecek derecede efkâr-ı necibe ve insaniyetperverâne sahibi olan Rus Ahali Komiserleri reisi Lenin'in hakikî resmi." Lenin'in bu tarzdaki tavsifi, o tarihlerde İstanbul aydın çevrelerinde Bolşevizmin hakikaten insanî mahiyet taşıdığına inanıldığını gösterir.

Sovyet Hükümeti tarafından neşredilen beyanat ve "dekret"- lerde, yalnız derhal barışın akdi değil, aynı zamanda "Rusya'da yaşayan milletlerin hakları"ndan da bahsedilmekte idi. 2 (15) Kasım 1917 tarihini taşıyan böyle bir "beyanname"[1] (declaration) de: Rusya'da yaşıyan milletlerin (yani o arada 20 milyon Türk-Islâm

1 DVP vol. I. vesika 3. (ss 14-15).

ahalinin de) bundan böyle "kendi mukadderatlarını kendilerinin tayinde tamamiyle hür olacakları ve isterlerse, hattâ Rusya'dan büsbütün ayrılabilecekleri" de ilân edilmişti. Cugaşvili (Stalin) ve Lenin tarafından imzalanan bu beyannameye göre Rusya'daki milletler, Çarlık Rusya'sının bir türlü halledemediği "milletler problemi"ni bir çırpıda çözmüş oluyordu. Yani ahalinin yarısından fazlasını teşkil eden "gayr-i Rus" milletlere "hürriyet" ve hattâ "istiklâl" hakkı tanınmış oluyordu.

Bu beyanname ile ilgili olarak "Tasvir-i Efkâr" da (24 Arahk 1917) bir harita konmuş ve mezkûr prensibe göre Rusya İmparatorluğunun nasıl parçalanabileceği dahi gösterilmişti. Lenin ve Stalin tarafından imzalanan bu "deklârasyon" tatbik edildiği takdirde, "Tasvir-i Efkâr"ın yazarlarına göre, tabiatiyle Rus Çarlığı ölçüsündeki bir devletten eser kalmayacaktı; Türkistan ve Kafkaslarda ayrı Türk- lslâm devletleri kurulabilecekti; Karadeniz'in kuzeyinde de müstakil bir Ukrayna teşekkül edecekti. Böyle bir siyasî manzume Türkiye- nin güvenliği ve istikbali bakımından, şüphesiz, en çok arzu edilen bir şeydi. Yunus Nadi Bey de, Lenin'in hakikaten böyle bir "parçalanmayı" dilediğini sanmış olmalıdır ki, Bolşevik liderinin bu yoldaki görüşlerini Türk okuyucularına müjdelemek istemişti. Halbuki ne Lenin ve ne de Stalin, hiçbir zaman, Rusya'daki "milletlere" hakikî bir "hürriyet" ve "istiklâl" tanımak ve bunun neticesinde Rusya'yı parçalamak niyetinde değildiler. "Milletlerin hakkı Deklârasyonu"nun da, tıpkı "Barış dekreti" gibi, tamamiyle siyasî mahiyette olup, sırf propaganda maksadiyle kaleme alınmış vesikalardan biri olduğunu, sonraki gelişmeler açıkça göstermiştir. Mamafih bu sıralarda, Bolşe- vizmin mahiyeti hiç bilinmediği cihetle, Yunus Nadi Bey'in ve diğer Türk gazetecilerinin Lenin hakkında koydukları teşhiste yanılmaları müsamaha ile karşılanmalıdır.

Lenin'in "Barış dekreti"nden az sonra, Sovyet Hükümeti Almanya ile harbi sona erdirmek için müzakerelere girişmek yollarını aramağa başladı. İlerde görüleceği üzere, Arahk ayı sonunda Almanya ile Rusya arasında "mütareke" akdedildiği, harbin durdurulduğu ve nihayet Almanya ve müttefiklerininRusya ile barış müzakerelerinde bulunmak üzere Brest-Litovsk şehrinde buluşacakları haberleri İstanbul gazetelerinde iri puntolarla ilân edildi.

1917 Şubat İhtilâli başladığı zaman, Doğu-Anadolu'nun mühim bir kısmı Rusların işgali altında idi. Erzurum, Trabzon, Erzincan gibi mühim şehirler Rusların elinde olduğu gibi, Van Gölü ve çevresi de

kâmilen düşman istilâsı altında idi; Bitlis ve Muş vilâyetlerinin büyük bir kısmı da Rus işgalinde idi. İhtilâlden sonra Rusların hareketi tavsadı; ancak arada bir yapılan keşif hareketlerine münhasır kaldı. Türk kuvvetleri en çok Suriye ve Filistin cephelerinde bulunduğundan ve aym zamanda "İhtilâlci Rus kuvvetleri kışkırtılmak istenmediğinden", Ruslara karşı her hangi bir hareket yapılmayordu. Aynı zamanda, İhtilâli müteakip, Rusların artık tehlike teşkil etmi- yeceklerine de inanılmakta idi.

Rus ordusunun Batı cephesinde sür'atle gelişen çözülme hareketlerinin Kafkas cephesine de sirayet edeceği muhakkaktı. Nitekim 1917 yılı yaz aylarında Kafkas cephesindeki Rus askerleri de siperleri terketmeğe başladılar. Bazan Rus siperleri üstünde, Türklere hitaben yazılan "biz artık Boğazları (Dardanellı-Çanakkale Boğazı) istemiyoruz" (Mı ne chotim Dardanell) gibi plâkalar eksik olmazdı. Mamafih bu cephedeki çözülme Batı cephesindeki kadar değildi. Bolşevik İhtilâline kadar Anadolu'daki Rus cephesi nisbeten bozulmaksızın devam etti.[1] Fakat Sovyet hükümetinin "ilhaksız barış"ı istemesinden sonra, bu cephenin uzun sürmeyeceği âşikârdı.

Diğer yandan, Rus cephesinin gerilerinde, Şubat ihtilâlinden az sonra başlayan millî kıtalar teşkili hareketi Kafkaslarda da kendini göstermiş, Ermeni ve Gürcü kıtalarının teşkiline başlanmıştı. Rus ordusunda çok miktarda Ermeni ve Gürcüler vardı. İşte bunlar Rus kıtalarından alınarak kendi başlarına birlikler teşkil etmekte idiler. Rus makamları, siyasî amaçlarla, bilhassa "Ermeni birlikleri" vücuda getirmeğe çalışıyorlardı; nitekim kısa bir zaman içinde Ermenilerden birçok birlikler meydana getirildi. Bunlar Ermeni ve Rus zabitlerinin kumandasında ve Rus silâhları ile mücehhez olarak, işgal altındaki Rus sahasında vazife almak üzere idiler. Bu durum Türk-lslâm ahali için hakikaten endişe verici idi.

Sovyet hükümeti, 13 (26) Kasım 1917 tarihinde Alman Orduların Şark Cephesi Kumandanlığına müracaatla, derhal bir mütareke akdini istedi.[2] Bu isteğin kabulü üzerine 19 Kasım (2 A.ralık) da baş-

1 Rus cephesindeki III. Türk Ordusu Kumandanlığınca, Ruslarla "nıükâlemede" bulunmak üzere, yanlarına tercümanlar katılarak, zabitler gönderilmekte idi. Bunlara ait raporlar da Harbiye Nezaretine, Enver Paşa'ya gönderilmekte idi. Bu raporlardan bazıları "çok gizli" işaretiyle Hariciye Nezaretine de bilgi edinmek için gönderilmişti. Bu kabilden olmak üzere 17 Mayıs 1917 de yapılan bir "mükâleme' de Rus askerlerinin artık harbetmek istemediklerini gösteren birçok ifade vardı. (DtA, Karton 124)

2 DVP, T. I. vesika 11 (s.25); Bunvan and Fisher, *The Botshevik Reıolution* 1917-1918 (Stanford 1934); F. H. Carr, *The Bolshevik Reıolution* (vol. 111.) p. 26; John W. YVheeler-Bennett, *Brest-Litovsk, the forgotten pençe* (London 1938), p. 83; Metni: Vesika No 27 ve 28.

laytüı müzakereler sonunda, 21 Kasım (4 Aralık) 1917 tarihinde Cephenin bu kısmında olmak üzere, bir mütâreke akdedildi. Müzakereler geliştirilerek, nihayet 2 (15) Aralık 1917 tarihinde Brest-Litovsk şehrinde, Almanya, Avusturya, Bulgaristan, ve Türkiye bir taraftan, diğer taraftan da Rusya arasında mütareke akdedildi.[1] Onbir madde halinde olan bu mütareke Türkiye adına, Berlin'deki askerî ataşe Zeki Paşa tarafından imzalandı; Ruslar-Bolşevikler tarafından da: A. Joffe, L. Kamenev ve Bitsenko imzaladılar. Bu uzlaşma Türkiye ile Sovyet Rusya arasında imzalanan ilk resmî vesika idi; Zeki Paşa da bu suretle Sovyetlerle yapılan bir anlaşmaya imzasını atan ilk Türk mümessili oldu.

Bu "mütareke anlaşması"na ek olarak aynı tarihte imzalanan bir protokole göre: Bir an evvel sivil esirler ve malûllerin hemen cephe üzerinden iadeleri ve bilhassa kadınlarla 14 yaşına kadar çocukların geri gönderilmelerine gayret edileceği de kararlaştırıldı. Âkit taraflar, kendi ellerinde bulunan harp esirlerinin durumunun iyileştirilmesi babında acele tedbirler alacaklardı. Bunun her iki taraf için de en önemli bir madde olduğu belirtildi. Bundan başka ekonomik ve kültürel münasebetlerin kurulması işine de de önem verileceği kaydedildi.

Erzincan Mütarekesi, 5/18 Aralık/1917 (1333)

Brest-Litovsk'da varılan anlaşma gereğince, Türkiye ile Rusya arasındaki harp haline fiilen nihayet vermek ve Kafkas cephesindeki mütareke ahkâmını tayin ve tesbit etmek üzere ayrı bir uzlaşma yapılması gerekiyordu. Bu maksatla Rusların işgali altında bulunan Erzincan şehrinde Türk ve Rus murahhasları karşılaştılar. Türk heyeti III. Ordu Kurmay başkanı Albay (Miralay) Ömer Lütfi Bey'in riyasetinde, III. Ordu hareket Şubesi müdürü Binbaşı Hüsrev Bey ve III. Ordu tercümanı Yüzbaşı Yakup Bey'den teşekkül ediyordu. Buna karşılık Rus heyeti asker ve sivil karışık olup, "Sovyet İhtilâli" nin karakterini taşımakta idi. Heyetin başında Kafkas Ordusu Kurmay Başkam General-major Vişinskiy bulunmakta; heyetin diğer üyeleri de: 156. Elizavet Piyade Alayı kumandanı Miralay...,

1 DVP T. I. vesika 12 (ss 26-28); Die Aufzeichnungen des General majors Max Hoffmann (Berlin 1929) II, 197-218; J. \Vheeler-Bennett, *Brest-Litovsk,* p. 93, İngilizce metni: Appendix II.

1 Maddi zatında bu "Erzincan mütarekesi" Merkezdeki Sovyet hükümeti ile değil, Petrogradıı asla tanımadığı "Mavera-i Kafkas Konfedarasyonu" tarafından akdedilmişti. Mamafih Merkez Sovyet hükümetinin bu sıralarda "Barış siyaseti"ni şiddetle takip ettiği cihetle, Kafkas cephesinde de "aleş kesilmesi"ne karşı durmamıştı. Diğer yandan, Petrograd'daki Sovyet -Bolşevik liderlerinin Kafkas cephcsinin "muhafaza" edilmesini, Rus askerlerinin cepheyi bırakıp gitmemelerini ?rzu ettiği de bilinmektedir. "Türk Ermenistarı"-ndaki "Ermeni" ahalinin "kendi kendisini idare etmek" imkânları temin edilinceye kadar Rus işgal sahasında Rus kuvvetlerinn kalması ve Türklerin buraları işgallerine karşı durulması istendiği muhakkaktır. Fakat, Rus askerleri, bu arzıya uymamışlar ve "cepheyi çıplak" bırakmışlardı.

2 "Erzincan mütarekesi" nin metni : DVP T. I. vesika 30 vc 31, ss 53-57. Türkçesi: Harp Tarihi Dairesi Arşivindedir (Ankara).

mesi. Kürtler tarafından düşmanca hareketler vukuu takdirinde Rus kuvvetleri tarafından, mezkûr sınır hattı içindeki Kürtlere karşı hiçbir ahkâm tanımıyan eşkiya muamelesi tatbik edilmesi.

12. Her iki tarafın işbu mütarekeyi tamamlayıcı veya değiştirici mahiyette teklifte bulunmak hakkını haiz olması.

13. Harp halindeki devletler arasında Karadeniz'de mütareke ak dedilecektir. Buna ait teferruat her iki tarafın donanma mütehassıslarınca tesbit edilecektir. Harp gemileri, sahillere 10 Verst (10,5 km.) den daha yakın bir mesafeye sokulamıyacaklardır.

14. işbu uzlaşmanın Türk ve Rus dillerinde kaleme alınmış olduğu ve her iki dilde yazılan ve murahhasların imzasını taşıyan nüshalardan birer tanesi teati edilecektir.

(imzalar: Türk murahhasları) (Rus murahhasları)

Erzincan mütarekesinin akdi münasebetiyle, Anadolu'da Türk. makamları ilk defa Rus-Bolşevik makamları ile temasa gelmişlerdi. Bu uzlaşma gereğince: Her iki tarafın kuvvetleri arasında, tarafsız bir saha bırakılmak üzere, bir sınır çizgisi (demarkasyon hattı) tespit edilecekti. Nitekim böyle bir hat Türk erkân-ı harbiyesince bastırılan bir harita üzerinde tesbit edildi ve mütarekeyi akde memur komisyon tarafından imzalandı. Bununla komisyonun vazifesi sona ermiş ve 29 Ekim 19.14 tarihinde başlamış Türk-Rus savaşı da bu suretle 3 yıl 50 gün sonra 5/18 Arahk 1917 tarihinde fiilen bitmiş oldu.

Sovyetler ve "Türk Ermenistanı"

1917 Ekim'inde idareyi ele geçiren Bolşevik hükümetinin (daha doğrusu Lenin'in) tâ ilk günden itibaren "Bütün Rusya ölçüsünde" hareket ettiği derhal belli olmuştu. Yani Sovyet hükümeti, birtakım "dekret"ler ve "deklârasyonlara bakmaksızın kendisinin Çarlık Rusyasının halefi olduğunu yalnız müdrik değil, aynı zamanda bunu açığa vurmaktan da çekinmiyordu. Bu cihet Bolşevik hükümetinin Türkiye'ye karşı takip ettiği siyasette ve bilhassa "Ermeni meselesi"nde hemen kendini gösterdi. Yukarda birçok defa belirtildiği üzere Çarlık Rusyası, Doğu Anadolu'yu ele geçirmek siyaseti ile bağlı olarak, bilhassa "Ermenilerin koruyucusu" rolünü üzerine almıştı. Rus işgali altında bulunan Doğu Anadolu vilâyetlerine çok miktarda Ermeni nakledilmiş, veya muhaceretteki

Ermenilerin geri döndürülmelerine çalışılmış ve buraların harpten sonra behemehal bir "Ermeni ülkesi" haline getirilmesi için . birçok tedbir alınmıştı. Bunların başında da yerli ve çoğunluk teşkil eden Türk-îslam ahaliye baskı yapmak, onları yerlerini ve yurtlarını teıke icbar etmek ve Ermenilerin çeteler teşkili suretiyle Türklerin imhası yoluna gitmek gibi davranışlar vardı.

Bolşevik hükümetinin de hemen "Ermeniler'in hâmisi" rolünü üzerlerine almaları ile ihtilâlci Rusya'nın bu hususta tamamiyle eski Çar Rusyası siyasetine tevarüs ettiğini göstermişti. Lenin ve etrafındakiler, Türkivenin nasılsa Antanta'ya mağlub olacağını sandıklarından, şimdilik Türkiye ile kat'î bir barışın akdinden önce "Türk Erme- nistanı"nın (vaıı Rus işgali altında bulunan sahanın) mukadderatını Rusya'nın mcnfaatına göre tayini hususunda gerekli karar alınması hususunu zaruri bulmuşlardı. Sovnarkom (Sovyet hükümeti) reisi Lenin ve bilhassa "Milliyetler komiseri" ve menşe itibariyle Gürcü olan Josef Cugaşvili-Stalin, Ermeni problemini yakından biliyorlardı. Rus sosyalistleri ve Bolşevikleri arasında birçok Ermeni de vardı. Bolşevik liderleri Avrupa ve Amcrika'daki sosyalistlerin gözüne girmek maksadı ile "Türk boyunduruğu" altında bulunan "zavallı" Ermenilerin haklarını korumayı kendileri için bir vazife telâkki etmiş görünmüşlerdi. Yukarda belirtildiği üzere Ermenilerin yaptıkları ayaklanmalar ve bunu takip eden katliamlar haddi zatında dışardan gelen ve büyük bir kısmı "sosyalist" menşeli olan kışkırtmaların eseri idi. Bu "mazlum Ermenilerin" kurtuluşu, Sovyet telâkkisine göre ancak Türk idaresinden çıkmaları ile mümkün olacaktı. Dolayısiyle "Türk Ermcnistanı"nda Ermenilerin kendileri tarafından idare edilen bir rejim kurulması gerekiyordu. Lenin ve etrafındakiler bu hareketleri ile "Batı-Avrupa ve Amerikadaki işçi sınıfını da tatmin etmiş" olacaklarını sanıyorlardı. Diğer yandan Lenin'in Ermenileri koruma siyasetini hemen ele almasının başlıca sebeplerinden biri de: Bolşevik partisinin cn nüfuzlu azaları arasında birçok Ermeni'nin bulunması idi: Şaumyan, Avanesov ve Mikoyan en tanınmışları idi; bilhassa Merkez Komitesi sekreterlerinden Avanesov ile Şavmyan'ın Lenin'e bu hususta tesir yaptıkları anlaşılıyor.

2 (15) Kasım 1917 de ilân edilen "Rusyadaki Milletlerin Hakları" beyannamesinde belirtildiği veçhile herbir milletin kendi mukadderatını kendisinin tayin hakkı olacak, yani oto-determinasyon hakkı verilecekti. Aynı hakların Rus işgali altındaki Türk Ermenistan'ına da verilmesi ve Rus-Türk sınırında bir Ermenistan'ın bulunması, elbette Rusya menfaatleri bakımından çok lüzumlu görülüyordu. Zira böyle bir

Ermenistan'ın Türk baskısı ve tehdidi karşısında Rusya'ya **bağlanması muhakkaktı. Brest-Litovsk'ta başlanan barış müzakereleri sırasında bu gibi mülâhazalarla hareket eden Bolşevik liderleri, barışın kat'î bir esasa bağlanmasından önce "Ermeni meselesi"ni kendi zaviyelerinden halletmek yolunu tuttular ve Türkiye'yi adetâ bir olupbitti karşısında bırakmak istediler. Bu maksatla, Halk Komiserleri Sovyeti (Sovnarkom), 29 Arahk 1917 tarihinde (yeni stile göre: 11 Ocak 1918) "Türk Ermenistanı" na ait şu "dekret"i (kararname) ilân etti:[1]**

> **"Rusya'nın işgali altında bulunan "Türk Ermenistan"- ındaki Ermenilerin kendi mukadderatlarını, hattâ tam bir istiklâle varıncaya kadar, serbestçe tayin hususundaki haklarını "Rusya Amele ve Köylü Hükümeti"nin desteklediğini, Halk Komiserleri Sovyeti Ermeni halkına ilân eder. Halk Komiserleri Sovyet'ine göre bu hakların gerçekleştirilmesi ancak Ermeni halkının serbestçe referandum yapmasını sağlayacak birtakım garantilerin önceden alınması ile mümkün olacaktır. Bu kabil garantileri Halk Komiserleri Sovyetince şöyle olacağı fikrindedir:**

1. **(Rus) Ordusunun "Türk Ermenistanı" sahası dışına çıkması ve "Türk Ermenistanı"ındaki ahalinin şahsî mal ve mülkünün emniyetini korumak maksadiyle hemen bir Ermeni Halk Milisinin teşkili.**
2. **Ermeni muhacirleri ve türlü memleketlerde dağılmış olan Er meni mültecilerinin "Türk Ermenistanı" ülkesine herhangibir engelle karşılaşmadan geri dönebilmeleri.**
3. **Harp esnasında Türk makamlarınca Türkiye'nin iç eyaletlerine zorla gönderilmiş olan Ermenilerin " Türk Ermenistanı"na**

I Metni DVP T. I. vesika No 43 (ss 74-75); bu "dektet", Sovyetlerinin III. Kurultayı (s'yezd) tarafından Ermeni Bolşeviklerin "Türk Ermenistanı" diye adladıkları, Rus işgali altındaki Türk topraklarını, bir formül bulup, sözde "Ermeni" aslında Rus-Bolşevik idaresinde alıkoymak istedikleri aşikârdır. "Milletlerin kendi mıkedderatlarını kendileri tayin hakkı" diye adlandırılan bu formül tatbik edilince, Rus askerî işgali altındaki sahada, buraya hızla celbedilen birçok Ermeninin "reyi" ile mesele bu tarzda Bolşevik liderlerinin arzu ettikleri gibi halledilecek, ve Türkiye'nin bu "olup-bitti"yi kabul etmekten başka yapacağı bir şey kalmayacaktı. Bunun içindir ki, Bolşevik liderler ve bihassa Şaumyan başta olmak üzere Ermeni Bolşeviklerini, Kafkas cephesindeki Rus kıtaları, Rus askerlerinin geri çekilemeleri, cepheyi terk etmiyerek. yerlerinde kalmalarım istiyorlardı; bunu temin için de Şaumyan'a geniş selâhiyetler verilmişti. Fakat Şaumyan bu selâhiyetlerini kullanamadan Rus kıtaları cepheyi bırakıp, gitmeye başlamışlardı.

serbestçe dönmelerinin mümkün kılınması; Türk makamları ile barış müzakereleri akdedilirken Halk Komiserleri Sovyeti bu mesele üzerinde ısrarla duracaktır.

4. "Ermeni Halk Mümessilleri Şurası (Sovyeti)" adiyle "Türk Ermenistanı"nda geçici bir idarenin kurulması. Kafkas İşleri Geçici Fevkalâde Halk Komiseri Stepan Şaumyan, " Türk Ermenistanı" ahalisine, 2. ve 3. maddelerin tatbiki ve "Türk Ermenistanı" sahasından (Rus) askerlerinin çıkarılması (madde I.) işini tanzim edecek karma komisyonun teşkili hususlarında her türlü müzaherette bulunmakla vazifelendirilmiştir. Haşiye: "Türk Ermenistanı"nın coğrafî sınırlarını, demokratik esaslara göre seçilen Ermeni halk murahhasları ile, bitişik ve münakaşalı (İslâm ve başka) eyaletlerin ahalisinden demokratik esaslara göre seçilen murahhasların Kafkas İşleri Fevkalâde Geçici Komiseri ile birlikte tayin ve tesbit edilecektir.

Halk Komiserleri Sovyeti Başkan V. Ul'yanov (Lenin) Milletler İşi Halk Komiseri J. Cugaşvili (Stalin)

Halk Kom. Sov. Kalem Amiri: V. Bonç-Brueviç
Halk Kom. Sov. Sekreteri: N. Gorbunov

Bu "dekret" henüz teşekkül etmiş olan Sovyet hükümetinin Türkiye ile Rusya arasında Brest-Litovsk'ta akdedilecek barışta Ermeni meselesinin ne şekilde halledilmesi gerektiğini açıkça tespit etmişti. Milletlerarası hukuk kaidelerine göre yabancı bir ülke sayılan "Türk Ermenistanı" üzerinde, Sovyetlerin tasarrufa kalkışmaları ayrıca dikkat nazarını çekici idi. Lenin ve arkadaşlarının bu meseleye verdikleri önem şu hadise ile de belli oldu: Sovyetler İcra Komitesi (tspolkom) başkanı Sverdlov (aslen Yahudidir) tarafından 5 (18) Ocak 1918 tarihinde Petrograd'da toplanan (ve aynı gün Bolşevikler tarafından zorla dağıtılan) Rusya Kurucular Meclisi (Uçreditel'-noye Sobraniye)nin açılış oturumundaki nutkunda bu "Ermenistan'a ait dekret" üzerinde duruldu ve böyle bir "dekrct"in kabulü, Sovyet hükümetinin müsbet icraatı olarak gösterilmek istendi. Bu suretle, İcra Komitesi reisi, Meclis kürsüsünden: Bolşeviklerin "Ermeni Meselesi"nde (eski Çarlık Rusyasından hiç de geride kalmadıklarını) belirtmiş ve adetâ bütün Rus şövenistlerini memnun

etmek istemişti. İleride de görüleceği üzere, Bolşevik-Rus murahhasları gerek Brest-Litovsk Barışı müzakerelerinde ve gerekse, çok sonraları Ankara hükümeti ile müzakerelerde, -Ermeni meselesi"nin kendi isteklerine göre halli için çok gayret şadedeceklerdir.

Sovvet hükümetince çıkarılan bu -Türk Ermenistam'na ait dekret" hakkında İstanbul gazetelerinde hiçbir şey yazılmadı. Resmî şahsiyetlerden başka, galiba bundan kimsenin haberi olmamıştı. Şayet buna ait her hangi bir bilgi -Tasvir-i Efkâr", -Vakit" ve bilhassa -İkdam" ile "Tanin" gazetelerine ulaşmış olsaydı, şimdiye kadar boyuna öğülen Lenin ve hükümeti aleyhine şiddetli yazılar çıkması icap edecekti. Bilindiği gibi, "Ermeni meselesi" Türk halkı ve hükümetinin en hassas noktalarından birini teşkil ettiği gibi, Doğu- Anadolu'nun Ermenilere bırakılmasını istihdaf eden böyle bir Sovyet "dekret" inin Türk hükümeti ve halkınca hiçbir veçhile tasvip edilmesi imkânsızdı. Nitekim Brest-Litovsk Barışı müzakerelerinde bu -dekret"in Türk murahhasları tarafından Rus-Bolşevik murahhasları nezdinde şiddetli protestolara yol açacağım az sonra göreceğiz.

"Türk Ermenistanı dekret"inde bildirildiği üzere, Sovyet makamları Rus işgali altındaki sahada derhal bir Ermeni Milisi teşkiline ^iriştiler. Bu milis sözde Ermenileri Kürtlerin hücumlarından korumak maksadiyle yapılmıştı. Fakat esas gaye, bir an evvel Ermenileri silâhlandırmak ve Rus zabitlerinin yardımı ile bir Ermeni ordusu meydana getirmekti. Aynı zamanda "Ermeni Halk Sovyetleri" de teşkil edilecekti. Bütün bu meselelere Lenin tarafından çok büyük bir önem verildiği biliniyor. Şaumyan gibi bir Ermeni Bolşevikinin geniş selâhivetlerle Kafkas işlerini yürütmeğe memur edilmesi de bunu göstermişti. "Türk Ermenistanı"nın, hakikî sahipleri olan Türklere devredilmemesi için Sovyet Hükümeti elinden gelen her şeyi yapmak istemiştir. Fakat bunu başarmak için askerî gücü olmadığından, nihavet bütün bu iddialarından vazgeçmek zorunda kalacaktır.

VI

BREST-LİTOVSK BARIŞI Müzakereler (20 Aralık 1917-3 Mart 1918)

Bolşevik liderler, "Geçici Hükümet"e karşı mücadele ederlerken, Rus askerleri ve köylüsünü kazanmak[1] maksadiyle bilhassa şu sloganları ortaya atmışlardı: "Harbe son vermek" (Doloy voynu), "Toprağın derhal köylülere dağıtılması". Bu sloganlar, şüphesiz harpten bıkmış ve toprağa şiddetle ihtiyacı olan asker-köylüler arasında gereken tesiri yapmaktan geri kalmadı. Fakat Bolşeviklerin esas maksadı, kendilerine karşı kullanılması mümkün olan Rus ordusunu mümkün mertebe demoralize etmek, çözmek ve askerleri cepheyi terke teşvik etmekti. Nitekim Bolşevikler propaganda yolu ile maksatlarına ermiş gibiydiler: Ekim ihtilâlinden önce Rus ordusu tam bir çözülme halinde olup, askerler kitle halinde siperleri bırakıp, evlerine dönmeğe başlamışlardı.

Mamafih yine de cephe vardı ve Riga Körfezi'nden başlayarak, güneye doğru, Romany ı sınırına, Karadeniz istikametine uzanan 2000 km. lik bir cephe hâlâ mevcuttu. Kıtalardan birçoğu, bilhassa Kazaklar, zabitlerin kumandasında, Bolşevik propagandasına kapılmış değillerdi; bu gibiler hâlâ "vatana sadakatla hizmete" hazırdılar. Bolşevikler işte bu türlü birliklerden ve zabitlerden endişe ediyorlardı. Dolayısiyle Sovyet rejiminin devamını garanti altına almak için, vaktiyle yapmış oldukları vâdleri yerine getirmek zorunda idiler; yani bir an evvel "harbe son vermek" ve "barış akdetmek", "toprağı köylülere dağıtmak" gibi o devir Rusyasmın en mühim meselelerini ele almak ve halletmek mecburiyetinde idiler.

Fakat barış akdedilirken Rusya'yı tamamiyle mağlup bir duruma sokmuş gibi görünmek istemiyorlardı; mümkün mertebe Rus halkını

tatmin etmek ve Rusya'nın harpten çok az birşey kaybetmesini sağlamak zarureti vardı. Akdedilecek barış her şeyden önce Rusyanın bir devlet olarak hayatî menfaatlarını göz önünde tutmalı idi. Bunlar yapılmadığı takdirde, henüz pek yeni olan Sovyet rejiminin, karşı guruplar tarafından devrilmesi de imkân dahilinde idi.

İşte bu gibi şartlar içinde Rusya'da iktidarı ele geçiren Lenin vc partisinin (Bolşevikler), vâdlerini tuttuklarım göstermek maksadiyle, ihtilâlin hemen ertesi günü, yani 26 Ekim (8 Kasım) 1917 tarihinde "Barış dekreti" (kararnamesi) adiyle bir beyanname yayınladıklarını yukarıda söylemiştik. Buna göre: "Bütün muharip devletler hemen harbe son vermeli, mütareke akdedilmeli, hiçbir arazi parçası ilhak etmeksizin ve harp tazminatı ödemeksizin, tam manasiyle demokratik ve âdil bir barış akdetmeliydiler." İlhaktan ne kasdedildiği de açıklanmıştı: "Hiçbir devlet, yabancı bir halkı zorla tahakkümü altında tutamayacak ve her millete kendi mukadderatına kendisi sahip olma hakkı tanınacaktı".[1]

Lenin tarafından kaleme alınan bu "barış dekreti" haddizatında, samimî olmaktan uzaktı ve herşeyden önce propaganda mahiyetini taşımakta idi. Sonraki Sovyet siyaseti bu barış dekretinde belirtilen prensiplere taban tabana zıd olduğunu gösterecektir. Fakat 1917 yılı Ekim'i ve Kasım'ında, harpten bıkmış ve usanmış olan Batı-Avrupa amele, asker ve halkım "harpçi hükümetleri"ne karşı ayaklandırmak için bu kabîl sloganlara ihtiyaç vardı. Lenin ile arkadaşları bunlar vasıtasiyle Avrupa umumî efkârına tesir yapacaklarını sanmışlardı. Zaten bu "Barış dekreti" hükümetlerden ziyade o memleketlerin ahalisine hitap etmekte idi. O tarihlerde hiçir devlet Sovtet hükümetini tanımadığı için muharip ve tarafsız devletlere resmen müracaatta bulunmak ve cevap almak da imkânsızdı. Nitekim Sovyetlerin bu müracaat ve beyanatlarına hiçbir taraftan cevap gelmedi. Fakat bu "dekret" Bolşeviklerin barış hakkındaki görüşlerini aydınlatmak itibariyle mühimdi. Gerek "Pravda" ve "Izvestia" gazetelerinde ve gerekse radyo-telgraf ile yapılan yayınlar vasıtasiyle bu dekret Rusya'da ve Rusya'nın dışında belli olmuş, yabancı merkezlerde gayr-i resmî olarak zaptedilmişti.

1917 Oktober İhtilâli zaferi, neşesi ve güveni içinde bulunan Bolşevik Partisi ileri gelenleri başta Almanya olmak üzere, Batı- Avrupa'nın kısa bir zaman içinde ihtilâllere sahne olacağına inan-

ı DVP T. I. s. 12.

makta idiler. O sıralarda Avusturya ve Almanya'da vukubulan bazı amele kıpırdanmaları, bazı grev teşebbüsleri, Bolşeviklerin bu görüşlerini haklı çıkarır gibi olmuştu. Sovnarkom'un (Sovyet Hükümeti) dış işleri komiseri olan meşhur ihtilâlci Leon Trotskiy (Yahudidir), dış işleri komiserliği dış propaganda bürosu şefi (yine meşhur bir ihtilâlci ve Yahudi olan) Kari Radek, Lenin'den sonra en mühim ideolog sayılan Bukharin ve Lenin bizzat kendisi, "Dünya Ihtilali"- nin pek yakın olduğu kanaatini beslemekte idiler. Sovyet Rusya, daha doğrusu Petrograd, ihtilâlin esas ocağı idi; gün geçtikçe bu ocağın alevleri daha kuvvetle parlayacak, etrafı saracak, Batı-Avrupa ve Amerika kapitalist dünyasını yakıp yıkacaktı. Neticede Sovyetlerin gayretiyle yeryüzünde "demokratik bir sulh, âdil bir düzen" kaim olacağı sanılıyordu. Demokratik tabirine "Barış dekret" inde önem verilmesi, bilhassa Amerika halkını kazanmak içindi; ayni veçhile Başkan VVilson, Amerika'nın Almanya'ya karşı harbe girişi münasebetiyle irad ettiği nutkunda, "Amerika'nın bu harpten hiçbir arazi fütuhatı veya harp tazminatı beklemediğini" de söylemişti. Dolayısiyle "ilhaksız ve tazminatsız barış" prensibi VVilson tarafından da benimsenmişti.[1]

"Barış dekreti"nden beklenen netice çıkmayınca, Sovyet hükümeti bu defa, Rusya'nın müttefiklerinin muvafakati alınmadan, kendi başına Almanya ile mütareke akdi için harekete geçti. 22 Kasım (1917) tarihinde Rus Orduları Başkumandanı General Dukho- nin'e Almanlarla mütareke akdini görüşmek üzere parlamenter (müzakereci)ler göndermesi emredildi. Dukhonin'in bunu reddetmesi üzerine, azledilerek yerine Teğmen Krılenko Başkumandan tayin edildi.[2] B11 defa Krılenko'nun emri ile 26 Kasım 1917 tarihinde Rus parlamenterleri cepheyi aşarak, Alman Başkumandanlığına müracaatta bulundular. Rusların mütareke talepleri Alman Şark Cephesi Kumandanlığınca kabul edildi. Bunun üzerine, Alman, Avusturya-Macaristan, Türk ve Bulgar askerî ataşeleri ile Rus murahhasları Brest-Litovsk şehrinde karşılaşarak 2(15) Arahk 1917 tarihinde geçici bir mütareke imzaladılar ve "Barış müzakereleri"nin başlamasını kararlaştırdılar. Barış müzakerelerine hazırlık yapılırken, geçici mütareke bir müddet için uzatıldı. Bu arada, yukarıda teferruatı bildirilen Rusya ile Türkiye arasında "Erzincan Mütarekesi" dc akdedilmişti (5/18 Arahk 1917).

1 Bkz: Gcorge F. Kennan, *Russia leaves the war* (Princeton 1956) p. 140 vc devamı.

2 DVP T. I. vesika 7. s. 20.

Sovyetlerin esas maksatları bir an evvel barış akdetmek ve Rusya'da Sovyet rejimini sağlamlaştırmak için Almanya ile harp haline son vermekti. Rusya, resmen müttefiklerle bir safta sayıldığından böyle bir barışa müttefikleri de sokmak ve Rusya'yı "ayrı barış" (separate peace) akdetmek, suretiyle müttefiklerini yüz üstü bırakmak töhmetinden kurtarmak icabediyordu. Bu maksatladır ki, Lenin, ihtilâlin hemen ertesi günü, bütün muharip devletleri barış akdine davet etmişti. Birkaç gün sonra Petrograd'daki müttefik elçilerine sulha katılmaları için resmen müracaatta bulunuldu.[1] Fakat m t- tefiklerden hiçbir devlet bu müracaatları ciddiye almadı. Sovyetler tarafından 9/22 Kasım 1917 tarihinden itibaren Çarlık Rusyası ile yabancı devletler arasında akdedilen gizli diplomatik vesikaların neşrine başlanması,[2] İngiltere ve Fransa'da bilhassa düşmanca bir hareket diye fetsir edilmiş ve Sovyet hükümetine karşı itimatsızlık havası büsbütün artmıştı. Az sonra bu itimatsızlık havası doğrudan doğruya düşmanlığa çevrilecek ve Sovyetlerle Antanta Devletleri arasındaki bir takım komplikasyon ve "Entervansiyon"a (müdahaleler) yol açacaktır.

Barışa katılma hususunda müttefiklerden müsbet bir cevap gelmiyeceğini Lenin ve etrafındakiler çok iyi biliyorlardı. Fakat Sovyet hükümetinin bu kabîl müracaatları sadece zevahiri kurtarmağa matuftu. Nitekim 7/20 Arahk 1917 tarihinde Brest-Litovsk şehrinde Almanlar ve müttefikleri ile Ruslar arasında barış müzakerelerine başlandı. Alman heyetine, Doğu Orduları kumandanı General Max Hoffman riyaset ediyordu. Türk heyetine de, Berlin Büyük Elçisi İbrahim Hakkı Paşa başkanlık ediyordu ve başmüşaviri de Berlin'deki Türk askerî ateşesi Zeki Paşa idi. Sovyet-Rus murahhas heyeti ise, "İhtilâl etiketi" icabı çok "renkli" idi; "meslekten" ihtilâlcilerden başka "işçi, asker, bahriye ve köylü" mümessillerinden ibaretti. Heyetin başında, "lhtilâlci"lerdcn Alfred Joffe (Yahudi), yine bir Yahudi olan Kamenev, bir "İhtilâlci" ve Yahudi olan Sokol'nikov, vc Ermeni "lhtilâlci"si olan Karahan bulunuyorlardı.[1] Yine Rus İhtilâlinin icabı olarak bir kadın da temsil edilmişti; vaktiyle Moskova valisini tabanca ile öldürmüş olan ve bu yüzden onyedi yıldanberi hapiste bulunan Bayan Bitsenko da heyete dahildi. Fakat Bolşevik murahhas heyetinin en "acayip" azaları da alelâdc bir işçi, bir nefer,

1 DVP. T. I. vesika No 5 (s. 16-17)

2 Buna ait Sovyet Dışişleri Komiseri Leon Troyski'ynin beyanatı (9/22 Kasım 1917), DVP T. I. vesika No.8 (ss 21-22) (Matbu eserde Trotksiy'nin adı konmamıştır, çünkü Stalin zamanında "Trotskiy"nin adını anmak ve basmak yasaktı).

bir bahriye neferi ve gür sakallı **yaşlıca bir mujik-köylü idi. Bunların heyete katılmaları Bolşevik İhtilâlinin icabı vc gösteriş tarafı idi; Bolşevik İhtilâli "işçiler ve köylüler" adına yapılmış değil mi idi? İşte bu zümrelerin de barış müzakerelerinde temsil edilmesi gerekiyordu.**

Hele bu köylü "murahhasın" nasıl seçildiğine ait çok eğlendirici bazı kayıtlar muhafaza edilmiştir.[1] Yukarda adları geçen "aydın" İhtilâlciler tayin edildikten, ve alelacele bir nefer, bahriyeli ve bir işçi de bu heyete katıldıktan sonra, heyet Brest-Litovsk'a gitmek üzere Petrograd'da otomobil ile Varşova İstasyonuna doğru yol alırken, bir de bir "köylü mümessili"nin bulunmadığının farkına varılır. Geri dönüp Lenin'den bir "mujik" istemek için vakit yoktur. Bunun üzerine, yaşlıca bir köylünün, omuzundaki çuvalı ile gittiği görülür. Otomobil durdurularak bu mujik arabaya alınır vc... "murahhas" olabileceği kanaatına varılır. Bu suretle Sovyet murahhas heyetine Rus "halkı"nın mümessilleri de katılmış oldular. Bu "murahhas"-ların müzakereler esnasında tamamiyle passif bir rol oynadıkları, kimse tarafından ciddiye alınmadıkları aşikârdır; fakat "ihtilâlci etiket" icabı bunlara protokole göre yer verilmesi icabetmiştir. Hele bir ziyafet münasebetiyle buna nasıl riayet edildiğini az sonra göreceğiz.

20 Arahk (1917) akşamı, Alman Ordugâhı Başkumandanı Ba- varya Prensi Leopold tarafından, Brest-Litovska gelen murahhaslara büyük bir ziyafet (akşam yemeği) verilmişti. Bu ziyafette, Sovyet murahhasları, işçi, nefer, bahriye neferi ve mujik, Alman Generalleri, Türk Paşaları ile yan yana oturtulmuşlardı; halbuki Sovyet heyetine askerî müşavir sıfatıyla katılan Rus Amirali Altvatcr General Samoylo ve Albay Fokke, ikinci odada, heyetin küçük rütbeli kimselerinin yanına oturtulmuşlardı. Ziyafet esnasında Rus işçisi neferi ve bahriyelisinin çok sıkıldıkları, çatal, bıçak, bardakları nasıl ve ne zaman kullanmak hususunda şaşırdıkları anlatılmakta, fakat "gür sakallı" köylü-mujiğin, bir kaç kadeh şaraptan sonra, tamamiyle açıldığı, neşe içinde boyuna şarap kadehlerini yuvarladığı, şapur şupur yediği ve zır-zurna sarhoş olmakla beraber, "kızıl delege"lik

1 Brest-Litovsk barış müzakerelerine ait resmî Sovyet neşriyatı 1920 çıkmıştır; Alman, Avusturya-Masaristan ve Türk Devlet Arşivlerinde de buna ait çok ça malzeme mevcuttur. Bundan başka Amerikan Devlet Arşivinde de birçok vesika bulunuyor. Bunlara iat Brest-Litovsk'in Brest-Litovsk, J. Wheeler-Bennett, *The forgotten Peace* (London 1938, yeni tabı 1963) adlı eserde malzeme ve bibliyografya gösterilmiştir.

2 Tafsilat: J. YV'heeler-Bennett, *Bresi- Lilovsk,* p. 86 ve 113/14.

sıfatını da pek fazla zedelemediği de bildirilmektedir. ^Yazarların birine göre, bu köylü "murahhas" artık köyüne döndükten sonra kim bilir neler anlatacaktı.

İşte bu heyet ve bu hava içinde müzakerelere başlanmıştı. Joffe, müzakerelere esas olarak Sovyet tezinin, yani "ilhaksız, tazminatsız barış" ve "Milletlere Oto-determinasyon" (auto-determi- nation) prensiplerinin tatbikini istedi. Bu esasların İngiltere ve Fransa tarafından da kabulü şartiyle, Almanlar buna muvafakat ettiler. Fakat buna Antanta Devletlerinin muvafakatlarını almak imkânsızlığı karşısında, Sovyet heyeti hiç bir şey yapacak durumda değildi. Bu prensipler üzerinde müzakereler bir kaç gün devam etti. Joffe ve arkadaşları kendi görüşlerini Almanlara ve Müttefiklerine kabul ettirmek maksadıyla boyuna nutuklar çekmekte idiler; fakat karşıdakiler buna bir türlü yanaşmak istemediler. Joffe'nin bu tarzdaki "İhtilâlci" nutuklarından bıkan Almanlar, nihayet kendi görüşlerini, hususî olarak, General Hoffman vasıtasiyle Joffeye açıkladılar, ve Baltık eyaletlerinden sayılan Livonya, Kurlânda ile işgal altındaki Lehistan'ın Almanlar tarafından tahliye edilemiyeceğini anlattılar; galiba Almanların barış şartları bir harita üzerindeki bir çizgi ile dahi gösterilmişti. Yani Almanlar "İlhaksız" barış şartlarını asla kabul etmiyeceklerdi. Dolayısiyle "Alman askerî işgali altındaki Lehistan ahalisi, Litvanyalılar ve Kurlândiyeliler, Almanlarla anlaşmak suretiyle, kendi mukadderatlarını kendileri tesbit edeceklerdi". Bu talep, haddi zatında hiç de ağır bir şart sayılamazdı. Bir kere Rusya fiilen mağlup bir durumda idi ve bura ahalisi de aslen Rus değildi. Fakat bu şartlar Sovyet heyeti üzerine bir şok tesiri yaptı ve 1914 yılı sınırlarını elde etmek hayallerini bir anda yıkıverdi.

Sovyet murahhas heyeti üyeleri bu Alman teklifi karşısında şaşırıp kalmışlardı. Onlar, "demokratik ve âdil barış"ı, Rusya'nın 1914 yılındaki hudutlarını iade etmek şeklinde telâkki etmekte, yani Rusya'nın bu Harpten hiç bir arazi kaybetmesine muvafakat etmemekte idiler. İşte Almanların bu tutumu karşısında, hükümetine izahat vermek üzere Kamenev Petrograd'a hareket etti.

Kamenev, 31 Aralık 1917 tarihinde Petrograd Sovyetleri ve Bolşevik Partisi Merkez Komitesinin müşterek oturumuna, müzakerelerin gidişatı ve neticesi hakkında ve Alman tekliflerine ait uzun boylu izahatta bulundu. Bunu müteakip yapılan müzakereler sonunda, Almanlarla barış konuşmalarının Stockholm'e nakli hususunda Almanlara bir teklif yapılması kararlaştırıldı. Güya bununla

"Almanların aşırı talepleri, Alman amele ve sosyalist mahfillerine duyurulacaktı"; onlar da kendi hükümetlerine baskı ve tesir yapacaklar ve Sovyet Rusya'dan ağır taleplerde bulunmağa imkân vermiyecek- lerdi. Bir de, Almanlarla müzakereye gönderilen heyete dış işleri komiseri Leon Trotskiy'nin

1 Bu meşhur "lhtilalci"nin daha önceki faaliyetleri, bir ara Alman Sosyalist-Demokrat Partisinden koğulması, ve hattâ Dresden'deki "saat hırsızlığı" yüzünden hapise atıldığına ait bazı enteresan kayıtlar, Avusturya polisi tarafından tanzim olunmuş ve Kari Radek'in biyografisine eklenmiştir. VV'ien, Haus-Hof und Staatsarchiv (kısatılması: HHSA) Krieg, Brester Kanzlei, P. A. rot 1078, pp 113-122.

Trotskiy'nin gurubu (Joffe, Kamenev ve Dzerzinski) "Dünya ihtilâline önem vermek ve "ihtilâlci harp yoluna sapmak" taraftarları. Bu müzakere ve münakaşalar esnasında, türlü yollar arandı, her iki gurubu uzlaştıracak orta bir yol bulunmak istendi. Trotskiy, mutad veçhile birkaç defa fikrini değiştirdi; Leııin kendisi de bazen Trotskiy- ye yaklaşır gibi oldu. Mamafih Trotskiy ve taraftarları Almanya'da ihtilâlin çok yakın olduğunu iddia ettikleri halde, Lenin'in bu hususta tam bir kanaat sahibi olmadığı anlaşılıyor. Müzakereler sonunda Trotskiy'yi tatmin edici bir teklif kabul edildi. Buna göre: Almanlarla müzakerelerde mümkün mertebe oyalama taktiği kullanılacak ve aym zamanda Almanya'da ihtilâlin çıkması için gayret sarfedilecekti. Trotskiy bu yoldaki talimatla Brest-Litovsk'a hareket etti.

Müzakerelere, 30 Ocak 1918 tarihinde (ve o sıralarda Brest- Litovsk'ta bulunan) Sadrazam Talât Paşa'mn riyasetinde başlanınca, Trotskiy yeniden eski görüşlerini tekrarlamağa ve ihtilâlci nutuklar çekmeğe başladı. Fakat Almanlar ve müttefiklerine bunların hiçbir tesiri görülmedi. Diğer yandan 8 Şubat tarihinde Almanya (ve müttefikleri) ile Ukrayna "Rada"sı arasında tam bir anlaşmaya varılmış ve anlaşmalar imzalanmıştı. Bu suretle Ukrayna'nın istiklâli tamnm.ş ve Rusya'dan ayrı düşmesi tasdik edilmişti. Bu durum Sovyet heyeti üzerine büyük bir tesir yaptı ve artık Brest-Litovsk'ta Sovyetlerin diledikleri esaslar üzerinde müzakereler yapılamıyacağını da ortaya koymuştu.

Brest-Litovsk Barış Müzakereleri 10 Şubat 1918 tarihindeki oturumda Trotskiy'nin dramatik bir çıkışı ile son buldu. Trotskiy, Sovyet heyeti adına, karşı taraf murahhaslarına hitaben şu beyanatı okudu:

> **"Arazi ilhakına dayanan bir barış muahedesini imzalamayı reddederken, Rusya'nın (kendi tarafından) Almanya, Avusturya-Macaristan, Türkiye ve Bulgaristan ile harp halinin sona ermiş olduğunu, Rus Federatif Cumhuriyetinin "Halk Komiserleri Sovyeti" adına bizimle harp halinde bulunan hükümetler ve milletlerinin, bizimle müttefik ve tarafsız memleketlerin hükümet ve milletlerinin bilgisine işbu surette arz ve be- yanederim".[1]**

1 *Mimıye peregovorı v Brest-Lılovske* (Brest-Litovsk'ta barış müzakereleri] Sovyet Dışişleri Komiserliğinin resmî neşriyatı. (Moskva 1920) I, 207-208; *Proceedings of the Brest-Li- tovsk Peace-Conference* (U. S. A. State Department, Washington D. C.) pp. 172-173; J. Whee- ler-Bennett, *Brest-Litovsk*, p. 227.

Trotskiy'nin bu beyanatı: "Siz ne yaparsanız yapınız, bizde harp bitmiştir; biz sizin talepleriniz karşısında harp yapmıyacağız, fakat sulh da akdetmiyeceğiz"[1] demekti. Trotskiy'nin bu beyanatı karşısında Almanların epey şaşırdıkları "nl aşılıyor. Zira her iki tarafın iyi niyetlerle yaptıkları diplomatik müzakerelerde böyle bir teklif ve hareket beklenemezdi ve usulden de değildi. Trotskiy, diplomatik müzakerelerde dahi bir "ihtilâl" yapmak istemişti. Fakat işin esasında Sovyetler tarafından hiçbir hüsnüniyet yoktu ve bu müzakereler zoraki yapılmakta ve ancak Alman askerî baskısının icaplarından sayılmakta idi; barış akdedilse dahi bunun ahkâmının ilk fırsatta bozulacağına hükmedilmekte idi. Trotskiy'nin bu beyanatı üzerine General Hoffman'ın sadece "Uner- hört" (hiç duyulmamış bir şey) diye mukabeleden başka bir söz sarfet- mediği biliniyor.[2] Almanların bu şaşkın halleri Sovyet murahhasları tarafından adetâ bir zafer gibi telâkki edilmiş ve hattâ "Izvestia" gazetesinde bu yollu bir yazı dahi çıkmıştı. Fakat durumun hiç de Sovyetler için bir zafer olmadığı, Almanların kendi isteklerini silâh gücü ile kabul ettirmeğe azimli oldukları kısa bir zamanda anlaşılmıştı. Trotskiy, Brest-Litovsk'ta birkaç kişiyi bırakarak hemen o gün, yani 10 Şubatta Petrograd'a gitmek üzere yola çıktı. Müzakereler de bu suretle kesilmiş oldu.

Alman Kumandanlığı, 17 Şubat (1918) tarihinde, Ruslara tarru- za geçeceklerini bildirdiler. Bu haber Petrograd'da sonsuz bir heyecan ve endişe uyandırdı. Durum hakikaten çok nazik ve tehlikeli idi: Ordusuz, güçsüz bir Sovyet Rusya, muazzam Alman askerî kudretinin tehdidi altında bulunuyordu. Sovyet rejimi ve Bolşevik-Komünist tahakkümünün ortadan kalkma tehlikesi apaçık meydanda idi.

Durumu müzakere etmek üzere toplantıya çağrılan Bolşevik Partisi merkezinde 19 Şubat (1918) günü hararetli tartışmalar oldu. Lenin her ne pahasına olursa olsun, Almanların isteğini kabule taraftardı. Bu yapılmadığı takdirde, Lenin'e göre, Bolşevik İhtilâlinin bütün kazançları yok olacaktı. Stalin ve Zinovyev de aynı fikirde idiler. Mamafih Stalin bir defasında Lenin'e karşı gelmiş ve Almanların taarruzundan bir netice çıkmayacağım iddia etmişti. Mamafih tekrar Lenin'i desteklemişti. Trotskiy ve Bukharin, Joffe, Radek, Kamenev ise bu görüşü kabul etmiyorlar, Alman taarruzunun neticesiz kalacağım söylüyorlardı. Halbuki Alman taarruzu süratle gelişti,

1 JAVheeler-Bennett, *Brest-Litovsk,* p. 227/28.

2 J.Wheeler-Bennett, *Brest-Litovsk,* p. 227.

Pskov ve hattâ Petrograd istikâmetine yöneltilmiş gibiydi. Ukrayna'da Almanlar sür'atle ilerliyorlardı.

Lenin meselenin arzu ettiği şekilde halli için bazı tekliflerde bulundu; fakat ilk önce, reye geçildiği zaman kaybetti. Hattâ Lenin, işgal ettiği sorumlu mevkilerden istifa ile tehdit etti. Almanların işi ciddiye aldıklarında şüphe kalmayınca, bu defa Trotskiy fikrinden vazgeçerek Lenin'e karşı açıkça vaziyet almaktan çekindi. Nihayet Lenin'in teklifi üzerine Almanlarla derhal barış akdi teklifi kabul edildi. Bu hususta Alman kumandanlığına bir tel çekildi. Mamafih Almanlar buna cevap vermekte acele etmediler. Çünkü askerî hareket başlamışken bazı önemli stratejik mevkileri ele geçirmek istiyorlardı. 23 Şubat tarihinde Almanlardan alınan muvafakat cevabında yeni Alman talepleri de vardı; bu eskisinden çok farklı olup, bu defa Livonya ve Estonya'nın da Ruslar tarafından terki isteniyordu. Sovyet hükümetinin bu Alman talebini kabul etmekten başka yapacağı birşey yoktu.

O günlerde durum hakikaten Sovyetler için çok nazik bir hal almıştı. Zaten 21 Şubat günü Sovyet Hükümeti "Vatanın tehlikede olduğunu" ilân etmiş ve eli silâh tutan herkesi Almanlara karşı mukavemete davet etmişti. Aynı zamanda, artık çözülmüş bitmiş olan eski Çar Ordusu yerine yeni bir ordu teşkili de zaruret halini almıştı. Bu işe Harbiye Komiserliğine getirilen Leon Trotskiy memur edildi. Dolayısiyle 23 Şubat günü "Kızıl Ordu"nun ilk birlikleri teşkil edildi; işte o gün, yani 23 Şubat, Sovyet Rusya'mn "Kızıl Ordu" günü olarak kabul edilmiş ve her yıl bu günün kutlanması yapılmağa başlanmıştır.

Alman tehlikesinin başka bir tepkisi de: Sovyet başkentinin Petrograd'dan Moskova'ya nakli oldu. Şubat sonlarından itibaren Devlet daireleri, Sovnarkom ve Parti Merkezi Moskova'ya taşınmağa başlandı. Az sonra Moskova Kızıl Rusya'nın Kızıl Başkenti oldu ve Kremlin de Parti ve Devlet idaresinin merkezi haline getirildi.

Bu defa Brest-Litovsk'a gönderilen Sovyet heyetinin başında Sokol'nikov bulunuyordu. Diğer üyeleri G. Petrovskiy, Dışişleri Komiseri Muavini Çiçerin ve Karahan idiler. Çiçerin bu suretle, ilk defa aktif bir diplomatik görev yapmak imkânını bulmuştu; müzakereler esnasında arka plânda kalmakla beraber, kendisinin yine de mühim rol oynadığı anlaşılıyor. Çiçerin'in Türk murahhasları (Hakkı Paşa ve Zeki Paşa) ile ilk teması bu suretle Brest-Litovski'ta vuku- bulmuştur.

27 Şubat'ta başlanan müzakereler sür'atle ilerledi. Sovyet murahhasları artık hiçbir teklif ve şarta itiraz etmiyorlardı. İhtilâlci nutuklar da çekilmedi. Almanlar tarafından tesbit edilen ve 23 Şubat (ültimatom) una göre çizilen yeni "hat" clduğu gibi kabul edildi. Buna göre Riga ve Vilno şehirleri de Almanlar tarafında kalıyor ve Brest-Litovsk'a doğru bir hat uzanıyordu. Livonya ve Estonya ahalisine de kendi mukadderatlarını kendilerinin tayini hakkı tanınıyordu. Türkiye için de, bazı ihtirazî kayıtlarla 1877-78 sınırı tanınıyordu.

Müzakereler sona erince barış metni hazırlandı. Sovyet murahhasları bu barışın bir "dikta" olduğunu belirtmek için metni okumayı bile reddettiler ve heyetin başkanı Sokol'nikov, bu muahedenin zor altında (force majeure) yapılmış olduğundan ötürü resmen protestoda bulunduktan sonra,' nihayet 3 Mart 1918 tarihinde bu muahede imzalandı.[2]

Brest-Litovsk Barışı'nın cn mühim ahkâmı arasında, Sovyetlerin Ukrayna'nın istiklâlini ve tamamiyetini tanıması ve buradan Kızıl kıtaları çekmesi, Ukrayna'da Bolşevik propagandası yapmaması gibi Rusya için büyük bir kayıp teşkil eden maddeler vardı. Sonra, bütün Baltık eyaletleri de Rusya'nın tahakkümünden çıkmakta ve ora ahalisine, Letonya, Litvanya ve Estonya'lılara millî bir devlet kurmak hak ve imkânları sağlanmakta idi. Brest-Litovsk Barışı ile, bir kere "Türk Ermenistan'ında bir Ermeni devleti kurmak artık bahis mevzuu değildi; bilâkis "Elviye-i selâse"nin, yani Kars, Batum ve Ardahan sancaklarının Anavatana-Türkiye'ye ilhakını sağlıyacak maddeler konmuştu. Mamafih bu kazanç, az sonra görüleceği üzere, Brest-Litovsk müzakerelerinin en son safhasında elde edilebilmişti.

Barışın imzasından sonra Alman taarruzu durmuş ve Sovyet Rusya üzerine çöken büyük tehlike de bertaraf edilmişti. Bu suretle Brest-Litovsk Barışı Rusya'da Sovyet rejimi ve Komünist Partisinin tahakkümünün devamı ve rejimin sağlamlaştırılmasma imkân vermiş oldu - Brest-Litovsk'ta Barışın imzalanması üzerine Moskova- daki Sovyet hükümeti, Kazan'daki Türk-Tatar millî teşkilatını da

1 *Mimıye peregovorı v Brest-Litovske,* T. I. ss 229-231; *Proceedings* ... pp. 185-187; DVP. T. I. vesika No. 77 (ss 117-118).

2 E.Carr, *The Bolshevik Reıolution,* p. 41; J.Wheeler-Bennett, *Brest-Litovsk,* p. 219. Metin: (Beş dilde yazılan metin (Türkçe, Almanca, Rusça, Bulgarca ve Macarca) Başbakanlık Arşivinde, Muahedeler kısmında mahfuzdur. Rusça metin: DVP. T. I. vesika 78 (ss 119-124); İngilizcesi: J. \Vheeler, *Brest-Litovsk,* Appendix V. pp. 403-108.

ğıtmak ve Kazan'da Sovyet idaresini kurmak için, Bir mikdar askerî kuvvet (300 bahriyeli) göndermek imkanım bulmuştu. Almanlarla anlaşma yapılmadığı takdirde, Moskovadan Kazan'a "Kızıl kuvvtler" gödermek şöyle dursun, Kazan'da mevcut "Kızıl kuvvetler"in Mosko- vaya celbi gerekecekti. Bu surette idil boyunda, Kazan Türkleri ilinde Sovyet rejiminin kurulmasında dolayısiyle Brest-Litovsk barışının tesiri olmuştur. Nitekim Moşkova'dan gelen Kızıl bahriyeli lerin yardımı ile, Kızıllar, 28 Mart 1918 tarihinde "Bulak ardı Cumhuriyeti" diye adlandırılan Milliyetçi Türk-Tatar teşkilâtını dağıtmaya muvaffak oldular.

Brest-Litovsk Barış ahkâmının devamı ise, tabiatiyle Almanya'nın Antanta Devletleri'ne karşı harbi kazanıp kazanamıyacağına bağlı idi. Rusya ile barışın akdi Almanlara birçok ekonomik menfa- atlar temin ettiği gibi, Doğu cephesindeki kuvvetlerin büyük bir kısmını Batı cephesine nakle imkân vermek suretiyle, mühim menfaatler de sağladı. Bu yeni şartlar içinde, 1918 yılı Mart başlarında, harbin kat'î sonucu hakkında kat'î bir hüküm vermek henüz erkendi.

Yukarda görüldüğü veçhile, Almanya ile önce mütareke ve sonra barış müzakereleri yapılması vc bilhassa Almanların (Rus telâkkisine göre) "sert barış şartları" öne sürmeleri, Sovyet hükümet makamları ve Parti üst kademelerinde büyük bir fikir ayrılığını ortaya koymuştu. Trotskiy, Bukharin, Dzerzinski, Radek, Kamenev'den başka birçok komünist ileri gelenleri ve onları destekleyen kalabalık Komünist üye Lenin'in "Almanlarla hemen sulh akdetmek" siyasetini tasvip etmek istememişlerdi. Lenin'in bu tutumuna karşı Rusya'mn her tarafından ve bazan en yüksek Komünist teşkilâtlarından, asker ve ameleden Brest-Litovsk Muahedesini tasvip etmeyen, barış şartlarını protesto eden birçok telgraf Kremlin'e gelmişti. Bu telgraf ve yazıların çokluğuna bakılırsa, Rus halkı, Sovyet makamları, Komünistlerin birçoğu Brest-Litovsk barışı'nı kabul etmek istemiyordu. Halbuki Lenin'in görüşü tamamiyle buna aykırı idi ve mevcut şartlar içinde mutlaka bu barışın tasdiki lâzım geldiği merkezinde idi.

Mart 1918 tarihinde imzalanan Brest-Litovsk Barışı'nın tasdiki meselesini görüşmek üzere, VII. Parti Kongresi toplantıya çağırıldı. Mesele 6 Mart (1918) günü konuşuldu. Muhalefet edenler, yine eskisi gibi yukarıda zikredilen argümanları tekrarladılar. Bu münasebetle yeniden hararetli münakaşalar oldu. Mamafih, artık ihtilâlin ilk haftalarında hüküm süren muzafferâne yürüyüş havası epey tavsamıştı; sert realitelerin ancak pek katı çalışmak ve silâh-

lanmakla karşılanabileceği anlaşılmıştı; dolayısiyle itidal taraftarlarının sesleri gittikçe yükselmekte idi. Muhaliflerin başında yine Trotskiy bulunmakla beraber, o açıkça Lenin'e karşı gelmek istemiyordu. Nitekim reyini kullanırken Lenin'e karşı gelmekten çekindi. Lenin'in "Barış Muahedesini Tasdik" teklifi ise, Parti Merkez Komitesince 9 a karşı 28 reyle kabul edildi.

Bu netice üzerine, Muahedenin tasdikini görüşmek üzere toplantıya çağırılmış olan IV. Bütün Rusya Sovyetleri Kongresine barışın tasdiki meselesi sunuldu. 16 Mart 1918 tarihindeki oturumda bu madde görüşülürken, tekrar lehte ve aleyhte hararetli konuşmalar oldu. Lenin kendi görüşünü savunurken uzun ve ikna edici bir nutuk söyledi. Karşı gelenlerden bu görüşleri aynı kuvvetle cerhedecek kimse çıkmadı; oylama neticesinde, barışın tasdiki 784 lehte ve 261 aleyhte olmak üzere kabul edildi. Bu suretle, Lenin en mühim bir meselede yeni bir zafer kazanmış oldu.

Brest-Litovsk Barışı münasebetiyle öne sürülen ve varılan neticeler, Sovyet dış siyaseti bakımından bazı yeni fenomenlerin ortaya konması itibariyle de önemlidir. Sovyet rejiminin dayandığı iddia edilen marksizm akidesince, esas prensip: Bütün kapitalist rejimler ve devletler Marksist bir devlet için aynı derecede düşman idiler. Bu devletlerden herhangi birisiyle "ayrı bir barış" akdedilemezdi. Halbuki Brest-Litovsk Barışı, kapitalist devletlerden biri veya birkaçı ile "ayrı barış" (separate peace) akdinin mümkün ve hattâ Sovyet menfaatları bakımından zarurî olduğu hakikatini ortaya koymuştu. Bu prensip az sonra Sovyetlerin dış siyasetlerinde mühim bir unsur olarak yer almış ve sık sık tatbik edilegelmiştir.

Ne Almanya, ne Sovyet Rusya Brest-Litovsk Barışı şartlarını tam olarak tatbik edemediler. Barışın akdinden hemen sonra bunun birçok ahkâmı bozulmağa başlandı. Ruslar, bilhassa propagandanın yasak edilmesi şartlarına asla riayet etmediler; aynı veçhile silâhlı kıtaların da terhisleri lâzımken, yapmadılar. Almanya, Batıda giriştiği son muazzam taarruz-yüzünden, Doğu'da Ruslara karşı gerekli kuvvetleri bulunduracak bir halde değildi; dolayısiyle Sovyetler üzerinde baskı yampakiçin gerekli kuvveti yoktu. Nihayet 1918 Kasım ayında Almanya mağlup oldu. Bunun üzerine Brest-Litovsk Barışı Sovyet Hükümeti tarafından hemen hükümsüz ilân edildi. Türkiye- nin Ekim sonundaki mağlubiyeti üzerine Brest-Litovsk Barışının Kafkas sınırına taallûk eden maddeleri de ortadan kalktı. Bu suretle "Brest-Litovsk Barışı" ahkâmı ancak 8 ay gibi kısa bir zaman için

tatbik edilebilmişti. Mamafih bu kısa zaman içinde, bilhassa Türkiye bakımından, bu barışın büyük tepkileri olmuş, Türk kıtalarım Bakû-ya ve hattâ Dağıstan'a kadar ilerleten olaylar cereyan etmiştir. "El-viye-i selâse"nin yeniden Anavatana kavuşması ise, buraların ilerisi için, Türkiye sınırları içinde kalmasını hazırlamak itibariyle çok bü-yük bir önemi haizdir. Dolayısiyle "Brest-Litovsk Barışı" Türkiye'nin diplomasi tarihinde büyük bir başarı oldu. Türkiye'nin yeniden kurulduğu zamanda Brest - Litovsk Barışının dolaysıyle tepkileri olması itibariyle de çok mühimdir.

Brest-Litovsk't a Türk-Sovyet müzakereleri

Sovyet hükümeti tarafından İhtilâlin hemen ertesi günü dünyaya yayılan "barış dekreti" nin bir diplomatik müracaattan ziyade bir "İhtilâl Beyannamesi" olduğu aşikârdı. Mamafih ilgili devletler ve bilhassa Türkiye bu "dekret" üzerinde durmuşlar ve Sovyederin hemen barış akdine girişmek istediklerine vâkıf olmuşlardı. Sovyet hükümeti bu "Barış dekret"inde "ilhaksız, tazminatsız, âdil ve demokratik bir barış" akdi için en az üç aylık bir mütarekenin akdini derhal teklif ve talep ediyordu. Sovyetlerin bu tarz teklif ve müracaatları hiçbir devlet tarafından "resmî bir müracaat" sayılamayacağından, muameleye konamazdı. Gerek "Dörtlü İttifak" devletleri ve gerek İtilâf (Antanta) devletleri, Sovyetlerin bu barış dckretini ciddiye almamışlardı. Mamafih bu "beyanname" Rusya'da iktidarı ele geçiren yeni hükümetin "harp ve sulh" hakkındaki görüşünün ne olduğunu açıklamak itibariyle önemli idi. Zaten Lenin ve etrafındakiler iktidarı ele almadan önce de bu husustaki görüşlerini açıkça ifade etmişlerdi; fakat bu defa Lenin ve maiyetindekiler Rusya hükümeti adına konuşuyorlardı. Kerenskiy hükümetinin hilâfına olarak, başında Lenin'in durduğu Maksimalistler (Bolşevikler için bu tabir Batı'da ve Türkiye'de sık sık kullanılmakta idi) hükümeti, "harbin hemen durdurulması, hiçbir devlet herhangi bir arazi ilhakı yapmaksızın ve harp tazminatı talep etmeksizin" barışın derhal akdini talep etmekte idi. Bu beyanname aynı zamanda Rusların artık harbe devam etmek istemediklerinin de açık bir ifadesi idi.

Diğer hükümetler gibi bu "Barış dekreti"nden Türkiye hükümeti de, gayri resmî olarak, muttali olmuştu. Bu hususta resmen her hangi bir mütalâa veya bir işlem yapılması mümkün olmamakla beraber, bu Sovyet-Rus istekleri ve görüşlerinin Türk devlet adamla

rını fazlasiyle memnun ettiği muhakkaktı. Çünkü Türkiye'de artık herkes harpten bıkmış, Ruslara ve İngilizlere bu kadar arazi kaybedilmiş, ekonomik çöküntü şiddetle kendini belli etmişti. Bu durum karşısında Rus Maksimalistlerinin "ilhaksız ve tazminatsız bir barış akdi" talepleri, Türkiye'nin işine elbette gelmekte ve en ehven şartlarla Rusya ile bir sulh akdi imkâmm vermekte idi. Türk hü'ümeti, zaten 1917 Rus îhtilâli'nin başındanberi böyle bir am dört gözle beklemekte idi. Nihayet böyle bir an gelmiş bulunuyordu. Tabiatiyle Sovyetlerin bu yoldaki müracaatları Türk umumî efkârınca sempati ile karşılandı. Ancak bu devirdeki şiddetli sansür icabı bu yoldaki haberler Türk matbuatına çok geç ulaşmıştı. Buna ait ilk yazı "Vakit" gazetesinin 24 Arahk (1917) tarihinde çıktı. Diğer yandan, Hariciye mahfillerince Berlin, Viyana ve bilhassa Stockholm elçiliklerince bu "Barış dekreti", oralarda çıkan gazeteler vasıtasiyle hemen öğrenilmiş, İstanbul'a, Hariciye Nazırı Ahmed Nesimî Bey'e bildirilmişti. Aym zamanda Talât ve Enver Paşa'ların da bundan hemen haberdar edildikleri muhakkaktır. Bu durum karşısında Ruslarla akdedilecek barışın hazırlıklarına girişilmesi icap ediyordu.

İstanbul'da Osmanlı Hariciye Nezaretinde bu husustaki ilk görüşmeler'in Avusturya hükümetinden gelen tekliflerle ilgili olduğu anlaşılıyor. Buna başlıca sebep de: Avusturya'da iç düzenin gayet fenalaşmış olması ve harbin bir an evvel sona erdirilmek istenmesi idi. Rusların bu yoldaki müracaatlarından faydalamlarak fırsatın kaçırılmaması isteniyordu; dolayısiyle Avusturya hükümeti bu yolda Almanya ve Türkiye'yi de teşvik etmek arzusunda idi. Mamafih Avusturya'nın İstanbul'daki elçisi Markiz Pallavicini'nin Babıâli- yi buna teşvike lüzum dahi yoktu; Türk ricali barış müzakerelerine başlamağa çoktan arzulu idiler; ancak Türk menfaatlarının lâyıkı ile dikkat nazarına ahnması şarttı. Bu bakımdan Türkiye ile Avusturya hükümetleri arasında görüş farkı olabilirdi. Nitekim öylede oldu.

Avusturya'nın İstanbul'daki elçisi Markiz Pallavicini, hükümetinden aldığı talimat üzere, 12 Kasım (1917) tarihinde (yani mahut barış dekretinin neşrinden ancak dört gün sonra) Hariciye Nazırı Ahmed Nesimî Bey'i ziyaretle uzun bir görüşme yaptı.[1] Konuşma konusu, tabiatiyle, Sovyetlerin "Barış dekreti" ve bu hususta Viyana kabinesinin görüşü idi. Elçinin söylediklerine göre, Avusturya

1 DİA H. U. Dosya No. 98 Hariciye Nazırı Ahmed Nesimî Beyden Berlin B. Elçisi İbrahim Hakkı Paşaya vc Viyana B. Elçisi Hüseyin Hilmi Paşaya. Um. No. 917 (13 Teşr. II. 1333).

Hariciye Nazın Kont Czernin, bu Rus "beyannamesi"nin hayal kabilinden birçok şey ihtiva ettiğinden, gerçekleştirilmesini imkânsız telâkki etmekte idi. Fakat bu "Barış dekret"i şu hakikati de ortaya koymuştu ki, Merkez Devletleri (yani Almanya, Avusturya ve müttefikleri) isabetli bir şekilde hareket eder ve Rusya ile müzakerelere girişirlerse, Rusya'yı İtilâf Devletlerinden ayırıp münferit bir barış akdine sevketmeleri mümkün olacaktı. Bunun içindir ki, müttefikler (Almanya, Avusturya, Türkiye ve Bulgaristan) yeni Rus hükümetinden gelen bu teklifin kabul edildiğine dair mümkün mertebe sür'atle cevap vermeli idiler; bununla itilâf Devletleri müş-kül bir duruma düşürülmüş olacaklardı.

Kont Czernin, bu Sovyet teklifine Türk hükümetince verilecek cevapta şu esasların belirtilmesinin yerinde olacağını sanıyordu:

1. **Türkiye yeni Rus hükümetini tanımaktadır.**
2. **Yeni Rus hükümetinin Rusya'nın iç işlerini idaresinde istediği gibi hareket etmesini de kabul ve tasdik etmektedir. Rusya'nın sınırları içinde yaşayan bütün milletlerin idare tarzlarının kendileri tarafından tanzim edilme hakkını tanımış olduğunu da kaydeder.**
3. **Kanun-u Esasî'nin bahşettiği esaslar dairesinde bizler tarafından da, (yani Türkiye ve müttefikleri) kendimizin tatbik etmekte olduğumuz idare sisteminin karşı tarafça da (yani Sovyetlerce) tanınması ve tasdik edilmesi talep olunmalıdır. (Yani Sovyetlerin, karşı taraftaki hükümet ve idare tarzını değiştirmek yolunda faaliyette bulunmamaları istenmelidir.).**
4. **Yabancı memleketlerin arazisini ilhak etmeksizin ve harp tazminatı ödemeksizin bir Barış yolundaki Rus teklifi kabul edilmelidir.**

Barışın akdini temine yarayacak üç aylık mütareke de makbuldür ve müzakerelere başlamak üzere, tarafsız bir ülkeye mümessiller gönderilmesine de muvafakat edilecektir.[1]

Kont Czernin'in teklif ve tavsiyeleri ciddiye alınmış ve bunlar Talât Paşa, Enver Paşa, Nesimî Bey ve Halil Bey başta olmak üzere kabinede incelenmişti; Avusturya hükümeti tarafından gelen tavsiyelerin Babıâlice de tasvip edildiği anlaşılıyor. Hükümetin bu husustaki görüşleri, Berlin'deki Büyükelçi Hakkı Paşa ile Viyana'daki elçi

I DİA H. U. Dosya No. 98, No. 917.

Hilmi Paşa'ya, 13 Kasım 1333 (1917) tarihinde Ahmet Nesimî Bey tarafından "gayet mahremdir" işaretli birer telgrafla bildirilirken, kendilerinin bu husustaki fikirleri de sorulmuştu. İstanbul'daki Avusturya elçisi Markiz Pallavicini ile Alman elçisi Bernstoff'a da hükümetin bu hususta aldığı kararlar bildirildi. Demek ki, Türk hükümeti de tıpkı Avusturya gibi, Sovyet-Rusya ile hemen müzakerelere girişmeğe hazırdı.

Hariciye Nazırı Nesimî Bey, Berlin'e Hakkı Paşa'ya gönderdiği yazısında: İstanbul'daki Alman elçisi ile bu meseleyi görüştüğünü ve Rusya'yı müttefiklerden ayırmak için zuhur eden bu fırsatın kaçırılmaması gerektiğini ifade etmiş ve Alman hükümetinin bir an evvel Ruslar'la müzakereye girişmesi yolunda Hakkı Paşa'mn da gayret sarfetmesi istenmişti.

Mamafih şu hususlar Babıâli'yi endişeye düşürmekte idi: Şayet İtilâf Devletleri Sovyet hükümetinin mütareke tekliflerini kabul ederlerse, o zaman durum Türkiye ve müttefiklerinin aleyhine olacaktır; çünkü mütareke devam ederken (yani üç ay zarfında) karşı taraf Amerika'dan istedikleri gibi erzak, mühimmat ve asker bile nakletmek imkânını bulacaklardır. Mamafih İtilâf Devletleri bu Sovyet teklifini kabul etseler dahi (mamafih buna fazla ihtimal verilemezdi), o zaman mütareke şartlarının tespitinde muayyen esaslar üzerinde ısrar edilecek, murakebe taleplerinde bulunulacak ve diğer başka müşkilât çıkarılmak suretiyle mütareke maddelerinin tamamiyle ortadan kaldırılması mümkün olacaktı. Mamafih, İtilâf Devletlerinin Sovyetlerin teklif ettikleri esaslar üzerinde bir mütarekeyi kabul etmeleri ihtimali çok zayıftı ve Babıâli'nin bu husustaki endişeleri yersizdi. Bu durum karşısında Türk hükümetinin tasvip edeceği en doğru siyaset: Rusya ile İtilâf Devletleri arasım bozmak ve Rusya ile ayrı bir barış akdetmekti. Zaten bu mesele Berlin'de halledileceğine göre, Hakkı Paşa'nın Alman Hariciyesi ile temas ederek, Alman Hükümeti ve Başkumandanlığının bu baptaki görüşlerinin ne olduğunu öğrenmesi ve bunları en kısa bir zamanda İstanbul'a ulaştırması istenmişti.

Hakkı Paşa, Ahmet Nesimî Bey'in yazısını daha almadan, Alman Hariciyesi ile sıkı bir temasta bulunmuş ve son günlerin gelişmeleri hakkında esash ve etraflı bilgi edinmişti. Hakkı Paşa'nın bu devir Osmanlı-Türk diplomatlarının en seçkin simalarından biri olması hasebiyle, Alman hükümeti nezdinde bütün maharetini kullanacağı aşikârdı. Nitekim Nesimî Bey'in 13 Kasım 1333 (1917)

tarih ve 907 numaralı "gayet mahremdir" işaretli yazısına karşılık, 15 Kasım 1917 tarih ve 962 numaralı "gayet mahremdir" işaretli telgrafı alınmıştı.[1] Bu telgrafta: Rusya ahvali ve Sovyetlerin "barış dekreti", Avusturya Dışişleri Nazırı Czernin'in Babıâli'ce de makbul sayılan tavsiyelerine temas edilmişti. Bir de: Şayet Sovyetler ayrı bir barış yapacaklarsa, Türkiye tarafından öne sürülmesi gereken şartlar da zikredilmişti.

Hakkı Paşa, bu telgrafında, Berlin'deki Alman siyasî mahfillerinde Rusya ve İtalya ahvalinin sulh akdi imkânları bahsini yeniden tazelendirdiğini kaydettikten sonra, "bu hususta fazla ümitlere mahal olmadığınida yazmıştı. Çünkü Rusya'da hal-i hazırda iç harp başlamış bulunuyordu. General Kornilovun ayaklanması bastırıldıktan sonra Kerenskiy duruma hâkim olmuş, fakat şimdi "Maksi- malistler" (yani Bolşevikler) Petersburg'da iktidarı ele geçirmişlerdi. Kerenskiy de güç halle kaçıp kurtulmuş ve şimdi "büyük bir askerî kuvvetle Pcrersburg üzerine yürümüş" ve "bu defa yine galip gelmesi ağlebi ihtimaldir" denerek, Kerenskiy'nin Bolşevikleri bertaraf edeceği kanaati belirtilmişti.[2] Mamafih Hakkı Paşa bu hususlarda tamamiyle yanılmıştı ve her halde, telgrafım gönderirken Rusya'dan alınan eksik malûmata dayanmıştı. Kerenskiy'nin Bolşeviklere krrşı büyük askerî kuvvetler sevkederek galip gelmesine artık imkân ve ihtimal yoktu. Fakat, Hakkı Paşa bir dereceye kadar haklı idi: Onu (ve Almanları) endişeye düşüren cihet, Kerenskiy'nin galip gelmesi ile, Rusların, İtilâf Devletleri sırasında harbe devam etmeleri idi. Şayet "Maksimalistler" iktidarı ellerinde tutabilirlerse, o zaman bir barış akdi için imkânlar artacaktı.

Hakkı Paşa şu hususlara da işaret etmişti: Almanyadaki umumî kanaata göre, Rusya'daki asker ve ahaliye barış arzusu adamakıllı aşılanmış olduğundan, Rus ordusu bir daha faaliyete girişemeyecek, harbe devam etse dahi, ancak zevahiri kurtarmak için yapılacak ve Ruslardan bundan böyle gayrete gelmeleri beklenmeyecekti. Bu teşhis tamamiyle doğru idi. Zaten, "Maksimalistler"in galebe çalmasında işte asker arasında bu barış arzusunun (rusçası: Mir) umumî olması da büyük bir rol oynamıştı.

Berlin büyükelçisi, Sovyetlerin "Barış dekreti" hakkında Alman gazeteleri vasıtasiyle ve Alman Hariciye Nazırı Kühlmann'dan kâfi derecede bilgi edinmişti. Alman Hariciye nazırına göre: Petersburg

1 DİA H. U. Dosya No. 98. Tel. No. 962.
2 DİA H. U. Dosya No. 98. tel. No. 962.

(Petrograd) daki Sosyalist bir hükümetin iktidarda kalabilmesi hayli şüpheli idi. Almanya ve müttefiklerinin barışa - hemen aşina görünmelerinin ise faydadan ziyade zararı dokunabilecekti. Ancak gazetelerde çıkan bir "Beyanname" üzerine Almanya'nın resmî bir işleme başlaması imkânsızdı. Mamafih, şayet Rusya'da barışçı bir hükümet takarrür ederse, yani iktidarı elde tutmakta devam ederse, böyle bir hükümet tarafından yapılacak resmî veya yarı resmî bir arzu üzerine ayrı bir barış akdi için müzakerelere başlamak mümkün olacaktı. Yani, Alman Hükümeti Sovyetlerin istikrar kazanmalarım bekliyor (ve arzu ediyordu); Kühlmanfl, Viyana kabinesinin Sovyetler tarafından yapılan teklif üzerine, barış akdi için tehalük göstermesinin Berlin'de hoş karşılanmadığını da belli etmiş ve bu hususta daha temkinli hareket edilmesi gerektiğini söylemekten de kendini alamamıştı.

Hakkı Paşa'nın kendi kanaaüna göre: Rusya ile ayrı bir barış akdi ihtimali her cihetten artmıştı. Bundan böyle Türkiye tarafından Ruslara sunulacak şartlar şimdiden incelenmeli ve bir karara bağlanmalı idi. Berlin Büyükelçisi Ruslardan şu taleplerde bulunulmasını teklif etmişti:[1]

1. İran'ın istiklâl ve toprak bütünlüğünün tanınması ve Rusların işgal ettikleri yerleri boşaltmaları.
2. Osmanlı arazisinin tahliyesi (yani harpte Rus işgali altına dü şen vilâyetler).
3. Rusya ile arada akdedilmiş olan bütün muahede ve mukavele lerin feshedilmesi ve bu suretle Türk demiryollarına ait kuyut- ların bahis konusu olmaması, (eski) tazminat-ı harbiye bakayasının aranmaması ve "kapitülâsyon" ve eski ücaret muahedelerinden bundan böyle bahsedilmemesi ve yeni esaslar üzerinde adlî ve ticaret anlaşmalarının akdi istenmesi. Boğazlar meseles$_{i;}$ belki de, 4. maddeye ithal edilebilir. Hakkı Paşa'ya göre: Şayet Ruslar bu hususta hiçbir şey demezlerse, bu meselenin Türkiye tarafından ortaya atılmasına lüzum yoktur. Şayet mesele bahis konusu olursa o zaman bu bahsi: Güney-Rusya ve Karadeniz ticaretinin diğer devletlerle harpte bulunduğumuz zamanlarda, suret-i katiyede temini noktasında (yani Rus ticaret gemilerine izin verilmek suretiyle) hasr ve icra etmek lâzımdır. Fakat harp gemilerine, en küçüğüne dahi muhakkak (Babıâli'den) müsaade istenmesi şartı konulmalıdır.

1 DİA H. U. Dosya No. 98.
tel. No. 962.

Hakkı Paşa, Boğazlar meselesindeki görüşünü, vaktiyle İstanbul'da bulunduğu zaman şöyle ifade etmişti: Ya Boğazların kapatılmasını bir Avrupa meselesi addetmek, veya bunun sırf Türkiye'nin hâkimiyeti ile halledeceği bir iç mesele halinde mütalâa etmekti. Birinci şık en emin ve en açık bir yoldu (şahrahdır). Paris ve Berlin muahedelerinin feshine dair notalarda, Boğazlara dair ayrıca mevcut Londra mukavelesinden bahsedilmesinden ötürü, bu cihetin varlığı kabul edilebilir. Bu yolda Boğazların kapatılması işinde, Türkiye'ye hattâ, bugünkü düşmanları arasından (bilhassa İngiltere kasdediliyor) taraftarlar zuhur edebilir. Hakkı Paşa, "hali hazırda ya gelecekte Rusya'nın tazyikine karşı bir çare bulunacaktır" dedikten sonra, Babıâli- nin dikkatini bilhassa şu noktaya çekmişti: "Rusya, bugünkü halde zaafa düşmüş ise de bize karşı daima mehib bir düşmandır ve az vakitte eski şevkefcve iktidarını bulmak ihtimali galiptir".[1] Rusya'nın yıllarca sonra ve tamamiyle başka şartlar içinde, Türkiye için "mehib ve en tehlikeli bir düşman oluverdiğini" hatırlarsak, Hakkı Paşa'nın bu sözlerinin ne kadar yerinde kullanılmış olduğunu tasdik etmemek mümkün değildir.

Boğazların hassaten Türkiye tarafından kapatılması konusu ise, eskidenberi tatbik edilegelen Milletlerarası hukuka aykırı düştüğünden, bunun müdafaası güç olacaktı. Halbuki bu gibi hallerde, büyük devletler dahi güçlük çekmekte olduklarından, Türkiye'nin tek başına buna gücü yetmeyecekti. Hakkı Paşa'ya göre: Hükümetin, şu Rusya ile münferit sulh meselesini ele alması ve şimdiden hazırlanması gerekiyordu. Rusya'ya sunulması icap eden teklifler arasında "Elviye-i selâse" (Kars, Ardahan ve Batum sancakları)nin istenmesine ait Hakkı Paşa tarafından en küçük bir telmihin dahi bulunmayışı ayrıca dikkati çekmektedir. Demek ki, Berlin'deki siyasî ve diplomatik hava, Türkiye'nin Rusya'dan fazla taleplerde bulunmaması merkezinde idi; olsa olsa Rus işgali altındaki 1914 sınırları dahilindeki arazinin geri alınması istenebilirdi; bunun dışında arazi talebi o zaman için gayrı varit görülmekte idi.

Talât ve Enver Paşa'ların, kabine üyeleri ile, Rusya ile ayrı bir barış akdi meselesini galiba, en geç 12 Kasım (1917) tarihinden itibaren, müzakere ettikleri anlaşılıyor. Bu arada Ruslarla hangi esaslar üzerinde barış akdedilmesi gerektiğinin dc bahis mevzuu olduğu muhakkaktır. Yukarda da belirtildiği gibi, Sovyet makamları tarafından 13 (26) Kasım'da Almanlar'la bir mütareke akdi talebi nüs-

1 DİA H. U. Dosya No. 98. tel. No. 962.

bet sonuç vermiş ve 19 Kasım'da (2 Aralık) müzakerelere başlanmış, 21 Kasım'da (4 Aralık) cephenin bir kısmında ateş kesilmişti. Cephenin diğer kesimlerinde ve Rus-Türk cephesinde ise 2(15) Aralık (1917) tarihinde umumî mütareke akdedilmiş ve bu suretle her tarafta ateş kesilmişti.

Alman cephesinde akdedilen mütareke gereğince Brest-Litovsk şehrinde barış müzakerelerine başlanacaktı; dolayısiyle Türk hükümetinin de oraya murahhaslarını yollaması icap ediyordu. Ayrıca, iktisadî meseleler, esirlerin durumu ve bazı diğer konular görüşülmek üzere Petrograd'a dört müttefik devletin murahhasları Ruslar'la bir "Karma komisyon" halinde toplanacaklardı. Brest-Litovsk'taki Barış müzakereleri Türkiye için çok büyük önemi haizdi. Bunun için Sadrazam Talât Paşa bizzat kendisi heyetin başında bulunmak istedi. Müzakerelerin teknik, yani diplomatik cihetleri, tabiî Hariciye Nazırı Ahmed Nesimî Bey veya Berlin'deki büyükelçi İbrahim Hakkı Paşa tarafından yürütülecekti. Heyete, askerî meselelerin mütehassısı olarak Mareşal Ahmed İzzet Paşa ve Berlin'deki askerî ataşe Zeki Paşa katılacaklardı; bir de Karadeniz problemleri de görüşüleceğinden bahriyeden eski "Hamidiye" kumandam sıfatıyle ad kazanan Hüseyin Rauf Bey ve bazı diğer kimseler iştirak edecekti.

Hakkı Paşa ile Zeki Paşa'ya gerekli talimat gönderilmiş ve Alman Hariciyesi ile yakın temasta bulunmaları ve Brest-Litovsk'a gitmeleri bildirilmişti. Ahmed Nesimî Bey, maiyyeti ile birlikte 16 Aralık (1917) tarihinde İstanbul'dan hareket etti. Kendisine Adliye Nazırı Halil Bey vekâlet edecekti. Talât Paşa ise bir müddet sonra Brest-Litovsk'a gidecck, heyete riyaset edecekti.

Kabine üyeleri arasında vc siyasî mahfillerde Ruslarla yapılacak barış ve öne sürülecek talepler hakkında açık bir görüş olmadığı anlaşılıyor. Rus ihtilâlinden sonra rahat bir nefes almak imkânını bulan Türk devlet adamları ve Türk umumî efkârının, en çok Rus işgali altındaki sahamn Rus'lardan kurtarılmasını hedef tuttukları anlaşılıyor. Bu yapıldığı takdirde dahi Rusya ile barış çok başarılı sayılacaktı.

Mamafih, diğer yandan, fırsat zuhur etmişken, Rus işgali altındaki arazinin geri alınmasından başka, daha önceleri Rusların eline düşmüş olan yerleri de, bilhassa "Elviye-i selâse"yi de kurtarmak hevesi belirmiş olmalıdır. Bilhassa Enver Paşa'nın bu hususta önayak olduğu kuvvetle muhtemeldir. Bu suretle, biri "minimum" ve diğeri "maksimum" olmak üzere şartlar iki kısımdan ibaretti. Tabiatiyle

önce asgari talepler öne sürülecekti; çünkü en mühim şey bir an evvel Ruslarla bir barış akdetmekti; bunun için de tâ baştan fazla talepler öne sürerek Rusları kuşkulandırmaktan başka, bir de Almanları da ürkütmemek icap ediyordu. Vakıa Alman elçisi von VVangenheim, harbin başında, "Türkiye'nin hudutlarının genişlemesine Almanya- nın yardım edeceği" taahhüdünde bulunmuştu; fakat böyle bir taahhüt Alman hükümetince resmiyete dökülmüş değildi. Bu suretle Brest-Litovsk Barış müzakerelerine giden heyet "Elviye-i selâse" meselesi hakkında hiçbir talimat almamıştı. Bu yoldaki talebin, müzakerelerin gelişmesi ve Almanların muvafakati alındıktan sonra, müsait bir fırsat zuhur edince ortaya atılmış olması kararlaştırılmıştır. Böyle bir karar galiba, ancak Enver Paşa, Talât Paşa ve Halil Bey'den başka kimseye malûm değildi.

Hükümetçe kabul edilen esaslar hakkında resmî makamlar tarafından fazla bir şey açığa vurulmadı. Hariciye Nazırı Ahmed Nesimî Bey, 6 Arahk 1917 tarihinde Meclis-i Mebusan'da bu mesele ile ilgili beyanatta bulunurken, "Rusya ile iyi komşuluk esaslarını temin edecek bir barış akdedileceğini" söylemiş, fakat Türk taleplerinin mahiyeti hakkında hiçbir ip ucu vermemişti. Nesimî Bey ile birlikte Brest-Litovsk'a gidecek heyete verilen talimatnamenin pek sarih olmadığı anlaşılıyor ve şu maddeleri ihtiva etmesi mümkün bulunuyordu.

1. Ruslar tarafından işgal altında tutulan yerlerin hemen boşal tılması talebi.
2. Kapitülâsyonların kaldırılması meselesinin halli.
3. Rus murahhasları, şayet Boğazlar meselesini bahis konusu ede cek olurlarsa, dörtlü ittifak defletleri delegeleri ile bu mesele önce görüşülmelidir, fakat kat'î bir şekile bağlanmamalıdır.
4. Türkiye, Rusya'dan hiçbir arazi ilhakı talebinde bulunmayacaktır; mamafih böyle bir talep (Türkiye'nin) müttefikleri tarafından yapılsın.'

Buraya nakledilen maddeler, Hariciye Nazırı Vekili Halil Bey tarafından Avusturya elçisi Pallavicini'ye bildirilmişti. Pallavicini de, Halil Bey'e, Almanya ve Avusturya'nın Rusya'dan zor altında arazi talebinde bulunmayacaklarını söylemiş ve harp durumunda

1 Istanbuldaki Avusturya-Macaristan elçisi Markiz Pallavicini'den (Hariciye Nazırı) Kont Czemin'e 18 Dez. 1917. Haus-Hof und Staatsarchiv (HHSA) (VVien) Brester Kanz-lei. No. 1080.

(yani harbi gösteren haritada) Türkiye ile Almanya ve Avusturya arasında fark olduğuna (yani Türkiye arazisinin geniş ölçüde düşman tarafından istilâ edildiğine) dikkat nazarını çekmişti. Yani Pallavi- cini Türklerin Rus'lardan fazla bir talepte bulunmamaları icap ettiğini söylemek istemişti. Halil Bey ise böyle bir durumu kabul etmeyeceği karşılığını vermiş ve vaktiyle, Hariciye Nazın iken öne sürdüğü tezini tekrarlamıştı: Halil Bey'e göre, bu harp hep birlikte yapılan bir bütün olması hasebiyle (müttefiklerden birinin) arazi kazancı temin ettiği takdirde, aynı esasın Türkiye'ye de tatbik edilmesi şarttı.

Pallavicini'ye göre, Halil Bey bunu söylerken, Rusya'dan ziyade Romanya'yı kasdetmişti; çünkü Bulgaristan, mütarekede tesbit ve vâdedilenden fazla arazi kazanırsa, meselâ Dobruca veya Kavala'yı alırsa, Türkiye'nin başka bir yönden mükâfatlandırılması gerekmekte idi. Markiz Pallavicini Halil Bey'le bu hususta münakaşaya girişmekten çekinmiş, fakat şu anda, yani 1917 yılı Aralık ortalarında, en önemli meselenin Rusya ile bir an önce barış akdetmek olduğunu ve bunun Türkiye için en önemli bir mesele olduğunu ve diğer bütün mülâhazaların bir yana itilmesi gerektiğini bilhassa belirtmek istemişti.[1] Yani, Avusturya elçisi, Türk hükümetince, Rusya'dan fazla taleplerde bulunulmamasım tavsiye ediyordu. Mamafih, yukarıda görüldüğü veçhile Ahmed Nesimî Bey'e verilen "talimatname" de fazla birşey yoktu; hattâ "Elviye-i selâse"nin geri alınması hakkında en küçük bir ima dahi bulunmuyordu. Diğer yandan, her halde Nesimî Bey'e şifahî olarak bu hususta bazı talimat verilmiş olması mümkündür; yani fırsat zuhur ederse bu üç sancağın da anavatana ilhakı talep edilecekti.

Türk hükümeti, her halde, Elviye-i selâse'yi Ruslardan talep edeceğini gizli tutmakta idi. Şöyle ki, Pallavicini, 22 Aralık (1917) tarihinde Sadrazam Talât Paşa ile görüştüğü zaman, Türkiye'nin Rusya'dan isteyeceği esas maddenin "Rusların işgali altındaki sahanın Türkiye'ye geri verilmesi olduğunu" belirtmişti.[2] Pallavicini de buna karşılık kendi (yani elçinin) fikrince, hali hazırda en mühim

1 Pallaviciniden Czemin'e, 18 Dez. W17. HHSA Brester Kanzlei No. 1080: leh vvollte mich in keine Diskussion einlassen über diesefür hiesige Mentailtât characteristischen Auslassungen und çrvviederte nur mit dem grössten Nachdrucke, dass es jetzt Hautpsache sei, durch einen möglichst rasehen Frieden mit Russland dasselbe auszuschalten, was eminent türkisehes Iıιteresse sei, aile übrigen Fragen müssten warten.

2 Aynı y. Baron Müller, Wien, 22 Dez. 1917.

şey mümkün mertebe sür'atle Ruslar'la bir barış akdetmekti.[1] Avusturya elçisine göre: Rusya'da şimdi iktidarı ellerinde tutanların, mücerred (konktret) mülâhazalardan ziyade, nazarî (teoretik) prensiplerle hareket etmeleri mümkündü; ve şimdiki Rus idarecilerinin öne sürdükleri görüş, her iki tarafın da işgal altındaki arazide yaşayan ahalinin kendi mukadderatını tayin hakkında tam bir serbestiye sahip olmalarıdır; ve Ruslar'ın bu prensipleri işgal altındaki Türk arazisinde de tatbik etmek istemeleri mümkündür. Sadrazam Talât Paşa buna karşılık olarak: "Rusların bu prensiplerini işgal altındaki Türk sahasında tatbik edemiyeceklerini" söyledi.[2] Çünkü Talât Paşa'ya göre, bu yerlerde ahalinin büyük çoğunluğunu Türk-Müs- lüman halkı teşkil etmektedir. Ermeniler hiç bulunmamaktadır ve Kürtler de Rus istilâsı karşısında içeriye çekilmişlerdir. Mamafih Pallavicini'nin bu baptaki sözleri, Talât Paşa'ya muhtemel Rus talepleri hakkında bir fikir vermek bakımından önemli idi.

Ruslarla yapılacak müzakereler ve barış şartları meseleleri ile en çok meşgul olan zatın, bu devir Türkiye'sinin bir numaralı adamı olan Harbiye Nazırı ve Başkumandanlık vekili Enver Paşa olduğu muhakkaktı. Rusya'ya karşı harbin tâ başından itibaren, Rus meselesi Enver Paşa nazarında, şüphesiz en mühim problem teşkil etmekte idi. Sarıkamış taarruzu, II. Ordunun başarısız taarruzu, Erzurum, Trabzon ve Erzincan'ın Rusların eline düşmesi, III. Ordunun perişan hali muhakkak ki, Enver Paşa'yı en çok rahatsız eden olaylardı. Nihayet Türkiye'nin bu perişanlığı içinde Rus İhtilâlinin patlak vermesi, onu takiben Rusya'da "Bolşeviklerin" iktidarı ele geçirmeleri ve nihayet "mütareke" yampak için müracaatları-Türkiye'nin Rusya karşısında muhakkak bir mağlubiyetten kurtulmasına yol açmıştı. Rus ihtilâli ve gelişmelerinden Enver Paşa'nın sonsuz derecede memnun kaldığı muhakkaktır. Rusya'da başgösteren karışıklıklar ve bunun icabı kendini belli eden askerî zaaf, Enver Paşa gibi, geniş hayalleri ve büyük "Turancılık" gayeleri olan kimseleri harekete getireceği de aşikârdı. Mamafih henüz harekete geçmek için durum müsait değildi; olayların gelişmesini beklemek lâzımdı. Kabinede bu hususta Enver Paşa'yı "fren"leyenler olduğu ve Rusya'dan ilk önce "asgarî" taleplerin istenmesi görüşünün üstün geldiği anlaşılıyor.

1 HHSA, Brester Kanzlei No. 1080. Baron Müller'den, 22 Dez 1917

2 Enver Paşadan Nesimî Beye, 18 Kân. I. 1333. DtA dosya No. 98. Harbiye Nazırı ve Başkumandan vekili Enver Paşadan Hariciyc Nazırı Ahmed Nesimî Beye. 18 Kân I. 1333. Şube No. 2. numara 52397/10390 (gayet mahrem). DtA dosya No. 98.

Enver Paşa, Sovyetlerin mütareke talebinde bulundukları haberini alınca, bir taraftan Berlin'deki askerî ataşe Zeki Paşa'dan mütemadiyen yeni bilgiler istemekte ve kendisine gerekli talimatı göndermekte idi. Aym zamanda da Alman başkumandanlığı ile de daimî teması muhafazaya çalışmakta ve Ludendorff'a sık sık telgraflar yollamakta idi. Enver Paşa, Brest-Litovsk'ta Rus'lardan istenecek şeyleri üç madde halinde Zeki Paşa'ya bildirmişti; aynı maddeler Hariciye Nâzırı Ahmed Nesimî Bey'e de ulaştırılmıştı. Bunlar şunlardı: i. Karadeniz'de ticaret gemilerinin serbestçe seyrüseferlerine başlamaları. 2. İran'ın her iki tarafça da (yani Rus ve Türkler) boşaltılması ve 3. Rusların Türkiye sınırları içinde istilâ ettikleri sahayı hemen boşaltmaları. "Elviye-i selâse" hakkında yine tek bir söz yoktu.

Tabiatiyle en önemli mesele istilâ edilen yerlerin boşaltılması meselesi idi. Enver Paşa ve Türk hükümeti, bunun derhal sağlama bağlanmasını ve barış akdedilir edilmez tatbikini istemekte idi; bu maddenin hattâ mütareke şartları arasına konması Enver Paşa tarafından talep edilmiş ve bu husus, mucip sebeplerle, Alman başkumandanlığına dahi bildirilmişti. Fakat Almanlar, bu şartların mütareke şartları arasına konamayacağım, ancak barış müzakereleri esnasında bahis konusu olabileceğini söyleyerek, Ruslara bu yolda bir teklifte bulunamayacaklarını bildirmişlerdi.

Zeki Paşa'mn Berlin'den yazdığına göre: Ruslar zannolundu- ğundan daha müşkülpesent görünmektedirler ve kendilerine bu yolda bir teklifte bulunulursa, belki de mütarekenin bozulmasına dahi gideceklerdir. Zeki Paşa'nın yazdıklarına bakılırsa: "Halbuki Ruslarla bir defa mütareke akdedildikten ve barış müzakerelerine başlandıktan sonra, Türkiye'in arzu ettiğini elde edebilmesi mümkün olacaktır. Harp yeniden başlarsa bile, Rus ordusunun maneviyatı sarsılmış olduğundan, (Türk harp hedeflerinin) elde edileceği sanılmakta idi.» Zeki Paşa'nın bu görüşüne, Brest-Litovsk'a gidecek Alman heyetinin başı (Doğu ordusu kumandanı) General Hoffman da iştirak ediyordu. Mütareke imzalandıktan sonra, Zeki Paşa, General Hoffman ile birlikte, istilâ altındaki arazide yaşayan Müslüman ahaliye Ermeniler tarafından yapılan mezalime son verilmek üzere, bu sahamn boşaltılması için Ruslara bir teklif yapılmasını da karar altına almıştı. Zeki Paşa, Enver Paşa'dan aldığı yeni bir emir üzerine, General Hoffman'dan "Ruslar tarafından istilâ edilen yerlerin boşaltılması" şartının "mütareke" maddeleri arasına konmasını

bir daha istediyse de, General Hoffman, "Alman Başkumandanlığından bu hususta henüz emir almadığından bu meselenin Ruslarla hususî surette konuşulması gerektiğini" bildirdi.[1]

Zeki Paşa, nitekim 16 Arahk 1917 günü sabahı, o sıralarda Brest-Litovsk'a gelmiş olan Rus heyeti üyesinden L. Kamenev ile hususî olarak görüştü.[2] Sovyetlerle Türkler arasında ilk temas bu suretle başlamış oldu. Konuşma mevzuunu, Rus işgali altındaki sahanın durumu teşkil etmişti. Kamenev'in sözlerine göre: Sovyetler prensip itibariyle işgal altındaki Türk arazisinin boşaltılmasını kabul ediyorlardı; fakat bunun ancak bazı şartlar altında yapılması mümkün olacaktı. Şöyle ki: Oralardan hicret etmiş veya başka taraflara sevkedilmiş (yani Türkler tarafından tehcir edilen) kimselerin, milliyet ve mezhep (din) farkı gözetilmeksizin eski vatanlarına dönmeleri gerekiyordu; ve taraflarca teşkil edilen bir komisyonun buna nezaret etmesi ve ahaliyi yerleştirdikten sonra, Türkiye'ye bağlı kalmak veya muhtariyetle idare edilmek hususlarında belli edecekleri arzuya göre, bura ahalisinin idare şekli Türkiye hükümeti tarafından garanti edilmesi lâzım gelmekte idi.[3]

Kamenev'in bu "prensipleri" yukarıda adı geçen (mamafih ota rihlerde henüz neşredilmemiş olan) "Türk Ermenistan'ına ait dekret" teki görüşün ta kendisi idi (neşri: 11 Ocak 1918)/ Yani, Sovyet-Rus askerî işgali altındaki Türk arazisinde Erzurum'dan Erzincan'a kadar, Muş, Bitlis ve Van vilâyetlerinde, her taraftan Ermenileri celb ile kalabalık bir Ermeni kitlesi meydana getirmek ve yapılacak bir "referandum" ile burada "muhtar bir Ermenistan" (tabiatiyle daha sonraki bir referandum ile Rusya himayesi kabul edilecekti) kurmayı tasarlamakta ve neticede istilâ edilen sahanın Türkiye'ye iadesi de bu suretle önlenmiş olacaktı.

Dolayısiyle, Sovyet hükümetinin, iktidarı ele alır almaz tâ ilk günlerden itibaren, Çarlık devrinin emperyalizm siyasetini (başka bir ad altında ve suret-i haktan görünerek, "milletlerin kendi mukadderatlarını kendilerinin tayin hakkı" süsü verilerek) tevarüs etmiş olduğu ve bilhassa Türkiye hesabına Rusya'yı genişletmek istediği açıkça "belli olmuştu. Zeki Paşa, Enver Paşa'dan aldığı talimat mucibince, Ermenilerin işgal sahasındaki Müslüman ahaliye yaptıkları

1 Aynı y.

2 Yine.

3 Enver Paşadan Nesimî Beye 18 Kân I. 1333. DtA dosya No. 98.

4 Bkz. yık. ss. 336-337.

mezalimi tafsilatıyle anlatmış ve bunların bir an evvel durdurulmasını istemişti. Kamenev de bu hususta Sovyet hükümetinin dikkatini çekeceğini vâdetmekten başka birşey yapamamıştı. Bu suretle, "Rus işgali altındaki sahanın boşaltılması meselesi" Sovyet murahhası tarafından hemen tasvip edilmemiş ve bunun hallinin birtakım şartlara bağlanacağı anlaşılmıştı.

Bu durum karşısında Türk hükümetinin askerî tedbirlere başvurmaktan başka bir çaresi kalmadığı âşikârdı. Nitekim Enver Paşa, Zeki Paşa'dan aldığı bilgi üzerine, III. Ordu kumandam Vehib Paşa'ya ayrıca bir telgraf çekerek, Kafkas cephesi Rus Başkumandanlığı nezdinde bu gibi Ermeni mezalimine son verilmesi için gerekli tedbirlerin alınmasının istenmesini bildirmişti. Bu sıralarda Erzincan- dan başlayarak Rus işgali altındaki sahada Ermenilerin Müslüman ahaliye yaptıkları mezalim gün geçtikçe şiddetlenmekte idi; çünkü Rus askerlerinin disiplini kalmamış, bunlardan birçoğu, hattâ Ermenilerle bir olup, islâm ahaliye alabildiğine saldırmaktan ger t durmuyorlardı. Ermenilerin de, yapılmasını umdukları "referandum" da, islâm ahalinin sayısını azaltmak için ellerine geçen fırsattan istifade etmek istedikleri muhakkaktı. Nitekim, Ermeni milliyetçi Teşkilâtı "Daşnaksutün" (Daşnak) sistemli bir imha siyaseti tatbik etmekte idi.

Müslüman-Türk ahalinin bu feci hali, tabiatiyle Enver Paşa ve hükümet için büyük bir endişe kaynağı idi. Ermeni mezaliminin bir an önce önünün alınmasının, işgal sahasının sorumluluğunu taşıyan Rus askerî makamlarından istenmesi elbette yerinde idi. Bunun içindir ki, Enver Paşa buraların hemen tahliyesini ayrı bir madde olarak "mütarekeye" koydurmak istemişti; fakat Almanların Rusları kuşkulandırmamak maksadiyle bu teklife yanaşmadıklarını yukarıda söylemiştik.

barış müzakerelerine katılacak murahhaslar Brest-Litovsk'a 15 Aralık (1917) tarihlerinde gelmeğe başlamışlardı. Hariciye Nazırı Ahmed Nesimî Bey gelinceye kadar Berlin büyükelçisi Hakkı Paşa ile askerî ataşe Zeki Paşa Türkiye'yi temsil edeceklerdi. Alman heyetine de Doğu Orduları Başkumandanı General Hoffman riyaset ediyor ve yakında Alman Hariciye Nazırı Kühlmann'm da gelmesi bekleniyordu. Müzakerelere 20 Arahk tarihinde başlanmış, fakat ilk oturumlarda taraflar arasında prensip bakımından bir anlaşmaya varılmamıştı. Yukarıda da belirtildiği üzere A. Joffe, "Barış dekreti" prensiplerinin kabulünü istemiş ve uzun boylu nutuklar çekmişti.

General Hoffman Alman teklifini .öne sürünce, Joffe ve Kamenev^ talimat almak üzere, Petrograd'a gitmişler, müzakerelere bir müddet için ara verilmişti. Rus murahhasları Brest-Litovsk'a döndükleri zaman, Ahmet Nesimî Bey ve maiyeti de gelmiş bulunuyorlardı.

Ahmed Nesimî Bey'in, Alman Hariciye Nazırı Kühlmann'dan "işgal altındaki Türk arazisinin bir an evvel boşaltılması" için Ruslara baskı yapmasını istediği biliniyor. Halbuki bu prensip kabul edilirse, Alman işgali altındaki Rus arazisinin dc Almanlar tarafından terki icap ettiği mülâhazasiyle, Türk Hariciye Nazırının bu teklifi kabul edilmemişti. Ahmed Nesimî Bey, Ruslar tarafından öne sürülen teklifler arasında, "Rusların başka memleket ahalisi arasında kışkırtıcı hareketleri" üzerinde bilhassa durulması gereken bir madde olduğunu, bundan doğacak tehlikeleri belirtti ve bunların önlenmesi gerektiğini istedi. Bu hususta Avusturya'nın Türkiye'ye nis- betle çok daha nazik bir durumda olduğunu da söylemekten geri kalmadı. Bu suretle Rusların kabul ettirmek istedikleri prensipler üzerinde dikkatle durulması gerektiğini Alman ve Avusturya murahhaslarına anlatmağa çalıştı. Almanların bunlara fazla ehemmiyet vermedikleri, fakat Avusturya murahhaslarının bu noktada endişe duydukları anlaşılmaktadır. Ahmed Nesimî Bey, Rus muarahhas Heyetinin, işgal altındaki sahada, (yani Doğu Anadoluda,) bir referandum teklifini kat'î bir surette reddetti ve Türkiye'de bir "Ermeni meslesi" olmadığını ve ora vilayetlerindeki meselelerin Türk kanunlarına göre halledileceğini söyledi.

Hariciye Nazırı Vekili Halil Bey ve Harbiye Nazırı Enver Paşa, Brest-Litovsk'taki Türk heyetinden müzakerelerin gidişatı hakkında bilgi alıyorlardı. Bir de Alman ve Avusturya gazetelerinde çıkan haberler de bunları tamamlamakta idi. Gazetelerden birinde: "Rusların işgal altındaki sahadaki ahali arasında yapılmasını lalep ettikleri referandum meselesini tetkik için ayrı bir komisyon teşkil edileceğine" ait bir haber de vardı. Halil Bey ve Talât Paşa bu haber üzerine endişeye kapılmışlardı; çünkü bu yapıldığı takdirde Rus işgali altındaki Türk arazisinin boşaltılması işi gecikecekti. Halbuki buraların bir an evvel Anavatana ilhakı meselesi aynı zamanda hükümetin devamı vc prestijini muhafazası için de gerekli idi. Zira halk arasındaki söylentilere göre "Türkiye bu barışta yine elleri boş olarak çıkacaktı", yani hiç bir şey elde edilemiyecekti.[1]

1 Pallavicini'nin tel «»rafı (Baron Müller, 22. Dez. 1917), HHSA, Brester Kanzlei No. 1080.

İşte bu gibi söylentiler karşısında hükümet erkânı, yani Enver ve Tâlât Paşalar, Halil Bey ve etrafındakiler, zuhur eden bu fırsatlardan azamî derecede faydalanmak istiyorlar, yalnız Rus işgalindeki sahanın boşaltılması ile yetinmeyerek, bu defa "Elviye-i selâse"nin de, yani 1877-78 de elden giden üç sancağın da geri alınması meselesini ele almış bulunuyorlardı.[1] Bu suretle, mezkûr üç sancağın geri alınması meselesi ortaya çıkmış oluyordu. Bu yeni taleplerin Almanlara da kabul ettirilmesi için Brest - Litovsk'a Sadrazam Talât Paşa'nın bizzat gitmesi muvafık olacaktı. Talât ve Enver Paşalar, galiba Ahmed Nesimî Bey ve Hakkı Paşa'nın Brest-Litovsk'ta, yeter derecede enerjik davranmadıkları endişesi içinde idiler. Nitekim Talât Paşa, hareketini evvelce tesbit ettiği tarihten öne almış ve 1 Ocak 1918 günü Berlin'e müteveccihen İstanbul dan hareket etmişti.

Markiz Pallavicini, Talât Paşa'nın hareketinden önce kendisi ile görüşmüş ve "Elviye-i selâse" nin Türkler tarafından geri alınmasını imkânsız telâkki etmiş ve bu yoldaki gayretlerin boşuna sarfedile- ceğini sanmıştı.[2] Daha doğrusu, Avusturya elçisi Türklerin bu gibi mübalâğalı taleplerde bulunarak, Rusların barış akdinden vazgeçmelerine sebep olmalarından endişe ediyordu. Diğer yandan Talât Paşa'nın bir an evvel Brest-Litovsk'a gidişinin asıl sebebinin ne olduğunu, Pallavicini, her halde biliyordu. Enver Paşa'nın da bu hususta ısrar ettiği muhakkaktı.

Brcst-Litovsk'ta Türk ve Sovyet-Rus Heyetleri arasında müzakereler

Talât Paşa Berlin'de kısa tevakkuftan sonra Brest-Litovsk'a hareket etti ve 8 Ocak gecesi oraya vardı. Kendisinin ilk önce Avusturya başmurahhası ve Hariciye Nazırı Kont Czernin ile görüştüğü biliniyor.[3] Bu münasebetle Talât Paşa'nın bir an önce Rusya ile barışın akdini arzu ettiği, fakat Almanya ile herhangi bir anlaşmazhk çıkarsa, arka plânda kalarak Avusturya Hariciye Nazırım ön safa itmek istediği de anlaşılmıştı.[4] Czernin'e göre "Talât Paşa (Türkler arasın

1 Pallavici'nin telegrafı, 2 Jan. 1918. (Baron Flotovv, Wien 4 Jan. 1918) HHSA P.A. rot 1077. Krieg, Brester Kanzlei: 1917.

2 Pallavici'nin 2 Jan. 1918 tarihli telegrafı. HHSA, Brester Kanzlei, No. 1080.

3 Ottokar-Czernin, *Im Weltkriege.* Berlin-\Vien 1919, s. 317.

4 Aynı y.

da) en kabiliyetli ve enerjik bir devlet adamı idi". Bu sıralarda Berlin'den Alman Hariciye Nazırı Kühlmann ve maiyeti de Brest-Litovsk'a gelmiş bulunuyorlardı. Talât Paşa, Alman ve Bulgar delegasyonları ile de temasa geçmiş ve Türkiye menfaatlarını korumak yolunda görüşmelerde bulunmuştu. Tabiî her şeyden önce Alman hariciyesi ile anlaşmaya varması gerekiyordu.

16 Ocak (1918) tarihinde Talât Paşa, Ahmed Nesimî Bey, İzzet ve Hakkı Paşalarla birlikte Kühlmann ile uzun boylu görüştüler.[1] Konuşmanın esasını, Enver Paşa'dan alınan vc Rus işgalindeki Türk arazisinin durumu, yani boşaltılması meselesine ait telgraf teşkil etmişti. Kühlmann'a bu baptaki Türk görüşü uzun boylu izah edilmiş ve Enver Paşa'nın telgrafı da aynen tercüme edilmişti. Alman Hariciye Nazırı Kühlmann, Ruslar-Bolşevikler ile esas itibariyle bir barış akdedil- mesine imkân görmüyordu; onun söylediklerine göre: Pek yakında durumda değişiklik olacak (yani mütareke sona erecekti) ve dolayısiyle Rus işgalindeki Türk arazisinin geri alınması için askerî harekete geçmek mümkün olacaktı; bu suretle ortada siyasî bir engel kalmayacaktı. Bu görüşmenin tesiriyle olacak, Talât Paşa, İstanbul'a derhal bir telgraf gönderdi ve "Enver Paşa'nın hemen Alman umumî karargâhı ile temasa geçerek Türk ordusunun işgal hareketini hakkı ile başarabilmesi için şimdiden hazırlığa başlanması icap ettiğini" bildirdi. Karadeniz'deki Rus donanmasının Bolşevik efradı elinde bulunması hasebiyle, deniz emin değildi ve bu cihetin dikkate alınması gerekiyordu. Talât Paşa, bilhassa Ermeni kıtalarına karşı ciddî bir tarzda hazırlanılması gerektiğini ayrıca belirtmiş ve "maazallah-u tealâ, Ermenilere karşı adem-i muvaffakiyet, cihana karşı pek çirkin ve neticesi memleketimiz için vahim olur" demekten kendini ala- mamıştı.

Kühlmann ile Talât Paşa, başlanan sulh müzakereleri ve ona bağlı meseleler hakkında da fikir teatisinde bulundular. Bütün bu temaslardan sonra Talât Paşa'nın intibaı şu merkezde idi: Alınanlarda Bolşeviklere karşı kat'îyen güven yoktur; Almanlar Bolşe- viklerde hiçbir hüsnüniyet olmadığına, Viyana ve Berlin'de grevler ve hatta ihtilâller çıkararak gayelerine ulaşmak istediklerine kanaat getirmişlerdi. Talât Paşa ve Türk heyetinin diğer üyeleri de Almanların bu görüşlerine katılmışlardı; çünkü müzakerelerin cereyan tarzı, Bolşevik murahhaslarının çektikleri uzun nutuklar, bilhassa

1 Sadrazam Talât Paşadan Başkumandan Vekili Enver Paşaya, Brest-Litovsk, 3 Kân. II. 1334 (16 Ocak 1918). 1623 numaralı şifredir. DtA dosya No. 98.

Viyana ve Berlin'de başlayan grevler -bütün bunlar Bolşevik emellerinin ne olduğunu göstermekte idi.

Bolşevik-Rusların, barışın akdinden sonra, Almanya ve Avus- turya-Macaristan'ı kendilerine benzetmek (yani Bolşevik ihtilâli çıkarmak) istedikleri açıkça anlaşılmakta idi. Bunun üzerinedir ki, Almanlar, hem Rusya ile sulh yapmış olmak, hem de Bolşeviklik tehlikesini önlemek maksadiyle, Ukraynalıları destekleme ve milliyetçi Ukrayna'ya el altından yardım yapmak kararını aldılar. Hattâ Romanya Kiralının dahi elde edilmesine çalışılmakta idi; bu maksatla Avusturya İmparatoru tarafından bir zabitin gizlice Romanya Kiralına gönderildiği öğrenilmişti. Kont Czernin Talât Paşa'ya bu hususta malûmat vermişti.

Bir kere Ukrayna ile barış akdedilince, Almanlar Bolşevik Rusya'yı sulh akdine zorlamak için Petrograd üzerine yürümek niyetinde olduklarını açıkladılar. Hattâ bunun için gerekli hazırlıklar yapılmağa dahi başlanmıştı. Türk heyeti meselenin bu tarzda halledilmesinin kendi menfaatleri bakımından da elverişli olacağına kanaat getirdiler. Talât Paşa'nın dediğine göre: Bolşeviklerin programlarının altında başka şekilde ve fakat yine eski Büyük Rusya'nın ihyası vardır.[1] Bolşeviklerin, bir Rus Birleşik Cumhuriyeti teşkil etmek suretiyle Finlândiya ve Ukrayna'nın istiklâllerine hücum etmeleri, onların hakikî maksatlarını ortaya koymuştu. Yine Talât Paşa'ya göre: Müstakil bir Ukrayna teşekkül ederse, Kınm'da da bir hükümet kurulabilecek ve sonraları Kafkasyada da bir İslâm devletinin teşekkülü mümkün olacaktı. Talât Paşa Brest-Litovsk'ta iken, Kırım Türklerinin ileri gelenlerinden (her halde Müfti Çele- bicihan ve Cafer Seydahmed'den) Kırım'daki hareket ve gayeler hakkında 12 adet mektup almış ve bunları Enver Paşaya yollamıştı. Bu mektuplardan Kırım'da bir Türk-lslâm hükümeti kurulmakta olduğu anlaşılmıştı.

Talât Paşa, Ukrayna ile ayrı bir anlaşma yapılması işine ayrıca önem vermişti. Şayet dört-beş gün içinde Ukrayna ile barış akdedi- lirse, Ukrayna'ya ilk yardım olmak üzere Almanya'da bulunan 40 bin Ukrayna'lı esir, Ukrayna hükümetine teslim edilecekti. Ukray- na'lı murahhaslar arasında büyük kararlar verebilecek kabiliyette şahsiyetlerin bulunmayışı, Talât Paşa'yı biraz endişeye düşürmüştü.

1 Sadrazam Talât Paşadan, Başkumandan vekili Enver Paşaya 3/16 Ocak 1918. DtA. dosya No. 98.

Ukraynalılara bir nevi "Ukraynalı Venizelos" bulmak ve böyle bîrine, İngilizlerin Yunanistan'da yaptıkları gibi, Alman askerî yardımı gösterilmek suretiyle iş başına getirmek mümkün olacaktı. Talât Paşa bu fikrini Kühlmann ile Czernin'e ve General HofTman'a söylemiş, fakat onların dediklerine göre: "Ukraynalılar böyle bir hareketi vatanlarına ihanet telâkki edeceklerinden" buna yanaşmaları şüpheli idi.[1]

Talât Paşa da, tıpkı Alman murahhasları gibi, Rus-Bolşeviklerin barış akdinde asla samimî olmadıkları kanaatına varmış ve Rusları sulha zorlamak çarelerine başvurmak mecburiyeti olduğuna kanaat getirmişti. Çünkü Sovyet heyetinin tutumu ve bilhassa bunun başında bulunan Leon Trotskiy'nin davranışı ve ihtilâlci nutukları, Almanların ve Türklerin şüphesini büsbütün arttırmıştı. Ruslarla normal usuller dairesinde bir barışın akdinin mümkün olmayacağı aşikârdı.

Brest-Litovsk'a gelen Bolşevik-Rus murahhaslarının, Anadolu- daki Rus işgali altındaki saha hakkındaki görüşleri ve davranışları Türk heyetini büsbütün şüpheye düşürecek mahiyette idi. Yukarıda da belirtildiği üzere,Sovyet hükümeti 29 Arahk 1917/11 Ocak 1918 tarihli bir "dekret" ile "Türk Ermenistanı" hakkında bazı kararlar almış bulunuyordu. Bununla oradaki Ermenilere hemen askerî ve sivil teşkilât kurma imkânları sağlanmıştı. Bu dekret tamamiyle Türkiye'nin aleyhinde olup, millederarası hukuka da aykırı idi. Türk murahhas heyeti, bu defa Sovyet hükümetinin bu dekretini müzakere konusu yaptı.

Ahmed Nesimî Bey 18 Ocak (1918) günü Leon Trotskiy ile uzun bir görüşmede bulundu. "Muhtelit Komisyon"da bulunan Galip Kemalî Bey'den Petrograd'dan Sovyet hükümetinin "Türk Ermenis- tam'na ait" (11 Ocak 1918) tarihli "dekret" hakkında Brest-Litovsk'- taki Türk heyetine telgraf gelmişti. Bu telgraftan ve belki de Brest- Litovsk'a ulaşan "Izvestia" gazetesi vasıtasiyle Ahmed Nesimî Bey -Sovyet hükümetinin işgal altındaki Doğu vilâyetlerini ellerinde tutabilmek maksadiyle giriştikleri kombinazonların mahiyetini anlamakta gecikmemişti. Rus kıtalarının çekilmesi üzerine Ermenilerden teşekkül edecek milis kuvvetleri ve kurulacak "mahallî Sovyetler" idaresiyle, Ermenilerin yerli Türk-lslâm ahalisi üzerinde cebir ve şiddet kullanacakları da muhakkaktı. Ahmed Nesimî Bey, Trotskiy'- ye böyle bir dekretin kabul ve neşrinden dolayı şiddetli bir

1 Aynı yerde.

protesto'da bulundu ve bundan doğacak fecî neticelerin bütün sorumluluğunun Sovyet hükümetine raci olacağım beyan etti. Türk Hariciye Nazırı bu münasebetle Sovyet Dışişleri Komiseri (Trotskiy) ne şunları söyledi: "Rusya'ya mensup olmayan bir memleketin (yani Türkiye arazisinde) ahalisini silâhlandırmak, istiklâl ilânına sevk ve icbar etmek, Rus inkılâbının ileri sürdüğü ve Rus murahhasları tarafından müdafaa ve izah edilen maksatlara ve esaslara dahi uygun değildir".[1] Nesimî Bey sözlerine devamla: "Muharebenin sonuna kadar müttefik devletlerin bütün hudutları bir kül teşkil edib, Rusya tarafından Asya kıtasında kayıtsız ve şartsız Türkiye'ye geri verilecek araziye karşıhk, Rusya'ya ait olup, Avrupa'da Almanların işgali alfanda bulunan saha da kayıtsız ve şartsız hemen Ruslara iade edilecekti". Mamafih Ahmed Nesimî Bey'in bu sözleri doğru değildi; Almanlar Rus arazisini geri vermek değil, oradaki ahalinin arzu ettiği rejimi kurmak niyetinde idiler; ancak Türk arazisindeki ahalinin büyük çoğunluğu Türk-Müslümandı; Alman işgali altındaki Rus arazisi ise tamamiyle "gayri Rus"tu ve Rusya'mn elinde bırakılması caiz değildi.

Ahmed Nesimî Bey'e göre: "Türkiye ve müttefikleri ile sulh müzakerelerine girişen Rusya Cumhuriyeti idarecileri, bu tarzda, Doğu-Anadolu'daki Ermenileri teşkilâtlandırmakla (Türkiyeye karşı) düşmanca bir siyasete açıkça baş vurmuş oluyorlardı. Onlar, bununla arzu edilen sulhun akdine mani olacaklardı. Bu gibi meselelerin evvelâ Türkiye ve Rusya tarafından gönderilecek murah- haslarca incelenmesi gerekiyordu; o sahadaki ahalinin büyük çoğunluğunu teşkil eden (Müslüman unsurun) sosyal müesseseleri ve tarihî münasebetlerine bakmaksızın, mukadderatlarını keyfî, daha doğrusu, zor kullanılarak değiştirmeğe ve Türkleri olup-bitti karşısında bulundurmağa kalkışmak, neticeleri pek müessif bir takım olayların zuhuruna sebebiyet verebileceğinin düşünülmesi icap ederdi". Nesimî Bey Trotskiy'ye, "Sovyet hükümetinin bu kabîl teşebbüslerinden vaz geçmesinin, (Rus) inkılâbının ilân eylediği prensiplere daha da uygun ve muvafık düşeceğini" söyledi ve, Türk Ermenistanı'na ait "dekret" hakkında diğer mülâhazalarını da ortaya koyarak, Trotskiy ile mülâ- katının asıl sebebinin bu türlü müessif hadiselerden (yani böyle bir dekretin neşrinden) doğacak feci olaylar üzerine Rus murahhaslarının dikkati nazarlarım çekmek olduğunu bilhassa belirtti.

1 DİA H. U. dosya no. 98. Brest-Litovsk müzakereleri ve barışı Sadrazam Talât Paşadan Hariciye Nazırı vekili Halil Beye. Brest-Litovsk, 19 Ocak 1918. Şifre kalemi No. 187.

Sovyetlerin Dışişleri komiseri Leon Trotskiy, tabiatiyle, bu dekreti haklı çıkarmağa gayret edecekti. Ona göre: "Ermenilere, müsellâh Kürtlerin hücumlarına karşı kendilerini müdafaa edebilmeleri için gerekli silâhlar verilince, Kürtlerin onlara birşey yapamıyacakları meydana çıkacak ve Kürtler de Ermenilerle anlaşma zemini aramak ve onlarla iyi geçinmek zorunda kalacaklardı". Mamafih, Nesimî Bey'in bu "dekret" yüzünden çıkabilecek müessif hadiseler üzerine, nazarı dikkatini çektiğinden ötürü Trotskiy, teşekkürde dahi bulunmayı ihmal etmedi.

Nesimî Bey sözlerine devamla, "harptenberi o bölgelerde ahvalin tamamiyle değiştiğini, Ermenilere karşı harekete geçecek Kürtlere bundan sonra tesadüf edilemiyeceğini ve bu hususta Rusların tamamiyle müsterih olmaları gerektiğini, Türk hükümetinin Ermeniler hakkında çok iyi niyetlerle bazı tedbirleri almak üzere olduğunu da" söylemekle Trotskiy'yi memnun etmeğe çalışmıştı. Bunun üzerine görüşme nisbeten dostça bir hava içinde cereyan etti. Trotskiy, "İstanbul'a ait eski Çar hükümeti tarafından akdedilen gizli muahedeleri en evvel kendisinin reddeylediğini ve bundan dolayı Fransa'dan bile çıkarıldığını, Türkiye'ye karşı dostane hisler taşımakla beraber, kendisinin muayyen prensipler ve malûm olan oto-determinasyon esaslarından ayrılmasının mümkün olamayacağını ve aym prensiplerin daha ağır şartlar altında, yani askerî işgale son verilmeksizin, Kurlândiya ve diğer arazide Türkiye'nin müttefikleri tarafından tatbikinde ısrar edildiğini" söyledi,[1] ve müessif vakaların çıkabileceğine dikkatini çekmiş olmasından Nesimî Bey'e tekrar teşekkür etti.

Trotskiy'nin bu sözlerine Nesimî Bey'de, "Türkiye'ye karşı beslediği dostça hislerinden ötürü" teşekkür etti ve "Trotskiy'nin Petrog- rad'dan avdetinden sonra, Türk ve Rus delegelerince bu mesele hakkında yeniden görüşüleceği tabiî olduğundan, Sovyet hükümetinin Ermenilere tatbik etmek istediği tedbirlerin şimdilik durdurulması gerektiğini" ısrarla söyledi. Bundan sonra konuşma Kafkasya ahvaline nakledildi. Trotskiy, Kafkaslarda birçok hükümetin teşekkül etmekte olduğunu, fakat şimdiye kadar bunlardan hiç birinin merkezdeki Sovyet hükümetince kabul ve tasdik edilmediğini, mamafih Kafkasyadaki Rus ordusunun tamamiyle Sovyet hükümetinin emrinde olduğunu da beyan etti. Bu son sözler, daha ziyade Türk hükümetine gözdağı vermek maksadiyle söylenmişti. Ahmed Nesinr

1 DİA H. U. Dosya No. 98. Sadrazam Talât Paşadan Hariciye Nazırı Vekili Halil Beye Brest Liiovsk 19 Ocak 1918. şifre kalemi No. 187.

Bey Trotskiy ile bu konuşmasını Talât Paşa'ya tafsilâtiyle anlatmış ve Tâlat Paşa da Enver Paşa'ya hemen bunu telgrafla bildirmişti.

Nesimî Bey'in Trotskiy ile bu uzun konuşmasından sonra Talât Paşa'da hasıl olan kanaat şu idi: Ruslar Doğu-Anadolu'dan çekilirlerken Ermenileri silâhlandırmış olacaklar ve bu sahayı geri almak için Ermenilere karşı kuvvet sevketmek mecburiyeti hasıl olacaktı. Bunun için şimdiden askerî hazırlıklara başlanması gerekiyordu. Talât Paşa, bundan başka Ukrayna'hlarla yapılan müzakereler hakkında da Enver Paşa'yı aydınlatmak istemişti; İstanbul'a gönderdiği telgraflarında görüldüğü üzere, bu müzakereler de her hangi bir müşkülâta maruz kalmadan, gayet dostane bir tarzda devam etmekte idi.

Yukarıda da belirtildiği gibi, Sovyet murahhasları, güyâ, "Oto-determinasyon" prensibine dayanarak, Kurlândiya vc sair arazinin Almanlar tarafından boşaltılmasını talep ediyorlardı. Almanlar ise buna asla yanaşmıyorlardı. Bunun üzerine, yukarda da söylendiği gibi, General Hoffman, 5/18 Ocak (1918) tarihinde Ruslara bir ültimatom vererek, Almanlarca tesbit edilen sınır hattının kabulünü istemişti. Bunun üzerinedir ki, Trotskiy 19 Ocak'ta durumu anlatmak ve yeni talimat almak makdadiyle, Petrograd'a gitti; Trotskiy'nin 29 Ocak'ta tekrar döneceği söyleniyordu. Bu zaman zarfında Rus heyetine A. Joffe başkanlık edecekti.

Bu defa, Türk askerî heyetinin başı Mareşal Ahmed İzzet Paşa, Kafkas cephesinde Rusların silâhlı Ermeni kıtaları teşkilini protesto ederek, 20 Ocak tarihinde A. Joffe'ye yazılı bir müracaatta bulundu. Joffe de buna aym gün (ve rusça olarak) kısa bir cevap verdi. Brest- Litovsk'ta resmî (ve yazışma) dili olarak Almanca, Fransızcadan başka Rusça da kabul edildiğinden, Bolşevik Rus delegasyonu, yazılarını Rusça olarak kaleme almakta idi. Joffe, İzzet Paşa'dan gelen yazının, muhteviyatı icabı, Rus Silâhlı kuvvetleri başkumandanlığına bildirildiğini söyledikten sonra, bu Ermeni birliklerinin, Rusların Kafkas cephesindeki kuvvetleri "millîleştirme" hareketinden başka birşey olmadığını da kaydetmişti. Bu suretle Rus delegasyonu başkam, Kafkaslarda ve Rus işgali altındaki Türk arazisinde hakikaten Ermeni birliklerinin teşkil edildiğini de itiraf etmiş bulunuyordu.

Türk hükümetini en çok ilgilendiren mesele barışın bir an evvel akdi ve dolayısiyle müzakerelerin kesilmemesi idi. Talât Paşa'ya göre, General Hoffman'ın ültimatomundan sonra da Almanlar müzakereleri kesmiş değillerdi; Sovyetler ya Alman teklifini kabul edecekler, veya

frotskîy başka bir formül ile dönecekti.[1] Diğer yandan Avusturya Hariciye nazırı Czernin, Kühlmann'a her gün baskı yaparak, Ruslara fazla ağır şartlar konmamasını istiyor ve müzakerelerin büsbütün kesilmesini önlemeğe çalışıyordu. Fakat Alman Hariciye nazırı buna kulak asmıyor, bildiğini okuyordu. Alman hükümeti ve Alman karargâhı Ruslara konan taleplerde ısrar edilirse, başarı elde edileceği kanaatında idiler. Şayet durum münasebetlerin kesilmesine kadar götürülecek olursa, o zaman Czernin'in "feryada başlayacağı" anlaşılmakta idi. Czernin'i telâşa düşüren cihetlerden biri de: Brest-Li- tovsk'ta "Ruslara karşı şiddetle davranıldığından ötürü" Viya- na'da işçi grevlerinin başlamış olması idi.

Talât Paşa'ya göre: Czernin'in feryadı aslında Trotskiy'nin avdetinden sonra başlayacaktı ve belki o zaman Avusturya delegasyonu ile Alman heyeti arasında münakaşalar dahi çıkacaktı. Türk heyeti ise bu münakaşalı meseleye, yani Ruslara karşı öne sürülen Alman talepleri ve bunlar üzerinde ısrar hususuna kanşmak istemiyordu. Çünkü Czernin bu işi fazlasiyle yapıyordu. Durumun ciddiyetini muhafaza etmesi sebebiyle Alımcd Nesimî Bey, Sadrazam Talât Paşanın bir müddet daha Brest-Litovsk'ta kalmasında ısrar etmişti; çünkü bazı hayatî önemi haiz kararlar vermek icap edecek ve mesafe dolayısiyle İstanbul'dan talimat alıncaya kadar, zamanın gecikmesi de mümkündü.

Halbuki Talât Paşa, bir an evvel İstanbul'a dönmek istiyordu; hem hükümetin başından uzun zaman için uzakta kalamazdı; hem de bütün ihtimalleri Enver Paşa ve diğer kabine arkadaşları ile (Talât Paşa'mn tabiri veçhile beynerrüfeka) müzakere edip karara varılması gerekiyordu. Talât Paşa'yı İstanbul'a dönmeğe zorlayan âmiller arasında Osmanlı Meclis-i Mebusan'mın hitamı yaklaştığından, bütçe ve reji müzakerelerinde hazır bulunmak vc mcclis hakkında bir karar verebilmek gibi ayrıca ehemmiyetli meseleler de vardı. Talât Paşa bütün bu hususlarda Enver Paşa'mn ne düşündüğünü öğrenmek istemiş ve bu hususları telgrafında belirtmişti. Diğer yandan Brest- Litovsk gibi, harp zamanında adamakıllı tahribe uğramış vc kışın tam şiddetli bir zamana rastlaması itibariyle de çok ıssız bir yerde uzun zaman kalmak ayrıca sıkıcı idi.

Mamafih Talât Paşa için şu anda en mühim mesele Brest-Litovsk müzakerelerinin istenilen bir neticeye ulaşması idi. Bunun içindir ki,

1 DİA, H. U. Dosya No. 98. Sadrazam Talât Paşadan Hariciye Nazırı vekili Halil Beye. Brest-Litovsk 4 Şubat 1918. tel. Şifre kalemi No. 313.

Trotskiy'nin geri dönmesini bekleyerek bir müddet daha orada kalmaya karar verdi. Bu sıralarda heyetler büsbütün boş kalmamışlardı. Trotskiy ise, yukarıda belirtildiği gibi, Petrograd'dan gerekli talimatla 16/29 Ocak (1918) tarihinde Brest-Litovsk'a döndü. Bunun üzerine müzakerelere yeniden başlandı. Hattâ ilk toplantı, 30 Ocak (1918) günü Talât Paşa'mn riyasetinde yapıldı. Mamafih, Trotskiy'nin durumu ve taleplerinde fazla bir değişiklik yoktu. O yine eskisi gibi ihtilâlci nutuklarım çekmekte ve Almanları "ilhakçı" taleplerinden ötürü şiddetle takbih etmekte idi.

3 Şubat (1918) günü akşamı Talât Paşa'nın riyasetindeki Türk heyeti ile Trotskiy'nin başkanlığındaki Rus delegasyonu arasında yeni bir görüşme yapıldı. Buna başlıca sebep de: Evvelce hazırlanan barış maddelerinden bazılarının daha da açıklanarak, muahede metninde kat'î bir şekil alması istenen bir projenin Ruslara takdim edilmesi teşkil etmişti. Aynı zamanda "mütareke ahkâmına aykırı" olarak, Kafkaslarda Ermeni ve Gürcü'lerden teşekkül eden birliklerin işgal altındaki sahadan çekilen Rus birlikleri yerine konmaları ve işgal altındaki vilâyetlerde Ermeniler tarafından taburlar teşkil olunması suretiyle, cephenin askerî durumunda hasıl olan büyük değişikliklerin umumî emniyeti haleldar ettiği ve Müslüman ahaliye karşı tatbik edilegelen zulüm ve kıtallerden ötürü protesto edilmesi ve şayet bu hale bir an evvel nihayet verilmezse, Türk hükümetince gerekli tedbirlere başvurmak zarureti hasıl olacağına ait bir "beyanname"nin Ruslara sunulması idi.

Osmanlı-Türk heyetince yeni baştan hazırlanan projenin, sonraları ayrıca kat'î bir muahede akdine lüzum bırakmayacak mahiyette olduğu Ruslara anlatılmak istendi. 2. Madde de: Kafkas cephesi ve gerisindeki yerlerde üzücü hadiselerin bir an evvel önünün alınması hususunda ısrar edilmesi ile ilgili idi.

Rus-Bolşevik murahhasları bu noktalara cevap vermeden önce, esasa müteallik bir-iki sual sormak mecburiyetinde olduklarını söylediler. Bunlardan birincisi: Ukrayna ile dörtlü müttefik devletler arasında ayrı bir barış akdi meselesi idi. Trotskiy, bilhassa buna mani olmak istiyordu. İkinci madde de: Türkiye'nin "Kafkas" "Radası" (hükümetleri) ile (her halde Dağıstan'daki Müslümanlar kasdedil- mişti) müzakerelere giriştiklerine ait haber alındığı ve bunun ne dereceye kadar doğru olduğunu bilmek istemeleri idi.

Ukraynalılarla Türk heyeti arasında müzakerelere başlarken, Sovyet delegasyonu buna muvafakat etmişti: Ancak Ukraynalılarla

yapılacak muahede metninin Rus halk Komiserleri Şurasınca (Sov- narkom), yani (Sovyet hükümeti) tasvip edilmesi şartını koymuşlardı. Bu defa Sovyet delegasyonu, Türkiye'nin Ukrayna ile ayrı bir anlaşma imzalamasına itiraz ediyor ve Türkiye'nin ancak Rus- Sovyet Cumhuriyeti ile bir muahede akdedebileceğim, Ukrayna ile müzakerelerden amelî bir netice çıkmayacağını iddia ediyordu.

Rusların bu iddiasına Türk heyetince verilen cevap şu oldu: Sovyet delegasyonu ta baştan Ukraynalılarla müzakerelere muvafakat etmişti; Ukrayna meselesi dörtlü müttefiklerin hepsi ile de ilgili olması hasebiyle, umumî toplantıda bahis konusu olacaktır. Kafkas "Radası" ile Türkiye arasında her hangi bir müzakereye girişilmiş değildir. Hakikaten bu sıralarda Kafkas Müslümanları ile Türkiye arasında her hangi bir müzakere yapılmış değildi.

Ruslar ise, hali hazırda Rada'ya tabi bir Ukrayna kalmadığını iddia etmekte idiler. "Ukrayna"nın Rusya'dan ayrı düşmesi ve dörtlü müttefiklerle ayrı bir barış akdetmesi Sovyet-Rus murahhaslarını bilhassa endişeye düşürmüştü. Trotskiy ve maiyyetinin üzerinde durdukları ikinci mesele de "milletlerin kendi mukadderatlarını kendilerinin tayini" hakkı idi. Bu prensibin, 25 Arahk (1917) tarihindeki müşterek oturumda, diğer üç devletle birlikte Türkiye tarafından da kabul edildiği Ruslar tarafından öne sürülmek istendi. Türk heyeti de buna karşılık, "müttefiklerle beraber, umumî sulhü temin maksadiy- le kabul edilen beyannamede icabında her memleketin kendi anayasası ahkâmına tevfikan halledilmek üzere, bu hususun (yani milletlere kendi mukadderatını kendilerinin tayin etme haklarının tanınması prensibini) tamamiyle (her memleketin) iç meselesi olduğunu" ileri sürerek, bu Rus iddiasını reddettiler, ve Rusların bu hususta yanlış görüşlere kapılmamaları gerektiğini de belirttiler.

Türk heyeti, Ruslara (yeni) bir muahede projesi ile Ermeni mezaliminin hemen durdurulması lüzumunu bir daha teyit ettiler. Ayrıca Ermeni birliklerinin teşkili ile, mütareke ahkâmına aykırı, Rus-Kafkas ordusunda değişiklik hasıl olduğunu ve Rusların bu tarzda harekette bulunmağa hakları olmadığını öne sürdüler. Vakit de geç olduğundan, gelecek hafta yeni bir toplantı yapılması kararlaştırıldıktan sonra, müzakereler nihayet buldu.

Türk ve Müttefik heyetlerinin her gün Ukraynalılarla müzakerelerde bulunmaları, Rus-Sovyet hükümetini çok kuşkulandırmıştı; tabiatiyle konuşulan her şey hususunda haber alınıyordu; dolayısiyle müzakerelerin pek yakında bir anlaşma ile biteceği tahmin edilmekte

idi. Ukrayna murahhasları, şayet Avusturya idaresindeki Galiçya'da Ukrayna'lılara bir muhtariyet teminine muvaffak olurlarsa, Ukrayna "Radası" nın nüfuzunun Rusya'da fevkâlade artması ihtimali, Sovyet murahhaslarını endişeye düşürmekte idi. Birtakım nazarî prensipler öne sürerek, Rusya ahalisinin şiddetle arzuladığı barışın akdine yanaşmamaları üzerine, Bolşeviklerin Rus halkı tarafından tenkit edileceği de muhakkaktı. Bu sebepten, Ukrayna Rada'sı ile Dörtlü Müttefiklerin bir anlaşmaya varmalarına mani olunmalı idi. Sovyet Heyeti, zaten ortada böyle bir Ukrayna Radası olmadığını dahi iddiaya başladı. Nitekim, Trotskiy, 7 Şubat (1918) tarihinde bütün delegasyon başkanlarına ve Rusça olarak gönderdiği bir yazı ile: "Sovyet askerlerinin 16 (29) Ocak (1918) tarihinde Kiyef şehrine girdiklerini ve Kiyef'teki (Millî) Ukrayna Radası'nın düşürülmüş olduğunu ve bundan böyle Ukrayna ile Sovyet Rusya arasında federatif esaslar dahilinde bir birlik meydana getirildiğini" bildirmişti. Bu yazı ile Türk delegasyonu da durumdan haberdar edilmiş sayılıyordu. Rus delegasyonunun iddia ettiğine göre: "Türk murahhasları Kiyef Radası ile müzakere etmekte iseler de, bu Rada'nın bugün tamamiyle sâkit ve yerine, köylü ve asker meclisleri (Sovyetler) kaim olduğu cihetle, bundan böyle de Ukraynalılar ile müzakerelere devam edilip edilmiyece- ğinin bilinmesi" isteniyordu. Fakat Sovyet heyetinin bu yoldaki bü- tün gayretleri boşa çıktı, ve 8 Şubat (1918) tarihinde müzakereler Ukrayna Rada'sı ile bir anlaşma akdi şeklinde sona erdi.

Türk heyeti ile Rus delegasyonu arasında yeni bir Komisyon çalışması 9 Şubat (1918) tarihinde yapıldı. Rus heyeti, geçen toplantıda (yani 3 Şubat 1918) Türk heyetinin Ermeni mezalimini ve Ermeni milis birliklerinin teşkili ile askerî durumda değişiklik hasıl olduğuna ait Türk şikâyetlerini cevaplandırmak istiyordu. Rusların dediklerine göre: Keyfiyet Rus Başkumandanlığına bildirilmiş ve alınan cevapta da, "Kafkas cephesinde her hangi bir askerî arttırma (çoğalma) yapılmadığı" merkezinde idi. Rus İhtilâlinin tatbik etmekte olduğu "milletlerin mukadderatlarını kendilerinin tayin hakkı" icabı, muhtelif milletlerden ayrı askerî birliklerin teşkili gerekmekte idi; buna binaen Kafkas cephesinin gerisindeki bölgelerde Ermeni (ve Gürcü)lerden müteşekkil ayrı kıtalar meydana getirilmiş olmakla beraber, askerin umumî sayısında her hangi bir değişiklik (yani artış) olmamıştı. Dolayısiyle Rus-Sovyet hükümeti mütarekeye aykırı her hangi bir harekette bulunmamıştı. Eğer Müslüman ahali mezalime maruz kalmışsa, bunun önünün alınması için Rus Başkumandanlığına gerekli emirlerin de gönderileceği belirtildi.

Mamafih Rus murahhaslarının da itiraf ettikleri veçhile, muhtelif yerlerde korsanlar (yani eşkıya) tarafından ahaliye tecavüz ve taarruz vakaları olduğuna ait birçok telgraf alındığını ve bu hususta tafsilatlı bir protesto sunmak hakkını muhafaza ettiklerini de söylediler. Türk heyeti buna karşı: "Rus heyetinin verdiği izahatın, Osmanlı murahhaslarının şikâyetlerini mucip olan ahvali itiraf mahiyetinde olduğunu" öne sürdüler. Türklerin dediklerine göre: Mütarekenin esas maksadı, cephenin askerî şardarının değiştirilmemesi olduğu halde, Ruslar kuvvetlerini arttırmamış olsalar bile, Müslümanlara karşı düşmanca hisler ve saldırganlık arzusunu taşımayan hakikî Rus kuvvetleri yerine, tamamiyle bunun aksi hislerde olan (yani Türklere tecavüz ve taarruz niyetleri besleyen) unsurların konulduğunu Rus heyeti itiraf etmiştir; dolayısiyle işgal ordusunun mahiyeti büsbütün değişmiş olduğundan şüphe edilmemektedir ve Rusya hükümetinin işgal altındaki sahada milliyet prensibinin tatbikine hakkı yoktur ve mezalimin bir an önce durdurulması gerekmektedir. Türk heyeti bilhassa bu son madde üzerinde İsrar etmişti.

Türk heyetinin fikrince: Rus işgal bölgesinde Rus ordusunun durumunda hasıl olan değişiklik neticesinde meydana gelen zulüm ve karışıklıklarla Rus hükümetinin başa çıkamayacağı görülmektedir; Türk hükümeti işte bu durumdan, bilhassa endişe duymaktadır. Mevcudiyetinden şikâyet edilen korsanlar (yani eşkıya)ın milliyeti, hareket sahaları ve ne yaptıkları hakkında Ruslar izahat verecek olurlarsa, Türk makamları tarafından tahkikat yapılacağı da Rus delegasyonuna bildirildi.

Bolşevik murahhaslar Türk iddialarını bir türlü kabul etmek istemiyorlar ve "askerin asla çoğaltılmadığı, mütareke ahkâmına karşı hiç bir şey yapılmadığı, inzibat ve asayişin muhafazası için yerli ahalinin silâhlandırılmasının, askerin çoğaltıldığı manasına ge- lemiyeceği ve şayet ayrı askerî kıtalarca her hangi bir askerî harekette bulunulmuşsa, bu gibi iddialar doğru çıktığı takdirde Rus Başkumandanlığıma gerekli tedbirlere başvurulacağı" tekrarlanmış durulmuştu.

Türk heyeti ise Ruslara şu karşılığı vermişti: "Mütareke ahkâmınca yalnız kuvvetlerin çoğalması değil, askerî teşkilâün dahi değiştirilmesi memnudur, ve mütareke yürürlükte oldukça, milliyet esasının askerî kıtalara tatbikine teşebbüs edilemeyecektir; Rus işgali altındaki Osmanlı arazisinin, Rusya hükümetinin elinde bir vedia olduğundan, orayı keyfî bir şekilde tasarrufa kalkışmak ve

mevcut müesseseyi millileştirmek, ahalisinden bir kısmını silâhlandırmak ve ahalisinin hissiyatını takdir ve tahkik etmek gibi hususlara Rus hükümetinin salâhiyeti yoktur; Erzincan'daki büyük camiin bomba ile havaya uçurulması hadisesi Rus memurlarının gözleri önünde cereyan eden bir vaka olarak zikredilebilir."

Rus-Bolşevik makamları, hakikaten Anadolu'daki işgal sahasında, Türk makamlarının zikrettikleri gibi sistemli bir şekilde Ermenileri koruma siyesetini tatbik etmekte ve buralarda tam bir Ermeni nizamı kurmak istemekte idiler. Ermeni askerî kıtaları, Ermeni milis birlikleri ve Ermeni memurları ile buraları tam bir Ermenistana çevrilmiş gibiydi. Ermeniler tarafından Türk-Müslüman ahaliye, yani buraların hakikî sahiplerine karşı yapılan mezalim karşısında, Rus- Sovyet askerî makamları seyirci kalmakta idiler. Brest-Litovsk'taki Türk heyeti işte bütün bu yolsuzluklara son verilmesini Sovyet delegasyonundan tam bir ciddiyetle talep etmişti.

Ruslar da bu itiraz ve şikâyetleri kendilerine göre cevaplandırmak istemişlerdi. Onların dediklerine bakılırsa: "Mütareke ahkâmına göre cephedeki kuvvetleri çoğaltmak memnudur; halbuki Rus kuvvetleri çoğaltılmış değildir. Türk heyeti, (Rus) işgali altındaki Osmanlı arazisi ile, (Alman) işgali altında bulunan Rus arazisini başka başka rejimlere tabi kılmak istiyor; mahallî milis teşkilâtı kurmak düşmanca bir hareket değildir, bunu işgal altındaki Rus arazisi için de (Ruslar) kabul ediyorlar". Türk heyetinin buna cevabı şu olmuştu: "Mütareke ahkâmınca, mevcut sistemden farklı başka bir usul, askerî bir teşkilât yapılamaz; bütün Rus askerlerinin çekilip gitmesi ve yerlerine Ermeni birliklerinin konması keyfiyeti de, sevkülceyş durumunun mahiyetini esaslı bir surette değiştirmekten geri kalmamaktadır. Ve işgal altındaki Osmanlı sahasında Rus hükümetinin askerî kıtaları millileştirmeğe hakkı yoktur."

Türk heyetinin kanaatına göre: "(Alman) işgali altındaki Rus arazisi için başka esaslar konulması hususundaki itiraza gelince, herkes kendi taahhüdünden mes'ul olup, Rus hükümeti, Rusya'yı teşkil eden memalikten her birine gerek muhtariyet ve gerekse Rusya'dan tamamiyle ayrılmak hususunda serbest olduklarını beyan etmesiyle, Rusya'dan ayrılmak arzusunu eskiden beri izhar etmiş olan bölgelerin mukadderatının, ora ahalisinin reyi ile tayini hususuun Rusya ile Almanya ve Avusturya-Macaristan aralarında kararlaştırmıştır. Halbuki Devlet-i Aliyye, Osmanlı memaliki için böyle bir kaidenin tatbikini hiçbir zaman kabul etmemiştir; dolayısiyle Rus hükümeti

nin arzuladığı idare tarzını işgal altındaki Türk arazisinde tatbike asla salâhiyattar değildir."

Türk heyeti, Rusların "korsanlık" (eşkiyalık) hususundaki şikâyetleri üzerine tahkikat yapılacağını vâdetmekle beraber, Erzincan'daki camiin bombalanması hadisesine karşı Rus askerî makamlarının göz yummalarımn, işgal altında yaşayan ahali nazarında iyi bir örnek olamayacağını ayrıca belirttiler.

Bunun üzerine, geçen celsede Türk heyeti tarafından Rus delegasyonuna verilen "proje"deki maddelerden bazıları ele alındıysa da, vaktin hayli geç olması yüzünden, bunların incelenmesi gelecek oturuma bırakıldı. Fakat Brest-Litovsk'taki Türk ve Rus delegeleri, Talât Paşa, Ahmed Nesimî Bey ve Trotskiy'nin huzurunda bir daha buluşamadılar. Çünkü 9 Şubat tarihinde Ukrayna ile varılan anlaşmadan ötürü siniri çok bozulan Leon Trotskiy, 10 Şubat (1918) tarihinde, yukarıda da belirtildiği gibi, meşhur beyanatını okudu ve "Rusya'nın tek taraflı olarak harbe son verdiğini bildirdi". Bu beyanat Rusça olarak Türk delegasyonuna da gönderilmişti. Trotskiy ve heyetin sekreteri A. Karahan'ın imzasını taşıyordu. Bu suretle, Brest-Litovsk'ta A. Karahan, ilk defa Türk diplomatları ile temas etmişti. Kendisinin çok sonraları, Ankara hükümeti mümessilleri ile, yakın bir teması olacağı ve 1920-1921 yıllarında Türk-Rus münasebetlerinde çok aktif bir rol oynıyacağını ilerde göreceğiz. Bu hadise üzerine Brest-Litovsk'ta müzakereler kesilmiş, Trotskiy talimat almak üzere Petrograd'a hareket etmişti.

Bu durum karşısında Sadrazam Talât Paşa ve Hariciye Nazırı Ahmed Nesimî Bey, Mareşal Ahmed İzzet Paşa'nın Brest-Litovsk'ta bulunmalarına artık lüzum da kalmamıştı. Birçok meselenin bundan böyle müzakere yolu ile değil, askerî kuvvete baş vurularak halledileceği de aşikârdı. Nitekim General Hoffman bu hususu daha evvel belirtmişti. Mamafih Talât Paşa'mn Brest-Litovsk'ta kalması birçok bakımdan faydalı oldu; o bir kere yeni Sovyet-Rus idarecilerinden en mühimlerini, meselâ Trotskiy'yi yakından görmüş, Sovyet siyasî emelleri ve usullerini yakından tanımak fırsatını bulmuştu. Yeni Rusya'nın bu bakımdan eski Rusya'dan pek de farklı olmadığını da anlamıştı. Bolşeviklerin bilhassa Ermeni meselesindeki tutumları bunu açıkça göstermişti. Brest-Litovsk'ta, Ruslarla müzakere edilecek olursa, Berlin Büyükelçisi İbrahim Hakkı Paşa ile Zeki Paşa bu işi yapacaklardı. Talât Paşa, Ahmed Nesimî Bey ve Ahmed İzzet Paşa ise İstanbul'a dönmek üzere hareket ettiler.

Sovyet-Rus heyetinin bu kabîl diplomatik usullere aykırı ve "şaşırtıcı" hareketi, Almanlar için olduğu gibi Türkler için de hareket serbestisi vermiş oldu. Ortada siyasî engeller ve diplomatik formüller kalmadığından, halli âcil meselelerin hemen ele alınması gerekiyordu. Türkiye için bu gibi meselelerin başında -işgal altındaki sahamn bir an evvel kurtarılması" geliyordu.[1] Nitekim Enver Paşa, Brest-Litovsk- taki çıkmazdan haber alınca, III. Ordu kumandam Vehib Paşa'ya, Erzincan istikâmetinde ilerleme emrini verdi. Bunun üzerine 12 Şubat (1918) de askerî harekete başlandı. Talât Paşa, istanbul'a dönünceye kadar, işgal altındaki sahanın büyük bir kısmı kurtarılmış bulunuyordu.

Zaten Alman kuvvetleri de 17 Şubat tarihinden itibaren taarruza geçmişler ve Rus sahasını işgale başlamışlardı. Bu durum karşısında Sovyet hükümetinin ihtilâl blöflerini bir yana bırakıp, Almanlarla ciddî bir şekilde barış akdetmeleri mecburiyeti hasıl oldu. Bu defa Brest-Litovsk'a Sokol'nikov'un riyasetinde yeni bir heyet gönderildi. Buna, sonraları Türk-Rus münasebetlerinde mühim rol oynayacak olan, Dış işleri Komiseri muavini Georg Çiçerin de dahildi.

Brest-Litovsk'taki müzakerelerin bu tarzda sekteye uğraması, haddi zatında Türkiye'nin lehine oldu. Şimdiye kadar Ruslardan -fazla taleplerde" bulunmaktan çekinilmişti; bir yandan Almanların muvafakati alınmadığı gibi, diğer yandan fazla taleplerle müzakerelerin kesilmesine sebebiyet vermek istenmiyordu. Rus heyetinin müzakereleri akim bırakması üzerine, şimdi Türk heyeti, Almanları takiben istediği talepleri öne sürebilirdi. Bu suretle, Ruslarla yeniden müzakere başladığında (ki bundan kimse şüphe etmiyordu) -azamî talepler" konması için müsait zemin hazırlanmış oluyordu.

Nitekim Talât Paşa ve Nesimî Bey, istanbul'a döner dönmez meseleyi kabine toplantısında arzettiler. Görüşmeler sonunda Almanların Ruslara verecekleri yeni bir ültimatom ile aym zamanda, Türk heyeti tarafından da Ruslara "ültimatom" mahiyetinde şu şartlar konacaktı:

1. **Rusların işgali altında bulunan Doğu-Anadolu'nun derhal Rus kuvvetleri tarafından boşaltılması.**
2. **1877-78 yılında Osmanlı devletince, Harp tazminatı karşılığı olarak, Rusya'ya bırakmak zorunda kalman sahanın, yani Kars, Ardahan ve Batum sancaklarının Rus Ordusu ve Kızıl kıtalar**

1 Blu. yuk. S. 347.

tarafından tahliyesi ve buralarda asayiş ve nizamın tesisine kadar Türk polisi (ve jandarması) tarafından işgali.

3. Şimdiye kadar Rusya ile akdedilmiş olan bütün muahedeler ahkâmının (ve bilhassa ekonomik mahiyetteki anlaşmaların) ilgası.

Bu maddeleri ihtiva eden talimat derhal Brest-Litovsk'a, Hakkı Paşa'ya gönderildi.

Türk hükümeti, Kafkas tarafında hitabedebilecek bir Rus hükümet makamı kalmadığını tesbit etmiş bulunuyordu. Aynı zamanda Kafkasta (galiba Tiflis'teki Maverâ-i Kafkas Komiserliği) tarafından (veya Gürcüler tarafından) Osmanlı devleti ile bir barış akdi yolunda yoklama ve müracaatlar da yapılmıştı. İstanbul'daki Alman elçisi Bernstoff'ıın bildirdiğine göre, "Türk hükümeti, diğer sahalarda da elden çıkan araziyi (Filistin, Suriye ve Irak) Kafkaslarda telâfi etmek arzusunda idi. Enver ve Talât Paşalar, Türklerin Almanlarla birlikte, Batum-Bakû demiryolu üzerinden. -Asya'da (yani Türkistan ve İran'da) ekonomik faaliyette bulunabileceklerini iddia etmekte idiler".[1] Demek ki, Brest-Litovsk Barışı henüz akdedilmeden önce, Enver ve Talât Paşalar Türk ilerleyişinin Baku'ya kadar uzamasını düşünmeğe başlamışlardı., Bunun tahakkuku için ise, ve bilhassa ilerde Rus tehdidini bertaraf etmek üzere Kafkaslardaki bütün Müslümanları, Türkiye'nin himayesi altında bir "İslâm Devleti" halinde birleştirmek gerekiyordu. Hakkı Paşa'ya bu yolda da, Enver Paşa tarafından bazı talimat gönderildiği anlaşılıyor.

Brest-Litovsk'ta müzakerelere yeniden 27 Şubat tarihinde başlandı. Bu defaki barış esasları, Almanların 23 Şubat'ta Ruslara verdikleri yeni bir ültimatomda tespit edilmişti; bunlar evvelki şartlara nisbetle daha da ağırdılar ve Estonya dahil bütün Baltık ülkelerinin Rusya'dan Ayrı düşmesini tazammun ediyordu. Hakkı Paşa'ya gönderilen talimata rağmen, 23 Şubat tarihinde Türk heyetince, yeni talepleri ihtiva eden bir ültimatomun Rus-Sovyet hükümetine tevdi edilmediği anlaşılıyor. Rus murahhasları artık eskisi gibi "ihtilâlci" nutuklar çekmiyorlar ve Almanlar tarafından öne sürülen şartlara az çok itirazdan sonra kabul ediyorlardı. Dolayısiyle müzakereler sür'atle ilerledi ve umumî bir metnin hazırlanmasına sıra geldi.

1 Istanbuldaki Alman sefiri Bernstoff'dan Alman Hariciye Nezaretine. Pera (Beyoğlu) den 21 Febr. 1918.

Bu defa Türk heyeti Ruslara karşı yeni taleplerle ortaya çıktı. Bunların başında "Elviye-i selâse"nin Türkiye'ye bırakılması geliyordu. Bu saha, zaten vaktiyle "tazminat-ı harbiye" karşılığında Rusya'ya bırakıldığı için ve Sovyetlerin de tazminatı tanımadıklan cihetle, bu üç sancağın Türkiye'ye iadesine itiraz etmemeleri icab ediyordu. Fakat Rus murahhasları bu talebe itiraz etmek istediler. Almanlar da bu defa Türkleri desteklediklerinden (daha doğrusu buna mani olmak istemediklerinden) Ruslar bu şartı da kabul etmek zorunda kaldılar. Ancak, "milletlerin kendi mukadderatlarını kendilerinin tayini hakkının" bu üç sancak ahalisine tatbiki gerektiği, yani bura ahalisinin bir "referanduma" tabi tutulmaları, barış maddesinde açıkça belirtilecekti. Bu sahanın daha önce Türk Jandarma kuvvetlerince işgali kararlaştırıldığından, Hakkı Paşa böyle bir referanduma itiraz etmedi. Uç sancağın Türkiye'ye ilhakına imkân verecek bu maddenin kabulünden ötürü Hakkı Paşa ziyadesiyle memnun kalmış ve çektiği bir nutukta "bu suretle Sovyet ve Türk murahhaslarının aynı gaye üzerinde birleştiklerini" belirtmiş, çünkü "her ikisi de esas düşmanları olan Çarlık Rusyasmı yenmekle bunu isbat ettiler" demişti;[1] pek de yerinde olmayan bu espri, Sovyet murahhaslarının hiç de hoşuna gitmemişti. Çünkü bu üç sancağın Türkiye'ye bırakılması, Sovyet heyeti tarafından, "Rusya'ya kabul ettirilen en ağır şartlar" diye vasıflandırılmıştı.

Türk heyeti bu defa, yalnız üç sancağın Türkiye'ye ilhakı ile yetinmek istememiş, Rusya'mn ilerisi için Türkiye'ye tehlikeli bir komşu olmasını önleyecek tedbirleri almak teşebbüsünde bulunmuştu. Bu yoldaki teklifin bilhassa Enver Paşa tarafından geldiği anlaşılıyor. Buna göre: Türkiye'ye bitişik Kafkas sahasında büyük bir "İslâm Devleti" kurulmalı idi; bu devlet Rusya ile Türkiye arasında bir tampon devlet rolünü oynayacaktı (Bu devlete Azerbaycan ve Dağıstan'ın dahil olması düşünülüyordu). Ruslar bu teklife şiddetle itiraz ettiler; Almanlar da kendi menfaatları bakımından böyle bir "İslâm Devleti" ni muvafık bulmadıklarından, Türk teklifini desteklemediler, neticede bu teklif kabul edilmedi. Mamafih, Ruslar Kafkaslardaki Müslümanlara geniş haklar tanıyacaklarını vâdettiler.

Türk heyetinin bundan başka da talepleri vardı. Yalnız Kafkaslardaki değil, Rusya'daki bütün Müslüman-Turklerin bir nevi Os- manlı-Türk devleti himayesi altına konması isteniyordu. Bu kabilden

1 G. Sokol'nikov, *Brstskiy mir* (Brest barışı), Moskva 1920, s. 21.

olmak üzere Rusya'daki Türklere geniş siyasî ve medenî hakların tanınması talep ediliyor ve bunların tatbikinin bir nevi Türkiye tarafından kontrol edilmesi düşünülüyordu. Devletlerarası bir barış müzakeresi esnasında, Rusya'daki Türklerin ve Müslümanların haklarının tanınması meselesi bu suretle ilk defa bahis konusu olmuştu. Bu yoldaki Türk talepleri Almanlar tarafından makul görülmemiş ve dolayısiyle hiç desteklenmemişti. Tabiatiyle Ruslar bundan istifade ederek, bu yoldaki Türk taleplerini reddettiler. Mamafih yine de Rusya'daki Türk-Müslümanlara ait barış metnine bazı şeyler kondu; meselâ: Rusya Müslümanlarından Türkiye'ye hicret edeceklere Sovyet hükümetince hiçbir müşkilât çıkarılmayacaktı.[1] Bu suretle, Sovyet hükümeti bir dereceye kadar Türkiye'nin Rusya'daki Müslümanlarla ilgilenmesini kabul ve tasdik etmek mecburiyetinde kalmıştı.

Ayrı maddeler üzerinde anlaşmaya varıldıktan ve müşterek bir metin hazırlandıktan sonra, nihayet Ayastefanos barışından günü gününe tam kırk yıl sonra, 3 Mart 1918 tarihinde Brest-Litovsk Barışı imzalandı. Sovyet murahhasları, bu barışın "bir dikta" olduğunu beyan ile resmen protestoda bulunduktan sonra, imzaladılar. Türkiye adına bu barış İbrahim Hakkı ve Zeki Paşalar tarafından imzalandı. Bu suretle, Türkiye'nin tarihinde, 1711 yılındaki "Prut" ve 1856 daki "Paris" muahedesinden sonra ilk defa Rusya'ya karşı bir "zafer vesikası" imzalanmış bulunuyordu. Bu barış ile Türkiye, Doğu-Anadolu'da Rus işgali altındaki sahayı ele geçirdikten başka, "Elviye-i selâse"yi de geri almak imkânını bulmuştu.

Bu zafer vesikası, Türk matbuatında büyük yankılar yaptı ve bu münasebetle birçok yazı çıktı. Herkes yüzyıllar boyunca Osmanlı Devleti'nin üstüne çökmüş olan "Rus kâbusu"ndan kurtulmanın rahatlığı içinde geniş bir nefes almıştı. Barış metnindeki maddelerin yerine getirilmesi de uzun sürmedi: Türk askerleri çok geçmeden Kars, Ardahan ve Batum'a girmek suretiyle, 1877 yılı sınırına vardılar. Yapılan referandum ile de üç sancak resmen Türkiye'ye ilhak edildi.

Brest-Litovsk Barış müzakerelerinin diplomatik münasebetler bakımından önemi: Türk ve Sovyet murahhaslarının karşı karşıya gelmeleri idi. Bir taraftan Talât Paşa gibi Türkiye'nin iki numaralı şahsiyeti, Hüseyin Rauf Bey gibi ünlü bir deniz subayı ve diğer yandan Trotskiy, Kari Radek gibi, tanınmış ihtilâlciler ve Çiçerin ile Karahan gibi Sovyet diplomasisinde mühim rol oynayacak şahsiyet

1 Brest-Litovsk Barışı (Türk -Rus kısmı, madde XI.) Bkz. Ekler.

ler, işte Brest-Litovsk'ta birbirini tanımak fırsatım bulmuşlardı. Bunlardan bazıları, bir müdet sonra ve tamamiyle başka şartlar için-de, tekrar karşılaşacaklar ve Türk-Sovyet-Rus münasebetlerinde mühim rol oynayacaklardır. Mamafih, Sovyet-Rus murahhasları, Sadrazam Talât Paşa ve maiyetini "emperyalist ve kapitalist bir devletin mümessilleri" sıfatiyle, kendileri için düşman telâkki ettik-ten başka, Brest-Litovsk'ta Rusya'ya ağır şartların kabul ettirilmesinde, bunların rolünün büyük olduğunu da hiçbir zaman unutmayacaklardı. Brest-Litovsk Barışı, "Türkiye için büyük bir zafer" ve Sovyet-Rusya için de bir "hezimet" vesikası olmak itibariyle, tarafların birbirlerine karşı durumu ve tutumunun aynı olması zaten imkânsızdı. Brest-Litovsk Barışı, doğrudan doğruya "Alman zaferinin bir neticesi" olması hasebiyle, Sovyet-Ruslar, Türkiye'yi sadece Alman emperya-lizminin bir "kuyruğu" telâkki etmekte idiler. Dolayısiyle bu barışın devamının da "Muzaffer bir Devlet sıfatıyla Almanya'nın ayakta kalmasına" bağlı olduğu aşikârdı.

Tü rkiye-U krayna Barışı ve diplomatik münasebetlerin tesisi

Brest-Litovsk Barış müzakereleri münasebetiyle, Almanların, Sovyet-Rusya'yı yola getirmenin en tesirli çaresi olarak Ukrayna "Radası" ile ayrı bir barış akdini görmüş olduğunu yukarıda görmüştük. Nitekim bu siyaset başarı ile yürütülmüş ve 9 Şubat (1918) tarihinde Ukrayna ile bir "barış ve dostluk anlaşması imzalanmıştı.[1] Türk heyeti ile Ukraynalılar arasındaki müzakereler de çok dostça bir hava içinde cereyan etmiş ve 9 Şubat (1918) ta iki memleket arasında bir barış akdedilmiş ve bununla resmî münasebetler kurulmuştu. Bununla, bir zamanlar (1651-54, 1669-1683) Osmanlı Padişahının yüksek himayesi altında bulunmuş olan Ukrayna ile Türkiye arasında, bu defa tamamiyle başka şartlar içinde, yeniden yakın münasebetler kurulmuş oldu.

Sayıları 30 milyonu geçen Ukraynalılar, Rusya'mn güneyinde, Karadeniz'in Kuzeyi, Avusturya-Macaristan'ın idaresindeki Galiç-

1 Müttefik Devletlerle Ukrayna (Radası) arasındaki müzakerelere ait teferruat: W hee ler-Ben ne 11, *Brest-Litovsk*, ss 166-8, 171-74 ve m. y. Metni: Aynı yerde, Appendix IV. ss 392-94. Türkiye ile müzakereler ve barışa iat: DİA H. U. Karton No. 114, yine Karton No. 166/9. Bonn, Ausvv. Amt, Politisches Archiv, Akten betreffend Friedensverhand- lungen mit Russland Bd. 2 (1918)

ya'dan başlayarak, Don nehri boyları ve Azak Denizi sahillerine kadar uzanan geniş bir sahada yaşayan, Doğu Slavların bir budağını teşkil ediyorlardı. Dil, antropolojik hususiyetler ve kültür ile gelenek bakımından Ukraynalılar Moskova Ruslarından epey farklı idiler. Ancak ortodoks mezhebinde oluşları ve aralarında kuzey'den gelen bazı Rus zümrelerinin bulunması hasebiyle, Ukraynalılarla "Büyük Ruslar" (Velikorus) arasında bağlantılar çoktu. Bir de Katolik Lehlilere karşı mücadele Ukraynalıları Moskova'ya yaklaşmağa zorlayan en mühim âmillerden birini teşkil etmişti.

Ukraynalıların devleti andıran ilk siyasî teşekkülleri ancak XVII. yüzyıl ortalarında belirmiş ve Hetman Bogdan (Bohdan) Khmel- nitski'nin Lehlilere karşı mücadelesi ve Kırım Hanlığının desteği ile meydana gelmişti. Bogdan Khmelnitski bir müddet Osmanlı Padişahının himayesini kabul etmişse de (1651), umduğu yardımı alamayınca 1654 de Moskova Çarlığının himayesi altına girmişti. Mamafih az sonra, Hetman Petr Doroşenko, Ukrayna'yı yeniden Osmanlı himayesi altına koydu ise de, bu himaye tekrar beklenen neticeyi vermediğinden, Ukrayna bir daha Moskova'ya bağlanmıştı. Ukraynalı başbuğlar ve nüfuz sahibi kimseler Moskova Çarlığına bağlanırken kendi memleketlerinin, tıpkı Osmanlılar zamanında olduğu gibi, iç işlerinde tamamiyle müstakil ve muhtar olacaklarını sanmışlardı. Halbuki Moskova hükümeti Ukrayna'yı tam bir Rus eyaleti haline getirmeyi tâ baştan tasarlamıştı. Bu yüzden çok geçmeden Ukraynalılarla Ruslar arasında anlaşmazlık belirdi; gitgide bu anlaşmazlık tam bir düşmanlık haline geldi.

Rus Ukraynasının başkenti Kiyef'ti; ikinci büyük şehir dc Kharkov'du. Avusturya Ukraynası, Galiçya olup, başşehri ahalisinin büyük çoğunluğu Lehlilerden ibaret olan, Lwow (Lemberg) idi. Avusturya idaresi Rus idaresine nisbetle mukayese kabul edilmeyecek derecede müsamahalı olduğundan, buradaki Ukraynalılar XIX. yüzyıl içinde millî harekete başlamak imkânını bulmuşlardı. Halbuki Rus idaresinde Ukrayna dili ve kültürü ile bağlı her türlü hareket şiddetle menedilmiş ve Ukraynalıların tamamiyle "Ruslaştırılmaları" için Rus hükümeti tarafından şiddetli baskı yapılmış ve her türlü vasıtalara baş vurulmuştu. Nitekim Rus mekteplerinde tahsil gören Ukraynalılar, ister istemez Ruslaşmakta idiler. Bunlardan biri de meşhur Rus yazarı N. V. Gogol'dür.

Mamafih halk arasında millî Ukrayna dili kaybedilmeden, devam edip gitmekte idi. işte bu halk arasından çıkan (ve hatta serf

olan) şair Taraş Şevçenko (1814-1861) Ukrayna milliyetçiliğinin bayraktarı olmuştu. XIX. yüzyıl sonlarına doğru Ukrayna'da milliyetçilik cereyanı gittikçe kuvvet buldu. Bilhassa 1905 ihtilâlinden sonra, Ukraynalı milliyetçiler faaliyete geçmişlerdi. Çarlık hükümeti bu harekete karşı durduğu gibi, Maksim Gorkiy gibi "solcu" yazar dahi "ayrı bir Ukrayna dilini" tanımak istememişti. Yani ileri görüşlü Rus aydınları dahi Ukrayna milliyetçiliğine karşı gelmekte idiler. Fakat Avusturya idaresindeki Galiçya'da Ukrayna millî hareketi sür'atle gelişmek imkânı bulacağından, Lwow şehri Ukrayna kültür hareketlerinin merkezi haline gelmişti. Buradan Kiyef'e ve diğer Ukrayna şehirlerine de tesir edilmekte idi. Kültür ve ilim hareketleri ışığı altında Ukraynalılar, kendilerinin Ruslardan ayrı bir millet oldukları şuuruna sahip olmağa başlamışlardı. Bu hususta bilhassa büyük âlim ve tarihçi M. Hruşevski (Gruşevski)'nin tesiri dokunmuştur. Türlü merkezlerde kurulan muhtelif ilim ve sanat dernekleri "Ukrayna milliyetçiliğini" geliştirmek ve yaymak yolunda faaliyete geçtiler. Bunun içindir ki, 1917 Rus İhtilâli başladığı zaman Ukraynadaki millî cereyanlar çok kuvvetli bir hale gelmiş bulunuyordu. Aynı zamanda Ukrayna'da sosyalist cereyanları da kuvvetlenmiş ve bu hususta bilhassa Almanya'nın tesiri görülmüştü. Zaten Ukrayna milliyetçileri de daha ziyade liberal görüşleri benimseyen kimselerdi; bu bakımdan "Milliyetçi" lerle "Sosyalistler" arasında fazla bir ayrılık da yoktu. Dolayısiyle her iki zümre de, Ukrayna'nın istiklâlini hiçe sayan Sovyet-Rus idarecilerine ve Bolşeviklere karşı kolayca an- laşabilmişlerdi.

Rusya'da ihtilâl çıkınca, Ukrayna ahalisinin türlü zümrelerini temsil eden dernekler derhal harekete geçmişler ve Kiyef şehrinde 5 Nisan 1917 tarihinde ilk millî Ukrayna kurultayını toplamışlardır. Bu toplantıya 800 delege katılmış ve bununla Ukrayna Parlamentosu anlamına gelen "Rada" teşkil edilmişti. Bu "Rada" da Ukraynalılardan başka azınlıkta olan Ruslar, Lehliler ve Yahudiler de vardı. "Rada" parti mensubiyeti bakımından daha ziyade mutedil sosyalistti ve Bolşevik komünistlerden tek bir üye seçilememişti. Bu suretle Kiyef şehrinde teşekkül eden Ukrayna "Rada"sı, millî Ukrayna hareketinin ve Ukrayna halkının hakikî mümessili sıfatını taşımakta idi. Rada'mn "merkez sekreterliği" de, henüz teşekkül etmemiş olan, "Ukrayna Millî Hükümeti" görevini yapmakta idi.

Ukrayna Radası, Rusya'da ihtilâlin ilân ettiği hakikî "demokrasi" prensiplerini benimsediğini ve "Rusya Demokratik Cumhuriyeti"

çerçevesi içinde, Rusya ile federal sistem halinde birlikte yaşamağa karar verdiğini, yani Rusya ile siyasî ve ekonomik bağlarım muhafaza edeceğini ilân etmişti. Bu hususta, başında Kerenskiy'nin durduğu, "Geçici Hükümet" ile de bir anlaşmaya varılmış ve bu baptaki anlaşma Petrograd'da 30 Haziran 1917 tarihinde imzalanarak resmiyet kesbetmişti. Buna göre: Kerenskiy hükümeti, Ukrayna'nın geniş ölçüde muhtar bir ülke olduğunu resmen tanımış ve tasdik etmişti. Bolşevizm cereyanlarına kökünden karşı koyan Ukraynalı sosyalist ve milliyetçiler Petrograd'da iktidarın Bolşeviklerin eline geçmesi üzerine, Rusya'dan ayrılmağa karar verdiler. "Rada" tarafından 9 Kasım 1917 tarihinde neşredilen ve III. sayılı beyanname (uni- versal) ile "Ukrayna'nın Rusya ile federal bağlarını kesmiş olduğu" bildirilmişti.

Halbuki Bolşevik Rus liderler, Ukrayna'yı muhakkak Sovyet- Rusya'nın idaresi altında tutmağa karar vermişler ve bu yolda askerî kuvvet kullanmağa başlamışlardı. Sovyet-Rus idarecilerinin iddialarına göre: Kiyef'teki Rada, Ukrayna ahalisinin mümessili olmayıp, sadece "zenginler, çiftlik sahipleri, burjuva sınıfının organı" idi. Sovyetlerin iddiası: "Ukraynalı işçi, köylü, asker ve hakikî sosyalist (yani Bolşevik) zümrelerin arzuları Petrograd'daki gibi bir Sovyet rejimi" kurmaktı. Bunu gerçekleştirmek üzere Petrograd'daki Sovyet makamları Kiyef şehrini ele geçirmek için asker şevkine karar, verdiler. Nitekim aslen Polonya'h bir Yahudi olan Huzarski ve bir Rus olan Murav'yev'lerin kumandası altında Kızıl kıtalar Ukrayna şehirlerini işgal için harekete geçirildi. Halbuki Rada'nın henüz askerî teşkilâtı tamamlanmış değildi. Çok az sayıda "Ukraynah asker" vardı. Bu durum karşısında Rada'ya bağlı kuvvetlerin sayıca ve silâhça kendilerine çok üstün olan Kızıl kıtalara karşı koyması imkânsızdı. Nitekim az bir zaman içinde Ukrayna'nın birçok köyü, kasabası ve şehri Kızıllar tarafından işgale başlandı. 16 Ocak 1918 tarihinde de Kiyef şehri Kızıl askerler tarafından işgal edildi. Rada da bu durum karşısında Kiyef'ten gitmek zorunda kaldı.

Bütün bunlar olup biterken, yukarıda da belirtildiği veçhile Brest-Litovsk'ta barış müzakereleri başlamıştı. Ukrayna Radası da bundan istifade ederek, Almanya ve müttefikleri ile ayrı bir barış akdetmek ve Kızıl Rus baskısından kurtulmak için teşebbüse girişmişti. Bu maksatladır ki, "Rada" 9/22 Ocak 1918 tarihinde 4 sayılı bir beyanname (universal) ile "Ukrayna'nın istiklâlini" ilân etti.[1]

1 DİA H. U. Karton 166/9. 15 Ocak 1918 tarihli resmî yazı.

Bunun üzerine tamamiyle müstakil bir devlet sıfatıyle, Brest-Litovsk- ta Almanya, Avusturya-Macaristan, Türkiye ve Bulgaristan ile barış müzakerelerine girişti. Görüşmeler sür'atle neticelenmiş ve 9 Şubat 1918 tarihinde muahedeler imzalanmıştı.

Varılan anlaşma gereğince: Türkiye, Ukraynayı tamamiyle müstakil bir devlet olarak tanıyor ve bunun icabı olarak da karşılıklı diplomatik münasebetler kurulacak ve elçiler gönderilecek, konsolosluklar tesis edilecekti. Karadeniz'in kuzeyinde müstakil bir Ukrayna kurulması Türkiye için büyük bir önemi haizdi. Bununla İstanbul ve Boğazlar üzerine yüzlerce yıl boyunca çöken Rus tehdidi giderilmiş olacaktı. Ukrayna henüz teşekkül halinde olması hasebiyle, bu devlet Türkiye için hiçbir tehlike konusu olmayacaktı. Osmanlı Devleti, Kırım'da teşekkül edecek bir Tatar (Türk) devletini de desteklemek ve gerekirse Türk kuvvetlerini Kırım'a dahi göndermek suretiyle, Ukrayna'nın Karadeniz'deki mutlak hâkimiyet teşebbüsüne daima karşı koyacak bir halde idi. Bir de Ukrayna ile Türkiye arasındaki tarihî bağlar da kuvvetli olup, Ukraynalıların birçoğu Türkiye'ye karşı sempati beslemekte idiler. İşte bütün bu mülâhaza ve mütalâalarla Brest-Litovsk'ta Ukrayna ile akdedilen anlaşma İstanbul'da ve Türk matbuatında çok iyi karşılanmıştı.

Almanya ve Avusturya'dan askerî yardım almak suretiyle, Ukrayna'nın belli başlı yerleri Kızıl Rus kıtalarından temizlendi ve Kiyef şehri yeniden başkent olmak üzere Ukrayna "Halk Cumhuriyetinin Millî hükümeti kuruldu." Mamafih İhtilâlin başında ve Kızılların idaresi zamanında yapılan aşırı "sosyalizm" denemeleri ve terör rejimi, Ukraynalılar arasında şiddetli tepkiler yapmış ve Ukrayna'da asayişin temini ve normal hayat sağlanmasının ancak kuvvetli bir idare ile mümkün olacağı kanaati hasıl olmuştu. Bu kanaatin sonucu da idarenin başına General Paul Skoropadski'nin geçmesi ve diktatörlük rejiminin kurulması oldu.

Hetman (başkumandan) Skoropadski devlet başkanı sıfatıyle Ukrayna'da düzenli bir idare kurmak görevini üzerine aldı. Mamafih bunun başarılması ve asayişin sağlanması, bilhassa Bolşevik propagandası ve ayaklanmaları yüzünden, hayli zor bir işti. Harbin yarattığı sıkıntılar ve bilhassa Kızıllar idaresindeki müsadereler neticesinde Ukrayna'da yiyecek darlığı azamî dereceyi bulmuş, ekonomik durum tamamiyle bozulmuştu. Aynı zamanda Almanların baskısı ve bir takım maddî talepleri (zahire ve ham madde), kuzey'den Moskova- Sovyet kuvvetlerinin daimî tehdidi, Ukraynada normal durumun

tesisine imkân vermiyordu. Bundan dolayı Hetman Skoropadski, iktidarı elinde tutabilmesi için her şeyden önce Almanlara, yani yahancı kuvvetlere dayanmak mecburiyetinde kalmıştı.

Brest-Litovsk'taki anlaşma gereğince Ukrayna'nın İstanbul'a bir diplomatik mümessil göndermesi gerekiyordu. Bu göreve Mikola Levitskiy adında biri (geçici mümessil-resident) olarak atandı. Ukrayna hükümetinin bu kararı, Ukraynaca olarak kaleme alınan (ve Fransızca tercümesi de leffedilen), 8 Nisan 1918 tarihli bir yazı ile Sadrazam Talât Paşa'ya bildirildi.[1] Levitskiy 30 Mayıs (1918) tarihinde İstanbul'a gelmiş ve az sonra resmen vazifesine başlamış oldu. Levitskiy ancak geçici mümessil olduğundan, daimî bir elçinin tayini icap edecekti. Nitekim bu vazifeye Sokrokin (Sorokin ?) adında bir kimse atanacaktı. Fakat, 29 Ekim 1918 de İstanbul'a Ukrayna elçisi olarak atanan Sokrokin (?), Mondros Mütarekesi (30 Ekim 1918) üzerine vazifesi başına gidemedi. Mütarekeden sonra, zaten Türkiye ile Ukrayna arasındaki münasebetler kesildi. Diğer yandan Almanya'nın mağlubiyeti neticesinde Skoropadski'nin rejimi de çökmüş ve Ukrayna yeniden Kızılların istilâsına uğramıştı. Millî Ukrayna Hükümeti de böylelikle ortadan kalktı ve milliyetçi Ukraynalılardan bir çoğu "siyasî mülteci" sıfatıyle Batı-Avrupa, Kanada ve Amerika Birleşik Devletlerine sığındılar.

Ukrayna'ya Türkiye tarafından da diplomatik mümessiller ve konsoloslar gönderildi. Kiyef'e elçi olarak ilk önce, harp başlarken St. Petersburg'da maslahatgüzâr olan Fahreddin Bey'in tayini düşünülmüştü (19 Mayıs 1918 tarihlerinde); fakat Fahreddin Bey oraya gönderilmemiş ve yerine de sâbık Atina elçisi vc hariciye nezaretinin eski memurlarından olup 48 yaşındaki Ahmed Muhtar Bey Kiyef'e diplomatik mümessil sıfatiyle tayin edilmişti. Ahmed Muhtar Bey'in Kiyef'e hangi tarihlerde gittiği bilinmiyor; ancak oraya muvasalatı münasebetiyle, Kiyef'te Ukrayna dilinde, çıkan "Novo Rada" gazetesinin 164. sayısında (14 Eylül 1918) uzun bir yazı çıkmış, Ukrayna ile Türkiye arasındaki münasebetlerin samimiyet vc önemi üzerinde durulmuştu.

Ahmed Muhtar Bey'in, 12 Ekim 1918 tarihinde Hetman Skoropadski tarafından parlak bir merasimle kabulü ve karşılıklı dostluk nutukları çekilmesi, Türkiye ile Ukrayna arasındaki dostluk bağlarının ne kadar samimî olduğunu bir kere daha göstermişti.

1 DİA H. U. Karton No. 114., Bkz: Ekler.

Bu nutuklarda hem mazideki yakınlık hatırlanmış ve hem de gelecek için ümitler beslenmişti. Maalesef gelecek için ümitler boşa çıktı, çünkü bu resmi kabulden iki hafta (daha doğrusu 18 gün) sonra Türkiye, mağlûbiyet mütarekesini imzalamıştı.

Kiyef'teki bu ilk Osmanlı-Türk mümessili çok kısa bir zaman kalabildiğinden, zikre değer her hangi bir faaliyette bulunması imkânsızdı. Mamafih iki ay kadar Kiyef'te bulunduğu zaman zarfında yine de Ukrayna ve Rusya ahvali hakkında birçok şeyi yakından görmüş olması, Ahmed Muhtar Bey için yine de kıymetli bir tecrübe olmuştu. Bu tecrübesi ona sonraları, Ankara'daki Millî Hükümet zamanında çok faydalı olacaktır. Kendisinin 1922 de Moskova'ya Ankara Hükümeti Büyükelçisi sıfatiyle tayin edildiği zaman, büsbütün yabancılık çekmediği de muhakkaktır.

Ahmed Muhtar Bey, Mondros Mütarekesi'nden sonra İstanbul'a dönmüş ve az sonra siyasî hayata atılarak 19 Ocak 1919 da İstanbul'dan mebus seçilmiştir. Meclis-i Mebusan'ın İngilizler tarafından dağıtılması üzerine (16 Mart 1920) Ahmed Muhtar Bey Ankara'ya geçmiş ve Millî Mücadele zamamnda Hariciye vekâletinde büyük hizmetlerde bulunmuştur. Yusuf Kemâl Bey yerine Hariciye Vekili vekilliğini yapan Ahmed Muhtar Bey, az önce belirtildiği gibi, Moskova'ya sefir olarak gönderilmiştir.

Kiyef'de "diplomatik mümessillik" ten başka bir de konsolosluk ihdas edilmişti. Başkonsolos olarak Ahmed Ferid Bey (sonraki Tek) atanmıştı. Ferid Bey'in Kiyef'e en geç Temmuz (1918) ortalarında varmış olması lâzım gelir. Harkov şehrinde de Ruhî Bey adında bir konsolos vardı; ayrıca Hoca Beyde (Odessa'da) bir Türk konsolosu vardı.

Ukrayna'da durum bir türlü istikrar bulamamıştı. Buna ait Başşehbendcr (konsolos) Ahmed Ferid Bey'in, 5 Eylül 1918 tarihli Kiyef'den gönderdiği şu rapor bu tarihlerde Ukrayna'daki durum hakkında açık bir bilgi vermektedir. Raporu aynen naklediyoruz:

> **"(Hariciye Nezaretine) Ukrayna'da henüz mukarrer bir hükümet teessüs edememiştir. En yüksek kudret-i siyasiye Alman işgal ordusunun elindedir. Bütün Ukrayna'da Alman ve Avusturya'lı 250-300 bin asker vardır; yalnız Kiyef'de 30 bin Alman askeri vardır; şehrin civarı da ayrıca 4 tabur Alman askeri ile muhafaza edilmektedir. Diğer Ukrayna şehirlerinde de asker çoktur; Almanlar zevahire göre pek ziyade müteyakkız davranıyorlar. Her**

tarafta gözüken çifte nevbetçi ve tüfenk ucunda süngüdür. Bunun sebebi Ukraynalıların zaafı ve hükümete ehil olmamalarıdır.

Ukraynalılar kendilerini memleket dahilinde 25 milyon addetmektedirler; bâki 15 milyonu da Büyükruslar ve diğer milletlerin teşkil eylediğini iddia ediyorlar. Ukrayna için en mühim dertlerden biri de bu kılleti nüfustur (halbuki Ferid Bey bu hususta yanılmıştı; Ukraynalılar hakikaten 25 milyon idiler. A. N. K.). İkincisi: Hars noktai nazarında, bugüne kadar millet-i hâkime değil, millet-i mahkûme olmak hasebiyle idareye ademi liyakattir. Memleketi basit bir surette idare için bile kâfi derecede Ukraynalı anasır bulunmamaktadır. Ukraynalıya Alman yardım ederse bir şeye benziyor; etmezse muhakkak Rusların ianesine muhtaç kalıyor. Ruslar da bu kuvvetlerinden istifade ediyorlar. Bugün heyet-i vükelâdan itibaren en küçük memuriyete kadar bütün teşkilât bu illet ile malûl bulunuyor: Ukraynalı ve Büyükrus cidali.

Heyet-i vükelâ riyasetinde Rus taraftarı bir zat mevcuttu: Gospodin Lizogub, zeki ve "souple" olan bu zat daima Rus konfederasyonundan bahseylemektedir. Ukrayna heyet-i vükelâ riyasetinde bundan bahsetmek, kailin temayülü hakikisini iraeye kâfidir. Bundan sonra gelen kabine azaları da yarı yarıya Rus ve Ukraynalılardır. Hariciye Nazırı Doroşenko ve Maarif Nazırı Vasilenko müfrit Ukraynacılardır. Bunların nezaretlerinde resmen Ukraynalı lisanı müstameldir; buna mukabil meselâ iaşe nazırı Garber (?) gazetelerde resmen neşrettiği bir tamimde, Rusça yazılmayan istidaların yırtılıp atılacağını payitahttan ilân eylemiştir. Bu ihtilâfa rağmen, kabine yine bilâmünakaşa devam ediyor. Fakat devam etmek demek iş yapmak mânasında demek değildir. Hiçbir dairede hiçbir iş görülmemektedir. Neticede birçok gürültü ve kalabalık. Ticaret Nâzırı bendenize, posta ve telgrafın Dahiliye Nezâretine merbut olduğunu söyledi. Halbuki Posta ve telgraf Mesai Nezâretine merbut. Istitlâatıma göre Nâzırlardan birçoğunun işi menafii şahsiyelerini temin eylemektir (Vagon ve nakliye ticareti burada pek fazla revaç bulmuştur). Bunun içindir ki, Nazırlar sık sık yerlerini diğer arkadaşlarına tevdi ediyorlar. İdare tecrübesizlerin elindedir. Hiç bir iş için yorulmak istemiyorlar. Ve en adi bir işi mutlaka birkaç kişi ile takip ettirerek yaptırabiliyorlar. İntizam ve insicam o kadar mefkuddur.

Ukrayna ordusu henüz muntazam birkaç alaydan ibarettir. Buna "Hetman Askeri" diyorlar. Ukraynalılar Orduda Alman yardımını hissiyat-ı millîyelerine muhalif bularak, reddediyorlar. Bendenize Almanlar da bu intizamı teşvik etmiyorlar gibi geliyor; Ordunun başında General Raguza isminde yaşlıca bir zat var ki, pek dirayetli olmadığı umumen rivayet olunmaktadır.

Bütün nazırların şiddetle iştigal ettikleri yegâne bir iş vardır: Kiyef'te adam yatıracak yer bulmak. Beş tane ayrı ayrı komisyon. Bunun haricinde Almanlar ve Avusturyalılar "tekâlif-i harbiye" usulü ile vaz'ıyer hakkını haiz bulunmaktadırlar. Kimse bir gece yattığı yerden ertesi gün dairelerden birinin emri ile sokağa atılmıyacağmdan emin değildir. Mamafih bu yedi daireden birkaçı uğraştığı halde, el'an bendenize dört odalık bir daire bulamadılar.

Rusya'nın her tarafı anarşiye maruz bulunduğu için "büyük" ve "küçük" Rusya'nın her tarafından herkes buraya sığınmıştır. 250 bin kişilik şehirde elyevm bir milyondan fazla halk meskûn bulunuyor. Bu umumî bir rahatsızlıktır ve Ukrayna hükümeti için de büyük bir gaile teşkil etmektedir. Rusluk, Ukraynalılık ve Bolşeviklik serbestçe çarpışabılselerdi; kavi olan diğerini ezer ve oldukça payidar bir şekl-i hükümet teessüs ederdi. Halbuki Alman işgali bu cidali yarı yolda bırakmıştır. Bunun için bütün şu temayüller kül altındaki ateş gibi için için yanıyor ve her dakika feverana müheyya bulunuyor. Kiyef'in içinde küçük patırdı olunca, bütün ahali kaçmağa başlayor. Çünkü mevcut cidal-i hafiyi herkes işidiyor, biliyor ve hissediyor ve her dakika ihtilâl bekliyor. Gürcü sefareti tebasını hakikaten teslih eylemektedir.

Son günlerde, şekl-i hükümetin tebeddül edeceği ve Het- man'ın hükümetten çekilerek, yerini Rus taraftarlarına bırakacağı rivayet edilmeğe başlandı. Bendeniz bunu mevsuk addetmiyorsam da, şehir dahilinde musırren rivayet ediliyor. Filhakika Hetman Berlin'e giderken, başvekil Lizogub'a bir mektup yazarak, gaybubetinde kendisini reis-i hükümet ve Vasilenko'- yu muavin tayin eylediğini ve Senato'dan dahi iki azanın intihap edilmesini emretmiş idi. Senato intihabını müteakip, Lizogub neşreylediği bir beyannamede, devlet idare kolejinin kendisinin riyasetinde, âyandan Tuşenko ve harbiye nazırı Raguza'- dan mürekkep olup, Hetman Almanya'da olduğu müddetçe, ve

yahut hastalanır, ölür veya her hangi bir sebeple avdet etmezse, memleketi işbu "devlet koleji"nin idare edeceğini ilân ettirmişti. Hetman'ın avdet etmiyeceği hakkındaki şayia da buradan iktibas etmiş olsa gerekir.

> Her halde henüz millî teşekkül ve tekevvünde bulunmaktadır. Ukraynalıların bir devlet teşkil edebileceklerine itimat mefkuttur. Hele Ukrayna'nın Rusya'dan ayrı yaşayabileceğini tasavvur eden bile bulunmuyor. Ukrayna'nın bugünkü şekli, Bolşevik isyanından kurtulmak için kabul edilmektedir. Yoksa Rusya'nın ve Ukrayna'nın hakikî ve en kuvvetli cidali sermayi, vesa'i, ve amel, nam-ı diğerle Rusluk ve Bolşeviklik cidalidir. Ukrayna şu cidal-i hakiki'de geçici bir rol oynayana benziyor.[1]"

Kiyef Başşehbenderi Ahmed Ferid Bey'in Ukrayna'daki duruma ait, hiç de iç açıcı olmayan bu raporu hakikaten o zamandaki çok karışık ahval hakkında aydınlatıcı bilgi vermişti. Ukrayna "millî" veya "Hetman (Skoropadski) Hükümeti" içten asayişi sağlayacak imkân ve vasıtalara sahip değildi; ancak Alman işgal kuvvetleri sayesinde ayakta durabiliyordu. Mamafih Ukrayna hükümetinin kendi memleketi dışında, meselâ Kırım'da hak iddia ettiği biliniyor. Bunun üzerine Kırım Hükümeti Adliye Nazırı Leh Müslümanlarından Ach- matoviç, Türkiye sefiri Muhtar Bey ile görüşmüş ve müzaheretini istemişti.[2] Ukrayna'daki vaziyetin Almanya'nın mağlubiyete gitmesiyle büsbütün çığırından çıkacağı muhakkaktı. Nitekim Ukrayna "millî bir hükümet" olarak devam edemedi ve 1919 yılı Şubat başlarında Kiyef Bolşeviklerin eline düşünce, "Millî Ukrayna" da bir devlet olarak sona erdi.

Brest-Litovsk Barışı'ndan Mondros Mütarekesine kadar geçen sekiz ay gibi çok kısa bir zaman içinde Ukrayna ile Türkiye arasında yapılan diplomatik münasebetler, Kiyef, Harkov ve Odessa'ya gönderilen mümessiller ve konsoloslar, İstanbul'a gelen Ukrayna Hükümetinin temsilcileri sayesinde iki memleket arasında dostça münasebetlerin başlasaası ve gelişmesine yol hazırlanmıştı. Fakat mevcut ağır şartlar ve harbin seyri bu münasebetlerin gerekli bir şekilde genişlemesini engelledi. Mamafih bu kadar kısa bir zaman içinde İstanbul'dan bazı kimselerin, bunlar arasında Celâl Nuri Bey gibi tanınmış bir gazetecinin, Ukrayna'ya seyahat ettikleri biliniyor.

1 DİA H. U. Karton No. 125.

2 Aynı yerde.

Bu seyahatlar dolayısiyle oradaki şartları yerinde görmek mümkün olmuştu. Aym zamanda Ukrayna ve Rusya'daki umumî durum ve Bolşevik hareketleri hakkında da bilgi edinmek mümkün olmuştu. Odessa ile İstanbul ve Karadeniz Limanları ile Kırım arasında yeniden vapur seferlerine başlanması da, az da olsa ticaret faaliyetine imkân vermişti.

Türkiye'nin mağlubiyeti, İstanbul ve Karadeniz'e İngiliz ve Fransız donanmalarının gelmesi, Ukrayna'da Kızılların hâkimiyetinin kurulması üzerine Türkiye ile Ukrayna arasındaki münasebetler tamamiyle kesildi; ancak kaçak eşya taşıyan takalar vasıtasiyle çok mahdut ölçüde Anadolu sahibi ile Karadeniz'in kuzey sahilleri arasında münasebetler yapılmakta idi; bu çeşit gidiş-gelişler bilhassa Bolşevik propagandasının yayılmasında epey rol oynadığı gibi, sonraları, Millî Mücadele zamanında Rusya'dan kaçak silâh taşımakta da büyük hizmeti dokunmuştur.

1918 de, Brest-Litovsk Barışı'nı müteakip Türkiye ile Ukrayna arasındaki yakın münasebetler çok az sürmekle beraber, bunun yankıları Ukraynalı milliyetçiler arasında uzun zaman devam etmiştir. Milliyetçi Ukraynalı mahfiller bu "mes'ud günleri" her fırsatta anmaktan geri kalmamakta, ve o zaman Türkiye tarafından gösterilen yakınlığı şükranla yadetmektedirler. 9 Şubat 1918 tarihinde Brest- Litovsk'ta Ukrayna ile Türkiye arasında akdedilen "Barış ve dostluk muahedesi" hakikaten her iki memleketi birbirine bağlayan ve karşılıklı olarak en samimî hislerle akdedilen bir anlaşma idi. Halbuki çok sonraları, Ankara Hükümeti ile "Sovyet Sosyalist Ukrayna Cumhuriyeti" arasında akdedilecek olan "Dostluk ve kardeşlik muahedesi"nin bütün gösterişlere rağmen, Brest-Litovsk'taki anlaşmanın yerini tu- tamıyacağını ilerde göreceğiz.

IX

GALÎP KEMALİ BEYIN MOSKOVA ELÇILICI

P e t r o g r a d ' d a k i K a r m a K o m i s y o n

Sovyet hükümetinin 13/26 Kasım 1917 tarihinde Almanlara mütareke akdi için yaptığı ilk müracaattan sonra 2 / 1 5 Aralık 1917 tarihinde Brest-Litovsk'ta geçici bir mütareke akdedildiğini ve bunun uzatılarak barış müzakerelerine başlandığım yukarda görmüştük. Bu mütareke ile bütün cephelerde ateş kesilmesinin hükümleri tesbit edilmişti. Bir de mütarekeye ilâve olarak, esirlerin mübadelesini, ekonomik ve kültür münasebetlerinin tanzimi için de, ilgili bütün devletler mümessillerinin iştiraki ile Petrograd'da bir "Karma Komisyon" teşkil edilecekti. Brest-Litovsk'ta başlanacak olan barış müzakerelerinin neticeleri beklenmeden Alman ve Avusturya hükümetleri Petrograd'a hemen delegelerini yollamak için harekete geçtiler. Osmanlı devletinin de müttefiklerini takip edeceği aşikârdı. Nitekim istanbul'da Petrograd'a gidecek heyetin teşkiline girişildi.

Türk heyetinin başına eski Atina elçisi Galip Kemali Bey (sonraki adiyle Söylemezoğlu) getirildi. Mâlî ve iktisadî meselelerle ilgilenmek ve müzakerelere katılmak üzere maliye nezareti müfettişlerinden Turhan Bey tayin edildi. Bir de, o sıralarda Türk esirleri işleri ile meşgul olmak üzere "Hilâl-i Ahmer" tarafından Kopenhag'a gönderilmiş olan Yusuf Akçura Bey, Talât Paşa'mn Berlin'de iken verdiği emri ile bu heyete katıldı. Yusuf Akçura Bey'in hangi tarihlerde Petrograd'a vardığı bilinmiyor; ancak kendisinin 1 Arahk 1917 tarihinde Kopenhag'dan bir rapor yollamış olduğuna göre, Petrograd'a bu tarihten çok daha geç vardığı anlaşılıyor. Zaten, Talât Paşa, Berlin'e Ocak ayının (1918) ilk haftasında, Brest-Litovsk'a giderken uğramıştı; demek ki, Yusuf Akçura Bey de Ocak başlarında Kopenhag'dan veya Berlin'den hareket etmiştir.

Zaten Galip Kemali Bey de İstanbul'dan ancak 29 Aralık (1917) tarihinde hareket etmiş ve Balkan treni ile Viyana üzerinden Berlin'e varmıştı. Burada Brest-Litovsk'taki Türk heyetine başkanlık edecek olan Talât Paşa ile de görüşmüş ve gerekli tamamlayıcı malûmatı almıştı. Galip Kemali Bey, Stockholm üzerinden Petrograd'a gitmiş ve oraya vardığında Alman ve Avusturya heyetlerini bulmuştu. "Muhtelit Komisyon"un ilk toplantısı 1 Ocak (1918) tarihinde yapılmış, fakat buna Türk delegesi katılamamıştı. Petrograd'da bu sıralarda Oktober İhtilâlinden sonraki Bolşevik iktidarının başlangıç havası esiyordu. Yiyecek sıkıntısı ve diğer yoksulluklar adamakıllı başlamıştı. Şehirde sükûnet ve asayiş hüküm sürmekle beraber, anarşinin önü tamamiyle alınmış değildi.

Galip Kemali Bey, tabiatiyle, Sovyet hükümetinin Türkiye ile ilgisi olan faaliyetlerini de takip edecekti. Nitekim, tam onun Petrograd'a muvasalatı sırasında, Sovyet Hükümeti tarafından 29 Aralık 1917/11 Ocak 1918 tarihinde Türk Ermenistanı'na ait bir dekret (nizam) yayınlanmış ve bununla Rus işgali altında bulunan Türk arazisindeki Ermenilere kendi başlarına teşkilâtlanma ve "kendi mukadderatlarını kendilerinin tayin hakkını tanıdığını" resmen ilân etmişti. Sovyet hükümetinin bu kararı doğrudan doğruya Türkiye- nin haklarına müdahale mahiyetinde idi. Galip Kemali Bey bu hususta hemen Brest-Litovsk'a, Sadrazam Talât Paşa'ya bir tel çekerek durumdan haberdar etti.[1]

"Karma Komisyon" iki komisyon halinde çalışacaktı. Biri esirlerin durumunu ele alacak ve bunların halini iyileştirmek için gerekli tedbirlere başvuracaktı. İkinci Komisyon da, malî ve iktisadî meselelerin, alış-veriş münasebetlerinin düzenlenmesi üzerinde duracaklardı. Rus-Bolşevik murahhasları ilk toplantıda (19 Arahk/ 1 Ocak 1918) çok isteksiz davranmışlardı; onlara göre: Brest-Litovsk müzakereleri geçici mahiyette idi ve harbin tekrar başlaması kuvvede muhtemeldi. Bu durum karşısında Komisyon'un ancak malûl esirlerin mübadelesi işi ile meşgul olması gerekmekte idi. Dolayısiyle malî ve iktisadî meseleler geriye bırakılacak, ancak posta ve telgraf ile demiryolu münakalâtının yola konması meselesi ele alınacaktı.[2] Anlaşılan bu "Karma Komisyon"a katılan Rus murahhasları, Lenin'in öne sürdüğü, "hemen barış akdi"ni benimseyenlerden değillerdi.

1 DİA H.U. Dosyalar: 123, 124 ve 125; Kartonlar 114, 166. 2 Turhan Beyin Petrograd'dan 31 Kân. II. 1918 tarihli mektubu DİA H. U. Karton No. 166.

2 Galip Kemali Beyden Hariciye Nazırı Ahmed Nesimî Beye, Berlin. Adlon Oteli, 2 Nisan 1918 tarihli mektubu. DlA. H. U. Dosya No. 92. Kayıt No. 918.

Müzakerelerin en önemlisi,- tabiî, Almanlar ile Ruslar arasın- dakileri idi. Türkiye ile posta vc telgraf muhaberesi işi birtakım güçlükler arzediyordu. Karadeniz tariki ile yapılacak nakliyat, esirlerin taşınması ve postaların şevkine münhasır kalacaktı. Anlaşmaya varılamayan meseleler arasında başta para havalesi, yani ruble'nin tahvili işi geliyordu. Ruslar, ruble'nin harpten önceki rayicinin esas tutulmasını talep etmişlerdi. Halbuki müttefik heyetler buna yanaşmadılar; çünkü ruble çok düşüktü. Mamafih Almanlar ile Ruslar arasında bu hususta bir formül bulunmuş ve hemen tatbikine girişilmişti.

Petrograd'a gönderilen Türk heyetinin "parasızlık" yüzünden büyük sıkıntılara maruz kaldığı anlaşılıyor. Çünkü kendilerine gönderilen tahsisat vaktinde yetişmemişti. Ayrıca bir fevkalâde tahsisat da verilmemişti. Üstelik para tahvili işi de Rusya'daki şartlar içinde çok müşküldü. Bu durum karşısında Galip Kemalî Bey'in kendi cebinden birçok masraf yaptığı (500 lira) biliniyor.

Türk heyeti adına müzakerelere katılan Turhan Bey'in ifadesine göre: Ruslarla yapdan bu çalışmalar sonunda vardan kararların tatbikinde birçok müşkül mevcuttu. Bunlar şunlardı: 1. Eski Çarlık rejimi memurlarının sabotaj ve istifaları yüzünden (Petrograd'daki) Sovyet Hükümeti idareyi yürütecek unsur bulmakta güçlük çekiyordu. 2. Petrograd'daki "Merkezî Hükümet" her ne kadar bu anlaşmayı akdetmişse de, kendisine tabi vilâyetlerdeki mahallî hükümetlerin (idarenin) merkezden gelen emirlere kulak asmadıkları görülüyordu. 3. Rusya hal-i hazırda hemen hemen her tarafta, dağılmış (desagrdgd) bir halde olup, sınırlarda teşekkül eden hükümetlerin (Ukrayna, Kırım, Odessa, Don Kazakları, Kafkaslardaki türlü hükümetler) çoğunun Petersburg hükümetini tanımamaları ve bazılarının da merkezdeki hükümetle harp halinde bulunmaları. Bu suretle, o sıralardaki Rusya'nın istikrarsız bir halde bulunması, Petrograd'da varılmak istenen anlaşmaların tatbikini güç bir hale koymuştu. Bunun içindir ki, esirlerin mübadelesi, posta ve telgraf muhaberesi, vapur nakliyatına ait görüşlerin müsbet bir sonuç vermesi şüpheli idi. Bununla beraber, bu anlaşma yine de imzalanmış bir vesika idi[1]. Brest-Litovsk'ta akdedilen barış ile diğer birçok mesele halledilmişti.

Petrograd'daki "Karma Komisyon" tarafından kabul edilen maddeler arasında ancak "malûl esirlerin hemen mübadelesi" kısmı

1 Galib Kemalî Söylemezoğlu ,Hatıralarım, ss 140-147.

tatbik edilebilmiştir. Buna istinaden birkaç yüz malûl Türk esiri Finlandiya ve İsveç yolu ile yurda dönebilmişlerdi. Bunun dışında yapılacak başka bir iş de olmadığından "Muhtelit Komisyon" azaları Petrograd'dan hareketle Berlin'e gelmişlerdi.

Heyet üyelerinin İstanbul'a döndükten sonra Rusya'daki ahval ve Bolşevik rejiminin hakikî mahiyeti hakkında ilgili yüksek makamlara etraflı rapor sundukları ve şifaen de bilgi verdikleri muhakkaktır. Bunlar vasıtasiyle Talât ve Enver Paşalar ile Hariciye nezareti mensupları Rus-Sovyet hükümetinin karakteri hakkında olduğu gibi, Rusya'nın o zamandaki askerî ve ekonomik zaafına da muttali olmuşlardı. Rusya'ya karşı tatbiki tasarlanan siyasette bu çeşit bilgilerin faydası olacağı da aşikârdı.

Galip Kemalî Bey'in Moskova'ya gidişi

3 Mart 1918 tarihinde imzalanan Brest-Litovsk Barışı, 18 Mart 1918 tarihinde III. Sovyetler Kongresince Moskova'da tasdik edilmişti. Alman Reichstâg'ı da bunu az sonra tasdik etmişti. Osmanlı Meclis-i Mebusanınca da bu barış metni 28 Mart 1918 tarihli celsede tasdik edildi. Tasdikli nüshalar Berlin'de teati edildikten sonra muahede yürürlüğe girdi. Anlaşma gereğince karşılıklı diplomatik mümessillerin tayini lâzım geliyordu. Almanya'nın Moskova elçisi olarak Kont von Mirbach tayin edildi; Sovyetlerin de Berlin'deki elçisi A. Joffe oldu.

Türkiye'nin dc Moskova'ya bir büyükelçi göndereceği muhakkaktı. Rusya ile münasebetlerin önemi ve bilhassa Enver ve Talât Paşaların bir müddettenberi gütmekte oldukları "Türkçülük" (ve hattâ Turancılık) siyaseti icabı, Rusya'da yaşayan 20 milyonluk Türk- lslâm ahali ile Türkiye arasında bağların kurulması arzusu, Moskova'ya gönderilecek elçinin faaliyetine ayrıca bir hususiyet verecekti. Yukanda da belirtildiği gibi, Brest-Litovsk muahedesinde "Rusya'daki Müslümanlara Türkiye'ye hicret hakkı" dahi tanınmış ve aynı zamanda Türkiye'nin Rusya Müslümanları ile ilgileneceği ortaya konmuştu. Bundan böyle Moskova'daki Türkiye büyükelçiliğinin Rusya'daki Türkler ve Müslümanlarla ilgilenmesi muhakkaktı. Türkiye'nin dış siyasetinde bu problem üzerinde ehemmiyetle durulmağa başlanmıştı. Dolayısiyle Moskova'ya gönderilecek zatın her- şeyden önce "Türkçü" olması şarttı.

Eski Atina elçisi olup, Petrograd'daki "Karma Komisyon" da bulunan Galip Kemalî Bey'in (sonraki adiyle: Söylemezoğlu) Moskova'ya gönderilmesi, yukarıdaki vasıflan taşıdığına delâlet eder. Kendisinin "Türkçü" ve bilhassa Talât Paşa ile Enver Paşaların itimadım kazanmış olduğu anlaşılıyor. Galip Kemalî Bey'e, galiba daha Petrograd'a gidişinden önce, Moskova'ya sefir tayin edileceği söylenmiş ve oradaki faaliyeti hakkında Talât Paşa tarafından gerekli talimat verilmişti. Bunlardan bazılan Rusya Müslümanlarına ait olup tamamiyle mahrem mahiyette idi. Muhtelit Komisyondaki çalışma-, larından sonra Galip Bey İstanbul'a dönmüş ve Petrograd'daki faaliyetini Sadrazam Talât Paşaya ve Enver Paşaya tafsilâtiyle anlatmıştı.[1] istanbul'daki hazırlıklarını tamamladıktan ve gerekli talimat aldıktan sonra, 2 Mart 1918 tarihinde Berlin'e müteveccihen Istanbuldan hareket etti.

Talât Paşa tarafından Galip Kemalî Bey'e ağızdan verilen talimat arasında "Rusya'daki Müslümanlarla münasebeder kurması, onları irşad etmesi, Türkiye tarafına celbe çalışması" v.b. gibi nazik hususlar da vardı. Hattâ icabında, dahile, yani, Müslüman ahalinin yaşadığı yerlere adamlar, memurlar göndermesi, Talât Paşa tarafından emir ve tavsiye edilmişti. Moskova'ya gidecek heyete ataşe olarak Remzi Paşa tayin edildi; esirlerin işleri ile meşgul olacak "Alman Heyeti" nde görev almak üzere Maliye Nezareti avukatlarından Ali Haydar Bey tayin edildi*

Galip Kemalî Bey, İstanbul'dan ayrılmadan önce, kabinenin en nüfuzlu üyelerinden biri olan Adliye Nazın (ve Ahmed Nesimî Bey Brest-Litovsk'ta iken Hariciye Nazın Vekili) Halil Bey (sonraki Menteşe) ile de görüşmüş ve bilhassa malî meseleleri halletmek istemişti. Moskova'da büyükelçiliğin verimli çalışabilmesi için Petrograd'da önce yeter derecede tahsisat bulunmasına bağlı idi. Elçilik tahsisatı dışında bir de, esirlere harcanmak özere, Galip Kemalî Bey, Enver Paşa'dan, yani Harbiye Nezaretinden 50 bin lira tahsisat almış ve bunu Berlin'de Alman markına çevirmişti.

Galip Kemalî Bey ve maiyeti birkaç gün sonra Berlin'e varmışlar ve Adlon Oteli'nde kalmışlardı. Türk heyetinin bu defa dikkatini çeken cihet: Almanlar vaktiyle Rusya'ya diplomatik misyon göndermeğe pek acele ettikleri halde, şimdi nedense Moskovaya büyükelçi

1 Galib Kemaıı Bey (Söylemezoğlu) diplomatik hizmetlerine ait hatıralarım nemretmiştir: *30 senelik sijas! halıralartm* 3, cild istanbul 1953 (Kısım I).

göndermek işini yavaştan alıyorlardı.[1] Her halde Rusya ahvalinin karışıklığı buna sebep teşkil etmişti. Berlin'e gelen haberlere göre Rusya'da ihtilâl aleyhtarı yeni yeni hareketler hazırlanmakta idi; bu şartlar içinde Rusya'ya heyet göndermek aslında tehlikeli telâkki edilmekte idi.

Galip Kemalî Bey'i en çok düşündüren meselelerden biri de elçilik içiı muntazam bir tahsisatın temini idi. Petrograd'da bulunduğu sıralarda bu hususta çekilen zahmetler ve sıkıntılar henüz pek taze idi. Galip Kemalî Bey bu yolda Ahmed Nesimî Bey nezdinde şu ricada bulunmuştu: i. Bir aylık maaşın peşin olarak elçiliğe gönderilmiş olması, 2. Kalem (kançalârya), tercüme, matbuat, hademe ve- sair işler için ayrı bir tahsisat konması, 3. "Umur-u mühimme" (yani gizli masraflar için) şimdilik 30-40 bin mark gönderilmesi. Bu maddeler için istenilen meblâğ vakt-i zamanında temin edildiği takdirde, Moskova'da doğru dürüst iş görmek mümkün olacak sanılıyordu.

Galip Kemalî Bey ve maiyyeti Berlin'de bir müddet kalarak Alman hariciyesi ile de temas ettiler. Moskova'ya tayin edilen Alman büyükelçisi Kont von Mirbach'a tahsis edilen trenle Türk misyonu da seyahat edecekti. Her iki heyete de birer salon-vagon verildi. Berlin- den 19 Nisan 1918 tarihinde hareket eden elçilik heyetleri, Rus hududu sayılan Baranoviçi'de Rus vagonlarına geçtiler ve kendilerine yine birer salon-vagon tahsis edildi. 23 Nisan (1918) tarihinde Moskova'ya varan Türk ve Alman elçileri, mutad askerî merasimle karşılandılar.[2] Alman hükümeti tarafından önceden yapılan talep üzerine Alman büyükelçiliği için Sovyet hükümetince, Moskova'nın merkezinde "kaya gibi muazzam" bir bina hazırlanmıştı. Fakat Türk heyeti için böyle bir bina hazırlanmış değildi; dolayısiyle Türk elçilik heyeti bakımsız bir halde olan Şeremet'iyev'lerin sarayının bir kısmında geçici olarak kalmak zorunda idiler. Bu hal dahi Sovyet hükümetinin Türkiye'ye fazla bir önem vermediğinin bir ifadesi idi. Galip Bey ve maiyeti için münasip bir binanın hazırlanmayışının sebebini, Dış İşleri Komiserliği mensupları, "Türk heyetinin gelişinden haberleri olmadıkları" şeklinde izaha kalkıştılar.

Türkiye büyükelçisi Moskova'ya varınca, hemen Dış İşleri Komiseri Georg Çiçerin ile temas etti; bu ilk görüşmelerde, Çiçerin'in muavini olan (ve Brest-Litovsk'ta da bulunan) Karalıan da hazırdı.

1 *Mit Graf Mirbach in Moskau,* Von Freiherr Kari von Bothmcr (Tübingen 1922), s. 4. Galib Kemalî Bey Berlin'deki ikametine ait *Hatıralarında,* tafsilât vermiştir.

2 *Mit Graf Mirbach in Moskau,* s. 7.

Çiçerin'in dediğine göre: Brest-Litovsk anlaşmasının Osmanb dev-ı letince tasdik edildiğine ait yazıh her hangi bir muamele şimdiye kadar alınmamı; ve bunun içindir ki, Moskova'ya bir Türk elçisinin gele ceği öğrenilmemişd. Belki Çiçerin'in bu sözleri doğru idi ve Bâbıali. Moskova'ya (hiç olmazsa Berlin yolu ile) Brest-Litovsk barışı'nın tasdik edildiği ve yakında Moskova'ya bir büyükelçi gönderileceğini yazı ile bildirmemişti. Belki de bu diplomatik kusur yüzünden Türk elçi heyeti, bina hususunda Moskova'da ta ilk günden bir takım sı- kıntdara maruz kalmıştı. Mamafih Sovyet makamlarının münasip bir bina bulmaları, her halde, pek güç bir mesele teşkil etmezdi; bu hususta gösterilen kayıtsızlık, Sovyet hükümetinin Türkiye'ye fazla kıymet vermediği tarzında da tefsir edilebilirdi.

Sovyet hükümetinin İstanbul'a bir elçi göndermesi hususunda her hangi bir işlem yaptığı da belli değildi. Brest-Litovsk muahedesinin tasdikli suretinin teatisinden sonra İstanbul'a bir elçi göndermesi beklenebilirdi. Galip Kemalî Bey, Ahmed Nesimî Bey'e Moskova'dan gönderdiği ilk yazılarından birinde: Birkaç gün içinde itimatnamesini Sovyetlerin icra komitesi (ispolkom) başkam (yani Reisicumhur karşılığı) Sverdlov'a sunacağım bildirdikten sonra, Sovyet hükümetinin en yüksek makamlarını işgal edenler hakkında kısaca bilgi vermişti. Lenin, halk Komiserleri Şurası (Sovnarkom) reisi, Trotskiy de Harbiye ve Bahriye Komiseri idi; her ikisi de bu devir Rusya'sının en öndeki şahsiyetleri idi. Stalin'den tek bir kelime ile bahsedilmemesi, o sıralarda Stalin'in henüz geniş kitlelerce pek bilinmediğinden ileri gelmiştir.

«

Galip Kemalî Beyin resmen elçilik vazifesine başlaması için Sovyetlerin "Cumhurreisi" olan, İcra Komitesi Başkanı Sverdlov'a itimadnamesini sunması gerekiyordu. Buna ait tafsilât, Galip Kemalî Beyin eserinde verilmiştir. Moskova'nın henüz paytaht olduğu bu günlerde, Kremlin'in havasını göstermesi bakımından ilgi çeken bu sahi- feyi naklediyoruz:[1]

"Cuma 26 Nisan 1918: Mösyö Sverdlov tarafından bugün resmen kabul olunacağımız hakkında Hariciye Komiserliğinden dün tezkere geldi. Şehirde otomobil bulunmadığından saat üçe çeyrek kala Hariciye Komiserliğinden bir otomobil bizi alacak idi. Gelen memura nasıl elbise giyileceğini sual ettim. Alelâde gündelik elbise ile gelirsiniz dedi. (Alman Elçisi Mirbach'ta aynı günde Sverdlov

1 Galib Kemali (Söylemezoğlu) *30 senelik siyasi hatıralarımın üçüncü* cildi Kısım I 1918-1922 (İstanbul 1953) s. 24.

tarafından kabul edilecekti), kendisine ne giyeceğini sorunca: "En eski kostümümü giyeceğim" cevabını verdi. Her halde bir devlet reisi ile resmî mülâkat vaki olacağından, siyah bir ceket ve çizgili pantalon giydim, ve yanıma Remzi Paşayı da aldım. O gün güya Petrograd'da olduğu gibi, Cuma namazını teberrüken İslâm cemaatiy- le birlikte kılacak idik. Tabiî önümüzdeki Cuma'ya kaldı. Saat üç olduğu halde otomobilden eser yok idi. Hemen Hariciye Komiserliğine telefon ettik "Yanlışlık olmuş, şimdi geliyor" dediler. Bir çeyrek sonra eski ve açık bir otomobil geldi. Şoförün yanında bir de silâhlı asker var idi. Remzi Paşa da gündelik askerî elbisesini giymişti. Bir az sonra meşhur-i âlem Kremlin sarayının yüksek bir sur ile muhafaza altına alınmış, etrafı geniş hendekli kapılarından birisine geldik. Şoseden oraya bir köprü ile geçiliyor idi. Otuz metre uzunluğundaki bu kârgir köprüyü geçerek açık olan iki kanadlı büyük bir kapının önüne gelince, nöbetçiler otomobili durdurdular. Yanımızdaki askerin elinde bir kâğıt var idi. Onu okuduktan sonra iki silâhlı asker de otomobilin sağ ve sol sahanlıklarına bindiler, öylece kapıdan içeriye girdik.

O kapının devamı olan uzun bir kemer altından geçtik ve sarayın, daha doğrusu, Kremlin kalesinin iç avlusuna dahil olduk. Önümüz ve sağımız birer meydan, karşımızda ise uzun bir bina var idi. Kalenin kemerlerinden geçip de biz sola doğru yol alınca, içinde Umur-u Şarkiye müdürü bulunan, yine eskice bir limozinle karşılaştık. Meğerse Kont Mirbach'ı bırakmış, şimdi bizi almağa geliyormuş. Bizimkinden inip onun otomobiline bindik. Müdür geç kaldığı için itizar etti. "Nutuk söyleyecek misiniz?" dedi. "Lüzumu olmadığını söylemişlerdi, isteriseniz zemin ve zamana uygun kısa bir şey söylerim" dedim. Üstü açık bir avlu medhalinden geçerek, birkaç basamak uzun bir merdivenin önünde durduk. Burası belli ki, sonradan yapılmış, belki de imparator geldiği zaman maiyeti erkânına mahsus, büyücek bir bina idi. Bir sürü koridordan geçip, merdivenden çıktıktan sonra, yine bir hayli yürüdük, ve bir kapıdan içeri girdik. Tam o sırada solu- muzdaki kapıdan Kont Mirbach'ın müsteşarı çıkıyor idi. O da benim gibi siyah bir veston giymişti. Biz o odaya girer iken, sağda bir kapı açıldı. Sekiz, on, sarı saçın bütün derecelerini temsil eden kadın kafası ve mütecessis, onun iki misli mavi, yeşil göz üzerimize dikildi. Solda açılan, sağa ve sola doğru uzunca bir odaya girdik. Ortasında üzeri yeşil örtülü uzun dört ayaklı bir masa var idi. Arkasında esmer sivri sakallı, gözlüklü, oldukça çirkin yüzlü bir zat: Reisicumhur Sverdlov ayakta duruyor idi. Sağında ayakta ve masanın bizim tarafımızda Ha

riciye Komiseri Çiçerin ile Karahan, öte tarafta da tanımadığım ve tanıtılmayan üç dört kişi ayakta duruyorlar idi. Hariciye Nazırımızın takdim mektubu zarf içinde elimde idi. Mektubu Cumhurreisine uzattım ve "İki komşu devlet arasında müslihane ve dostane müna- sebat tesisi vazifesiyle geldiğimden dolayı memnun ve müftehir bulunduğumu ve bu yolda bütün gayretimle çalışacağımı, kendisinden ve hükümetinden samimî yardım görmekle mübahi olacağımı" söyledim. Daha sözlerim tamamlanmamış idi ki, Sverdlov söze başladı, ve: "Dostluktan bahsediyorsunuz, fakat ordularınız Kafkasyada harekât-ı askeriye yapmakta devam ediyor. Bu nasıl iş? Hükümetinize yazınız da münasebat-ı dostaneye aykırı hareketlerden vaz geçsin" dedi.

"Bir az evvel tevdi eylediğim mektubu vermek üzere bizzat burada bulunmakhğım, hükümetimin, hükümetiniz ile münasebatı dostane tesisine yalnız ehemmiyet değil, karar verdiğini isbat eder. Şikâyet ettiğiniz harekât-ı askeriyeden haberim yoktur. Şayet yapılıyor ise üç ay evvel Petrograd'da Komisyon toplantısında şikâyet etmiş olduğum Ermeni çetelerini takip ile, oralarda kalmış olan ehl-i İslâm'ın kıtalden kurtulabilenlerini belki mahvolmaktan kurtarmak içindir. Her halde derhal Babıâliye yazar, ve bu babta malûmat ve izahat isterim" dedim. Mösyö Çiçerin ile Karahan'ın ellerini sıkarak, çıktım."

Galip Kemalî Bey, Sovyetler İcra Komitesi Başkanı (yani Is- polkom reisi) Sverdlov (aslen Yahudidir)un, itimadnemesini sunan bir elçiye bu tarzda konuşması, tam bir kabalıktı, ve diplomatik usul ve adablara asla uygun değildi. Galip Kemalî Bey'in vazifesine resmen başlaması, bu suretle ağır bir hava içinde cereyan etmişti.

Galip Kemalî Bey'in Moskova'dan gönderdiği ve fransızca olarak kaleme aldığı 27 Nisan 1918 tarihli ilk telgrafında, Petrograd'daki anarşistlerin ayaklanmalarının Sovyetler tarafından şiddetle bastırıldığını, fakat durumun yine de bütün memleket ölçüsünde istikrarsız olduğunu belirtmişti. Bu telgrafta bundan başka Moskova'ya derhal bir konsolos memurunun gönderilmesi, mutad ve muradın dışındaki masrafların kapatılması için gerekli işlemin yapılmasını da dilemişti.

Sovyet-Rusya başkentine gönderilen ilk Osmanlı-Türk büyükelçisini meşgul eden meselelerden biri de, aldığı talimata uygun olarak, Rusya'daki Müslümanların durumu ve Bolşeviklerin onlarc karşı tatbike başladıkları siyaset idi. Bu hususta kendisini aydınlatanların Moskova'daki Kazanlı ve Azerbaycanlı ve diğer Türk ülkelerinden

elçiliği ziyarete gelen kimseler olduğu anlaşd maktadır. Moskova'ya bir Türk elçisinin gelişinin, sayıları 20-30 bini geçen Moskova'da yaşayan (Kazan asıllı) Müslüman-Türkleri büyük bir sevinç ve heyecan içinde bıraktığı muhakkaktı. Nitekim onlar Galip Kemalî Bey'i ve maiyetini ilk günden itibaren ziyaretle, ellerinden gelen her türlü maddî yardımda bulunmak suretiyle elçilik mensuplarını birçok sıkıntıdan kurtarmışlar ve elçilik mensuplarına ikide bir ziyafetler tertib etmişlerdi.

O sıralarda Rusya'nın türlü yerlerinden Moskova'ya birçok Türk-Müslüman "rüesası" gelmekte idi; bunlardan bazıları sırf Türkiye büyükelçisini ziyaret maksadiyle Moskova'ya seyahati ihtiyar etmişlerdi. Zaten buranın "başkent" oluşu, idare ve parti makamlarının Petrograd'dan buraya taşınması veya yeni müesseselerin kurulması -Moskova'ya yüzlerce Kazan'iı, Azerbaycanlı ve Türkistanlı büyüklerin ve aydınların, idarede veya partide vazife alan kişilerin gelmelerine sebep olmuştu. Moskova'da oturan Müslüman (Tatarlar)ın büyük bir kısmı mal-mülk sahibi, tüccar ve iş adamı olup, hali vakti iyi olan zümreye mensuptular. Bunlar bilhassa Bolşevik rejiminden mutazarrır olmuşlar, malları ve mülklerini kaybetmek üzere idiler. Bunlar arasında büyük servet sahibi olanlar da vardı. İşte bütün bu zümreler, zenginler (daha doğrusu eski zenginler) ve aydınlar hepsi de Galip Kemalî Bey'i adetâ bir "kurtarıcı" gibi karşılamışlardı.

Bu sıralarda Sovyet idaresi "burjuva" zümresine karşı baskısını artırmakta, mal ve mülklerini müsadere için dekretler çıkarmakta ve şahsî mülk müessesinin kaldırılması dolayısiyle zenginlerin evleri, malları müsadere edilmekte idi. Dolayısiyle bundan birçok Müslüman tüccarı, esnafı ve mal-mülk sahibi büyük zararlara uğramakta idiler. Bütün millî ve dinî müesseseler de aynı veçhile Bolşevikler tarafından takibata uğramış bulunuyordu. Bu suretle Rusya'daki Müslümanların durumu gün geçtikçe zorlaşmakta idi. Galip Kemalî Bey'e, Talât Paşa tarafından verilen talimata göre, "Rusya'daki Müslümanların haklarının korunması lâzım geldiği" cihetle, hemen bu meselelerle ilgileneceği aşikârdı. Nitekim Moskova'dan gönderilen ilk yazılarında bu hususta birçok bilgi verilmektedir.

Galip Kemalî Bey'in hariciye nezaretine Moskova'dan gönderdiği 29 Nisan 1918 tarihini taşıyan ilk mektubunda Kazan Türkleri ile ilgili olaylar hakkında birçok dikkat çekici bilgi verilmişti. Bu münasebetle: "(Bolşeviklerin) Kazan'daki (Harbî) Şurayı ve Müslü

man kıtalarını dağıttıkları ve Moskova'da Bolşevik prensiplerini kabul eyleyen bir heyet (Müslüman Komiserliği) kurulduğunu ve (Mul- lanur) Vahidov adh birinin Müslüman Komiseri tayin edildiği" bildirilmişti. Sonra: "Menfaat-i îslâmiyeyi şiddetle müdafaa eden "ti" gazetesinin (çıkaran Ayaz İshakî Bey idi) kapatıldığı yazılmış ve "Rusya ve bahusus Türkiye dahilinde Bolşeviklik fikirlerini tamim maksadiyle "Yeni Dünya" adı ile Moskova'da Türkçe bir gazete çıkmakta olduğu" anlatılmış ve bu gazeteden şimdiye kadar çıkan iki nüshası da ya^, ile birlikte Hariciye nezaretine gönderilmişti.

Galip Kemalî Bey, "Yeni Dünya" gazetesinin, Mahmud Şevket Paşa'nın sadrazamlığı zamanında İstanbul'da çıkan "Ifham" gazetesinin muharrirlerinden olup, Mahmud Şevket Paşa'nın katli münasebetiyle Sinop'a sürülen ve oradan da Rusya'ya kaçan (veya kaçırılan) Mustafa Suphi Bey adında biri tarafından çıkarıldığını da bildirmişti. Bu suretle, Türkiye büyükelçisinin Moskova'ya geldiğinde, "Türkiye'de Bolşevikliği yaymak ve Osmanlı Devleti'ne karşı propaganda yapmak" maksadiyle, Sovyet hükümetince verilen maddî imkânlar ve teşvikle, Türkçe bir gazete faaliyete geçmiş bulunuyordu. Halbuki Brest-Litovsk anlaşmasına göre, Sovyet hükümeti Türkiye hükümeti aleyhine herhangibir propaganda faaliyetinde bulunmak hakkını haiz değildi. Bu husus Galip Kemalî Bey'in hemen dikkatini çekmiş ve ileride tafsilâtiyle görüleceği veçhile, bu faaliyeti durdurmak için derhal harekete geçmişti.

Galip Kemalî Bey'in mektuplarından görüldüğü üzere, kendisini ziyarete gelenler arasında yalnız Moskova'lı Müslümanlar olmayıp, Kazan, Ufa ve hattâ Turgay (Türkistan) dan gelenler de vardı. Bunlardan biri de, yeni teşekkül etmiş olan Kırgız (Kazak) Cumhuriyeti, "Millî Komiseri" Ali Bey idi. Ziyaretçiler hepsi de Türkiye'ye karşı besledikleri bağlılık hislerini ifade etmekte, Türkiye hükümetinden maddî ve manevî yardım beklediklerini bildirmekte ve Galip Bey'in kendilerini himaye etmesini istemekte idiler. Turgay "Milli Komiseri" Ali Bey: "6-7 Milyonluk bir kitle teşkil eden "Kırgız Cumhuriyeti"nde millî teşkilât kurmak ve mekteplerin geliştril- mesi işinde Türkiye'den yardım beklediğini" ayrıca belirtmişti. Bu ve buna benzer müracaatlar ve ricalar Galip Kemalî Bey için hakikaten sevindirici şeylerdi; Rusya Müslümanlarının Türkiye'ye nasıl bağlı oldukları hemen görülmekte idi. Bu kabîl müracaatlara karşıhk Galip Kemalî Bey, "millî teşkilat ve müesseselerin canlandırılması ve genişletilmesi, Rusya'daki bütün Müslümanlar arasında birlik ve iş

tirak fikrirun tesisine çalışmaları" yolundaki tavsiyelerden başka şimdilik fcfcla birşey yapacak durumda değildi. Büyükelçinin zaten bunlar dışında tavsiye edeceği birşey yoktu. Rusya Müslümanları- Türklerin o sıralarda en çok muhtaç oldukları "maddî" (yani askerî) yardım hususunda Galip Kemalî Bey hiçbir vâdde bulunamazdı. Osmanlı-Türk sefiri olsa olsa, Rusya Müslümanlarının haklarını korumak için Sovyet hükümeti nezdinde bazı teşebbüslerde bulunabilirdi.

Galip Kemalî Bey'in yazdığına göre: "(Kazan) Tatarlarını en ziyade işgal eden mesele Bolşevik nizamının Tatarların mal ve mülklerine yapacağı zararlardı. Bu hususta Türk elçisinin Sovyet hükümeti nezdinde müdahalesi istenmekte idi". Bir de "Bolşeviklerin, 24 Mart (1918) tarihinde (mektupta yanlışlıkla 22 Mart denmiş) bir "Tatar- Başkurt Cumhuriyeti" ilân etmeleri de Türk elçisinin dikkatini çekmişti. Galip Kemalî Bey'in bu ilk mektubunda Kazan Türkleri ve Başkurtlar hakkında dikkat çekici şu mülâhaza yürütülmüştü: "Vaziyet hülâsa edilmek lâzım gelirse, üç ay evvel neşe-i hürriyet ile Rusya Cumhuriyetinin ilân eylediği prensipler (Lenin ve Stalin'in 3 Aralık 1917 de Rusya Müslümanlarına beyannameleri kasdedilivor) samimî ve kendi muhtariyet idarelerini hakikî zanneyleyen Tatar, Şark ve Şimal Türklerinin elyevm ellerinde maddî ve manevî hiçbir kuvvet kalmadığı ve Bolşeviklerin her yerde idareyi ellerine alarak, şimdilik umur-u diniyeden gayri hiçbir hususta milel-i Islâmiyeyi serbest bırakmamakta olduklarını zikreylemek kâfidir."

Galip Kemalî Bey'in bu yoldaki görüşünün, Moskova'daki Kazan'lı "milliyetçi"lerin ifadesine dayandığı aşikârdır. Türk Elçisinin hu türlü sözleri,her halde başında Stalin'in bulunduğu "Milliyetler Komiserliği"ne bağlı "Müslüman Komiserliği"ndeki Tatar vc Başkurt komünistlerinin görüşleri değildi. Zaten komünist geçinen Tatar ve Başkurt aydınlarının Türkiye elçiliği ile münasebetleri ve temasları olmadığı da biliniyor. Galip Kemalî Bey Bolşevikliğin, Rusya'daki Türkler-Müslümanlar için nasıl bir yıkıcı cereyan olduğunu tâ baştan anladığından, kendisinin ancak "milliyetçi"- lere güler yüz göstermesi icap ederdi. Dolayısiyle Türkiye Büyükelçiliğinden himaye bekleyenler ancak milliyetçi zümreler idi. "Komünist" (Bolşevik) geçinen unsurlar nazarında Galip Kemalî Beyin, emperyalist ve burjuva bir devletin mümessili sıfatiyle, sempati kazanmasına zaten imkân yoktu.

Galib Kemalî Bey'in Moskova'ya gelişinden önce Anadolu'daki Türk-Rus cephesinde esaslı değişiklikler olmuştu. Zaten "Erzincan

Mütarekesinden sonra (15 Aralık 1917) Rus kıtalan birer birer cepheyi terketmişlerdi. Fakat onların gidişinden önce "asayişi muhafaza" bahanesiyle, Rus ordusunda sayıları çok olan Ermeni askerlerinden milisler ve birlikler kurulmuş, bol miktarda silâhlandırılmış- lardı. Bu Ermeni kıtaları çok geçmeden Türk-lslam ahaliye mezalime başladılar; yukarıda da belirtildiği gibi, hattâ Erzincan'daki büyük cami dahi onlar tarafından bombalanarak tahrip edilmişti. İşte bu Ermeni mezalimini önlemek maksadiyle Türk kuvvetleri 12 Şubat (1918) tarihinde harekete geçerek, Rus işgali altındaki sahayı kurtarmağa girişmişlerdi; evvelâ Erzincan işgal edildi; 12 Mart 1918 tarihinde de Erzurum kurtarıldı ve 24 Mart tarihinde de Türk kuvvetleri 1914 yıh sınırına vardılar.

Brest-Litovsk Barışı'na göre Türkiye'nin sımrı 1877-78 yılındaki sınır olacaktı. Bunu gerçekleştirmek üzere Türk kıtalarının ileri hareketi devam ettirildi. 12 Nisan'da başlayan yürüyüş neticesinde 14 Nisan'da Batum Gürcülerden, Kars da 23 Nisan tarihinde Ermenilerden alındı. Erzurum ve Kars'ın Türklerin eline geçmesi üzerine, Rusya'daki Ermeni ve onları takiben Sovyet matbuatında, "Türkler tarafından Ermenilere yapılan müthiş katliâmlardan" bahsedilmek suretiyle, eski Rus hissiyatı ve düşmanlığı yeniden canlandırılmak istendi. Sovyet matbuatı, güya, "mazlum bir milletin (yani Ermenilerin) hakkım müdafaayı" kendine şiar edinmiş ve bu slogan altında Türkiye'ye karşı düşmanlık kampanyası açılmıştı. Ne yazıkki, aym zamanda, Mustafa Suphi tarafından çıkarılan "Yeni Dünya" gazetesi ise sadece Türkiye'deki "Paşalar idaresine" hücum etmekte, yani hakikî Türk topraklarının anavatana ilhakını hoş görmemekte ve Türk esirleri arasında Bolşeviklik fikrini yaymağa çalışmakta idi.

Brest-Litovsk Anlaşmasına göre Kars, Ardahan ve Batum sancaklarının mukadderatı, yapılacak bir "referandum" ile tayin edilecekti. Sovyet hükümetinin maksadı, ne yapıp yapıp Ermenistan'ı ihya etmek ve "Elviye-i selâse"nin Türkiye'ye bırakılmasına mani olmaktı. Nitekim bu mesele Galip Kemalî Bey'in Çiçerin ile yaptığı ilk görüşmesinde (30 Nisan 1918) konuşma mevzuu oldu. Çiçerin bu münasebetle Türk elçisine, Sovyetlerin dış siyasetlerinin esasını ve prensiplerini anlatmak fırsatını bulmuştu.

Sovyet Dış işleri Komiserine göre: "Demokratik" Rusya'nın esas gayesi, umumiyetle "Kapitalizm"e ve hususiyetle "Avrupa büyük sermayesine karşı mücadele etmekti. Çünkü bunlar az gelişen memleketlerin ekonomisini ele geçirdikleri gibi, bu ülkeleri kendi

siyasî nüfuz ve hâkimiyetleri altına almakta idiler. Bu bakımdan Türkiye ve Rusya aym durumdadırlar ve dolayısiyle her iki memleketin de yabancı boyunduruğundan kurtulabilmek için birbirlerine yardımcı olmaları, her ikisinin de hakikî menfaatleri icabıdır (... £tant done un intdret r£el â se solidariser pour se soustaire au joug ^tranger). Çiçerin'in iddiasına göre: Rusya'mn bütün hareketleri zalimlere karşı olup, ihtilâlci Rusya'mn bütün sempatisi de hürriyetleri için mücadele eden milletlerle beraberdi. Çiçerin sözlerine devamla: "İşte bu prensiplere uygun olarak kendisinin Ermenilerden söz açmayı yerinde bulduğunu" belirtmiş ve geçenlerde Kars'ta (Türkler tarafından) yapılan katliamın umumî efkâr üzerine yapmış olduğu fena tesirleri ifade etmek istediğini Galip Kemalî Bey'e söylemişti.

Galip Kemali Bey de Çiçerin'in bu sözlerine şu karşılığı verdi: "Türkiye, Rusya ile hesaplarını tanzim etmiş bulunuyor (yani Brest- Litovsk anlaşması kastediliyor) ve şimdi yeni esaslara göre münasebetleri geliştirmek niyetindedir." Galip Kemalî Bey'e göre: Her iki devletin menfaatları karşılıklı, samimî ve dostça münasebetler kurulmasını icap ettirmektedir (un intdret rdel et immense engage les deux voisins â s'assurer une amitid rdciproque, sincere et loyale). Galip Kemalî Bey, güya, bunları söylerken çoşmuş ve kendisinin Türkiye ile Rusya arasındaki dostluk münasebetlerini geliştirmek maksadiyle Moskova'ya geldiğini iddia etmiş ve heyecanla: "Beni iş başında göreceksiniz" demişti (Vous me verrez â l'oeuvre).[1]

Galip Kemalî Bey bu konuşma esnasında Rusya Müslümanları meselesine de temas etmişti. Onun dediklerine göre: Osmanlı Devleti bir Türk-lslâm devleti olması hasebiyle, "her yerde Türk vc Müslümanların mukadderatı ile manen alâkadardır; onların refah içinde yaşamalarından ne dereccde memnun kalırsa, rencide edilmeleri halinde o nisbette müteesiir olacaktır. Galip Kemalî Bey'e göre: "Türkiye ile Rusya arasındaki dostluk münasebetlerinin tesisi ve derinleştirilmesinde en mühim âmili Rusya Müslümanları teşkil etmekteydiler; Rus (Sovyet) hükümetince Müslümanlara ne kadar iyi mua

1 Dışişleri Komiseri Çiçeren'in 15 Şubat 1919 tarihli, Osmanlı hükümetine gönde-diği "Memorandum" (Moscou.le 15 fevrier 1919, No. V. tlg. 4-23-65) DİA. Bkz. Ekler. Çiçerin'den Galip Kemali Beye, Moscou, le 28 mai 1918, No. 1877: C' est avec la plus grande satisfaclion que nous avons iterativemant constate mutuellement pendant nos ontretiens et epanchements avec Vous le desir des peuples de la Russie et de la Turquie de conserver â l'avenir entre eux les realtions les plus amicales et les plus bienveillantes. J'a.i <?te tres heureux d'entendre de Votre boııche que Vous Vous posez comme but de Votre activitıf en Russie de resserrer fermement et solidement les liens unissant nos peuples . .

mele edilirse ve imkânlar bahşedilirse, Türk hükümeti de o nisbette memnun kalacaktır ve dolayısiyle iki memleket arasındaki dostluk da o nisbette sağlamlaşacaktır."

Galip Kemalî Bey sözlerine devamla: "Rusya ahalisinin 40-50 milyonu (sic) Müslümandır ve Türkiye onlara karşı sempati beslemektedir; bu olay kendi başına iki memleket arasındaki gayet tabiî bir bağ mahiyetindedir. Yeni Rusya bu (Müslüman) ahalinin kültür, teknik ve dinî sahada durumlarım ne nisbetle iyileştirecek olursa, (Türkiye de Rusya'ya) o nisbette yakınlık duyacaktır". Kars'ta iddia edilen Türklerin Ermenilere yaptıkları söylenen katliam'a gelince, Galip Kemalî Bey bunlar hakkında hiçbir bilgisi olmadığım, bildiği bir şey varsa, o da Türk Doğu eyaletleri tahliye edilirken Rus askerî makamlarınca yerli (Müslüman) ahalinin Ermeni şiddet ve zulmüne karşı hiçbir tedbir alınmamış olduğudur ve Türk kıtaları ilerledikçe, sadece yangın ve harabelerle karşılaştıklarını ve sadece Erzincan'da kadın ve çocuklardan 800 ceset bulunduğunu da söyledi. Galip Kemalî Bey'e göre: Karışıklıklar ve katliamlar daima Ermeniler tarafından tertip edilmekte ve onların teşkilâtları olduğu için her yerde bu bapta ilk yaygarayı onlar koparmakta idiler; yani Kars'ta iddia edilen "Ermeni kıtali" sadece bir "Ermeni yaygarası"ndan başka birşey değildi.

Galip Kemalî Bey'in Çiçerin'e yaptığı bu açıklamaları, Türkiye'nin Rusya'daki Müslümanlarla (Türklerle) yakından ilgilendiğini resmen ifade mahiyetinde idi. Bununla Enver ve Talât Paşaların Rusyada tatbik etmek istedikleri "Türkçü" ve "Islâmcı" siyasetleri dile getirilmiş oluyordu. Halbuki Sovyet hükümeti Türkiye'nin bu siyasetini kendisi için çok tehlikeli telâkki etmekte idi ve buna elinden geldiği kadar mani olmağa çalışacağı da muhakkaktı. Zaten Galip Kemalî Bey'in Moskova'ya gelir-gelmez Rusya Müslümanları (ve bilhassa Kazan Türkleri ile) sıkı bir temas tesis ettiği, Sovyet makamlarının dikkat nazarlarım çekmiş ve Türkiye elçiliği sıkı bir tarassut altına alınmıştı. Halbuki Galip Kemalî Bey Brest-Litovsk Muahedesinin bir maddesine göre (tamamlayıcı anlaşma, madde 11) kendisinin Rusya Müslümanları ile yakından ilgilenmeğe hakkı olduğu ka- naatında idi. Fakat Sovyet hariciyesi ve hükümet makamları ise bu maddeyi asla nazarı itibare almak istemiyorlardı, ve "Müslümanların" alelade bir Sovyet "vatandaşı" sıfatıyle, sadece Sovyet kanunlarına tabi olmaları gerektiği kanaatında idiler.

Galip Kemalî Bey Çiçerin ile bu görüşmesi esnasında, tamamiyle hususî mahiyette, Sovyet hükümetinin İstanbul'a büyükelçi olarak Dr.

Rakovskiy'i göndermeyi tasarladığım öğrenmişti. Rakovskiy, 1908 de, Romanya başvekili Bratiani'ye karşı tertip edilen bir suikasde dahil olmakla suçlandırılmış ve tevkif edilmişti. Bu zatın sonraları bir müddet İstanbul'da kaldığı da biliniyor. Galip Kemalî Bey Moskova'ya geldiği sıralarda Dr. Rakovskiy Ukrayna ile barış müzakerelerine katılmak üzere Kursk şehrinde bulunuyordu. Mamafih Sovyet hükümetince ne Radovskiy ve ne de başka biri istanbul'a elçi olarak gönderildi. Bu hususta Bâbıali tarafından ısrar edilmediği anlaşılıyor. Belki de Talât ve Enver Paşalar İstanbul'da bir Sovyet elçisinin bulunmasına fazla önem vermemişler ve hattâ mahzurlu görmüşlerdir.

Oktober (Ekim) Ihtilâli'nden soma Rusya'da ilk defa kutlanan ve "Sovyetlerin ıydi ekber-i millîsi" olan "1 Mayıs" gününün "kemal-i debdebe" ile te's'id edildiğini Galip Kemalî Bey yakından seyretmek fırsatını bulmuştu. Kendisi, Sovyet hükümetince tahsis edilen bir otomobille, şehrin muhtelif semtlerini gezmiş, nümayişlere katılan gurupları yakından görmek imkânını bulmuştu. Galip Kemalî Beyin ifadesine göre: "Bütün Avrupa payitahtlarında fevkalâde tedabir-i ihtiyatiye ve bazen az çok vekayi-i fecie ile geçen bu günün Moskova- da bir hükümet tarafından resmen tes'id edilmesi, halk kitlesinin güya hâkimiyet-i mutlakasını göstermek itibariyle pek ziyade şayan-ı temaşa ve tefekkür idi".[1] Galip Kemalî Bey'in yazısında, "Moskova ahalisinin, esas itibariyle, bu gösteriler esnasında hiç bir harekâtı tasvip- kârane yapmadığı"da kaydedilmiş, yani Rus halkının Bolşevikliği asla benimsemediği belirtilmek istenmişti. Resmi geçide katılan yeni nümune alayların (Kızıl Ordu birliklerinin) yürüyüş ve tavırlarının nisbeten muntazam olduğu, topçu efradı ve topların ise iyi bakılmadıkları belli olduğu ve bilhassa atların çok zayıf ve bakımsız oldukları Galip Kemalî Bey'in dikkatini çekmişti.

Çiçerin ile yapılan bu ilk görüşmede kararlaştırıldığı üzere, Galip Kemalî Bey, Alman büyükelçisi Kont von Mirbach ile yine aynı günde, 26 Nisan 1918 tarihinde, Kremlin'e giderek, Sovyetler İcra Komitesi (Ispolkom) Başkam Sverdlov'a itimatnamesini sunduğunu görmüştük. Önce Kont Mirbach, ondan sonra da Galip Kemalî Bey kabul edilmişlerdi. Çok sade bir tarzda yapılan bu merasim esnasında Hariciye Komiseri Georg Çiçerin, muavini Karalıan, gayet kötü fransızca konuşan Şark şubesi müdürü tercüman sıfatıyle hazır bulunmuşlardı.[2]

1 Galip Kemali Beyin Hariciye Nezaretine Moskovadan 2 Mayıs 1918 tarihli telgrafı. D İ A H. U. dosya No. 98.

2 Galip Kemal! Beyin 3 Mayıs 1918 tarih 44 numaralı telegrafı DİA dosya No. 98. Şifre kalemi No. 1092. B"cz. Yuk. ss 401-404.

Bolşevikler iktidara gelince, Çarlık devrindeki Hariciye teşkilâtı muhafaza edilmiş ve bilhassa "Şark İşleri Masası"na bakan ve "koyu Rus milliyetçileri" olan memurlardan birçoğu yerinde bırakılmışlardı. Bunlardan bazıları Türk düşmanlığı ile tanınan kimselerdi.

Galip Kemalî Bey, Moskovaya gelişinin ilk günlerinden itibaren, Sovyet hükümeti ve Bolşevik rejimi hakkında menfî bir görüş edinmişti. Kızıl idarecilerin Müslümanlara karşı tatbik etmekte olduğu baskı siyaseti onun bu görüşünü gün geçtikçe kuvvetlendirmekte idi. Rus ahalisinin dahi Bolşevikliği benimsemediği Türk elçisinin dikkati nazarım çekmişti. Umumî memnuniyetsizlik karşısında Sovyet makamlarının şiddet kullandıkları ve ahali üzerindeki baskının boyuna artmakta olduğu da gün geçtikçe belli oluyordu. Galip Kemalî Bey, Talât Paşa'dan aldığı talimata göre bilhassa Rusya Müslümanları ile ilgilenecekti. Bu hususta kendisine bilgi veren ve yol gösterenler arasında Yusuf Akçura Beyin de bulunduğu anlaşılıyor. Yusuf Akçura Bey, "Hilal-i Ahmer" mümessili sıfatiyle Türk esirlerinin durumunu tetkik ve vatana dönmelerine yardım etmek maksadiyle Moskova'ya gelmişti; kendisinin aslen Rusyalı (Kazan Türklerinden) olması ve 1905-1908 yıllarında Kazan'da edebî, ilmî ve siyasî faaliyetlerde bulunması hasebiyle, Rusya Türkleri arasında çok sevilen ve sayılan bir kimse idi. Kendisinin tam bu sıralarda Moskova'ya gelişi, Türkiye Elçiliğinin Rusya Müslümanları ile temasları bakımından çok faydalı olacağı şüphesizdi.

Türk elçiliği bu sıralarda Kazan'lı ve diğer Türk menşeli ziyaretçilerle dolup taşmakta idi. Galip Kemalî Bey bunlar vasıtasiyle Müslümanların Rusya'da maruz kaldıkları, dinî, iktisadî ve malî baskılar, kendilerine karşı yöneltilen birtakım tazyik ve takibat hakkında etraflı bilgi edinmek imkânını bulmuştu. Sovyet hükümeti o sıralarda yeni bir "veraset kanunu" çıkarmış ve mirasın "umum efrad-ı millete" (yani Sovyet hükümetine) ait olduğunu ilân etmişti. Bu kanun, sayıları çok olan Moskova, Kazan, Ufa, Orenburg, Troysk ve diğer şehirlerdeki mal ve mülk sahibi Müslümanlar için büyük bir darbe mahiyetinde idi. Böyle bir kanun aslında Islâmiyetin prensiplerine de aykırı idi.

Zaten bir müddet önce Sovyet hükümetince "mal ve mülk haczi" (konfiskatsiya) kanunu çıkarılmış ve tatbikine geçilmişti. Veraset kanununun tatbiki ile bu defa hali vakti yerinde olan pek çok Müslüman ahali mutazarrır olacaktı. Bunun üzerinedir ki, Moskova'daki

Müslümanların birçoğu Galip Kemalî Bey'e müracaatla, haklarının korunması, Sovyet hükümeti nezdinde teşebbüse geçmesi dileğinde bulundular. Bu müracaatlar üzerinedir ki, Galip Kemalî Bey yerli Müslümanlara bazı vâdlarda dahi bulunmuş ve bu hususta İstanbul- dan yeni talimat istemişti.

Türkiye büyükelçisinin Sovyet hükümeti nezdinde Rusya Müslümanları hakkında teşebbüste bulunması için başka bir fırsat da çıkmıştı. Ufa'daki İdil-Ural sahası Türklerinin "Millî İdareleri" Nisan ortalarında Bolşevikler tarafından dağıtılmış ve ancak "Diyanet İşleri Şubesi" bırakılmıştı. Bu defa, her halde Yusuf Akçura Bey'in teşviki ile, "Millî ldare"nin reisi Sadri Maksudî Bey, Müfti Alimcan Barudî ve üyelerden Kurbangaliyef, Sovyet hükümetine bir muhtıra (memorandum) sunmak maksadı ile Moskova'ya gelmişlerdi. Bu heyet, her halde, Yusuf Akçura Bey ile birlikte Galip Kemalî Bey ile temasa geçmiş ve Rusya Müslümanlarının haklarının korunmasını istemişlerdi.[1]

Sovyet hükümeti tesis edileli henüz çok az zaman geçmişti. Dolayısiyle, bu rejimin mahiyeti de pek sarih değildi. Umumî kanaata göre, Moskova'dan uzaktaki yerlerde, meselâ Kazan ve Ufa'da, mahallî "parti organları" ve Sovyet makamları kendi başlarına "buyruktular, ve keyfî hareket etmekte idiler. Merkezin bunlardan bir çoğu hakkında bilgisi olmadığı zannediliyordu. "Millî ldare"nin de bu tarzda dağıtıldığı sanılmakta idi. Halbuki Moskova'daki merkezî idare ve Komünist Partisi'nin merkez bürosu, bütün bu olup-biten- leri yalnız biliyor değil, bu hususta gizlice talimat göndermekte ve "millî" teşkilâtları yok etmek için her türlü tedbirlere baş vurmakta idi.

Rusya Türk-Müslümanları ve Türkiye Büyük Elçiliği

Rusya'da 1905 Ihtilâli'nden sonra Rusya Müslümanları arasında başta Kazan Türkleri (Tatarları) ve Azeriler olduğu halde, kültür gelişmeleri hızlanmış ve "millî şuur" teşekkül etmişti. Kazan Türkleri arasında ekonomik faaliyetler neticesinde çok sayıda zengin tüccarlar, milyonerler ve fabrikatör zümresi, hali vakti yerinde orta-

1 Galip Kemali Beyin 1+ Mayıs 1918 tarihli yazısı. DtA dosya No. 98 (kavıd No 749, 751).

sınıf burjuva zümresi meydana gelmişti. Azerbaycan'da Petrol sanayiinde yükselen ve büyük servet sahibi olan kimseler çoktu. Kırımlı İsmail Bey Gaspralı'nın (Gasprinskiy) başlattığı "Usul-ü Cedid" hareketi neticesinde, Kazan Türkleri başta olmak üzere, Kırım ve Azerbaycan- da yeni tip mektepler ve medreseler sayesinde okuma-yazma bilenlerin sayısı sür'atle artmış ve umum! bilgi seviyesi de yükselmişti. Bir taraftan Rus mekteplerinde okuyanlar çoğaldığı gibi, ayni zamanda İstanbul, Beyrut ve Mısır'da tahsil görenler de çoktu. Bu suretle İslâm âlemindeki yeni fikir hareketleri Rusya Türkleri arasında da yayılmağa başlamıştı.

Büyük din ve tarih âlimi Kazanlı Şehabeddin Mercanî (öl. 1889) den başka, ünlü İslâm fikir adamları olan Mısırlı Şeyh Muhammed Abduhu ve Afganistanlı (aslen Türk olan) Şeyh Cemaled- din'in görüşleri ve İslâm Dünyasının mutlaka "Batı terakkisine ayak uydurması" gerektiği yolundaki tavsiyeleri Rusya'daki ulema arasında da taraftarlar bulmuş ve terakkiperver bir ulema zümresi meydana gelmişti. Bu yeni tip ulema dinde hurafata karşı mücadele ve modern hayata intibak görüşünü temsil etmekte, ve bu fikirleri bilhassa "Usulü Cedid" mektepleri ve yeni tip medreseler vasıtasiyle yaymağa çalışmakta idi. Bu hareket Kazan ilinde köy imamlarına kadar nüfuz etmişti. Kazan uleması arasında bu cereyanın en büyük mümessilleri Rızaeddin Fahreddin, Musa Carullah (Bigi), Ziyaeddin Kemalî, kısmen Alimcân Barudî ile "Bubi Biraderler" Abdullah ve Ubeydullah idiler.

1891-1895 yıllarında İstanbul'da tahsillerini yapmış olan "Bubi Biraderler"in Kazan'a yakın Mamadış kazasındaki "Bubi" köyünde açükları mektep-medrese, "Usulü Cedid" sisteminin en iyi örneğini vermiş ve bu yüzden Rus-Çarlık idaresi (ve kara) güruh, yani "gerici", Tatar uleması tarafından şiddetle baskıya maruz kalmış ve nihayet kapattınlmıştı. Kazan'daki "Medrese-i Muhammediyye", Ufa'daki "Medrese-i Aliyye" ve bilhassa Orenburg'daki (Ahmed ve Gani Bay (milyoner)ların parası ile inşa ettirilen ve faaliyette bulunan) "Medrese-i Hüseyniyye'* gibi eğitim müesseseleri, programlan ve kadro- lan ile Rusya Müslümanları arasında en iyi irfan ocakları idiler.

Rus mekteplerinde, gimnazyum (lise) ve hattâ üniversitelerde tahsil yapmış Kazanlılar da çoktu; bunlar arasından tanınmış avukatlar da çıkmıştı. Sadri Maksudî (somaki: Arsal) gibi tek-tük Avrupa'da okuyanlar da vardı. Sadri Maksudî Kazan'da medrese tahsilini müteakip, Rus-Tatar Darülmualliminde okuduktan sonra Paris'e giderek

hukuk tahsili yapmış ve Kazan'a döndükten sonra bir müddet "Duma'ya seçilmiş, sonra avukatlıkla meşgul olmuştu. Rus ordusunda hizmet eden yüksek rütbeli zabilter ve hattâ Vis-Amiral rütbesinde Kazan Türkleri vardı. 1905 ten 1917 ye kadar geçen zamanda "Duma" (Rus Parlamentosu) ya mahdud sayıda olsa dahi Müslümanlardan mebus seçilmişti. Bununla, yine mahdud ölçüde olsa dahi, Kazan Türkleri ve Azerbaycanlılar için siyasî faaliyetlere imkân verilmişti. Azeriler ve Kazan Türkleri başta olmak üzere Rusya'daki Türk-Müs- lümanlara, modern hayat şartlarına göre gelişmek yolları açılmıştı.

Bilhassa 1917 Şubat ihtilâlini müteakip, Rusya Müslümanları arasında "siyasî faaliyet" birdenbire artmıştı. Tam bir "hürriyet" havası içinde millî teşekküllerin kurulmasına başlanmıştı. Yer yer kongreler akdedilerek Rusya Müslümanlarını ilgilendiren birçok millî, medenî ve siyasî problemler görüşülmüş ve kararlar alınmıştı. Bu kabîl Kongrelerin en büyüğü ve en önemlisi, şüphesiz, 1-11 Mayıs 1917 de Moskova'da toplanmış olan "Rusya Müslümanlarının Birinci Kongresi" olmuştu.[1] Bu münasebetle, Moskova'ya Rusya'nın türlü ülkelerinden gelen 800 kadar delege, bir arada toplanarak kendilerini ilgilendiren birçok mesele hakkında görüşmüşler, kararlar almışlardı. Konuların başında Rusya Müslümanlarının Çarlık rejimindeki durumları icabı, bilhassa dinî ve medenî meseleler gelmişti. Siyasî ve ekonomik meseleler ise ikinci plânda kalmıştı. Moskova'daki bu "Kurultay" münasebetiyle, Rusya Müslümanları arasında siyasî ve medenî sahada faaliyette bulunmağa muktedir yüzlerce kişinin mevcudiyeti, Türk-Müslüman kavimleri arasında artık "millî şuur"- un çok kuvvetli olduğunu açıkça göstermişti. Mamafih bu "Kurultay" münasebetiyle Rusya Türkleri arasında siyasî sahada tam manasiyle önderlik yapacak şahsiyetlerin pek az olduğu ve bütün Türkleri birleştirecek bir plâtformun henüz bulunmadığı da meydana çıkmıştı. Bu yetersizlik Rusya Müslümanları arasında müşterek bir cephe kurulmasına engel teşkil etmiş ve birlikte millî varlıklarının müdafaasında başarı kazanılmasını önlenmiştir, engel olmuştur.

Henüz yeni teşekkül etmiş olan Kazanlı, Azeri, Türkistanlı "intelligentsia" (aydınlar) zümresinin esas itibariyle "milliyetçi" ve İslâm dinî esaslarında olmak üzere "ilerici" bir görüş taşıdığı da şüphe götürmez bir hakikatti. Aydınlar arasında, mamafih Sosyalist- Revolüsyoner (Es-Er) cereyanı revaçta olmakla beraber, "Marksizm"-

1 Bu "Kıırultay"ın zabtları Musa Carullah B i g i tarafından neşredilmiştir, Petrograd 1917.

in çeşitli şekilleri, "Sosyal-Demokrat"lar ve hele, "Bolşevikler" hemen hemen hiç yoktu. 1905 ten ve bilhassa 1908 deki "İkinci Meşrutiyet" ten sonra Türkiye'deki fikir hareketleri tesiriyle, Rusya Türkleri (ve yine Kazan başta olmak üzere) "Türkçülük" cereyanını benimsemişler ve o nisbette de Türkiye'ye karşı bağlılık artmıştı. Bu yakınlık bilhassa Balkan Harpleri zamamnda kendisini belli etmiş, Kazan Türklerince "Hilâl-i Ahmere" çokça para yardımı yapıldığı gibi, Türk ordusunda hizmet görmek üzere gönüllü asker ve hemşireler dahi gitmişti. Bu sıralarda Enver Paşa, Kazan Türklerinin de "millî kahramanı" olarak tebcil edilmiş ve Edirne'nin geri alınması Kazan ilinde büyük bir bayram olarak tes'id edilmişti.

Dünya Savaşı zamanında Rusya Müslümanlarının bütün sempatileri Türkiye (ve dolayısiyle Almanya) ile beraberdi. Çanakkale- deki Türk zaferi, Rusya Müslümanları arasında sonsuz bir sevince sebep olmuştu. Rusya'daki Türk esirlerine Kazan Türkleri tarafından çokça yardım yapılmış, ve esirlerin bulundukları her yerdeki Müslüman cemaatı derhal harekete geçerek, esirlerin halini düzelt meğe gayret etmişlerdi. Savaşta Rusya'mn behemehal yenileceğine ve Türkiye'nin de zafer kazanacağına inamlmakta ve harbin büyük neticeleri sabırsızlıkla beklenmekte idi. Rusya, hakikaten yenildi ve patlak veren "İhtilâl" sonunda Çarlık rejimi de yıkıldı gitti. Rusya Müslümanlarına bu "İhtilâl" ile geniş ufuklar açılmış gibiydi.

1917 Şubat İhtilâlinden sonraki "hürriyet" aylarında, Rusya Türkleri arasında "Türkçülük" cereyanları büsbütün kuvvet bulmuştu. Bunun en bariz delili de: Moskova Kongresinde kabul edilen kararlar arasında Rusya'daki Türk-Müslüman mekteplerinde, Orta okul ve Liselerde, Türkiye Türkçesi mecburî bir ders olarak okutulacak, ve yüksek tahsil, üniversite tahsili, münhasıran Türkiye Türkçesi ile yapılacaktı. Yani, İsmail Bey Gaspralı tarafından ortaya atılan "dilde, fikirde, işde birlik" umdelerinin tatbiki kararlaştırılmıştı. Bu ise "Türkçülüğün" ta kendisi idi.

Moskova Kongresinde Müslüman-Türk ülkelerindeki mahallî idare hakkında görüş birliği yoktu. Kazan'lı ve Kuzey Kafkaslı murahhasların çoğu, "Rus demokratik Cumhuriyeti" içinde "millî" ve medenî muhtariyet" prensiplerinin tatbiki ile yetinmek isterlerken, Azerbaycan, Başkurt ve Türkistanlı mümessiller de "topraklı muhtariyet", yani sınırları belirli sahada kendilerine ait bir idare kurulması ve Rusya ile federal sistemle bağlanmasını arzu etmekte idiler. Bu son görüş üstün geldi. Fakat Müslüman-Türk unsurunun çoğunluk

teşkil etmediği yerlerde "Millî ve medenî muhtariyet" esasının tatbikinden başka bir çare bulunamadığı da meydana çıktı.

Moskova Kongresinden sonra Rusya Müslümanları arasında mahallî teşkilâtlanma hareketi hızlandı. Bu hususta en elverişli durumda bulunan Azerbaycan'dı. Azerbaycan, 1917 Oktober (Ekim) Ihtilâli'nden sonra, Kafkasya'da teşekkül eden "Mavera-i Kafkas Federasyonuna" (Transkafkasya) (Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan) dahil olmuş; sonraları Türkiye ile yapılan Trabzon ve Batum Barış Kongrelerini müteakip, bu Federasyon dağılmış ve Azerbaycan (Gürcistan ve Ermenistan gibi) 28 Nisan 1918 de

Bu "Millî İdare" üç şubeden ibaretti: i. Dinî (reisi: Müftü Alimcan Barudî), 2. Malî ve 3. Maarif. Bu millî teşkilâtın tatbiki için de ayrı bir "anayasa" kabul edildi ve teşkilâtlanma işine başlandı. Bir de "toprakçılar"m teklifi üzerine muayyen sınırları olan "muhtar bir ülke"nin tesisi de kararlaştınldı; bu ülkeye "İdil - Ural Ştat- ları" adı verilecekti. İşte bu "İdil-Ural Ştatlarinın statüsünü hazırlamak üzere bir "komisyon" seçilerek Kazan'a gönderildi. Durum böyle iken 1917 Oktober İhtilâli patlak verdi ve Rusya'da iktidar Bolşeviklerin eline geçti. Kızıllar sür'atle Rusya'nın her tarafında idareyi ele almağa başladılar; o arada Kazan'da ve Ufa'da Bolşevik-Sovyet rejimi kuruldu. Bu defa bütün millî teşkilâtlar dağıtılmağa başlandı. Bu kabilden olmak üzere 28 Mart 1918 Tarihinde Kazan'daki millî (Tatar-Müslüman) teşkilâtlan Kızıl kıtalar tarafından dağıtıldı ve bununla millî faaliyete son verildi. Ufa'daki "Millî İdare" ise 13 Nisan 1918 de Tatar ve Başkurt Bolşevikleri tarafından dağıtıldı. Ancak "siyasete karışmamak şartiyle" Diyanet İşleri Şubesi bırakıldı. Kafkas ve Kırım'a Bolşevikler henüz nüfuz edemediklerinden oralarda ve Türkistan'da millî teşkilâtlar faaliyet halindeydiler.

Rusya'daki Bolşevik-Sovyet rejimi, küçük, fakat teşkilâth ve ne yapılması gerektiğini gayet iyi bilen bir zümrenin, hükümet darbesi ile (coup d'etat) iktidan ele geçirdikten sonra, zor ve cebire baş vurarak, kendi idare sistemini kurmayı ve devam ettirmeyi başarmıştı. Fakat rejim her tarafta, milliyet ve din farkı olmaksızın, ahaliden her zümrenin nefretini mucip olmuştu; tatbik edilen dehşet rejimi herkesi korku içinde bırakmıştı. İslâm ahalinin büyük çoğunluğu "Kızıl"lardan nefret etmekle beraber Bolşeviklik bazı mahfillerde taraftarlar bulmuştu. Çünkü bu rejimin mevcut şartlar içinde Müslümanlar için tam bir "hüriyet getireceğine inananlar da vardı, fakat esas halk kitlesi tamamiyle "Boşevikliğin" aleyhinde idi. Bunun sebebleri şoktu.

Bir kere Müslümanlar arasında amele ve sosyalist zümrelerin çok az olması hasebiyle, Bolşeviklerin sun'i olarak yaratmak istedikleri, "sınıf mücadelesi" diye birşey yoktu. Vakıa Kazan Türkleri ve Azer

1 Kazan Türklerinin bu devirdeki "milli" hareketlerine ait Abdullah Battal- Taymas. *Kazan Türkleri.* İkinci basımı Ankara 1966 (Türk Kültürünü Araştırma Ens titiisü yayınlandan) s. 191 ve devamı; Gerhand von Mende, *Der nationale Kampf der Russ- landtürken*, (Berlin 1926) ss 120-138; Alexandre Bennigsen et Chantal Quelquejay. *Les mcunemenls nalionaux chez les Musulmans de Russie.* (Paris 1960) pp 63-69, 78-82.

baycanlılar ve Özbekler arasında kalabalık bir burjuva sınıfı mevcuttu ve Kazan Türkleri, daha îdil Bulgarları devrinden kalan gelenekler icabı tam manasiyle bir tüccar kavimdi. Fakat bu Kazanlı Tüccar-burjuva sınıfı, ekseriyetle terakkiperver kimselerdi ve millî meselelere karşı büyük bir ilgi göstermekte idiler. Kazan Türklerinden % 90 köylerde yaşıyordu; mamafih bu köyler hepsi de büyük olup mektepleri, medreseleri ve bazı yerlerde kütüphaneleri dahi vardı. Köylerde imamlar dinî ve medenî bakımdan önder rolünde idiler ve bunların çoğu ileri görüşlü kimselerdi; çoğunun tahsili iyi idi.

"İstismar" eden ve edilen diye bir sınıflaşma köylerde hemen hemen yoktu; "Ağa" karşılığı olan "kulak" (yumruk) zümresi Kazan Türkleri köylerinde pek azdı. Bu yolda Bolşeviklerin sonraları yaptıkları iddiaların hepsi de yersizdir. 1917 İhtilâlinden sonra Kazan İlindeki Müslüman köylerinde "millî hareket" sür'atle gelişti. İşte bu halde bulunan Kazan Türkleri ve diğer Müslümanların ileri gelenleri, aydınlar, "mulla" (molla)lar, öğretmenler ve bilhassa iş adamları, tüccarlar ve esnaf, Bolşevikler tarafından millî teşkilâtları dağıtılıp, millî faaliyet imkânları kalmayınca, bütün ümitlerini Türkiye'ye bağladılar. Nitekim Galib Kemalî Beyin Moskova'ya gelişi, oradaki Kazan Türklerince sonsuz bir sevinçle karşılandı. Elçilik mensuplarına ikide bir ziyafetler çekilmeğe başlandı. 6 Mayıs tarihinde Moskova Müslümanları tarafından çekilen yüz kişilik ziyafette, karşılıklı nutuklar irad edildi, ve Rusya Türklerinin Türkiyeye bağlılıkları dile getirildi. Moskova'daki Türkiye Büyükelçiliği Rusya Müslümanları için Bolşevizmin getirdiği güvensizlik zamanında en büyük istiuadgâh telâkki edilmekte idi. Dolayısiyle Elçiliğe Rusyanın her tarafından müracaatlar başladı. Galip Kemalî Bey de bu müracaatlar karşısında Brest-Litovsk Barışı çerçevesinde Rusya Müslümanlarının haklarım tanıtmak ve korumak için Sovyet Dışişleri Komiserliği nezdinde teşebbüslerde bulundu.

Yukarda da belirtildiği üzere, Brest-Litovsk Anlaşmasının (tamamlayıcı anlaşma) XI. maddesine göre: Rusya Müslümanlarından arzu edenler, mal ve mülklerini satarak Türkiye'ye göç edebilecekler ve bunlar kolayca Türk tabiyyetine alınacaklardı. Bu gibilere Sovyet hükümetince her hangi bir müşkilât çıkarılmayacaktı. Nitekim Bolşeviklerin baskısı çoğalınca Türk tabiyyetine geçmek için müracaatlar arttı. Bu müracaatların yerine getirilmesi için ilgili Sovyet makamlarının muvafakati gerektiğinden, Galip Kemalî Bey 18 Mayıs (1918)

tarihinde Çiçerin'i ziyaretle bu hususta bir nota verdi. Bu notada: "Türk tabiyetine girmek için müracatta bulunan Sovyet vatandaşı Müslümanların bir listesinin yakında tanzim edileceği" yazıldıktan sonra, "henüz müracaat yapmayan Müslümanların haklarının mahfuz tutulacağı" da belirtildi.[1] Yani Rusya Müslümanlarından herkes, istediği zaman böyle bir müracaatta bulunabilecekti. Türk hükümeti, Rusya Müslümanlarının kitle halinde Türkiye'ye muhaceretlerini arzu etmiyordu ve bu yolda her hangi bir teşvik de yapılmış değildi. Fakat Galip Kemalî Bey'in, İstanbul'a, Hariciye nezaretine bildirdiği gibi, "Rus hükümetince (yani Bolşevikler tarafından) bir müddettenberi Müslümanlara karşı tatbik edilmekte olan baskı siyaseti, Müslüman ahalivi kendiliklerinden muhacerete sevk etmekte idi".[2]

Bu konuşma esnasında Galip Kemalî Bey Çiçerin'e: "Türkiye- nin Sovyet-Rusya ile hakikaten dostça münasebetler tesis etmek azminde olduğunu" belirtmiş ve bunun Rusya Müslümanları üzerine yapılan baskının durdurulması ile mümkün olacağım" hususî olarak söylemişti. Bunun için de, Çiçerin'den tamamiyle "dinî" ve "millî bir müessese olan" (Ufa'daki) "Millî İdare" nin faaliyetine izin verilmesi veyahut (Moskova'daki) "Müslüman Komiserliği" ne (yani Stalin'in başında durduğu "Milliyetler Komiserliği"nin bir şubesi olan ve Mullanur Vahitov gibi bir Tatar Bolşevikinin başında durduğu Müslüman Komiserliği) Müslüman ahalice seçilen bir heyetin getirilmesi tavsiyesinde bulundu.

Galip Kemalî Bey'in bu yoldaki teklifi ve tavsiyeleri kendisinin ya Rusya'daki ahvale hiç vakıf olmadığını gösterir; veya kendisine bu yolda hareket etmesini isteyen Kazan'lı (veya Azerbaycanlı) şahısların sözlerine göre hareket ettiği anlaşılıyor. Galip Kemalî Bey, Çiçerin'e Sovyetler tarafından "ahkâmı şer'iyeye muhalif kanunlar çıkarıl- dığından"da şikâyet etmiş ve bunların değiştirilmesi ve hiç olmazsa "Hakk-ı verasetin şeriat ahkâmına muvafık olarak" tanzimi ve nikâh ile talak (boşanma)m İslâm ahkâmına göre tatbiki lâzım geldiğini belirttikten sonra, Sovyetlerin bu baptaki kanunlarının İslâm ahali arasında heyecan yarattığından, Rusya'daki Müslüman ulemasının bu bapta mütalâası, Sovyetlerce çıkarılan kanunların kaldırılması gerektiğini, samimî olarak temennide bulunmuştu.

1 Galip Kemali Beyin 19 Mayıs 1918 tarihli telegrafı. DİA H. U. dosya no 98. şifre kalemi no 1248.

2 Yine

Çiçerin, Türk elçisinin bu sözleri ve temennilerini dikkatle dinler gibi görünmüş ve "bunların ilgili Sovyet makamlarınca üzerinde durulacağım" söyledikten sonra Müslüman Komiserini (yani Mul- lanur Vahitov'u) kendisine (yani Galip Kemalî Bey'e) göndereceğini de bildirmişti. Fakat Türk elçisinin sözleri ne dikkat nazarına alındı, ne de Mullanur Vahitov Türk elçiliğine geldi. Çiçerin sadece red cevabı vermemek için böyle bir taktiğe başvurmuştu. Nitekim Galip Kemalî Bey'in Çiçerin ile konuşmasından hiçbir netice çıkmadı; ne "hakk-ı veraset kanunu" değişti, ne de nikâh ve boşanmada tslâm ahkâmının tanınacağı bildirildi. Ancak Türkistan'da Sovyet nüfuzunun henüz pek tatbik edilemediği yerlerde, eskisi gibi islâm ahkâmı yürürlükte kaldı. Buna bakmaksızın, Galip Kemalî Bey Rusya Müslümanlarının haklarını müdafaa yolunda, Sovyet Dışişleri Komiseri nezdindeki müracaat ve teşebbüslerine devam etti. Bunun için daima her hangi bir fırsat veya vesile zuhur etmekte idi.

Yukarda da belirtildiği üzere, eski "Millî idare" heyetinden Reis Sadri Maksudî Bey, Müftü Alimcan Barudî ve üyeden Kurban- galiyef, Moskova'ya gelmişler ve "Millî îdare"nin dağıtılmasının, Sovyetlerin 3 Arahk 1917 de neşrettikleri "Beyanname" (Müslümanlara hitaben yazılan ve onların bütün hürriyetlerini tanıyan meshur- hitapname)[1] prensiplerine tamamiyle aykırı olduğundan bunun merkez hükümetçe düzeltileceğini ummuşlardı. Mezkûr "beyanname"de "Rusya Müslümanlarının bundan böyle kendilerinin arzu ettikleri millî ve medenî sistemi tayinde tamamiyle serbest olacakları" bildirilmişti. Zaten tdil-Ural sahasındaki Müslüman ahali de "Millî İdare" sistemini tamamiyle hür olarak benimsemişti. Halbuki Bolşevikler çok küçük bir Tatar-Başkurt bolşevik zümresi vasıtasiyle "Millî ldare"yi dağıtmışlar ve buna da "Tatar ve Başkurt halkının arzusu ile yapıldığı" süsünü vermişlerdi. Bunun üzerinedir ki, "Millî İdare" nin başkanı ve iki üyesi bu olayı merkez Sovyet hükümeti nezdinde protesto etmek için Moskova'ya gelmişlerdi. Bir de Sovyet

1 Metni DVP T. I. vesika 18. (ss 34-35). Türkleri ve Istanbulu da ilgilendiren bu "Beyanname"Türkçe olarak Bakûda çıkan "Açık Söz" gazetesinde basılmış (14 Aralık 1917) ve bu gazete nasılsa Stockholmdeki Türk Elçiliğine (her halde Filândiyadaki Türkler vasıtasiyle) gelmiş, ve oradan İstanbul'a Hariciye Nezaretine gönderilmiştir. Ayrıca, Moskovada Kazan Türkçesiyle çıkan "11" gazetesinde de bu "beyanname" basılmıştı (No 91, 9 Aralık 1917); bu metin Osmanlı Türkçesine çevirilerek 31 Aralık 1917 de İstanbul'a gönderilmiştir. Bunlar ehemmiyetine binaen "Matbuat Umum MüdüHüğü"ne sevkedil- mişti. Bolşeviklerin Müslüman milletlere karşı aldıkları bu hayırhah davranış, İstanbul matbuatına da aksettirilmiştir. Celâl Nuri Bey "Ati" gazetesinde (15 Ocak 1918ı Bolşevikleri ve Bolşevizmi överek göklere çıkarmıştı. "Metin" için Bkz. Ekler.

liderlerine (Sverdlov ve Stalin'e) sunulmak üzere bir muhtıra (memorandum) hazırlamışlardı.[1]

Millî îdare başkanı Sadri Maksudî Bey, Müftü Alimcan Barudî ve Kurbangaliyef'in Moskova'ya gelişleri, galiba 10 Mayıs tarihlerine rastlamaktadır. 10 Mayıs (1918) tarihinde Galip Kemalî Bey şerefine Moskova Müslümanları tarafından tertip edilen büyük bir ziyafette Ufa'dan gelen heyetin bulunup bulunmadığı bilinmiyorsa da, heyetin hemen Türk elçisi ile görüştükleri ve durumu tafsilâtıyle izah ettikleri biliniyor. Bilhassa, Millî idare Reisi Sadri Maksudî Bey, Galip Kemalî Bey'e Kazan Türklerinin durumu ve 1917 ihtilâlinden sonraki faaliyetleri hakkında etraflı bilgi vermişti. Sverdlov ve Stalin'e sunulacak "muhtıra"nın fransızca bir sureti (her halde Sadri Maksudî Bey trafından kaleme alınmış olmalıdır) Galip Kemalî Bey'e verilmişti.[2]

Ufa heyetinin Galip Kemalî Bey'i ziyaretinden birkaç gün sonra, 18 Mayıs tarihinde, elçinin Çiçerin ile vaki mülâkatı esnasında, Ufa'daki "Millî İdare" nin dağıtılması protesto edilmiş ve Müslümanların haklarının korunması istenmişti. Fakat, yukarıda da belirtildiği üzere, Galip Kemalî Bey'in bu talebinden hiçbir netice çıkmadı. Sovyet hükümeti Müslümanlar hakkında kendi bildiğini okumağa devam etti.

"Millî İdare" üyeleri Sverdlov'dan sonra İçişleri Komiseri Sto- lıpin'e (?) (herhalde Milliyetler komiseri Stalin'e) de muhtıra sundular. Aynı gün (19 Mayıs) Galip Kemalî Bey'in Çiçerin'i bir daha ziyareti bir tesadüf eseri değildi. Bir taraftan Ufa'dan gelen Müslüman heyetinin, diğer yandan Türkiye büyükelçisinin aynı zamanda yaptıkları müracaatların Sovyet hükümetine tesir yapacağı sanılmış olmalıdır. Fakat, az önce söylendiği gibi, bu ziyaret ve müracaatların hiçbir tesiri görülmedi. Sovyet hükümeti "Milliyetler Komiserliği"- nin tesbit ettiği prensiplere uygun olarak, Müslüman halklara tatbik edilen siyasetine devam etti. Millî ldare'nin yeniden ihyası bahis konusu olamazdı. Sovyetleri bu yoldan ancak Türkiye'nin (veya Almanya'nın) askerî müdahelesi vaz geçirebilirdi. Halbuki Enver Paşa, Rusya üzerine askerî bir baskı yapacak kudrete malik değildi.

1 Bunun Fransızca hülâsası, Galip Kemalî Bey tarafından, İstanbul'a Hariciye Nezaretine gönderilmişti. 11 Haziran 1918 tarihli mektup. DİA Karton No. 124. Ayrıca G?.lib Kemalî (Söylemezoğlu) *Hatıraları* ss 61-65.

2 Galip Kemalî Beyin 12 Mayıs 1918 tarihli mektubu No. 53. DİA Karton No. 124.

Bu şartlar içinde Galip Kemalî Bey'in protestoları ancak kuru lâftan ibaret kalmağa mahkûmdu.

Sovyet hükümeti, Müslüman meselelerini Galip Kemalî Bey'in tabiri veçhile, "Bolşeviklerden daha bolşevik olan" Müslüman Komiserliğine getirilen Mullanur Vahitov ve rüfekası vasıtasiyle yürütmekte idiler. Müslüman ülkelerini "Bolşevikleştirmek" için azamî gayret sarfedilmekte ve buna karşı gelmek isteyenler merhametsizce tepelenmekte idiler. Bu kabilden olmak üzere Moskova'da çıkan "İl" gazetesi sahibi ve muharriri (Kazan Türklerinin ilk büyük edibi ve tanınmış gazeteci) Ayaz Îshakî Bey, Sovyet hükümetince Di- van-ı harbe verilmiş, fakat yakalanmamış, kaçmıştı. îttihad-ı islâm taraftarlığı ile tanınan Kafkasya'lı Doktor Cevdet ise, bir Tatar ko-münisti tarafından öldürülmüştü. Yine Kafkasyalı tanınmış milliyetçilerden Bahaeddin adlı bir zat, kaçmak suretiyle tevkif edilmekten kurtulabilmişti.[1] Moskova'nın ikinci mahalle imamı iki gün mevkuf kaldıktan sonra bırakılmıştı. Bütün bu hareketler Türk elçisinin gözleri önünde ve kendisinin Müslümanlar lehinde Çiçerin'e müracaatta bulunduğu bir zamanda yapılmakta idi.

Moskova Müslümanlarından bazı (ve diğer şehirlerden de) zenginlerin yardım isteyerek Galip Kemalî Bey'e başvurdukları da biliniyor. Zenginlerden bazılarının, hattâ mücevherat ve diğer kıymetli eşyalarını ve altınlarını Türk elçiliğine teslim ve dışarıya çıkarmak çarelerini aradıkları anlaşılıyor. Fakat Rusya'nın dışına para gönderilmesi imkânsız olduğu cihetle, Türk elçiliği bu hususta her hangi bir yardım yapacak durumda değildi. Olsa olsa bir miktar pırlanta (ve diğer kıymetli taşlar) kurye vasıtasiyle alınıp götürün lebilirdi. Fakat bunun yapılması çok tehlikeli olduğundan (Sovyet makamlarının kuryeleri de arayıp taramaları her an mümkündü), bundan feragat edildiği anlaşılıyor. Belki yine de bazı şahısların pırlanta ve elmasları elçilikçe teslim alınmıştır. Galip Kemalî Bey bu cihetleri de İstanbul'a maliye nezaretinden sorulmak üzere, müracaatta bulunmuş ve talimat istemişti, istanbul'dan gelen cevapta: "Müslüman ahaliden nukud-u mezkûreyi ahz etmeden mukaddem alâkalıların her hangi bir surette mutazarrır olmamalarına karşı, ilerde hükümet-i Osmaniyeyi mes'uliyetten ve tazminat itasından kurtaracak vesait ve tedabire müracaat edilmesi gerektiği" bildirilmişti.[2] Bazı iddialara göre, Türkiye elçiliğine o zaman veya daha sonraları

1 Galip Kemali Beyin 20 Mayıs 1918 tarihli mektubu DİA Karton No. 125.

2 Galip Kemalî Beyin 30 Mayıs 1918 tarihli mektubu DİA Karton No. 124.

Rusya Müslümanlarından bazı kimseler tarafından tevdi edilen kıymetli eşya (mücevherat, pırlanta v.b.) kaybolmuş, sahiplerini büyük zararlara uğratmış ve birtakım dedikodulara yol açmıştır. Bu gibi hallerde vasıta olanların fırsattan istifadeye kalkışmış olmaları mümkündür.

Sovyet liderleri, Rusya'da yaşayan Müslüman ahaliye tam bir "serbesti" verdiklerini dünya umumî efkârına göstermek maksadiyle 24 Mart 1918 tarihinde bir "Tatar-Başkurt Cumhuriyeti" kurduklarını ilân ettiler. Çiçerin de, Sovyetlerin Müslüman ahalinin haklarına nasıl riayet ettiğini belirtmek üzere, işte bu "Tatar-Başkurt Cumhuriyetin"den ve Moskova'daki "Müslüman Komiserliği"nden öğünerek bahsetmişti. Halbuki her ikisi de Sovyet idarecilerinin elinde birer aletten başka birşey değillerdi. Galip Kemalî Bey bütün bu hususları gayet iyi anlamış ve İstanbul'a gönderdiği raporlarında bu cihetleri belirtmişti. Bu kabilden olmak üzere 20 Mayıs (1918) tarihli, Ahmed Nesimî Bey'e hitaben yazdığı, mektubunda Rusya Müslümanlarının durumları hakkında şu bilgileri vermişti:

"Şimdiye kadar vaki meşhudat, mahsusat, icra eylediğim tefah- hustan istinbat eylediğime nazaran, esasen hükümet (yani Moskova hükümeti) umum Rusya dahilindeki milel-i muhtelifeıin usulü idaresinin tebdil ve tesis hakkını vermiş olmakla beraber, bunları imkân-ı maddî oldukça, Bolşevik kavanin ve idaresine tabi kılmak meslekini takip etmiş ve ediyor. Nitekim hiçbir yerde bir kitle-i vahide yahut mühimme halinde bulunmayan Şimal Türklerinin (yani Kazan Tatarlarının) bir arahk ilân ettikleri muhtariyet idaresini pek suhuletle ilga etmiş ve elde ettiği üç-beş menfaatperest ve garazkân Müslüman umur-u Islâmiye Komiserliğine isad ile Müslüman kitle-i kibar ve ağniyasın ve ezkiyayi milleti anlar vasıtasiyle ezmekte bulunmuştur. Merkumanise menafi-i ammeyi kat'iyen düşünmedikten mada, ag- raz-i şahsiyetlerinin dahi istimalinden ve muhalif zanneyledikleri eşhas hakkında en ağır mukarrerat tatbikinden çekinmemektedirler".[1]

Galip Kemalî Bey bu hakikatleri görmekle beraber, Sovyet hükümetinin tutumu hakkında kendini bazı illüzyonlara kaptırmaktan da kurtulamamıştır. Ona göre: Sovyet hükümeti Türkiye ile hoş geçinmek ister gibi görünüyor ve dolayısiyle gerek kendisinin ve gerekse Sadri Maksudî ile Alimcan Barudî'nin yaptıkları müracaattan bazı faydalar elde edileceğini ümit etmişti. Brest-Litovsk Muahedesi

1 Galib Kemalî Beyin 20 Mayıs 1918 tarihli mektubu. DıA Karton Xo. 124.

tasdik ve yazılı nüshaların teatisihden sonra Sovyetlerin İstanbul'a gönderecekleri elçileri Doktor Rakovskiy'e Babıâli'nin Rusya'daki Müslümanlar ile Türkiye'nin ne kadar ilgilendiği anlatılırsa, bunun faydaları dokunacağı da izhar edilmişti. Halbuki Galip Kemalî Beyin bu yoldaki ümitleri tamamiyle yersizdi. Sovyet liderlerinin Müslüman ahaliye, istisnaî bir muamele yapmaları ve kendi prensipleri dışına çıkmaları imkânsızdı. Türkiye, şayet yapabilirse, ancak kuvvet kullanarak Sovyet hükümetini buna zorlayabilirdi. Halbuki, yukarıda da söylendiği gibi, Türkiye buna muktedir değildi.

Galip Kemalî Bey, Petrograd'da "Muhtelit Komisyon" da Türk heyetinin reisliğini yaptığı zamanda, oradaki İslâm cemaati (Kazan Türkleri) ile yakın münasebetler kurmuştu. O sıralarda Petrograd'da dehşetli yiyecek sıkıntısı hüküm sürmesine bakmaksızın, büyük bir kısmı tüccar olan, bu Kazan Türkleri, Türk heyetine sık sık ziyafetler çekmekte ve heyetin yiyeceklerini de temin etmekte idiler. Petrograd- da olup bitenler ve Bolşevik rejimi hakkında Türk heyetine bilgi vermekte idiler. Petrograd'da, Buhara Emîrinin masrafıyle yapılan büyük bir cami vardı. Cami'in idaresi ise Kazan Türklerinin elinde idi ve imam da Kazanlı ulemadandı. Galip Kemalî Bey ve Türk heyeti azaları, her Cuma günü bu cami'e giderek Cuma namazı dolayısı ile de yerli Müslüman cemaati ile sıkı temaslarını devam ettirmekte idiler. Petrograd'daki Kazan Türkleri ve Rusya'nın diğer yerlerinden gelen Müslüman ahali, hepsi de Türkiye'ye karşı derin bağlılıklarını ifade etmekte, ve Türk hükümetinin Rusyadaki Türkler-Müslüman- larla yakından ilgileneceği hususundaki ümitlerini izhar etmekte idiler. Galip Kemalî Bey Petrograd'dan İstanbul'a dönünce, bütün bunları Talât Paşaya ve Enver Paşaya anlatmıştı. Rusya Türklerinin Türkiye'ye karşı sempatileri ve yakınlıkları Türk hükümeti mahfillerini ziyadesiyle memnun etmiş, ve dolayısiyle Talât ve Enver Paşaların "Turancılık" siyasetlerinin büsbütün kuvvet bulmasına tesir etmişti.

Galip Kemalî Bey bu defa Moskova'ya elçi tayin edilince, Is- tanbuldan hareketinden evvel, Enver Paşa'ya, "Petrograd'daki büyük camiye güzel bir halı" hediye edilmesinin oradaki Müslümanlara çok iyi bir tesir yapacağını söylemişti. Enver Paşa da bunu derhal kabul etmiş ve Galip Kemalî Beye, gayet güzel bir halı ile, elyazması kıymetli bir Kuran da göndermişti.[1] Bu hediyelerin iletilmesi için Ga- lib Kemalî Bey, 22 Mayıs (1918) tarihinde Moskova'dan Petrograd'a

1 Teferrutı Galib Kemalî (Söylemezoğlu) *Hatıralarım* s. 5/6

hareket etti. Hah ile Kuran'ı Petrograd imamına teslim etti. Türk Elçisinin Petrograd'a gelerek, îslâm Cemaati huzurunda Enver Paşanın hediyelerini takdim etmesi, Türkiye'nin Rusya Müslümanla- rına karşı takibe başladığı yeni siyasî tutumunu göstermek itibariyle de büyük bir ehemmiyeti haizdi. Sovyet rejiminin henüz teşekkül ettiği ve Brest-Litovsk Barışı'nın tatbikına başlandığı bir sırada cereyan eden bu mühim hadise, Galip Kemalî Bey tarafından şu satırlarla canlandırılıtıştır:'

"Sultan Reşad namına ihda buyurmuş olan nefis halıyı Petrograd'a götürmek üzere, 22 Mayıs'ta, Kazan Müftüsü Alimcan Efendi, Yusuf Akçura ve Nuri Beyleri alarak Moskova'dan hareketle ertesi akşam Petrograd'a vasıl olduk. Maksadım Cuma günü halıyı camii şerife ferşetmek idi. Tabiî muvasalatımız tarihini telegrafla camii şerif imamına bildirmiştim.

Perşembe 23 Mayısta Petrograd'a muvasalat ettik. Garda Türk, Tatar, Gürcü, Polonyalı Müslümanlardan mürekkep beş- yüz kişiden fazla bir heyet tarafından istikbal olunduk. Doğruca bizim için hazırlanmış bulunan, imparatorun nedimelerinden meşhur Prens Orlof'un bir saray yavrusu olan hanesine misafir olduk. Saray kısmen işgal altında idi. Fakat büyük kısmı olduğu gibi muhafaza edilmiş, hattâ başta Metrdotel ile Fam dö şambr olan karısı bulunduğu bir kaç hademe de elân yerlerinde idi. Ne yapacağını bilmeyen ve mesleğinde mehareti kâmilesi bulunduğuna şüphe olmayan, bir kaç lisana da aşina bu zavallı Metrdoteli Moskova'ya avdetimde karısı ile birlikte götürdüm. Sefaretin adamakıllı, mücerreb ellerde idare edilmesini bunlar vasıtası ile temin ettim.

Cuma 24 Mayıs 1918: Saat onikide Yusuf Akçura ve Nuri Beyle- Müftü Efendi imam Efendiye misafir olmuşlardı- camii şerife gittik. Başta Müftü Alimcan Efendi, Cemaat-i Hayriye reisi sabık Rus generallerinden Abdülaziz (onlar "Paşa" diyorlar idi) olduğu halde, pek kalabalık temiz bir halk kitlesi tarafından karşılandık. Camii şerif Şark ve Hind tarz-ı mimarisinde yapılmış, dışardan ne kadar sempatik ise, içerden de o kadar ferah verici idi. Hattâ bizim selatin camisi tertibi bir de büyük ve boydan boya cevizden Arab tarzında yapılmış kafesli gibi bir mahfeli de var idi. Kubbesi yüksek ve mihrab kısmında dört direk var idi. Oraya varmadan evvel uzunluğa giden bir cemaat yeri ayrılmıştı. Mihrab gayet müzeyyen ve minber ise mermer ve cevizdendi. Zaten dün garda cemaatin kalbleri ihtizaze getiren

1 Yine s. 43-45

bir huşu arasında halıyı imam efendiye teslim etmiştim. Hah camii şerifin içerisine nakledilmiş ve henüz açılmamış idi. Demin tarif ettiğim dört direk arasına yaydık. Suphanallah, güya ki ölçü ile sipariş etmişiz gibi orasını tamamen kaplamaz mı? Bunu müteakip birlikte getirmiş olduğum Enver Paşanın hediyesi-ki Çemşir Hafızın elyazısı ile 1131 tarihinde yazılmış ve 95 numaralı idi-olan enafisi asardan Kuran'i kerimle sedefli rahleyi de Nuri Beyin elinden alıp Kuran'i kerimi öptükten sonra Müftü Alimcan Efendiye teslim ettim. Müftü Efendi de öpüp imam Efendiye verdi. Rahle mihrabın yanına konuldu. Ben zaman ve zemine muvafık birkaç söz söyledim. Cemaat-i îslâmiye reisi Abdülaziz Paşa (General) cevap verdi. Müftü Efendi gayet güzel bir hutbe irad ettikten sonra, Cuma ve öğle namazlarını kıldık. Pek samimî dualar yapıldıktan sonra camii şerifin müştemilâtını gezdik, ve kapının önünde bütün cemaatle birlikte bir fotoğraf çektirdik. Camii şerife muttasıl imam efendinin hanesinde cemaat tarafından tertib edilmiş bulunan kırk kişilik bir öğle ziyafetinde Tatar, Dağıstan, Gürcistan, Azerbaycan, Kafkas ve Polonya Müslümanları tarafından ateşin nutuklar söylenerek, bu tarihî hadisenin ehemmiyeti tebarüz ettirildi. Enver Paşaya hitaben bir teşekkürname kaleme alınarak, hazirun tarafından imza edilip, Istanbula gönderilmek üzere bana verildi. Yusuf Akçura tarafından gayet muhrik bir nutuk irad edildi. "Bir millet ki, hüviyetini unutmuştur, inkıraza mahkûmdur. Efendiler, siz Şimal Türkleri, "Tatar" değil "Türksünüz, Türk". Bunu unutmuş olmaktır ki, sizi esarete mahkûm etmiştir" dedi. Nihayet cümlesine birden kısaca bir cevap vererek, Cenab-ı Hakkın bu hayırlı vesile ile buraya tekrar gelmeyi bana nasip buyurduğundan ve cümlesi ile tanıştığımdan dolayı mestur ve müftehir olduğumu söyledim, ve Rusya'da mukim bütün dindaş ve ırkdaşlarımızın saadet ve selâmeti için dua ettim."

Galip Kemalî Bey ve yanındakiler o akşam treni ile Petrograd- dan Moskova'ya hareket ettiler. Galip Kemalî Beyin bu Petrograd seyahati, Finlândiya'deki, 500 aileyi geçen Rus tebası Müslümanlar (Kazanlı) için de büyük bir ehemmiyeti haiz olmuştu. Az önce teşekkül eden Finlândiya Devleti'nin başında duranlar, Finlândiya'dan Rusları çıkarmak maksadıyle bütün Rus tebasının Finlandiya'dan gitmelerini emretmişti. Galib Kemalî Beyin Petrograd'a geleceğini öğrenen Helsinki'deki Müslümanlar Petrograd'a bir heyet göndermişler, ve Türk hükümetinin, Almanya vasıtasiyle, Fin hükümetine müracaat ederek, Finlândiya'daki Müslümanların, Finlândiya'da

bırakılmalarım rica etmişlerdi. Galib Kemalî Bey de, Moskova'ya döndükten sonra, 28 Mayıs (1918) İstanbul'a bu hususta bir telgraf çekti. Hariciye Nezareti de bu meseleyi Alman Hariciyesine ulaştırdı. Alman hükümeti de bunu destekledi ve Fin hükümetine bunu bildirdi. Fin hükümeti de bu -ve bazı diğer- ricaları nazarı itibare alarak, Finlândiya'daki Müslümanların Finlandiya'da kalmalarına müsaade etti. Bu Müslümanlar (hali hazırda 1.000 kişi) halâ oradadırlar.

Galip Kemalî Bey Rusya Müslümanlarının hali ile ilgilenmekte devam etti. Rus ihtilâlinin arzettiği yeni gelişmeler, Rusya'da iç savaşın başlaması, Kuzeyden İngilizlerin harekete hazırlanmaları, İdil-Ural ülkesinde, yani Kazan Türklerinin yaşadıkları sahada, Çekoslovakların Kızıllara karşı ayaklanmaları ve yer yer Bolşevik rejiminin yıkılması ile hasıl olan durumu Galip Kemalî Bey dikkatle takip etmekte ve olup bitenler hakkında İstanbul'u aydınlatmağa çalışmakta idi. Bu münasebetle bazen muhtemel gelişmeler hakkında kendi görüşlerini de belirtmekte idi.

Bu kabilden olmak üzere, 29 Haziran 1918 tarihinde "gayet mahrem ve müstacel" işaretle gönderdiği bir telgrafta,[1] Rusya'daki umumî durum hakkında bilgi verilmiş ve Talât Paşa ile Enver Paşa'dan talimat istenmişti. Bu telgrafta ezcümle şu meseleler bahsedilmişti: Kazan Türklerinin millî teşkilâtlarının Bolşevikler tarafından lağvından sonra, Müslümanların durumunun zorlaştığı ve Brest-Litovsk muahedesinin 11. maddesine istinaden kendisinin Müslüman ahaliyi korumağa çalıştığı, Müslüman Komiseri Mullanur Vahitov ve şürekasının buna şiddetle karşı koydukları. Demek ki, Galip Kemalî Bey'in Müslümanları korumasında en çok müşkilât çıkaran "Müslüman Komiseri" Muİlanur Vahitov olmuştu.

Galip Kemalî Bey'in edindiği bilgiye göre: Sibirya, Ufa ve Kazan taraflarında İtilâf Devletleri (yani İngiltere ve Fransa) nın tanıdıkları yeni bir Rus hükümeti teşekkül etmişti (Amiral Kolçak hükümeti kasdediliyor); bir de Şimalden, Murmansk'dan İngilizlerin harekete geçtikleri haberi de alınmıştı. Şu halde güneyden ilerliyecek Almanlarla yeni teşekkül eden Rus hükümeti ve İngiliz kuvvetleri çarpışacaklardı. Galip Kemalî Bey'e göre: Bu durum karşısında, sayıları 8-10 milyona varan Türk (Müslümanların) seyirci kalmaları imkânsızdı. Vaktiyle oradaki Müslüman ahali sadece dinî ve ilmî

1 Galib Kemali Beyin 29 Haziran 1918 tarihli telegrafı. Şifre kalemi No. 1565. DİA. Karton No. 124.

(yani medenî) bir millî idare kurmakla yetinmişlerse de, o zaman- danberi Rusya'nın ahvali epey değişmiş olduğundan, yeni çarpış- malar vukuunda Müslümanların kendi başlarına bir siyasî teşkilât kurmaları mümkün olacaktı. Şöyle ki, Astarhan'dan Ufa'ya kadar, yani Ural dağları ile Volga arasındaki sahada (yani Ural-îdil'de) yansı Müslüman, yarısı Hıristiyan (Çirmiş, Çuvaş, Ar)lardan ibaret 15-20 milyonluk bir (sic) İslâm hükümetinin kurulması mümkün olacaktı.

Galip Kemâli Bey'e göre: Almanların o taraflardaki hareketlerinde bu Müslüman ahalinin müzaheretleri karşılığında, Şimal Türklerinin gizlice teşkilâtlanmağa başlamaları mümkündü. Şimal Türkleri, gerekirse, müzakerelere girişmek üzere Berlin'e bir heyet göndereceklerdir. Doğu ve güney-Rusya'da Alman nüfuzu muteber olduğu cihetle, şayet Osmanlı-Türk menfaatına aykırı düşmezse, bu mesele hakkında Alman hükümeti ile çok mahrem tutulmak suretiyle, şimdiden karşılıklı görüşmelere, görüş mübadelesine girişilmesi ve Alman ileri gelenlerinin bu görüşü benimsemelerine çalışılması gerekmektedir. Galip Kemalî Bey bu hususta kendisine salâhiyet verilmesini istemişti.

Ona göre önemli maddelerden biri de: Karşı tarafın, yani İtilâf Devletlerinin Müslüman ahaliye bir takım vâdlerle, onları iğfal etmeleri mümkündü; fakat "dinen, kalben, rabıta-i menfaatleri bizimle olan Türklerin hamiyetlerinin buna mümanaatı kaviyyen muhtemeldir" ve "zuhur eyleyecek fırsatı fevt etmek inkisarı hayallerini mucip olacağı maruzdur" diyerek, Türk-lslam ahalinin Türkiye'ye karşı bağlı kalacaklarını teyit etmek istemişti. Galip Kemalî Bey bu suretle, her halde Moskova'da bulunan Kazan'lı milliyetçi zabitlerden, o arada Çarlık ordusunda küçük rütbeli zabitlerden olup "Harbî Şura"da mühim rol oynamış olan Osman Tukumbet ve Muzaferov'ların telkinleri ile, Alman kuvvetlerine dayanarak, "İdil- Ural'da bir Türk-lslâm Devleti" kurulması ihtimalini dahi düşünmüş oluyordu. Talât ve Enver Paşaların "Türkçü siyasetleri" bilindiği veçhile, bu görüşe onların da kazanılması istenmesi tabiî idi. Nitekim bir müddet sonra Osman Tukumbet Berlin'e gitmiş ve Alman Hariciyesi ve Erkân-ı Harbiyesi ile temas etmiş ve uzun bir rapor dahi sunmuştu. Osman Tukumbet Berlin'den İstanbul'a dahi gitmiş ve orada da ilgililerle, Şimal Türkleri meselesini görüşmüştü.

Fakat Alman hükümeti (daha doğrusu kumandanlığı), İdil- Ural'a kadar bir harekete başlamağa yanaşmadı ve Osman Tukumbet'e

bu yolda her hangi bir ümit de vermedi. Zaten Rusya'nın içinde cereyan eden olaylar ve aynı zamanda Türk kuvvetlerinin Bakû'ya doğru harekete geçmeleri, Türk-Sovyet münasebetlerinin sür'atle bozulmasına yol açtı. Galip Kemalî Bey'in tasarladığı büyük proje, dolayısiyle hiçbir netice vermedi.

Galip Kemalî Bey'in Moskova'ya varır varmaz meşgul olduğu meselelerden biri de Rusya'daki esirler arasında yapılmağa başlanan "Komünist propagandası" nın önünü almak oldu. Aynı zamanda Türk esirlerinin bir an evvel anayurda gönderilmeleri işi de önemli idi ve bunun gerçekleştirilmesi için, Almanlarla birlikte hemen harekete geçmek mecburiyeti vardı. Bu hususta yavaş davranılırsa, Rusya'da başlayan iç savaş Türk esirlerinin birçoğunun Sibirya'da kalmalarına veya Türkiye'ye düşman kuvvetlerin eline düşmelerine yol açabilirdi.

"Yeni Dünya" Gazetesi dolayısiyle Türk Elçiliğinin Sovyet hükümetini protestosu

Brest-Litovsk muahedesinin 2. maddesi mucibince, âkid taraflar karşılıklı olarak yekdiğerinin hükümet, devlet ve askerî tesisleri hakkında tahrikat ve propagandada bulunmıyacaklardı. Bu madde şöyle formüle edilmişti:

> "Madde II. Akid taraflar, karşı tarafın hükümeti veya devlet ve askeri müessese ve nizamlarına karşı her türlü tahrikat ve propagandadan içtinab ederler. Dörtlü ittifak Devletlerinin işgali altındaki sahada dahi Rusya bu hususa riayet mecburiyetindedir."

Müttefikler, Brest-Litovsk müzakereleri sırasında Sovyet-Rus murahhaslarının ihtilâlci propagandaya ne kadar önem verdiklerini yakından müşahede etttiklerinden, muahedenin ta başına, yani ikinci madde olarak, Bolşevik ihtilâlci propagandasını önlemek maksadiyle böyle bir madde koymak ihtiyacını hissetmişlerdi. Mamafih bunun ifade şekli pek sarih değildi. Rus-Bolşevik ihtilâlci propagandayı kat'î olarak durdurmak için bu maddedeki formül yeter derecede açık, kesin değildi. Nitekim Sovyet-Rus matbuatı Brest-Litovsk müzakereleri sırasında olduğu gibi, barışın akdinden sonra da, karşı tarafa, yani emperyalist hükümetler ve müesseselerine alabildiğine hücuma devam ettiler. Bu neşriyatta Almanya, A.vusturya-Maca-

ristan ve Türkiye hükümetlerinin adı açıkça zikredilmemekle beraber, onlar da yine "emperyalist" ve "kapitalist" tarafa dahil olmaları hasebiyle, bu propaganda aynı zamanda onlara da şamildi.

Sovyetlerin dışındaki bütün memleketlerin, yani Almanya ve Türkiye 'de dahil olmak üzere, amelesi, köylüleri, askerleri ve halkının mevcud nizamını yıkıp, Sovyet Rusya'da olduğu gibi yeni düzen (Sovyet rejimi) kurmaları için kışkırtmaları, tahrikat ve propagandanın ta kendisi değiimi idi? Moskova'da Rusçadan başka Almanca, Fran- sızça, İngilizce ve diğer dillerde Bolşevik görüşünü yayan ihtilâlci neşriyata başlanmış, gazete ve dergilerin tab'ına hız verilmişti. Bilhassa Rusya'daki harp esirleri arasında Bolşevik propagandasına önem verilmekte idi. Bu kabilden olmak üzere Türk esirleri arasında da Bolşevik propagandası yapmak ve esirleri Türkiye'ye döndükten sonra Bolşevik ihtilâli çıkarmağa teşvik etmek maksadiyle, Moskova'da 1918 yılı Nisan sonunda "Yeni Dünya" adında bir gazetenin neşrine başlandı. Bu gazete, yukarıda adı geçen Mustafa Suphi tarafından idare edilmekte idi.

Mustafa Suphi'nin Rusya'daki "Komünistlik faaliyeti"ne ilerde temas edilecektir. Kendisi 1914 yılı başlarında Sinop'tan Rusya'ya kaçtıktan (ve belki de kaçırıldıktan) sonra, galiba bir müddet Kırım'da veya Odessa'da kalmıştı. Harp başlayınca Osmanlı teb'ası sıfatiyle Kaluga şehrinde interne edilmişti. Batı istikâmetinden Almanların ilerlemesi üzerine, Kaluga'daki Türk harp ve sivil esirleri (ve o arada Mustafa Suphi de) Orenburg yakımndaki Ural'sk şehrine nakledilmişlerdi. Mustafa Suphi'nin burada yerli Kazan Türkleri aydınları ile temas tesis ettiği, daha doğrusu oradaki Kazan'lı zenginlerden maddî yardım gördüğü anlaşılıyor. Kendisi güya burada iken Rus sosyalistleri ile de tanışmış ve iddia edildiğine göre, 1915 de "Sosyal-Demokrat" (Bolşevik) fırkasına intisap etmiştir. 1917 İhtilâli başlayınca Mustafa Suphi'nin bilhassa Kazan'lı aydınlarla düşüp kalktığı da biliniyor. Orenburg, Ufa ve Kazan şehirlerine de gitmiş olması lâzım gelir. Mamafih bu tarihlerdeki, gerek milliyeçi ve gerekse Sosyalist Tatar matbuatında kendisinden hiç bahsedilmediğine göre, her hangi bir faaliyette bulunmadığı anlaşılıyor.

Oktober İhtilâlinin ilk aylarında kendisi hakkında bilgi yoktur; galiba Türk esir kamplarında vaktini geçirmiş ve Kazan'a giderek Tatar Bolşevikleri ile (başta Mirseyit Sultangaliyef olmak üzere) temas tesis etmiştir. Uralsk şehrinde kaldığı zaman Kazan türkçesini iyice öğrendiği de anlaşılıyor. Her halde biraz rusça da öğrenmiştir.

Mamafih Mustafa Suphi'nin Kazan'da yapılan "Müslüman Sosyalist Komitesi" faaliyetlerine katıldığı bilinmiyor. Rusya'da Bolşevik rejiminin kuvvetlenmesi ve yerleşmesi üzerinedir ki Mustafa Suphi de bu harekete katılmak suretiyle, "Türkiye Sosyalistlerf'nin (Bolşeviklerin) önderi olmak maksadiyle faaliyete geçmiştir. Şubat sonlan veya Mart başlarında (1918) Moskova'ya gelmiş ve Müslüman Komiserliği ile temastan sonra, oradaki Müslüman komiserlerle (Mul- lanur Vahitov, Şerif Manatov, Alimcan İbrahimov) anlaşmış ve derhal bolşevik propagandası yapmak üzere harekete geçmiştir. Mustafa Suphi bu sıralarda 35 yaşlarında idi.[1]

"Müslüman Komiserliği", başında Stalin'in bulunduğu "Milliyetler Komiserliği" nin bir şubesi idi. Müslüman komiseri de Kazan Türklerinden, psikiatri enstitüsünde biraz tahsil yapmış olan, henüz 30 yaşlarındaki Mullanur Vahitov idi; muavinleri de: Kazan Türklerinin tanınmış yazarlarından Alimcan İbrahimov ve Başkurtlardan Şerif Manatov idi. Şerif Manatov da bir müddet psikiatri enstitüsünde bulunmuş ve Balkan Harbi'nde Kazan Türkleri tarafından İstanbul'a gönderilen "Hastahane" ekibi ile Türkiye'ye gelmiş ve bir müddet orada kalmış, türkçe öğrenmişti. Sonraları İsviçre üzerinden Rusya'ya döndüğünde, Zürich'te Lenin ile tanışmış ve bu tanışıklığın saiki ile sonraları Bolşevik olmuştu.

Mustafa Suphi, "Müslüman Komiserliği"nde ilk önce işte bu Şerif Manatov ile tanışmış ve maksadının "İhtilâlci bir sosyalist gazetesi" çıkarmak olduğunu anlatmıştı. Zaten İstanbul'da "Ifham" gazetesinin müdürü olması hasebiyle gazetecilik mesleğine vâkıftı. Şerif Manatov ve arkadaşları, Mustafa Suphi'nin "kendi adamları olduğunu" çabucak anlamış ve hemen Stalin'e takdim ederek, şefin muvafakatini almışlardı. Bunun üzerine "Yeni Dünya" adı ile, haftada bir defa çıkmak üzere, Osmanlı türkçesinde "Merkez Müslüman Sosyalistlerf'nin fikirlerini yayan bir gazete çıkarılması kararlaştırıldı; Mustafa Suphi bu gazeteyi idare edecek ve başmuharriri olacaktı. Çıkarılan gazete, tabiî, Müslüman Komiserliği, yani Sovyet hükümetinin desteği ve parası ile neşredilecekti. "Yeni Dünya"nın ilk sayısı, 14/27

1 Mustafa Suphi'ye ait: 28-29 Kânunusâni 1921 Karadeniz kıyılarında parçalanan Mustafa Suphi ve yoldaşlarının ikinci yıl dönümü (Moskova, Kızıl Şark matbaası 1923), Ali Yazıcı: *Mustafa Suphinin tercitmei hali ve siyasi şahsiyeti-,* Mirseyit Sultangaliyef, *Mustafa Suphi iyego rabota*, ss 3-7 (Mustafa Suphi ve faaliyeti) Zizn' natsiyonal'nostey Dergisi No. 14 (112) (Moskva 1921) Arif Cemil, *İttihat ve Terakki rüesasının diyar-*1 *gurbet maceraları* "Tevhid-i Efkâr" gazetesi, 7 Haziran 1338 (1922), tefrika No. 16.

Nisan 1918 de, yani Galip Kemalî Bey'in Moskova'ya gelişinden (23 Nisan 1918) ancak dört gün sonra çıkmıştı.

"Yeni Dünya" gazetesi, hadd-ı zatında Moskova'da Merkez Müslüman Sosyalistler Komitesinin Türkçe nâşir-i efkârı idi. Gazetenin sağ tarafında, kalın ve büyük puntolarla, Türkçe olarak "Yeni Dünya" adı ve sol tarafta da rusça olarak "Novıy Mir" yazılı idi. Beher nüshası 30 kapek'ti; adresi de: Moskova, Kremlevskaya nabereznaya,No:9idi.

Gazetenin ancak rusça başlığından "haftalık" olduğu anlaşılıyor ve abonman ilâm da Kazan Türkçesi ile yazılmıştı. "Yeni Dünya"- nın ilk baş makalesi "Cenuptaki Türk yoldaşlarına, Türk kardeşlerine" başlığını taşımakta idi ve Mustafa Suphi tarafından kaleme alınmıştı. Gazetenin ön sahifesini tamamiyle işgal eden bu uzun makalede, Mustafa Suphi, "ittihat ve Terakki Cemiyeti"ne ve hükümetine şiddetle hücum etmiş, onları "idealsizlik" ve "kuvvet ve cesaretten mahrum yani asabiyetsizlik" ile itham etmişti. 10 Temmuz (1908) inkılâbı üzerine geçen 10 yıl içinde "ittihat ve Terakki Cemi- yeti"nin bilgisizce siyaseti yüzünden, Türkiye'nin ne gibi büyük felâketlere maruz kaldığı sayılıp dökülmüştü. Türkiye'nin hali hazırda "Alman endüstrisinin çelik yumruğu altında son hürriyet ümitleri ile yaşadığı" kaydedildikten sonra, Mustafa Suphi makalesine şu cümlelerle devam etmişti:

"Şu korkunç vaziyetten Türkiye'yi, Türk milletini kurtaracak yol, yine hürriyet, yine inkılâp... Fakat bu sefer bir niçe (kaç) zabit ve Paşanın apoletlerinde parlayan bir inkılâp değil, halkın ruhundan fırtınalarla kopan, gönüllerinde yangınlar çıkaran, hakikî inkılâp, hakikî hürriyet..; Küçük Asya halkları, mazlum Türkler, fakir köylüler. Artık uyanınız, kanun-i esasinin sizlere verdiği içtima' haklarım talep ediniz, birleşip söyleşiniz" ve bu üslupta makalenin sonuna kadar tam bir "amele" hareketi ve "inkılâbı" (daha doğrusu ihtilâli) yapmak edebiyatı nakledilmişti. Sözün kısası "Arnavut asıllı" olduğu söylenen dört-beş yıl evvelki bu istanbul çelebisi, vali mahdumu, şimdi tam bir "proletarya şampiyonu" kesilmişti.

"Yeni Dünya"nm bu ilk nüshasında Mustafa Suphi, hattâ bol- şevik-Rus önderlerin tatbik ettikleri siyaset ve usûlleri mutedil buluyor ve daha zecrî hareketiere davet ediyordu, "iktisadî Revo- lütsiya" (Ihülâl) adım taşıyan ilk sahifedeki uzun yazıda Marks'ın görüşleri aktarılmış ve "iktisadî ihtilâl"in seyretmesi gereken yol çizilmişti. "Yeni muhtedi" sıfatiyle Mustafa Suphi'nin hakikaten çok kızıl bir komünist rolünde görünmeğe gayret ettiği aşikârdı.

"Yeni Dünya"mn bu ilk nüshasında Rusya'daki Müslümanlara ait çok mühim bir yazı (1917 ihtilâlinden sonraki olaylar), "Tatar- Başkurt Cumhuriyeti" nin ilâm üzerine görüşler, (3 Arahk 1917) tarihinde neşredilen "Rusya ve Şark Müslümanlarına hitap" gibi- Sovyetlerin Türk-lslâm âlemini kazanmak yolundaki gayretlerine ait yazılar çıkmıştı. Mamafih, gazetenin bu nüshasındaki yazılar, sonrakilere nisbetle ihtiyatlıdır. Bilhassa 3. nüshasından itibaren Türkiye'deki rejim ve şahsiyetlere karşı şiddetle tenkitlere başlanmış ve Türkiye'deki rejimi yıkmak yolunda propagandaya girişilmiştir.

Bu gazete, "Müslüman Komiserliği" nezareti altında ve Sovyet hükümetinin parası ile çıktığı cihetle, Sovyet hükümeti ve Komünist Partisinin bir orgam idi. Başta Türk esirleri olmak üzere, Müslümanlar arasında Sosyalist (yani Bolşevik) fikirlerin yayılması amacım taşıyordu ve esirlere, ilgili dairelere parasız dağıtılmakta idi. Türkiye dahiline gönderilmesi de tâ baştan tasarlanmış olmalıdır. Fakat ilk zamanlarda buna maddeten imkân yoktu.

Mustafa Suphi, "Yeni Dünya"nın üçüncü sayısında gazetesinin, "Rusya Müslüman Sosyalistleri Komitesi" himayesi altında çıkan hususî bir yayın olduğunu söyledikten sonra, gazetenin, "meslek itibariyle Kari Marks'ın ilmî nazariyatım mürevveç bir Sosyalist gazetesi" olduğunu ilân etmişti. Fakat muhteviyatı itibariyle tamamiyle diğer Bolşevik gazeteleri tarzında idi; ve karşı tarafı (yani kapitalist burjuva zümreleri) tenkit ve teşhirde Bolşevik metodları kullanılmakta idi. Mustafa Suphi, "İttihat ve Terakki Cemiyeti"nin ve bilhassa İttihatçılar tarafından Sinop'a kalebent edilmesi hasebiyle, Talât ve Enver Paşaların amansız bir düşmanı idi. Dolayısiyle, Osmanlı Hükümeti onun tabiri veçhile "Paşalar Hükümeti" idi. İşte bu "Paşalar Hükümeti" aleyhinde Mustafa Suphi gazetesinin ilk sayısından itibaren yazılar neşrine başladı. Bu kabîl neşriyat Galip Kemalî Bey'in hemen dikkati nazarım çekmiş ve böyle bir faaliyetin Brest-Litovsk Muahedesi ahkâmına aykırı düşmesi hasebiyle, Türkiye elçiliğinin ilgili Sovyet makamları nezdinde harekete geçerek, bu neşriyatı durdurması icap ediyordu.

Galip Kemalî Bey, nitekim 22 Mayıs (1918) tarihinde Sovyet Dışişleri Komiserliğine hitaben yazdığı bir nota ile "Yeni Dünya" gazetesindeki Osmanlı Hükümeti ve Türkiye'deki nizam aleyhindeki neşriyat dolayısiyle protestoda bulundu ve bu kabîl neşriy; in Brest- LitoVsk anlaşmasının 2. maddesine aykırı olduğu cihetle durdurulmasını talep etti. Hariciye Komiserliği, hemen ertesi gün (yani 23

Mayıs 1918) No: 74 yazı ile karşılık verdi ve Osmanlı sefirinin bu yoldaki talebinin yersiz olduğunu iddia etti.[1] Bu münasebetle Sovyet notasında birbirini tutmayan görüşler serdedilmişti.

Çiçerin'in yazısında: "Hariciye Komiserliğinin Müslüman Sosyalistlerinin' faaliyeti ve "Yeni Dünya" gazetesi neşrinin, Osmanlı Devleti'nin iç ve dış politikasının tenkidinin elçinin hoşuna gitmeyi- şinden ötürü duyulduğu üzüntü beyan edildikten sonra (nous ex- primons nötre regret en vue de la circonstance que l'activite du Co- mitö Central des Socialistes Musulmans et de son organ vous a ddplu), "Sovyet hükümetinin siyasetini şiddetle tenkid eden matbuatın Sovyet ülkesinde hâlâ mevcut olduğu" da yazılmıştı. Sovyet cevabına göre: "Türk elçisinin öne sürdüğü Brest-Litovsk Barışı'ndaki 2. maddenin bu "Yeni Dünya" yayını ile hiç bir ilgisi olamazdı. Zira mezkûr madde âkid tarafların sadece mevcut siyasî müesseseler aleyhinde tahrikat ve propaganda yapmamalarına aitti; fakat bununla matbuat hiçbir suretle tahdit altına konamazdı. Sözün kısası Sovyet hükümeti "Yeni Dünya" gazetesinin neşrine mani olamayacağını açıkça ifade etmişti. İşin tuhaf tarafı, Hariciye Komiserliği Galip Kemalî Bey'in bu müracaatını Sovyet matbuatına da aksettirmiş ve 23 Mayıs tarihli Sovyet gazetelerinde, Osmanlı elçisinin bu baptaki notası basılmıştı.

Mustafa Suphi de bunu fırsat bilerek, "Yeni Dünya" nın 30 Mayıs (1918) tarih ve 3 numaralı nüshasında "Osmanlı Sefirinin Notasına Cevap" adiyle bir başmakale yazdı. Hem Mustafa Suphi- nin hem de gazetesinin mahiyetini göstermek itibariyle bu yazı dikkat çekicidir; bunu aynen naklediyoruz:

> **"23 Tarihli matbuatta Türkiye sefiri Galip Kemalî Bey tarafından Moskova'da intişare başlıyan "Yeni Dünya" gazetesi hakkında Rusya Şuralar hükümetine verilen protesto notasını hayret ve teessüflerle okudum.**
>
> **Galip Kemalî Bey protestinde, Türkiye hükümeti aleyhinde reva görülmeyecek tarzda ve sistematik surette tahrikâtta bulunan "Yeni Dünya" nın Brest-Litovsk muahede namesinin 2. maddesine istinaden, sed ve bendini talep ediyor.**
>
> **"Yeni Dünya", Rusya Müslüman Sosyalistleri Komitesi himayesi altında tarafımdan neşrolunan hususî bir gazete olmak itibariyle, Brest-Litovsk muahedesinin mazmunu ile alâkadar ol**

1 DİA Karton No. 124. Bkz. Ekler.

madiği gibi, sefirin talebi her türlü hukukî-siyasî esaslardan mahrum ve yalnız İstanbul hükümetine karşı bir tabiiyet ve sadakat manifestosundan ibaret bir mahiyette ise de, şu münasebeti ile matbuatta gerek "Yeni Dünya" ya dair, gerekse bizzat kendi hakkımda bazı malûmat yürütülmüş olduğundan, kısaca izahat vermeğe mecburiyet hissediyorum.

"Yeni Dünya" evvel emirde, meslek itibariyle Kari Marks'- ın ilmî nazariyatını mürevveç bir sosyalist gazetesidir. Tatbikat-ı siyasiye noktai nazarından ise: Seviye-i medeniye ve içtimaiyesi diğer milletler derecesinde olmayan, ekseriyeti fakir ve mazlum işçi ve ekinci halklardan mürekkep olan Müslüman hayat-ı içtimaiyesinin hazırki medeniyet dünyasında, samimi ve riyasız yegâne halâskâr kuvvet olan Sosyalist inkdâpçıları ile katışarak ve bu gibi inkilâp hareketlerine mümkün mertebe yardım ederek, Avrupa'nın kan içici emperyalist ve koloniyal tasallutundan diğer mazlum ben-i nevileriyle beraber kurtulması maksatlarını takip eder.

"Yeni Dünya"nın şu iktisadî meslek ve siyasî maksadı haricinde değil ve fakat bunun hizasında olarak, Türkiye hükümetine karşı hakikaten göze çarpacak derecede hücumlara gelince: Bunun sebeplerini "Yeni Dünya"dan ziyade Osmanlı hükümetinin ahval ve harekâtında aramak lâzım gelir. Bu hücumlar doğrudan doğruya, Türkiye'de hükümetin mürteci, Genç Türkler elinde en feci ve karanlık bir alet-i istibdad olmasından ileri geliyor.

Genç Türkiye namı altında meşrutî bir hükümet addolunan bugünkü Osmanlı idaresi, bir Sosyalist Müslüman gazetesi için değil, en sağ ve en muhafazakâr burjuvaziye sınıfları tarafından bile tahammül edilemiyecek bir mahiyet almıştır.

Türkiye'de on sene evvel Abdülhamid'den istirdat olunan "Kanun-u Esasi", hukuk-u beşere taalluk eden fikir söz ve içtima hürriyetlerine ait en iptidaî maddeleri bile gün görmeden militarizm-emperyalizm hummaları içinde mahv-ü nabut olmuştur.

Hal-i hazırda Türkiye matbuatında her hangi bir fikir ve itikad-ı siyasî neşretmek mümkün olmadığı gibi halk içinde gezip tahrikâtta bulunmak da devr-i sabıkda olduğu gibi- bir cürüm teşkil ediyor, istanbul'daki Meclis-i Mebusan ise ısmarla

ma mebuslarla doludur. Ne matbuatta, ne de Meslis-i Mebusan- da vasfı farikalı bir simaya tesadüf olunabilir. Bütün gazetelerde ve bütün mebuslarda yalnız Talât Paşa'nın ve kumpanyasının sima-i siyasîsini görmek mümkündür.

"Yeni Dünya" için Rusya Halk Şuraları Cumhuriyetine protest notası veren Galip Kemalî Bey, o milyonlarca mazlum Osmanlı halklarını temsil iktidarında bir Türkiye'nin değil, işte böyle bir "Paşalar Hükümeti"nin sefiri sıfatiyle Istanbuldaki hürriyetperver matbuat gibi, bu gün ta Rusyalarda çıkan "Yeni Dünya"yı da kapatmak, bu kadar uzaklardan gelen zayıf, ancak hür bir sesi de kısmak istiyor.

Fakat bizim evvelce Türkiye'de neşrettiğimiz gazetelerde nasıl talep etti isek, şimdi de Rusya'da, yarın da belki Hindistan'da (sic) ve daha başka yerlerde talep edeceğimiz: Halk için "Hürriyet, medeniyet ve saadet"ten başka şey değil.

Gazetemizin her satırı buna ayan ve aşikâr bir şahittir.

Şu halde Türkiye sefiri bizleri Osmanlı sancağının hâkim olmadığı Rusya'da bile hürriyet ve medeniyet istemekten men etmek davasında mı bulunuyor? Onun için biz Galip Kemalî Bey'e, "sema ve arzda, sizin felsefenizde hattâ tahayyül olunmı- yan hakikatler bulunduğunu" bildirmek isteriz.

Bu hakikatler, arası çok geçmeden Türkiye'de patlak verecek olan taraka-i inkılâb ile kendini bizzat gösterecektir. Fakat şimdilik biz, kabahati, mensup olduğu millet için hürriyet ve saadet istemekten ibaret olan bir gazeteyi susturmak kasdiylc yirminci asır medeniyetinin ortalarına doğru, tanzim olunan bir Türk notasına karşı yine bir Türk hürriyetperveri sıfatiyle ve bütün medeniyet ve insaniyet âlemi huzurunda protesti (sic) vicdanî bir fazife addediyoruz.

İstanbul Ticaret Mektebi âlisi "Hukuk-u Medeniye" ve Darülmuallimin-i âliye "iktisat" müderrisi ve mesdud "tfham" gazetesi müdür-ü siyasîsi

M u s t a f a S u p h i

Mustafa Suphi'nin bu yazısı birçok gariplikler, tezatlar ve daha doğrusu "bilmemezliğe gelmeler"i ihtiva etmektedir. "Yeni Dünya"

gazetesinin hususî bir gazete olduğunu iddia etmesi garabet ve yalamn ta kendisidir. Bu tarihlerde artık Sovyetler ülkesinde hususî gazetelerin çıkarılması imkânsızdı. Mustafa Suphi'nin çıkardığı bu gazete, doğrudan doğruya "Müslüman Komiserliği"nin bir organı idi. "İhtilâl tarakasımn pek yakında Türkiye'de patlak vereceği"ni söylediğine gore, Mustafa Suphi Türkiye'de tam bir "Bolşevik İhtilâli" tasarlamakta ve bunun propagandasını yapmakta idi. Hindistan'da dahi "hürriyet" (İhtilâl) fikirlerini yayabileceğini umması kendisini çok geniş hülyalara kaptırdığım göstermektedir. En garibi de: Sovyet-Rusya'd a sanki tam bir hürriyet varmış gibi, Talât ve Enver (Paşalar) rejimindeki istibdad ve hürriyetsizlikten şikâyet ediyordu. Mustafa Suphi'nin bu yazısı, daha evvelkiler gibi, Osmanlı hükümetine ve Devlet ricaline karşı açıkça tahrik ve propaganda mahiyetinde olup, Brest-Litovsk anlaşmasına göre, Sovyetler ülkesinde böyle yazıların çıkmaması icap ederdi. Galip Kemalî Bey, Sovyet makamları nezdinde protestoda bulunmakta tamamiyle haklı idi.

Mustafa Suphi'nin, aynı zamanda, İstanbul Yüksek mekteplerindeki "müderrislik" (yani profesörlüklerini de istismar etmek ve bununla kendisinin Türkiye'de büyük şahsiyet olduğunu belirtmek özentisi de göze çarpmaktadır. Halbuki adlarını zikrettiği her iki mektep ancak ismen yüksektiler ve proğramları da ancak lise seviyesinde idi. Mustafa Suphi'nin ilmî faaliyeti ise sadece bir fransızca kitabın tercümesine münhasr kalmıştı. Fakat, Rusya'da Oktober ihtilâlinden sonra, "Bolşevikleşen" Mustafa Suphi, bütün diğer Bolşevik ve solcu sosyalistler gibi, kendisini "Marks'ın ilmî nazariyeleri ile mücehhez bir hürriyet kahramanı" ve başkalarını da "cahil ve gafil kimseler" diye telâkki etmekte idi.

Galip Kemalî Bey, "Yeni Dünya" gazetesinin nüshalarını İstanbul'a Hariciye Nezaretine gönderirken, bilhassa yukarıda nakledilen makale üzerine, ilgililerin dikkat nazarlarını çekmişti.

Galip Kemalî Bey, 22 Mayıs tarihli notasına aldığı karşılıkla asla tatmin edilmemiş ve 3 Haziran (1918) tarihinde Çiçerin'e yeni bir nota göndererek, bu mesele üzerinde teferruatı ile durmuş ve Sovyet iddialarını brrsr birer çürütmeğe çalışmıştı. Galip Kemalî Bey'e göre: "Merkez Müslüman Sosyalist Komitesi" hadd-ı zatında resmî bir Sovyet müessesi idi ve dolayısiyle Sovyet hükümeti bu komitenin Osmanlı hükümetine karşı tahrikat ve propagandasına mani olması gerekiyordu. Şayet (Sovyet) Rusya sahasında Sovyet hükümetini "şiddetle tenkit eden" matbuatın mevcudiyetini öne sürerek muay

yen bir siyasî partiye mensup bir varak (parçasının) düşmanca ve azimkar neşriyatını nasıl haklı çıkarabilirdi? Galip Kemalî Bey "Yeni Dünya" gazetesinin resmî bir sıfat taşıdığına şüphe olmadığı üzerinde durdu. Şöyle ki, eğer bu gazete müstakil veya hususî bir neşriyat olsa dahi, devletin kontrolünden kurtulamazdı. Çünkü (iddia edilen) matbuat hürriyetine bakmaksızın onlarca gazete ve dergi sık sık (Sovyet hükümetince) kapatılmaktadır, hattâ mahallî makamlar dahi bunu yapmaktadırlar.

"Yeni Dünya" gazetesine gelince, burada günün olayları ile ilgili her hangi bir makale ve muayyen bir yazının çıkması değil, sistemli bir şekilde tahrikat ve propaganda yapılması keyfiyeti bahis konusudur. Çünkü bu varak (parçası) Türkiye'de mahkûm iken Rusya'ya sığınmış olan bir kimse tarafından idare edilmektedir. Bu gazetenin idarehanesi de "Milliyetler Komiserliği"nin bulunduğu bina ile aynı sakaf altındadır; bu gazetenin çıkarılması için gereken ınaddî kaynakların da nereden neşet ettiğinin tahmini güç bir şey değildir. Nihayet, bu varak (parçası) muntazaman Türk esirlerin kampına gönderilmekte, esirlere dağıtılmaktadır.

Galip Kemalî Bey bu notasının sonunda Sovyet Dışişleri Komiserliğinden şu hususları talep etmişti: Sovyet hükümeti otoritesini kullansın, barış ve dostluk muahedesini imzalamış olduğu bir devlete karşı kendi arazisinde bir tahrikat ve propaganda yuvasının meydana gelmesine mani olsun. Sovyet hükümeti bunu yaptığı takdirde iki memleket arasındaki bağların kuvvetlenmesine çalıştığını da fiilen göstermiş olacaktır. Nota'nm sonunda, Sovyet hükümetinin, Türk elçiliğinden gelen bu temennileri yerine getireceğine inanıldığı da belirtilmişti.

Galip Kemalî Bey, 3 Haziran tarihli notasında yazılı maddeleri teyid maksadiyle 6 Haziran günü Çiçerin'i yeniden ziyaret etti, ve yukarıda nakledilenleri bir daha tekrarladı. Bu suretle, "Yeni Dünya" gazetesinin neşriyatı üç hafta içinde üç defa protesto edilmiş oldu. Galip Kemalî Bey'e ulaşan haberlere göre, Dışişleri Komiserliği Mustafa Suphi'yi davet etmiş ve bu kabîl faaliyetinden ötürü güya mu- ahaze etmiş ve gazetesinin "tadil-i lisan ve meslek eylemesini" tenbih etmişti. Bunun doğru olduğu çok şüphelidir; olsa olsa Çiçerin (daha doğrusu Şark Şubesi Müdürü) Mustafa Suphi'ye bir müddet için Osmanlı hükümetine ve Türk devlet ricaline açıkça hücumda bulunmamasını söylemiştir.

Türk elçiliğinin üç defa protestosuna rağmen, "Yeni Dünya" gazetesi, Türkiye aleyhinde, "Paşalar Hükümeti"ne karşı yöneltilen

yazıları ile çıkmakta devam etti. Yine eskisi gibi bu gazete Türk esirleri kampına parasız olarak gönderilmekte idi. Türk esirleri arasından bu gazetede çalışabilecek kimseler dahi aranmakta idi. Mustafa Suphi "Yeni Dünya" gazetesini Türkiye'ye göndermek için de çareler düşünüyordu. Esir kamplarında, başka Türkçe gazete bulunmadığından, Yeni Dünya'nın birçok kişi tarafından okunduğu anlaşılıyor. Bazı Türk askerlerinin "Kızıl kıtalara" katıldıkları ve sözde "Bolşevik" olduğu da biliniyor; bazı ihtiyat zabitlerin (bilhassa Muallim Mektebi mezunlarının) de "Kızıllaştıkları" ve "Yeni Dünya" gazetesini takip ettikleri anlaşılıyor. Fakat esas itibariyle Türk esirleri ve bilhassa Türk zabitlerinin Bolşevik propagandasına asla kapılmadıkları ve Sovyet rejiminin Türk-lslâm ahalisi için büyük bir felâket teşkil ettiğini yakından gördükleri ve ibret dersi aldıkları da muhakkaktı. Dolayısiyle "Yeni Dünya" gazetesi, Mustafa Suphi ve Müslüman Komiserliğinin bütün gayretleri ve çabalarına rağmen, kendisinden beklenen tesiri icra etmekten uzaktı.

Türkiye Elçiliğinin, Sovyet Dışişleri Komiserliği nezdinde yaptığı bütün teşebbüsler, bu suretle boşa çıkmış ve "Yeni Dünya" gazetesi "Türk Komünist Partisi"nin resmî organı olacak ve binlerce nüshası, gizlice Türkiye'ye sokularak, Bolşevik propagandası faaliyetlerine yön vermek istiyecektir.

Rusya'daki Türk esirleri ve yurda döndürülmeleri işi

1914 yılı 29 Ekim tarihinde Kafkas cephesinde başlanan ve 1917 yılı 15 Arahk tarihinde fiilen son bulan savaşlarda Rusların eline düşen Türk esirlerinin sayısı çok azdır: 60 bin kadar Türk esirinin Rusların eline düştüğü tahmin ediliyor. Harbin ta başlarında, Enver Paşa tarafından yapılan ve felâketle biten Sarıkamış tarruzunda 15 bin kadar Türk askerinin esir düştüğünü yukarıda görmüştük. IX. Kolordu kumandam ihsan Paşa ile birlikte 200 kadar zabit ve diğer kıtalardan da 100 kadar zabit o zaman Rusların eline esir düşmüştü. Rusların Erzurum'a ve Trabzon'a taarruzları ve II. Türk Ordusunun 1916 taarruzunda Rusların eline epey esir düşmüştü. Sarıkamış'ta esir olan Türk askerlerinin halleri pek perişandı; kışın soğuğunda, giyimleri ve ayakkabıları olmayan bu askerlerden birçoğunun bakımsızlıktan öldüğü anlaşılıyor. Türk esirlerinden bir kısmının Bakû

şehri karşısındaki Nargen adasındaki kampa, bir kısmının da Rusya'nın iç şehirlerine nakledikdikleri biliniyor. Zabitlerin ise Sibirya- daki esir kamplarına yollandıkları anlaşılıyor. İhsan Paşa da Sibir- ya'daki Irkutsk şehrine gönderilmiş olmalıdır.

Harpten önce Karadeniz sahilleri ahalisinden ve başlıca Trabzon ve Rize çevresinden olmak üzere, binlerce kişi, Novorossiysk, Odessa ve diğer Rus şehirlerinde çalışıyordu. Bunlar, ticaret, pastacılık ve başka türlü işjerle meşgul olmakta idiler; fırınlar adetâ bunların inhisarı altında idi. Limandaki iskelelerde ağır iş yapanlar da çoktu. Bunlardan başka birçok Türk amelesi de türlü Rus şehirlerinde çalışmakta idi. Ayrıca, başta Batum ve Odessa olmak üzere, Türkiye- den kaçan ve "İttihat ve Terakki" rejimine karşı duran bir miktar siyasî mülteci de Rusya'da bulunmakta idi.

Harp çıkınca, Anavatana dönmek imkânını bulamayanlar veya dönmek istemiyen Türk teb'ası, Ruslar tarafından enterne edildiler, ayrı kamplara sevkedildiler; bunların büyük bir kısmı Moskova'nın güneyindeki Kaluga şehrindeki kampa nakledildiler. Almanların Rusya'nın içlerine doğru ilerlemelerinin başlaması üzerine, sivil Türk esirlerinin çoğu, Orenburg'a yakın Uralsk şehrindeki kampa gönderildiler. Bunların sayısı 700 ü aşmış olmalıdır. Bunlardan işçi taburları teşkil edilmiş ve türlü işlerde kullanılmışlardır.

Ardahan, Kars ve Batum sancaklarındaki Müslüman ahaliden, Ruslarca şüpheli telâkki edilen birçok kimse de îç Rusya'ya, Uralsk'a ve Sibirya'ya nefvedilmişti. Bütün bu sivil esirlerin sayısı bini geçmiş olmalıdır.

Askerî esirlerin nerelerde bulundukları önceleri bilinmiyordu. Bunlardan bir kısmı Bakû'ya yakın Nargen adasındaki esir kampında idi; fakat büyük bir kısmı İç Rusya'daki Sibirya'daki ve Yedisu (Türkistan) daki kamplarda idi. Zabitlerin ise kaçmalarını önlemek maksadiyle, daha ziyade Sibirya'da Çin hududuna yakın, îrkutsk'a gönderildikleri anlaşılıyor. İhsan Paşa'mn ve bazı zabitlerin Irkutsk'ta kaldıkları bilinmektedir. Sibiryada'ki Türk esirlerine, orada yaşayan Kazan'lı Müslümanların, imkân nisbetinde yardımlarına rağmen, hallerinin çok müşkül olduğu da bilinmektedir.

Rusya'daki harp esirlerinin durumları umumiyetle çok fena idi. Milletlerarası anlaşmalar gereğince tatbiki lâzım gelen kaide erin Rus makamları tarafından yerine getirilmediği de bir hakikatti. Esir zabitlere, rütbelerine göre verilmesi icap eden aylıkları ve neferlere de

Rus askerlerine verilen istihkakın yansı dahi hiçbir kampta verilmiyordu. Mamafih, kamplardaki durumun kamp kumandanlarının dirayeti ve arzularına göre değiştiği de biliniyor. Esirlere bakma hususunda Rus makamlanmn isteksizliklerinden ziyade dirayetsizlikleri yüzünden, esir kamplarına gereken itina gösterilemediği muhakkaktır. Zaten kendi yaralı askerlerini bakamlyan ve 40-50 bin yarah askerin kolayca tedavisi maksadiyle elleri kolları bacakları kesilen bir memlekette (yani Rusya'da) düşman askerî esirlerine daha iyi bir bakım yapılması pek beklenemezdi. Mamafih, ne kadar fena olursa olsun, harp esirlerine yine de yiyecek ve giyecek verilmekte idi.

1916 yılı yaz aylarına kadar, Rusya'daki harp esirlerinin durumu ve miktan hakkında ilgili Rus makamlarından her hangi bir bilgi edinmek mümkün olmamıştı. Harp çıkınca, Rusya'da Türkiye'nin menfaatlerini koruma işini üzerine alan İspanya sefareti vasıtasiyle Ruslardan esirlerin durumu hakkındaki müracaatlara hiçbir cevap alınamamıştı. Stockholm'den (galiba Hilâl-i Ahmere bağlı olan) Ragıp Baki Bey adında bir zat, galiba 1916 da, Petrograd'a gönderilmiş ve İspanya elçiliği ile sıkı bir temas halinde esirlerin durumu ile meşgul olmuştu. Ragıp Baki Bey'in Stockholm'a yolladığı raporlardan, Rusya'daki Türk esirleri hakkında birçok kıymetli bilgiler edinmek mümkün oluyor.

Rusya'da harp esiri olarak en çok Avusturya-Macaristan ve Almanya'lı esirler vardı. Aynı veçhile Almanya ve Avusturya'da da Rus esirinin sayısı pek çoktu. 1916 da Almanya'daki Rus esirlerinin iki milyonu aştığı biliniyor. Alman hükümeti bu defa Rusya'daki Alman esirlerinin durumu ile meşgul olmak ve Kızıl Haç vasıtasiyle onlara gerekli yardımda bulunmak için yollar aramakta idi. Rusya'daki Alman (ve Avusturya) esirlerinin çok fena bir durumda oldukları anlaşılınca, Alman hükümeti, Rus esirlerine de ayni muamele yapılacağı şeklinde tehditlerde bulundu ise de, Ruslar bu gibi tehditlere hiç aldırmamışlar ve esirlerin durumunu düzeltmek yoluna gitmemişlerdir. Arkanjel (Archangelsk) demiryolu inşaatında istihdam edilen Avusturya esirlerinden 20-30 bin ve Alman esirlerinden 10 bin kişinin kısa bir zamanda öldükleri haberi de alınmıştı. Bereket versin oralarda Türk esirleri çalıştınlmamışlardı. İşte bu durum karşısında, Alman hükümetinin ısrarı üzerine, Danimarka Kızıl Haç'ma mensup bir heyet 1916 yazında Rusya'daki esir kamplarım ziyaret için müsaade almışü.

"Danimarka Kızıl Haçı" ile birlikte Almanya ve Avusturya-Macaristan'ın yüksek ailelerine mensup ıo kadar hemşire (seurs de charite) de Rusya'ya gelmişti. Heyet arasında Danimarka'lı Ma- dame la Baronne E. von Gagern'in, bilhassa Türk esirleri ile ilgilendiği biliniyor. Ragıp Baki Bey, İspanya sefareti vasıtasiyle, esir kamplarını ziyaret edecek bu Danimarka'lı Kızıl Haç heyeti azalarına, Türkçe sualler yazılı varaklar vermiş ve bunların doldurularak geri getirilmesini dilemişti. Nitekim, bu heyet Alman ve Avusturya-Macar esir kamplarım ziyaretleri sırasında, Türk esirleri ile de ilgilenmişler ve bu Türkçe varakları da doldurtmuşlardı. Aynı zamanda Türk esirlerine de hediyeler dağıtmışlardı. İşte bunu müteakip esirlerin durumu düzelmeğe başlamıştı.

1917 yılından itibaren Petrograd'daki İsveç sefiri General Branström'un kızı "İsveç Kızıl Haç" azasından, mademoiselle Else Branström de "İsveç Kızıl Haçı"nın gönderdiği heyetle Sibirya- daki esir kamplarım, o arada Türk esirlerini de ziyaret etmiş ve onlara birçok yardımda bulunmuştu. İsveç sefareti eski müsteşarının karısı Midame de Hendensteim de Türk esirlerine pek çok yardımda bulunmuştu. İsveç elçisi General Branström kendisi de hem Türk esirleri, hem de Türk menfaatlerini koruma yolunda büyük gayretler sarfetmiş ve İsveç sefareti bu bakımdan İspanya sefaretinden çok daha fazla iş görmüştü. İspanya elçiliği ataşe militaire'i binbaşı Enriquo Uzquiquo, Türk esirlerine yardım hususunda çok gayret göstermişti; fakat para imkânları mahdut olduğundan, esirlere gereği gibi yardım yapılamamıştı. Bir de Odessa'daki İspanya başkonsolosu Sem- per, bir Türk zabitinin kaçmasını kolaylaştırmak için kendisine İspanyol pasoportu vermişken, bu sahte pasaport meydana çıkarılmış ve Semper vazifesinden uzaklaştırılmıştı.

Türk esirleri ile temas eden "Kızıl Haç" mensupları, Rus zabitleri ve bilhassa adları geçen Danimarka'lı bayan ve İsveç'li mademoiselle (Branström) in, Türk esirleri hakkında çok müsbet intibaları vardı. Onlara göre: "Dünyada Türk zabitan ve efradı kadar hüsn-ü ahlâka sahip, insanî meziyetlere malik, terbiyeli, nazik, halim, selim, aynı zamanda haysiyetlerini muhafazaya mukdim hiçbir ferde tesadüf edilemiyordu". Kızıl Haç heyeti azalan bu Türk esirlerine yardımdan hakiki zevk aldıklarını söylüyorlardı.

1917 İhtilâlinden sonra, esir kamplarındaki durumun daha da kötüleştiği görülüyor. Çünkü Rus askerî mekanizması bozulmuştu ve esir kamplarına muntazam yiyecek ve giyecek gönderilememekte idi.

Esirlere Türkiye'den çok az yardım gönderilebildiğinden, durumları gittikçe fenalaşmıştı. Mamafih Rusya'daki Müslümanların ve bilhassa Kazan Türkleri ile Azerbaycanlıların Türk esirlerine ellerinden gelen yardımı yaptıkları biliniyor. Bu maksatla esirlerin bulundukları şehirlerde yardım komiteleri kurulmuş veya gazeteler vasıtasiyle yardım kampanyaları açılmıştı. Buna dair az ilerde tafsilât verilecektir. İspanya sefareti vasıtası ile ise, askerî ve sivil esirlere yapılan yardımın ne kadar mahdut olduğu şu listeden açıkça görülmektedir:

> 140 kişiye Orenburg'daki (sivil esire) ayda 5-15 ruble arasında muntazam yardım yapılmıştır. (Galiba: Uralsk şehrindeki esirlere olacak).
>
> 4 kişiye Archangelsk vilâyetinde, bir kere 100 ve bir kere de 100 ruble.
>
> 10 kişi Moskova'ya gelmişler ve kışlık elbise almışlar (3000 ruble kadar).
>
> 40 kişiye Ural'da bulunan 2000 esirden, mukabelel-i bilmi- sil tariki ile tevkif olunan 40 kişiye bir defa 80 er ruble; İsveçliler vasıtasiyle Saratov'da bir defa 400 ruble; İsveçliler vasıtasiyle Vladivostok ve Irkutsk havalisinde 4 500 ruble Amerikalılar vasıtasiyle.

Görülüyor ki, Türk esirlerine yapılan maddî yardım hakikaten çok azdı. Mamafih, bunun dışında esirlerin yerli Müslüman ahali tarafından gördükleri yardım sayesinde, durumlarının bir dereceye kadar düzeldiği biliniyor.

Esirlerin kamp hayatı hakkında bilgimiz çok azdır. Ancak bazı Türk zabitlerinin esir Alman ve Macar zabitlerine Türkçe ders verdikleri ve kendilerinin de Almanca öğrendikleri biliniyor. Esarette bulunan Macar türkologlarından Ludvvig Fekete, Türk zabitierinden ders almak suredyle Osmanlı Türkçesini çok ilerletmiş ve sonraları Osmanlı-Türk vesikalarım tetkik sahasında en büyük mütehassıs olmuştur. Türk zabitleri arasında her halde rusçayı öğrenenler de vardı. Rusya'da ihtilâl başlayınca, birçok Türk zabiti "Türkçülük" mefkûresi saikiyle, Türkistan'a, İdil Boyu'na giderek yerli Türk irfan müesseselerine girmişler ve bilhassa maarif işlerinde büyük hizmetler yapmak imkâmm bulmuşlardı. Bunlardan bazıları yerli Türk kızları ile evlenip, büsbütün oralarda dahi kalmışlardır.

Sibirya'daki Türk esirlerinden, bilhassa yüksek rütbeli zabitlerden bazıları, bunlar arasında İhsan Paşa, Kazan'lı Türkler vası-

tasiyle Çin'e kaçırılmışlardı. Hattâ bu yüzden bazı Kazan'lı tüccarları, meselâ Îrkutsk'taki Şafiullin ve yakınları, Rus hükümetince takibata uğnyarak şiddetli cezalara çarptırılmışlardı. Çin'e kaçmağa muvaffak olan Türk zabitlerine, Harbin imamı înayetullah (Hazretin) büyük yardımı dokunduğu da bilinmektedir.

Az önce belirtildiği gibi, Türk zabitleri de zuhur eden ilk fırsatta Rusya Müslümanlarına manevî ve sırasına göre askerî sahada hizmette bulunmuşlardır. Hattâ, 1916 da Türkistan'da çıkan Ruslara karşı büyük ayaklanmada, sonraları Enver Paşa ile birlikte bulunan, Binbaşı Hacı Sami Bey ve galiba diğer birkaç zabit, Kazak, Kırgızlarla birlikte Ruslara karşı savaşmışlardı. Esaretteki Türk zabitlerinin Türkistan, Orenburg, Ufa ve Kazan'daki faaliyetleri ancak 1917 ihtilâlinden sonraki zamana aittir.

1917 Şubat Ihtilâli'ni müteakip Türk esirlerinin durumunda her hangi bir değişiklik olmamakla beraber, yerli Müslüman-Türk cemaatlarının kendilerine yardım imkânları artmış ve kamplardan ayrılması gittikçe kolaylaşmıştı. Bundan faydalanarak esaretten kaçanların sayısı da çoğalmış olmalıdır. Diğer yandan Rusya'da başlayan karışıklıklar ve devlet düzeninin sarsılması ile esir kampları büsbütün bakımsız kalmıştı. Ekim (Oktober) İhtilâli patlak verince esirler artık sahipsiz bir halde idiler. Aym zamanda esir kamplarında Kızıl ajanlar tarafından "Bolşeviklik" propagandası da başlamıştı. Başta Macarlar olmak üzere bu propagandaya kapılanlar da çoğalmıştı; bu gibi propagandaların Türklere tesir etmediği de bir kakikattir. Ancak tek tük ihtiyat zabitlerinden bazılarının "kızıllaştığı" anlaşılıyor. Türk esirlerinden hepsi de bir an evvel anavatana dönmek için can atıyorlar ve bunun için ilk fırsattan faydalanmak istiyorlardı. Brest- Litovsk barışından sonra bu imkânların sağlandığı sanılmıştı.

1917 İhtilâlini müteakip Türkistan'da millî hareket ve teşkilâtlanmanın başlaması üzerine, birçok Türk zabiti esir kamplarından ayrılarak Türkistan'a gelmişti. Taşkent, Buhara, Semerkand, Hokand ve Hive'de bu zabitlerden birçoğu yerli millî harekette aktif rol oynadılar. Bunlardan bazılarının 1918-1920 yıllarında oralarda önem- lü hükümet görevleri aldıkları ve gayet başarılı işler gördükleri biliniyor. Maarif hizmetlerinden başka askerî ve teşkilât sahasında bu esir Türk zabitlerinin büyük hizmetleri görülmüştür.

1917 yıh sonunda Rusya ile harbin sona ermesi ve Brest-Litovsk muahedesinin akdi üzerine, Türk esirlerinin yurda dönmelerine resmen imkân açılmıştı. Ancak Rusya'nın her tarafında hüküm süren

karışık şartlar içinde, esirlerin yurda dönmeleri işi hayli güçtü. Iç- Rusya, Sibirya ve Türkistan'a dağıtılmış bulunan ve ihtilâlden sonra türlü yerler ve şehirlerde kendi başlarına dolaşan Türk esirlerinin tesbiti ve vatana gönderilmeleri için işbirliği yapacak Rus makamları da kalmadığı cihetle, bu iş büsbütün zorlaşıyordu. Harp devam ederken esirlerin hali ile meşgul olmak üzere "Kızıl Haç" ve "Hilal-i Ahmer" teşkilârlarında İsviçre'ye komisyonlar, mümessiller gönderilmiş, hasta veya malûl harp esirlerinin mübadelesi yapılabilmişti.

1917 yılı Kasım ayında, "Türk Yurdu" mecmuasını çıkarmakla ad kazanan ve aslen Kazan Türklerinden olan Yusuf Akçura Bey, "Hilâl-i Ahmer" tarafından Kopenhag'a gönderilmişti. Yusuf Akçura Bey, Rusya'daki Türk esirleri hakkında bilgi toplayacak ve onların yurda dönmeleri işi ile meşgul olacaktı. Kendisinin, Hariciye nezaretine hitaben yazılan ve 1 Arahk 1917 tarihini taşıyan yazısından "Rusya'daki Türk esirlerinin durumlarının fena ve yurda dönmeleri işinin de hayli güç olduğu" anlaşılmıştı. 13 Aralık (1917) tarihli yazısında da aynı şeyleri bildirmişti. Sovyetlerin mütareke talepleri ve Brest-Litovsk'ta müzakerelerin başlaması üzerine, Petrograd'a bir heyetin gittiğini yukarıda görmüştük. Talât Paşa'nın isteği üzerine bu heyete Yusuf Akçura Bey de "Hilâl-i Ahmer" mümessili olarak kaülmıştı. Petrograd'daki bu müzakereler esnasında esirlerin durumu da görüşülmüş, ancak malûl esirlerin mübadelesi maddesinde bir anlaşmaya varılabilmişti; bunun üzerine, galiba birkaç yüz malûl Türk esiri Finlândiya ve İsveç tarikiyle yurda gönebilmişlerdi. Brest- Litovsk muahedesi imzalanınca esirlerin vatana dönebilmeleri için faaliyete geçmek imkânı hasıl olmuştu. Petrograd'daki "Muhtelit Komisyon" üyeleri Şubat başlarında (1918) İstanbul'a gitmek üzere Petrograd'dan ayrıldıklarında, Yusuf Akçura Bey esirlerin işi ile meşgul olmak üzere Rus Bolşevik hükümetinin muvafakati ile İspanya sefareti nezdinde "Hilâl-i Ahmer" murahhası olarak bırakılmıştı.

Sayıları birkaç yüz bini geçen Alman ve Avusturya-Macar esirlerinin dönmeleri için Almanlar tarafından hemen büyük bir "Üse- râ Komisyonu" kurulmuş ve faaliyete başlamıştı. Türkiye Harbiye nezareti de kendi tarafından bu Alman komisyonu nezdinde bir murahhaslık tesis etti (adı: Osmanlı Harbiye Nezaretinin Alman Üse- râ Komisyonu Nezdindeki Murahhaslığı). Osmanlı başmurahhas da Berlin'den gönderilen Renizi Paşa idi. Bir de, hem bu komisyonda çalışmak, hem de Rusya ahvali hakkında bilgi toplamak ve bunları ilgili makamlara ulaştırmak üzere, Maliye Nezareti avukatlarından

Ali Haydar Bey de tayin edilmişti. Ali Haydar Bey Bulgaristanlı olup, bulgarca ve rusçaya vakıf olması cihetiyle, Rusya'daki olayları yakından takip edeceği sanılmıştı. Nitekim Ali Haydar Bey esirler hakkında bilgi toplarken Rusya'daki olayları da izlemekte ve Hariciye Nezareti ile Harbiye nezaretine uzun raporlar yollamakta idi. Kendisinin, Galip Kemalî Bey ve diğer Türk mümessilleri gibi Bolşevik- lerden asla hoşlanmadığı ve Kızılların terör sisteminden dehşet duyduğu görülmektedir.

Rusya'daki Türk esirlerinin durumu ile ilgilenmek ve yardım yapmak üzere, başta Moskova, Petrograd, Kazan, Ufa ve Orenburg olmak üzere, Kazan Türkleri tarafından komiteler teşkil edilmişti. Bunun en faali Moskova komitesi idi. Reisi Ali Rıza Muhammedov adlı bir Kazanlı, serkâtibi de: Cevad Ali Rıza Bey adlı bir Türk idi. Müfettişler vazifesini de, esirlerin mümessili Yüzbaşı Hamza İzzet Hakkı ifa ediyordu. Moskova'nın ikinci mahalle imamı Ziynetullah Nasırov da bu yardım komitesinde mühim bir görev almıştı. Bu komiteler mahalli "Millî Şuralar"ın nezareti altında iş görüyorlardı. Bazı şehirlerde hattâ Türk esirleri için hastahaneler dahi açılmıştı. Bunlardan biri de Moskova'nın şimalindeki Kostroma şehrinde idi. Türk esirlerine yardım için Kazan Türklerinin belli-başlı gazeteleri (Moskova'da Ayaz İshakî Bey tarafından çıkarılan "İl" gazetesi, Kazan'da Hadi Maksudî Bey tarafından çıkarılan "Yıldız", Orenburg- daki "Vakit" vb.) tarafından yardım kampanyaları açılmakta ve esirlere yardım edenlerin adları neşredilmekte, esirlere ait haberler verilmekte idi.

Yusuf Akçura Bey, Osmanlı "Hilâl -i Ahmer"i murahhası sıfatiyle, 14 Mart (1918) tarihlerinde Petrograd'dan Moskova'ya gelmiş ve Moskova'daki yardım komitesi ile görüştükten sonra aynı gece Türk esirlerinin bulunduğu Kostroma şehrine gitmişti. "İl" gazetesinin aynı nüshasında Yusuf Akçura Bey tarafından Türk esirlerine hitaben bir "açık mektup" ta basılmıştı. O zamanki durumu aydınlatması itibariyle mühim olan bu mektupları naklediyoruz:

> **"Rusya'daki Osmanlı üserasına!**
>
> **Sulh müzakeratından mütevellit bazı mesailin halli için Petrograd'a gelmiş olan Osmanlı Heyeti Sefareti (Muhtelit Komisyon denmek isteniyor) "Hilâl-i Ahmer" murahhası olmak üzere beni Rusya hükümetinin müsaadesi ile Petrograd İspanya sefareti nezdinde bıraktı.**

Şimdiye kadar Moskova vilâyeti ile ona civar vilâyetler- deki üserâ karargâhlarında bulunan Osmanlı esirlerine dair bazı malumât alınabildi; fakat Sibirya ile Volga ve Kama nehirleri havzasındaki ve Ukrayna'daki Türk üserâsınm bugünkü mikdar, ahval ve ihtiyacatına ıttıla hasıl olunamadı. İşbu açık mektubumla mezkûr mıntakaların üserâ karargâhlarında yahut karargâh haricinde yaşayan asker ve başıbozuk Osmanlı esirlerine müracaat ediyorum ve bulundukları mahalleri, mikdar- larmı (zabit, nefer başıbozuk mikdarını ayrı ayrı göstererek), ahval ve ihtiyaçlarını aşağıdaki adresle bana çabuk bildirmelerini rica ediyorum.

Petrograd'da "Hilâl-i Ahmer" Murahhası
Rusça olarak: İspanya Sefareti nezdinde Türk Kızılay Murahhası, Petrograd, Moyka.

Yusuf Akçura Bey, bundan başka Türk esirlerine gazete, mecmua ve kitap göndermeleri için Kazan Türkleri gazete idarehanelerine de şu açık mektubu göndermişti. ("İl" gazetesinin aym nüshasında):

Türk-Tatar dilinde çıkan gazete ve Türk-Tatar dilinde kitap satan ticarethane müdürlerine!

Hürmetli (Bey) Efendiler,

Esirlerin yurt yerlerinden, kardeş uruğlarından uzak, karanlık ve kederli günlerinde maneviyatlarım kuvvetlendirip, bilgilerini artıracak, can sıkıntılarını azaltarak, onlara teselli verecek en iyi ilâç okumaktır. Esirlerin kitaba, mecmualara, gazeteye çok ihtiyaçları vardır. Başka milletler, meselâ Almanlar, kendi esirlerine büyük kütüphaneler tanzim ettiler. Osmanlı- Türk esirlerine manevî gıda yetiştirmek hususunda ben sizin şefkat ve hamiyetinize elimi uzatıyorum. Kamplarda veya serbestide bulunan Türk esirlerine Tatarca kitap, mecmua, gazete gön- dermek mümkün olmaz mı? Millî ve vilâyet şuraları bu hususta vasıta olabileceklerdir diye düşünüyorum. İşittiğime göre şimdiye kadar bazı millî gazete idarehaneleri bazı esirlere gazete göndermektedirler. Bu hayırlı iş daha da geniş mikyasta tutulsa iyi olurdu. Kitap ticarethaneleri ve gazete idarehanelerinin bir miktar kitap ve gazeteyi Türk esirlerine hediye olarak göndereceklerini ümit ederim. Bir miktarını da ucuz fiyatla yollıyabile-

çeklerini zannederim. Her iki hususun da aşağıdaki adrese acele yazı ile bildirilmesini rica ederim.

Petrograd "Hilâl-i Ahmer" Murahhası (İspanya Sefareti nezdinde, Petrograd)

Bu müracaat üzerine, Türk esirlerine türlü gazete idarehaneleri ve ticarethanelerinden birçok gazete ve kitabın ücretsiz olarak gönderilmeğe başlandığını tahmin etmeliyiz.

"İl" gazetesinin 21 Mart (1917) tarihli nüshasında, 18 Mart (1917) tarihinde Moskova'da "Türk Esirlerine yardım şubesi" nin yapüğı bir toplantısı hakkında çok ilgi çekici şu malumat neşredilmişti :

> **Türk esirlerine yardım işi hakkında malumat almak ve onların durumunu iyileştirmek maksadiyle, "Moskova Millî Şurası" (yani Moskova'daki Müslümanların millî teşkilâtı), esir Türklere yardım şubesi teşebbüsü ile, mezkûr Şube huzurunda yardım müesseselerinin 18 Mart tarihinde bir toplantısı yapıldı. Bu toplantıya "HUâl-i Ahmer" murahhası Yusuf Akçura Bey de katıldı. Toplantıda hazır olan murahhaslar, esirlerin hallerinden ve yapılan yardımlar hakkında bilgi verdiler. Bunlardan anlaşıldığı üzere, birçok yerde mezkûr (yardım) şubeleri tarafından, ianeler toplanarak, esirlere ekmek ve sıcak yemekler verilmiş ve mümkün olduğu kadar esirlerin üst başları da temin edilmeğe çalışılmıştır. Müslüman ahalinin yaşadığı yerlerde Türk esirlerinin hallerinin fena olduğu anlaşılmıştı. (Rus hükümetince) verilmesi lâzım gelen aylık (maaşlar), Bolşevikler hâkimiyete gelince durdurulmuştu; bu durumda neferler dışarda çalışarak maişetlerini temin edebilmişlerse de, zabider, kamplardan hiçbir yere bırakılmadıklarından tamamiyle, açlığa mahkûm edilmiş vaziyette idiler.**
>
> **Türk esirlerinin vatanlarına dönmeleri işine başlanması üzerine, "Yardım Şubeleri"nin bu hususta ne gibi yardımda bulunabilecekleri meselesi de müzakere edümişti. Bu hususta resmî heyetlerle işbirliği yapılmasına karar verildi. Yusuf Akçura Bey, "Hilâl-i Ahmer" cemiyeti adına birkaç murahhasa 1500 er ruble para dağıttı.**
>
> **Esir kardeşlerine Rusya Müslümanlarının harp başladığından beri yardımda bulundukları herkesçe malûmdur. Fakat**

...soğuk, **hastalık ve açlık tesiriyle yollarda vefat etmesi bile muhtemeldir. Binaenaleyh tahliye-i umumiye takarrup edip, muayyen kıtat halinde karargâhlardan azimet emri gelmeden hiçbir zabit veya efradın karargâhına terk etmemesi tavsiye ve rica olunur.**

Bu tavsiyemizin maluliyet veya saire icabı ile Rus hükümeti memuriyeti tarafından sevk olunan zabitan veya efrada şümulü olamıyacağı tabiidir. Zabitan veya efradın hayat ve men- faatlarını temin kasdiyle edilen tavsiyemize kemal-i itina ile tatbik ve hareket olunması tekrar rica edilerek, arzı selâm olunur.

"Petrograd ' da "Hilâl-i **Ahmer" murahhası Türk-Tatarca çıkan** başka gazetelerde de **derci rica olunur.**

Yusuf Akçura Bey'in bu bildirisinin ne dereceye kadar tesiri olduğu tesbit edilemiyor. Bilinen şey, Yusuf Akçura Bey'in az sonra Moskova'dan hareketle, Kazan, Ufa ve Sibirya yakınlarındaki esir kamplarını bizzat ziyaretle, oradaki Türk esirlerinin miktarını tesbit etmek isteyişi ve bir an evvel yurda gönderilmelerini temine çalışmasıdır.

Kazan Türkleri'nin, Osmanlı-Türk esir kardeşlerine, ta harbin başından itibaren yardım yaptıkları bir vakıadır. Fakat bu yardımın teferruatı tesbit edilemiyor. Çünkü Rus Çarlık hükümetince bunların açıklanması yasak edilmekte idi. Ancak 1917 Şubat İhtilâlinden sonra bu yardım açıkça yapılabilmiş ve bu hususta gazetelere bilgi verilmeğe başlanmıştı. O zaman Kazan ilinde çıkan gazetelerin elde edilmesi imkânsızlığından, bu yardım hakkında da tam bir malumat vermek mümkün değildir. Ancak tesadüfen ele geçen bazı gazetelerden, meselâ Moskova'da intişar etmiş olan ve Nisan başlarında Bolşevikler tarafından kapatılan "İl" gazetesinde bu hususta çok mühim bilgiler bulmak mümkün oluyor.

Mezkûr gazetenin 22 Mart (1917) tarihindeki nüshasına göre: Ancak dört-beş Kazanlı Türk ailesi bulunan, Sibirya'daki Büy şehrindeki Müslümanlar yüze yakın Türk esiri beslemekte idiler. Tambov şehrindeki Müslüman mahallesi çok küçük olduğu halde, 500 e yakın Türk esirini yedirip içirmekte idiler. Nijniy Novgorod'da da Müslümanlar az oldukları halde 300 e yakın malûl Türk esirini besliyorlardı. Kostroma şehrindeki bir avuç Müslüman, 150 Türk esirine her türlü yardımda bulunmakta idiler. İki mahallesi olan Moskova Müslümanları ise altı aydanberi etraftaki bütün Türk esirlerine binlerce ruble

Bu liste ancak esirlerin (neferlerin) bir kısmını ihtiva etmekte ve tam olmaktan uzaktı. Zabitlerin, bilhassa Sibirya'daki kamplarda çok olduğu görülmektedir. Türk esirlerinin kamplardaki sıkıntılara tahammül edemiyerek, bir an evvel vatana dönmek maksadiyle kampları terkettikleri ve yola koyuldukları da anlaşılmakta idi. Halbuki Rusya'da bu sıralarda her tarafta müthiş anarşi hüküm sürmekte ve esirlerden birçoğu yol zahmetlerine katlanamıyarak hastalanmak veya ölmek tehlikesi karşısında idiler. Bunun üzerinedir ki, Yusuf Akçura Bey esirlerin kamplarında kalmaları ve yakında yurda dönmeleri için hazırlıklar yapılacağını Kazan Türkleri gazetelerinde bir bildiri ile yayınlamıştı. "İl" gazetesinin **24** Mart (1917) tarihli nüshasında çıkan bu bildiriyi aynen nakilediyoruz:

Üserâ Karargâhlarında bulunan Osmanlı esir zabitan ve efradına!

Osmanlı esir, zabitan ve efradından bazılarının karagâh- larını hod-be-hod terk ile Moskova ve Petrograd gibi merakize doğru hareket etmekte oldukları istihbar olundu. Soğuğun şiddeti mebusatın kifayetsizliği, yolların intizamsızlığı, me'kû- lât tedarikinde düçar olunabilecek suubet ve müşkilât böyle hareketlerin neticesini pek vahim kılabilir. Kendiliklerinden yola çıkan zabitan ve efradın yollarda kalması ve hattâ, Allah esir-

Yeri	Zabit	Nefer	Doktor	Sivil	
Tutma	**60**				
Stantsiya Danilovo	58				
Ladinoye pole (?)	**126**				
Stantsiya Sarpovo (?)	**220**				
Tula	**104**	-	-	-	
Yekaterinburg	**250**	-	-	-	
Astarhan	**121**	-	-	-	
Pereyaslav (?)	**181**	-	-	-	
Kazan askerî dairesi	**26**	110	-	-	**451**
Çita	29	30	3	-	
Berezovka	35	-	-	-	
Krasnoyarsk	**440**	**261**	-	-	
NiSniy Udinsk	11	-	-	-	
lrkutsk	11	-	-	-	
Yekûn	**2324**	1793	43	769	

4450

yardımda bulunmuş, mesken meselesinin çok müşkül olmasına bakmaksızın, esirlerin barınması için mesken bulmuşlar ve 80 kişilik bir has- tahane dahi açmışlardı. Moskova'da ekmek karne ile ve günde ancak 200 gr. verildiği bir zamanda Moskova Müslümanları Türk esirleri için aşhaneler açmışlardı. Moskova yardım şubesi, Türk esirlerine iki üç hafta zarfında 50 bin ruble gibi mühim bir iane toplamıştı, işte bütün bu misaller, Kazan Türklerinin Türk esirlerine nasıl yardım yaptıklarım açık olarak göstermektedir.

Bundan başka gazetelerde, Türk esirlerine yapılan yardımın listeleri, adları ve ianenin miktarı da dercedilmekte idi. "İl" gazetesinin 22 Mart (1917) tarihli sayısında bu münasebetle şu bilgi verilmektedir:

Tambov şehrinden 500 malûl (invalid) Türk esirleri faydasına gelen ianeler:

Vologda- Nikolayef'te Osmanlı esir zabitlerinden ve doktor larından cem edip, Doktor Baheddin Bey vasıtasiyle gelen

yardım	**108**	**Ruble**
Tobolsk-Tümen'den (Sibirya) M. Babikov vasıtasiyle	**107**	**„**
Isterlitamak -Ubeydullah Nogayef	**100**	**„**
Eci karyesi, Sadık Burnaşef'ten	**100**	**„**
Endican (Türkistan) Abdülkerim Babikov	**100**	**„**
Akmolla (Kazakistan)	**100**	**„**
Akmolla -Hiybetullah Feyzullin'den	**100**	**„**
Eski Taşkent'ten Zerehoca Haciyef'ten	**100**	**„**
Voronez'den Yunus Idris'ten	**100**	**„**
Ural -Burhan Divetov'dan	**100**	**„**
Perm -Lütfullah Ahmetov'dan	**100**	**„**
Karnin şehri imamı ve muallimi vasıtasiyle	**73**	**„**
Kasım şehri hanımlarından tekrar eşya ve para .	**70**	**„**
Tambov vilâyeti Tarhan imamı Ayaz vasıtasiyle .	**58**	**„**
Stantsiya Zurn (?), Taşkent yolu, A. Yanbulatov	**55**	**„**
Pulavadar (?), Nurullah Salihov'tan	**50**	**„**
Kuznetskiy kazası, Mehmed Şakir Yarlıkayef'ten .	**50**	**„**
Mançurya'dan, A. Bayezidov vasıtasiyle	**50**	**„**
Taşkent'ten Tüccar Hoca Kasımhoca'dan	**50**	**„**
Taşkent'te Rahim Ömer İshak'tan	**50**	**„**
Livonskiy Fabrikası, Müslüman komitesinden ...	**50**	**„**
Zarçiki Sloboda'sından, T. Tozmuhammedov'dan	**50**	**„**

Bagatul'den, Yahya Hüscyinden	**50 „**
Karatübe, Alimcan Mamin'den	50 «
Tver'den, Fahrettin Muhittinov vasıtasıyle	45 "
Sızran'den Mehmedcan Akçurin vasıtasıyle	45 „
Moskova, Nasib Yayov'dan...	4[1] »
Kuznetskiy kanadı, muallim Yarlıkayef vasıtasiyle	27 „
Endican, Mahmudcan Salihbayef'tan.....................................	27 „
Staşova, Yunus Kislov'tan	25 ,,
Bagatul'den Embitullah Efendi	25 „
Nesirada Statntsiya'sinden Mulla Osman Usta Ömer'den	25 „
Kalaç'tan Ali Osman'dan	25 „
Kalaç'tan, Ali Osman'dan (tekrar)	10 „
Siznyatin Şakir Tacettinov'dan	25 „
Stantsiya Zaputsin, Kemalettin Hamilcanov	20 „
Tver', Abdüldiyan Numanov'dan	20 „
Fahrettin Muhittinov'dan (tekrar)	18 „
Semipalat, înrahim Kutif vasıtasiyle	10 „
Kalmıkov'dan Ahmedcan Bariyeften	10 „
Rezinskiy Fafrikası, Bahaeddinov'tan	10 „
Stantsiya Uyincan, Selâhattin Hasanov'dan	5 „
Perm'den, Afzalettin Ibadullin'den	5 ,,

Yekûn .... 10361 Ruble

İsterlibaş, Azize hanım Yukayuva'dan	eşya
Tver', Fahrettin Muhittinov'dan, tekrar	eşya
Stünç'den, Hüseyin Divatov'dan	eşya
Kasım hanımlarından: çay, şeker ve türlü eşya ..	(tekrar)
Kalmıyuk, Hacı Nimetullah Efendi'den	eşya
Stansiya strogin, Mehmedcan Yanbayuv'dan	eşya
Astarhan, B. Ayıtov'dan	eşya

Bundan başka Ufa vilâyeti tarafından gelen eşyalar "Turmuş" gazetesinde ilân edilecek

Kazan vilâyetinden gelen ianenler, bilhassa sayın Fatiha hanım Ayıtova vasıtasiyle, tekrar birkaç defa telgrafla gelen ianeler "Yıldız" gazetesinde ilân edilir.

Simbir vilâyetinden gelen ianeler "Cumhuriyet" gazetesinde ilân edilir. İane sahiplerinin herbirine ayrı cevaplar yazmıştık;

şayet almamışlarsa tekrar yazarız, bildirsinler. İanede bulunan mezkûr şahıslara 500 malûl (invalidaciz) ve çaresiz Türk esirleri ve yardım komitesi adından çok teşekkürlerimizi sunarız.

Bu kadar himmetli milletimiz varken, biz İslâmlar hiçbir vakit hor ve hakir olmayız.

Yardım Komitesi reisi	: Ali Rıza Muhammedov :
Serkâtip	Cevad Ali Rıza Bey :
Haznedar	Abdülaziz Muratov : Şehir
Emniyet Azası	imamı Ziynetullah Nasırov

Umum esirler tarafından

Müfettiş : Yüzbaşı Hamza İzzet Hakkı

Cemiyet-i Hayriye mührü ile tasdik edilmiştir.

Burada nakledilen yardım listesi Rusya Müslümanlarmdan her zümreden ve Rusya'nın her tarafından Türk esirlerine nasıl yardım yapıldığını en veciz bir şekilde göstermektedir. Bu yardım isteği de Rusya Müslümanları ve bilhassa Kazan Türkleri'nin Türkiye'ye karşı bağlılık hislerinin ne kadar kuvvetli olduğunu belirtmektedir. Burada nekledilen liste ancak tesadüfen muhafaza edilen bir gazeteden alınmıştır. Halbuki bu gibi yardım listeleri mütemadiyen tekrarlanmış ve diğer gazetelerde basılmıştır. Rusya'da Bolşevik rejiminin yerleşmesi ve az sonra iç harbin başlaması ile, Osmanlı- Türk esirlerine Müslüman ahali tarafından yapılan yardım tamamiyle durmnştu; çünkü Müslümanların kendileri de müthiş sıkıntılara maruz kalmışlardı. Mamafih bu sıralarda Türk esirlerinden büyük bir kısmı anavatana dönmekte idiler. Bu hususta Yusuf Akçura Bey'in ve Moskova'daki esirlerin yurda dönmelerine bakan büronun faaliyeti semereli olmuştu.

Yusuf Akçura Bey'e gelince, Moskova'da bir müddet kaldıktan sonra, Türk esirlerinin yerlerini ve sayılarını tesbit etmek üzere Kazan, Bugülme, Ufa ve Orenburg taraflarına gittiği görülüyor. Belki de Batı Sibir'e kadar gitmiştir. Fakat bu sıralarda başlayan Çekoslovak ayaklanması ve Kızıllar ile Beyazlar arasında iç mücadelenin gelişmesi üzerine, Sibir'deki Türk esir kamplarını ziyaret edememiştir. Amiral Kolçak'ın idaresindeki Beyaz Rus hükümetinin kurulması ve Kızıllar ile iç savaşın şiddetlenmesi üzerine Yusuf Akçura Bey Moskova'ya dönmüş ve 1919 Eylül'ünde İstanbul'a avdet etmiştir.

Moskova'daki "Alman Userâ Komisyonu" nezdindeki Türk murahhaslığı faaliyetine devamla, birçok esir Türk zabit ve efradını, bazan çok iyi şartlar içinde, yurda gönderebilmişti. Fakat Rusya'daki ahval esirlerden çoğunun tesbiti ve yola çıkarılmasına imkân vermeyecek kadar fenalaşmıştı. Komisyonda bir müddet Remzi Paşa bulunmuş, ondan sonra da yerine binbaşı Hakkı Bey gönderilmişti. Yukarda da söylendiği gibi, Ali Haydar Bey de bu komisyonda görevli idi. Ali Haydar Bey'in 20 Eylül 1918 tarihli Hariciye nezaretine yolladığı bir mektubundan anlaşıldığına göre, Rusya'daki esirlerin durumu ve yurda gönderilmeleri işi şu merkezde idi:

Rusya'da esir olanların sayısı:

Zabit 2000

Efrad; ve başıbozuk 17000 olarak

gösterilmiştir.

Esirleri mübadele komisyonu tarafından yurda sevkedilen ve en iyi şartlar içinde seyahatleri temin edilen (yataklı ve restoranh vagonlarda, şeker, çay ve tütün istihkakları da verilmek üzere) esirler de:

Zabit 537

Efrad ve başı bozuk 3402 idi

Harbin başından beri ve sonraları, Rus ihtilâlinden istifade ederek, Kafkas, îran ve Ukrayna üzerinden hususî ve gayri resmî surette vatana dönenler (tahminen):

Zabit 600

Efrad ve başı bozuk 4000 idi.

Yurda dönmek istemeyenler ve ölenler çıkarılırsa, 1918 yılı Eylül'ünde, Ali Haydar Bey'e göre, Rusya'daki Türk esirlerinin sayısı şöyle tahmin edilmişti:

Zabit .... 400 - 600

Efrad ve başıbozuk .. 4000 - 6000

Esirlerin bulundukları yerler de şuralardı: Şamara (bugünkü Kuybışev), Ufa, Türkistan, Çelyabinsk, Baku, Voronez, Ryazan' ve bilhassa Sibirya. Rusya'mn Avrupa kısmındaki şehirlerinde, başhca Karadeniz sahillerinde ve Aşağı Don kıyısında (Rostov na Donu) ve Novorossiysk'te bir miktar harp esiri ve sivil Türk esirleri vardı. Bunlardan ekserisi hayatlarım kazanmakta ve Türkiye'ye döndükleri takdirde "askere alınacakları için", yurda dönmek istememekte idiler.

Ali Haydar Bey tarafından nakledilen bu rakamlar hakikatin çok aşağısında olsa gerektir. "Hilâl-i Ahmer" murahhası sıfatiyle Rusya'da türlü yerlerde bilgi toplamış olan Yusuf Akçura Bey, Eylül 1919 da İstanbul'a döndükten sonra, "Sabah" ve "Türk Dünyası" gazetelerinde (2 Ekim 1919) neşrettiği "Rusya'da bulunan esirlerimiz" başlıkh uzun bir yazısında bu hususta şu bilgileri veriyor: Ona göre, Rusya'daki Türk esirlerinin sayısı 50-60 bin imiş. İhtilâlden sonra esirlerin çoğu türlü vasıtalarla yurda dönebilmiş, 1919 Eylül'ünde ise Rusya'da şu sayıda esir kalmıştır:

Sovyetlerin (yani Moskova'nın) hâkim olduğu saha da	**400**
Sibirya'da	**6000**
Şimali Kafkasya ve Don Kazakları sahasında	**2000**
Ukrayna'da	**1800**
Türkistan'da	**300**
Yekûn	**10500**

Bu hesaba göre 1919 Eylül'ünde Rusya'da 10 bin kadar Türk esiri kalmıştı. Bunların geri dönmesi işi, Mondros Mütarekesinden sonra, teşkilâtsız olarak devam ettirilmiş, birçok esir de Rusya'da iç savaş zamanında türlü yerlerde kalmış ve Sovyet rejimi yerleştikten sonra nihayet yurda dönebilmiştir. Mamafih, iç savaş zamamnda, kolayını bulup, Odessa, Kırım ve Novorossiysk şehirlerine gelebilen esirlerden birçoğu tesadüfen rastladıkları gemilere binerek yurda döndükleri gibi, Kırım ve Kafkas sahillerinden de Trabzon, Rize, Samsun ve Sinop gibi limanlardan kaçak olarak gelen takalarla da yurda dönenler olmuştur.

Türk esirlerinden birçoğu "Kızıl Ordu" ya intisabla Rus iç savaşına da katılmıştı. Bunlar ideolojik tesirlerle değil, sırf sefaletten kurtulmak için orduya yazılmışlardı. Beyazlardan zaptedilen bazı şehirlerde, zenginlerin mağazaları, evleri yağma edilirken, bunlar "sınıf düşmanının" değil de "Rus gâvurun mah helâldir" zihniyetiyle hareket etmekte idiler. Bunlardan çoğu Kızıl Ordu'dan ilk fırsatta ayrılarak, vatana dönmüşlerdir. Mamafih bazılarının Bolşevik propagandasına kendilerine kaptırmış oldukları ve Türkiye'de de bazı faaliyederde bulundukları anlaşılıyor.

X.

DOĞU-ANADOLU'NUN KURTARILIŞI VE KAFKASLAR

K a f k a s l a r d a k i D u r u m

Rus "ihtilâlcileri" arasında Gürcüler ve Ermeniler önemli rol oynamakta idiler. Rus "Menşevik'lerinin liderleri arasında bilhassa Gürcüler başta geliyordu. Tseretelli, Çheidze, Gegeçkori, Jordaniya, Mdievani, Çhenkeli gibi Rus Sosyalist hareketinde en ön safta duran Gürcü "Menşevikleri", Kafkas milletlerinin siyasî ve sosyal hareket- lerin'e ötedenberi müessir olmuşlardı. Gürcüler arasında "Menşevik'lerin teşkilâtı çok kuvvetli idi ve "Duma" (Rus Parlamentosu)ya serilen mebuslar (deputat) yalnız Gürcüler arasında değil, bütün Rusya ölçüsünde mühim şahsiyetlerdi. Bu kabilden olmak üzere, Tseretelli ve Gegeçkori, "Duma"da Rus sosyalistlerinin (Menşeviklerin) en belirmiş simaları sıfatiyle kürsüye çıkarlar vc Çarlık idaresini tenkid ederlerdi.

1917 Şubat İhtilâlini müteakip Petrograd'da teşkil edilen ve "Geçici Hükümet" ile yan yana kendi başına bir hükümet olan "Amele ve Asker Mümessilleri Şurası (Sovyet)" (Sovyet raboçich i sol- datskich deputatov)nın ilk başkanı Gürcü menşeviği Çheidze olmuştu. Menşevik Partisi Tiflis'te ve Gürcülerin meskûn olduğu sahalarda kuvvetli bir teşkilât haline getirilmişti. Bu parti Gürcüler arasında en çok taraftar bulanı idi. Mamafih "Bolşevikler" safında da Gürcülerden çok kimse vardı; Jozef Djugaşvili (Stalin) ve Ordjonokidzc en tanınmışlarındandı.

Ermenilere gelince, onlardan da "Menşevik" ve "Bolşevik" partilerinde birçok kişi vardı. "Menşevik" olanların ekserisi, koyu milliyetçi Ermeni teşkilâtı olan "Daşnaksutün'V mensuptular. Mamafih Ermeni sosyalistlerinin çoğu, Gürcülerin hilâfına, "Bolşe-

vik"ti; bunlardan: Şaumyan, Avanesov, Karahan, Mikoyan belli başldarı idi.

Azerbaycanlılar ise, liberal-burjuva zümresine mensup "Milliyetçi Müsavat Fırkası" m desteklemekte idiler. Bu partinin en mümtaz simaları arasında Resulzade Emin Bey ve Alimerdan Topçıbaşı bulunuyorlardı. "Solcu" Azeriler de yok değildi. "Himmet Partisi" etrafında toplanan bu "solcu" Azerilerden Dr. Neriman Nerimanov ve Şahtahtinskiy tanınmış kimselerdi. Kafkaslarda ve bilhassa amelesi çok olan Baku'da Rus "İhtilâlci" hareketleri çok canlı idi. Dolayısiyle gerek "Menşevik" ve gerek "Bolşevik" Gürcü, Ermeni ve kısmen Azeriler Rus ihtilâlcileri hareketine katılmak imkâmnı bulmuşlardı. Kafkasların, Petersburg, Moskova ve diğer Iç-Rusya'daki şehirlere nisbeten polis ve jandarma baskısından azade olması ve Kafkas milletlerinin "konspiratif" (gizli yer altı faaliyeti) hususunda daha becerikli olmalarının, buralardaki ihtilâlci ve sosyalist hareketlerin daha başarılı olmasına yol açtığı anlaşılıyor.

1917 Şubat İhtilâli çıkınca, Maverayi Kafkasta (Trasnskafkasya) Gürcü "Menşevik'leri önder rolünü üzerlerine aldılar. Rus ihtilâlinin hürriyet ve demokrasi içinde gelişeceği ve Rusya'mn da "demokratik ve federal bir Cumhuriyet" olarak kurulacağı görüşünü en çok Güıcü sosyalistleri savunmuşlardı. İhtilâli müteakip, Çarlık idaresinin yerine geçmek üzere, "Geçici Hükümet" tarafından Petrograd'daki mebuslardan (deputat'lardan) bir "Maverayi Kafkas Komitesi" (OZA- KOM- Osobıy Zakafkazskiy Komitet) teşkil edildi ve Tiflis'e gönderildi. Bu komitede Gürcüler en mühim mevkileri işgal etmekte idiler. Komitenin "Geçici Hükümet"e, Kerenskiy'e bağlı olduğu vc sadık kaldığını ayrıca belirtmeğe lüzum yoktur.

İhtilâlin ortaya koyduğu prensiplere ayak uydurmak üzere, Gürcü, Ermeni ve Azerbaycanlı aydınlar arasında, sosyalizmle birlikte "Milliyetçilik"te almış yürümüştü. Bu hususta "Daşnak- sutün" teşkilâtı bilhassa faaldi. Zaten Rusya ile Türkiye arasındaki harp yıllarında Ermeni millî hareketi Rus makamları tarafından desteklendiği cihetle, Ermeni milliyetçi teşkilâtının faaliyetlerini hız- laştırmak için bütün şartlar ve imkânlar elverişli idi. Bu teşkilâtın gayesi, yukarıda birçok defa belirtildiği gibi, bir "Büyük Ermenistan" kurmaktı. Bunun sahası da hazırdı: "Türk Ermenistanı" denilen saha Rus kıtaları tarafından işgal edilmişti.

Esasen Rus idaresinde bulunan Erivan (Revan) ve Gümrü (Aleksandropol) ve Kars şehirlerinden başka, Ermenilerin bulunduk

ları Erzurum, Erzincan, Muş, Van ve Bitlis şehirleri de savaş esnasında Ruslar tarafından işgal edilmişti. Bir de tarihte "Küçük Ermenistan" adı ile bilinen Toros Dağlarının eteklerindeki Kilikyada bir miktar Ermeni yaşadığı cihetle, Ermeniler buralarda da hak iddia ediyorlardı. Demek ki, Mersin, Tarsus, Silifke ve hattâ Adana'nın de Ermenilere verilmesi isteniyordu.

Rusya'mn haddi zatında, böyle bir ''Büyük Ermenistan"ı desteklediği ve bunun kurulmasımn Rusya'mn emellerine muvafık olduğunu yukarıda görmüştük. Bununla Rusya'mn İskenderun Körfezi'- ne çıkması, yani Akdeniz'e ayak basması mümkün olacak sanılıyordu. Tabiatiyle böyle bir "Büyük Ermenistan" Rusya'mn himayesi altında bulunacaktı. Meselenin en çok dikkati çeken tarafı da iktidarı ele geçiren Bolşevik-Sovyet liderlerinin Ermenistan hususunda Çarlık Rusya siyasetçilerine çok yakın bir tavır almış olmalarıdır. Bu defa, Sovyet liderleri vakıa "Büyük Ermenistan" lâfım etmemişlerdir; fakat Ruş işgali altındaki Türk Ermenistanı adını verdikleri sahaya kitle halinde Ermenilerin yerleştirilmesi ve İslâm ahalinin imha edilmesi için bütün tedbirleri almışlar ve hazırlık yapmak istemişlerdi.

Rus istilâsı önünde, zaten, İslâm ahalinin bir kısmı Batı'ya hicret etmişti; fakat yine de oralardaki ahalinin büyük çoğunluğu Müslü- man-Türktü. Ruslardan kaçmayan Kürt aşiretleri ise dağlara sığınmışlardı. Savaşın bir Rus zaferi ile sonuçlandığı takdirde, Türk Er- menistam'mn Türkiye'nin elinden çıkacağı muhakkaktı. Rusya'mn Almanya karşısında yenilmesi ve "IhtilâP'in başlamasına bakmaksızın Rus askerî makamları Ermeni çetelerini silâhlandırmak, sonraları Ermeni Milis birlikleri ve askerî kıtaları meydana getirmek yolunda gayret sarfettiler. Yukarıda da belirtildiği gibi, Sovyet hükümeti (Sovnarkom) ıı Ocak 1918 tarihinde çıkardığı bir "dekret" ile Türk Ermenistanı ahalisine, yani Ermenilere, "kendi mukadderatlarını kendilerinin tayin etme hakkım" tanımıştı. Brest-Litovsk müzakerelerinde bu esasın muhafazası istenmiş ve kısmen muvaffak da olunmuştu.

Birinci Dünya Savaşı başlamadan önce dahi Rus ordusunda hizmet etmek üzere Ermeni ve Gürcülerden ayrı kıtalar (druüna) (tabur) teşkil edildiğini ve Ermeni generali Nazarbekov'un kumandasında 4 bin kadar Ermeni askerinin Türklere karşı savaştıklarını yukarda görmüştük. Rus işgali altındaki yerlerde yaşayan Ermenilerden bir çoğu harp zamanında gönüllü olarak Rus ordusuna girmişlerdi. Bu suretle Kafkas Rus ordusunda sayıları 10 bini geçen Ermeni erat ve birçok zabit vardı.

1917 İhtilâlinden sonra Rus ordusunda "millî birlikler" teşkili cihetine gidilince, Ermeni ve Gürcülerden de hemen kendi "millî birlikleri" teşkiline girişildi. **Az sonra** Ermeni ve **Gürcü** taburları meydana geldi. Rus ordusunun **dağılma ve** çözülme hareketi artüğı nisbette, Ermeni **ve Gürcü kıtalarının teşkili hızlaştı.** 19**17** yılı **Kasım** ayında Petrograd'daki **Merkez Sovyet Bolşevik liderlerinin arzularının hilâfına olarak Kafkas-Rus-Türk cephesindeki Rus asıllı asker**lerin **kide** halinde **eve dönüşe başlamaları büsbütün arttı. Rus ordusunda artık disiplin kalmamış, cephe gerisindeki askerler başı boş dolaşmakta ve "Bolşevik" propagandasına kapılarak birçok yolsuzluk yapmakta idiler. Bunlardan birçoğu Ermeni çeteleri ile birleşerek Müslüman köylerini ve kasabalarını basmaktan ve yağma etmekten, erkek ve kadınları öldürmekten geri kalmıyorlardı.**

Erzincan Mütarekesini müteakip (18 Arahk 1918) cepheden çekilip giden Rus birliklerinin yerini ekseriyetle Ermeni birlikleri almağa başlamışlardı. Bir de iç asayişi korumak bahanesiyle bir "Ermeni Milis" teşkilâtı da kurulmuştu. Mahallî organlara Rus askerî makamları tarafından Ermeni memurlar tayin ediliyordu. Şehir ve kasabalarda idare tamamiyle Ermenilerin eline verilmişti. Bu suretle Rus kuvvetlerinin, Brest-Litovsk muahedesine göre, Doğu-Anadolu- dan çekilmeleri sonunda, bu sahada bir "Ermeni Devleti"nin kurulması için bütün hazırlıklar yapılmış bibiydi. Lenin ve etrafındaki Ermeni Bolşevikler, Rus askerleri daha tamamiyle çekilmeden Ermenilerin idareyi ele almaları ve buraların Türklere iadesini mani olmayı tasarlamışlardı.

Ermeniler bu defa, vaktiyle Türkler tarafından maruz kaldıkları baskılar ve bilhassa 1915 de yapılan tehcir ve iddia iettikleri "katliam" ların öcünü almak maksadiyle, Rus işgal bölgesindeki Müslüman ahaliye karşı imha hareketine giriştiler. O sıralarda hüküm süren karışık durum ve Rus kuvvetlerinin çekilişlerinden istifade ederek Ermeni ve Hıristiyan köylerine Kürtler tarafından yapılan baskınlar bahane edilerek, Müslüman köyleri Ermeniler tarafından tahribata uğramakta ve köy halkı öldürülmekte idi. Üstelik çekilip gitmekte olan bazı Rus kıtaları da Ermenilerle birlik olup Türk köy ve kasabalarını yağma etmekte ve ahaliyi öldürmekte idiler. Bu suretle Rus işgali altındaki sahada Müslüman-Türk ahalinin can ve mal emniyeti kalmamıştı. Ermeni çeteleri ve disiplinsiz Rus askerlerinin taşkınlıklarına karşı koyacak bir Rus askerî idaresi de mevcut değildi.

Moskova-Sovyet hükümeti ve Harbiye Komiserliğinin bu taraflarda hele hiç hükmü yoktu; olsa bile Moskova idarecilerinin Rus

işgali bölgesindeki Türk unsurunun durumu ile ilgilenmeleri dahi şüpheli idi. Bu Ermeni mezalimi ve Rus makamlarının aczi veya ilgisizlikleri karşısında, Sovyet hükümetinin kendiliğinden Türk makamlarına müracaatla, bir an evvel harekete geçerek, asayişi tanzim ve ahalinin mal vc can emniyetini korumasını istemesi gerekirken, bunun hilâfına tamamiyle scyirci kaldı. Bu şartlar içinde Türk askerî kuvvetlerinin harekete geçmesi haklı ve zaruruî idi.

Bolşeviklerin, 25 Ekim (7 Kasım) 1 9 1 7 tarihinde Petrograd'da iktidarı ele geçirmeleri keyfiyeti "Maverayi Kafkas Komitcsi'nce tasvip edilmedi: aynı veçhile Tiflis'teki "Amele vc Asker Mümessilleri Şurası" (Sovyeti) "Sosyal Demokrat" (Menşevik)) ve "Es-Er" (Sosyal Rcvolüsyoner) teşkilâtları da bu olayı benimsemedi. Adları geçen "Komite" vc parti teşkilâtlarının müşterek toplantısında "Ma- veravi Kafkas" için ayrı bir idare organı yapılmasına karar verilerek i*, 28 Kasım (1917) tarihinde "Maverayi Kafkas Komiscrliği"nin teşkili ilân edildi.' Bu "Komiserlik" Gürcü, Ermeni ve Azerbaycan mümessillerinden kurulan bir nevi "Federasyon" idi. Mahalli idareler her kavmin kendi elinde bulunmakta ve merkezi Tiflis olmak üzere bir hükümet organı meydana getirilmişti.

"Maverayi Kafkas Komiserliği" Petrograd'daki Sovyet hükümetini tanımadığını ilân etmekle beraber, Rusya ile bağlarını büsbütün kesmiş değildi: kendisini "Büyük Rus Cumhuriyetinin bir parçası" telâkki etmekte idi. Bolşevik iktidarının çok sürmeyeceğine inanılmakta vc yakında toplanması gereken "Rusya Kurucular Meclisi" (Uçrcditcl'noye Sobranivc) ndc Rusya'yı ilgilendiren bütün meselelerin meşru yollarla halledileceğine inanılmakta idi.

Bolşeviklerin 3/18 Ocak 1918 tarihinde, Petrograd'da toplanan "Kurucular Mcclisi"ni zor kullanarak dağıtmaları üzerine, bu yolda beslenen bütiin ümitler boşa çıktı. Mamafih "Maverayi Kafkas Komiserlimi" yine de kendisinin "Rusyanın bir parçası olduğu" görüşünü muhafaza etti. Ancak merkezdeki Sovyet hükümeti ile ilişiklerini kesti. Ayrıca, "Kurucular Meclisi"ne seçilmiş olan "deputat" (mebus) Icrdcn teşekkül etmek üzere bir "Diyet Meclisi" (Sevim) meydana getirildi. Bu "Meclis", "Maverayi Kafkas Komiserliği" nin en yüksek teşrii organı oldu. Komiserlik (yani hükümet) bu Scym'dc alınan kararları tatbik etmekle mükellefti. Gerek Komiserlik ve gerek Seym'dc

I J)nkumnlı i tnnlrr'ynh po nteşney politikt ijıkm-kazyn i tiruzii (Mavcrai Kafkas ve Giir- < ii«taıı <lı< sivasrıinc ait vesikalar vc malzeme) Gürcüstan Dışişleri Vekâletince tanzim i'fiilıııiştiı. TiHi* l!H?ı kısaltması: DM/G; Vesika No. (i (s. 7-8;

Gürcüler (Menşevikler) önder rolünde idiler; hem Komiserliğin hem de Seym'in başkanları Gürcülerdi.

"Maverayi Kafkas Konfederasyonu" içinde her üç millet, yani Gürcü, Ermeni ve Azeri kendi işlerinde tamamiyle müstakil idiler. Bunlardan her biri kendi menfaatlerine en uygun telâkki ettikleri tarzda millî teşkilâdarını kurmuşlar ve millî gayelerini gerçekleştirmek yolunu tutmuşlardı. Bu hususta, tabii en arkada kalan Azerilerdi; çünkü hem teşkilât, hem de askerî birlikler bakımından bunlar en zayıf durumda idiler. Bu üç milletin millî hareketleri çoğu zaman birbirine aykırı idi; "Konfederasyon" dolasyısiyle gerçeklerden uzak ve bir mecburiyet altında meydana gelmiş olan bir organdı. Her üç millet de kendisini destekleyecek bir kuvvet, bir büyük devlet aramakta idi. Ermeniler, ne olursa olsun, Rusya'ya veya Antanta Devletlerine dayanmak arzusundaydılar. Gürcüler ise, icaplara göre ya Rusya veya Almanya veya İngiltere'yi destek edinmek niyetinde idiler. Azerbaycanlılar, tabiatiyle Türkiye'den başka bir destek bulamıya- caklarına inanmışlardı. Bu şartlar ve zihniyet içinde "Maverayi Kafkas Komiserliği"nin durumunun sağlam olmaktan çok uzak olduğu ve ilk büyük sarsıntıda bu "Konfederasyon"un dağılacağı muhakkaktı.

1918 Yılı başlarında Ermenilerin tam teşkilâth bir kolorduları vardı. Bu kolordu iki okçu (tüfekçi) tümen, üç gönüllü tugay, bir süvari tugayı ve birkaç milis tugayından teşekkül etmişti.[1] Okçu tümenler, Rus ordusunda hizmet etmiş olan Ermeni "druüna" (tabur) larından ibaret olup, savaş zamanında epey iş görmüşlerdi. Kafkas cephesinde General Yudeniç kumandasındaki Rus birliklerinde Ermeni efrat çoktu. Bunların ekserisi, Rus işgali altındaki Türk sahasından, Erzurum, Erzincan, Van ve Eleşkirt vadisi halkı olup, Rus ordusuna ve oradan da Ermeni kıtalarına gönüllü olarak katılmışlardı. Rus ordusunda Ermeni zabitleri de çoktu; onlar da kendi millî kıtalarında vazife aldılar.

İhtilâlden sonra çözülen Rus ordusunun silâhları, bilhassa ağır makinah tüfekleri, Ermenilerin eline düştü. Ermeni askerî kuvvetleri 16. 000 piyade, 1.000 süvari ve 4.000 milisten ibaretti. Gürcülere gelince: Onların ancak 10.000 kişilik bir askerî kuvvete malik olduk- lan biliniyor.[2] Mamafih Tiflis'teki Rus harp malzemesi Gürcülerin eline düştüğünden, silâh ve malzeme bakımından Gürcüler en iyi

1 W. E. D. Ailen and p. Murıtoff, *Caucasian Battlefields,* p. 458.

2 Ayni yerde p. 459.

durumda idiler. Bu Ermeni ve Gürcü birliklerinin harp kabiliyeti bakımından fazla değerleri yoktu ve Çarlık Rusyası ordusunun yerini tutmaları bahis mevzuu olamazdı. İhtilâli müteakip, disiplinsiz Rus kıtalarının yerini alan bu Ermeni ve Gürcü askerleri, bu suretle Türk ordusunun karşısında dikilmiş gibi idiler.

Sovyet hükümeti 13/26 Kasım 1917 tarihinde mütareke akdi için Alman karagâhına müraccat etmiş ve yapılan müzakereler sonunda 21 Kasım (4 Arahk) 1917 tarihinde de kısmî mütareke imzalanmış ve 2/15 Arahk (1917)ta bütün Batı cephesinde ateş kesilmişti. Kafkas cephesinde zaten bir müddettenberi muhasemat olmadığından, cephede sükûnet hüküm sürüyordu. Rus siperlerinden zaman zaman "Çanakkaleyi istemiyoruz, Boğazları istemiyoruz", "harbe son verin" yazılı plâkalar yükselmekte ve Türk askerlerine karşı dostluk hisleri izhar edilmekte idi. Alman cephesinde başlıyan cephedeki çözülmenin Kafkas cephesine de sirayet edeceği muhakkaktı.

Bu sıralarda Rus ordu karagâhı Erzincan'dan Erzurum'a nakledilmişti. Kafkas cephesi Rus orduları kumandanı da (Yudeniç'in ayrılmasından sonra) General Przeval'skiy, Kurmay başkam da General Lebedinskiy idiler. III. Türk Ordusu kumandanı Vehib Paşa, 17/30 Kasım (1917) tarihinde Rus Generaü Przeval'skiy'e bir mektup göndererek, "mütareke" akdi teklifinde bulundu.[1] Bu teklif üzerine General Przeval'skiy, General Lebedinskiy ile birlikte Tiflis'e giderek, durumu "Maverayi Kafkas Komiserliğine" bildirdiler. Komiserliğin mezkûr generallerle birlikte yaptığı 21 Kasım I4 Aralık (1917) tarihindeki toplantıda mütareke akdi meselesi görüşüldü ve bunun kabulü kararlaştırıldı.[2] Bu yolda Vehib Paşa'ya bir mektup gönderildi ve "Rus Mütareke Heyeti" başına General Vışinskiy atandı; diğer üyeler de tayin edildi ve bu münasebetle ihtilâl prensiplerine uygun olarak heyete bir nefer ve bir doçent dahi kondular. Yukanda tafsi- lâtiyle anlatıldığı üzere, 5/18 Arahk 1917 tarihinde Ruslarla Türkler arasında Erzincan'da "mütareke" imzalandı.[3]

Bu surede, "Erzincan Mütarekesi" Petrograd'daki Sovyet hükümeti ile değil Tiflis'teki "Maverayi Kafkas Komiserliği" ve Kafkas cephesi Rus ordusu kumandanhğı adına akdedilmişti. Osmanlı- Türk Başkumandanlığı bu mütarekeyi imzalarken, bu suretle "Maverayi Kafkas Komiserliğini" bir hükümet olarak tanımış oluyordu.

1 DMZG s. 11.
2 Ayni y.
3 Yukarda

Bu defa Enver Paşa, mezkûr hükümetin vasfım ve barış akdi hususunda düşündüklerini yerinde tetkik etmek üzere Tiflis'e bir heyet göndermek niyetinde idi.

Vehib Paşa, Enver Paşa'mn bu isteğini, o sıralarda Kafkas kuvvetlerinin kumandasını fiilen elinde tutan Gürcü Generali Odişelid- ze'ye 1/14 Ocak 1918 tarihli bir yazı ile bildirdi. Bu sıralarda artık Gürcü ve Ermeni birlikleri teşekkül etmiş ve fiilen hizmete girmiş olmaları hasebiyle, Gürcü Generali Odişelidze Rus karargâhında ikinci başkan olması hasebiyle, fiilen bütün kuvvetlerin kumandanı mevkiinde idi; dolayısiyle Vehib Paşa kendisine müracaatta bulunmuştu. Tiflis Hükümeti, Enver Paşa'nın bir Türk heyed göndermesi teklifini kabul etmedi.[1] Çünkü Petrograd'da toplanacak olan "Kurucular Meclisi"nde barışa ait kararlar tasvip edilinceye kadar bu hususta Türkiye ile her hangi bir temasa girişmek istemiyordu. Fakat "Kurucular Meclisi"nin 5/18 Ocak (1918) de Bolşevikler tarafından dağıtılması üzerine "Maverayi Kafkas Seym"inde uzun münakaşalardan sonra, Vehib Paşa'ya teklifi hakkında cevap verilmesi için üç haftalık bir mühlet istenmesi kararı alındı.

Rus ordu karargâhının Erzincan'dan Erzurum'a naklinden sonra Erzincan ve çevresinde Ermenilerin Müslüman ahali üzerindeki baskı ve zulümleri birdenbire artmıştı. Vehib Paşa bu durumu protesto ederek, Rus ve Gürcü askerî makamlarına yazılar göndermeğe başladı; bu kabilden ilk yazısı 9/22 Ocak (1918) tarihli idi.[2] Vehib Paşa Ermeni mezaliminin hemen durdurulmasım talep ediyordu. Aynı mealde bir yazı, 19 Ocak / 1 Şubat 1918 tarihinde General Przeval'skiy'ye de gönderildi. Vehib Paşa 29 Ocak/11 Şubat 1918 de Ermenilerin Müslüman ahaliye zulümlerinin durdurulması için General Odişelidze'ye bir tel çekti.[3] Bu mezalim bilhassa Bayburt ve Trabzon çevresinde yapılmakta idi. General Odişelidze'nin cevabında, "Vehib Paşa tarafından öne sürülen mezalim hakkındaki iddiaların çok mübalağalı olduğu" belirtilmekle beraber, "Müslüman ahalinin korunacağı" hakkında teminat verilmişti.

Odişelidze'nin bu teminatına rağmen Ermeni mezalimi durmadı ; Rus ve Gürcü makamları Ermenileri itaat altına alamıyordu ve Rus işgali altındaki sahada Müslüman Türk ahali için mal ve can emniyeti kalmamış gibiydi. Hal böyle iken, tam o sıralarda, 10 Şubat

1 DMZG, vesika No. 16. s. 25/26.

2 DMZG, vesika 26, s. 41/42.

3 Ayni yerde, vesika 29, ss 44-46.

(1918) tarihinde Rusların Almanların taleplerini kabul etmek istemeyişleri üzerine, Brest-Litovsk'ta müzakereler kesilmiş ve yukarıda teferruatı ile anlatıldığı üzere, Trotskiy Petrograd'a gitmişti. Bunun üzerinedir ki, Alman başkumandanlığı Rusya'ya karşı askerî baskı tatbikine karar vermiş ve 17 Şubat'ta taarruza başlanacağı ilân edilmişti.

Enver Paşa da bu durum karşısında Rus işgali altındaki sahanın ancak askerî kuvvetle kurtarılacağına hükmetmiş ve bu hususta Vehib Paşa'ya gerekli emirleri göndermişti.

Doğu -Anadolu'nun kurtarılması* (Rus işgal bölgesi)

III. Ordu kumandanı Vehib Paşa, Enver Paşa'dan aldığı emir üzerine, 12 Şubat 1918 tarihinde hareketin başlanması için bütün hazırlıkları yapmıştı. Nitekim o gün erken saatlerde Türk askerleri, -Erzincan Mütarekesi" ile tesbit edilen "demarkasyon hattını aşarak, Erzincan istikâmetinde ilerlemeğe başladılar.'

Vehib Paşa'nın harekete geçmesi üzerine, Tiflis'teki "Maverayi Kafkas" Seym'i (Diyet Meclisi) (başkanı Gürcü menşeviği Çheidze idi) durumu müzakere etmek için hemen toplantıya çağırıldı. 16 Şubat/i Mart (1918) tarihinde toplanan "Seym" 19 Şubat/ 3 Mart tarihinde Türkiye ile müzakerelere girişmek kararını aldı.[2] Fakat ertesi gün, yani 4 Maıt'ta Brcst-Litovsk'tan Sovyet heyeti üyesi Ka- ıalıan'dan gelen vc Kars, Ardahan ve Batum'un Türkiye'ye bırakılacağına ait bir telgraf üzerine, Türkiye ile barış müzakerelerine başlayacak olan heyetin seyahati durduruldu.

"Maverayi Kafkas" hükümeti, Karalıan'dan aldığı bu telgraftan fevkalade üzüntü duymuş vc başta Petrograd olmak üzere, Londra, Paris, Berlin ve İstanbul'a telgraflar çekerek "Brest-Litovsk" barışını tanımadığını bildirmiş vc bu olayı protesto etmişti. Bütün mesele: Kars, Ardahan ve bilhassa Batum'un muhafazası idi ve buraların Türkiye'ye bırakılmasına mani olmak isteniyordu. 25 Şubat/10 Mart tarihinde Vehib Paşa'dan: Kars, Ardahan ve Batum'un tahliye edil-

* Buna ait esas eser: General Kâzım Karabekir, *Erzincan ve Erzurumtm kurtuluşu,* Kıaıhul 1939, 275 ss.

1 W. F-. D. Alleıı and T. Muratoff. *Caucasim Battlefiehh*, p. 460/461.

2 DMZG vesika 46. 983/84.

meşine ait radyo-telgrafla bir mesajı alındı. Bununla durum büsbütün ciddiyet kesbetmişd.

Eski stil ile 30 Ocak, yeni takvime göre 12 Şubat'ta harekete geçmiş olan Türk kuvvetleri, karşılarında hemen hemen hiç bir mukavemet görmeden ilerlemekte idiler. 13 Şubat günü Erzincan kurtarıldı, Erzincan islâm ahalisi, kendi askerlerini büyük bir heyecanla ve sevinçle karşıladılar. Türklerin önünden çekilen Ermeni kıtalarının Müslüman-Türk ahalisine yaptıkları zulüm haddini aşmıştı; yıkılan ve yakılan köy ve kasabaların sayısı pek çoktu; binlerce çoluk-çocuk kadın ve erkek öldürülmüştü. Ermeni kuvvetleri Erzurum yakınlarında Türk ilerleyişini durdurmak teşebbüsünde bulundularsa da, dayanamadılar ve çok miktarda kayıp vererek geri atıldılar. 12 Mart tarihinde Erzurum şehri de Ermenilerin elinden alınmak suretiyle kurtarıldı; 16 Şubat 1915 tarihinde Rusların eline düşmüş olan bu kahraman Türk kalesi, 2 yıl 25 gün düşmanların elinde kaldıktan ve pek çok felâketlere uğradıktan sonra, yeniden öz sahiplerinin eline düşmüş, anavatana kavuşmuş oldu. Türk kıtalarının yürüyüşleri devamla, ciddî bir mukavemet görmeden 14 Mart 1918 (1334) tarihinde, 1914 yıhndaki Türk-Rus sınırına varıldı.[1]

Brest-Litovsk anlaşmasına göre sınır hattı 1877-78 yılındaki gibi olacaktı. Dolayısiyle Kars, Ardahan ve Batum sancaklarından da Rusların çekilmeleri icap ediyordu. Nitekim Vehib Paşa, 25 Şubat/ 10 Mart tarihindeki bir radyo-telgraf mesajı ile "Maverayi Kafkas" hükümetinden bu sahanın boşaltılması ve Ermeniler ile Gürcü kıtaların oralardan alınmasını talep etti.[2] Bu sıralarda Türkiye ile müzakerelerde bulunmak üzere Seym tarafından gönderilen kalabalık bit heyet, Gürcü Çhenkeli'nin başkanlığında, 10 Mart günü Batum- dan vapurla Trabzon'a gelmiş ve ilk temaslara başlamadan önce gemide kalmayı tercih etmişti. Miralay Hüseyin Rauf Bey'in riyasetindeki Osmanlı-Türk heyeti de 12 Mart günü Trabzon'a gelmiş bulunuyordu.

Trabzon Konferansı
(14 Mart - 14 Nisan 1918)

Gayri resmî ilk görüşmeden sonra, Kafkas heyeti karaya çıkmış ve kendilerine tahsis edilen binalara yerleşmişti. "Kafkas Cumhuriyeti" sulh heyeti, reis (Çhenkeli) dahil olduğu halde onbir murahhas aza,

1 W. E. D. Ailen and P. Muratoff, *Caucasian Battlefields,* p. 463.

2 DMZG vesika 49, s. 86.

sekiz askerî aza, diğerleri malî. ticarî ve sınaî müşavirler vc tercümanlar, kâtipler ve emir zabitleri olmak üzere kırküç kişiden ibaretti. Bunlar arasındaki Müslümanlar da şunlardı: Rcsulzade Mehmed Emin bey (müşavir) İbrahim Haydarov (murahhas Duma'da Bakû mebusu olup, hali hazırda Dağıstan adına Seym'de mebustu}, Haydar Bey Ayaşindze (murahhas, Acar) Halil Bey Has-Muhammedov (murahhas), Mehmed Hasan Hacınskiv (murahhas), Akber Ağa Şevhülislâmov (murahhas), Mir Yakub Mehdivef (murahhas).[1]

Heyetin reisi Çhcnkeli'nin "itimatnamesi", yani müzakereleri yürütmeğe selâhiyeti olduğuna ait vesikanın metni de şöyle idi:

"No: 7 İtimadname. Hâmil-i vesika Akakiy Ivanoviç Çhcnkeli'nin "Maverayi Kafkas Hükümeti" Diyet mcclisinin Türkiye ile mükalematı sulhiyede bulunmağa memur olan Heyeti Murahhasa reisi olduğu tasdik olunur"

Tiflis, 21 Şubat 1918 İmzalar: Diyet Meclisi Reisi N. Çheidze Kâtib: Hükümet kâtibi J. Şumaşcr

Hüscyin Rauf Bey, Hariciye Nezaretine acclc bir tel çekerek "Kafkas Heyeti Murahlıasası reis ile azasının kısmı azaminin fransızca bilmediklerinden, rusçaya bihakkın âşinâ bir tercüman vc bir şifre kâtibi ile fransızca şifre miftahının ilk vasıta ile gönderilmesini" istedi. Bunun üzerine Hariciye Nezareti dc gerekli tayini yaptı ve acele Trabzon'a gönderdi.

13 Nisan günü Türk vc Kafkas murahhasları arasında takdim merasiminden sonra, müzakerelerin resmen 14 Nisan'da yapılması kararlaştırılmıştı. Aynı zamanda, Kafkas heyetindeki bazı Müslüman murahhaslarla vc Trabzon'da bulunan Dağıstanlı bazı şahıslarla da gizlicc görüşülerek, umumî durumun gözden geçirilmesi icap etmişti. Bu kabilden olmak üzere 13 Mart günü akşamı, gizli bir surette "Kafkas Hcycti"ndcn Dağıstan mebusu Bcndcrli İbrahim Bey Haydarov vc Mir Yakup Mehdivef'ten başka, Şeyh Şâmil ahfadından ve Dağıstan eşrafından Mustafa Bey ile Hüseyin Rauf Bey arasında bir görüşme yapılmıştı."

1 Ayni yerde, vesika 34, s. 107.

2 Miralay Rauf (Hüseyin) Bcyiıı Hariciye nazırı vekili Halil Neve ."> ıııını.ıralı 1:1 Mart 1919) tarihli şifresi. DİA Karton 124.

Azerbaycan ve Dağıstanlı mümessillerin anlattıklarına göre: Hangi firkadan olursa olsun tekmil Kafkas Müslümanları Osmanlı- Türk ordusunun Kafkaslara girmesini umuyorlar ve bekliyorlardı. Müslümanlar arasındaki niza ve itilâfların sona erdirilmesi için Türk kuvvetlerinin mutlaka Kafkaslara yürümesi lâzım geldiğini açıkça ifade etmişlerdi, ingilizlerin Ermenileri teşkikâtlandırdıkları, Kafkaslardaki Bolşevik nüfuzunun gelişmesinin oradaki Müslümanlar için büyük bir tehlike teşkil edeceği de anlatılmıştı. Mir Yakup Bey Mehdiyef "barış müzakerelerinin ancak şimdiki Kafkas hükümetinin kendisini resmen müstakil bir hükümet olarak" ilân etmesi ile mümkün olacağım söylemişti. Hüseyin Rauf Bey de bu görüşü tamamiyle tasvip etmişti; "Müslüman, Gürcü ve Ermenilerden mürekkep bir "Kafkas Cumhuriyeti"nin teşekkül ve devamı mümkün gürülmüyordu.[1]

14 Mart günü Hüseyin Rauf Bey'in riyasetinde başlanan ilk resmî oturumda, kısa süren açıhş nutuklarından ve itimatnamelerin teatisinden sonra, müzakerelerin esası tesbit olundu. Müslüman murahhasların verdikleri gizli malumata göre "Kafkashlar daha şekl-i hükümetlerini tayin etmedikleri gibi, atiyen Ruslardan yardım alabilmek ümidiyle, Rusları şimdiden gücendirmemek için ilânı istiklâl etmiyorlardı". Müslümanlar, Hıristiyanlarla birlikte hükümet tesis edemiyeceklerine kani bulunduklarından, Trabzon'a gelen Müslüman murahhaslar Türk heyetine karşı son derecede bağlılık gösteriyorlar, kendilerinin silâhları ve zabitleri bulunmadığından, Türk ordusunun bir an evvel harekete geçmesini temenni ediyorlardı. Hüseyin Rauf Bey, müzakerelerin müsbet bir neticeye ulaşmasını temin maksadiyle, her şeyden önce "Kafkas Cumhuriyeti" nin resmen durumunu beyan etmesini istemiş ve Kafkas heyetine şu yazıyı göndermişti :

> **"Heyet-i Murahhasa-i Osmaniye, Hükümet-i seniyyenin, teşekkül etmekte olan, "Maverayi Kafkas Cumhuriyeti" ile mü- nasebat-ı hasene-i hemcıvarı tesis etmek arzusu halisinde olduğunu beyan ile kesb-i fahr eyler ve Cumhuriyet-i mezkûrenin hüviyeti ve şekli ve teşkilât-ı siyasiye ve idariyesi hakkında Kafkasya heyet-i murahhasasının beyanatı sarihede bulunmasını rica ve hukuk-u düvel kavaidince bir devlet için haiz olması lâzım gelen şeraiti ifa edip etmediğini sual eder."**

Miralay H. Rauf

1 Aym yerde.

Osmanlı-Türk heyeti, "Kafkas Heyeti nitı hareketleri vc istekleri hakkında, Müslüman murahhaslar vasıtasiyle daima haber almakta vc müzakereleri ona göre ayarlamakta idi. Nitekim Müslüman murahhaslardan alınan mevsuk bilgilerden "Kafkas Heyeti Diyet Meclisi" nin kararı ile sullıün akdi için şu tekliflerde bulunacaktı:

i . Şerait-i mevcudedcn dolayı "Maverayi Kafkas, Diyet Meclisi" kendisini Türkiye ile akcli sulha salâhiyattar addeder.

. Müzakcrat-ı sullıiycyc başlayacak, "Maverayi Kafkas Diyet Meclisi" Türkiye ile kat'i surette akdi sulh azmindedir.

S • 1914 senesinde harpten evvel Türkiye ile Rusya arasında mevcut hudut addolunacak mualıedc-i sulhiye esasını teşkil etmelidir.

1 . Aklınınım Şarkî Anadolu dahilinde bulunan milletlerin kendi mukadderatını tayin etmek hakkını istihsale ve alclhusus, Türkiye dahilinde bulunmak şartiyle, "Türkiye Ermcnistanı"na muhtariyet elde etmeğe sa'i etmek.

Nitekim, resmî müzakerelerin tâ başında, Çhenkeli, heyeti basına: "Maverayi Kafkas Cumhuriyetinin Brest-Litovsk Barışı'nı tanımadığını vc dolayısiyle 1914 sınırlarının müzakerelerin esasını teşkil etmesi gerektiğini beyan etti. Kafkas muıahhaslarına göre: "Brost-Litovsk Muahedesinin Kafkaslara ait kısmı hukuku düvel nokta i nazarından hükümsüz idi".'

Hüseyin Rauf Bey buna karşılık: "Brest-Litovsk Barışı akdcdil- diği zaman Kafkas hükümetinin teşekkül etmemiş *vc* istiklâlini tasdik ettirmemiş olduğundan, bu yoldaki iddianın tamamiyle mesnetsiz okluğunu söyliyerek, Çhcnkcli'nii iddiasını reddetti. Mamafih Çlıcıkcli, Hüseyin Rauf Bey ile gizlice görüşerek bazı hususları aydınlatmak vc Osmanlı heyetini yumuşatmak istemişti. Gürcüler bilhassa Batum'un kendilerinde kalmasını arzu ediyorlardı. Bir dc, "Elviye-i selâsc"de Ermenilere muhtariyet nevinden bazı müsamahada bulunulmasını vc bu yapılırsa Ermenilerin büsbütün İngilizlerin kucaklarına atılmalarına mani olunabileceğini dc ifade ct- tıiişti.

Trabzon'daki müzakereler bu suretle esas problemlerde anlaşılmaya varılamadığından, ta baştan bir çıkmaza gitmekte idi. 18 Mart tarihindeki umumî toplantıda Kafkas heyeti tarafından öne

1 Miralay Rauf Bcydcıı Hariciye Nezaretine, No. 7. 14,,'l") Mail 1911i. DİA Kaıiuıı No. 124; DMZG vesika 56, s. İlli.

sürülen beyanatta: "Brest-Litovsk Muahedesinin, Rusya Kurucular Meclisinin dağıtddığı bir zamanda aktedildiği cihetle, kabul edilmesine imkân bulunmadığı, Devlet-i Aliyye'nin sulh münasebetleri tesisi yolunda Maverayi Kafkas hükümetine birkaç defa müracatta bulunduğu, Brest-Litovsk Barışının protestosunun Muahedenin imzasından önce vukubulduğu ve Kafkas heyetinin Trabzon'a gelmesinin mezkûr muahedeye ehemmiyet vermediğini isbat ettiğini, ve müzakeratın merkez sıkleti "şekli münakaşat-ı hukukîye olmadığından, tekâlif-i sulhiye müzakeratına ibtidar olunmasını" bir takım delillerle teyide çalışmışlardı.

Bu iddiaya karşı Osmanlı heyetince verilen yazılı cevapta: "Muvaffakiyetle neticelenmiyen ihtilâllerin münasebat-ı hariciyeye tesiri olamıyacağından, Rusya hükümeti hazırasının akdettiği mua- hedatın bütün Rusyaca mer'i olduğu ve Brest-Litovsk muahedesini protestonun hükümsüz bulunduğu ve mer'iyetinde ısrar edildiği vc kendileriyle muahede imzasından evvel şekl-i hükümetlerini tayin ile ilân-ı istiklâl etmeleri lüzumu" belirtilmişti.[1]

Osmanlı heyetinden alınan bu yazıya karşılık, Kafkas heyeti 21 Mart tarihinde, gönderdiği cevabında: "Brest-Litovsk Muahedesi hakkındaki görüşünü muhafaza ettiğini, yani tanımadığım ve 1914 yılı sınırında ısrar ettiğini" bildirmişti. Bu durum karşısında müzakerelerin kısa bir zaman içinde sona ermiyeceği anlaşılmış ve Kafkas heyetinden bazı kimseler (o meyanda Ermenilerin başmurahhası Kaçaznuni, Resulzade Emin Bey ile Mir Yakup Mehdiyef) Tiflis'e hareket ettiler. Bunlar Diyet Meclisinden yeni talimat alacaklar, Resulzade Emin Bey ile Mir Yakup Mehdiyef Tiflis'te Türk tezini savunacaklardı.

Trabzon'a gelen heyet içinde Ermenilerin ileri gelenlerinden Hatisov (sonraki Ermeni Cumhurreisi), Hüseyin Rauf Bey'e gizlice adamlar göndererek, mahremane görüşmek arzusunda olduğunu bildirmişti. Hatisov'un gönderdiği mesaja göre: Elyvem, Kafkasya'da memalik-i Osmaniyeden kaçan 400 000 Ermeni bulunmakta idi. Bunlar Ermeni ricalini tazyik etmekte ve kendilerinin mukadderatını tayin ve hail hususunda ısrar etmekte idiler. Hatisov, bu Ermenilerin eski yurtlarına dönmeleri ve Osmanlı idaresinde "hakkı hayat" elde etmeleri ile meselenin halledilebileceği fikrinde idi. Bu yapılırsa, Ermenilerin "Elviye-i selâse"nin Osmanlı devletine ilhakına muva

J Ayni yerde, vesika 66, ss 134-136.

fakat edeceklerini ve bu hususta Gürcülere de tesire çalışacaklarını vâdediyordu. Hüseyin Rauf Bey şimdiki şartlar içinde Hatisov ile görüşmeyi münasip bulmadığından, mülâkat yapılamadı.[1]

Trabzon'da yapılan barış müzakerelerinin çıkmaza girmesinin tesiri ile, "Maverayi Kafkas Cumhuriyeti" nde yeni hükümet teşkiline lüzum hasıl olmuş, ve 26 Mart'ta Gürcü Gegeçkori'nin başkanlığında yeni hükümet kurulmuştu. Trabzon'daki heyetin başı olan Çhieidze de Hariciye vekili tayin edilmiş ve kendisine bu sıfatla müzakerelerde geniş salâhiyetler tanınmıştı. Kabinede beş Müslüman vekili (minister) de vardı; fakat eskisi gibi yine de Gürcüler ve Ermeniler en mühim mevkileri işgal ediyorlardı.

Tiflis'e gönderilen murahhaslar az sonra Trabzon'a dönünce müzakerelere yeniden başlandı. Mamafih Kafkas heyetinin durumunda fazla bir değişiklik görülmedi. Brest-Litovsk muahedesini tanımamakta ısrar ediyorlardı. Ancak, Ardahan ve bazı yerlerin Türkiye'ye bırakılabileceği, fakat Batum'un muhakkak Gürcülerin elinde kalmasını ve Kars'ın da Ermenilere verilmesini istiyorlardı. Türkiye'ye karşı sempatileri olan ve samimiyetlerinden hiç şüphe edilmeyen bazı Mülüman murahhaslar, maselâ Halil Bey Hasmu- hammedov, "Gürcülerle Ermenilerin birleşmelerini ve Kafkaslarda Müslümanlara karşı tek bir cephe kurmalarım önlemek için "Batum şehri ve limanının Gürcülere bırakılmasının muvafık olacağını, Hüseyin Rauf Bey'e anlatmağa çalışmışlardı.

Halbuki Osmanlı Heyeti, Brest-Litovsk muahedesi şartlarına uygun olarak üç sancağın tamamiyle Türkiye'ye katılması üzerinde ısrar ediyor ve Batum'dan asla vaz geçmek isyemiyordu. Nitekim Hüseyin Rauf Bey, 6 Nisan (1918) tarihinde Kafkas Murahhas heyetine ültimatom mahiyetinde bir yazı göndererek: "Hem Brest- Litovsk barışının tanınması,[2] hem de Türkiye ile kat'î müzakerelerde bulunabilmek için, Maverayi Kafkas Cumhuriyetinin kendini müstakil bir devlet olarak, Rusya'dan ayırdığını kesin bir şekilde ilân etmesini" talep etmişti. Ancak bunlar yerine getirildikten sonradır ki, Kafkas Heyeti Türkiye ile müzakerelere girişebilecekti. Bu ültimatom üzerine Kafkas murahhaslar, toplantıya çağırılan "Seym" (Diyet Meclisi) de bulunmak üzere, Trabzon'dan Tiflis'e hareket ettiler.

1 Miralay Rauf Beyden Hariciye Nezaretine, No. 7 (25 Mart 1918) DİA Karton No. 124.

2 DMZG vesika 72, s. 155/56.

Tiflis'te hemen toplantı akdeden Seym'de Ermeniler, Gürcüler ve bilhassa Azerbaycanhlar arasında şiddetli münakaşalar oldu. Karşılıklı birbirlerini itham ettiler. Azerbaycanlı ve Müslüman mebuslar, az bir istisna ile, Türkiye'yi iltizam etmişler ve Hüseyin Rauf Bey tarafından ileri sürülen taleplerin derhal kabulünü istemişlerdi. Gürcüler ve Ermeniler, Türkiye'ye karşı Almanya'ya istinatla Türk taleplerini karşılamayı öne sürmüşlerdi.

Tiflis'te münakaşalar ve müzakereler devam ederken, III. Ordu kumandanı Vehib Paşa, aldığı emir üzerine askerî harekete yeniden başladı. 5 Nisan'da Ermenilerden Sarıkamış alındı.[1] Ermeni kuvvetleri Yeni Selim mevkiinde mukavemet teşebbüsünde bulundular- sa da, 19 Nisan günü büyük bir hezimete uğradılar ve geriye atıldılar. 25 Nisan (1918) tarihinde Kars kalesi Türk kuvvetleri tarafından hemen hemen hiç bir mukavemet görmeden, işgal edildi.[2] Halbuki Kars, Ruslar tarafından alınması güç bir kale haline getirilmiş, içmede çok miktarda malzeme, top ve mühimmat konmuştu. Bu suretle, 18 Kasım 1877 tarihinde Rusların eline düşmüş ve 40 yıl 5 ay 25 gün düşman elinde kalmış olan bu önemli Türk kalesi de anavatana kavuşmuş oldu. Bir kaç gün sonra da Türk kuvvetleri 1877-78 sınır hattına ulaştılar. Fakat askerî hareketin en mühimlerinden biri de 14 Nisan tarihinde Türk kuvvetlerinin Batum şehrini zaptetmeleri oldu. Burası da Ruslar tarafından çok iyi tahkim edilmiş bir kale haline getirilmişti. Tabyalarda çok miktarda top, silâh ve mühimmat mevcuttu; üstelik denizden Karadeniz Rus donanmasımn müdahalesi de olabilirdi. Halbuki Batum'da da Türk askerleri hemen hemen hiç bir mukavemet görmediler. Batum'da çok miktarda harp malzemesi ve bilhassa petrol stokları ganimet olarak Türk makamlarının eline geçti. Bu suretle Nisan sonlarında üç sancak sahası, kâmilen Türk kuvvetleri tarafından işgal edilmiş oldu.

Türk askerî hareketlerinin baskısı ve olup bittiler altında, Tiflis Seym'i, Trabzon'da Türk heyeti tarafından konan şartları kabul etmek mecburiyetinde kaldı. Nitekim, 11 Mayıs 1918 tarihinde "Maverayi Kafkas Cumhuriyeti" kendisini müstakil bir devlet olarak ilân etti. Hükümet başkanı ve hariciye vekili Çhenkeli'nin riyasetindeki bir heyet Türkiye ile kat'î bir sulh akdetmek üzere Batum'a gitti. Bu defaki müzakereler Batum'da yapılacaktı.

1 W. E. D. Ailen and Muratoff, *Caueasiaa Batllefields* s. 464.

2 Ayni yerde, s. 467. Ermeni Generali Nazarbekov'un raporu: DMZG vesika 123, «. 253-255.

Batum Konferansı ve Barışı
(11 Mayıs - 4 Haziran 1918)

Osmanlı-Türk murahhas heyetine adliye nazırı Halil Bey (sonraki Menteşe) riyaset etmekte idi. Müzakerelere 11 Mayıs'ta başlandı.[1] Halil Bey, Batum'a gitmeden evvel, nasıl hareket etmesi gerektiği hakkında Sadrazam Talât Paşa'dan tafsilâtlı talimat almıştı. Osmanlı heyetine Hariciyeden Ahmet Muhtar Bey de dahildi. Talât Paşa ayrıca Batum'a, Halil Bey'e tamamlayıcı talimat göndermiş ve bilhassa Ermenilere kuvvetli bir devlet yapmak imkânı verilmemesini tenbih etmişti. Türkiye'nin hududunda ancak zayıf bir Ermenistan'a müsamaha edilebilirdi. Ermeniler kendi hallerine bırakıldığı takdirde, dünyanın her tarafından Ermenilerin buraya muhaceretle, kısa zamanda beş milyonluk bir Ermenistan'ın teşekkül edebileceği ve onların Rumeli'de "Bulgaristan rolünü oynamak" istiyecekleri belirtilmişti.[2] "En iyisi çıbanın kökünü kazımaktı". Fakat bu yapılamadığı takdirde, mümkün mertebe zayıf bir Ermenistan yaratılmasına gayret edilecekti. Halil Bey, bu talimatı azamî ölçüde yerine getirmeğe çalışacaktı. Yalnız Ermenistan'ın değil Gürcüstan'ın da kuvvetli olmaması gerekiyordu. Bu defa Türk heyeti yeni bir talepte bulundu: Ahısha ve Ahalkelek nahiyelerinin Türkiye'ye ilhakı istendi. Ahalisi esas itibariyle Müslüman Gürcüler (Acarlar) ve Türklerden teşekkül eden Ahısha ve Ahalkelek nahiyeleri halkı, 13/26 Nisan (1918) tarihinde aldıkları toplu bir kararla (yani Sovyetlerin ilân ettikleri otodeterminasyon hakkından istifade ile) Türkiye'ye katılmak istediklerini bildirmişlerdi.[3] Buraları 1829 da Edirne Muahedesi ile, Rusya'ya bırakılmıştı; fakat ahalisi hiçbir surette Rus idaresine ısınmamıştı. Bilhassa Batum ve çevresinde kısa sürmesine rağmen mahiyetini gösteren Bolşevik tedhişleri, bura ahalisini Türkiye- nin himayesini aramağa sevketmişti. Hattâ Batum şehrinde bile Türk askerleri yerli Rus halkı ve askerleri (bilhassa zabitler, generaller)

1 DMZG vesika 131, ss 312-316. Sovyet hükümeti Batum'da başlayan Konferansa, bilhassa Dağıstan murahhaslarının da katılmalarını Moskova'daki Türk Elçiliği nezdinde şiddetle protesto etmişti. Çiçerinin 30 Mayıs 1918 tarihli notası. DVP. vesika 211, 335-58. Diğer yandan Sovyet Rusya, Almanya'nın baskısı altında "Gürcüstan"ı "müstakil bir Devlet olarak tanımıştı. Aynı zamanda Almanya'nın tavassutu ile Batum Konferansında bir "müşahit" bulundurmak yolunda teşebbüse geçti ise de, Türkiye'nin kat'î red cevabı üzerine, buna muvaffak olamamıştı.

2 DİA H. U. Karton No. 124. Bkz. Ekler

3 DMZG vesika 160, ss 310-312.

tarafından kurtarıcılar sıfatiyle alkışlanmışlardı. Çünkü Batum'daki Bolşevik mezalimi ancak Türk askerlerinin gelmesi ile son bulmuştu.

Ahısha ve Ahalkelek nahiyelerinin Türkiye'ye ilhakı istemeleri için hukukî formül mevcuttu: Sovyetlerin 26 Ekim/8 Kasım (yeni stile göre) 1917 de ilân ettikleri "Barış dekreti" ve bilhassa 2 / 1 5 Kasım 1917 de ilân edilen "Rusya'daki milletlerin haklarına ait deklarasyon (beyanname)". Bu iki beyanname ile "Milletlerin kendi mukadderatlarım kendilerinin tayini hakkı tanınmıştı." Demek ki, bu iki nahiye ahalisi Türkiye'ye ilhak kararını alırsa, Sovyet hükümeti (ve dolayısiyle Maverayi Kafkas Hükümeti de) buna karşı gelmiye- ceklerdi. "Maverayi Kafkas Hükümeti" Sovyetlerin bu beyanname-lerini resmen kaldırmadıkları cihetle bunları muteber sayıyor demekti.

Ahısha ve Ahalkelek nahiyesi halkı uzun bir muhtıra ve imzalı kâğıtlarla Osmanlı hükümetine müracaat etmişler ve onların bu kararı kabul edilmiş, Halil Bey de bu defa mezkûr iki nahiyenin Osmanlı Devleti'ne bağlandığını, Kafkas Cumhuriyeti murahhaslarına bildirmişti. Gürcü murahhasları bunu asla kabul etmek istemediler ve bu kararı protesto ettiler. Halil Bey ise: Karşı tarafın (yani Gürcüler ve Ermenilerin) sebebiyet verdikleri "dökülen kan karşılığı" (Müslüman ahaliye karşı yapılan Gürcü ve Ermeni mezalimi kasde- diliyor) bu defa yalnız Batum'un değil, Ahısha ve Ahalkelek nahiyelerinin de Türkiye'ye bırakılmasını talep etti. Kafkas murahhasları da bunu kabul etmek zorunda kaldılar. Bu suretle Türk talepleri Brest-Litovsk'ta tesbit edilen sınırı aşmış oluyordu.

Batum Konferansına Sovyet hükümeti de katılmak istemiş ve hiç olmazsa bir gözetici bulundurmak arzusunu izhar etmişti. Çiçerin 16 Mayıs 1918 tarihinde, Moskova'daki Alman elçisi Kont von Mir- bach'a bu yolda bir nota vermiş ve S-syet hükümetinin "Batum Anlaşmasını tanımıyacağını da" notasında ayrıca belirtmişti.[1] Sovyet hükümetinin Kafkaslardaki olaylarla yakından ilgilendiği ve bilhassa Maverayi Kafkas meselelerinin halli ve Türkiye ile Kafkaslılar arasındaki müzakereleri endişe ile takip ettiği mukakkaktı. Sovyetleri en çok Batum şehri ve limanı ilgilendirmekte idi; buraların Türkiye'ye

1 Dışişleri Komiseri Çiçerin, Moskovadaki Alman elçisi Kont Mirbach'a 13 Mayıs 1918 tarih ve 1379 numaralı notası. 15 Mayıs 1918 tarihli notada Çiçerin "Sovyet hükümetinin Batımı Konferansına bir müşahit göndermeğe hazır olduğunu bildirmele beraber, bununla gerek Maverai Kafkas hükümetini ve gerekse Batum Konferansında alınacak kararlar ve varılacak anlaşmaları asla tanımayacağını" açıkça ifade etmişti. DİA H. U. Karton No. 169.

bırakılmasını Brest-Litovsk'ta kabul ettikleri halde, yine de buna mani olunmak isteniyordu. "barış dekret"i ve "Rusya milletlerinin hakları deklârasyonu" haddızaünda hiçbir şey ifade etmiyordu. Moskova'daki Merkez Sovyet hükümeti, Rusya sınırlarının 1914 yılında olduğu gibi muhafazasım dış siyasetinin esas prensibi olarak kabul etmişti. Çiçerin bunun içindir ki, "Batum Konferansı"nda Sovyet Rusya'nın sesini gayri resmî olarak duyurmak istemişti. Halbuki ne Türkiye ve ne de Maverayi Kafkas Cumhuriyeti bu Rus müracaatım nazarı itibare almadılar. Çiçerin bunun üzerine Maverayi Kafkas hükümetine bir tel çekerek "Batum'da alınan kararlan tanımıyacağım" bildirdi.

Halil Bey müzakerelerin gidişi hakkında Sadrazam Talât Paşayı mütemadiyen haberdar etmiş ve kendisinden de yeni talimat almıştı. 24 Mayıs (1918) tarihinde Talât Paşa'dan gelen telgrafta, Halil Beyin bazı mütalâaları tenkit edilmiş ve Almanların Kafkaslardaki tutumundan hasıl olan endişe giderilmek istenmişti. Talât Paşa'ya göre "Rusya eski dehşeti ile mevcut olsa idi, tabiatiyle Türkiye'nin Kafkaslarda birşey yapması imkânsızdı; fakat şimdiki durumda (Rusya'nın kudreti kalmadığı cihetle), Türkiye'nin mümkün olduğu kadar kuvvetli olmasını sağlamak ve Kafkasya (da) talih siyasetinin göstereceği inkişâf dairesinde hareket etmek icabediyordu." Yani zuhur eden fırsattan azamî derecede faydalamlması tavsiye edilmişti.[1]

Batum'da vanlan kararlar, yani Brest-Litovsk Barışı esaslarında barışın akdi (Batum'un ve hattâ iki nahiyenin terki) maddeleri Seym tarafından tasdike vakit kalmadan ortaya yeni meseleler çıktı. "Maverayi Kafkas Cumhuriyeti" nin istikrarlı bir devlet olmadığı anla- şılmışü; bu cihet zaten ta baştan belli idi: Gürcüler, Ermeniler ve Azerilerin bir arada bir devlet manzumesi içinde yaşamaları imkânsızdı. Bu durum karşısında, Türkiye ile yapılacak kat'î barışın devamlı ve esaslı olmasını temin için "Konfederasyon" teşkil eden her üç zümrenin ayrı birer müstakil devlet haline gelmeleri şarttı. Bu görüş Osmanlı hükümeti tarafından öne sürüldü ve ancak bu tahakkuk ettiği takdirde kat'î bir barış akdedilebileceği "Kafkas murahhas Heyeti"ne beyan edildi.

Bunun üzerine "Maverayi Kafkas Cumhuriyeti" Seym'i (diyet meclisi) Tiflis'te yaptığı son toplantısında (26 Mayıs 1918) kendini feshetti ve Maverayi Kafkas Cumhuriyetinin sona erdiğini bildirdi.[2]

1 Yine, Karton No. 169.

2 DMZG vesika 162, s. 330.

Bu kararın alınmasındaki başka bir büyük âmil de: Tam o tarihlerde Türk kuvvetlerinin Ermenilere ait Gümrü (Aleksandropol) şehrini işgalleri ve Tiflis üzerine yürümelerinin ihtimali dahi, Seym'i böyle bir kararı acele almağa sevketmişti. Fakat mesele bununla da bitmedi; Seym'in dağıldığı gün, gayet önemli diğer kararlar da alınmıştı.

26 Mayıs 1918 günü "Gürcistan" istiklâlini ilân etti.[1] Aym gün Ermeniler de kendi müstakil devletlerini ilân ettiler. Nihayet Azerbaycan da 28 Mayıs günü istiklâlini ilân etti. Gürcistan'ın başkenti Tiflis, Ermenistanın ki Erivan ve Azerbaycan'ın ki Bakû olacaktı. Fakat Baku şehri, daha 31 Arahk 1917 de "Kafkas Fevkalâde Komiseri" olarak Petrograd'dan gönderilen ve Ermeni Komünistlerinin en ileri gelenlerinden olan Şaumyan'ın düzenlediği bir hükümet darbesi ile, müsavatçı Azerilerden alınarak 18 Mart 1918 tarihinde Kızılların eline düşmüştü. Bundan dolayı "Müstakil Azerbaycan'ın başkenti geçici mahiyette Gence (Yelizavetopol) oldu.

Kafkaslardaki siyasî gelişme ve düzen Sovyet Rusya'mn adem-i muvafakati ve Almanya'nın karşı gelmek teşebbüsüne bakmaksızın[2] nihayet tam Türkiye'nin istediği gibi olmuştu. Bu müstakil devletlerle, yani Gürcüstan, Ermenistan ve Azerbaycan ile Batum'da 4 Haziran 1918 tarihinde ayrı ayrı barış muahedeleri imza edildi. Gürcüstan barışı ile[3] Türkiye, Batum şehri ve sancağından başka Ahısha ve Ahalkelek nahiyelerini almak suretiyle, sınır hattı 1828 yılındakine ulaştı. Bu ise Brest-Litovsk barışma aykırı idi; 1877-78 yılındaki sınır hattı da Ermenistan[4] ve Azerbaycan[5] ile Türkiye arasındaki sınır oldu. Bunu müteakip Kafkaslarda harp hali sona ermiş ve normal münasebetler başlamış oluyordu.

Batum müzakerelerinde Türkiye ile Azerbaycan arasındaki yakınlık büsbütün artmış ve Azerbaycan Osmanlı Devleti ile bazı gizli anlaşmalar dahi akdetmişti. Anlaşmanın IV. maddesine göre: Azerbaycan hükümeti dahilde asayişi sağlamak üzere Türkiye'den askerî yardım istemek hakkım haizdi. Bu suretle Türkiye ile Kaf

1 DMZG, vesika 165, ss 336-338.

2 G. Jâschke, *Der Turanismus der Junglürken,* Die \Velt des Islams. Band 23, Heft 1/2 (1941) s. 43.

3 Türkiye ile Gürcüstan arasındaki barışın Rusça metni (4 Haziran 1918, Batıım): DMZG vesika 172, ss 343-49; ilâveleri, ayni yerde ss 349-365; Fransızca metni: DİA Karton no 169.

4 Türkiye ile Ermenistan arasında akdedilen barışın metni: (Fransızca) DtA Karton 169; matbu: Revue des Etudes Armeniennes, (Paris) IV, 37-50.

5 Türkiye ile Azerbeycan arasındaki barışın metni DİA Karton No. 169, Bkz: Ekler.

kaslardaki komşu devleder olan Gürcüstan, Ermenistan ve Azerbaycan arasında barış muahedesi akdedilmiş ve ihtilâflı meseleler hâl- edilmiş oldu. Gürcüstan ve Ermenistan ile yapılan muahedelere göre, Tiflis'te ve Erivan'da birer "Müftü" bulunacak ve hutbelerde, "Halife" sıfatıyle Osmanlı Padişahının adı zikredilecekti. Gürcüstan ve Ermenistan'daki "Müftülüğe" ait, Muahedeye teferruatlı "Ilâve"- ler eklenmişti.[1] Bir de Türkiye ile Gürcüstan ve Azerbaycan arasında bir "Petrol Anlaşması" da imzalandı.[2] bununla Bakû'den Batum'a, neft'in pipe line(boru)ler vasıtasiyle aktarılması garanti edilmekte idi.

Gürcistan ve Ermenistan hükümetleri bu anlaşmanın baskı ve zor altında yapıldığım açıkça iddia ettiler; fakat bunu değiştirmek için ellerinde maddî imkânları yoktu. Bilhassa Batum şehrinin kaybı Gürcüler için büyük bir darbe oldu. Bunun içindir ki, Türk baskısına karşı durabilmek için Almanya ile yakın münasebetler kurma yoluna gidildi ve az sonra Berlin'e bir heyet gönderildi; Gürcüleri Ermeniler takibettiler. Almanlar da bunu kendi menfaatlarına uygun bulduklarından, Gürcistan'ın hâmisi rolünü oynamağa başladılar; hattâ Gürcistan'a bir miktar asker dahi şevkettiler (önce 5 bin, sonraları bu mikdar 12 bine çıkarıldı). Mamafih, Almanlar için Batum'un kendi başına önemi yoktu; Tiflis de Almanya için her hangi bir değer ifade etmezdi. Esas mesele Baku petrolleri idi. Kafkaslardaki Alman siyasetinin ana prensibini: Bakû petrollerinden mümkün mertebe çokça istifadeyi sağlamaktı. Yani petrolün sadece Türklerin kontrolü alüna konmasına muvafakat edilmiyecekti. Almanlar bu mülâhazalarla Gürcüleri desteklemeğe başlamışlar ve bu yüzden, ileride görüleceği üzere, Türklerle çarpışmalara kadar gidilecektir.

Bakû'daki durum

Bakû her şeyden önce Rusya, yani Sovyetier hükümeti için sonsuz bir önemi haizdi. Bakû petrolü olmaksızın, zaten çökmüş olan Sovyet ekonomisinin ayakta durmasına imkân yoktu. Bilhassa iç savaşın başlaması üzerine, akaryakıt Kızıllar için en hayatî bir madde haline gelmişti. Bundan ötürüdür ki, daha Sovyet idaresi kurulur

1 DZMG vesika 175, s. 353-357 (Gürcüstan ile barışa ilâve III Osmanlı Padişahının "Halife" sıfaüyle hutbelerde adı zikredilmesi: Gürcüstan barış muahedesi, madde VI.

2 DZMG vesika 178, s. 364. DİA H. U. Kutu 561.

kurulmaz Kafkasların ve ayrıca Bakû'nun elde tutulabilmesi yolunda Sovyet liderleri tarafından hemen gerekli tedbirlere başvuruldu. Bu kabilden olmak üzere, aslen Ermeni olan ve Komünist ileri gelenlerinden sayılan Stephan Şaumyan, fevkâlade selâlıiyetlerle Kafkas'- ya'ya gönderilmişti.

Şaumyan, Tiflis'teki Gürcü menşeviklerinin nüfuzları ve faaliyetleri karşısında Maverayi Kafkas'ta Bolşevik idaresini kuramadı. Bunun içindir ki, bütün dikkatini Bakû üzerinde teksif etti. Bakû- daki petrol kuyularında çalışan binlerce Rus amelesinden başka kalabalık bir Ermeni kitlesi de mevcuttu. Cepheden dönmekte olan birçok Rus askeri de şehirde başıboş dolaşmakta idi. Bakû'daki Ermenilerin ekserisi "Daşnaksutün" teşkilâtına mensup kimselerin tesiri altında olmakla beraber, Müslümanlara (Azerbaycanlılar, bura tabiri ile Tatarlar) karşı düşmanlık bütün Ermenileri aynı cephede toplamakta idi.

Bolşevik Partisi Bakîı'da oldukça kuvvetli idi ve Bolşevik propagandası Rus ameleleri ve askerleri arasında olduğu gibi, Ermeniler arasında birçok taraftar kazanmıştı. Azerbaycan müsavat idaresi ise, dayanacak askerî kuvveti olmadığından, Ermeni ve Bolşevik tah- rikâtı karşısında aciz bir durumda idi. Nitekim, Şaumyan Bakû'daki Ermenilere ve Rus askeri ve amelelerine dayanarak 18 Mart 1918 tarihinde bir hükümet darbesi ile idareyi ele aldı ve Bakû'da bir "Kızıl Cumhuriyet" kurdu. Bakû'daki "Amele, Asker Murahhasları Sovyeti" nin üyelere münhasıran Ermeni ve Ruslardan teşekkül etmiş ve Şaumyan da bunun başkanı sıfatiyle bütün idareye hâkim olmuştu.

Bu Kızıl idare tamamiyle Müslüman ahaliye karşı yöneltilmişti. 18 Mart ile 1 Nisan tarihleri arasında Bakû'da Ermeniler tarafından Azerileıe karşı katliamlar yapıldı ve 12 bin kadar Müslüman (erkek, kadın ve çocuk) öldürüldü. Bu katliam esnasında Bakû'daki Müslüman ahalinin yarısı şehirden kaçtı. Bu vahşete dair Kızıl matbuatta, "Pravda" ve "îzvestia" başta olmak üzere, tek bir kelime çıkmadı. Halbuki Sovyet gazetelerinin Ermenilere karşı yapıldığı iddia edilen mezalim hakkında hemen sütunlar dolusu yazılar çıkardıklarını ileride göreceğiz.

Bakû'nun Kızıllar elinde kalması, bilhassa Astarhan'dan yardım alınması ile mümkün oluyordu. Astarhan'a ise Volga (İdil) nehri yolu ile, Tsaritsın (Sonraki Stalingrad, bugünkü Volgograd) ve diğer şehirlerden mütemadiyen yardım gönderilmekte idi. Baku'dan da

Astarhan'a ve oradan da yukarıya neft ve petrol sevkiyatı mütemadiyen devam ettirilmekte ve bu suretle Îç-Rusya, Moskova ve Pet- rograd'ın akaryakıt ihtiyacı görülmekte idi.

Bu suretle merkez Sovyet hükümeti, Bakû'yu elde tutmak ve petrolden istifade etmek hususunda tam bir başarı kazanmıştı. Bakû- daki Bolşevik teşkilâtı aynı zamanda "Maverayi Kafkas" ve Dağıstan'daki Komünist propagandasını geliştirmek yolunda da mühim rol oynayacaktı. Müslümanlar karşısında Bakû'daki Rus halkı Ermeniler, amele ve asker, din ve parti farkına bakmaksızın bir cephe halinde Şaumyan'ın Kızıl idaresini destekliyorlardı. Bundan faydalanan Ermeniler de, Azerilere alabildiğine zulüm yapmakta idiler. Bu feci durumdan Müslümanları ancak Türkiye'nin kurtarabileceğine bütün Müslüman ahali inanmakta ve Türklerin Bakû'ya gelmelerini dört gözle beklemekte idiler.

Kuzey Kafkasya (Dağıstan) ve Türkiye

Türkiye'den yardım bekleyen, mamafih yalnız Azerbaycan değildi. Kafkasların Hazar denizi sahilleri, Dağıstan ve Terek nehrine kadar uzanan yerlerde yaşayan Çeçenler, Osetinler ve bilhassa Kumuk, Balkar ve Karaçay gibi Türk menşeli ve hepsi de Müslüman olan kavimler, Osmanlı Padişahından, Müslümanların ruhanî reisi olan Halife-i ruy-i zeminden, yardım beklemekte idiler. Rus tahakkümü altına gireli henüz 60-70 sene olan Kuzey-Kafkaslarda, Şeyh Şamil'in idaresi altında Ruslara karşı kahramanca mücadeleleri hatırlardan henüz silinmiş değildi. Ahalinin büyük çoğunluğu köylerde (avul- larda) yaşıyordu; mamafih şehirlerde oturanlar da vardı. Başlıca şehirler şunlardı: Vladikavkaz, Nasran, Timur Han-Şura, Petrovsk ve Derbent (eski Bâb ül-Ebvab). Şimalî Kafkas ve Dağıstan ahalisi 1917 ihtilâli sırasında 4 milyon kişi olarak hesaplanmaktadır.

Bunlardan: 3 milyon 228 bini Çerkeş, Türk ve îran menşeli kavimlerdi. Çeçen ve înguş'lar 1 milyondan fazla olmakla en kalabalık zümreyi teşkil ediyorlardı. Onlardan sonra Osetinler ve Avar- lar geliyordu. Kumuk, Balkar, Karaçaylar ve Nogaylar Türk gurubuna dahildiler. Bir miktar da Rus ve Kazak zümresi vardı. Yedi ayrı kavimden teşekkül eden Şimalî Kafkas ahalisini birleştiren en mühim bağ İslâm dini idi. Zaten Şeyh Şamil'in mücadelesi de din namına yapılmıştı ve kendisi "İmam" sıfatiyle, Kafkas-Dağıstan ka

vimlerinin hem dinî hem de askerî devlet reisi idi. Bu askerî-dinî devlet teşkilâtı "müridizm" diye tanınmıştır. Zaten Şimalî Kafkaslarda köy ve kasabalar halkının dinî hisleri çok kuvvetli idi. Dolayısiyle şeyhler, hocalar ve din adamlarının nüfuzları çok büyüktü. Timur Han-Şura'daki ve diğer bazı yerlerdeki medreselerde din dersleri önemle okutulmakta ve hattâ Rusya'nın diğer kısımlarından talebeler (şakirtler) celbetmekte idi. Hocalar arasında büyük din âlimleri ve tasavvuf ehli arasında tanınmış şeyhler vardı.

Aynı zamanda Kuzey-Kafkaslılardan, Rus ordusunda hizmet gören ve yüksek rütbelere ulaşan birçok zabit de çıkmıştı. Rus gim- nazyumları ve üniversitelerinde tahsil görenleri çoktu. Bunlardan birçok hukukçu, doktor ve diğer meslek sahibi olanlar da vardı. Bu zümre daha ziyade yüksek tabakayı temsil etmekte idi.

Rus müesseselerinde tahsil yapmak münasebetiyle Şimalî Kaf- kaslı gençler arasında Rus-Sosyalist cereyanlarına katılanlar da oldu; bunlardan biri de, Osetin menşeli, Ahmed Bey Tsalik(ov) idi; kendisi hukuk tahsili yapmıştı ve "Menşevikler" arasında mühim bir mevkii vardı. Moskova'daki "Birinci Rusya Müslümanları Kongresi"nde(ı-ı i Mayıs 1917) Ahmed Bey Tsalikov Kongre başkanı seçildiği gibi, aynı Kurultayda teşkil edilen "Rusya Müslümanları Merkez Şurası" nın (15 kişiden ibaretti) da reisi seçilmişti. Bolşevik ihtilâlinden sonra, Stalin kendisini davet ederek, "Müslüman Komiserliği"nin başına geçmesini teklif etmişse de, Ahmed Bey Tsalikov bu teklifi reddetmiş, ve Bolşeviklere karşı hayatının sonuna kadar mücadele etmiştir.

Rusya'da ihtilâl çıkınca, kuzey Kafkas ve Dağıstandaki zabit ve aydınlar "Geçici Hükümet"i desteklemişlerdi. Fakat Kerenskiy'nin gittikçe sola kayması üzerine, Kafkas Müslümanları ona karşı cephe almağa başladılar. Nitekim muhafazakâr bir rejim kurmak maksadiyle yapılan General Kornilov'un hareketi başlıca Kafkaslı kuvvetlere dayanmıştı. General Kornilov'un 4 Ağustos 1918 tarihinde, Petrograd üzerine yürüdüğü zaman, Birinci Dünya Savaşında Şimalî Kafkas- lılardan teşekkül eden "vahşi tümen" (dikaya diviziya) büyük bir rol oynamıştı. Petrograd'dan gönderilen Müslüman nasihatçılar bunları hükümete karşı harbetmemeğe kandırdıktan sonradır ki, Korni- lov ayaklanması bastırılabilmişti. Bunu müteakip "vahşi tümen" in efradı memleketlerine döndüler.

Ekim ihtilâlinden sonra kuzey Kafkaslarda da karışıklıklar başgös- terdi. Bu münasebetle Müslüman ahali bir yandan Kızıllar ve diğer yandan da Terek nehri boyundaki Rus Kazakları ile savaşmak zorunda

kalmışlardı. Rus Kazakları ve Rus muhacirlerinin sayısı 500 bin kadardı; fakat bunların elindeki arazi, 5 milyona yaklaşan Müslüman ahalinin elindeki araziden iki misli fazla idi. İhtilâl çıkınca, Osetinler, İnguş- lar ve başkaları, vaktiyle, Çar hükümeti tarafından kendilerinden zorla zaptedilen ve Ruslara dağıtılan arazinin hiç olmazsa bir kısmım geri almak istediler. Bu yüzden iki zümre arasında mücadele başladı. Kazaklar, zaten askerî bir teşkilâta sahip ve çokça silâha malik olmaları hasebiyle Müslümanlara üstün durumda idiler. Mamafih Bolşevik tehlikesi bir müddet için Kazakları ve Müslümanları bir araya getirdi ve geçici olarak çarpışmalar durdu. Mamafih bu hal çok az sürdü ve iki zümre arasında şiddetli çarpışmalar yeniden başladı.

Oktober Ihtilâ.ı'nden az sonra Şimalî Kafkas Müslümanları "Dağıstan Kavimleri Birliği" adiyle bir teşkilât kurdular. Bunun başında, eski Çar ordusu zabitlerinden Tapa (Abdülmecid) Çermoyef ve Haydar Bammat (ov) ile Pşemaho Kotsev gibi tanınmış şahsiyetler bulunuyordu. Şeyh Şamil'in en yakın müritlerinden birinin oğlu ve büyük din âlimi, 60 yaşlarındaki Necmeddin Gotsinski, Şimalî Kafkasların imamı, yani dinî reisleri olarak seçildi. Dinî tassubu ile tanınan ve büyük bir nüfuz sahibi olan Uzun Hacı da, yeni imamın büyük destekçisi oldu.

Bolşeviklere amansız bir düşman sayılan Terek Kazakları da kendilerine bir ataman (başbuğ) seçtiler ve "Şimalî Kafkas Birliğine katıldıklarını ilân ettiler; bu suretle Kızıllara karşı bir "Terek- Dağıstan bloku" teşekkül etmiş oldu. Fakat bu blok çok az devam etti; yukarıda da işaret edildiği üzere, Kazaklar fazla topraklarını Müslümanlara vermek istemediler; bu yüzden iki zümre arasında yeniden kanlı çarpışmalar başladı. Bu defa Rus Kazakları ve Rus muhacirleri, Kızıllara yani Moskova Bolşeviklerine sığındılar. Bı ndan istifade eden Bolşevik kuvvetleri Vladikavkaz'ı aldılar ve burada Sovyet rejimi kurdular. Dolayısiyle Kafkaslarda Müslüman ahali müstevlî Rusların yeniden tehdidine maruz kaldı. Bu suretle Rusların "Beyazı" ile "Kızılı" arasında fark olmadığı bir daha meydana çıkmış oldu

Şimalî Kafkas "Müslüman Merkez Teşkilâtı" bu defa kendinin müstakil bir devlet olduğunu ilân ile Türkiye'den yardım istemeğe karar verdi. Brest-Litovsk'taki barış müzakereleri ve neticeleri bunun için müsait bir zemin hazırlamıştı. "Dağıstan Cumhuriyeti" adı ile kurulacak olan bu devlet "Maverayi Kafkas Konfederasyonü'na da girecekti. Bunu temin maksadiyle, Dağıstan namına Mehmed Karı

Dibirof ile Haydar Bey Bammat(ov), Çeçenler namına da Abdül- mecid Çermoyef, Nisan başlarında Trabzon'a geldiler ve Türk murahhas heyeti başı Miralay Hüseyin Rauf Bey ile temasa geçtiler. Verdikleri malumata göre Kuzey Kafkaslardaki olayların cereyanı ve hali hazırdaki durum şöyle idi:[1]

"Bolşevik inkılâbından sonra Şimalî Kafkaslılar müstakil bir muhtariyet ilân etmişler ve Kazaklarla ayrıca bir ittifak akdeylemiş- lerdi. Soma, Terek Kazakları ile Müslüman olan İnguşlar arasında toprak kavgası başlayınca, "Şimali Kafkas Merkez Komitesi" dağılmış, kâmilen Müslüman olan Dağıstan, Çeçenler, İnguşlar ayrı ayrı kendi meclis-i millîleri ile idare-i hükümet eylemeye başlamışlardı. Bu defa, Trabzon'a gelen zevat, Maverayi Kafkas hükümetinin vaziyetini anlamak ve onlarla Bolşeviklere karşı bir ittifak akdini kararlaştırmak maksadiyle resmen Tiflis'te "Maverayi Kafkas" Seym'ine (Diyetine) ve ayrıca da hususî olarak İstanbul'a giderek, Hükümet-i Osmaniye ile temas ve taleb-i muavenet etmek üzere Trabzon'a gelmişlerdi. Dağıstan müftüsü Necmettin Efendiden Sadrazam Talât Paşa ve Harbiye Nazırı Enver Paşa'ya mektup da getirmişlerdi."

Dağıstan'daki duruma gelince, murahhasların verdikleri malumat şu merkezde idi: Dağıstan'da mahallî dil Türkçedir; bunun Osmanlı türkçesi, İstanbul lehçesi yapılmasına karar verilmiştir. Yalnız din dili arapça kalacaktır.

Dağıstanlılar Gürcülerle iyi geçinmeyi arzu ederler. Coğrafî mevkilerinin elverişli olması itibariyle onlar bazı imtiyazlara sahiptirler. Şöyle ki: Derbent, Vladikavkaz, Alagird'den geçen, Dağıstan, Gürcü ve Osetin askerî yoluna hâkim olmaları sayesinde "Maverayi Kafkas" hükümetini Bolşeviklerle birleştirmekten menediyorlar. Binaenaleyh Şimalî Kafkas Müslümanlarının Maverayi Kafkaslı- larla müttefik olmaları veya bir birlik teşkil eylemeleri için şart olarak Rusya'dan ayrılmaları (yani Maverayı Kafkas Cumhuriyetinin kendisini Rusya'dan tamamiyle ayrı müstakil bir devlet olarak ilân etmesini) ve Bolşeviklerle muharebede maddî ve manevî yardımda bulunmaları istenmiştir.
Murahhasların söylediklerine göre: Gürcüler, Dağıstanlılara başta para yardımı yapmayı deruhte etmişler ve Osmanlılarla harp

1 Miralay Rauf Beyden Hariciye Nezaretine, 5 Nisan 1918 tarihli yazısı DİA H. U. Karton No. 169.

olmazsa asker ve mühimmat göndermeyi vâdetmişlerdi. Asıl Bolşeviklerle birleşmeğe taraftar olan "Maverayi Kafkas Hükümeti" reisi Gegeçkori'nin dahi Dağıstanhların şartını kabul ettiği anlaşılmaktadır.

Dağıstan heyetinin Trabzon'a gelişlerinin esas gayesi ise: "Maverayi Kafkas" ile bir ittifak yapmadan Osmanlı hükümetinin fikrini öğrenmekti Dağıstanlıların söylediklerine göre: Hal-i hazırda en muhtaç oldukları şey maddî yardımdı ve bunu da Türkiye'den beklemekte idiler. İlk yapacakları işin istiklâlin ilânı ve Kazakları Şimale tardetmeleri olduğunu ve sonra Bolşevik taarruzuna karşı hazırlanmaları olduğunu söylüyorlardı. Türkiye tarafından yapılacak yardımın silâh ve cephane kaçakçılığı tarzında olmasının hiçbir faydası dokunmayacağı, çünkü Karadeniz iskelelerinden birşey almanın kendileri için mümkün olmadığını da belirtmişlerdi. Ancak Maverayi Kafkas ile anlaştıktan sonra, demiryollarından ve iki büyük askerî şoseden serbest olarak nakliyatın temin edilmesi zarureti olduğunu söylüyorlardı. Bu yollardan istifade imkânı sağlandıktan sonra Osmanlı hükümetinden kendilerine top, mitralyöz ve bunları kullanacak zabit ve küçük zabit ile bazı efrat ile cephane gönderilmesini rica ediyorlardı.

Dağıstan murahhaslarının anlattıklarına göre: Takriben 300 kilometrelik bir cephede Çeçenler Kazaklarla ve 39. Kafkas Fırkası aksamı ile harp halinde idiler. İşte bu şartlar içinde, bilhassa Osmanlı hükümetinden yardım alınmasını temin ve Dağıstan'a naklini sağlamak için her şeyden evvel Gürcülerin kazanılması, bunların Ruslardan ümitlerini kesip Türkiye'ye dostane bir surette bağlanmaları gerektiğini de tebarüz ettirdiler. Bunun için Türkiye'nin Gürcülere azamî müsamahayı göstermesinin yerinde olacağını istirham ediyorlardı. Yani adını söylememekle beraber, Batum şehrinin Gürcülerde bırakılması ile bu işin yapılabileceğini ifade etmek istemişlerdi.

Dağıstan heyeti bir müddet Trabzon'da kaldı. Sonra Batum'a gittiler. Nisan başlarında Enver Paşa Batum'a geldiğinde, Dağıstan heyetini kabul etti ve uzun bir konuşma oldu. Dağıstanhların diledikleri Enver Paşa'nın siyasetine tamamiyle uygun idi. Bu hususta daha teferruatlı görüşmek ve maddî imkânları aramak için Talât Paşa ve kabinenin diğer azaları ile de danışmak icap ettiğinden,

Abdülmecid Çermoyef, Haydar Bammat ve Mehmed Karı Dibirov'- lar, Enver Paşa ile birlikte, gemi ile istanbul'a gittiler.[1]

Bu seyahat esnasında Kafkaslarda kurulacak bir "islâm Devleti" ve Türkiye'nin yapacağı askerî yardımlar hakkında uzun boylu görüşmeler yapılmış olmalıdır. Dağıstan heyeti istanbul'a vardıktan sonra, İstanbul gazetelerinde Dağıstan ile ilgili yazılar çıkmağa başladı. "Tasvir-i Efkâr" da (8 Mayıs 1918) heyetin İstanbul'a gelişi münasebetiyle şu bilgi verilmişti: "Şimalî Kafkaslılarm hükümetimizden istirhamı: Türkiye'deki Kafkasya-yı Şimalî ahalisi namına anasırı muhtelifeden mürekkep bir heyet makam-ı Sadaret-i uzmaya ve başkumandanlık vekâlet-i celilesine müracaatla, Şimalî Kafkasya-nın Rusya'dan fekk-i itibariyle, Hükümet-i Osmaniye ve ahaliyi mahalliyenin âmal ve menafiine muvafık bir tarz-ı idareye mazhar olmasına muavenet ve müzaheret buyurulması istirhamında bulunduğunu beyan etmiş ve bu "pek muhakk ve mühim müracaatların istinad ettiği esbab ve âmal-i siyasiyei tarihîye ve dinîyei mübin mufassal bir muhtıra tevdi eylemiştir."

Gazetede ancak bir yanlış vardı: Gelen heyet Türkiye'de yaşayan Şimalî Kafkaslılar adına değil, Dağıstan'dan gelen heyetti. Belki de siyasî mülâhazalar yazının bu tarzda çıkmasını icap ettirmişti. Bu suretle Şimalî Kafkasya heyeti, müracaatlarını "tarihî ve dinî' bağlarla takviye etmişlerdi. Hakikaten bu bağlar çok eski ve kuvvetli idi. Daha 1580 tarihlerinde Osmanlı orduları Dağıstan'a kadar gitmiş ve oralarda Osmanlı hâkimiyeti bir müddet sürmüştü. Bilhassa Şeyh Şamil zamanında Kafkaslar ile Devlet-i Aliyye'nin çok yakın münasebetleri ve maddî yardımları olmuştu. Kafkaslara Rusların taarruzu ve tahakkümü başlayınca Osmanlı memalikine Kafkaslardan birçok Çerkez, Çeçen, Osetin ve Kumuk ile tnguş hicret etmişlerdi. Bunlar arasında büyük aileler de vardı. Musa Paşa bunlardan biri idi.

Oset'lerin "Tagaur" zümresi beylerinden olup Rus ordusunda yüksek rütbeyi haiz olan Musa Kundukh(ov) ailesi ve maiyeti ile birlikte 1859 da Erzurum üzerinden Türkiye'ye hicret etmişti.

1 Enver Paşanın bu Batum seyahati, Kafkaslardaki Türk askeri ilerleyişi yüzünden çıkan Alman-Türk ihtilâfını yatıştırmak maksadı ile Alman Generali von Seeckt ile bir-likle olmuştu. Buna ait (mamafih "ihtilâfa hiç temas edilmeksizin) von Seeckt Tarafından uzun bir "Seyahatname" yazılmıştır (gayri matbu): Vom General von Seeckt, *£wei Ret-ten nach Batum,* April und Juni 1918. Ele geçirilen Almaı vesikaları (Captured German Do-cuments) (Washington, National Archives. GFM/10. Heersarchiv. Potsdam. Lager No 1864.)

Osmanlı devleti tarafından büyük bir hüsnü kabul gören Musa Kundukh(ov)'a "Paşa" rütbesi ile birlikte, Tokat'a yakın Batmanşah köyü civarında büyük bir çiftlik de ihsan edilmişti. Kendisi ile gelen kavimdaşlarına da arazi tahsis edilmiş ve orada yerleştirilmişlerdi. Musa Paşa'dan sonra, yakın akraba ve dostlarından, Rus ordusunda zabit olan, diğer bazı kimseler de Türkiye'ye hicret ettiler; bunlardan bazıları Osmanlı Ordusunda Paşa oldu. Osmanlı Ordusunda zaten Çerkez zabitler ve Paşalar çoktu ve bunlar 1877-78 Osmanlı-Rus savaşında büyük yararlık gösterdiler. Musa Paşa ise 1878 de vefat etmiştir. »

Musa Paşa'nın oğlu Bekir Sami Bey, Kafkaslarda doğmuştu ve Türkiye'ye geldiğinde bir yaşında idi. Galatasaray Lisesi ve Paris'te tahsil yaptıktan sonra Osmanlı Devleti hizmetinde büyük memuriyetler işgal etmiş, valiliklerde bulunuştu. Harpten önce Beyrut'ta vali idi. Millî mücadeleye ilk katılanlardan biri olmuştur. Bekir Sami Bey'in Kafkaslardaki ırkdaşları ile yakın münasebetlerde bulunduğu ve "Dağıstan Cumhuriyeti"nin kuruluşu ve gelişmesini dikkatle takip ettiği anlaşılmaktadır. Oğlu Şevket Efendi mülâzim rütbesi ile, 1918 yılı Sonbaharında Derbent kalesi'ne kadar giderek, buradaki hemşehrileri ile temas etmiştir. Kendisinin bu temasları millî mücadele zamanında da devam edeceğini ve bunun bazı tefsirlere yol açacağını ileride göreceğiz.

Bu suretle Osmanlı-Türk hükümet mahfillerinde ve Osmanlı- Türk ordusunda Kafkaslarla ilgi daima mevcuttu; çünkü Çerkez menşeli memur ve zabitler hiçbir zaman eksik değildi. Bunun icabı olarak Türkiye ile Dağıstan arasındaki bağlar devam ettirilmişti. Bilhassa bir müddettenberi Türkiye'nin takip etmek istediği "Panis- lâmist" politika, Şimalî Kafkas ahalisi ile yakın münasebetlerin kurulmasını gerektirecekti. Bu defa Enver Paşa'nın Kafkaslarda bir "islâm Devleti" kurmak ve Türkiye ile Rusya arasına bir set çekmek siyaseti ile "Dağıstan Cumhuriyeti" nin fiilen desteklenmesi aktüel bir mesele haline gelmiş bulunuyordu. Şimalî Kafkaslılar arasında Türkiye ile yaklaşma cereyanının kuvvetli olması ve mümtaz simalardan müteşekkil bir heyetin istanbul'a kadar gelerek Türkiye'den yardım istemesi keyfiyeti, Enver Paşa'nın bu yoldaki siyasetinin ve emellerinin büsbütün temelsiz olmadığını da göstermekte idi.

"Şimalî Kafkasya Cumhuriyeti" 11 Mayıs 1918 tarihinde ilân edilmiş ve keyfiyet bütün devletlere telgrafla bildirilmişti. Bu olay Türk matbuatında büyük yankılar yarattı ve gazetelerde bu müna

sebetle birçok yazı çıktı. "Tesvir-i Efkâr" gazetesinin (14 Mayıs 1918) tarihli nüshasında, "Şimalî Kafkasya ilân-ı İstiklâl etti" başlığı ile uzun bir yazı çıktı. Bura nüfusunun (mübalağalı olarak) 6 305 000 kişi olduğu ve "Şimalî Kafkasya ahalisi asliye ittihadı hükümeti Osmanlı Devletine gönderilen murahhasları: Abdülmecid Çermoyef ve Haydar Bammat(ov) tarafından Osmanlı Devleti'nin bu hükümeti tasdiki için bir nota verdiklerini" de kaydetmişti. Yunus Nadi Bey ertesi gün (15 Mayıs 1918) tarihinde "Tesvir-i Efkâr" da, "Şimalî Kafkasya'nın istiklâli" adı ile bu yeni hükümeti tebrik ve bunun Osmanlı Devleti için çok mühim olduğunu belirterek uzun bir baş-makale yazdı. Şimalî Kafkasya Cumhuriyeti hemen Babıâli tarafından resmen tanındı ve Enver Paşa da gerekli askerî yardım yapılacağına ait murahhaslara teminat verdi.

"Şimalî Kafkasya Cumhuriyeti"nin Türkiye tarafından tasdiki Sovyet -Rusya hükümetince çok fena karşılandı. Çünkü bununla Türk nüfuzu ve hâkimiyetinin ta kuzey Kafkaslara kadar yayılmasına yol açılacak ve bununla Rusya'nın hayatî menfaatları haleldar olacaktı. Bilhassa Bakû'nun durumu, yukarıda da belirtildiği gibi, Rusya için çok önemli idi. Şimalî Kafkaslar bir kere Rusyanın kontrolünden çıkınca, bütün Kafkasların Rusya'nın elinden gitmesi mümkündü. Bundan ötürüdür ki, Çiçerin, 30 Mayıs 1918 tarihli bir nota ile, Moskova'daki Türkiye büyükelçisi Galip Kemalî Bey'e bu tasdik olayını protesto etti.[1] "Şimalî Kafkasya adına İstanbul'a gelen heyetin yerli ahaliyi temsil etmek hakkını kat'îyen haiz olmadığını" yazdıktan sonra, Şimalî Kafkasya ahalisinin "Sov- yet-Rusya'dan hiçbir zaman ayrılmak istemediğini" teyid maksadiyle Sovyet makamları tarafından tanzim edilen bir takım vesikaları dahi Türk elçisine takdim etti. Notada, Sovyet hükümetinin "Şimalî Kafkasya Cumhuriyeti" diye hiçbir teşekkülü tanımadığı da açıkça ifade edilmişti. Şimalî Kafkaslıların "Rusya'dan ayrılmak istemedik lerine ait" vesikalar, oradaki bazı Bolşevik taraftarlarınca tanzim edilmiş olmalıdır. Bu gibilerin başında da Celâl Korkmazof adında bir sol Sosyalist, yani bir Bolşevik bulunuyordu. Bu zatı sonraları, Millî Mücadele sıralarında Sovyet-Türk barış müzakereleri münasebetiyle yeniden göreceğiz.

Sovyet hükümetinin bu yoldaki protestosu tabiatiyle dikkat nazarına alınmadı ve cevap dahi verilmedi. Babıâli kendi menfaatine uygun gördüğü siyaseti devam ettirdi. Şimalî Kafkas murahhasları

1 DİA Karton No. 124.

ile, Batum'da 8 Haziran (1918) tarihinde birde "dostluk" anlaşması imzalandı.' Bu anlaşma gereğince: Türk hükümeti, "Şimalî Kafkas Cumhuriyeti"ne askerî yardımda bulunmayı ve dış tehlikelerden (yani Rus Kazakları ve Bolşeviklerden) korumayı üzerine almıştı. Nitekim, "Şimalî Kafkas Cumhuriyeti" teşekkülünden hemen sonra, Kazaklar ve Bolşeviklerin hücumuna uğradı.

Yukarıda da belirtildiği gibi Vladikavkaz şehri Kızılların eline geçti ve "Şimalî Kafkas Cumhuriyeti" merkezinin Nasran kasabasına nakletmek mecburiyeti hasıl oldu. Fakat 4 Ağustos (1918) tarihinde Şimalî Kafkas kuvvetleri karşı taarruza geçerek, Bolşeviklerle 13 gün şiddetle çarpıştıktan sonra Vladikavkaz'ı geri aldılar. Mamafih bu defa tehlike başka bir yönden kendini göstermişti: 6 Ağustos (1918) tarihinde Bakû yanından kalkarak, Şimale kendi kavimdaş- ları yanına dönmekte olan Kazak Albayı Biçerakov'un kuvvetleri (bunlar bir müddettenberi İran'da idiler ve İngilizlerin Baku'ya karşı hareketleri münasebetiyle Bakû yanına nakledilmişlerdi) Derbent ve Petrovsk şehirlerini işgal etmek suretiyle, "Şimalî Kafkas Cumhuriyeti" ni güneyden tehdit etmişti. Bu tehlikeli durum, ilerde de görüleceği veçhile, ancak Türk kuvvetlerinin müdahalesi ile bertaraf edilmiş ve "Şimalî Kafkas Cumhuriyeti" ne bir müddet daha ayakta kalabilme imkânı sağlanmıştı.

"Elviye-i selâse" nin (üç sancağın) (Kars, Ardahan, Batum) Anavatana ilhakı

Brest-Litovsk muahedesinin "Elviye-i selâse" (üç sancağa)'ye ait maddesi (Müşterek muahede, madde 4) şöyle formüle edilmişti: "Rusya hükümeti Anadolu Vilâyet-i Şarkiyesinin tahliyesi ve Devlet-i Aliyyei Osmaniyeye suret-i muntazamada iadesinin temini için sarf-i mahasal mukadderat eyleyecektir. Ardahan, Kars ve Batum Sancakları dahi bilâ ifate-i vakit Rus asakiri tarafından tahliye edilecektir. Rusya hükümeti işbu sancakların hukuk-u umumiye ve hukuku beyneddüvel noktai nazarından iktisab edecekleri hal-i cedide müdahale eylemeyecek ve hsususiyle bunların ahalisini işbu hal-i cedidi mücavir hükümetler ve betahsis Devlet-i Aliyyei Osmaniyye ile bilitilâf tayini hususunda muhtar bırakacaktır."

1 Bkz: Ekler.

Yani bu anlaşmaya göre: Rusya, Döğu-Anadolu vilâyetlerinin en çabuk bir şekilde tahliyesini sağlamak (obespeçit' skoreyşee oçiş- çeniye) ve bunların düzenli bir halde Türkiye'ye iadesi yolunda elinden gelen her şeyi yapmayı taahhüd ediyordu. Aynı madde ile: "Ardahan, Kars ve Batum sancaklarından da hemen Rus askerlerinin tahliye edilmesi" kararlaştırılmıştı. Mamafih Rus-Sovyet murahhaslarının ısrarı ile bu madde şu şekilde ifade edilmişti: "Rusya bu bölgelerde devletler hukuku ve milletlerarası hukuk bakımından tanzim edilecek yeniden teşkilâtlandırma işine karışmayacak, ve komşu devletlerle ve bilhassa Türkiye ile anlaşmak suretiyle yeni nizamın düzenlenmesi ciheti bu bölgede yaşayan ahaliye bırakılacaktır."

Bu suretle Ardahan, Kars ve Batum sancaklarının doğrudan doğruya Rusya'dan ayrılması ve hemen Türkiye'ye ilhakı hakkında bu maddede hiçbir hüküm yoktu. Fakat bu madde aslında bu üç sancağın yine de Türkiye'ye ilhakı demekti. Nitekim, Sovyet Dışişleri muavini Çiçerin (esas komiser halâ Trotskiy idi) 14 Mart 1918 tarihinde, IV. Sovyetler Kongresi huzurunda "Brest-Litovsk Barışı" hakkında izahat verirken, Ardahan, Kars ve Batum'a ait maddenin, "ilhakın" (anneksiya) kapalı bir tarzda ifadesinden başka bir şey olmadığını" belirtmişti. Yani, Sovyet Rusya, aslında buraların Türkiye'ye terkini kabul etmişti. Kararın bu tarzda ifade edilmesi, zahiren, Sovyet murahhas heyetinin ısrarla üzerinde durdukları "Rusya içindeki (ve hattâ Ruslar veya Almanların işgali altındaki yerlerde dahi) kendi mukadderatını kendilerinin tayin hakkı" (auto- disposition, auto-determination)na bir nevi taviz mahiyetinde idi. Buna uyularak bu üç sancakta ahali arasında yapılacak "referandum" (plebiscit) ile yerli ahali, Türkiye'ye mi ilhak edilmek veya başka bir tarzda idare mi istiyeceğini kendisi tayin ve tesbit edecek ve buna Rusya asla karışmayacaktı. Ancak başta Türkiye ve diğer komşular (Gürcüler, Ermeniler ve galiba İran kasdedilmişti) bu plebiscite nezaret edeceklerdi.

Yukarıda da belirtildiği gibi, Ardahan, Kars ve Batum hakkındaki talep, Ruslara ancak müzakerelerin son safhasında (galiba 23 Şubat 1918 de) Almanların sundukları ültimatoma ilâveten ve onu takiben, Türk heyeti tarafından bir ek olarak öne sürülmüştü. Brest- Litovsk müzakerelerinde Sovyet murahhasları artık her şeyi kabul etmek prensibini tesbit ettiklerinden, Türk heyetinin bu talebi de bazı itiraz ve ihtirazî kayıtlarla, kabul edilmişti. Karahan, daha Brest-Litovsk'ta iken, yukarıda söylendiği veçhile bu üç sancağın ter

kinin, Rusya için "elem verici bir kayıp" olduğunu, telgrafla "Maverayi Kafkas Komiserliğine bildirmişti. Çiçerin de, 14 Mart tarihindeki izahatında, "Sovyet heyetinin bu talebi protesto ile karşılanmış olduğunu" ayrıca belirtmişti. Bu suretle, Sovyet-Rusya hükümeti, teşekkülünün ta başlarında, bu üç sancağı "Rusya'nın ayrılmaz bir parçası" telâkki etmiş ve bu sancakların Türkiye'ye iadesine götürecek hükmü ancak zor altında kabul ettiğini daima belirtmişti.

Muahedenin IV[7]. maddesinde, Rus askerlerinin bu üç sancaktan "hemen çekilip gitmeleri gerektiği" yazılı iken, bunun zamanı kat'î olarak tesbit edilmemişti. Zaten, Rus kıtaları daha Brest-Litovsk barışı imzalanmadan önce Doğu-Anadolu'dan, Kars ve Ardahan bölgelerinden çekilip gitmeğe başlamışlardı. Fakat onların yerine, Ruslar tarafından teşkilâtlandırılan ve silâhlandırılan Ermeni ve Gürcü birlikleri konmuşlardı. Bu hususun Türk heyeti tarafından Brest-Litovsk'ta Sovyetler nezdinde şiddetle protesto edildiğini yukarıda görmüştük.

Sovyet-Rus hükümeti, Brest-Litovsk barışını imzalayan ve muayyen taahhütlerini üzerine almış olan bir hükümet sıfatiyle, Doğu- Anadolu vilâyetlerinin ve Elviye-i selâse'nin tahliyesi yolunda Ermeni ve Gürcü birliklerine ufak bir baskı yapmış değildi; aksine, kendi siyasî mülâhazaları ile, Ermenilerin Türkiye'ye ait sahada temelli olarak yerleşmeleri ve kalmalarını temin için bir takım siyasî ve askerî hazırlıkları ihmal etmemişti. Sovyet-Rusya, yine, Doğu-Anadolu vilâyetlerinin düzenli bir halde iadesini taahhüt etmişken, buna asla önem vermemiş ve buralarda başlayan Ermeni mezalimini durdurmak için en ufak bir teşebbüse geçmemişti. Çünkü, Rus kıtaları daha çekilip gitmeden önce, bunların yerine gelen Ermeni birlikleri ve Ermeni çeteleri, yerli Mümslüan ahaliye karşı müthiş baskı ve zulüm yapmağa başlamışlar ve yukarıda da belirtildiği gibi, Rus askerî makamları bunlara seyirci kalmışlardı. Erzincan'daki büyük cami Rusların gözleri önünde Ermeni tedhişçileri tarafından bomba ile havaya uçurulmuştu.

Bu durum karşısında, bahis konusu olan yerlerin Türk askerleri tarafından kurtarılmaktan başka bir çaresi kalmadığını ve ona göre hareket edildiğini yukarıda görmüştük. Bu defa, "Elviye-i selâse"nin aynı manzara arzettiği ve orada da Ermeni ve kısmen Gürcü birliklerinin duruma hâkim olmak istedikleri görüldüğünde, "Elviye-i selâse" de Vehib Paşa'nın emri ile işgal edilmiş ve 1877-78 sınırına

ulaşıldıktan mada, Ahısha ve Ahalkelek nahiyeleri de Türkiye'ye katılmıştı.

Mamafih iş bununla bitmiş değildi; Brest-Litovsk anlaşmasına göre üç sancakta bir "plebiscit" (referandum) yapılması gerekiyordu. İstanbul'dan alınan emir üzerine Türk askerî makamları bu referanduma nezaret edeceklerdi. Ermeni ve Gürcü çetelerinin hareketlerini önlemek maksadiyle üç sancak sahasında "örfî idare" ilân edildi. Dolayısiyle yerli idare askerî makamların elinde idi. Vakıa 4 Haziran (1918) da Batum'da Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan ile barış muahedesi imzalanmış ve normal münasebetlere başlanmıştı. Fakat bu mmtakalarda halâ birçok çeteci ve başıboş dolaşanlar olduğundan, asayişin ancak askerî idare ile mümkün olacağı aşikârdı. Bu şartlar altında yapılacak bir referandum, aslında Brest-Litovsk barışında tesbit edilen esaslara aykırı idi; çünkü sadece Türk makamlarının nezareti altında yapılmış oluyordu.

Plebiscit hazırlıkları Haziran ve Temmuz aylarında tamamlanmıştı. Ondokuz yaşını bitiren erkekler oy sahibi olacaklardı. Bunların listeleri, iddia edildiğine göre, eski Rus kayıtlarına göre tanzim edilmiştir. Bu hususta her mahallenin mümessilleri tarafından bir zabıt tutulmuştur. Plebiscit'i yapacak komisyonlar da teşkil edilmiş, "evet" ve "hayır"ı ifade etmek üzere iki renkli pusula hazırlanmış (evet için bir renk, hayır için başka bir renk) ve rey hakkı olanlara dağıtılmıştı (veya hazır bulundurulmuştu). Gizli oyla yapılması gereken bu plebiscit, tabiî oradaki mevcut şartlar ve imkânlar içinde icra edilmişti. Nezaret ancak bir taraflı olduğu için, her hangi bir müdaheleye imkân verilmemişti. Belirli bir zaman içinde icra edilen bu blebiscitin neticesi Ağustos ayı içinde ilân edildi. Türk resmî makamlarına göre şu rakamlar alınmıştı:[1]

> **Ardahan sancağında: 241 Müslüman, 21 Rum ve 3 Rus Molokan köyü vardı; bunların nüfusu 68 873 Müslüman ve 15 007 gayri müslim olmak üzere mecmuu: 83 880 kişi idi. Bun**

1 Hariciye Nazırı Ahmed Nesimî Beyin Müttefik ve tarafsız Devlerler nezdindeki sefirlerine sirküler, 1 Ekim 1918 tarih, umumî No. 10490, hususi No. 102. DİA H.U. Karton 124. Eleviye-i selâsede ahali hakkında mufassal rapor (istatistik bilgiler); oralara gönderilen Dahiliye Nezareti müsteşarı Mustafa Abdülhalik (sonraları: Rfenda) Bey tarafından sunulmuştur. 24 Temmuz 1334 (1918). DİA H. U. Karton no. 100. Ahmed Nesimî Bey, Sovyetlerin 20 Eylül 1918 tarihli radio-telegrafın cevabı olarak 6 Ekim 1918 tarihinde gönderdiği cevabi notasında, bu üç sancaktaki umumî nüfusun 319,926 kişi olduğunu ve bunlardan 273,691 kişinin de Müslümanlar teşkil ettiğini bildirmişti. "Izvestia" (gazetesi) 11 Ekim 1918, (Bkz: Ekler.)

lardan Müslüman erkek nüfus, 35 867 ve gayri müslim erkek nüfus da 6 952 olup hepsi 42 819 kişi idi. Bu son rakamdan 22 654 ü oy sahibi idi. Bunlardan ancak 54 kişi Osmanlı Devleti'ne ilhakın aleyhine oy vermişler ve 22 600 kişi evet pusulasını kullanmışlardı.

Oltu Çevresinde: 147 köy olup, bunun 6 sı Rum idi. Müslümanlar 18 206, gayri müslimler de 1888 kişi idi. Erkek nüfus: Müslüman 9 070, gayri müslim de 925 olup, hepsi 9995 kişi idi. Seçim hakkını haiz olan 5 279 kişi hepsi ittifakla "evet" demişti.

Kars Bölgesine gelince: İslâm ahali 65 248 ve gayri müslim 1675 nüfus olup, hepsi 66 293 kişi idi. Bundan erkekler 33 006 Müslüman, 840 gayri müslim, hepsi 33 846 kişi idi. Rey hakkı olanlarda 19 446 kişi olup, bunlardan ancak Magarcık-Molo- kan köyündeki 70 Rus çekimser kalmıştı.

Kağızman: Nahiyesinde 28 372 Müslüman ve 1 107 gayri müslim olup, 29 569 kişi vardı. Erkek nüfus, Müslüman 14 607 ve 590 gayri müslim olup, mecmuu 15 194 kişi idi. Rey hakkı olanlar 8 198 kişi olup, bunlardan ancak Başköy'de ve Horasan'da yaşayan 140 Rum çekismer kalmışlardı.

Artvin: çevresinin islâm ahalisi 35 992 ve gayri müslim 2194 olup, yekûnu 64 028 kişi idi; bunun erkek nüfusu 27 282 kişi Müslüman ve 3 553 gayri müslim olup, hepsi, 30 853 kişi idi, rey sahibi de 16 317 kişi idi. Bunlardan 16 309 "evet" ve 3 kişi de "hayır" pusulası kullandı.

Batum: şehrinde 4 312 kişi rey hakkını haizdi (erkek nüfus 9 646 kişi). Bunlardan 2 669 kişi "evet" ve 160 kişi "hayır" demiş ve 1483 kişi de çekimser kalmıştı.

Umumî neticeye gelince: Bu üç sancaktaki erkek nüfusun sayısı: 138 582 Müslüman ve 23 326 gayri Müslim olup, mecmuu 161 908 kişi idi. Oy sahibi olanlar: 87 048 kişi idi. Bunlardan 85 129 kişi "evet", 441 kişi "hayır" demiş ve 1693 kişi çekimser kalmıştı.

Bu suretle yapılan plebiscit İslâm ahalinin kahir ekseriyet teşkil etmesi hasebiyle, "Elviye-i selâse"nin Türkiye'nin ilhakına karar verilmişti; aynı netice, komşular, yani Ermeni, Gürcü ve İran mümessillerinin hazır bulundukları ve Brest-Litovsk muahedesi maddesinin harfiyen yerine getirildiği takdirde de değişmeyeceği muhakkaktı. Çünkü Türk-lslâm ahalisi hiçbir şüphe götürmez çoğunlukta idi ve kendilerinin Türk idaresinden başka bir idare istemediklerinde en

ufak bir şüphe yoktu. Nitekim onlar bu arzu ve azimlerini oyları He açıkça ifade ettiler.

Plebiscit'in nasıl yapıldığına ait İstanbul gazetelerinde mufassal bilgi verilmiş ve istatistikler de nakledilmişti. Bilhassa Yunus Nadi Bey'in çıkarmağa başladığı "Yeni Gün" gazetesinin bu maksatla Batum'a gönderdiği hususî muhabiri, Abdülaziz Talât tarafından. "Eski hudutlarımızda bir cevelan" başlığı ile yazılar çıkmış ve plebiscit'in Batum'da nasıl yapıldığı ayrıca bildirilmişti.

1918 yılı Ağustos'unun sonunda "Elviye-i selâse"nin Türkiye- ye ilhakını istemek, daha doğrusu tekemmül ettirilmek üzere bir heyet İstanbul'a geldi. Bu münasebetle istanbul gazetelerinde, başta "Yeni Gün" olmak üzere (No: 1. 2 Eylül 1918), birçok yazı çıktı ve anavatandan 40 yıl ayrı kalan bu sancakların yeniden anavatana geri alınması olayı, istanbul'da, ve umumiyetle bütün yurtta büyük bir memnuniyet uyandırdı. Brest-Litovsk muahedesinin 4. maddesinde tesbit edilen hükümler, bu suretle yerine getirilmiş, Ardahan, Kars ve Batum sancakları meselesi halledilmiş, yani Türkiye'ye ilhak olunmuştu.'

Fakat bu plebiscit başta Ermeni, Gürcü ve onları takiben Rus- Sovyet matbuatında, hattâ kısmen Alman matbuatında, tenkitlere ve bazı tefsirlere yol açtı ve iyi karşılanmadı. Birkere, Gürcü hükümeti bunu resmen protesto etti ve neticelerini tanımadığını bildirdi. Ermeniler ise bu pelbiscit'in Brest-Litovsk anlaşmasına tamamiyle aykırı olduğunu iddia ettiler. Bu iddialara göre, Türkiye bu ple- biscit'i komşularına (yani Gürcistan, Ermenistan ve Iran) haber vermeksizin ve onlardan gözcüler istemeksizin, tek başına, bir taraflı olarak yapmıştır; bir de bu plebiscit örfî idarenin hükümleri altında ve askerî baskı ile icra edilmiştir; ilhaka karşı gelenler, güya tesbit edilerek, takibata uğramışlardır.

Bütün bu kabîl yolsuzluklar hakkında, güya plebiscit yapıldığı yerlerdeki bazı Müslüman eşrafın (belki de Acarlardan, yani Müslüman Gürcülerden olacak) dahi şikâyetleri Sovyet makamlarının eline kadar ulaşmıştır. Mamafih ilhak kararı tekemmül edince, Sovyet hükümeti sesini çıkarmamış ve bu hususta Moskova'daki Türk elçiliğine her hangi bir protestoda bulunmamıştır. Fakat Türk kuvvetlerinin Baku'ya karşı harekete geçmeleri ve 15 Eylül'de Bakû-

1 Batum, Kars ve Ardahan sancaklarının Devlet-i aliyyeye ilhakına ait ' Hatt-ı Hümayun" 8 Zilk 1336 (15-28 Ağustos 1918) tarihli idi. O günkü istanbul gazeteleri.

nun Türkler tarafından işgali üzerinedir ki, Sovyet hükümeti Türkiye aleyhine şiddetli neşriyata girişmiş vc 20 Eylül 1918 tarihinde bir nota ile Türkiye'nin Brest-Litovsk barışını protesto ederken, Ardahan, Batum ve Kars sancaklarında yapılan plebiscit münasebetiyle sözde işlenen yolsuzluklar sayılıp dökülmüştü.

Osmanlı hükümeti, Gürcü vc Ermenilerin bu kabîl protestolarına önem vermeksizin bu sancakların ilhakını tamamladı; harpten sonra büyük zararlara, tahribata uğrıyan bu yerlerde nihayet normal hayatın iadesi için gereken tedbirler alındı, sivil memurlar tayin edildi. Bu kabilden olmak üzere Batum'a mutasarrıf olarak Cemil Bey (sonraki: Bilsel) tayin edildi.

Batum'un durumu ayrıca mühimdi. Ruslar tarafından, Karadeniz'in en iyi limanlarından biri haline getirilmiş olan bu güzel şehir, Tiflis ve Baku'ya demiryolu ile bağlandığı gibi, Bakû petrollerinin buraya "pipc-line" (borularla) akıtılması itibariyle ayrıca önem kazanmıştı. Ahalisi bakımından burası artık bir Türk şehri değildi; bilhassa Bolşevik ihtilâli ve Kafkas cephesinden Rus askerlerinin çekilişi neticesinde Batum'da kalabalık bir Rus kitlesi toplanmıştı. Gürcüler ise buraya hak iddia ediyorlardı; çünkü burası Gürcistan'ın ekonomik hayatı vc Karadeniz'deki limanları olması hasebiyle, onlar için çok mühim telâkki ediliyordu. Şehrin çevresinde, birçoğu Müslüman olmak üzere kalabalık Gürcü ahali mevcuttu. Diğer yandan Moskova hükümeti, Batum'u "Rusya'nın ayrılmaz bir parçası" telâkki etmekte ve ilk fırsatta burayı yeniden ele geçirmek istiyeceğinde hiçbir şüphe yoktu. Bu durum karşısında Batum'un muhafazası Türk idaresi için, hakikaten birçok problemlerle bağlı görülmekte idi.

Brest-Litovsk barışının 4. maddesi ile Ardahan, Kars ve Batum sancakları hakkındaki formülün sadece zevahiri kurtarmak için olduğunu yukarıda görmüştük. Sovyet hükümetinin buraları ilelebet Türkiye'nin elinde bırakmak istemiyeceği ta baştan belli idi. Nitekim Sovyet hükümeti, yukarıda zikredilen 20 Eylül 1918 tarihli notasında "burada yapılan plebisciti" tanımadığı ve plcbiscit'in yenilenmesini istemişti. Aynı görüş çok sonraları, 15 Şubat 1919 tarihli Sovyet notasında, Osmanlı hükümetine gönderilen bir muhtıra (memo-randum) da tekrarlanacaktır. Sonraları Ankara hükümeti ile yapılan Barış müzakerelerinde Batum meselesi mühim bir pazarlık konusu olmuş ve nihayet buranın Sovyet-Rusya'ya bırakılması zarureti hasıl olduğunu ilerde göreceğiz.

XI

TÜRK DIŞ SİYASETİ VE OLAYLARI T u r a n c ı l ı k

Büyük Fransız ihtilâlinin tesiriyle Osmanlı İmparatorluğunda yaşayan Balkan Hıristiyanları, yani Sırp ve Yunan (onları takiben çok sonraları) Bulgarlar arasında beliren milliyetçi hareketler hızla gelişmiş ve Rusya ile Avrupa devletlerinin filî teşvik ve destekleri neticesinde, Yunanlılar ve Sırplar istiklâllerini kazanmışlardı. Yunan, Sırp ve Bulgar milliyetçiliğinin tepkisinden başka siyasî ve askerî hezimetlerinin tesisi ile Osmanlı Türkleri arasında da bu cereyanın er geç başlayacağı muhakkaktı. Nitekim 1908 deki "Genç Türkler" inkılâbından sonra bunun için elverişli bir zemin hazırlanmış bulunuyordu. Mamafih bunun kökleri XIX. yüzyıl ortalarına ve hattâ çok daha öncesine kadar çıkmaktadır.

1860 yıllarından itibaren dile getirilmeğe başlanan "Vatan", "Millet" ve "Türkistan" (Türkiye anlamında), XX. yüzyıl başlarından itibaren milliyetçi (nasyonalist) hüviyetini almış ve sonraları "Türkçülük" adı ile bilinen cereyanın meydana gelmesine yol açmıştı.[1] Sür'atle çözülmeğe yüz tutan Osmanlı İmparatorluğunu ayakta tutabilmek için yeni görüşler ve prensiplerin bulunması şarttı. Şimdiye kadar devletin temelini "Osmanlı camiası" zihniyeti ve "İslâm, dini" teşkil etmişse, bundan böyle bunların kâfi gelmediği anlaşılmağa başlamıştı. Osmanlı Devletinin müdafaasında belkemiği vazifesini gören Anadolu ve Rumeli'nin esas halkının, yani Türklerin, şuurlu bir millet halinde ve "Türk Milliyetçiliği" bayrağı altında sahneye çıkması gerektiği görüşü gün geçtikçe kuvvet bulmuştu.

1 Yusuf Akçura, *Türkçülük.* Türklük fikri, Türkçülük cereyanı, Türk ocakları. Turk Yılı 1928 (İstanbul) ss 289-455; Hüseyin Namık Orkun, *Türkçülüğün tarihi*, Ankara 1944. V. M i n o r s k y. *Turancılık* İslâm An liklopedisi.

Bu görüş, yalnız Türkiye'de yaşayan Türklerde değil, Türkiye- nin dışındaki (ve sayıları Türkiye'deki Türklerden daha çok olan fakat türlü isimler altında bilinen) birçok Türk menşeli kavmiler arasında büyük bir cereyan haline gelmekte idi. Geniş manadaki "Türkçülük", Türklerin eskiden yaşadıkları sahanın adı ile bağlanarak "Turancılık" ismi altında belirmeğe başlamıştı. İlk önce Macarlar tarafından kullanılan "Turancılık", siyasî manasiyle "Türk menşeli bütün kavimlerin Türkiye'nin hâkimiyeti (veya himayesi) altında birleşmeleri ve siyasî bir birlik kurmaları" demekti. Bunun diğer bir adı da "Pantürkizm" olup "Panslavizm" (veya Pangermanizm) in bir benzeri idi. Siyasî manada "Pan Tura- nizm" İngilizler tarafından kullanılmış ve bilhassa Türkiyenin harbe girmesini müteakip bu tabir önem kazanmıştır. Türklerin bir taraftan İran Azarbeycanına girişleri, Kafkaslarda, Müslüman-Türk kavimlerini dahi harekete geçirmek ihtimalleri, ve nihayet bu cer- yanın Afkanistan ve Hindistanın Kuzeyine kadar yayılma ihtimal- leri-lngiliz "Intelligence Service" dairesini Türk kavimleri ve Türklük (Pan-Turanism) cereyanları ile meşgul olmaya sevketmişti. Bunun icabı olarak ilgili mütahassıslarca raporlar hazırlandı ve bastırılarak ilgili makamlara dağıtıldı.'

Siyasî ve askerî olayların birbirini sür'atle takip ettiği XX. yüzyılın başlarından itibaren "Türkçülük" kolayca "Turancılığa" götürecekti. Çünkü bu cereyan yalnız Türkiye'de değil, Rusya Türkleri arasında da almış yürümüştü; üstelik Türkiye'nin Kafkas sınırlarında "Türk diyarı" bulunmakta idi. Aslında Türkçülük şuurlu olarak Rusya'daki Türkler arasında başlamıştı; bu görüşün bazı esasları Kırımlı Gaspralı İsmail Bey (1851-1914) tarafından tesbit edilmiş vc tatbikine girişilmişti.[2] Onun tarafından 1880 tarihlerinde ortaya atılan, (Türk kavimleri arasında) "Dilde, fikirde ve işte birlik" görüşü, Rusya'daki Türk kavimleri arasında sür'atle yayılmıştı.[3] Rusya Türkleri arasında gelişen bu "Türkçülük" hadd-ı zatında Rus Pansılavizminin bir tepkisi idi. Türkiye'de de buna benzer hareket, yine edipler ve şairler, mütefekkirler ve âlimler tarafından dile getirilmeğe başlamıştı. Şair Mehmed Emin (Yurdakul) bu hareketin ilk

1 *Reporl on the Pan-Turanian movement.* October 1917. Intelligence Burcau Dept of Information No. 2.

2 Cafer Seyidahmed Kırıner, *Gaspralı İsmail Bey,* İstanbul 1934.

3 A. Arşarıni i H. Gabidıllin, *Oçerki Panislamizma i Pantürkizma v Rossii* (M. 1931); Serge A. Zenkovsky, *Pan-Turkism and İslam in Russia* (Harvard University Press 1960).

mübeşşirlerinden biri idi. Fakat bu görüşü bir mefkûre haliııe getirmek ve bir sistem haline sokmak yolunda başardı faaliyet gösteren Ziya Gökalp oldu.

"Türkçülüğün" şuâıullü ve bütün Türk kavimlerini içine alan büyük bir cereyan haline gelmesinde ise Rusyalı Türk aydınlarının hissesi büyük olmuştur. Gaspralı ismail Bey ile başlayan cereyan genişlemiş, Kazan, Azerbaycan ve Türkistan'a kadar yayılmıştı. Rusya'da Rus nasyonalizmi ve şovenizmi ve onu takiben Panslavizm (ve neo-Panslavizm) hareketleri kuvvet bulduğu nisbette, Rusya- daki Türk aydınları ve ileri görüşlü din adamları "Türkçülük" ve hattâ "Pantürkizm"i kendileri için kültür ve siyasî doktrin olarak benimsemek yoluna sapmışlardır. Alman ve İtalyan milliyetçilerinin tesiri ile de meydana gelen bu "Türkçülük-Milliyetçilik" hareketinde, tahsilini Türkiye ve Fransa'da yapmış olan (aslen Kazan Türklerinden) Yusuf Akçura ile, tahsilini Rus mekteplerinde (Tıb fakültesinde) yapan Azerbaycanlı Doktor Hüseyinzade Ali Beylerin büyük hizmetleri dokunmuştur. Yine Azerbaycanlı Ağaoğlu Ahmed Bey'in (tahsilini Kafkasta ve St. Petersburg'da yaptıktan sonra, Paris'te okumuştur) bu yoldaki hizmetleri çok önemlidir. Rusya menşeli bu üç zatın, Türkiye'de yerleştikten sonra, yazıları ile ve konferansları ile Türkçülük fikirlerinin yayılması ve derinleşmesinde büyük hizmetleri olmuştur. Fakat bu cereyanın belli bir sisteme konması ve bir mefkûre haline getirilmesi, muhakkak, ki Ziya Gökalp sayesinde mümkün olmuştur. "Yeni Mecmua" da ve bazı diğer neşriyatta çıkan yazılar ve bilhassa *Türkçülüğün Esasları* **adlı eserde Ziya Gökalp Türkçülüğün ne olduğunu Türk aydınlarına tanıtmıştır.**

Hamdullah Suphi Bey (Tanrıöver) tarafından kurulan "Türk Ocakları" ve bunun organı olan "Türk Yurdu" mecmuası (Yusuf Akçura Bey tarafından 1911 de çıkarılmağa başlamıştır) Türkçülük mefkûresinin yayılmasında önderlik rolünü büyük bir başarı ile üzerine almıştı. "Türk Yurdu"nda dış memleketlerdeki ve bilhassa Rusya'daki Türkler hakkında geniş bilgiler verilmek suretiyle, Türkiye aydınları bu konuda birçok bilgi sahibi olmuşlardı. Trablus-u Garpte italya'ya karşı harbin çıkması ile, Milliyetçilik ve Türkçülük cereyanı daha da kuvvet buldu. 1911/ 12 yıllarında Türkiye'de her aydın artık "Milliyetçi" ve birçoğu da "Türk Ocağı" üyesi olmuştu. "Türkçülük" en öğünülecek sıfatlardan sayılmakta idi. Türkçülük prensipleri "İttihat ve Terakki Cemiyeti"nce de desteklendikten ve Ziya Gökalp'in "Merkez-i Umumî"azalığına alınmasından sonra,

bu görüş Türkiye hükümetinin adetâ resmî bir görüşü mahiyetini almıştı. Bu durum ise Türkçülüğün büsbütün kuvvetlenmesi ve taraftarlar bulmasına yol açmıştır.

Enver Paşa ve onu takiben Talât Bey ile Halil Bey(Menteşe)- ler gibi, İttihat ve Terakki'nin en mümtaz simalarının Türkçülüğü benimsemeleri ve Enver Paşa'nın çok geçmeden "Turancılığı" dış siyasette tatbik yoluna girmesi ile, bu cereyan büsbütün önem kazandı. Rus ihtilâlî, Çarlık Rusyasının çözülmeğe başlaması gibi büyük olaylar Enver ve Talât Paşalar ile birlikte birçok Türk asker ve devlet adamlarını bu yola sevkederken, Türk matbuatı ve umumî efkârının büyük çoğunluğu da bu siyaseti benimsemişti.

"Turancılık" görüş ve inancının, yalnız Enver ve Talât Paşalarla "İttihat ve Terakki Cemiyeti" ileri gelenlerinin şahıslarına münhasır olmadığı da aşikârdı. Bu devrin hemen hemen bütün tanınmış yazarları, şairleri, siyasetçileri ve gazetecileri de aynı görüşü paylaşmakta idiler. Halide Edip (Adıvar), Ömer Seyfettin, A. Hikmet, Celâl Sahir, Aka Gündüz ve Yakup Kadri v.b. gibi devrin en tanınmış kalem sahipleri "Türkçülük" ve "Turancılığın" en hararetli müdafii idiler. Ziya Gökalp ve Köprülüzade Mehmed Fuat Türkçülüğün ilmî esaslarını işlemekle meşguldüler. Necip Asım Bey de Türk dili üzerinde ilmî tedkikleriyle Türk kültürünün en mühim unsurunu ele almış bulunuyordu. Mektep ve medrese talebeleri, zabitler ve aydın zümre, 1914 de Rusya'ya karşı başlanan büyük savaşa işte bu milliyetçilik ve Türkçülük hattâ Turancılık mefkûreleri ve heyecanı içinde girmiş ve büyük mefkurenin gerçekleşeceğine inanmıştı.

Rusya'ya karşı harbin başlaması üzerine Türk matbuatında Rus Çarlığı aleyhinde birçok yazının çıkması tabiî idi. Bundan başka, "İttihat ve Terakki Cemiyeti" tarafından, 11 Ksım 1917 tarihini taşıyan bir "bildiri" cemiyetin bütün şubelerine gönderildi. Bu bildiride şu cümleler vardı: "Vatanımızın ve milletimizin millî idealleri bizi Moskof düşmanı imhaya davet etmektedir; böylelikle (Rusya'daki) bütün ırkdaşlarımızı içine alan, onlarla birleşmemize imkân verecek tabiî hudutlarımız elde edilmiş olacaktır.'" Yani savaşın gayesi: Rusya'daki "Türk kardeşleri" kurtarmaktı; tabiî hudut olarak da her halde Kafkas dağları silsilesi kasdedilmişti.

1 G.J âschke, *Der Turanismus der Junglürken,* Die VVelt des Islams. Band 23 Heft 1 \7 (Berlin 1941) s. 12. (Tekin Alp-Moiz Cohen, *Turkismus und Panlurkismus,* Wcimar 1915, s. 50 ye istinaden).

Nitekim Enver Paşa, harp çıkar çıkmaz bu ideali gerçekleştirmek istemiş ve mahut Sarıkamış taarruzunu yapmıştı. Sarıkamış felâketine rağmen, yine de gerek Enver Paşa'nın ve gerek İttihat ve Terakki erkânından birçoğunun "Turancdık" emelleri hiçbir suretle eksilmiş değildi. Müsait fırsat çıkınca bunun derhal tatbikine girişileceği muhakkaktı.

Enver Paşa Sarıkamış taarruzuna başlarken, Ruslara karşı Kafkaslarda Müslüman ve hattâ Müslüman olmayan kavimlerin, meselâ Gürcülerin, ayaklanacaklarına inandırdmış olmahdır. Vaktiyle, Türk-Rus harplerinde böyle ayaklanmalar olurdu; fakat hepsi de kanlı bir şekilde Ruslar tarafından bastırılmış ve bundan Osmanlı Türk kuvvetlerine fayda dokunmamıştı. 1914 yılı Eylül başlarında Leo Keresselidze adlı bir Gürcünün başkanlığı altındaki "Millî Gürcü Komitesi" tarafından Türk hükümetine gizlice bir müracaat yapılmış ve "Müstakil bir Gürcistan'ın kurulması için yardım istenmişti.[1] Bu yoldaki müzakereler nihayet 16 Eylül 1915 de bir şekle bağlanmıştı; Gürcü beyzadelerinden Georg Makabelli, "Sınırları da tesbit edilmek üzere," müstakil bir Gürcistan" m kurulması hususunda Enver Paşa'nın muvafakatini almıştı.

Mamafih harbin tâ başlangıcında, Türk kuvvetlerinin Gürcülerin sahasına girmesine rağmen, her hangi bir ayaklanma görülmedi; sadece Acarlar, yani Müslüman Gürcüler, silâha sarıldılar ve Oltu- Ardahan çevresinde Ruslara karşı şiddetle savaştılar. Türk ordusu çekilirken, Acarlardan 60 bin kişi (bu rakam belki de mübalâğalıdır) Rusların intikam almaları korkusu ile, Türk topraklarına sığındılar. Türk hükümetinin ve bilhassa Başkumandanlığın "Türkçü" ve "Turancı" (ve diğer yönden de Panislâmist) siyaseti, her şeyden önce Rusya'daki Türk ve Müslüman kavimlerin iş birliğine dayanacaktı. En başta Azeriler gelmekte idiler. Azerbaycan Türklerine karşı ya- kınhk, Türkiye'de harbin başlamasından çok evvel belirmişti. Azerbaycanlı birçok Türk İstanbul'da ve diğer şehirlerde yerleşmişti; Hüseyinzade Ali Bey, Ağaoğlu Ahmed Bey ve başka kimselerin yazıları ve konferansları sayesinde, Türkiyreli aydınlar ve hükümet mahfillerinde Azerî kardeşlere karşı yakınlık hisleri kuvvet bulmuştu. Aynı zamanda İran Azerbaycam ile de ilgi başlamıştı; 1906 da İran İhtilâli sırasında Tebriz'de bulunan Ömer Naci Bey, bu hareketi yakından takip etmek fırsatım da bulmuştu. Bu defa Miralay Ömer Naci Bey, Enver Paşa tarafından Azeri Türkleri ile münasebet kur

1 G. Jâschke, aynı makale, s. 13.

mak ve onları teşkilâtlandırmak işine memur edUdi. 14 Ocak 1915 tarihinde Ömer Naci Bey'in kumandasındaki birlikler Tebriz'i işgal ettiler ve orada bir müddet kaldılar. Bu sıralarda İran Azerbayçanı ve Doğu Kafkaslarda, Ruslara karşı ayaklanmalar başladı; hareketin merkezi Gence (Yelizavetopol) idi.

Gence'de "Dıfai" adı ile bir gizli teşkilât vardı.[1] Bu teşkilâtın mümessili olarak, 1915 yılı Şubat'ında, Emir Arslan Han Hoyski adında biri Erzurum'a gelerek, Türk makamları ile temasta bulundu. Kendisi tarafından yapılan teklife göre Kafkaslarda, birçok milleti içine alan îsviçrevari müstakil bir devlet kurulması mümkün olacaktı. Enver Paşa bu görüşü muvafık buldu. Bu suretle, Kafkaslarda, Türkiye ile Rusya arasında büyük bir tampon devlet kurulması görüşü ortaya atılmıştı. Fakat Türk ordusunun Ruslar karşısında mütemadi mağlubiyetleri, böyle bir projenin gerçekleşmesini boyuna geciktirmekte idi.

Enver Paşa'nın Kafkaslardaki Çerkezlerin ayaklandırılması işi ile de yakından ilgilendiği biliniyor. Daha 1914 yılı Ağustos'unda, Enver Paşa'nın teşviki ile (Çerkez) Müşir Fuat Paşa, Çerkezleri Ruslara karşı ayaklandırabileceğini ummuştu. Müşir Fuat Paşa, Harp başladıktan sonra Türkiye'de yaşayan Kafkas ve Dağıstanlı bazı mümtaz kişilerden "Türk Sıhhî Misyonu" adı altında bir Kafkas komitesi kurmuştu. Bu komite Kafkaslarda, birkaç muhtar ülkeden müteşekkil bir devlet teşkilini ve bunun başına da bir Osmanlı prensinin geçirilmesini dahi tasarlamıştı.

Bir de Doğu Kafkaslarda Ruslara karşı bir isyan çıkardması da düşünülmüştü. Böyle bir ayaklanmanın İran üzerinden Afganistan ve hattâ Hindistan'a kadar yaydabileceği umuluyordu. Bilhassa İran, Afganistan ve Hindistan ayaklanmalarına Enver Paşa önem vermiş v° 1915 yılı sonunda bu yolda faaliyette bulunmak üzere bazı hazırlıklar dahi yapılmışü. İran'daki hareketi Alman zabitlerinden von der Goltz idare edecek, Afganistan'daki hareketin başına da Hüseyin Rauf Bey geçecekti. Enver Paşa'nın bu tasardan, adetâ kendisinin Makedonyadaki Dağa çıkışı, Sultan Abdülhamid II.e meydan okuyuşu ve muvaffak olunduğu tarzında bir hareket gibi düşünmüş olması mümkündür. Fakat bu yoldaki teşebbüslerden hiçbir netice alınamadı ve Rusların askerî müdaheleleri ile durduruldu. Bunun üzerine Hüseyin Rauf Bey'in idaresindeki misyon (heyet) iran'dan geri dönmek mecburiyetinde kaldı. Başarısızlığın en mühim âmillerinden biri de

1 G. Jüschke, *Der Turanisrrm der Jungtürekn,* s. 16.

Azeri Türklerinin hiçbir askerî hazırlık ve teşkilâtları olmayışı ve kendilerini "kurtarmağa gelen" Osmanlı Türklerine her lıangi bir yardımda bulunmayışları, yani silâha sarılamayışları idi.

Enver Paşa'mn arzu ettiği ve gerçekleştirmeğe çalıştığı "Turancı" siyasetin muvaffak olabilmesi için her şeyden önce Çarlık Rusyasınm bu savaşta yenilmesi ve çözülmesi gerekiyordu. Alman cephesindeki Rusların büyük hezimetleri Türkiye'de, Rusya'mn mağlubiyeti ve çözülmesi yolundaki ümitleri artırmıştı. Fakat Türk askerî kuvvetlerinin "Rusya'yı yıkmak" hususunda hiçbir şey yapamayacakları da tâ harbin başında belli olmuştu; ancak Kafkas cephesinde kalabalık Rus askerlerinin bağlı kalması, Alman ve Avusturya cephelerine Rus baskısının veya mukavemetinin azalmasına yardım edeceği muhakkaktı.

Ruslar Alman cephesinde 1915 de büyük yenilgilere uğradılar. Bu hezimetler neticesinde Polonya sahası Rusların elinden çıktı; Kurlândiya da Almanların eline geçmeğe başladı. Rusya'nın artık bir mağlubiyete doğru gittiği anlaşılmıştı. Bu durum karşısında Enver Paşa'nın ve kabinedeki diğer zevatın olduğu gibi bazı kumandanların da Kafkaslarda "Turancılık" siyasetinin bir müddet sonra gerçekleşmesinin mümkün olacağına inanmış oldukları görülüyordu. Almanların 1916 yılındaki zaferleri Enver Paşa'nın bu yoldaki ümitlerini büsbütün kuvvetlendirdi. 1915 Mart'ında ingiliz ve Fransız donanmasımn Çanakkale'yi geçemeyişleri ve Gelibolu yarımadasına çıkarılan ingiliz -Anzak kuvvetlerinin kanlı savaşlardan sonra geri atılmaları neticesinde Rusya'ya Karadeniz yolu ile müttefiklerinden askerî yardım gelmeyince, Rusya tam bir mağlubiyete gitmiş ve 1917 de ihtilâl patlak vermişti. Bunun üzerine "Turancılık" siyasetinin ciddî olarak ele alınması için elverişli şartlar hasıl olmuş gibi idi.

Rusya'ya karşı harp başladıktan az soma, "Rusya'daki Müslüman ve Türk kavimlerinin, medenî ve siyasî haklar isteyişlerinin" sesini dış âleme duyurmak maksadiyle, İstanbul'da bazı faaliyetler yapıldı. Bu maksatla, aslen Rusya'lı olan ve bu sıralarda Türkiye'de yaşayan bazı kimseler tarafından birkaç "dernek" kuruldu. Bunlardan biri de "Rusya Müslümanları Türk-Tatar milletleri Müdafaayi Hukuk Cemiyeti" idi.[1] Adından da görüldüğü üzere bu Cemiyet siyasî mahiyette olup, Rusya'daki Türk asıllı kavimlerin siyasî haklarını müdafaa edecek ve bunların elde edilmesine çahşacaktı.

1 G. Jâschke, aynı yazı S. 17.

Bu "Cemiyeti" kuranların başında, yukarıda da belirtildiği üzere, aslen Rusya'lı (Kazan'lı) olup, küçük yaşından beri Türkiye'de bulunan (Harbiye'den mezun olduktan sonra, Sultan Abdülhamid II. tarafından ihtilâlci hareketlerinden ötürü Fizan'a sürgüne gönderilen ve oradan da kaçarak Paris'e gittikten sonra, "Siyasî Bilgiler Mektebi"nde (Ecole des Sciences Politiques) tarih tahsili yapmış olan) Yusuf Akçura Bey ile Azerbaycanh Doktor Hüseyinzade Ali Bey bulunuyorlardı. Her ikisinin de "Türkçülük" hareketlerinde büyük hizmetleri dokunduğunu görmüştük. Kafkasyalı ulemadan oldukları anlaşılan Muhammed Esad Esselibzade ile Mukimeddin Beytşau da bu cemiyete dahildiler. Adları geçen bu dört kişiden mürekkep bir heyet, 1915 yılı sonlarında, Rusya Müslümanlarının hukukunu müdafaa ve bunları Merkez Avrupa Devletleri hükümet erkânına anlatmak maksadiyle, istanbul'dan Avrupa'ya hareket ettiler.[1] Heyet, önce Budapeşte'ye oradan da Viyana, Berlin ve isviçre'ye gidecekti. Bu seyahatin Türk hükümetince tasvip ve hattâ teşvik edildiği ve masraflarının da hükümetçe karşılandığı muhakkaktır.

"Komite' adına, Yusuf Akçura ve Hüseyinzade Ali Bey tarafından telif edilen ve "Rusya Müslümanlarının Talepleri" adını taşıyan bir risale, Budapeşte'de Almanca olarak bastırılmıştı (1915).[2] Bir muhtıra (memorandum) mahiyetini taşıyan bu risale, devlet adamları ve ileri gelen şahsiyetlere ve isviçre'deki Rus sosyalist liderlerine sunulacaktı. Muhtırada: Rusya Müslümanları (Türk- Tatarlar) hakkında kısaca bilgi ve istatistik î malumat verildikten sonra, bu kavimlerin siyasî ve medenî haklarının tanınması gerektiği üzerinde durulmuştu. Siyasî haklar faslında: Buhara ve Hive Hanlıklarının hükümranlık haklarının genişletilmesi, Kazan Hanlığının ihyası, Volga (idil) nehrinin tarafsız bir hale konması ve Osmanlı himayesinde olmak üzere "Kırım Hanlığı"nm da canlandırılması gibi dikkat çekici maddeler vardı. Rusya Müslümanları Komitesi Macar Başvekili Kont Tissa tarafından çok iyi bir şekilde kabul edilmiş ve bu münasebetle bazı konuşmalar cereyan etmişti. Bilindiği gibi Macarlar "Turancılıkla" ayrıca ilgileniyorlardı ve hattâ bir "Turan" cemiyeti kurulmuştu ve Macar devlet adamları bu meseleye ehemmiyet veriyorlardı. Budapeşte'de siyaset adamlarından başka, Üniversite profesöleri ile de temas ettikleri biliniyor. Bu münasebetle Macar gazetelerinde bazı yazılar da çıkmış olmalıdır.

1 G. Jâschke, aynı y. s. 33 ve devamlı.

2 Aktsc'hura oğlu Jussuf. *Die gegenıvaertige Lage der mohammedanischen Turko-Tatareu Russlands und ihre Bestrebungen.* Ferd. VVyss Verlag, Bern 1916, 12 ss.

Budapeşte'den Viyana'ya geçen heyet, orada da Başvekil ve Dış İşleri nazırı tarafından kabul edildi. Avusturya devlet adamlarına da aynı mealde muhtıra sunuldu ve kendilerinden bu hususta müzaheret istendi. Bundan sonra Berlin'e gidilmiş ve Alman makamları ile temasa geçilmişti. Almanların alacakları tavır ayrıca önemli idi. Zaten Turancılığın (veya Rusya Müslümanlarının medenî ve siyasî haklarının elde edilmesinin) ancak Almanya'nın müzahereti ile mümkün olacağı aşikârdı. Dolayısiyle bu meseleye Almanların dikkat nazarlarını çekmek, Alman Başvekili ve daha ziyade Alman Başkumandanlığının tasvibini almak, desteklerini temin etmek gerekmekte idi. Berlin'de ve diğer şehirlerde heyet azaları lüzumlu temaslar yapmışlardı. İlgili makamlara ve şahsiyetlere muhtıralar sunulmuştu. Mamafih bu hususlarda teferruat bilinmiyor.

"Rusya Müslümanları Türk-Tatar Milletlerinin Müdafaayi Hukuk Cemiyetinin" asıl faaliyeti, tarafsız bir ülke olan İsviçre'de yapılması gerekiyordu. Nitekim heyet buraya da gelmiş ye bazı temaslarda bulunmuştu. İsviçre'de birçok Türk talebesi tahsilde bulunduğu cihetle, bu temasların kolaylıkla yapıldığı anlaşılıyor. 1916 yılı Haziran 27-29 tarihlerinde Lausanne'da "Rusya'daki azınlıkta olan (ve ezilen) milletlerin bir kongresi" toplanmıştı. Yusuf Akçura ve Hüseyinzade Ali Bey'in bu kongreye katıldıkları anlaşılıyor. Kongre azalarına dağıtmak ve gerekli kimselere de verilmek üzere Yusuf Akçura Bey tarafından, daha önce Bern'de (1916) "Rusya'daki Müslüman Türk-Tatarlarm bugünkü durumu ve onların amaçları" başlığı ile küçük bir risale bastırılmıştı. Mamafih bu risalede, yukarıda adı geçen muhtıradan farklı olarak, "Rusya Müslümanlarının kültür muhtariyetinden başka bir istekleri bulunmadığı" ve sadece kendi varlıklarının muhafazası için mücadele ettikleri belirtilmişti.[1] Siyasî haklara dokunulmamıştı. Bu değişiklik, her halde şimdiye kadar Avrupa'da yapılan temasların tesiri ve bilhassa Rus sosyalistlerini ürkütmemek endişesinden ileri gelmişti.

İsv içre'de birçok Rus siyasî mülteci ve ihtilâlcisi yaşamakta idi. Bolşevik Partisinin lideri Vladimir Ul'yanov (Lenin) ve arkadaşlarından birçoğu da Zürich'te bulunuyorlardı. Yusuf Akçura Bey, yukarıda temas edildiği üzere, refakatinde İsviçre'de tahsil yapan Aziz Bey ile birlikte Lenin'i Zürich'te ziyaret etmiş ve her halde

1 Aynı y. (YVünsche der Turko-Tataren kısmında): l)ie Turko-Tataren Russlands vvollen nichts als kültürelle Autonomie, sie kâmpfen nur für ilıre Existenz und hailen sich dabei auf den gesetzlichen VVegen.

bastırdığı broşürü de vermişti. Görüşme esnasında Rusya'daki Müslümanların durumunun bahis konusu olduğu da muhakkaktır. Lenin'in kendilerini çok iyi karşıladığı, dikkatle dinlediği bilinmektedir. Mamafih, kendisinin bu hususta açık bir görüşü olmadığı ve umumî mahiyetteki sözlerle yetindiği anlaşılıyor.

Bu "Türk-Tatar Heyeti" İsviçre'den, İngiltere, Fransa ve diğer memleketler hükümetlerine de telgraflar çekerek, onlardan "Rusya Müslümanlarının haklarının tanınması" rica edilmişti. Ayni veçhile 9 Mayıs 1916 tarihinde, Abdürreşid İbrahim (Reşid Kadı) tarafından, Stockholm'den aynı mealde, başkan Wilson'a bir telgraf çekildiğine göre,[1] demek ki, Reşid Kadı da bu sıralarda İskandinavya'da siyasî faaliyette bulunuyordu. Diğer, yandan Ağaoğlu Ahmed Bey, Yusuf Akçura- oğlu ve Hüseyinzade Ali Beylerin imzası ile, 18 Mayıs 1916 tarihinde Başkan Wilson'a aynı mealde, yani "Rusya Müslümanlarının haklarını müdafaa ricası" ile bir telgraf daha çekilmişti. Bu telgraflarda, "Rusya Müslüman Türk-Tatar kavimlerinin siyasî ve medenî haklarının tanınması" istenmişti.

Mamafih Amerika Birleşik Devletleri Başkanı VVilson'a bu yoldaki müracaatlardan hiçbir şey beklenemezdi. Bir kere kendisi Rusya Müslümanları hakkında bir şey bilmediği gibi, "Türk" ve "Müslüman" adlarının dahi kendisine fena tesir yapacağı muhakkaktı. Çünkü Türkler tarafından Ermenilere yapıldığı iddia edilen mezalim ve katliam hakkındaki propagandalarla kulakları dolu idi. Dolayısiyle kendisinden Müslümanlara karşı her hangi bir destek istenmesi onu büsbütün ürkütebilirdi. "Tatar" adı ona tarihte zulüm yapan bir kavmi hatırlatmakta idi. Başkan Wilson'un buna mukabil "mazlum" Slav kavimlerine, bilhassa Çek ve Slovaklara karşı zaaf derecesinde sempatisi vardı. Çünkü Çek ve Slovakların önderleri Profesör Massaryk ve Beneş, Başkan VVilson'u yakından tanıyorlar ve kendi milletlerinin Alman (Avusturya) tahakkümünden kurtarılması yolunda Amerikan Cumhurbaşkanından müzaheretini temin etmişlerdi. Halbuki Washington'da, Beyaz Saray'a nüfuz edebilecek her hangi bir Türk veya Tatar profesörü veya devlet adamı mevcut değildi. O sıralarda Başkan (ve Profesör) Wilson'un çevresinde Türk asıllı kimseler bulunsa idi, belki de bu telgrafların tesiri bir dereceye kadar görülürdü. Mamafih bu ihtimal de çok zayıftı, çünkü Amerika'nın o sıralarda Rusya ahvali ile ilgisi hemen hemen hiç yoktu.

1 G. Jâschke, aynı yazı s. 18.

Mamafih bu telgrafların ve muhtıraların yine de bir dereceye kadar tesiri oldu. İlk defa olmak üzere Rusya Müslümanlarının sesleri dış âleme de duyurulmuştu. Harp gürültüleri arasında, vakıa bu zayıf seslerin duyulmasına pek ihtimal verilemezdi; büyük devletlerden hiç biri, hattâ en yakın ilgisi olması gereken Almanya'nın dahi, bu müracaatlara önem vermesi beklenemezdi. Dolayısiyle bunlardan bir netice çıkmıyacağı aşikârdı. Fakat bu müracaatlar yine de bir yankı yaptı: Paris'te çıkan büyük fransız gazetesi "Le Temps" in 14 Arahk 1915 tarihli nüshasında "Moğollar arasında" başlıklı bir yazıda (Zürich menşeli haberler arasında) "Budapeşte'ye gelen Türk-Tatar heyetinin temasları ve taleplerinden" bahsedilmişti. "Le Temps"m bu yazısı üzerine, Rus İçişleri nezareti, Ufa, Şamara (şimdiki Kuy- bışev) ve Astarhan valiliklerine birer sirküler (tezkere) göndererek, adı geçen bu bölgelerden her hangi bir heyetin dışarıya gidip gitmediğinin tetkikini emretmişti. Vilâyet makamlarından alınan cevapta : Böyle bir heyetin olsa olsa "Yusuf Akçura ve Türkiye'de yaşayan diğer bazı zevattan teşekkül etmesi gerektiği" bildirilmişti.[1]

"Rusya Müslüman Türk-Tatar kavimlerinin Müdafaayi hukuk Cemiyeti" adına Avrupa'ya giden heyetin seyahatinin ne kadar sürdüğü bilinmiyor. Yusuf Akçura Bey, belki de "Hilâl-i Ahmer" tarafından esirlerin durumunu tetkik maksadiyle Kopenhag'a gönderilmiş ve oralarda kalmıştı. Meşhur seyyah ve "cemaat hâdimi" Abdürreşid İbrahim Efendi (Reşid Kadı) ise bu sıralarda Almanya- ya esir düşen Rusya Türklerinden (Kazan Türkleri ve Başkurtlardan) İngilizler ve icabında Ruslara karşı da savaşmak üzere gönüllü kıtaların teşkilâtı ile meşguldü. Nitekim az sonra bunlardan bir tabur, (Asya Taburu) Irakcephcsinde savaşmak üzere Türkiye'ye gelmişti. Bu suretle Kazan Türkleri, "Türkçülük" ve "İslâmcıhkların:" f'ilî hareketleri ile de isbat etmişler ve Irak cephesinde birçok şehit de vermişlerdir.

1917 Rus İhtilâli Türkiye'de sonsuz bir heyecan yarattı. Nerede ise kaybolmağa başlayan ümitler tekrar canlandı. Türkçü şair Mehmed Emin "İdil Boyu"nun, "Kafkas ve Türkistan"ın kurtarılmasını terennüm etmekte idi. İstanbul ve Anadolu gazetelerinde Rusya'daki kardeşlerden bahseden yazılar çıkmakta idi. Rus ihtilâli üzerine bu konular yeniden ele alındı. Tabiatiyle en çok ilgi çeken konu, Türkiye'nin kapı komşusu olan Kafkaslar ve Azerbaycan idi. 1918 yılı 12 Şubat'ında başlayan "Doğu İllerinin Kurtarılışı" ve bilhassa "Elviye-i selâse"nin Anavatana ilhakı daha da büyük başarıların

1 A. Arşaruni ve H. Gabidullin, s. 5o/7.

müjdecisi gibi kabul edilmekte idi. Kurtardan ve ilhak olunan yerlere İstanbul gazeteleri tarafından muhabirler gönderilerek o yerlerin hususiyetleri tanıtılmağa başlandı. Ahmed Rasim Bey'in "Tesvir-i Efkâr" da 16 Haziran (1918) dan itibaren Kafkaslardan, Batum'dan, Gürcülerden bahsettiği seyahat intibaları, okuyucular arasında büyük bir heyecanla takip olunmakta idi.

Yukarıda da belirtildiği veçhile Mayıs başlarında İstanbul'a Dağıstan heyetinin gelişi de İstanbul gazetelerinde büyük yankılar yaratmıştı. İstanbul'un dışardaki Türk ve İslâm âlemi için bir dayanak noktası olduğu sarahaten görülmekte idi. Bir de Rusya'nın uzak bir köşesi, tâ İdil-Ural (Kazan) ülkesini temsil eden üç kişilik bir heyet Haziran ortalarında (1918) İstanbul'a geldi. Bu heyetin başında, Kazan'daki Harbî Şura'nın ikinci başkanı, Çar ordusu zabitlerinden, Osman Tukumbet bulunuyordu; diğer iki üyesi de zabitlerden Muzafferov ve Fuad adh biri idi. Osman Tukumbet, millî meseleler ve bilhassa Kazan ilindeki Bolşevik mezalimi dolayısiyle, Moskova-da Galip Kemalî Bey ile temas etmiş, sonra Berlin'e gitmişti. Berlin'de Alman başkumandanlığına "İdil-Ural ülkesinde müstakil bir devlet" kurmak hususunda mufassal bir rapor vermiş ve bunun gerçekleştirilmesinin Alman askerî yardımı ile mümkün olacağını arzetmişti. Mamafih Almanlar bu mesele ile ilgilenmediler. Bunun üzerine Osman Tukumbet ve arkadaşları İstanbul'a gittiler.

Nitekim Enver ve Talât Paşa'ların bu heyet ile yakından ilgilendikleri görüldü. Heyet, 26 Haziran günü Enver Paşa tarafından kabul edildi; bu münasebetle dilekleri dinlendi, ve Rusya'daki ahval, bilhassa Bolşeviklerin Türk-Tatar kavimlerine karşı yaptıkları mezalim ve siyasetleri etraflıca anlatıldı. Her halde, Türkiye'nin Rusya Müslümanları ile daha da yakından ilgilenmesi yolunda bazı rica ve temennilerde bulunulduğu da muhakkaktır. Enver Paşa'nın kendilerine neler söylediği ve vâdettiği bilinmiyor.

Kazan Türkleri (veya Şimal Türkleri) heyetinin İstanbul'a gelişi matbuatta yine yankılar yaptı; gazeteciler Osman Tukumbet ve arkadaşları ile görüştüler ve edindikleri bilgileri gazetelerde neşrettiler. Bu kabilden olmak üzere "Tasvir-i Efkâr"da 26 Haziran (1918) ve "Tannide (aynı tarihte) "İdil-Ural" ülkesinin bir haritası ile "Millî ve Medenî Muhtariyet" hakkında yazılar çıktı ve Ufa'daki "Millî ldare"nin Bolşevikler tarafından nasıl dağıtıldığı anlatıldı. Bir de Ataullah Ahund tarafından Rusya'nın iç ahvali hakkında bir seri yazı neşredildi. Bu suretle İstanbul ve Anadolu Türk aydınları Kazan

ilinde olup-bitenler hakkında kısaca da olsa bazı bilgi ve Bolşevik idaresinin mahiyetinin ne olduğu hakkında bir fikir edinmiş oldular.

Haziran ortalarında (1918) Azerbaycan "Millî Meclis" reisi Resulzade Emin Bey Riyasetinde bir heyet İstanbul'a geldi. Heyetin esas gayesi, Bakû'yu Kızılların elinden kurtarmak için askerî yardım istemekti. Nitekim bu hususta Resulzade Emin Bey tarafından daha evvel resmî müracaat yapılmıştı. Batum'da imzalanan (4 Haziran 1918 de) Türk-Azerbaycan muahedesinin IV. maddesine göre: Türkiye, Azerbaycan'a askerî yardımda bulunmayı deruhte etmişti. Resulzade Emin Bey'in istanbul'a gelmesi münasebetiyle "Türk Ocağinda büyük bir resmî kabul yapıldı ve "Türkçülük" ruhunda ateşli nutuklar çekildi. Resulzade Emin Bey'in "Azeri gençliğinin daima Türkiye ile beraber olacağı" hakkındaki beyanatı sürekli alkışlarla karşılandı. Enver Paşa'nın Azerbaycanlıların dileğini kabul ettiği ve Baku'ya karşı Türk askerî harekâtının başlanacağına ait teminat verdiği anlaşılıyor. Nitekim az sonra bu hareketlere başlanacağını göreceğiz. Bu suretle 1918 yılı Haziran ortaları ve Temmuz başlarında istanbul'da ve bütün Türkiye'de "Türkçülük" ve hattâ "Turancılık" havası esmiş ve bu ruh en yüksek mertebeyi bulmuş gibi idi.

İstanbul Türk matbuatı bu ruh haletini birçok yazılarla akset- tirmişti. Hele Kafkaslarla münasebet ve Azerbaycan konuları gazetelerde sık sık görülmeğe başladı. Yunus Nadi Bey- "Tasvir-i Efkâr" da (4 Temmuz 1918) "Kafkasya ve Türkiye" adh uzun bir makale yazarak, Kafkasların Türkiye için önemini belirtti. Tanınmış tarihçi ve yazar Ahmed Refik Bey dc Batum'a bir seyahat yapmış vc intibalarını "Tanin" gazetesinde birkaç makale ile anlatmıştı (Tanin, 14 ve 19 Haziran 1918). "Tanin" dc 26 Haziran (1918) tarihinde Azerbaycan'a ait uzun bir makale çıktı. Bütün bunlar Türk umumî efkârının Azerbaycan ve bilhassa Bakû ile yakından ilgilendiğini göstermekte idi.

Azerbaycan Devletinin istiklâlini ilânı (28 Mayıs 1918) Türkiye tarafından hemen resmen tanınmış, ve yukarıda anlatıldığı gibi 4 Haziran'da Batum'da iki devlet arasında bir "dostluk muahedesi" imzalanmıştı. Az sonra istanbul'da Azerbaycan Devletinin elçiliği de tesis edildi. Bu suretle Rusya Türkleri arasında istiklâlini ilân eden ilk Türk devleti Azerbaycan olmuştu. Bu hususta en büyük rolü oynayan devletin Türkiye olduğunu da yukarıda görmüştük.

Batum müzakereleri sırasında Kırım'dan Cafer Seyidahmed Bey Trabzon'a gelmişti. Bu zat henüz genç bir yaşta olmasına rağmen Kırım'da ihtilâli müteakip, büyük rol oynamış ve Kırım'da kurulması denenen bir "İslâm Hükümeti"nin Hariciye vekili olmuştu. Cafer Seyidahmet Bey Trabzon'dan istanbul'a gönderilmiş ve orada Enver ve Talât Paşalarla temas ederek, Kırım'daki "Islâm-Türk" devletinin tanınması ve yardım edilmesi için müracaatta bulunmuştu. Az sonra Şimalî Kafkas ahalisi tarafından gönderilen bir heyet de aynı müracaatta bulundular. Bu suretle Türkiye, Rusya Müslüman Türklerinin en büyük hâmisi rolünü üzerine almış bulunuyordu. Rusya Türklerinden ve Müslümanlardan gelen müracaatlar, ora ahalisinin Türkiye'ye karşı besledikleri bağların çok kuvvetli olduğunu gösterdiği gibi, Türkiye'nin fiilen askerî yardımda bulunarak, istiklâllerini temine yardım edilmesini de istemekte idiler. Türk askerleri oralara nüfuz ettikleri takdirde ora ahalisinin ellerinde silâhla Türk kuvvetlerine katılacakları da muhakkak gibi görünmekte idi. Bu suretle, Enver ve Talât Paşaların ve Türkiye'de birçok kimsenin tasarladığı "Turancılığın" tahakkuku için çok müsait bir zemin hazırlanmış ve bunun tam zamanı da gelmiş gibi idi.

Türkiye'nin bu yolda başarı elde etmesi için, her şeyden önce Baku'yu Azerbaycanlılara iadesini temin etmek, Şimalî Kafkaslılara da istedikleri askerî yardımı, bilhassa silâh ve mühimmat göndermek lâzım geliyordu. Bundan sonra, Hazar Denizi'nin ötesindeki geniş Türk ülkeleri olan Türkistan ile ilgilenmenin sırası gelecektir. Mamafih Türkiye'nin "Turancılık" siyaseti dendiği zaman daima şu cihet göz önünde tutulmalıdır: Enver ve Talât Paşalar (ve diğer Turancılar), Türkiye'nin Brest-Litovsk Barışı ile tesbit edilen, daha doğrusu 4 Haziran 1918 de Batum'da Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan ile akdedilen sınırın ötesinde her hangi bir arazi ilhakını tasarlamış değillerdi. Ancak Kafkaslarda ve mümkün ise daha ötelerde Türkiye ile bağlı (veya himayesinde) müstâkil Islâm-Türk devletleri kurulması isteniyordu. Bilhassa Kafkaslarda büyük bir "islâm Devleti" meydana getirilirse, böyle bir Devlet Türkiye ile Rusya arasında bir tampon vazifesini görecek ve Türkiye Rus tehlikesinden korunmuş olacaktı. "Müstakil bir Ukrayna" nın da aynı vazifeyi göreceğine inanıldığını yukarıda belirtmiştik. Bu suretle Türk devlet ricali ve askerlerinin "Turancılıkları" aslında bir fütuhat değil, Türkiye'nin Rusya'dan korunması amacını taşımakta idi.

Harbe tekaddüm eden yıllardan çok evvel istanbul'da Buhara, Semcrkand, Hive ve hattâ Doğu Türkistan (Kaşgâr, Hotan ve Yar-

kent) ile sıkı münasebetler tesis edilmiş ve oralardan istanbul'a talebeler gelmeğe başlamıştı. Çok sayıda hacılar da istanbul'dan geçip gitmekte ve çoğu zaman istanbul'da kalmakta idiler, istanbul'da çoktan beri bir "Buhara Tekkesi" dahi vardı; burası Türkistanlılar için bir "Han" (Otel) vazifesini görmekte idi. "Türk Yurdu"ndave bazı gazetelerde (meselâ Ikdam'da) Türkistan hakkında birçok yazı çıkmış ve "Türkçülük" mefkûresinin Taşkent, Buhara ve Semerkand'da dahi kuvvetle yayıldığı öğrenilmişti, istanbul'a gelen Türkistanlı talebelerin çokluğu zaten bunun açık bir delili idi. Bu suretle Türkiye ile Türkistan arasında "kültür bağları" kurulmuş ve gelişmiş bulunuyordu. Bu bağların siyasî mahiyet alması için Rusya'da çıkan ihtilâlden belki faydalanmak mümkün olacaktı. Fakat bunun gerçekleşmesi, yine de, ora ahalisinin gayretlerine ve kabiliyetlerine bağlı idi. Türkiye onlara ancak önderlik vazifesini yapabilirdi.

Türklerin "Turancı" siyasetleri, yani Kafkaslara ve hattâ daha öteye gitmek istemeleri Almanya'yı fazla ilgilendirmiyordu. Hattâ Alman menfaatları bakımından bu gidiş zararlı dahi telakkî edilmekte vc dolayısiyle Türklerin bu yolda fazla ileri gitmemeleri için tedbirler dahi düşünülmekte idi. Nitekim Brest-Litovsk müzakereleri başlarken, Alman Hariciyesi ve Başkumandanlığı, Türk heyetine daima itidal tavsiye etmiş ve "Elviye-i selâse" nin ilk başta Ruslardan istenmesine dahi taraftar olmamıştı. Ancak müzakerelerin son safhasında ve zaruret karşısında, Almanlar bu üç sancağın Türkiye'ye ilhakına muvafakat etmişlerdi.

Kafkaslarda Almanların, şüphesiz, kendi menfaatlerine uygun emelleri vardı; bunlardan cn mühimi, Bakû petrollerinden azamî derecede faydalanmak imkânlarını sağlamaktı. Dolayısiyle Bakû'nun tek başına Türklerin eline düşmesi Alman başkumandanlığı ve hükümetince arzu edilmiyordu. Ahalisinin büyük çoğunluğu Türk olan Bakû Türklerin eline düşecek olursa, petrollerin de kayıtsız şartsız Türkler tarafından kullanılacağından korkuluyordu. Bunun içindir ki, Bakû'nun Türkler tarafından işgalini önlemek ve buna mani olmak maksadiyle Almanlar bazı tedbirlere başvurmuşlardı. Almanlar olsa olsa burayı Türklerle birlikte ele geçirmek istiyeceklerdi.

Türklerin Kafkaslarda yegâne hâkim duruma gelmeleri, Almanların Kafkas milletleri ile münasebetleri ve ekonomik faaliyetleri bakımından da zararlı olabilirdi, işte bu sebeplerden ötürüdür ki,

Kafkaslarda takip edilecck siyaset ve askerî hareket yüzünden Türklerle Almanlar arasında anlaşmazlıklar çıkması pek mümkündü.'

Türklerin gözlerinin Kafkaslarda olduğu, hattâ Baku'yu bile ele geçirmek istemeleri, yani "Pantürkist" emelleri, Alman hariciyesi ve başkumandanlığınca elbette biliniyordu. Bu defa Rusya'daki İhtilâlden Enver Paşa'nın azamî derecede faydalanmak istiyeceği de muhakkaktı. Almanlar bunu da biliyorlardı. Batum'un Türkler tarafından işgali, Alman siyasetçileri ve askerleri tarafından iyi karşılanmadığı gibi, Gürcistan istiklâlini ilân ettiği zaman (26 Mayıs 1918) yapılan merasimde, Tiflis'te yüksek rütbeli Alman zabitleri, gösterişli bir surette hâmi rolünü oynamak istemişlerdi.[2] Hattâ Batum-Tiflis demiryolu kamilen Alman kıtaları ve Alman personelinin kontrolü altına konmuştu. Bütün bunlar Türklere karşı hiç de dostça bir hareket değildi; bir müttefikten böyle şeyler beklenemezdi. Fakat Almanlar kendi menfaatlerini herşeyden üstün gördüklerinden, Gürcistan'ı kendi himayeleri altına koymakla, ilerisi için Kafkaslarda nüfuzlarını garanti altına koymak istemişlerdi. Fakat Enver Paşa, Almanlara bakmaksızın Bakû ve Şimalî Kafkas meselelerinde kendi siyasetini takibe ve tatbike kararlı idi. Az sonra Türk askerî harekâtının bu istikâmette yapılması için gerekli hazırlıklara başlanılmıştı.

Almanlar, yalnız Gürcülerle anlaşmakla yetinmediler. Hattâ Türk hükümetinin haberi olmaksızın, Bakû hususunda Sovyet-Rusya ile dahi anlaşma zemini aradılar ve buldular. Berlin'deki Rus-Sovyet büyükelçisi Joffe, Baku'ya ait endişelerini, yani oranın "Türk tehdidine maruz kaldığım" ve bundan doğan neticeleri Alman hariciyesine anlatmağa çalışmıştı. Joffe'ye göre: Türkler Bakû üzerine yürüyecek olurlarsa, iran'daki ingiliz kuvvetlerinin de oraya gelecekleri ve zaptedeceklerini söylüyordu. Bakû Sovyetlerin elinde kaldıkça, Almanlara istedikleri miktarda petrol (neft) verileceği de temin edilmişti. Almanların zaten istedikleri de bu idi. Haziran sonlan ve Temmuz başlarında Sovyetlerle Almanlar arasında bu hususta bir an

1 Alman Doğu Orduları Başkumandanı Mareşal Hindenburg'un Erkânı Harbiye Reisi ve Alman Baş Karargâhının en nüfuzlu Generali olan Ludendorff, Enver Paşayauıüte-addid defa müracaatla "Kafkaslarda, Brest-Litovsk barışınca tesbit edilen hattın Türk kuvvetleri tarafından geçilmemesiıii" talep etmişti. Bu işe hattâ Hindenburg bizzat karıştırılmıştı. Buna ait tafsilat: Cari Mühlmaıın, *Das deutsch-türkische VVaffenbündnis im Well-kriege* (Leipzig 1940) ss 198-202. Fakat Enver Paşa bunlara ehemmiyet vermedi ve yine kendi bildiğini okumaya devam etti.

2 DMZG vesika 172. W. E. D. Alleıı and P. Muratoff, *Caucasian Balllcfields,* s. 468/469.

laşma için zemin hazırlandı. Müzakereler son şeklini alıncaya kadar Ağustos'un sonlarını buldu. Nihayet 27 Ağustos (1918) tarihinde Brest-Litovsk muahedesine ek bir anlaşma Berlin'de imzalandı.

Bu ek anlaşmanın 14. maddesine göre (Türk kuvvetlerinin) Kür nehrini aşmamaları, yani Azerbaycan sahasına girmemeleri ve bu nehri geçen kuvvetler varsa onların geri alınması derpiş edilmişti. Yani Almanlar, bu suretle, Türk kuvvetlerinin Bakû üzerine yürümelerine mani olacaklarını taahüt etmiş bulunuyorlardı. Zaten Türklerin şimdiye kadar Bakû'ya kadar gidemeyişlerinin esas sebebini de Almanların Batum-Tiflis-Bakû demiryolundan Türklere askerî malzeme ve askerlerin geçirilmesine müsaade vermeyişleri teşkil etmişti. Gerek Temmuz sonlarında ve gerekse 5 Ağustos'ta Türk kıtalarının Bakû önünde başarısızlığa uğramaları, malzeme noksanlığından ilcıi gelmişti. Tebriz üzerinden yeter derecede malzeme getirildikten sonradır ki, Türk kuvvetleri, 14/15 Eylül (1918) tarihinde Bakû'yu ele geçirmeğe muvaffak olmuşlardı.

Rusya'daki İhtilâlden faydalanarak, Kırım, Kafkasya ve Türkistan'da Türkiye'nin nüfuzunu sağlamak ve hattâ Türkistan'ın Türkiye'ye ilhakını temin için, 1918 yılı başından itibaren teşebbüse geçildiği anlaşılıyor. Galip Kemalî Bey, 1918 yılı başında Petrograd'da "Muhtelit Komisyon" da vazifeli iken, istanbul'a yazdığı 21 Ocak 1918 tarihli bir mektubunda "Rusya'da esir bulunan zabitan-ı Osma- niyeden bazılarının hidematı muhtelifede istihdam edilmek üzere, Kırım, Kafkasya, bahusus Türkistan'da bırakılması hatırı acizaneme geliyor. Bunun ne deı eceyc kadar mümkün ve musib ve müessir olabileceğinin tayin ve takdiri hükümet-i seniyenin kararı vukufkâranasine manuttur" diye yazmıştı. Yani Rusya'daki Türk zabitlerinden bir kısmının Türkistan'da bırakılması ve alacakları direktiflere göre faaliyette bulunmaları düşünülmeğe başlanmıştı. Zaten Türkistan'ın türlü yerlerinde esir zabitlerden bazıları bu tarihlerde türlü vazifeler almışlar ve bilhassa maarif hizmetleri görmekte idiler. Fakat bunları belli bir gaye etrafında toplayacak her hangibir teşkilât mevcut değildi. Şimdi sıra böyle bir teşkilâtın kurulmasına gelmiş gibiydi.

1917 Rus ihtilâlinden az sonra bu meselenin, hükümet, daha doğrusu ittihat ve Terakki Fırkası Merkez teşkilâtı tarafından ele alındığı anlaşılıyor. İlk hedef, Azerbaycan ve umumiyetle Kafkaslarda Türkiye lehine faaliyette bulunacak teşkilâtın kurulması idi. Bu

t Metni DVP 1., vesika 319, ss 443/4.

maksatla bir "İttihat ve Terakki Fırkasinm "Kafkas Şubesi" kurulmuş ve bunun başına da Hasan Ruşen î Bey getirilmişti. Hasan Ruşen î Bey yalnız Azerbaycan'da değil Türkistan'daki faaliyeti de idare edecekti. Bu maksatla kendisinin 1918 Mart'ında (belki de daha evvel) Baku'ya gönderildiği anlaşılıyor. "Türkiye Nümayendesi" (Mümessili) sıfatiyle Hasan Ruşenî Bey derhal faaliyete geçmiş ve (galiba zabitlerden) Mehmed Emin Efendi'yi teşkilât kurmak üzere Türkistan'a (her halde Taşkent'e) göndermişti.

Mehmed Emin Efendi'nin Taşkent'e varır varmaz Türkistan milliyetçileri ile temasa geçtiği ve hemen teşkilât kurmağa başladığı anlaşılıyor. Bunun neticesi olarak, Türkistanlılardan bir gurup, millî teşkilâtlarını kurmak ve Türkistan'da idareyi ele almak için Türkiye'den yardım istemek maksadıyle Abidcan Efendi adh bir zatı, Baku'ya, Hasan Ruşenî Beye göndermişlerdi. Abidcan (Mahmud) Efendi tarafından, Hasan Ruşenî Beye sunulan ve yardım istenmesine ait olan "arzuhal" 9 Ocak 1918 tarihini taşımaktadır ve aynen şöyledir:

> **"Türkiye nümayendesi Hasan Ruşenî Beyefendiye,**
>
> **Türkistan umur-u dahiliyesinin ıslahı ve millî bir kuvvet teşkili için Türkiye'nin muktedir adamlarına şiddetli ihtiyacımız vardır. Taraf-ı âlilerinden Türkistan'a gönderilmiş olan Mehmed Emin Efendinin delâleti ile Zât-ı âlinizden talimat ve adam almak için Türkistan nümayendesi sıfatiyle bendeniz Türkistanlı milletdaşlarmız tarafından Baku'ya geldim. Lütfen Hi- lâfet-i kübranın siyasetine ve milletimizin menfaatına muvafık programlar ve bütün işlerimizi görecek adamlar vermenizi rica eylerim efendim.**
>
> **9 Yanuar 1918 Türkistan nümayendesi**
>
> **"Balâdaki arzuhal ayniyle ayrıca muharrer ve mümza bana yetişti: Türkiye nümayendesi Hasan Ruşenî".[1]**

Türkiye'den adam ve yardım isteyerek, muhakkak ki, Türkistan'dan başka müracaatlar da yapılmış olmalıdır. Araştırmalar sonunda onların da meydana çıkarılacağı beklenebilir.

Hasan Ruşenî Bey tarafından Türkistan nümayendesi Abidcan (Mahmud) Bey'e hitaben yazılan yazıdan anlaşıldığına göre, Türkiye'nin Türkistan'da tatbik etmek istediği siyaseti ve faaliyeti şöyle tasarların

1 DİA H. U. Karton no 124. Bkz. Ekler.

mıştı: Ruşenî Bey, Türkistan nümayendesi Abidcan Bey ile birlikte Türkistan'a, Türkiye mümessili (nümayendesi veya komiseri) olarak eski Bayburt kaymakamı Yusuf Ziya Bey'i ve bir miktar Türk zabitini gönderecekti. Onlar, Türkistan'a (Taşkent'e) varınca hemen bir "Türkistan İttihat ve Terakki Fırkası" kuracaklar ve Türkistan'ın Türkiye'ye bağlanması için hemen faaliyete girişeceklerdi. Bu maksatla Türkistanlı murahhaslardan bir heyet seçilecek ve bunlar, Yusuf Ziya Bey ile suretleri gönderilen protokol'e göre, mazbatalar tanzim edecckler ve Türkistan'ın Osmanlı Devleti'ne ilhakını rica için İstanbul'a gideceklerdi. Bu heyetin Bakû'dan İstanbul'a kadar seyahatini da Ruşenî Bey üzerine alıyordu. İlgili Türk devlet adamlarının bu sıralarda Türkistan'ın her şeyden önce İngilizlerin eline düşmesine mani olmak ve Türkistan'daki millî ve askerî teşkilâtı bu maksatla geliştirmek istedikleri anlaşılıyor. Dolayısiyle Türkistan'a gönderilecek Türk memurları ve zabitleri bilhassa İngiltere aleyhinde faaliyette bulunacaklardı.

Bakû'daki Türkiye nümayendesi Hasan Ruşenî Bey, Türkistan- dan gelen bu müracaatı çok iyi karşılamış ve hemen gerekli tedbirlere başvurmuştu. İlk olarak, Türkistan'a bir nümayende (mümessil) gönderilmesi işini ele almış ve o sıralarda Bakû'ya gelmiş olan eski Bayburt Kaymakamı Yusuf Ziya Bey'i "nümayende" tayin etmişti. Yusuf Ziya Bey, anlaşılan, 1916 yılı başlarında Bayburt'ta Ruslara esir düşmüş ve Bakû'nun karşısındaki Nargen adasındaki esir kampına götürülmüştü. 1918 yılı başında esir kampından kaçan Yusuf Ziya Bey Bakû'ya gelmiş ve Hasan Ruşenî Bey ile buluşmuştu. Ateşli bir "Türkçü" olduğu anlaşılan ve esarette kaldığı zaman Rusya ve Türkistan ahvali hakkında da bilgi edinmiş olması lâzım gelen bu eski kaymakamın Türkistan'da gerekli teşkilât yapması icabedecekti. Tasarıya göre Türkistan'da her şeyden önce askerî teşkilât ve millî kadrolar meydana getirilecekti. Bu maksatla oraya Türk zabitleri ve sivillerden de muktedir kimseler yollanacaktı. Aynı zamanda Türkistan'da "İttihat ve Terakki Fırkası" şubeleri kurulacak ve oralardaki faaliyetler bu fırka tarafından sevk ve idare edilecekti. Türkistan ahalisi tarafından seçilen mümessiller "Türkistan'ın Osmanlı Devletine ilhakını" istemek üzere İstanbul'a gideceklerdi. Bütün bu hususlar Bakû'daki teşkilât, yani Hasan Ruşenî Bey tarafından idaıe edilecekti.

Nitekim Yusuf Ziya Bey ile birlikte Türkistan'a gidecek dokuz zabit de tesbit edilmişti. Bunların adları da şunlardı: Ahmed oğlu Derviş Efendi- Yüzbaşı; Rasim oğlu Galip Efendi- Yüzbaşı; İbrahim

oğlu Hüseyin Efendi- Mülâzım-ı evvel; Halil Kâmil oğlu Necati Efendi- Mülâzım-ı sani; Bekir oğlu Kasım Efendi -Mülâzım-ı sani; İsmail oğlu Necmeddin Efendi- Mülâzım-ı evvel ve Osman oğlu Cavit Kemâl Efendi- Mülâzım-ı evvel.[1] Mamafih, Türkistan'a Yusuf Ziya Bey ile giden zabitlerin sayısının dokuz değil yirmi olduğu biliniyor. Ancak hepsinin adları tesbit edilemiyor.

Yusuf Ziya Bey, gerekli talimat ve protokol suretlerini aldıktan sonra, yirmi zabitin refakatinde Bakû'dan Krasnovodsk'a gitmiş ve oradan da Taşkent'e varmak üzere Semerkand'a kadar gelmişti.[2] Fakat bu sıralarda Türkistan'da durum çok karışıktı. Bir kere Taşkent- te ve çevresinde Kızıllar idareyi ellerine almışlar ve Türkistan'ın diğer kısımlarında da kendi hâkimiyetlerini yaymak üzere faaliyete geçmişlerdi. Bu sıralarda Türkistan'da 35-40 bin kadar Rus askeri bulunuyordu. Bunlar 1916 Kazak-Kırgızlar arasında çıkan büyük ayaklanmayı tedip için gönderilmişlerdi. 1917 İhtilâli başladığı zaman, bu suretle Türkistanda büyük Rus kuvvetleri tahşid edilmiş durumda idi. Kızıl propaganda bunlar arasında sür'atle yayılmıştı. Taşkent demiryolunda da binlerce Rus amelesi vardı; onlar da Kızıl propagandaya kapılmışlardı. Kırgızistan'daki Rus göçmenleri de Bolşeviklerle işbirliği yapmakta idiler. Bu suretle Türkistan'da Rus adına kim varsa hepsi de Kızıl rejimi benimsemiş gibiydiler. Dolayısiyle Türkistan'daki Müslüman ahalinin başladığı milliyetçi hareketler bu Rus ve Bolşevik kütlesi tarafından bastırılmak isteniyordu.

Nitekim Şubat başlarında (1918) Hokand'a karşı Kızıllar Taşkent'ten kuvvetler celbederek, büyük harekete geçtiler. 7 ve 8 Şubat (1918) tarihlerinde Hokand şehri tam bir tahribat ve katliama uğradı. "Hokand Faciası" adı ile bilinen bu vahşice hareket sonunda Hokand'- daki millî teşkilât dağıldı.[3] Türkistan'ın diğer şehirlerinde de Kızıllar tarafından insafsızca baskınlar yapıldı. Buhara ve Hive Hanlıklarında da Kızıllar harekete geçtiler. Buhara Emîrinin mutaassıp idaresine karşı ileri fikirli Buharalılar da mücadele bayrağını kaldırmışlardı. Bir de İran'ın kuzeyinden İngilizler de Meşhed ve Aşkabad

1 H. Ruşenî Beyden Türkistan "nümayendesi" Abidcan'a (Bakû) 25 Reb. II. 1336 (8 Şubat 1918). DİA H. U. Karton no 124. Zeki Velidi Togan'm eserinde zikredilen {*Bugünkü Türkistan ve yakın tarihi* (İstanbul 1942-47) ss 433, Türk ihtiyat zabitlerinden Hüseyin Suphi, mülâzım sani Sabir Ahmed ve Sarışın ismail Hakkı Beylerin Türkistana yakın esir kamplarından geldikleri anlaşılıyor.

2 Yusuf Ziya Beyin Galip Kemalî Beye mektubu. Taşkent 16 Haziran 1918. DtA H. U. Karton 124. Bkz. Ekler.

3 "11" gazetesi, Moskva 9/12 Mart 1918.

üzerinden, Türkistan'a girmek üzere idiler. İşte bu karışık durum içinde Türkiye'den gönderilen mümessil (nümayende) ve zabitlerin fazla bir iş yapamayacakları kanaati hasıl oldu. Bunun içindir ki, Yusuf Ziya Bey, yanındaki zabitleri binbir müşkilâtla geri Bakû'ya göndermiş, kendisi "bir buçuk ay kadar Semerkand'da, bir ay Buhara'da, bir buçuk ay kadar Aşkabad ve civarında pek serseriyane, sefilâne hayat geçirdikten sonra, Orenburg'a müteveccihen hareket etmiş, fakat oradan tekrar Taşkent'e dönmüştü".[1]

Bu defa Taşkent'te "Millî Teşkilât" kurmak için bazı teşebbüsler oldu ve hattâ bazı gizli teşkilât dahi yapıldı. Yusuf Ziya Bey, Türkistan'daki durumu anlatmak ve Türkiye'den vardım temin etmek maksadiyle, Moskova'ya, Türkiye elçisi Galip Kemalî Bey yanma gitmek teşebbüsünde bulundu ise de, karışıklıklar yüzünden yine Taşkent'te kalması icap etmişti. Yusuf Ziya Bey bu defa Taşkent'ten, Moskova'ya Türkistanlı bir mümessil gönderdi. Israilcan İbrahim- can oğlu adını taşıdığı bilinen bu Türkistan'lı mümessil, Galip Kemalî Bey'e Yusuf Ziya Bey'den mektuplarla birlikte ayrıca Türkistanlılar adına Türkiye hükümetine hitaben yazılan arzuhaller de getirmişti. Bu arzuhallerde, Türkistanlılara yardım yapılması, adam gönderilmesi istenmiş olmalıdır.[2]

Galip Kemalî Bey'in şahsen, Türkistan'a hemen yardım yapılması taraftarı olduğu anlaşılıyor. Bu baptaki görüşlerini İstanbul'a bildirmiş ve Israilcan'ın getirdiği arzuhalleri de Sadrazam Talât Paşa'ya yollamıştı. Ona göre: "Bakû şehrinin Türk askerleri tarafından işgalini müteakip, Krasnovodsk tarikiyle, Türkistan'da millî teşkilât kurmak ve İngilizlerin oraları işgaline karşı durmak maksadiyle, muktedir beş-on zabit ve miktarı kâfi esliha ve cephane gönderilmesi ve oralarda kuvvetli olmadığı söylenen Bolşevikleri tard ile muhtariyet ilânı" mümkün olacaktı.[3] Mamafih, bu işin Galip Kemalî Bey'in tahmin ettiği gibi kolay olmadığını, Türkistan'daki olaylar göstermiştir.

Ruşenî Bey'in ve bu meselelerle ilgili Türk şahsiyetlerinin Türkistan ahvali hakkında fazla bilgileri olmadığı muhakkaktır. Onlar, daha ziyade çok kuvvetli millî hisler ve romantik görüşlerle hareket etmekte idiler. Türkistan gibi büyük bir ülkeye, hem de büyük bir

1 Yusuf Ziya Beyden Moskva B. Elçisi Galip Kemalî Beye, 16 Haziran 1918 tarihli mektubu. DİA Karton no. 124. Bkz: Ekler.

2 Teferruatı: G.K. S ö y l e m e z o ğ l u , *Hatıralarım,* ss 99-104.

3 Galip Kemalî Beyden Hariciye Nazın Ahmed Neisimî Beye, Moskova 19 Temmuz 1918. Umumî No 329, hususî No 131. DİA Karton 124.

faaliyeti idare etmek üzere, sadece bir sabık kaymakamın mümessil (komiser) olarak tayin edilmesi ve Türkistan'a gönderilen zabitlerden sadece ikisinin yüzbaşı rütbesinde, kalanlarının mülazim-i evvel veya sani rütbesinde olmaları dahi, bu işin pek ciddî tutulmadığına delâlet eder. Her halde Ruşenî Bey'in elinde başka imkânlar olması gerektir. Bu gibi faaliyetlerde bilhassa paraya ihtiyaç olduğu aşikârdı. İngiliz altınlarına karşı Türk ajanlarının bir miktar lira harcamaları şarttı. Halbuki Ruşenî beyin elinde çok mahdut para olduğu anlaşılıyor. Bu çok mahdut imkânlarla, "Türkistan'ın Osmanlı Devletine İlhakı" gibi muazzam bir faaliyete girişmek ise her şeyden önce Türkistan ahalisine karşı beslenen sonsuz bir itimattan ileri gelmiş olsa gerektir.

Türkistan'ın İslâm ahalisi, hakikaten Türkiye'ye karşı çok büyük sempati beslemekte idiler. Bunlardan hiç olmazsa bir kısmının derhal Türkiye'ye ilhakı da arzu ettikleri muhakkaktır. Fakat, Türkistan'da bu arzuyu tahakkuk ettirmek için maddî imkânların bulunmayışı, bir taraftan teşkilâtlı, silâhlı Rus Kızıl idaresi, diğer yandan İngiliz kuvvetlerinin Türkistan'a girmeleri karşısında, Türkiye lehindeki gayretlerden hiçbir netice çıkmıyacağı aşikârdı. Türkistan'ın Türkiye- ye ilhakını temin için, Bakû'dan, Kransnovodsk üzerinden Semer- kand, Buhara ve Taşkent'e, en az mükemmel teşkilâtlı ve teçhizatlı üç-dört Türk fırkasının gönderilmesi şarttı. Bu yapılmadığı takdirde, beş-on zabit, bir-iki memur göndermekle, hiçbir şeyin elde edilemiye- ceği de meydanda idi. Nitekim Yusuf Ziya Bey'in 1918 yılı Haziran'ında Taşkent'ten Moskova'ya, Galip Kemalî Bey'e gönderdiği mektupları bunu açıkça teyit etmektedir.

Bir kere Bakû Türk kuvvetleri tarafından alındıktan sonra, Krans- novodsk tarikiyle Türkistan'a muktedir adamlar ve zabitler gönderilmesi mümkün olmadı. Türkistan'daki olaylar tamamiyle Türkiye'nin aleyhine gelişti, bir taraftan İngilizler, öte yandan da Kızıllar faaliyete geçtiler. Zaten Mondros Mütarekesinden sonra (30 Ekim 1918) artık Türkiye'nin Türkistan ahvali ile ilgilenmesine imkân kalmamıştı. Mamafih Türk esirlerinden bazı zabitler, Hive, Buhara ve diğer Türkistan şehirlerinde, bilhassa maarif işlerinde hizmet görmüşler ve Türkistan'ın millî sahada yükselmesine yardım etmişlerdi. Bu faaliyet, hattâ "Buhara Halk Cumhuriyeti" devrinde bile devam ettirilmek istenmişti. Fakat Türkistan'ın sür'atle Kızıllaştırılması ve Moskova kontrolü altına konması ile, bu gibi faaliyetlere son verildi. 1921 de Enver Paşa'nın Türkistan'daki "Basmacılar"la birlikte Kızıl Rus kuvvetlerine karşı yaptığı mücadelesi (ve 4 Ağustos 1921

tarihinde şehit düşmesi),[1] Türkiye tarafından güdülmüş olan "Turancılık" emellerinin son perdesini teşkil etmiştir. "Hürriyet kahramanı", Birinci Dünya Savaşının Osmanlı-Türk Ordularının "Başkumandan Vekili" ve Türkiye'nin "Bir numaralı adamı olan Enver Paşanın, "Turan ülkesinde" "Turancılık ülküsü" uğrunda canını feda etmesi- kendisinin bu mefkûreye candan bağlı kaldığının açık bir ifadesidir.

Talât Paşanın Berlin Seyahati
(6-24 Eylııl 1918)

Türk kuvvetlerinin Kafkaslardaki hareketleri vc bilhassa Baku üzerine yürümeleri ve diğer yandan harbin başlangıcında Bulgaristana bırakılan Gümiilcüne çevresinin geri alınması yüzünden, meydana gelen Türk-Alman anlaşmazlıklarının halli için, Sadrazam Talât Paşanın 1918 yılı Eylül başlarında Berlin'e gitmesi zarureti hasıl olmuştu. Yolculuğunu Viyana üzerinden yapmak suretiyle, Talât Paşa 6 Eylîıl'de Berlin'e vardı. Alman Hariciyesinden von Hinze ile hemen müzakerelere girişti.[2] Talât Paşa ilk önce "Almanya ile Rusya arasında Kafkaslar meselesinde bir anlaşma yapılırken, Türkiye'nin bundan haberdar edilmemiş olmasından ötürü" şikâyette bulundu.

Von Hinze de, buna karşılık olmak üzere, "Türklerin sözlerinde durmamaları ve vâadlerini bozmaları" ile itham etti. Yani, Türkler Bakû üzerine yürümeyeceklerine ait söz vermelerine rağmen, bu istikamette askerî hareketlerini devam ettirdiklerini söylemek istemişti. Talât Paşa da Bakû hakkında bilmemezlikten geldi. Kendisini bu sıralarda daha çok Bulgaristan ile ihtilâf ilgilendirmekte idi. Görüşmeler bu suretle, soğuk bir hava içinde başlamıştı.

1 Enver Paşanın Türkistandaki faaliyetleri ve şehit düşmesine ait; Ahmed Zeki Vc- lidi Toğan, *Bugünkü Türkistan ve yakın Tarihi* (İstanbul 1942-47) ss 434-41 ve 451-53; Enver Paşanın yaveri Muhiddin Beyin hatıratından: "Vakit" gazetesi, 1923 Son Teşrin; Feridun Kandemir, *Enver Paşanın son günleri* (İstanbul 1946); yine: Enver Paşanın ölümü "Resimli Ay" Mecmuası İstanbul 1950 Nisan. Enver Paşanın Türkistandaki mücadelesi ve şehadetine ait Zeki Velidı (Toğan) ve Abdülkadir Cılkıbay (Inan)ların Türkiye Hariciyesine raporları. DİA. 34/A 11 (k).

2 Buna ait evrak "Ele geçirilen Alman vesikaları"nda mevcuttur: Mikrofilmler GFM/ 6 Reci 128. Hinze'nin yazısı: 7 Sep 1918 A. 37616. Dışişleri Bakanlığı Arşivinde de bu meseleye ait büyük bir dosya mevcuttur: Karton no 104. H.U. 533. Sadrazam Talât Paşanın Berlindc Almanlara icra eylediği müzakere ile yapılan mukabele ve protokoller ve evrakı saire, Gürcü meselesi.

Vaktiyle Bulgaristan'ın harbe katılmasını temin için, Meriç nehrinin güneyindeki Gümülcüne çevresi, ahalisi münhasıran Türk olmasına rağmen, bir anlaşma ile Bulgaristan'a ilhakı kararlaştırılmış ve devredilmişti. Bu defa, Almanya'nın muvafakati ile, Dobruca'- nın Romanya'dan alınarak Bulgaristan'a verilmesi kararlaştırı- lınca, Talât Paşa, Gümülcüne'nin Türkiye'ye iadesini istiyordu. Fakat Bulgarlar buna yanaşmayorlardı ve bu yüzden ihtilâf çıkmıştı. Bu sahanın geri alınması meselesi Türkiye'de bir hükümet krizi doğuracak mahiyette idi; kabine arkadaşları, Gümülcüne çevresinin Bulgaristan'a bırakılmasını vaktiyle şiddetle tenkit etmişlerdi ve şimdi de bu hatanın düzeltilmesini istiyorlardı. Bu durum karşısında Talât ve Enver Paşaların, hattâ kabineden çekilmeleri dahi bahis konusu olmuştu. Dolayısiyle bu meselede Almanların muvafakatini temin etmek ve onlar vasıtasiyle Bulgaristan'a tesir yapmak gerekiyordu. Bunun içindir ki, Talât Paşa Kafkaslar meselesinde Almanlara karşı nisbeten yumuşak görünmek mecburiyetini hissetmişti. Zaten Bakû- nun işgali Almanların muvafakati olsa da olmasa da halledilmek üzere idi.

Bu müzakereler münasebetiyle Talât Paşa tarafından Alman hariciyesine ıo Eylül (1918) tarihinde bir "muhtıra" sunuldu. Bu vesika siyasî emellerini aydınlatmak itibariyle mühimdir. "Muhtıra" şu maddeleri ihtiva ediyordu:[1]

1. **Talât Paşa, Brest-Litovsk anlaşmasından sonra, Rusların işgal altında bulundurdukları yerlerden ve üç sancaktan (Ardahan, Kars, Batum) çekildikleri ve orada Ruslardan hiçbir iz kalmadığını bildirmişti.**
2. **Osmanlı hükümeti, Rus kıtaları tarafından işgal edilen vilâyet ler boşaltılınca, orada Rus silâhları ile mücehhez Ermeni çetelerini bulduğu gibi, "Maverayi Kafkas" ta üç sancak da dahil olmak üzere, Gürcüler, Ermeniler ve Azerbaycanlılardan teşekkül eden bir federal Cumhuriyetin mevcudiyetini tesbit etmiştir.**
3. **Osmanlı hükümeti bu işgal altındaki vilâyetleri Ermeni çetelerinden temizlemek şartiyle geri almak zorunda kalmış ve "Maverayi Kafkas Cumhuriyeti" nin "Rusya ile harp halini tevarüs ettiğini" resmen bildirmesi ve Brest-Litovsk barışını tanımayı reddetmesi üzerine, bu üç sancağı askerî kuvvetle işgal etmek zorunda kalmıştır.**

1 Ambassade Imperiale Ottomane (Berlin) 10/9/1918. Aide memoire. Ele geçirilen Alman vesikaları. Mikrofilm GFM/6 Reel 128. Bkz. Ekler.

4• Askerî hareketleri takip eden barış müzakereleri esnasında

(Batum müzakereleri kasdediliyor) Maverayi Kafkas ile Türkiye arasındaki sınır belli noktalarda tashihe uğramış ve bu hususta Alman başkumandanlığının muvafakati alınmıştır.

5. Babıâli, ne Azerbaycan'da, ne de Şimali Kafkaslarda ve ne de Maverayi Kafkasm her hangi bir yerinde fütuhat yapmak arzusunda değildir; ve arazi (sınır) meseleleri artık adı geçen bu üç cumhuriyet ile halledilmiş bulunmaktadır.

etmektedir; bundan ötürü gerek Türkiye'nin ve gerekse müttefiklerinin de faydasına olmak üzere, Kafkaslardaki ve Türkistan'daki geniş insan kütlelerinden faydalanmayı düşünmektedir. Babıâli, Alman İmparatorluk hükümeti önüne bu meseleleri açıkça sermiş ve Alman hükümetinden, Türkistan'ın siyasî ve askerî bakımdan yeni baştan tanzim edilmesi işinde geniş ve verimli bir şekilde yardımda bulunmasını dilerken, Türk hükümetine bu ülkede, yukarda, belirtilen gayesinin tahakkuku yolunda tam bir serbesti tanınmasını arzu etmektedir.

Bu münasebetle şu cihet de göz önünde bulundurulmalıdır: (Türkistan'da) teşkil edilecek kuvvetlerin, icabı halinde, Hindistan sınırına sevkı ile, İngiltere üzerine baskı yapılması mümkün olacaktır.

Osmanlı hükümetinin telâkkisine göre savaş en önemli bir safhaya girmiş bulunmaktadır ve aradaki en küçük anlaşmazlıklar karşı tarafça Dörtlü İttifakın zaafı olarak kabul edilecektir ve dolayısiyle Türkiye'nin kendisi için hayatî telâkki ettiği yukarıda adı geçen meselelerde müttefikleri tarafından desteklenmesi gerekmektedir. Bu yapıldığı takdirde Türkiye Bulgaristan'la ihtilâflı meselenin halledileceğini ummaktadır. Türk hükümeti şunu da hatırlatmayı yerinde bulur: Arada hiçbir anlaşma yapılmamasına rağmen, Türkiye Dobruca'ya bir kolordu göndermiş, bunları mütemadiyen takviye etmiş ve vukubulan muharebelerde tam 23,000 kişi kaybetmiştir.

Osmanlı ordusu tarafından yapılan bu kadar hizmetlerin karşılığı olarak Alman İmparatorluk başkumandanlığı, vaktiyle Almanya'nın tavsiyesi üzerine Bulgaristan'a bırakılan Gümülcüne ve havalisinin Türkiye'ye geri verileceğini ve sınırın 1915 yılındaki haline getireleceğini vâdetmişti. Osmanlı hükümeti, Dobruca'da yapmış olduğu bu kadar fedakârlığın karşılığı olarak, hasseten Müslümanlar tarafından meskûn olan Gümülcüne sancağının kendisine iadesini istemektedir. Hali hazırdaki durumda Dörtlü müttefikler arasında anlaşmazlık çıkmaması gerektiği endişesi ile hareket eden Osmanlı hükümeti, 1915 sınırı tanınmak suretiyle, Bulgaristan ile aradaki ihtilâfın halledileceği inancını taşımaktadır.

Sadrazam Talât Paşa ile Alman Hariciye nezareti arasındaki görüşmeler işte bütün bu meseleler üzerinde cereyan etmişti. Bu maddelerden açıkça görüldüğü veçhile Türkiye, esas itibariyle, hiçbir

"Pantürkist" (Turancı) gaye ile hareket etmiyordu, sadece kendi geleceğini emniyet altına koymak maksadını gütmekte idi. Türkiye- nin bütün arzusu ve kaygusu gelecekte kendisini Rus tehlikesinden korumak için arada büyük bir "İslâm Devleti" meydana getirmekti. Aynı zamanda Türkistanın da Rusya'dan ayrı düşmesini sağlamak için, Almanya'nın da desteği ile, Türk asker ve sivil personelini gönderip, Türkistan'ın yeni baştan teşkilâtlanmasına yardım etmekti. Yani Türkiye, "Batum Barış" müzakerelerinde tesbit edilen sahanın dışında her hangi bir arazi kazancı peşinde değildi; Azerbaycan ve Şimalî Kafkaslar üzerinde asla gözü yoktu; ancak buraların kurtarılması ve teşkilâtlanmasına fiilen yardım etmek istiyordu; tıpkı vaktiyle Rusya'nın Balkanlardaki "Slav kardeşlere ve Ortodoks hı- ristiyanlara" yaptığı gibi.

Halbuki Alman hükümeti Talât Paşa'nın öne sürdüğü isteklerden hemen hemen hiç birini tasvib etmedi. Hattâ bununla da kalmadı; Berlin'deki Sovyet elçisinin bu Türk istekleri hakkındaki görüşlerini öğrenmek (ve ona göre hareket etmek) yolunu tuttu. Alman Hariciyesinin ilgili müdürü (galiba doktor Kriege) n Eylül günü Joffe ile temas etmiş, ve galiba Talât Paşa'nın muhtırasını (veya bir kısmını) kendisine göstermiş ve Sosyet elçisinden bu hususta fikrini sormuştu.

Sovyet Büyük elçisi Joffe'nin Talât Paşa'nın talepleri hakkındaki mülahazaları şu maddeler halinde ifade edilmişti:[1]

1. **(Maddeye ait): "Maverayi Kafkas'tan Rus kıtalarının geri çe kilmesi ve idare mekanizmasının çalışmaz bir hale gelmesi kevfiyeti, bu sahanın devlet hukuku bakımından statüsü üzerinde hiçbir hükmü olmadığı gibi, Türk askerî birliklerinin oraya girmesi ve milletlerarası münasebeti tesisine de hak vermemektedir. (yani Türkiye Maverayi Kafkas Cumhuriyeti ile barış akdedemez deniliyordu).**
2. **"Maverayi Kafkas Cumhuriyeti" denen devlet ne Rusya Sovyet hükümeti ve ne de başka bir hükümet tarafından tanınmıştır ve dolayısiyle buraları evvelden olduğu gibi, şimdi de Sovyet- Rusya arazisi addolunmaktadır.**
3. **Türk ordusu (Kumandanlığı) Rus kıtalarının muntazam bir şekilde çekilmelerini sağlamak üzere hiçbir mühlet koymamış ve sadece ilerleyivermiştir.**

1 Abschrift A. 38146. GFM/6 Reel 128. B..z. Ekler.

4• Türkiye'nin "Maverayi Kafkas"taki hükümetlerle vardığı an laşmalar Sovyetler tarafından tanınmamaktadır.

5. Sovyet hükümeti, Türkiye ile Rusya arasında bir Kafkas dev leti bulunması görüşünü memnuniyetle kabul etmektedir.

7, 8, 9 . Böyle bir Müslüman devletinin kurulması için Şimal ve Cenup Kafkaslardaki Tatar (yani Müslümanların) bir araya getirilmesini ise Sovyet hükümeti kabul etmemektedir. Rus-Sovyet hükümetince kabul edildiği üzere müstakil bir Gürcü, Ermeni ve Azeri Devletleri kurulmak suretiyle kasdedilen bir tampon devlet meydana gelmiş olacaktır ve bu kâfidir.

Sovyet elçisi bu münasebetle, Doğu-Kafkasta, Baku'yu da içine alan bir devletin teşkiline imkân olsaydı, Alman hükümeti buna itiraz etmiyecekti demiş, fakat "Türklerin milletlerarası hukuka karşı hareketleri yüzünden, böyle bir teşekkülün meydana gelmesini, Almanların önlediklerini" de bildirmişti. Yani Doğu Kafkaslarda büyük bir "İslâm Devleti"nin teşekkülünün hem Almanya'nın hem de Rusya'nın- müşterek menfaatlarına aykırı düştüğü hatırlatılmıştı.

Almanya'nın Kafkaslarda Türk hâkimiyeti ve nüfuzunun alabildiğine genişlemesini istemediğini yukarıda defatle söylemiş ve bunu Gürcüstan'da fiilî hareketler ile de gösterdiklerini kaydetmiştik.[1] Onların bu tutumları, bu defa, Talât Paşa ile müzakerelerde açıkça ve resmen ortaya konmuş oldu. Nitekim, Alman hariciyesi, Türk Sadrazamının tekliflerinden hiçbirini tasvip etmemişti. Alman hükümetinin ancak Sovyet-Rusya'nm kabul ettiği esasları destekliye-bileceği anlaşılmıştı. Hem de Türkiye'ye, yani bütün harp boyunca, en büyük fedakârlıkla Almanya'nın yanı başında kalan bir müttefikine karşı Alman hükümeti en küçük bir tavizde bulunmak istememişti. Almanların tutumu, Sadrazam Talât Paşa tarafından sunulan "muhtırasina yapılan karşı mütalâalarda şu maddeler halinde tesbit edilmişti:[2]

i . ve 2 . Alman hükümeti, maalesef, Rusya'nın da muvafakati ile Ermenistan ve Tatar Kafkasının (yani Azerbaycan'ın) tasdik ve tanımlarını haklı çıkaracak hiçbir milletlerarası hukuk esasları olmadığından, bunları tanıyacak durumda değildir. Çünkü Brest-Litovsk müzakerelerinde de açıkça anlaşıldığı üzere, Sovyetler tarafından ilân edilmiş olan "Milletlerin

1 Buna ait teferruat: G. J âschke, *Der Turanismus der Jmgtürken,s.* 36 ve devamı,

2 GFM/6 Reel 128. Bkz. Ekler.

kendi mukadderatlarını kendileri tayin ve hattâ ayrı düşmeleri hakkı" sadece Sovyet hükümeti ile ilgili milleder arasında halledilebilir ve dışarda duran her hangibir millet buna karışamaz. Yani eski Rusya Devleti dahilindeki milletler ancak Sovyet hükümeti ile bir anlaşmaya varmak şartiyle Rusya'dan ayrılabilirler. Bu esasa Dörtlü İttifak devletleri tarafından riayet edilmiştir (Finlândiya, Ukrayna, Kurlândiya, Litvanya, Lehistan, Estonya, Livonya ve Gürcistan) vak'alarında olduğu gibi.

Ermenistan'a gelince: Buradaki (Berlin'deki) Sovyet elçisi ile yapılan temaslardan alınan intihalara göre, şayet Ermenistan, Sovyet Rusya'dan ayrı düşmek talebinde bulunursa, bu dikkat nazarına alınacak ve bu yapıldığı takdirde Alman hükümeti de Ermenistan'ı tanıyacaktır.

Doğu Kafkaslarda bir (İslâm Devleti) meselesine gelince, Alman hükümetin'in görüşü şu idi: Sovyet hükümeti, buralara Türk kıtalarının girmesi endişesi ile tamamiyle menfî bir durum takınmaktadır. Bilindiği üzere, Sovyet hükümeti Türklerin Bakû- dan muayyen mesafeyi geçmemeleri hakkında Alman hükümetinin muvafakaünı istihsal etmiştir (27 Ağustos anlaşması kasdediliyor). Bu durum karşısında, yani Rusya'nın muvafakati olmaksızın, Alman hükümeti (Azerbaycanı) müstakil bir devlet olarak tanıyacak durumda değildir. Şayet, bu hususta milletlerarası hukuk kaidelerinin tatbikini mümkün kılacak şartlar hasıl olursa, Alman hükümeti buradaki devleti ve Bakû şehri de dahil olmak üzere, tasdike her an hazır olacaktır. Bunun tahakkuku için her şeyden önce, Türk kıtalarının Rusya ile 27 Ağustos anlaşmasında tesbit edilen hattın beri tarafına çekilmiş olmaları şarttır. Aynı veçhile Türk işgali altında bulunan sahada Türk işgal kuvvetlerinin asgarî hadde indirilsin ve bu suretle ora ahalisine Rus hükümeti ile karşı karşıya kalarak, kendi mukadderatlarını kendileri serbestçe tayin etmek imkânları bulsun, deniliyordu.

Alman İmparatorluk hükümeti, Osmanlı hükümetince öne sürülen insan kaynaklarının tamamlanması görüşünü ve bunun sabık Rusya sahasındaki Müslümanlarla ikmal edilebileceği fikrini memnunlukla karşılar. Fakat bunun ancak, Almanların, Rusya'daki kolonistlere tatbik ettiği usulle yapılabileceği kana- atındadır. Yani oradaki Müslümanların önce Türk tabiiyetine girdiklerini beyan etmeleri gerekmektedir. Bunun için ise: "Türkistan'da siyasî ve askerî bir yeni nizamın kurulması" lüzumunu

Alman hükümeti paylaşmamaktadır. Alman hükümeti, bununla Türk hükümetinin açıkça neyi kasdettiğini bilemiyor. Eğer böyle bir hareket Türkistan'da Rus hükümetinin haklarını tahdit edecek mahiyette ise, Alman hükümeti, hiç olmazsa Doğu cephesinde savaş yükünü hafifletmek kaygusiyle Rusya ile iyi geçinmek mecburiyetinde olduğundan, maalesef, Türkiye tarafından teklif olunan esasları kabul edecek durumda değildir. Mamafih Alman hükümeti, Türkiye'nin bu yoldaki karar ve teşebbüslerini engelleyecek de değildir. (Türkistan'da) İngiltere'ye karşı bir cephe yaratılmasına gelince, Alman hükümeti bunu tabii memnunluk-la karşılar. Fakat harp ve ihtilâlden yorgun düşen bir ahali ile büyük ölçüde bir kuvvetin teşkili şüphelidir. Alman hükümeti Antanta Devletlerinin Türkistan'daki faaliyetlerine karşı Türkiye ile birlikte hareket etmeyi ve her türlü yardımda bulunmayı tekeffül eder. Alman hükümeti aynı veçhile, Rusya'daki Müslüman ve Türk-Tatar kavimlerine, "dinleri ve milliyetlerini muhafaza yolunda serbesti temini hususunda" tıpkı oradaki Alman kolonistlerine yapıldığı gibi, Türkiye hükümetine müzaherette bulunmağa hazırdır."

Anlaşılan, Talât Paşa, Berlin'de Alman Hariciyesi ile Rusya'daki Müslümanlar ve galiba bilhassa Kazan Türklerinin durumu hakkında da görüşmelerde bulunmuş ve bazı teklifler yapmıştı. Aynı zamanda Talât ve Enver Paşalar, Türkistan ahalisinden alman efrat ile Türk ordusundaki kayıpları kapatmayı da tasarlamışlardı. Bu yoldaki tasarıları ise, kendilerinin Türkistan ahvali hakkında en küçük bir bilgileri olmadığını açıkça göstermektedir. Çünkü Türkistan ahalisi Rus idaresinde hiçbir askerî hizmete tabi tutulmadıklarından, bunların askerî talim ve terbiyesi ayrıca mühim bir mesele teşkil edecekti ve kısa bir zamanda halledilmesi imkânsızdı.

Bu suretle, Alman Hariciyesinin tutumu, Talât Paşa tarafından öne sürülen maddeler hususunda, Türk hükümetini hiçbir veçhile tatmin edici değildi. Mamafih Almanlar bir bakımdan haklı idiler. Batı cephesinde savaşların en kritik anı yaklaştığı bir andn Brest- Litovsk muahedesi şartlarına titizlikle riayet eder gibi görühmeleri ve Sovyet-Rusya'yı hiçbir şekilde gücendirmemeleri icap ediyordu; Sovyetlerin memnun ve tatmin edilmesi cihetleri dahi ihtiyar edilmişti. Brest-Litovsk barışma ek olarak Berlin'de akdedilen 27 Ağustos tarihli anlaşmadaki 14. madde (Kafkaslara ait) bunun en bariz misalini teşkil etmişti.

Alman hükümeti, Talât Paşa'nın to Eylül (1918) tarihli (muhtırası" (memorandum) na, **12** Eylül **(1918)** tarihinde cevap verdi.[1] Bu cevapta, "Alman hükümeti, Osmanlı hükümetinin Kafkaslarda müstakil ve hayatiyeti olan devletleri kurma arzusunu tamamiyle takdir etmekle beraber" dendikten sonra: 1. Gürcistan hükümeti (ve onun tanınması), **2.** Ermenistan, Azerbaycan ve Şimalî Kafkaslar (vebunların tanınmaması), **3.** Türkistan meselesi ve nihayet Bulgaristan ihtilâfına da temas edilmişti. Bu cevap, tabii Talât Paşa'yı tatmin etmekten uzaktı. Fakat, Türk hükümeti şu anda Almanlara baskı yapacak durumda olmadığından müzakerelerin uzamasında fayda yoktu.

Talât Paşa Berlin'de iken Sovyet elçisi Joffe ile de görüştü ve o sıralarda önem kazanan "Bakû Meselesi"ni müzakere etti. Bakû, Talât Paşa'nın tam Berlin'de bulunduğu sırada, 14/15 Eylûl'de Türk ve Azeri kıtaları tarafından işgal edilmişti. Bu olay, Sovyet hükümet mahfillerinde büyük bir infial yarattı. Durumu Talât Paşa ile görüşmesi ve "Bakû'nun Türkler tarafından Sovyet makamlarına teslimini temin için" Joffe'nin Berlin'de müzakerelere girişmesi emredildi. Mamafih bu görüşmelerden bir netice çıkmadı. Zaten Talât Paşa, askerî durum ve memleketteki huzursuzluk icabı, Berlin'de daha fazla kalamazdı ve 24 Eylül tarihinde İstanbul'a gitmesi icabediyordu.

Enver ve Talât Paşaların "Pantürkist" veya "Turancı" bir faaliyet takip ettiklerini söylemek ne dereceye kadar isabetlidir? Bu hususta kat'î bir şey söylemek müşküldür. Bilindiği üzere "Pantürkist" tabiri siyasî manada ilk önce İngilizler tarafından kullanılmış, onları takiben Ruslar bunun üzerinde durmuşlardır. "Pantürkist hareket" tahakkuk ettiği takdirde, Rusya'yı olduğu gibi, İngiltere'yi de tehdit etmekte idi. Türkistan'da teşekkül edecek büyük bir "Islâm-Türk Devleti" Afganistan üzerinden Hindistan'ı da tehlikeye düşürecekti; çünkü Afganistan'da ve Hindistan'ın kuzeyindeki Türk menşeli kavimlerin de bu hareketle ilgilenmeleri mümkündü. İran'daki Türk kabilelerinin de bu harekete katılmaları mümkündü. İran'da da Türk kabilelerinin çokluğu, buranın da "Pantürkist" harekete katdmasını icap ettirecekti. Dolayısiyle, Britanya İmparatorluğunun menfaatlarmı korumak için Pantürkist hareketin behemehal ta başlangıçta boğulması icabediyordu.

1 Abschrift 37977.
GFM/6 Reci 128.

İngiliz diplomasisi ve ajanları bu yolda harekete geçirildi ve Ruslarla birlikte aynı maksatlarla işbirliği yapıldı. İngiliz ajanları tarafından Türk kavimleri hakkında bilgi toplandı ve "görevde kullanılmak üzere" neşredilerek, ilgililere dağıtıldı.[1] Bazı İngiliz ilim adamları da Türkler konusunu araştırma mevzuu olarak incelediler.[2] Bütün bu faaliyetin esası ilmî olmaktan ziyade siyasî idi. Aynı zamanda yıkılmasına ve dağılmasına muhakkak nazarı ile bakılan Türkiye'nin harpten sonra alacağı durumu tesbit işin de bu gizli bilgilerden faydalanılacağı sanılmakta ve Türk dünyasının umumî durumu karşısında İngiltere'nin takip etmesi gereken siyasetin ne olacağını tesbitte bunların işe yarıyacağı zannedilmekte idi.

Halbuki, Rusya'daki Müslüman-Türk (Tatar) kavimlerinin Türkiye'ye karşı sempatileri ve Türkiye'deki Türklerin de onları yakın görmeğe başlamaları, her iki tarafta uyanmış ve şuurlaşmağa başlamış olan "Milliyetçilik" hareketinin bir ifadesinden başka birşey değildi. Sırpların, Rumların, Bulgarların, Çeklerin, Lehlilerin ve Ermenilerle Arapların ve Gürcülerin millî hareketleri hoş karşılandığı ve bunların ayrı birer devlet kurmak teşebbüs ve hareketleri İngiltere, Fransa, Almanya ve diğer Avrupalı devletlerle Amerika- da hem umumî efkâr hem dc hükümetler tarafından desteklendiği halde, Türk-Müslüman kavimleri bu yolu ihtiyar edince iş değişmişti. Bu defa, Türk kavimleri ya "Pantürkist" veya "Panislâmist"likle itham edilmişlerdi. Çünkü bu hareketler Avrupalı büyük devletlerin menfaatlerine ve emperyalist emellerine karşı gelmekte idi. Dolayısiyle bunların kötülenmesi ve boğulması icabediyordu.

Yukarıdaki misallerden açıkça görüldüğü üzere, Enver ve Talât Paşaların Kafkaslardaki siyasetleri, "Türkiye'nin idaresinde bir İslâm Devleti" kurmak değildi. Kafkaslarda takip edilen esas gaye: Rusyanın şerrinden kurtulabilmek için büyük bir tampon devlet kurmaktı. Bunun ise Türk askerlerinin Baku'yu Kızılların elinden veya başka bir düşmanın elinden kurtarmakla mümkün olacağı aşikârdı. Bakû- dan sonra Türk kıtaları daha kuzeye Dağıstan'a kadar ilerleyerek, orada da, taahhütlerini yerine getirecek ve tasarlanan "İslâm Devleti" kurulduktan sonra, Türk askerleri, kendi sınırlarına çekileceklerdi.

1 Bzk. yuk. s. 496.

2 M. A. C z a p l i c k a, *The Turks of Central Asia in History and the Present Day.* Onford 1918

Bakû'nun Türkler tarafında zaptı (14/15 Eylül 1918) ve Dağıstan Seferi (6 Ekim- 6 Kasım 1918)

Türk ordusunun Kafkaslardaki hareketi, 1877-78 yılı sınırına vardıktan sonra da durmadı, devam etti. Buna o sıralarda Kafkaslarda hüküm süren durum ve olaylar sebep oldu. Türk hükümetinin, yukarıda belirtildiği üzere, esas amacı Kafkaslarda Rusya ile Türkiye'yi birbirinden ayıran büyük bir "İslâm Devleti" kurmaktı. Bunun için her şeyden önce ahalisi Müslüman olan sahaların Rus kıtaları veya Kızılların tahakkümünden kurtarılması gerekiyordu. Halbuki 1918 yılı Mart ayının ortalarından beri Azerbayca'ın başkenti Bakû şehri Kızılların, daha doğrusu Kızıllarla birlikte Ermenilerin eline düşmüştü; Gürcüstan'da ise Alman kontrolü kaim olmuştu; bununla Maverayi Kafkasta Türk nufuzunun yerleşmesi ve gelişmesi imkânlarına set çekilmiş oluyordu. Bu durum ise Türk menfaatlerine aykırı düştüğünden behemehal değiştirilmesi icabediyordu.

Nisan sonlarında Türk askerî birlikleri 1877 yılı sınırına ulaştıkları zaman, bu kuvvetlerin icabederse Azerbaycan'ı dahi kurtarmaları için, ileri harekete girişmeleri mümkündü. Bakû'nun petrol kaynakları da böyle bir hareketi lüzumlu kılacaktı. Bakû'nun Türk kuvvetleri tarafından işgaline ne zaman karar verildiği tesbit edilemiyor. Kafkas cephesinde Rus çöküntüsü başlayınca Enver Paşanın bu hususu düşünmeğe başladığı mümkündür. Meselenin ciddî olarak ele alınması, her halde, Batum Konferansı zamanında olmuştur. Gerek Azerbaycan ve gerek Şimalî Kafkasyalı murahhaslar ve diğer şahıslar Batum'da Halil Bey'e müracaatla bir an evvel "Bakû'nun kurtarılmasını" istedikleri muhakkaktır. Hattâ, Kazan Türklerinin "Millî İdare" reisi Sadri Maksudî Bey, 10 Mayıs 1918 tarihinde Moskova Büyük Elçisi Galip Kemalî Beyi ziyaretinde, "Türkistan'ın en birinci kapısı olan Bakû'nun herce bâd-abâd maa depo hemen işgal edilmesini ehemmiyetle tavsiye etmişti." Galip Kemalî Bey de bunu hemen Istanbula bildirmişti.[1] Bu suretle yalnız Osmanlı-Türk Harbiye Nezaretinde değil, Kafkaslar ve hattâ Rusya'da, Kazan Türkleri ve muhakkak ki, Türkistan Türkleri arasmda da Bakû'nun bir an evvel Türk kuvvetleri tarafından ele geçirilmesi şiddetle arzu edilmekte idi. Fakat Bakû istikametinde askerî bir hareketin

1 DİA Karton No. 124.

yapılabilmesi için Bakû'ya giden Batum-Tiflis-Bakû demiryolundan asker ve malzeme nakli gerekecekti. Bu suretle Türk askerî makamlarının bu demiryollarından faydalanmak meselesini bir an evvel halletmeleri icabediyordu.

Batum'da barış müzakereleri devam ederken, (Mayıs başlarında) Türk askerî cihetleri tarafından Ermenilere bir ültimatom gönderilerek, Tiflis-Bakû demiryolu üstünde mühim bir istasyon olan Gümrü (Aleksandropol) şehrinin boşaltılmasını talep etti. Demiryolunun buradan, İran hududundaki Culfa'ya da gitmesi hasebiyle, Bakû istikâmetinde yapılacak asker ve mühimmat nakli için büyük bir önemi haizdi. Yukarıda da işaret edildiği üzere, Batum-Tiflis hattı Almanların elinde olduğundan, demiryolunun bu kesiminden Türklerin faydalanması imkânsızdı.

Türklerin Gümrü'yü işgal etmek isteyişlerinin başka bir sebebi de vardı: Burada külliyatlı Ermeni askeri bulunmakta ve Türk sınırını tehdit etmekte idiler. Bunların sınır bölgesinden uzaklaştırılmaları Türk askerî menfaatleri icabı idi. Gümrü'de 20 bin kadar Ermeni askeri olduğu halde, bunlar 30 bin kişilik Türk kuvvetleri karşısında hiçbir mukavemet göstermeden çekildiler ve 15 Mayıs (1918) ta Gümrü'yü (Aleksandropol') Türkler işgal ettiler. Bu defa Türk kıta lan, demiryolu üzerinden mühim bir istasyon mevkii olan Karakilise istikametinde yürüdüler. 24-27 Mayıs (1918) günlerinde buralarda kanlı savaşlar cereyan etti ve General Nazarbekov'un kumandasındaki Ermeni ordusu, yıkıcı bir yenilgiye uğradı ve külliyen imha edilmekten güçlükle kurtuldu. Bu tarihlerde Erivan çevresinde de Türklerle Ermeniler arasında savaşlar başlamıştı.

Türk kuvvetleri 20 Mayıs'ta İğdır'ı zaptetmişlerdi; fakat Ermeniler buralara külliyatlı asker yolladıktan sonra, karşı hücuma geçerek Türkleri çekilmeğe zorladılar ve Serdarabad kasabasını geri aldılar. Mamafih bu kesimde savaşlar yavaşladı ve 4 Haziran (1918) tarihinde General Nazarbekov ile Türk kumandanlığı arasında bir mütareke akdedildi ve ateş tamamiyle kesildi.

Halbuki Erivan'ın güneyindeki Ermeni kuvvetleri bu mütarekeyi tanımak istemediklerinden, savaşlar o kesimde yeniden başladı. Mamafih, Türk kuvvetleri Culfa Demiryolu üzerindeki Serdarabad ve Eçmiadzin istasyonlarını işgal etmelerine rağmen daha kuzeye gidemediler. Mütareke ahkâmının bu cephede de tatbiki üzerine, üç hafta süren Türk-Ermeni savaşı da sona ermiş oldu. Ermenilerin Erivan'ın güneyindeki mukavemetleri, mamafih buralarda

Türk hâkimiyetinin yayılmasını durduramadı. Ancak bîr müddet için geciktirmiş oldu. Fakat asıl gecikme, Almanların Batum demiryolundan Türklere faydalanmak imkânını vermemelerinden ileri gelmişti. Bu yüzden Türk askerî makamları ile Almanların arası adaftı- akılh açıldı ve hattâ yer yer çarpışmalar dahi oldu. Aradaki ihtilâfı yatışürmak için Enver Paşa ile birlikte, Osmanlı ordusu Kurmay başkanı (Alman generali) von Seeckt'in de, Haziran ayında Batum'a gelmesi zarureti hasıl olmuştu.[1]

Tam bu sıralarda III. Ordu kumandanı (Türk-Kafkas kuvvetleri kumandam) Vehib Paşa, Gümrü'deki Türk birliklerine Tiflis üzerine yürümelerini emretti. ıo Haziran (1918) da harekete geçen birlikler, karşılarında Gürcü-Alman kuvvetlerini buldular; vukubulan çarpışma sonunda Türk kuvvetleri Alman ve Gürcüleri geri attılar, hattâ bir miktar Alman esir edildi. Alman Başkumandanlığının Enver Paşa'ya müracaatı üzerinedir ki, mesele yatıştırıldı. Alman esirler tahliye edildiler ve Türk kuvvetlerinin Tiflis üzerine yürüyüşü durduruldu.[2] Bu suretle Tiflis-Bakû Demiryolundan istifade yine de mümkün olmadı. Bu durum karşısında Enver Paşa, Bakû'yu ele geçirmek işini başka yollarla halletmek çaresini aramak mecburiyetinde kaldı.

Diğer yandan Kafkaslardaki gelişmeler ve her bir Türk askerî hareki Moskova'da Sovyet hükümetince dikkat ve endişe ile takip edilmekte idi. Sovyetler, en çok Türk kuvvetlerinin Kafkasların içlerine doğru ilerlemelerinden ve ayrıca Bakû'nun Türklerin eline düşmesinden endişe etmeğe başlamışlardı, işte bunun içindir ki, Gümrünün (Aleksandropol') 15 Mayıs (1918) tarihinde Türkler tarafından işgali haberi Moskova'ya ulaşınca, Dışişleri Komiserliği, Türk ileri harekâtım durdurmak maksadıyle, Moskova'daki Türk Büyük Elçiliği nezdinde harekete geçti.

Çiçerin'in imzasını taşıyan 28 Mayıs 1918 tarih ve 1877 numaralı bir nota Galip Kemalî Beye verildi.[3] Çiçerin, bu yazısında Sovyet hükümetinin, Brest-Litovsk muahedesiyle Kars, Ardahan ve Batum sancakları gibi (Rusya için) önemi büyük olan bir sahanın Türkiye'ye bırakılması ve bu yapdırken büyük fedakârlıklara katlanılmış olduğu (Nous avons fait â Brest-Litovsk le grand sacrifice des terriroires si importants pour nous), "fakat bundan böyle Osmanlı Impara-

1 General von Seeckt, *£wei Rıisen nach Batum* im April und Juni 1918. GFM/6

2 W. E. D. Ailen and P.Muratoff, *Caucasian BattUfields,* p. 477/78.

3 DİA H. U. Karton no 124. Bkz. Ekler.

torluğuna hiç bir arazi parçası bırakılamıyacağı" belirtilmişti. Nota devamla: "Hal-i hazırda Türk kuvvetlerinin Gümrü'yü (Aleksand- ropol'i) aldıkları ve Bakû istikametinde ilerledikleri öğrenildiğinden", Sovyet hükümetinin, yeter derecede ağır olan Brest-Litovsk Barış şardarmın bu tarzda ihlâl edilmesini kat'î olarak protesto ettiği" bildirilmiş (Nous protestons de la façon la plus dnergique contre cette violation du Traitd, ddjâ sufissamment ondreux, de Brest-Litovsk) ve bu harekâtın durdurulmasını istemişti.[1] Sovyet hükümeti bu suretle, Mayıs sonları (i9i8)ndan itibaren Bakû meselesini ortaya atmış bulunuyordu. Bu sıralarda Sovyetlerin elinde askerî kuvvetleri mahdut olduğu için, ancak diplomatik vasıtalara müracaattan başka bir çaresi yoktu. Galip Kemalî Bey cevabî yazısında böyle bir hareketten hiç bir haberi olmadığını anlatmaya çalıştı. Hakikaten Moskova Elçiliğine bu hususta her hangi bir bilgi gönderilmiş değildi ve Galip Kemalî Beyin hiç bir şeyden haberi yoktu.

4 Haziran 1918 tarihinde Batum'da, müstakil Azerbaycan Devleti ile Türkiye arasında akdedilen muahedenin 4. maddesi gereğince, Türkiye icabında Azerbaycan'a askerî yardımda bulunmayı taahhüt etmişti. Buna istinaden Azerbaycan hükümetinin Bakû'yu düşman istilâsından kurtarmak için askerî yardım talebinde bulunduğunu söylemiştik. Bu münasebetle Azerbaycan Meclisi reisi Resulzade Mehmed Emin Bey İstanbul'a gelmiş ve Enver Paşa nezdinde gerekli teşebbüslerde bulunmuştu.

Türk ordusunun doğrudan doğruya müdahalesi Almanlar tarafından mukavemetle karşılaşacağından, bu defa Osmanlı-Türk Başkumandanlığında başka bir hal tarzı bulundu. Buna göre: Azerbaycan sahasında "İslâm Ordusu" adı ile yeni bir kuvvet teşkil edilecek ve bunun esas nüvesi muntazam Türk birliklerinden olacak, Azerbaycanlı gönüllüler ile de takviye edilecekti. Aynı zamanda, İngilizlerin, Tebriz'e ve Azerbaycan'a girmelerine mani olmak maksadıyle, Yakup Şevki Paşa'nın kumandasında IX. Ordu adiyle yeni bir kuvvet teşkil edilecekti, islâm Ordusu ve IX. Ordu harekete geçince, Bakû'nun alınması ve Kafkaslarda Enver ve Talât Paşaların tasarladıkları düzenin gerçekleştirilmesi mümkün olacaktı, "islâm Ordusu"na Azerbaycan ve Türk gönüllülerinden teşekkül ettiği süsü verilmekle, Almanların müdahalesi de önlenmiş ve bu su

1 DİA H. U. Karton no. 166/9.

retle zevahir kurtarılmış olacaktı. Her iki ordunun dayanak ve ikmal noktası Gümrü-Culfa demiryolu olacaktı.[1]

"İslâm Ordusu" nun çekirdeği, IX. Ordu'dan 5. Kafkas fırkası olacaktı; fakat efradın çoğunu yerli Azerilerden alman gönüllüler teşkil edecekti. 5. Kafkas fırkası, Tiflis-Bakû demiryolu üzerindeki ve o sıralarda Azerbaycan hükümetinin kaldığı Gence (Yelizaveto- pol') şehri üzerine yürüdü. Culfa'dan 160 km. kadar tutan bir mesafeyi Ermenilerden hiçbir mukavemet görmeden geçti ve 20 Haziran (1918) tarihinde Gence'lilerin büyük tezahüratı arasında şehire girdi, islâm Ordusu'nun kumandanı da Enver Paşa'nın üvey biraderi Nuri (Paşa) olacaktı; kendisine sırf bu maksatla Enver Paşa tarafından "feriklik" (Mareşal) unvanı verilmişti. Ferik Nuri Paşa, birçok maceradan sonra, Gence'ye gelmiş ve kendisine verilen kuvvetlerin başına geçmişti; maiyetinde, tabiî meslekten yetişme birçok kurmay zabiti vardı.

5. Kafkas fırkası'nın mevcudu 6 bin kadardı; buna kısa bir zaman içinde 10-12 bin kadar Azeri gönüllüsü katıldı, "islâm Ordusu" bu suretle müstakil Azerbaycan Devleti'nin askerî kuvvetlerinin temelini teşkil etmekte idi. Bu ordu, Delican ve Akstafa istasyonuna giden gayet iyi bir şose yolu üzerinden, IX. Ordu tarafından takviye alabilecekti. Dolayısiyle şimdiük, Batum-Tiflis-Bakû demiryolundan faydalanılmasına bile ihtiyaç kalmamış gibi idi. "islâm Ordusu"nun teşkilinden esas maksat Bakû'yu, Ermeni komiseri Şaumyan'ın başında durduğu Kızıl idareden kurtarmak ve şehri esas sahipleri olan Azerbaycanlılara teslim etmekti. Bu suretle "islâm Ordusu", Nuri Paşa'nın kumandasında Bakû üzerine yürümek için hazırlıklara başlamıştı.

Bakû şehrinin, 18 Mart 1918 tarihinden itibaren, vaktiyle Moskova'dan "Kafkaslar Fevkalâde Komiseri" sıfatiyle ve çok büyük selâhiyetlerle gönderilen Ermeni Stepan Şaumyan'ın başkanlığındaki Bakû Sovyetinin elinde bulunduğunu ve Müslüman ahaliye karşı müthiş bir zulüm tatbik edildiğini yukarıda görmüştük. Moskova Merkez hükümeti ve bilhassa "Milliyetler Komiseri" Jozef Stalin, Bakû'nun "Rusya'dan ayrılmaz bir parça teşkil ettiğini" ve buranın her ne pahasına olursa, olsun Rusya'nın elinde muhafazası gerektiği

1 Bu askerî hareketlere ait: E. Kaymakam Rüştü. *Büyük Harpte Bakû yollarında.* 5. Kafkas piyade fırkası. Askerî Mecmua. Sayı 34 (1934) E. Kurmay Yrb. Süleyman İzzet. Büyük harpte (1334-1918) 15. piyade tümeninin Azerbaycan ve Şimalî Kafkasyadaki hareket ve muharebeleri; W. E. D. Ailen, and P. Muratoff, *Caucasian Battlefields,p.* 478 ve d=vamı.

hakkında, Şaumyan'a sık sık talimat vermekte idi. Şaumyan da buna göre şehirde çok sıkı tedbirler almış ve bilhassa Müslümanların ayaklanmalarını önlemek maksadiyle, onlara karşı imha siyaseti tatbik etmekte idi. Kendisini bu hususta yalnız şehirdeki Ruslar değil, bilhassa Ermeniler desteklemekte idiler.

Şaumyan'ın en çok korktuğu Türklerin Bakû'yu ele geçirmeleri idi. Mamafih tehlike tamamiyle başka bir yönden belirdi: İran'daki İngiliz kuvvederinin Bakû'yu zaptetmek için harekete geçtikleri öğrenilmişti. Bakû'da Haziran başlarından itibaren şayia halinde İngilizlerin gelmeleri ihtimalinden bahsedilmeğe başlanmıştı. Bunun üzerine IX. Ordu kumandam Yakub Şevki Paşa, ingilizlerin yolunu kesmek maksadiyle, yani Tebriz üzerinden Azerbaycan'a yürümelerine mani olmak için, Urmiye Gölü civarını ve Tebriz'i işgal etti. Az sonra Türk kuvvetlerinin ve "islâm Ordusu" nun Bakû üzerine hareketleri başladı.

Bakû Sovyeti şehrin müdafaası için elinde mevcut bütün tedbirlere başvurdu. Buranın müdafaası artık bir rejim meselesi olmaktan çıkmış, Rusların Ermenilerle birlikte, Türklere ve Müslümanlara karşı mücadelesi şeklini almıştı. Bakû'daki Rus ameleleri ve ahaliden alelacele Kızd kıtalar teşkil edildi ve petrol ocaklarındaki bütün Rus ve Ermeni amelesi seferber edildi. Eli silâh tutan bütün Ermeniler silâh altına çağırıldı ve bütün bunlar sayesinde 10-12 bin kişilik gayri muntazam bir kuvvet teşkili mümkün oldu. Bakû'da yeter miktarda top ve tüfek vardı; birçok da makinalı tüfek (mitralyöz) mevcuttu. Bu suretle Bakû'nun Türklere karşı müdafaası esas itibariyle Ermeniler taralından yapılacaktı.

Bu kıtalar, şehirden çıkarak, "islâm Ordusu" ve Azeri gönüllü kıtalarına karşı taarruz teşebbüsünde dahi bulundular. Fakat Bakû- ya yakın Delican mevkiinde, 26 Haziran (1918) günü, muntazam Türk müfrezelerine varıp çarpınca, ağır kayıplara uğrayarak geri çekildiler. Mamafih Türk kuvvetleri de 5 Temmuz (1918) tarihlerinde durakladılar ve Gökçay istasyonundan daha ileriye gidemediler. işte tam bu sıralarda Altay istasyonu yanında, ingilizlerle birlikte hareket eden ve harp sırasında iran'a gönderilmiş olan, Albay Biçerakov'un Kazakları, karaya çıkmışlar ve Türk cephesine karşı mevki almışlardı.

Kafkaslardaki gelişmeleri dikkatle takip eden İngiliz başkumandanlığı, Irak'taki kuvvetlerden bir kısmını îran'm şimaline göndermek kararını almıştı. Bununla Türklerin ve Almanların Bakû petrollerini ele geçirmeleri önlenmiş olacaktı. Halbuki Iran-Azerbaycan

yolu, Türklere sempati besleyen Küçük Han adlı birinin çetecileri tarafından tutulmuştu. Sıkı ormanlar -cingal'de (ingilizce "jungle" buradan geliyor)- dan geçen bu yol Küçük Han'ın kontrolü altında idi ve üstelik Tebriz de Türkler tarafından işgal edilmişti. Bunun için İngilizler başka çareler aramak ve bulmak mecburiyeti karşısında idiler.

Bakû'nun Türklerin (ve Almanların) eline geçmesi ingilizler için feci neticeler doğurabilirdi. Almanlar ve Türkler Bakû petrollerine sahip olduktan sonra, neft borularla Batum'a akıtılmak suretiyle Alman harp ekonomisi büyük menfaatler elde etmiş olacaktı. Bir de Enver Paşa'nın "Pantürkist" emellerinin gerçekleşmesine de yol açılacak, Türklerin Bakû'dan Türkistan'a sıçramaları ve Hindistan'ı tehdide başlamaları imkân dahiline girecekti. Bunun için Bakû'nun behemehal Türklerin eline geçmesi önlenmeli idi.

Bunun üzerinedir ki, İngiliz kıtaları, iran'ın Hazar denizi sahilindeki Enzeli limanına (bu gün: Bender-i Pehlevi) gitmeleri emredildi. Sayıları az olmasına rağmen ingilizler Enzeli'ye kolaylıkla girdiler, çünkü oradaki Rus kıtaları onlara hiçbir mukavemet göstermediler. Az sonra Albay Biçerakov'un Kazakları da oraya vasıl oldular. Bu kuvvetlerin başında ingiliz generali Dunsterville bulunuyordu.[1] Biçerakov'un Kazakları gemilere bindirilerek Bakû yakınında bir yere gönderilecekler ve orada karaya çıkacaklardı; General Dunsterville de kendi kıtaları ile arkadan gelecekti. O sıralarda Enzeli'de birçok Rus harp ve nakliye gemisi mevcuttu; zaten bu iskele harp zamanında Rus askerî makamları tarafından işgal edilmişti ve onların emrinde idi. thtilâlden sonra da bu gemiler orada kalmıştı. İşte şimdi bunlar işe yarayacaktı. Bunun içindir ki, Biçerakov'un Kazakları atlan ve silâhları ile kolayca nakledileceklerdi. Nitekim öyle oldu da.

Biçerakov'un Kazakları Temmuz başlarında Bakû'nun güneyindeki, demiryolu istasyonu Altay'a yakın bir yerde karaya çıktılar ve hemen Türklere karşı cepheyi tuttular, işte bu yüzdendir ki, Nuri Paşa tasarladığı halde, Temmuz başlarında Bakû'yu ele geçirememişti. Çünkü "islâm Ordusu"nun silâh ve cephane bakımından büyük sıkıntısı vardı. Batum-Tiflis yolu kapalı olduğundan gerekli malzeme ve silâhın getirilmesi imkânsızdı. Noksan hazırlıkla şehre

1 Bu İngiliz harekâtına ait: Gen. Dunsterville, *Adventures of Dunslerforce* (London 1920U W. E. D. Ailen and P. M uratoff, *Caucasiarı Battlefields*, p. 490 vc devamı.

bir hücum yapmak ise tehlikeli neticeler doğurabilirdi. Mamafih Nuri Paşa yine de bir teşebbüste bulundu ve ıo Temmuz (ı9ı8) günü Türk kıtaları hücuma geçerek Kazakları ve Ermenileri geri püskürttülerse de fazla ilerliyemediler. Malzeme azlığı yüzünden Temmuz sonlarına kadar Bakû cephesinde fazla hareket olmadı; ancak Türk ve Azeri halkası şehrin etrafını gittikçe sarmakta idi. ıo Temmuz tarihinde Nuri Paşa adına Bakû ahalisine bir "Beyanname" gönderilerek şehrin teslimi talep edildi. Bu beyannamede Türklerin barbar olmadıkları, bilâkis şehrin barbarlardan, yani Kızıllardan kurtarılacağı belirtilmişti. Şaumyan başkanlığında Bakû Sovyeti, Nuri Paşa'nın bu teslim talebini reddetti.

Bakû şehri hıristiyan ahalisi İngilizlerin gelmesini dört gözle beklemekte idi. Kızıl idarenin tedhiş rejiminden usanan ahali, yani Ermeniler ve Ruslar, ancak Türk korkusu karşısında Kızıllara karşı ses çıkaramıyorlardı. Fakat Ermeni "Daşnaksutün" mensupları ve Menşevik zümreler ile esnaf behemehal İngilizlerin bir an evvel gelmesini arzu etmekte idiler. Bu münasebetle mütemadiyen birçok şayia yaymakta ve İngilizlerin pek yakında Bakû'ya geleceklerini herkese duyurmağa ve inandırmağa çalışmakta idiler. Bu defa, halkın tazyiki altında, **25** Temmuz **(1918)** günü "Bakû Sovyeti"nin genişletilmiş bir toplantısı yapılmış ve Bolşevik üyelerin (veya Bolşeviklere sempatisi olanların) **226** reyine karşı **259** rey ile (Es-Er'lerin sağ kanadı ve Menşevikler) şehrin müdafaası için İngiliz askerlerinin davetine karar verilmişti. Şaumyan ve arkadaşları buna şiddetle karşı koymak istedilerse de, muvaffak olamadılar. General Dunsterville'e bir heyet göndererek, hemen Bakû'ya gelmesini dilediler.

O sıralarda Tsaritsin (sonraki: Stalingrad, bugünkü: Vol- gograd) şehrinde bulunan ve o çevrelerin müdafaası için tertibat almakla meşgul olan Jozef Stalin, Şaumvan'a tel arkasından tel çekerek, "Bakû'nun muhakkak elde tutulmasını, İngilizlerin kat'îyen davet edilmemelerini" emretmişti. Stalin, her halde, Bakû'ya, İngilizler bir defa girince, oradan bir daha çıkmayacaklarını zannediyordu. Halbuki, faraza, şehir Türklerin eline düşse dahi, onların ve Almanların harbi nasılsa kaybedeceklerine muhakkak nazarı ile bakıldığından, bu işgalin fazla sürmeyeceğine inanılıyordu. Üstelik Almanların da Türkleri Bakû'dan çıkarmaları ihtimal dahilinde idi; nitekim Sovyetlerle Almanlar arasındaki **27** Ağustos tarihli anlaşma ile Almanlar bir takım taahhütlere girecckler ve Türklerin Bakû'yu clc geçirmelerine muvafakat etmeyeceklerini bildireceklerdir. Bu suretle,

Stalin'in kanaatına göre, Bakû'ya hiçbir suretle ingilizler sokulmamalı idi.

Fakat Stalin'in emri hilâfına "Bakû Sovyeti" ingilizleri davet etmiş bulunuyordu. Bunun üzerine Bakû'da hemen "iktidar değişikliği" olmuş, başta Şaumyan olmak üzere birçok Bolşevik komiseri hapse atılmıştı; Mikoyan da bunlar arasında idi. Bakû Sovyetinde şimdi Menşevikler ve Es-Er ve Daşnakçılar (yani Ermeniler) hâkimdi.

2 Ağustos (1918) tarihinde Türk kuvvetleri yeni bir hamle yapmak istedilerse de, hazırlıklar fena olduğu için, tesirli olamadılar. Türk kuvvetleri daha önce Balacarı ve Eybat istasyonları arasında mevki almışlardı. Biçerakov'un Kazakları oraya yaklaşınca, Türkler çekildiler, fakat, Kazaklar bu defa Bakû istikâmetinde değil de, şimale, Dağıstan'a doğru harekete geçtiler. Anlaşılan Albay Biçe- rakov, Bakû'daki ihtilâlci rejime ayak uydurmak istememiş ve bunun yerine kendi vatanına, Terek boyuna gitmeyi tercih etmişti. Biçera- kov Kazaklarının sıvışıp gidişleri Bakû'daki Hıristiyan ahali üzerinde çok fena tesir yapmış ve adetâ bir panik havası yaratmıştı. Mamafih 4 Ağustos günü, Bakû limanına ingiliz kıtalarının gelmeğe başlaması üzerine, şehirdeki ruh haleti yeniden canlanmıştı. Nitekim 5 Ağustos tarihinde, yine noksan hazırlıkla yapılan bir Türk hücumu geri atıldı ve Bakû bu defa da Türkler tarafından alınamadı.

"islâm Ordusu" ve Azeri gönüllülerinin takviye edilmeden şehri ele geçiremiyeceklcri iyice anlaşılmıştı. Bu sıralarda 5. Kafkas fırkası ancak 3 bin mevcutlu idi; bu durum karşısında Yakup Şevki Paşa kuvvetlerinden 36. Kafkas fırkasının yetişmesini beklemek mecburiyeti hasıl oldu. Romanya'dan deniz yolu ile Batum'a nakledilen 15. Piyade fırkasının da Gümrü üzerinden Bakû'ya gitmesi emredilmişti. Batum'dan Tiflis-Gence yolu Almanlar tarafından tutulduğu için bu kuvvetin de cepheye yetişmesi gecikmişti.

Bakû'nun zaptına Enver Paşa büyük bir önem vermekte ve bunun muhakkak başarılmasını istemekte idi. Bu sıralarda, teşekkül eden "Şark Orduları Gurubu" kumandanlığına da Enver Paşa'nın amcası ve Kutulamare fatihi Halil Paşa tayin edilmişti. Halil Paşanın, Bakû'nun zaptı işi ile bilhassa ilgilenmesi emredildi. Bu suretle Bakû'nun zaptı işi adetâ "Enver Paşa ve ailesi efradı" nın işi mahiyetini almış gibi idi.

ingilizlerin Bakû'ya gelmesi ile, şehrin ele geçirilmesi hususu büsbütün önem kazanmıştı, ingilizlere Bakû'da uzun müddet kalmak

ve mevkilerini sağlamlaştırmak için zaman bırakılmaması gerekiyordu. Bunun için askerî hazırlıklara hız verildi. Enver Paşa, Halil ve Nuri Paşalara emir göndererek, Bakû'ya taarruzu bizzat idare çt- melerini bildirdi.

Diğer yandan, 27 Ağustos tarihli Alman-Sovyet anlaşmasının mahiyeti de İstanbul'da malum olmuş ve Almanların Bakû meselesinde Sovyetleri tuttukları öğrenilmişti. Bu anlaşma maddeleri İstanbul'da Almanlara karşı ağır tenkitlere yol açtığı gibi, Enver Paşa'da Bakû işinin kendi başına halledilmesi gerektiği kanaatim büsbütün kuvvetlendirmişti.

Bakû ve Azerbaycan meselesi yüzünden, Türkiye'de "Bolşevikler" hoş görülmemeğe başlanmışlardı. Hattâ Yunus Nadi Bey, şimdiye kadar birçok makaleleri ile Bolşevikleri övmüşken, "Yeni Gün" gazetesinin 4 Eylül (1918) tarihli nüshasında: "Bolşeviklerin hükümeti" adını taşıyan bir başmakale yazmış ve Bolşevikleri şu cümlelerle tenkit etmişti: "Bolşevik hükümeti ne emindir, ne de uzundur. Herhangi mülâhaza ile olursa olsun, Bolşevik hükümetine fazla istinat etmeyi iltizam eyleyenlerin hayli çürük bir tahtaya basmış olduklarını şimdi olsun anlamaya başlamış oldukları ümit olunabilir." Gazetenin bu yazısından anlaşıldığı veçhile, demek ki, bu tarihlerde İstanbul'da dahi "Bolşeviklerle anlaşmak isteyenler" vardı. Yunus Nadi Bey de Bolşeviklerin Azerbaycan'da daha doğrusu Bakû'daki hattı hareketlerin bu gibilere bir ihtar mahiyetinde olduğunu söylemek istemişti. Mamafih, bu tarihlerde Bakû'da artık Bolşevik rejimi olmadığı, galiba, İstanbul'da biliniyordu.

Bakû'nün küçük bir İngiliz kıtası tarafında işgali ve yerli Ruslarla Ermeni'lerden teşkil edilen birlikler sayesinde şehirde bir dereceye kadar asayiş sağlanmakla beraber, Kızılların tahakkümü zamanında Müslüman ahaliye karşı tatbik edilen baskı yine de devam etti. Bilhassa Ermeniler taşkınlık yapmakta, Müslümanların dükkânlarını yağma ve türlü eziyet etmekte idiler. Şehirde büyük bir yiyecek sıkıntısı hükümsürmekte idi, ne ekmek, ne et ve ne de meyva bulunmamakta idi.

Bu durum karşısında Bakû'daki Müslüman ahali kurtuluş'un ancak Osmanlı-Türk askerlerinin gelmesiyle can ve mal emniyetinin ancak Türkler sayesinde mümkün olacağına kanaat getirmişler ve dolayısiyle Türk askerlerinin gelişini dört gözle beklemekte idiler. Türk kuvvetlerinin gelişini, mamafih yalnız Azeriler değil, kuzey

Kafkas'lardan başlayarak Gürcüstan'a kadar her çeşit dindeki bütün milletler, hattâ Ruslar dahi, sabırsızlıkla beklemekte idiler; çünkü Kızılların zulmünden kurtulmamn yegâne çaresinin Türklerin gelmesiyle mümkün olacağı açıkça anlaşılmış bulunuyordu. Temmuz (1918) Türk askerî hareketinin Bakû'ya yaklaştığı sıralarda, Azeriler arasında sonsuz bir sevinç belirmişti; fakat Türk ordusunun ilerleyişi duraklayınca, endişeler başlamıştı. Müslüman ahalinin "Türk askerlerini nasıl beklediklerini", Bakû'da çıkan "Açık söz" gazetesi başyazarlarından Talibzade Abdullah Sayik şu mısralarla dile getirmişti :[1]

1 "Açık Söz" gazetesi (Bakû) 13 Zilhicce 1336 (7/20 Eylül 1918).

Azeri gönüllüleri de 6-7 bin kadardı. Ağır makinalı tüfekler ve bir miktar top ve havan topu da getirilmişti. Bakû'daki kuvvedere gelince, az sayıda İngiliz askeri vardı (birkaç yüz) ve Ermeni-Rus milis kıtaları da 7-8 bin kadardı.

Türk hücumu 14 Eylül günü başladı. Nuri ve Halil Paşalar hareketi bizzat idare ediyorlardı. Türk hücumu sür'ade gelişince General Dunsterville şehirde

1 E. Kaymakam Rüştü, *Bakû yollarında,* s. 197 ve devamı; W. E. D. Ailen and P. Müratoff, *Caucasian Battlefields,* p. 495; E. Kurmay Yrb. Süleyman İzzet. *Büyük Harpte* (1334-1918) 15. *Piyade Tümeninin Azerbaycan ve Şimal' Kafkasyadaki Hareket ve Muharebeleri.* Askeri Mecmua Tarih kısmı. Sayı 44 (1936).

Bakû'ye Türk ordusunun girmesi üzerine Miralay Nazım Bey şehrin kumandanı tayin edildi ve derhal sivil (mülkî) idarenin tanzimine başlandı. Bakû'nun eski Belediye başkanı llüşkin ve Belediye Meclisi üyelerine vazifeleri başına dönmeleri emredildi; çoğu Müslüman olmak üzere yeni üyeler de seçildi. Bir kaç gün içinde şehirde normal hayat başladı; dükkânlar açıldı, yiyecek sıkıntısı süratle giderildi. Türk ordusunun şehire girmesinden önce bir pud (16 kilo) "un" fiyeti 800 ruble iken, şimdi 100-150 rubleye düştü; 20 rubleye çıkan ve zorlukla bulunan "koyun eti" de 6 ruble'ye düştü. İngiliz'ler ve Kızıllar zamanında şehirde hiç bulunmayan "üzüm, karpuz ve diğer meyvalar" gayet ucuz fiyatla pazarda satılmaya başlandılar. Bu suretle Türk askerlerinin kontrolü altında Bakû asayışa ve ekonomik refaha kavuşmak yoluna girdi.

En mühim cihet te Bakû'ya "Millî Azerbaycan Hükümeti"nin Gence'den gelmesi oldu. Bakû şehri Kızılların elinde iken, "Millî Azerbaycan Hükümeti" geçici olarak Gence'de yerleşmişti. Bakû'nun kurtarılması üzerine, Fethali Han Hoyski'nin reisi olduğu millî hükümet derhal Bakû'ya geldi, ve bu suretle Azerbaycan Millî Devleti, öz başkentine kavuşmuş oldu. Millî Hükümet tarafından 7/20 Eylül 1918 tarihinde durum şu ilânla bildirildi:

Azerbaycan Hükümetinin İlânı

Paytahti olan Bakû'ye taze varid olmuş Azerbaycan Hü- kümet-i Cumhuriyesi bununla şehirde ve etrafta yaşayan umum ahaliye bilâfark din ve millet emrediyor ki: Azerbaycan hükümetinin taht-i tabiiyetinde yaşayan hiç bir millete tefavüt koyulmayarak, canileri, garetgerleri, katilleri ve cemaatin asayişini bozanları hükümet büyük cezaya, idama varıncaya kadar duçar edecektir. Ahali bunu bilmelidir ki, Türk millet-i necibesinin kahraman ve fatih askerlerine emir verilmişdir ki, cinayete ve katl-i ga- rete meşgul olanları nerede görseler gelebaran etsinler. Türk Azerbaycan hükümetinin şan ve şerefine yaraşmaz ki onun paytahtinde günahsız adamların hak ve hukukuna tecavüz olunsun.

Azerbaycan Heyet-i Vükelâsı Reisi
F(ethali) H(an) Hoyski'

1 "Açık Söz" gazetesi, 7 Eylül 1918.

Bu ilânın ve tabii başta Türk askeri kontrolünün tesiriyle Bakû'da süratle emniyet yerleşmiş, asayiş temin edilmiş ve Millî Azerbaycan Devletinin sağlamlaşması için eşsiz bir fırsat zuhur etmişti. Osmanlı- Türk askerleri Azerî kardeşlerine karşı tarihî büyük vazifelerini ifa etmek üzere Bakû'da bulunuyorlar ve bu millî şuur içinde Bakû'ya gelen her bir Türk askeri ve siviller canla, başla sonsuz bir şevk içinde görevlerini yapmakta idiler.

Bakû'nun Türk kuvvetleri tarafından zaptı, İstanbul Türk matbuatında tafsilâtı ile anlatıldı ve sevinç dolu yazıların çıkmasına vesile teşkil etti. "Yeni Gün" gazetesinin 21 Eylül (1918) tarihli sayısında bu münasebetle, "Azerbaycan tamamiyet-i mülkiyesini temin etti" başlıklı uzun bir yazı çıktı. Başka gazete ve mecmualarda da buna benzer makaleler intişar etti. Bakû'nun alınmasından en çok memnun kalan şüphesiz Başkumandan vekili, Harbiye Nazırı Enver Paşa olmuştu. Paşa, bu haberi o sıralarda İstanbul'da bulunan, Azerbaycan Millet Meclisi Reisi Resulzade Mehmed Emin Beye bizzat telofonla haber verip müjdelemişti.

Bakû'nun Türklerin eline geçtiği gün başka bir hadise daha cereyan etti. İngilizlerin Bakû'ya gelişlerinden soma, eski Kızıl* idare- cilerin ele başlarının hapsedildikleri söylemiştik. Bakû şehri Türklerin eline düşerken, bu mevkuf komiserler bir gemiye nakledilmişlerdi ve galiba Astarhan'a gönderileceklerdi. Fakat geminin kaptanı, gemiyi, İngilizlerin işgali altında bulunan, Türkistan sahilindeki Krasno- vodsk şehri limanına götürmüş ve oradaki beyaz Ruslara teslim etmişti. Beyaz Ruslar da (tabii İngilizlerin haberi ve muvafakat^ ile) 26 Komiseri Krasnovodosk'dan biraz ötedeki bir istasyonda kurşuna dizmişlerdi. Öldürülenler arasında Şaumyan da vardı. Bu sıralarda Bakû'da Kızıllar arasında mühim rol oynamış olan Mikoyan (az önce Sovyetlerin Cumhurbaşkanı idi) nasılsa bu badireden sağ-esen kurtulmuştur.[1]

Türk ordusunun askerî hareketi Bakû'yu kurtarmakla bitmiş değildi. "Şimalî Kafkas Cumhuriyeti"nden bir heyet İstanbul'a giderek, Enver Paşa'dan askerî yardımda bulunmasını rica etmişti. Bu defa Türk kuvvetlerinden bir kısmının Dağısan'a gönderilmesi kararlaştırıldı. 5. Fırka Bakû'da kalacak ve şehirdeki asayişi temin ile Azeri askerî teşkilâtının gelişmesine yardım edecekti.

1 C. H. Ellis, *Operations in Transcaspia 1918-1919 and the 2S Commissars case.* St Antony's Papers, No 6: Soviet Affairs, Number tvvo. London 1959.

Bu sıralarda Albay Biçerakov'un Kazakları Derbent ve Petrovsk şehirlerini ele geçirmişler Ve "Şimalî Kafkas Cumhuriyeti"ni tehlikeli bir duruma koymuşlardı. Biçerakov'un kumandası altında kendi Kazaklarından birçok Ermeni ve Bolşeviklerden kaçan Rus zabideri ve askerleri vardı. Türk kuvvetleri

1 Dağıstandaki Türk askeri hareketlerine ait: (İsmail) Berkuk, *Büyük Harple* (334) *Şimali Kafkaşyadaki faaliyetlerimiz ve 15 inci firkanın harekâtı ve muharebeleri.* "Askerî Mecmua" Tarih kısmı, sayı 94. (istanbul askerî matbaa 1934); E. Kurmay Yrb. Süleyman İzzet, *15. Piyade tümeninin Azerbaycan* .. s. 61 ve devamı. W. E. D. Ailen and P. Muratoff, *Caucasian Battlefields,* p. 495.

baycan'da hem de Dağıstan'da müstakil iki devlet kurulmuş oldu. Yani Enver Paşa'nın ötedenberi tasarladığı ve Türkiye'nin ilerdeki emniyeti bakımından zarurî gördüğü büyük bir İslâm Devletinin temelleri atılmış bulunuyordu. Bir müddet sonra Azerbaycan ile Dağıstan'ın, Türkiye'nin teşviki ile bir federasyon halinde birleşmeleri mümkün olacaktı. Buna belki de İran Azerbaycanı da katılacak ve bu suretle ahalisi 10 milyonu aşan büyükçe bir Türk-lslâm Devleti meydana gelmiş olacaktı. Dolayısiyle Enver ve Talât Paşaların "Turancılık" (veya Pantürkist-Panislamist) siyasetleri müsbet semere vermiş olacaktı. Ve bu yoldaki tasarıların hakikaten müsait şartlar zuhur ettiğinde, gerçekleştirilmesi

1 E. Kaymakam Rüjtü, *Bakû yollarında..* .s. 216.

XI

BAKÜ YÜZÜNDEN SOVYET-RUSYA İLE TÜRKİYENÎN ARASININ GERGİNLEŞMESİ VE KESİLMESİ

1918 yılı Haziran sonlarında Türk kuvvetleri ve Azerî gönüllülerinin Bakû'ya yaklaştıkları ve 27 Haziran'da Delican mevkii yanında Bakû'dan gelen Ermeni ve Rus milis kıtalarını geri attıklarını yukarıda görmüştük. Bakû Sovyeti, Türk askerî hareketi hakkında Moskova Merkez hükümetine telsizle haber vererek durumun ciddiliğini anlatmış ve yardım gönderilmesini istemişti. Sovyet hükümetinin elinde yeter derecede kuvvet bulunmadığından ve bilhassa mesafenin uzaklığı yüzünden, Bakû'ye yardım gönderecek durumda değildi. Ancak diplomatik kanallarla buranın Türklerin eline düşmesine mani olmağa çalışılacaktı. Sovyet-Rusya hükümeti Bakû şehrinin Rusya'mn ayrılmaz bir parçası olduğunu iddia etmekte ve buraya Türk kıtalarının taarruzunun, Brest-Litovsk anlaşmasına aykırı bir hareket olduğu kanaatında idi. Bu noktaya Moskova'daki Alman büyükelçiliğinin dikkati çekilmişti. Çiçerin, Alman hükümetinin derhal müdahalesini istemişti. Alınan cevap da teskin edici mahiyette idi.

Türk kıtalarının 5 Temmuz tarihlerinde ileri harekederiıii durdurmaları ve Bakû'nun tehlikeden kurtulması, galiba bu Alman müdahalesine atfedilmişti. Fakat 20 Temmuz'dan sonra Türk askerî hareketi yeniden başlayınca, Sovyet hükümeti tekrar telâşlandı ve işi resmî kanala dökerek, 25 Temmuz (1918) tarihinde Moskova- daki Alman büyükelçiliğine bir nota verdi; bu notada: "Alman- Türk kıtalarının Bakû üzerine yürüdükleri ve Şemaha'ya vardıklarına ait bilgi alındığı" anlatıldıktan sonra, Alman hükümetinin "daha önce vâdettiği veçhile" bu hareketi durdurması istendi.[1] Çiçerin, Berlin'deki Sovyet elçisi Joffe ve hususî mümessil Rakovskiy'e tel çekerek "Alman-Türk kıtalarının Bakû'ya yaklaştıklarım ve hemen

1 DVI T. I. vesika 284.

Alman hükümeti nezdinde bu hareketin durdurulması için teşebbüste bulunulması gerektiğini" bildirdi. Gerek Joffe ve gerekse Rakovskiy- den teskin edici cevap alındığı anlaşılıyor; Alman hükümetinin "meseleyi ele aldığı ve bu hareketi durduracağı hakkında teminat verildiği" Çiçerin'e bildirilmiş olmalıdır.'

Bu defa, Bakû'da bulunan "Kafkas İşlerini tedvire memur fevkalâde murahhas" (ve o sıralarda Bakû Sovyetinin reisi) Stepan Şa- umyan'dan alınan 27 Temmuz tarihli telgrafta, "cephedeki durumun gittikçe fenalaştığı" anlatıldıktan sonra, "Bakû Sovyetinin sağcı kanadının küçük bir çoğunlukla İngilizleri davete karar verdiğini" üzülerek bildirmiş ve Bakû üzerine yürüyen kuvvetlerin muntazam Türk birlikleri olduğu, aralarında Alman zabitleri (instruktör)nin de bulunduğunu belirttikten sonra, Bakû'nun müdafaası için Iç- Rusya'dan acele askerî yardım gönderilmesinin zarurî olduğunu da bildirmiş, vaziyetin vehametini aksettirmişti.[2] Fakat Sovyet hükümetinin Bakû'ye her hangi bir kuvvet göndermesi imkânsızdı. Çünkü Orta İdil boyunda başlanan Çeko-Slovak ayaklanması, Bolşeviklere karşı halk ordusunun harekete geçmesi karşısında, Bakû'nun değil, İdil boyunun bile Kızılların elinde tutulabileceği şüpheli idi. Tsaritsin ve Astarhan şehirlerinin müdafaası bilhassa önemli olduğundan, buraların müdafaasını teşkilâtlandırmak için, Merkez Sovyet hükümetince Parti kademesinde büyük bir yer tutan Stalin, Tsaritsin'e gönderilmişti. İşte Stalin de buradan Şaumyan'a telsizle mütemadiyen talimat veriyor ve Bakû'nun her ne pahasına olursa olsun muhafazasını ve müdafaasını talep ediyordu.[1]
Durumun ciddî bir safhaya girmesi üzerine, Çiçerin, Berlin- dcki Sovyet büyükelçisi Joffe'ye sık sık telgrafla talimat vermeğe başladı. Joffe de Alman hariciyesi ile temasa geçerek, aldığı cevapları Moskova'ya ulaştırmakta idi. Çiçerin'den 29 Temmuz'da alınan telgrafa göre: "Alman-Türk kuvvetlerinin geri alınması ile ancak Bakû- nun tehlikeden kurtarılması mümkün olacaktı." Bunun üzerine Joffe, hariciyeden Herr Busche'yi görmüş ve meseleyi müzakere etmişti. Herr Busche kendisinden önce hariciye nazırı Hinze'nin de

1 Lenin, daha 7 Temmuz (1918) tarihinde, Tsaritsin (sonraki Stalingrad- bugünkü Volgograd) da bulunan Stalin'e telgraf çekerek: "Berlin'deki Sovyet elçisi Joffe'nin, Bakû petrollerinden bir kısmının Almanlara bırakılacağını garanti ederek, Türklerin Baku üzerine yürümemeleri hususunda Almanların müdahelesini istiyeceğini" bildirmişti. DVI T. I. vesika 256 s. 351.

2 DVP T. I. vesika 287, s. 411-412.

3 DVI T. I. vesika 276, s. 401-2.

söylediği gibi, "Sovyet Dışişleri Komiserliğine gelen haberlerin katiyen doğru olmadığını" tekrarlamıştı.[1] Busche'nin dediğine bakılırsa, "gerek İstanbul ve gerek Tiflis'ten aldığı telgraflardan, Türklerin Alman taleplerine boyun eğerek ileri harekederini durduracakları ve bundan sonra da Bakû üzerine yürümeyeceklerine ait söz vermişlerdi." Alman hariciye mensubu gerek kendisinin ve gerekse hariciye nazırının Hinze'nin bu baptaki beyanatının tamamiyle güvenibr mahiyette olduğu hakkmda teminat vermiş ve "Şayet Sovyetlerin dedikleri doğru çıkarsa, Almanların Türkleri geri dönmeğe zorlıyacaklarını" sözlerine eklemişti. Busche'nin dediğine göre: "İstanbul (hükümetinin) bu hususta taahhüdü vardı.'"

Joffe'nin Berlin'den, i Ağustos (1918) tarihinde bildirdiği veçhile: Az önce Alman karagâhından dönmüş olan Hariciye nezareti şube müdürlerinden Kriege, İstanbul'daki Alman elçisi Kont Bcrnsdorff kanalından ve 30 Temmuz tarihini taşıyan bir telgrafı Joffe'ye göndermişti. Bu telgrafta "Elçinin Bakû hakkında elde ettiği bilgiler üzerine, Enver Paşa ve Sadrazam Talât Paşa'dan başka Hariciye nâzın Nesimî Bey ile de görüştüğü" ve hepsinin de Nuri Paşa'ya Bakû üzerine yürümemesi için kat'î bir emir gönderildiği hakkında teminat verdikleri yazılı idi.[2]

İstanbul'daki Alman elçisine göre: "Türklerin Bakû üzerine yürüyeceklerine ait gelen haberler asılsızdı." Bu telgraftan anlaşıldığı veçhile, Alman hükümeti İstanbul'daki elçisine talimat vererek, meseleyi Enver Paşa, Talât Paşa ve Nesimî Bey ile görüşmesini ve bu yolda Türk hükümetine baskı yapmasını istemişti. İlgili Türk devlet adamları ise Türk kuvvetlerinin Bakû üzerine yürüyüşleri hakkında resmen bilmemezlikten gelmişler ve tevil yoluna sapmışlardı. Onlar, galiba, böyle bir teşebbüsün olsa olsa Nuri Paşa'mn kendi başına ve Azerî gönüllüleri ile yapmak istediğini de sözlerine ilâve etmişlerdi.

Joffe'den alınan malûmat, Çiçerin'i, galiba, bir müddet için oyalamıştı; çünkü 5 Temmuz'dan sonra Türk hareketleri büsbütün durmuş ve Bakû cephesinde Ağustos başlarına kadar endişe verici bir faaliyet görülmemişti. 4 Ağustos'ta Bakû'ya İngilizlerin gelmesi ile Türk askerî hareketinin, galiba, büsbütün duracağı sanılmıştı. Bu arada Bakû'dan Moskova'ya dönen "maruf bir Bolşevik siması

1 "Izvestia" 9 Ekim 1918 (Joffe'den Çiçerin'e 30 Temmuz 1918).

2 "Izvestia" 9 Ekim 1918.

(kim olduğu söylenmiyor, ancak herkesin bildiği deniliyor) Bakû'ya karşı yöneltilen Türk taarruzları hakkında etraflı bilgi vermişti.[1] Bunun üzerine Çiçerin 18 Ağustos (1918) tarihli bir telgrafla Joffe'yi durumdan haberdar etti. Çiçerin, "Türklerin Bakû'ya karşı yeniden harekete geçeceklerini, Almanların ya Sovyetleri aldattıkları veya kendilerinin aldandıklarını" yazmış ve Joffe'nin bu mesele üzerine bir daha dikkatini çekmişti. Aynı telgrafa göre: "30 Temmuz tarihlerinde Türk kumandanı Şevket Paşa (her halde Nuri Paşa olacak, veya Şevki Paşa'nın adı yanlışlıkla karıştırılmıştır) adına Bakû'ya beyannameler atılmış ve şehrin "kayıtsız şartsız teslim olması" istenmişti.

Tam bu sıralarda, Moskova'daki Türk elçisi Galip Kemalî Bey'in, "Brest-Litovsk muahedesi ahkâmının tatbiki;" hususunda Dışişleri Komiserliği nezdinde teşebbüsleri olmuştu. Her halde istanbul'dan aldığı talimata göre hareket eden Büyükelçi, Brest-Litovsk muahedesinde Sovyetlerce Almanlara tanınan en ziyade maz- harı müsaade devlet (the most favored nation) esaslarının bütün şu- mulü ile Türkiye'ye de tanınmasını istemişti. Çiçerin ise bunu kabule yanaşmıyor, ancak, "ticaret ve seyrü sefer" sahalarında bunun tatbikinin mümkün olacağmı söylüyordu. Anlaşılan Bakû meselesi yüzünden Dışişleri Komiseri Türkiye'ye karşı soğuk bir durum almış bulunuyordu.

Nitekim Çiçerin, Galip Kemalî Bey'e 8 Ağusyos tarihlerinde Bakû meselesini açtı ve "Türklerin Brest - Litovsk anlaşmasına aykırı olarak Rus topraklarına girdikleri ve Rus askerleri ile harp ettikleri bir sırada, bu barış ahkâmının daha da genişletilmesinden bahsetmenin yersiz olacağmı" söylemekle, Galip Kemalî Bey'e serzenişte bulunmuştu.[2] Galip Kemalî Bey de buna karşıhk olarak: "Muahede ahkâmının Devlet-i Aliyye tarafından değil, Bolşevik hükümetinin kendisinin ihlâl ettiğini ve Çiçerin'in cereyan eden olaylar hakkında sarih bir bilgisi olmadığını ve Türk hareketlerinin Ermeni çetecilerini bastırmak, Osmanlı teb'ası ve esirleri ile Müslüman ahaliyi korumak maksadiyle ihtiyar edilmiş olabileceğini"[3] öne sürdü ki, Türk elçisinin bu iddiası ancak kısmen doğru idi. Görüşme de soğuk bir hava içinde sona erdi.

1 Ayni y. (Çiçerin'den Joffe'ye, 18 Ağ. 1918)

2 DİA H. U. Karton no. 124.

3 Ayni y.

Galip Kemalî Bey'e göre Rusya'nın içi çok karışıktı ve bu şartlar altında muahede ahkâmımn tatbikine imkân görülmüyordu. Bu durum karşısında kendisinin Moskova'da kalmasına lüzum ve ihtiyaç yoktu ve pek yakında buradan ayrılması icap edecekti. Alman elçisi von Mirbach'ın 6 Temmuz günü bir Rus Es-Er'i tarafından öldürülmesi, her halde Galip Kemalî Bey'e çok tesir yapmış ve kendisinin de aynı akıbete uğrıyacağından endişe etmişti. Çünkü Moskova'daki Müslüman Bolşevikleri arasmda (başta Mustafa Suphi olmak üzere) birçok düşmanı olduğunu ve kendisinin Sovyet hükümetince asla beğenilmediğini de biliyordu. Nitekim Galip Kemalî Bey, Alman ve Avusturya elçileri ve maiyyetlerinden çoğunun yaptıkları gibi, Hariciye Komiseri Çiçerinle kısa süren bir vedalaşmadan sonra, 9 Ağustos günü Moskovadan ayrıldı ve Türkiye'ye gitmek üzere yola çıktı. Elçilik memurları da kendisini takip etmişlerdi ve Moskova'da resmi sıfatı haiz hiçbir Türk kalmamış, ancak esirler komisyonunda, yani Alman heyeti nezdinde, Remzi Paşa işine devam etmişti. Galip Kemalî Bey'in Moskova elçiliği bu suretle 9 Ağustos (1918) tarihinde sona ermiş oldu.[1]

Galip Kemalî Bey, 1918 yılı Nisan'ında Moskova'ya geldiğinde birçok ümitler beslemekte idi; bilhassa Rusya'daki Türk ve Müslüman kavimlerin "Millî ve Medenî ve Siyasî" gelişmelerinde yardımcı olarak, Brest-Litovsk muahedesinde de tesbit edildiği üzere, onları himaye edecek ve bu kavimlerin Türkiye ile bağlarını kuvvetlendirmeğe gayret edecekti. Nitekim Moskova'ya gelir gelmez bu meselelerle yakından ilgilenmiş ve Rusya Müslümanları, Türk-Tatar kavimlerinin ileri gelenleri tarafından yakın bir alakâ görmüş ve Türk elçiliği adetâ Müslümanların merkezi haline gelmişti. Fakat onun bu hareketi Sovyet hükümetince çok fena yorumlara yol açmış ve Türk elçiliği ile temas edenler takibata uğramışlardı.

Rusya'nın içindeki gelişmeler, Bolşeviklerin bütün millî hareketleri bastırmaları ve tedhiş siyasetine girişmeleri sonunda Rusya Müslümanlarının durumları günden güne fenalaştı. Galip Kemalî Bey'in onlara yardım etmesi için elinde hiç bir imkân yoktu; zaten Enver ve Talât Paşalar bu hususta bütün iyi niyetlerine rağmen, Rusya Türklerine yardım edecek durumda değildiler; en yakın bir kardeş millet olan Azerilere yardım teşebbüsü, Bakû'ya yürüyüş hareketi, Sovyetler ve Almanlar nezdjnde bu kadar tepki yaratmıştı.

1 Galip Kemali Söylemezoğlu, *Hatıralarım,* s. 134.

Bu suretle Galip Kemalî Bey, üzerine aldığı misyonun yerine getirilmesinin imkânsızlıkları karşısında, hayal kırıklığına uğrayarak, Moskova'dan ayrılmıştı. Kendisinin gidişine en çok üzülenler, şüphesiz, Moskova'daki Rusya Müslümanları - Kazan Türkleri ve başka ülkelerin Türkleri olmuştu.

Çiçerin, yukarıda söylendiği üzere, Baku'dan gelen "maruf zattan" olaylar hakkında esaslı bilgi edinmiş bulunuyordu. Bunun üzerine, Moskova'daki Alman başkonsolosu Dr. Hauschild'e (Moskova'da Alman büyükelçisi bulunmuyordu, Elçilik kapatılmıştı) 19 Ağustos (1918) tarihinde uzun bir nota gönderdi ve Bakû yakınındaki Türk askerî hareketlerini anlattıktan sonra, Şevket Paşa (Nuri Paşa olacak)nın beyannamesinden bahsetti. Çiçerin, "Türk ve Alman hükümetlerini verdikleri vâdleri tutmamakla itham ediyor ve Bakû'nun Türkler tarafından işgalinin tam bir felâket (cata- stroplıe) olacağını ve kıymetli şeylerin geniş ölçüde tahribata uğrayacağını söyledikten sonra", "Bakû'nun petrolünün Rusya'nın vc Rusya ile ekonomik münasebetlere girişecek olan memleketler (yani başta Almanya'nın) için büyük bir önemi haiz olduğunu" ayrıca belirtmişti.[1] Sovyet hükümet mahfillerindeki hâkim kanaata göre, Almanlara Bakû petrollerinden muayyen bir hisse vâdedilirse, Almanlar Bakû'nün Türkler eline düşmesini önleyeceklerdi; Alman hükümetine, zaten bu yolda, Moskova'dan aldığı talimat üzerine Joffe tarafından teminat verildiği de anlaşılıyor. Çiçerin 19 Ağustos'taki Alman konsolosuna tevdi ettiği notasından sonra, Bakû meselesinde yine bir gevşeme görüldü, çünkü Türk askerî hareketi yine durmuştu. Bu müddet zarfında Joffe dc Berlin'de gerekli temaslarda bulunmakta idi.

Nitekim, Joffe'den 14 Eylül tarihinde (yani Bakû'ya Türk hücumu başladığı gün) Moskova'dan alman telgrafta, "Türklerin Bakû- ya karşı hareketlerinin Almanlar tarafından muhakkak durdurulacağı hakkında teminat" verilmişti.[2] Joffe'nin 16 Eylül tarihli telgrafı Bakû'ya ait fazla birşey bilinmediği merkezinde idi. Halbuki Bakû bir gün önce, yani 15 Eylül'de Türk ve Azerî kıtalarının eline düşmüştü. Buna ait haberler de o sırada Moskova'ya ulaşmış bulunuyordu.

Bakû'nün düştüğünü öğrenen Çiçerin derhal harekete geçti ve ıg Eylül (1918) de Joffe'ye olup bitenler hakkında uzun bir tel çekti

1 DVP T. I. vesika 306, s. 428/29.

2 "Izvestia" 9 Ekim 1918 (Joffe'den Çiçerin'e, 14.9.1918)

ve Bakû'da Türk askerleri tarafından işlenen "görülmemiş vahşetler" üzerinde ayrıca durdu ve buna Almanların dikkatini çekmesini istedi. Çiçerin'e göre: "Bakû'nun Türkler tarafından zaptı, Türkiye'nin Brest-Litovsk anlaşmasını kaba bir şekilde bozması" demekti' ve bundan ötürü "Sovyet hükümeti bundan böyle kendisini Türkiye ile barış halinde saymıyordu".

Bu sıralarda Moskova'da bir Türk elçisinin bulunmadığını ve Galip Kemalî Bey'in 9 Ağustos tarihinde Rus payitahtından ayrıldığını yukarıda görmüştük. Zaten Almanya ile Sövyet-Rusya'mn arası da bu günlerde iyi değildi. 6 Temmuz (1918) günü Kont von Mirbach'ın bir Es-Er tarafından öldürülmesi üzerine, az daha Almanya ile Rusya arasında harp çıkıyordu. Almanların Ukrayna'da ilerleyişleri, Karadeniz sahilleri ve hattâ Kafkaslara doğru gidişleri Sovyetler tarafından endişe ile takip olunmuş ve yer yer Ruslarla Almanlar arasında çarpışmalar dahi yapılmıştı. 2.7 Ağusyos tarihinde Berlin'de, Almanya ile Sovyet-Rusya arasında bir anlaşmaya varılmasına rağmen iki memleket arasındaki münasebetler ancak zahiren düzelmiş gibiydi.

Alman hükümeti Batı'daki savaşların kat'î bir safhaya girdiği ve kat'î neticenin yaklaştığı bir sırada Rusya ile uğraşmak istemiyordu; zevahiri kurtarmak için mümkün mertebe Brest-Litovsk muahedesine riayet eder gibi görünüyordu. Alman büyükelçisinin öldürülmesinden sonra da, münasebetler kesilmemiş, Moskova'da bir başkonsolos bırakılmıştı; resmî münasebetler bu kanalla yürütülmekte idi. Türkiye ile Sovyetlerin münasebetleri, az önce işaret edildiği gibi, Bakû yüzünden had bir safhaya girmiş bulunuyordu. Nitekim Sovyet hükümeti bu yüzden münasebetlerin kesilmesi ve Brest-Litovsk muahedesinin Türkiye'ye ait kısmının feshine karar vermiş bulunuyordu.

Sovyet hükümetini telâşa düşüren bir husus da, yarı resmî bir gazete olan "Norddeutsche Allgemeine Zeitung" ve "Lokal Anzeiger" da "Bakû'nun Türk kıtaları taraf ndan zaptından ötürü" memnuniyet ifade eden yazıların çıkması oldu. Çiçerin. 21 Eylül (1918) de, Moskova'daki Alman başkonsolosu Herr Hauschild'e bir nota vererek, Alman gazetelerinde bu yolda yazılar çıkışından ötürü protestosunu bildirdi ve Bakû'daki olayların Almanya ile Sovyet Rusya arasında 27 Ağustos'ta akdedilen anlaşmaya tamamiyle aykırı olduğunu

1 "Izvestia" 10 Ekim 1918 (Çiçerin'den Joffe'ye, 19 Eylül 1918)

ve Alman hükümetinin Bakû meselesinde gerekli tedbirleri almayı ihmal ettiğini ve bundan doğacak neticelerin sorumluluğunun tamamiyle Alman hükümetine ait olduğunu" da kaydetmişti.[1]

Joffe de bu hususta Alman Hariciyesine 21 Eylül de sert bir nota verdi. Sovyet idarecileri Rusya'daki hâkimiyetleri sahasındaki matbuatı tam bir baskı altında tuttuklarından, Alman hükümetinden de aynı şeyi yapmasını istemekte ve beklemekte idiler. Sovyet Dışişleri Komiserliğinde, bu kabîl yazıların Alman hükümetinin görüşünü ifade ettiği endişesi vardı.

Sovyet hükümeti Bakû'nun Türkler tarafından zapt üzerine, Türkiye ile münasebetlerin kesmek kararını Alman hükümetine bildirmiş ve buna ait Babıâli'ye göndereceği notayı 20 Eylül (1918) tarihinde, galiba, radyo - telgrafla fransızca olarak yayınlamış,[2] notanın metni Türk makamlarına da ulaştırmıştı. Bu notada bilhassa şu noktalara temas edilmişti : "Brest - Litovsk Barışı ile Rusya ve Türkiye arasında yeni esaslara göre arazi ve siyasî hususlarını tanzim etmiş oldukları Kars, Ardahan ve Batum çevrelerinin, komşu devletler ve bahusus Türkiye'nin iştiraki ile yeni nizamın kurulması tesbit edildiği halde, Türkiye buraları askerî işgal altına aldıktan sonra, tek taraflı bir plebiscit yapmıştı. Sovyet hükümeti bu plebiscitin mevcut barış ahkâmına aykırı olduğu kanaa- tındadır ve bunu tanımamaktadır ve bura ahalisinin kendi mukadderatlarını tayin hakkını muhafaza ettiklerini" beyan eder.

Nota devamla: "Barış akdi ile Türkiye ve Rusya arasında harp hali sona ermesine rağmen, barışın hemen akdinden çok az bir zaman geçmişken, Türkiye askerî haıekâtı başlamış ve bu harekâtını şu ana kadar devam ettirmektedir. Muntazam Türk kuvvetleri, eşkıya çeteleri ile birlikte (Azerbaycan gönüllüleri kasdediliyor) Sovyet arazisini işgal altında tutmaktadırlar. Şehirleri ve köyleri yağma ve Hıristiyan ahaliye kadın ve çocuklara her türlü baskı ve eziyet yapmaktadırlar.

Sovyet hükümeti, Türkiye tarafından girişilen bu askerî hareketlerden ötürü birçok defa protestoda bulunmuş ise de bunlar hiç dikkat nazarına alınmamıştır. Nihayet bu ydm Temmuz'unda, Türk ordusu Bakû'ya karşı harekete geçmiş ve Sovyet askerlerinin kahra

1 "Izvestia" 10 Ekim 1918.

2 Bu notanın metni: DVP T. I. vesika 346, ss 490-492. Fransızcasının Dışişleri Bakanlığı Arşivinde olması lazımgelir. Bu Sovyet notasına Ahmed Nesimi Bey 6 Ekim 1918 tarihinde cevap vermiştir. Bkz. Ekler.

manca mukavemetine rağmen, Sovyet-Rusya Cumhuriyetinin en mühim şehirlerinden biri olan Bakû'ya girmiştir.

Sovyet hükümetinin bu yoldaki bütün protestoları ya olayları inkâr ve red ile karşılanmış veya Bakû üzerine harekette bulunan kuvvetlerin yerli ahaliden teşekkül etmiş gayr-i muntazam kıtalar tarafından yapılmış olduğu iddia edilmiştir. Halbuki şehir muntazam Türk birlikleri tarafından alınmıştır vc Türk askerlerine katılan Tatar (Azerî) eşkıya çetecileri ile birlikte Bakû yağma edilmiş ve tahribata maruz kalmıştır. Bütün bu hareketlerle, Brest-Litovsk barış muahedesi Türk hükümeti tarafından sistemli bir şekilde haleldâr edilmiştir. Türk hükümeti bu davranışı ile, Brest-Litovsk anlaşmasının artık hükmü kalmadığını kabul ettiğini de ortaya koymuş bulunmaktadır. Bu durum karşısında Sovyet hükümeti de Osmanlı Devleti'nin bu kabîl davranışları ile Rusya ve Türkiye arasında akdedilmiş olan Brest- Litovsk muahedesindeki barış hükümlerini fiilen kaldırmış olduğunu tanımak mecburiyetinde olduğunu beyan eder." (İmza: Dışişleri komiseri: Çiçerin).

Sovyet-Rusya bu suretle 20 Eylül 1918 tarihli notası ile, hem "Elviye-i selâse" nin (Kars, Ardahan, Batum sancakları) Türkiye'ye ilhakım tanımadığını hem de Brest-Litovsk muahedesinin de feshedilmiş olduğunu bildirmişti. Sovyet siyasî prensipleri ve usullerine uygun olarak bu gelişme ve alınan kararlar hakkında Sovyet matbuatında, Türkiye aleyhine olmak üzere, şiddetli bir kampanya açılması da verilen kararlar arasında idi; mamafih bu sonuncu karar el altından ilgili kişilere bildirilmek üzere tatbik edilecekti.

Bilindiği üzere Sovyet Rusya'da matbuat tamamiyle Devletin yani "Komünist (Bolşevik) Partisi" nin kontrolü altında idi. Zaten matbuat diye bir şey de yoktu. Ancak resmî mahiyette iki gazete çıkarılmakta idi: Parti organı olan "Pravda" (Hakikat) ve hükümet organı olan "lzvestia" (Haberler). Bütiin diğer gazeteler, eyalet merkezlerinde ve daha küçük şehirlerde hep bu iki gazetenin kopyesi mahiyetinde idiler. Sovyet matbuatının dış propaganda, kısmının başında, aslında Po- lanya'lı bir yahudi olup, Dresden'de bir vakitler, "saat hırsızlığından" hapse atılan ve Alman Sosyalist (Ko.nünist) hareketine de katılmış, Kari Radek (asıl adı: Sobelsohn) gibi, yaman ve hayasız bir ihtilâlci ve ayni zamanda çok kudretli bir gazeteci bulunuyordu. Kari Radek, Brest-Litovsk müzakerelerinde Rus heyeti ile birlikte bulunmuş, Alman askerlerine propaganda broşürleri dağıtmak ve müzakereler

esnasında Alman generalleri ile alay etmekle meşhur olmuştu. İşte böyle bir zat, şimdi Türkiye aleyhindeki kampanyayı idare edecekti.

"lzvestia" gazetesinin 21 Eylül (1918) tarih ve 205 (469) sayılı nüshasında, "Türkiye" diye bir makale çıktı; yazan Kari Radek'ti; fakat gazetecilikte bazan kullandığı "Viator" (ulak, müşahit) takma adını koymuştu. Bu makalede, Kari Radek: "Bakû'nun Türkler tarafından alınmış olduğunda artık şüphe kalmadığı"nı belirttikten sonra, şunları yazmıştı: "Bu hareket Azeriler tarafından değil, muntazam Türk kıtaları ve topçusunun iştiraki ile yapılmıştır." Makale devamla şu hususları belirtmişti: "Türk harbiye nazırı, Alman militarizminin talebesi ve tapıcısı olan Enver Paşa, galiba, mazlum milletleri kurtarma işinde üstatlarından geride kalmamaya kararlıdır." Sonra, "Türklerin gerekli yerlerde değil de, lüzumsuz bir yerde zafer kazanmaları" ile de alay etmişti; bununla Türklerin Filistin'de İngilizler karşısındaki mağlubiyetleri kasdedilmişti. Makalede, "Türklerin, hattâ Kırım üzerinde gözleri olduğu da" yazılmıştı. Kari Radek yazısına devam ederek: "Türklerin küstah politikacıları ya Rusya'nın geçici olarak içinde bulunduğu zaafından faydalanmak veya Antanta (yani İngiltere ile) anlaşmayı göz önünde bulundurarak (yani İngilizlere Bakû'yu peşekeş çekerek, İngilizlerle müsait şartlar altında barış akdetmek ümidi ile) Bakû'yu işgal etmişlerdi. Bakû meselesinde Almanya'nın gerekli enerjiyi göstermediğine de temas edilmiş ve "Bakû Rusya'nın elinde kalırsa, Almanya'nın Bakû neftinden (petrolünden) daha da çok istifade edebileceği" de kaydedilmişti.

Bununla Almanlara tesir yapılmak istendiği muhakkaktı. Makalenin sonunda: "Türkiye'nin bu davranışı ile, Brest-Litovsk muahedesini yırtmış olduğu ve bu münasebetle Almanya'nın, müttefiklerinin hattı hareketlerini kontrole muktedir olamadığı hakikatinin de ortaya çıktığı" belirtilmiş ve yazı Türklerle İngilizler aleyhine bir takım ithamlarla son bulmuştu.

"lzvestia" gazetesinde Kari Radek'in bu makalesi çıktığı sıralarda, o tarihte Berlin'de bulunan ve Alman Hariciye nezareti ile bir takım meseleler üzerinde müzakereler yapan, Sadrazam Talât Paşa ve Ahmed Nesimî Bey, Bakû problemini Sovyet elçisi Joffe ile müzakere konusu ettiler.

Sovyet hükümetinin 20 Eylül (1918) tarihli notası ile "Türkiye ile Rusya arasında münasebetlerin kesilmesi ve Brest-Litovsk muahedesinin Türkiye'ye ait kısmının feshedilmesinin bildirilmesi üzerine,

JofTe hemen Alman Hariciye nazırı Hinze ile görüşmüş ve. durumu bildirmişti. Joffe, bu münasebetle Sovyet hükümetinin Türkiye'ye harp ilân etmesi gerektiğini de söylemekten geri kalmamıştı.[1] Bu defa meselenin Berlin'deki Türk devlet adamları ile görüşülmesi kararlaştırılmış olmalıdır.

21 Eylül akşamı, Talât Paşa ve Ahmed Nesimî Bey Sovyet elçiliğine gittiler ve Joffe ile uzun bir konuşma yaptılar.[2] Talât Paşa, bu suretle, Brest-Litovsk'tan sonra ikinci defa Sovyet-Bolşevik diplomatları ve devlet adamları ile temas etmiş oldu. Talât Paşa'nın fikrine göre: "Bakû meselesi, barış, yani müzakere yolu ile halledilmeli idi. Talât Paşa, bu münasebetle: "Türkiye'nin Rus arazisini asla ilhak etmek niyetinde olmadığını" beyan etmiş ve Bakû'nun işgalinde muntazam Türk kıtalarının mevcudiyetini inkâr etmiş, Nuri Paşa'mn da resmî bir sıfat taşımadığını ve bu iş ile resmen görevlendirilmedi- ğini de ısrarla iddia etmişti. O akşamki konuşmalar çok uzun sürmüş, hiçbir neticeye varılamamış ve meselenin halli gelecek görüşmeye bırakılmıştı.

Ertesi gün, yani 22 Eylül akşamı Talât Paşa ve Ahmed Nesimî Bey Joffe ile tekrar buluştular ve müzakereye devam ettiler. Joffe, bu münasebetle Türklerin Brest-Litovsk anlaşmasını mütemadiyen bozduklarını anlatmaya çalıştı ve bir çok misal getirdi. Bunların baş- lıcaları şunlardı: Türkiye, Sovyet hükümetince tanınmayan "Mâve- rayi Kafkas Cumhuriyeti"ni tanımış ve bununla yeni hudut tesbit etmişti; Türk kıtaları Rus arazisine girerek, Rus askerleri ile çarpışmışlardı ki, bunun her biri harp vesilesi (casus belli) olacak mahiyette idi. Lâkin, Sovyet hükümeti boyuna sabretmişti. Fakat bu defa Bakû'nun Türkler tarafından işgali üzerine, Sovyetlerin sabrı tükenmişti.

Uzun konuşmalardan sonra Talât Paşa: "Türkiye'nin Kafkas işlerine hiçbir surette karışmıyacağına ait resmen yazılı bir garanti vermeğe hazır olduğunu" bildirdi. Talât Paşa'nın hem harbin sonunun yaklaştığına (ve Türkiye'nin mağlup olacağına) artık aklı ermiş olduğundan ve bilhassa Almanların Kafkaslardaki Türk siyasetini desteklemediklerini yakından öğrenmiş bulunduğundan, Sovyetlere karşı bazı tavizlerde bulunmak ve yumuşak davranmak mecburiyetinde kaldığı anlaşılıyor. Osmanlı Sadrazamı daha da ileriye

1 "lzvestia" 10 Ekim 1918 (Joffe'den Lenin'e, Çiçerin'e, 21 Eylül 1918)

2 Sadrazam Talât Paşanın Berlin'de Sovyet-Rus elçisi Joffe ile görüşmelerine ait dosyalar Dışişleri Bakanlığı Arşivinde muhafaza edilmiştir: H. U. Karton no 125/576: Kafkasya mesailine dair Bolşevikler ve Berlin sefiri Yufe (Joffe) ile vaki olan müzakerat.

giderek: "Türkiye'nin Rusya hesabına asla arazi genişletmek niyetinde olmadığını ve Kafkaslardan Türk kuvvetlerini hemen çekeceğini" dahi beyan etti. Joffe, Talât Paşa'nın bu tekliflerini yeterli görmemiş ve Bakû'daki bütün Türk kıtaları, gönüllü (yani Azerî birlikleri dahil) ve askerî malzemenin de geri alınmasını istediler. Talât Paşa buna da muvafakat etmiş ve "Türkiye'nin Rusya ile barış içinde yaşamak arzusunda olduğunu ve Bakû ihtilâfını bu suretle tatlıya bağlamak istediğini" sözlerine katmıştı. Joffe de bütün bu konuşulanları ve Türk Sadrazamı ve Hariciye nazırının tekliflerini hemen Moskova'ya bildirdi.[1]

Mamafih Sovyet Dışişleri Komiseri Çiçerin, Talât Paşa'nın bu tekliflerini yeterli bulmadı. Joffe'ye verdiği cevapta (22 Eylül): "20 Eylül notasının neşredilmesine de radyo-telgrafla yayınlanmasına rağmen, bunun Türklere resmen sunulmasının geciktirilmesi yerinde olacağını"[2] (Joffe anlaşılan Talât Paşa ile müzakerelere devam edebilmek için bu notanın Türk elçiliğine resmen sunulmasının geciktirilmesini istemişti) bildirdikten sonra, Talât Paşa tarafından yapılan tekliflerin Sovyet hükümetince makbul sayılabileceğini, fakat buna "Bakû'nun Türk kıtaları tarafından Sovyet makamlarına teslimi maddesinin" ilâvesini şart koştu.[5] Yani Türk askerî makamları Bakû'yu İngilizlerden ve çoğunu Menşevikler teşkil eden Bakû Sovyetinden aldıkları halde, Burayı Sovyet makamlarına, yani Kızıllara teslim etmeleri gerekiyordu.

Talât Paşa (ve Nesimî Bey) 24 Eylül'de yeniden buluştular. Joffe, Bakû'nun Türkler tarafından tamamiyle boşaltılması ve meydana gelen zarar ve ziyanın ödenmesi gerektiğini ve Bakû'nun behemehal Sovyet makamlarına teslimi gerektiğini" talep etti. Talât Paşa da "Türklerin her hangi bir sahayı (territory) Sovyet Rusya'ya teslim edemiyeceklerini, çünkü Kafkaslardaki milletlerin iç işlerine asla ka- rışamıyacaklarını (yani Azerbaycanlıların işlerine karışmıyacakları kasdediliyordu)" kat'î bir lisanla ifade etti.

Hakikaten, Bakû'yu kurtarmış olan Türk kıtalarından burayı yeniden Sovyetlere teslimi talebi gibi manasız bir şart olamazdı. Joffe ise, Çiçerin'den aldığı talimat üzerine, yeni taleplerinde ısrar etti. Talât Paşa ise, Türk askerleri ve sivil personeli Brest-Litovsk

1 "Izvestia" 10 Ekim 1918 (Joffe'den Çiçerin'e, 22 Eylül 1918)

2 Ayni yerde.

3 "Izvestia" 10 Ekim 1918 (Çiçerin'den Joffe'ye, 22 Eylül 1918).

muahedesinde tesbit edilen hatta (yani Türk görüşü ile Elviye-i selâse de dahil olmajc üzere) 1877 yılı sınırlarına kadar ve galiba Ahısha ve Ahalkelek nahiyeleri de Türkiye arazisi sayılmak şartiyle, çekmeğe hazır olduğunu ve bundan fazlasını yapamıyacağını beyan etti.

Osmanlı Sadrazamı 24 Eylül günü Berlin'den İstanbul'a hareket edeceğinden, Bakû ihtilâfının nihaî bir karara bağlanması için, müzakereler maksadiyle bir Sovyet heyetinin ya İstanbul'a gönderilmesi veya bunun Berlin'deki Türk büyükelçisi Rıfat Paşa ile görüşülmesi ve Rıfat Paşa'ya bu hususta gerekli talimat gönderileceğini de söy- liyerek, yeni teklifte bulundu. Joffe, Berlin'de görüşmeyi tercih etti. Talât Paşa ve Nesimî Bey ile Joffe arasındaki görüşmeler bununla sona erdi. Talât Paşa, bu suretle, biri Brest-Litovsk'ta diğeri de Berlin'de olmak üzere iki defa Sovyet mümessilleri ile karşılaşmak fırsatını bulmuş ve dolayısiyle Sovyet diplomasi usulleri ve Sovyetlerin Türkiye hakkındaki görüş ve emelleri, Kafkaslarda tatbik etmek istedikleri siyasetleri hakkında bilgi edinmiş oldu. O, çok sonraları, bu tecrübesinden istifade etmek isteyecektir. Joffe ise, bu görüşmelerin ışığı altında, Türkiye'nin aşağıda maddeleri nakledilecek, esaslar üzerinde Sovyet-Rusya ile anlaşabileceğini Çiçerin'e bir telgrafla bildirdi:

1.Türkler bütün muntazam ve gayr-i muntazam kıtaları ile askerî malzemeyi, sivil personelini de almak suretiyle, Brest-Litovsk'ta tesbit edilen hattın beri tarafına çekilecektir.

2.İka edilen zarar ve ziyanın ödenmesi hususunda milletlerarası bir komisyon teşkiline muvafakat edecektir.

3.Şartların yerine getirilmesi hakkında Almanya'nın teminatı alınacaktır. Sovyetlerin bu ülkeyi (yani Bakû ve hattâ Mâverayi Kafkas) fiilen ele geçirmeleri hareketi bitinceye kadar, Alman kuvvetleri belli noktalarda yerleştirilecek ve (Türk kuvvetlerinin taahhütlerini yerine getirdiklerine) nezaret edeceklerdir.

Joffe, yine 20 Eylül (1918) notasının Türklere verilmesinin geciktirilmesinin yerinde olacağını ve bu suretle, müzakere kapılarının açık bırakılması gerektiğini de bildirmişti. Çiçerin de cevabında: "Sovyet hükümetinin Türklerden 30 Eylûl'de kat'î cevap beklediğini ve daha fazla geciktiremiyeceğini ve bu müddet içinde cevap gel

mezse, münasebetlerin kesilmiş sayılacağını" bildirdi.[1] Joffe, hemen Türk elçisine müracaat etmiş ve cevabın bir an evvel beklendiğini bildirmişti.

Çiçerin, Türklerin Bakû'dan öyle kolayca çıkıp gideceklerini hiç sanmıyordu. Nitekim Galip Kemalî Bey'in gidişinden sonra, Türk esirleri işiyle meşgul olması itibariyle, bir nevi Türk mümessili sayılan Remzi Paşa, Eylül sonlarına doğru Moskova'dan Berlin'e gitmesinden önce, Çiçerin ile görüşmüştü.[2] Bu ziyaret esnasında (bir tesadüf eseri mi, yoksa Dışişleri Komiserliği tarafından mahsus oraya getirilenler mi?) Hariciye Komiserliğinde, Türkistan'dan geldikleri söylenen iki Bolşevik vardı. Bunlardan biri, Müslüman olup, Yusupov adlı idi; diğerinin adı da Trotskiy, yani Rustu. Remzi Paşa, Çiçerin ile görüşmeden, onlarla konuştu. Bu iki Türkistanlı Bolşevik Bakû- nun Türkler tarafından işgali üzerine, Türkistan'ın fevkalâde muhtaç olduğu neft (petrol) in Türkler tarafından verilip verilmiyeceğini ve Türkistan Bolşeviklerinin İngilizlere karşı savaşmak için askerî teşkilât yapmakta olduğunu söylemişlerdi. (Hakikaten bu sıralarda İngilizler Aşkabad'da idiler). Bir de: Türklerin Krasnovodsk tarikiyle Türkistan'a nüfuz edip etmeyeceklerini de öğrenmek istemişlerdi. Bütün bu meseleleri görüşmek maksadiyle Çiçerin'i ziyaret ettiklerini de bildirmişlerdir.

Demek ki, yalnız Bakû'nun değil, Türkistan'ın dahi Türkler tarafından işgali ihtimali Bolşeviklerin hatırına gelmekte idi ve bu yüzden endişe duyulmakta idi. Remzi Paşa'mn bu Türkistan'lı Bolşeviklere ne söyledikleri bilinmiyor; mamafih o kendisi de bütün bu suallere cevap verecek durumda değildi; bildiği bazı şeyleri de orada hemencik söyleyemezdi.

Mülâkat esnasında Çiçerin Remzi Paşa'ya: "Eğer Türk hükümetinin nefte ihtiyacı varsa, Sovyet hükümetinin bu hususta Azerbaycanlılar nezdinde (yani Bakû'da Kızıl idare teşekkül ettikten sonra, sanki oradaki Azerî Kızıllar petrollerin hakikî sahipleri olacaklarmış gibi) teşebbüste bulunabileceğini, bu mesele yüzünden müşkilât çıkmıyacağını" söyledikten sonra, neft problemi mühim olmakla beraber, Bakû'nun Ruslara ait olduğu (yani Rusya'nın ayrılmaz bir parçasını teşkil ettiği) ve Türklerin Bakû ve neft üzerinde hiçbir hakları olmadığını ve oradan hemen çıkıp gitmeleri gerektiğini

1 "Izvestia" 11 Ekim 1918.

2 DİA H. U. Karton 124. (Remzi Paşadan, Berlin 1 Ekim 1918)

belirtti. Sovyet Dışişleri Komiseri, Moskova'dan Türk elçiliği ayrıldığı hasebiyle, hitap edilecek resmî bir Türk makamının kalmadığını biraz hayretle söyledi.

Remzi Paşa da son noktada Çiçerin'in fikrinde idi. Ona göre: Moskova'da muhakkak bir Türk memurunun bulunması şarttı. Nitekim Alman ve Avusturya elçilikleri gittikleri halde, işleri takip edecek birer konsolosları kalmıştı. Halbuki Türkiye ile ilgili birçok iş her gün çıkıvermekte, her taraftan türlü müracaatlar yapılmakta ve bilhassa Rusya Müslümanlarının müracaatı çok olmakta idi. Remzi Paşa, bu durum karşısında hiç olmazsa ve "şayet ahvali si- yasiyede büyük bir tebeddül yok ise, değerli bir konsolos ile birkaç memurun tayininin münasip olduğu" fikrinde idi.

Halbuki, Remzi Paşa'nın Berlin'den gönderdiği ve i EkimıgıS tarihini taşıyan yazısı İstanbul'a ulaştığı zaman, "ahval-i siyasiyede" çok önemli değişiklikler olmak üzere idi. Talât Paşa, artık harbin kaybedildiğine kanaat getirmişti, çünkü Makedonya'da Bulgar cephesi çökmüş ve Almanya ile Türkiye arasındaki irtibatın kesilmesi de gün meselemi haline gelmişti. Talât ve Enver Paşalar iktidardan çekilmek kararını vermişlerdi. Bu durum karşısında Moskova'ya her hangi bir konsolos veya memurun tayini bahis konusu olamazdı.

Talât Paşa ve Nesimî Bey İstanbul'a Eylül'ün sonunda döndüler.[1] Bakû meselesi her halde Kabine toplantısında görüşüldü ve belki de kat'î karara bağlanamadı. Talât Paşa'nın da, bu yüzden Joffe'ye vâdettiği cevabı gecikti. Rıfat Paşa ise, kat'î cevap müddetinin 2 Ekim tarihine kadar uzatılmasını istemişti. Joffe ise Alman Hariciyesi vasıtasiyle boyuna baskı yapıyordu. Türk hükümeti ve Başkumandanlığı, halbuki, Türk kuvvetlerinin Brest-Litovsk hattına çekilmesi esasını kabul etmiş ve bu yolda hazırlıklara dahi girişilmişti. Türkiye'nin artık mağlup olacağına hükmedildiğinden, bu kıtalar nasılsa er geç geri alınacaklardı. Bunları daha evvel çekmeğe başlamakla, hem zevahir kurtarılacak, hem de Ruslardan son dakikada, belki bazı menfaatler sağlanmış olacaktı. Böylelikle, hiç olmazsa Rusya ile Türkiye harbin sonunda düşman olarak ayrılmış olmayacak lardı. Alman elçisi Bernsdorff ta, İstanbul'da Bakû meselesini Talât ve Enver Paşalarla görüştüğünde, "Türk kıtalarının çekileceğini ve bir de Rıfat Paşa'ya teferruatlı bir talimatnamenin gönderilmekte ol

1 Talât Paşanın Berlinden Istanbula dönüşüne ait teferruat: Galib Kemali Söylemezoğlu. *Hatıralarım,* ss. 167-169.

duğunu" **öğrendi; Alman Hariciyesi bunları Joffe'ye bildirdi. Joffe de öğrendiklerini 3 Ekim tarihinde Çiçerin'e ulaştırdı.**[1]

3 Ekim tarihinde Joffe, ayrıca Berlin'deki Türk elçisi Rıfat Paşaya uzun bir yazı göndererek, "Talât Paşa ile yapılan görüşmeleri, varılmak istenen esasları, Sovyet hükümetinin talepleri ve Talât Paşa'nın mukabil tekliflerini teferruatı ile saydıktan ve Türk kat'î cevabının en geç 30 Eylül'e kadar verileceği ve bunun 2 Ekim'e kadar geciktirildiği" kaydedildikten sonra, şunları yazmıştı: "Alman Hariciyesi vasıtasiyle öğrenildiğine göre, Türk hükümeti askerî kuvvetlerinin Brest-Litovsk hattına kadar çekilmelerini emretmiş ve bu çekiliş başlamıştır. Halbuki gayr-i muntazam kıtaların da çekilip çekil- miyecekleri sualine, Türk elçisi talimatı olmadığı cihetle tatmin edici bir cevap verememiştir. Sovyet hükümeti bu durum karşısında şu görüştedir: Türkiye'nin Azerbaycan, Gürcüstan ve Ermenistan dediği devletlerle Batum'da akdetmiş olduğu muahedeye göre, Gürcülere ait muazzam arazi parçaları (sic) Türkiye'ye ilhak edilmiştir. Halbuki Sovyet hükümeti ile yapılan müzakereler gereğince, (yani Berlin'de Talât Paşa ile yapılan müzakereler kasdediliyor) Türkiye, Batum anlaşmasını değil, Brest-Litovsk anlaşmasını tatbik etmelidir. Yani başta Ahısha ve Ahalkelek ile Gümrü bölgesinin iadesi talep olunuyordu. Sovyet hükümeti, Türkiye'nin zayıf duruma düşmesinden hemen faydalanarak, diplomatik teşebbüsü eline almış bulunuyordu. Rıfat Paşa, tabii bütün bu taleplere cevap verecek durumda değildi. Mamafih tam bu sıralarda beklenen talimat da gelmişti.

Bu talimat gereğince Rıfat Paşa, Joffe ile şöyle bir protokol imzalıyacaktı:

> **"..(Rıfat Paşa ve Joffe'nin adları ve görevleri sayıldıktan sonra) Kafkaslardaki askerî durumu tanzim maksadiyle şu anlaşmaya varılmıştır:**
>
> **1. Muntazam Türk kıtaları ve gayr-i muntazam birlikleri, instrüktorler (muallimler) ve memurlar dahil olduğu halde, derhal Kafkaslardan çıkacaklardır; ancak Brest-Litovsk muahedesinin 4. maddesinin 3. paragrafında adı geçen saha buna dahil değildir. Bütün askerin ve malzemesinin çıkarılması bu protokolün imzasından sonra dört haftada tamamlanmış olacaktır.**

1 "Izvestia" 11 Ekim 1918.

2.Rusya tarafından ileri sürülen, Kafkaslardaki Türk askerî hareketinin sebebiyet verdiği zarar ve ziyanın ödenmesi meselesi muhtelit bir komisyon tarafından yapılacak incelemeler esasına göre tanzim olunmak üzere, sonraya bırakılacaktır.

3.Rus ve Türk hükümetleri, 1. ve 2. maddelerle zikredilen

1 "lzvestia" 11 Ekim 1918 (Joffe'den Çiçerin'e, 5 Ekim 19181

2 "lzvestia" 11 Ekim 1918. (Ahmed Nesimî Beyin notası 6 Ekim 1918 tarih ve 175 numaralı idi. Bkz. Ekler.)

Gürcü, Ermeni ve Azerilerin meydana getirdikleri bir teşkilâtla karşılaşmışlardı. Rus hükümeti, oralarda emniyeti muhafaza edecek bir durumda olmadığından, Osmanlı kuvvetleri Kars, Ardahan ve Batum çevrelerini de işgal etmek mecburiyetinde kalmışlardı. Brest-Litovsk muahedesinde tesbit edildiği veçhile buradaki ahali arasında bir plebiscit yapılmış ve bunun neticesinde buraları Osmanlı Devletine ilhak edilmişti. Osmanlı hükümeti, bu plebiscitin yolsuzluğu hakkında Sovyet hükümeti tarafından ileri sürülen iddiaları kabul etmiyordu, çünkü Sovyet iddiaları hiç bir esasa dayanmıyordu. Ahmed Nesimî Bey, Sovyet hükümeti şayet kendisinin ilân ettiği "milletlerin kendi mukadderatlarını tayinde hakları olduğu" prensibinde samimî ise, bunu Kafkaslardaki milletlere de tatbik etmesinin gerektiği fikrinde idi.

Nota devamla: Kafkaslardaki Türk askerî hareketleri oralardaki gelişmelerin bir neticesi idi. İngilizlerin Baku'dan çıkarılmaları, Türkiye'nin askerî emniyetinin icapları olduğu cihetle, Türklerin Bakû'yu işgalleri tamamiyle yerinde idi. Türklerin Bakû'da yağma ve mezalim yaptıklarına ait iddiaya gelince, bunlar hiçbir esasa dayanmıyordu. Kafkaslardaki Türk askerî hareketleri sadece çetecilere ve İngilizlere karşı idi.

Nesimî Bey notasının son kısmında, "Türk hükümetinin Sovyetlerle dostluk içinde yaşamak istediğini ve hiç bir zaman Brest-Litovsk muahedesine aykırı hareket etmediğini" de belirtmiş ve "Osmanlı hükümetinin askerî hareketlerinin ancak Türkiye'nin mevcudiyetini tehlikeye düşüren silâhlı (Ermeni) çeteleri ve İngilizlere karşı yöneltilmiş olduğunu" söyledikten sonra, "bu maksatlar elde edilince (yani tehlike giderilince) Osmanlı hükümeti, askerî kıtaların, askerî malzemenin ve memurlarının Brest-Litovsk hattma çekilmelerini emretmiş ve çekiliş hemen başlamştır" diyerek notaya son vermişti.

Ahmed Nesimî Bey'in bu notasımn baş kısımları (plebiscit, çetelere karşı askerî hareket mecburiyeti) doğru idi. Fakat Bakû'ya karşı yapılan askerî hareket kısmı, birçok tevillerle doldurulmuştu. Nota, umumiyetle çok yumuşak bir üslûpta yazılmış ve Türkiye'nin Rusya ile anlaşmak istemesinin bir ifadesi idi. Bu nota, artık çökmekte olan bir Devletin, pek yakında istifasını verecek olan bir hükümetin Hariciye nazırının kaleminden çıkmış ve Kafkaslardaki muahedelerin hükmü kalmayacağı anlaşıldığı bir zamandaki siyasetin bir ifadesi idi. Bu nota aynı zamanda, Osmanlı İmparatorluğu hükümetinin, Devlet-i Aliyye'nin, Sovyet-Rusya'ya gönderdiği son diplomatik vesika idi.

Kari Radek, "Izvestia" da (9 Ekim 1918) (No: 219 (483) Türkiye aleyhinde uzun bir makale ile,Ahmed Nesimî Bey'in iddialarını cecaplandırmağa gayret etmişti. Kari Radek, yazısında bilhassa Ermeniler meselesi üzerinde durmuş ve makalenin sonunda "Türkler derhal Bakû'yu boşaltmazlar, Sovyet-Rusya'ya iade etmezlerse, Sovyet hükümeti Ermeni meselesini bütün genişliği ile, yalnız Rus Ermenileri değil, Türk arazisindeki Ermenilerin de ortaya konacağı" tehdidini savurmuştu. Yani Sovyet-Rusya Türk sahasındaki Ermenilerin ayrı bir devlet kurmalarım ve Türkiye'den ayrılmalarını talep edecekti. Türkiye'ye karşı böyle bir tehdit sonraları da Sovyetler tarafından, Ankara hükümetine karşı da kullanılmak istenecektir.

Sovyet Dışişleri Komiseri, "Leş bulmuş bir karga gibi" Nesimî Bey'in notasına hemen cevap verdi. 10 Ekim 1918 tarihini taşıyan ve Türk notası uzunluğunda olan bu Sovyet cevabında: "Sovyet Dışişleri Komiserliğinin Türk notasına öne sürülen görüşlerle aynı fikirde olmadığı ve Türk noktai nazarı ile Sovyetlerinki arasında farklar olduğu" bildirildikten sonra, "Türklerin, Rus makamlarına hiç haber vermeden ve muayyen bir müddet de tesbit etmeden Kars, Ardahan ve Batum çevrelerini askerî işgal altma aldıkları ve bura ahalisine karşı yırtıcı hayvanlar gibi davrandıkları" da iddia edilmişti. Sonra, "vakıa, Sovyet hükümetinin hiçbir rızası olmadan Maverayi Kafkasta, Tiflis'te, âsi bir hükümet teşekkül etmiş ve Osmanlı Devleti bu âsi hükümetin kanunsuz hareketlerini Sovyetlere karşı itham mevzuu olarak kullanamaz ve orada yapılan yolsuzluklardan da Sovyet hükümetine hiçbir sorumluluk düşmez. Sovyet hükümeti, Kars, Ardahan ve Batum bölgelerinde Türkler tarafından yapılan plebiscit hakkındaki görüşünü muhafaza etmektedir, yani bunu tanımamaktadır. Türklerin Bakû üzerine yürümeleri ve orayı işgallerini haklı çıkaracak hiçbir sebep yoktur; çünkü Türkler Bakû'ya taarruz ederken İngilizler henüz oraya gelmemişlerdi" denmişti.

Sovyet notasının sonlarına doğru şu iddialar vardı: Osmanlı hükümetinin Kafkaslardan askerî birliklerini çekmesi ve Sovyet hükümeti ile dostluk içinde yaşamak arzusuna gelince: Sovyet hükümetinin bu husustaki görüşü şu idi: Türk askerlerinin çekildiği/iilen görülmektedir; fakat bu kâfi değildir. Eğer Türk hükümeti Sovyet- Rusya ile, Brest-Litovsk muahedesi şartlarına göre dostluk içinde yaşamak istiyorsa, Bakû'ya ve Almanya tarafından tanınan Gürcüstan sınırlarına kadar ve Brest-Litovsk'ta tesbit edilen hatta kadar Mâverayi Kafkas'ı (buna Sovyet iddialarına göre Elviye-i selâsedeki

plebisciti tanımadıklarına göre) 1914 yılı hudutlarına kadar olan sahayı Sovyetlere teslim etmesi gerekiyordu. Veya, üç sancaktan Türk askerî kuvvetleri çekilerek, yeni bir plebiscit için tertibat alınacaktı. Ancak bunlar yerine getirildikten sonradır ki, Sovyet-Rusya ile Türkiye arasında normal (ve dostluk) münasebetleri kurulabilecekti."

Çiçerin bu notasında belirttiği veçhile, muntazam ve gayr-i muntazam Türk kıtalarının ve bütün Türk personelinin, yalnız Dağıstan, ve Azerbaycan'ı değil, "Kars, Ardahan ve Batum sancaklarını" da boşaltması lâzım geliyordu. Kars ve Ardahan'ın Ermenilere, Batum'un da Gürcülere devredileceği, fakat buralarda kurulacak müstakil devletlerin Sovyet-Rusya'dan tam bir tahakkümü altına konacağı da aşikârdı. Çiçerin'in bu 12 Ekim (1918) tarihli notası cevapsız kaldı. Bu nota Sovyet hükümetinin, harp bitmeden önce Osmanlı İmparatorluğu adresine yolladığı son notası oldu. Bu nota, Sovyetlerin Kafkaslardaki emellerini ve Türkiye'ye karşı tutumlarını açığa vurmak bakımından önemli idi.

Çiçerin'in bu notasından sonra, Sovyet matbuatında Türkiye aleyhindeki neşriyata daha şiddetli bir şekilde devam edildi, "lzvestia" de (15 Ekim 1918) "Türklerin Vahşeti (zverstvo turok) başlığı altındaki bir yazıda, Vladikavkas'dan alınan bir habere göre: Ermenilerin feci durumda olduklarından bahsedilmiş ve Erzincan yakınındaki daracık bir sahada altı yüz bin Ermeninin toplanmış olduğu ve bunların açlıktan ve sari hastalıklardan, vebadan kitle halinde öldükleri bildirilmişti.

"lzvestia" nın dediğine göre: "Türkler, işgal ettikleri Ermeni arazisinde ahalinin yarışım öldürmüşlerdi; fakat gazetenin iddia ettiğine göre, "Ermeniler birçok yerde Türklere karşı kahramanca savaşıyorlardı" "Ermenilerin Sovyet-Rusya'dan yardım bekledikleri de" ayrıca belirtilmişti. Azerbaycan'da ve Türklerin hâkim oldukları diğer yerlerde güya arazi tamamiyle çiftlik sahiplerine iade edilmiş, eski nizama dönülmüştü. "lzvestia"nın en üst kısmında da iri harflerle şunlar yazılı idi: "Türklerin Kafkaslardaki Vahşeti: 20 Bin Ermeni ve İşçi (Türkler tarafından) vahşiyane bir şekilde öldürülmüşlerdir." Yani Sovyet gazeteleri, tıpkı eski Çarlık Rusvasında olduğu gibi, Türklerin Ermeni mezaliminden bahisle, Rus ahalisini ve Kafkaslıları Türklere-Müslümanlara karşı kin ve nefret beslemeğe davet etmişlerdi. "İzvestia"yı Kafkaslarda ve diğer yerlerdeki gazete ve hattâ Mustafa Suphi'nin çıkardığı "Yeni Dünya" takibetmişler ve Türkiye aleyhinde neşriyata başlamışlardı.

Halbuki 18 Mart- i Nisan (1916) tarihlerinde, Bakû'da Şaumyan- ın başında bulunduğu Kızıl idare ve Ermeniler tarafından 12 bin Müslüman vahşiyane bir şekilde katledikdikleri zaman, Merkez Sovyet gazetelerinde ve diğer gazetelerde hiçbir ses yükselmemiş, bu feci olay tam bir kayıtsızlıkla geçiştirilmişti. O zaman Bakû'da öldürülenler, güya aksi inkilâpçılar, milliyetçiler, Müsavat fırkası mensupları idi.

Türkiye'nin yenilmesi ve barışa zorlanması hakkındaki kısa bir haber "lzvestia" nın 30 Ekim (1918) tarihindeki sayısında çıktı ve 2 Kasım'da da "Türkiye'nin mütareke akdettiği ve müttefik donanmanın Boğazları geçip, Karadeniz'e girdiği" haberi verildi. Bu son haber, mamafih Sovyetler için hiç de sevindirici değildi. Bu defa zayıf bir Türkiye yerine, Sovyet-Rusya'nın karşısına, bu sıralarda Sovyet rejimine amansız bir düşman olan, İngiltere ve Fransa bulunacaklardı.

Türkiye'nin yenilmesi olayını - her halde içten gelen bir sevinçle- Karl Radek "îzvestia"de (11 Ekim 1918) yorumlamak maksadiyle uzun bir makale yazdı. "İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Genç Türkleri Almanya ile bağlar kurmak ile itham"la başlayan bu mağlubiyetin "Türkiye'nin sonunun başlangıcı"dır dedikten sonra, Kari Radek, Enver ve Talât Paşalarla alay etmişti. Talât Paşa'mn vaktiyle Selânik'te bir telgraf memuru olmasiyle istihza edilmek istenirken, Kari Radek kendisinin de bir "saat hırsızlığından hapise atıldığım" unutmuş görünüyordu. Türkiye'nin bilhassa Rus korkusu ile harbe girdiğini ve Boğazların Rusya'nın eline düşmesine mani olmak için Almanya tarafında harbe katıldığı belirtilmişti ki, doğruydu. Kari Radek'e göre: "Genç Türkler, Almanlardan, Abdülhamid devri memurlarından daha çok rüşvet aldıkları için, Almanya tarafına dönmüşlerdi."

Kari Radek acı sözlerle "İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Genç Türkleri itham etmiş ve bu devrin (tamamiyle haksız olarak) kara bir tablosunu çizmişti. Sonra harp devrine geçilmiş ve Kafkaslardaki Türklerin eşkıyacı plânlarını Alman militarizmi desteklemişti (Halbuki hakikat tam bunun aksine idi); Kari Radek'e göre, Türkiye'nin yenilmesi mukadderdi.

Şimdiki (yani mütarekeden sonra) Türkiye tamamiyle müttefik (Antanta) Devletlerinin elinde olup mukadderatım onlar tayin edeceklerdi. Kabinenin başında duran İzzet Paşa (Brest-Litovsk'ta bu

lunmuştu) Kari Radek'e göre, bilgisi, enerjisi olmayan eski bir mür- teşidir" (Kari Radek bunu acaba nereden öğrenmişti?). Kari Radek, Türkiye'nin yenilmesinin aslında yırtıcı (hayvanların) (yani Antanta Devletlerinin) yeni bir zaferi olduğunu ve (Müttefiklerin) Boğazlar vasıtasiyle Rusya üzerine yürüyeceklerini ve bunu yaparken de (mutadları veçhile) "demokrasi ve insanlık namına hareket edecekleri" iddia olunacağını alaylı bir dil ile yazarak makalesine son vermişti. Talihin cilvesi olarak bu kadar alay ettiği ve küçük gördüğü Talât (ve Enver) Paşalar bir yıl sonra Berlin'de Kari Radek ile karşılaşacaklar ve Radek'in Alman hapsinden çıkarılmasında mühim rol oynayacaklardır.

Bir taraftan İstanbul'daki Osmanlı hükümeti, galip devletlerin baskısı altında gittikçe bir kukla hükümet durumuna düşmüşken, aynı sıralarda, 1919 Şubat aylarında Moskova Sovyet hükümetinin de durumu "parlak" olmaktan uzaktı. Rusya'nın her tarafında "iç harp" başlamış ve ancak Iç-Rusya ve Türkistan'da bazı münferit yerler Sovyet idaresinde kalmıştı. Sibirya'da Kolçak, Güney-Rusya- da Denikin; Don, Kuban ve Terek nehirleri boyunda Kazaklar ve Petrograd'a yakın sahada, kendisini vaktiyle Kafkas Rus ordusunun kumandanı olarak bildiğimiz General Yudeniç'in kuvvetleri harekete geçmişlerdi. İşin fena tarafı, galip Antanta Devletleri Sovyetlere karşı harp eden "Beyazları" desteklemekte ve hattâ bazı yerlerde, meselâ Şimalde, Murmansk'a ve Archangelsk'e İngiliz kuvvetleri dahi çıkmıştı.

Bu şartlar içinde Sovyet hükümetinin devam edip etmeyeceği dahi şüpheli idi. Batı Avrupa'da, Amerika'da ve Rusya'nın içinde, birçok kimse, Sovyet rejiminin mutlaka yıkılacağı kanaatında idi. Fakat, o zaman Rusya'nın içinde bulunduğu şartlar ve üç yıl süren harp esnasındaki yolsuzluklar ve bilhassa "Beyaz Generallerin" ve idarecilerinin beceriksizlikleri ve tarih saatinin yelkovanını geriye çevirmek istemeleri ve aynı zamanda Çarlık devrinde ezilmiş olan Müslüman kavimlerinden birçoğunun Kızılları tutmaları, ve tabiî, her şeyden önce Lenin ve arkadaşlarının çok gayretli faaliyetleri sonunda, Bolşevikler muvaffak oldular. Fakat, 1919 Şubat'ında Sovyetlerin durumu çok tehlikeli ve rejimin devamı da şüpheli idi. İşte hal böyle iken Sovyet hükümeti, her halde kendisinin milletlerarası durumunu ve bilhassa Emperyalist devletler tarafından amansız bilinen Şark İslâm alemi ahalisine hoş görünmek maksadiyle, Osmanlı hükümetine bir "muhtıra " (memorandum) göndermek lüzumunu

hissetmişti. 15 Şubat 1919 tarihini ve Çiçerin'in imzasını taşıyan bu muhtıra birçok bakımdan dikkat çekicidir.[1]

Evvelâ: Brest-Litovsk'tan sonra Osmanlı Devleti ile Sovyet Rusya arasındaki münasebetlerin kısa bir muhasebesi yapılmış ve Türklerin Elviye-i selâsedeki plebiscit'in yolsuzlukları teferruatı ile anlatılmak istenmiş ve nihayet Galip Kemalî Bey'in Moskova'daki elçiliği ve kendisinin "bir diplomatın vazifesinin sınırının dışına çıkarak" Rusya'daki Müslümanlarla fazla meşgul olduğu şiddetle tenkit olunmuştu. Tabiî Bakû hareketi Türkiye'nin emperyalist emeli gibi gösterilmişti.

Artık yıkılmağa çok yakın olan bir devletin yaptığı bu kabahat- ları Çiçerin'in hatırlatmasından başlıca maksat, galiba, ilerdeki Türk hükümetlerinin (şayet Türkiye ayakta kalacaksa) neleri yapmamaları ve Rusya'ya (tabii Sovyet-Rusya) karşı nasıl davranılması gerektiği hakkında esaslar tesbit edilmek istenmiş olmalıdır. Bu esaslar ayrıca dikkati çekicidir. Çiçerin bu münasebetle Sovyet Rusya'nın dış siyasetinin prensiplerini de ortaya koymak istemişti.

Sovyet Dışişleri Komiserine göre: Sovyet hükümeti Türkiye vc bütün diğer devletlerle ancak barış içinde yaşamayı arzu etmektedir. "Türk halkı ile Rus halkının arasında, Çiçerin'e göre, ancak dostluk hüküm sürmelidir ve Türk milletinin uzatacağı dostluk elini Rus halkı samimiyetle sıkacaktır" demek suretiyle, "Rusya'nın Türkivc- ve karşı hiçbir fena niyet taşımadığı" hakkında teminat vermek istemişti. Bu Sovyet memorandumu, adetâ bir yıl sonra başlıyacak olan, fakat İstanbul hükümeti tarafından, değil, Ankara'daki millî mücadeleyi ve millî kurtuluşr temsil eden ve başında Mustafa Kemal Paşanın bulunduğu "Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti"nin takip edeceği siyasette mühim bir yer tutacak olan "müşterek maddeleri" ihtiva ediyordu.

Bu Sovyet muhtırası, belki de, İstanbul'da Hariciye Nezaretine mensup olup, sonraları Ankara Hariciyesinde dc vazifeli olacak bazı kimselerce biliniyordu, (meselâ: Baturn konferansında bulunan ve Kiy[r]ef'de sefir olan Ahmed Muhtar Bey v.b). Belki de, birçok kimse Anadolu'ya geçmeden önce Millî Mücadele'de, "Denize düşen yı

1 Le 15 fevrier 1919. No V. Moscou. Teleg. 4-23-65 başlığı ile gönderilen bu radio-ıelegraf Sovyet Rusyanın Osmanlı Devletine gönderdiği son diplomatik vesika olmak itibariyle dc mühimdir. Metni DİA ve Galib Kemali Söylemezoğlu, *Hatıralarım, ss.* 154-161. Bkz. F.kler.

lana sarılır" deyimini takibeden, ecdad düşmanı iken, fakat şu anda Türklerin en büyük düşmanı sayılan Antanta Devletleri ve bilhassa İngiltere'nin düşmanı oluveren Moskof-Ruslarla işbirliği yapılabileceğini düşünmeye başlıyanlar, belki de bu muhtırayı görmüşlerdi. Sovyetlerin, "barış, mazlum milletleri himaye, emperyalistlere karşı müşterek mücadele" kabilinden yuvarlak sözleri, Türkiye'nin içinde bulunduğu ağır şartlar tesiriyle bazı kimselere cazip görünmüş olabilir. Demek ki, Türklerin Ruslarla anlaşmaları mümkün olabilecekti. Nitekim, Ankara hükümeti tarafından ve "Memorandum"un son kısmındaki dostluk elini uzatmak teklifinin fiiliyat sahasına nasıl konduğu, Türk ve Sovyet yakınlığının tesis edileceğini ilerde tafsilâtiyle göreceğiz.

Çiçerin'in bu 15 Şubat 1919 tarihli Memorandum'u İstanbul hükümetince, her halde cevapsız bırakılmıştır. Zaten Çiçerin'in de buna cevap beklemediği mümkündür. Bu gibi yazılar Sovyet hükümetince propaganda karakterini taşımakta idi. İstanbul'da artık Sovyet-Rusya ile münasebet esaslarını düşünecek imkân ve ihtimal kalmamıştı. Yalnız, Antanta Devletlerini memnun etmek maksadiyle, Bolşevikliğe karşı düşmanca bir vaziyet alınmış ve Bolşevikliğin her şeyden önce "İslâm dinine aykırı olduğu" isbata çalışılmağa başlanmıştı. Çiçerin belki de bu havayı yumuşatmak maksadiyle yukarıdaki Memorandum'u göndermek ve Sovyet Rusya'nın, iddia edildiğinin hilâfına Müslüman halklarına ve bilhassa "Türk milletine karşı ancak dostluk hislerini beslediğine" inandırmak istemişti.

XII

MONDROS MÜTAREKESİ VE SONRALARI

Brest-Litovsk Barışından sonra, Almanya'nın Rus cephesinden kuvvetlerinden büyük bir kısmını Batı cephesine çekmesi mümkün olmakla beraber, Almanlar, Fransız İngiliz-Amerikan ordularına karşı üstünlük elde edemediler. Buna bakmaksızın Alman Başkumandanlığı kat'î netice almak maksadiyle arka arkaya büyük taarruzlarda bulundu. 21 Mart 6 Nisan (1918) tarihlerinde Arras ve La Fere arasında Picardie'de yapılan büyük taarruz başlangıçta iyi gelişti ve 90 bin ingiliz esir alındı ise de, sonra durduruldu. 6 Nisan 1917 tarihinde Amerika'nın Almanya'ya harp ilânı üzerine, çok geçmeden Müttefikler hem asker sayısı, hem de malzeme bakımından söz götürmez bir üstünlük elde etmeğe başladılar. Bir de buna ingilizler tarafından kullanılmaya başlayan "Tank"lar da katıldı. Mamafih Alman Başkumandanlığı Amerikadan daha çok asker gelmeden önce İngiliz-Fransız cephesini yarmak maksadıyle arka arkaya bir kaç deneme yaptı. Bunların sonuncusu 15-17 Temmuz (1918) günlerinde yapılan büyük Alman taarruzu oldu. Bu da başarısızlıkla bitti. Bundan böyle teşebbüsü Fransız-tngiliz-Amerikan kuvvetleri ele aldılar. Hele İngilizler tarafından çok sayıda kullanılmaya başlayan "zırhlı Tanklar", Almanlar için büyük bir sürpriz teşkil etti; çünkü Almanlarda böyle bir silâh yoktu. Zaten Müttefik kuvvetlerin kat'î netice almalarından işte bu "Tank'Mar mühim rol oynamıştır.

General Foch'un kumandasındaki Müttefik kuvvetlerinin 18 Temmuz'da başladıkları umumî taarruz üzerine, Almanlar kendi sınırlarına doğru çekilmeye zorlanddar. Bilhassa 8-11 Ağustos tarihlerinde Amiens yanında cereyan eden harpler Almanlar için çok kanlı ve Ludendorff'un tabi-i veçhile, "Alman Ordusu'nun kara günü" oldu. Bunun neticesinde Alman kuvvetleri kendi hudutlarındaki Siegfried müstahkem hattına, müdafaaya çekildiler. Artık Harbin Almanya için kaybolduğu aşikârdı. Zaten Alman yüksek kumandan

lığı da buna kanaat getirmiş ve 14 Ağustos (1918) tarihinde Spa'da yapılan bir toplantıda, Harbin devamında fayda mülâhaza edilmediği görüşünü kabul etmişti. 20 Eylül (1918) tarihinde, Birinci Dünya Savaşında en ünlü Alman Generalleri olan Mareşal Hindenburg ile General Ludendorff, derhal Mütareke akdini istemişlerdi. Buna bir hazırlık olmak üzere Alman Şansölyesi değiştirilmiş ve Baden Prensi Max bu makama getirilmişti. Bunun üzerine Almanya'nın Amerika Cumhur Başkan. Wilson'un 8 Ocak 1918 de ilân ettiği "14 madde" esasları üzerinde Barış akdine muvafakat edeceği bildirildi. Fakat Wilson'dan gelen cevabın, Almanya'nın şanı ve şerefi ile kabil-i telif olmadığı anlaşılınca, askerî mukavemetinin devamına karar verildi.

Fakat Almanların artık askerî takadan tükenmiş ve Bolşevik- Rus propagandasının da tesiriyle orduda .ve bilhassa Bahriyede İhtilâlci cereyanlar yaydmıştı. Nitekim 3 Kasım (1918) Kiel'de başlayan Alman bahriyelilerinin ayaklanmaları, diğer birliklere de sirayet etmek istidadını gösterdi. Cephenin gerisinde İhtilâlci hareket baş gösterdi. Bunun üzerine Alman Başkumandanlığı mütareke talebine mecbur kaldı ve 11 Kasım (1918) tarihinde "Mütareke" akdedilerek Harbe son verildi. Bu suretle dört yıldan fazla süren müthiş bir mücadeleden sonra Almanya ve Müttefikleri mağlup oldular ve bu mağlubiyetin hesabını vermek zorunda kaldılar. Almanya ve Müttefiklerine yükletilecek barış şartlarının çok ağır olacağı, zaten, "Mütareke şartları"ndan ta baştan belli idi.

Almanya'nın yenilmesi mamafih Müttefiklerinden daha geç oldu. İlk çöken cephe Bulgar cephesi idi. Çanakkale ve Gelibolu mağlubiyetlerinden sonra İtilâf Devletleri, Balkanlarda bir cephe açmak kararını vermişler ve Selânik'e asker çıkararak, Fransız Generali d'Espere'in kumandasında Bulgarlara karşı Makedonyada bir cephe açmışlardı. İngiliz, İtalyan, Sırp ve az sonra Yunan kuvvetleriyle de takviye edilen Fransız kuvvetleri, 15-20 Eylül (1918) tarihlerinde Bulgar cephesini yarınca, Bulgar ordusunda panik başlamış ve Makedonya cephesi çökmüştü. Zaten Bulgar hükümeti bir müddetten- beri Harpten çekilme yollarını aramakta idi. Harp yıllarının baş-nazırı Radoslavov'un yerine getirilen Malinov, harbin keybedildi- ğine kanaat getirmiş ve Antanta Devletleri ile anlaşmaya hazırlanmıştı. Bulgar ordusunun tam çözüldüğü sıralarda, Sadrazam Talât Paşa, Berlin seyahatından dönerken Sofya'ya uğradığında, Malinov ile görüşmüş ve hattâ Bulgar ceplıssini takviye için iki Türk tümeni yollamayı bile teklif etmişti. Fakat Malinov buna yanaşmadı ve 30

Eylül (1918) tarihinde Bulgarlar "Mütarekeyi" imzalayarak Harpten çekildiler. Bununla Türkiye ile Almanya arasındaki Balkan yolu da kesilmiş oldu. Bulgarlarm harp dışı edilmelerinin Türkiye'de büyük bir tesir yapacağı muhakkaktı. Diğer yandan Avusturya'nın da mukavemetinin sona erdiği meydanda idi. Bu şartlar altında Türkiye'nin de Harbi daha bir müddet devam ettirmesi imkânsızdı. Rus İhtilâlinden faydalanılarak, vakıa Kafkaslarda büyük kazançlar temin edilebilmişti. Fakat Filistin, Suriye ve Irak'ın tamamiyle elden çıkması ile neticelenen büyük kayıplar, Türkiye'nin mağlubiyetini mü- hürlemişti.

ingilizler, deniz hâkimiyeti ve tükenmez kaynaklara sahip olmaları sayesinde Mısır'da büyük kuvvetler topladılar ve 1917 yılının Kasım başlarında, General Allenby'in kumandasında, Süveyş Kanalı üzerinden Filistin istikametinde taarruza geçtiler. 8 Aralık (ıgi7)ta Kudüs ingilizler tarafından işgal edildi. Meşhur ingiliz casusu Lavvrence'nin aç gözlü Arap şeyhlerini altınlarla kandırması ve "Arap milliyetçiliği" ni istismar etmesi sonunda, Araplardan birçoğu ingilizlere katılmışlar ve Türkleri arkadan vurmaya başlamışlardı. Mükemmel ikmal yolları ve harp malzemesine sahip olan İngiliz kuvvetlerine karşılık, Türk kuvvetlerinin durumu gün geçtikçe fenalaşmıştı. Tek bir yolla beslenen ve her bakımdan yoksulluk içinde bulunan Türk kuvvetlerinin ingiliz ve Arap saldırılarına mukavemetleri imkânsızdı. Nitekim 19 Eylül 1918 tarihinde Yaffa'daki Türk cephesi yarıldı ve Türkler büyük kayıplara uğratılarak pek çok esir verdiler ve kuzeye çekilmek mecburiyetinde kaldılar. Az sonra Şam, Beyrut ve Halep şehirleri de elden çıktı. Bütün bu kanlı mücadelelerde, ancak sabık VII. Türk Ordusu kumandanı Mustafa Kemal Paşa kendi birliklerini muntazam bir şekilde geri çekebilmişti. Buna rağmen, Filistin-Suriye cephesinde Türk kuvvetleri tam bir mağlubiyete uğramış durumda idiler, ingilizler, yalnız Filistin-Suriye cephesinde değil Irak cephesinde de büyük başarılar elde etmişlerdi. Irak cephesinin İngilizler için ayrıca önemi büyüktü: Musul Petrollerini elde etmek Harbin gayelerinden birini teşkil etmekte idi.

İngilizler daha ıgı6 da Basra körfezinden hareketle Bağdadi ve Musul'daki petrol sahasını ele geçirmek istemişlerdi. Buralara, General Tovvnsend kumandasında 15 bin kişilik bir kuvvet sevkedil- mişti. Fakat Enver Paşanın amcası Halil Paşa'nın kumandasındaki "Irak'ın kızgın çöllerinde her türlü harp vasıtaların yoksulluğu içinde uğraşan" 3 bin kişilik bir Türk kuvveti, ingiliz'leri Kutülamara'da

kuşatmış ve 29 Nisan 1916 tarihinde 12 bin askeriyle birlikte General Tovvnsend'i esir almıştı. Mamafih bu zafer, Türklerin İngilizlere karşı ilk ve son zaferleri olarak kalmıştır. Çünkü İngilizler Hindistan'dan yeni kuvvetler celbettikten sonra, yeniden taarruza geçtiler ve çetin savaşlardan sonra, rı Mart 1917 Bağdadi aldılar.

Bu defa Bağdadin geri alınması meselesi Osmanlı Ordusunun adetâ bir prestij meselesi haline geldi; Alman Generali Falkenhayn kumandasında "Yıldırım Ordusu" adiyle, vurucu bir kuvvet olarak yeni bir ordu'nun teşkiline girişildi. Çok iyi bir şekilde teçhiz edilen ve en seçme birliklerden meydana getirilen bu "Yıldırım" ordusundan, mamafih, bir şey çıkmadı. Çünkü Bağdadin geri alınması için yapılan hazırlıklar İngilizlerce belli olunca, onlar Filistine yöneltilen yeni bir taarruzla karşılık verdiler. Dolayısiyle baştaki tasarının hilâfına "Yıldırım Ordusu" birliklerinin Filistin cephesine gönderilmesi icap- etti.' Bu sıralarda Suriye'deki VII. Ordu'nun kumandanı olarak, Çanakkale kahramanı, Muş ve Bitlis'i Ruslardan geri almakla da ad kazanan Mustafa Kemal Paşa bulunuyordu. Kendisinin daha 20 Eylül 1917 tarihinde, yani Mandros Mütarekesinden 13 ay evvel, Halep'ten, Enver ve Talât Paşalara hitaben "umuî ahval ve Ordu'unn durumu" hakkında verdiği uzun raporda, Ordunun perişan halinden ve eğer gerekli tedbirler alınmıyacak olursa "Harp devam ettiği halde karşısında bulunduğumuz en büyük tehlike her taraftan çürüyen muazzam bina-i saltanatın bir gün dahilen birdenbire ve hepbirden çökmesi ihtimalinden" bahsetmişti.[2] Mustafa Kemal Paşa'nın söylediği gibi, hakikaten Harbin tesirleriyle memleketin hali çok harap bir halde idi; bu durum 1918 de daha da kötüleşmiş ve idarî, ekonomik ve askerî çöküntü her hususta kendini belli etmekte idi. Araplarla meskûn eyaletlerin ve bilhassa zengin Suriye'nin elden çıkması Osmanlı Devleti için büyük bir darbe teşkil etmişti.

Türkler tarafından yapılan bazı mukabil teşebbüsler hiç bir netice vermedi. Osmanlı Genel Kurmay Başkanı General von Seeckt'in desteği ve Alman Başkumandanlığı da tasvibi ile, ıgı8 yılı başında Enver Paşa tarafından girişilen ve Bağdadi kurtarılmasını amaç bilen, Urmiye gölü ve Tebriz askerî harekâtından istenilen netice alınamadı. Liman von Sanders'e göre: "Bununla Türkiye'nin askerî çöküntüsü mühürlenmiş oldu."[5] Çünkü, ikmal imkânlarından

1 Liman von Sanders Alman Generallerinin raporları s. 81.

2 Mustafa Kemal Paşanın sanadidi İttihada karşı muhalefetinin bir vesikası. "Tasvir-i Efkâr" 15 Teşrinievvel 1919 (1335).

3 Liman von Sanders, *Atman Generalinin raporu,* s. 83.

mahrum sahada, Filistin ve Azerbaycan- Mesopotamya gibi merkezden uzak bulunan iki cephede, aynı zamanda başarılı bir askerî harekette bulunulması mümkün değildi. Nitekim, Urmiye gölü ve İran Azerbaycanı üzerinden Bağda'da karşr başarılı bir iş yapılamadı, bilâkis İngilizlerin Musul üzerindeki baskılarının artmasına sebebiyet verildi. Mamafih, diğer yandan İran Azerbaycan'ına Türk kuvvetlerinin girmesi ile İrak'taki İngiliz kuvvetleriyle, İrana sarkmış olan Rus kuvvetlerinin birleşmesine mani olunması cihetle, Türkiye bakımından bu hareketin bir dereceye kadar faydalı olduğu da inkâr edilemez.

Yukarda da belirtildiği gibi, Rus ihtilâli, Kafkas cephesinde Türk ordusunun yeniden canlanması ve teşebbüsü ele almasına yol açmıştı. Nerede ise Enver Paşa'nın "Türkçü" siyaseti ve hayallerinin gerçekleşmesi mümkün gibi görülmekte idi. 15 Eylül 1918 de Bakû- nun Türkler tarafından işgali ve hattâ Dağıstan'a kadar gitmeleri ile, Kafkas Müslüman ve Türk zümreleriyle Türkiye arasında çok yakın bağlar kurulmuş, gerek Ermeni çetecilerine karşı mücadeleler esnasında ve gerekse Türk askerlerinin bulundukları sırada yerli Müslüman ahaliye çokça silâh dağıtılmıştı. Almanların mümkün mertebe Türklerin Kafkaslara girmek teşebbüslerim önlemeke çalıştıklarını, fakat Enver Paşanın buna bakmayarak kendi plânlarını gerçekleştirmeğe muvaffak olduğunu yukarda görmüştük. Enver Paşanm bu sıralardaki en mühim, ve neticeleri itibariyle de çok faydalı olacak, faaliyetlerinden biri de Kafkas sınırında IX. Ordu adiyle büyük bir Türk askerî kuvvetini teşkil etmesi olmuştur.

Almanları tatmin etmek maksadıyle, Kafkas sınırında faaliyette bulunan III. Ordunun kumandası Vehib Paşa'dan alınmıştı. Bu defa III. Ordunun, 5., 9., 36. ve 11. Kafkas tümenleriyle 12. Piyade tümenlerinden Yakup Şevkî Paşa'nın kumandasında IX. Ordu teşkil edilmişti. Rusların bıraktığı bol harp malzemesi ile teçhiz edilen bu yeni Ordu, yalnız Kafkaslardaki hareketlerin dayanağım teşkil etmekle kalmayacak, Enver Paşanın tasarısı ile gelecekte de belli bir görev alacaktı. Enver Paşa, bilhassa 1918 yaz aylarındaki Batı cephesindeki Alman yenilgileri karşısında, Harbin kaybedildiğine kanaat hasıl etmeğe başlamış ve Galip kuvvetlere karşı Doğu Anadolu'da bir mukavemet yuvası teşkiline karar vermişti. IX. Ordunun meydana getirilmesindeki âmillerden biri de bu idi. Nitekim kendisi, somaları, 1920 de Moskova'da, Büyük Elçi Ali Fuat Paşa'ya bu hususta şunları söylemişti: "Bir mağlubiyet felâketinden

sonra ne düşmanlarımızın âtifetine ve ne de bizden sonra (yani İttihatçılardan sonra İstanbul'da) teşekkül edecek hükümetlerin sadakatle çalışarak harpten asgarî zararla çıkacağımıza inamyordum. Kafkaslardaki ordularımızın kuvvetine güvenerek merkezi Bakû'da (sic, her halde Kars olacak) olmak üzere, muvakkat bir hükümet teşkil edecektim. Düşmanlarımızın yapacakları tazyik ve bize teklif edecekleri sulh şartlarının ağırlığı derecesine göre ana vatanı kuvvetlerimle restore etmeğe çalışacaktım.'" İşte bu maksatla Enver Paşa IX. Ordu'yu mümkün mertebe çok silâh ve teçhizatla takviyeye önem vermiş ve hakikaten Harbin sona erdiği tarihlerde Kafkas sınırında her itibarla mükemmel olan iki tümen mevcuttu. Bu hazırlık ise sonraları çok hayırlı olmuş ve Kâzım Karabekir Paşa'nın, "Millî Mücadele" başlangıcında kumanda edeceği 15. Kolordu, işte bu IX. Ordu birliklerinden teşkil edilmiştir.[2]

1918 yılı Ağustos-Eylül aylarında Türk kuvvetlerinin Kafkaslardaki başarıları, üç yıllık büyük mücadelenin son çırpınmalarından başka bir şey değildi. Almanya da zaten mukavemetinin son raddesine gelmiş bulunuyordu. Yukarda da belirtildiği gibi Bulgarlar daha 30 Eylül tarihinde mütareke akdederek harp dışı edilmişlerdi. Sıra nihayet Türkiye'ye gelmiş bulunuyordu.

Bulgarların harpten çekilmeleriyle Türkiye'nin zaten fena olan durumu büsbütün kötüleşti. Cephenin her kesiminde çöküntü belli oluyordu. 500 bine yakın asker kaçağı vardı; bunlardan birçoğu müselleh çeteler halinde memleketin içinde soygunculuk yapmakta ve memleketin asayişini gidermekte idiler. Ekonomik çöküntü ise azamî dereceye ulaşmıştı. İhtikâr ve her türlü yolsuzluk almış yürümüştü. Askerî mağlubiyetler ve memleket içindeki zor durum karşısında ittihat ve Terakkî Cemiyetinin ve bilhassa Enver Paşa'nın prestiji epey sarsılmıştı. Talât Paşanın Sadarete gelmesini müteakip, matbuata tanınan nisbî bir hürriyet tesiriyle, istanbul gazetelerinde, hükümet icraatı tenkit edilmeğe başlamış ve bazen sert yazılar dahi intişar etmekte idi. Hattâ Enver Paşa'nın şahsına karşı yöneltilen yazılar dahi çıkmakta idi. Talât. Paşa'nın Berlin seyahatmdan dönmesi ve bilhassa Bulgar cephesinin çökmesi üzerine durumun büsbütün karardığı aşikârdı. Bu. münasebetlerle, umumî durumu görüşmek üzere bir kabine toplantısı yapıldı. En mühim mesele, tabiatiyle,

1 Ali Fuat C e b e s o y , *Milli Mücadele hatıralarım,* İstanbul 1953, y. 42/43.

2 Ayni y. s. 43.

Harbin devamı meselesi idi. Bu hususta kabine üyeleri arasında fikir birliği yoktu, bir kısmı Harbin bir müddet devam ettirilmesini, bir kısmı da hemen "Mütareke" akdi taraftarı idiler. Adliye nazırı Halil Menteşe Bey, Maarif Nazın Dr. Nazım Bey ve bilhassa Enver Paşa, Harbin devamını istemekte idiler. Fakat kabinenin çoğunluğu buna karşı idi ve Talât Paşa da çoğunluğa katılınca, bir an evvel mütareke akdine girişilmesi kararlaştırıldı.

Talât Paşa kabinesi, her türlü zorluklara rağmen, şimdiye kadar Almanya ile muahedeye sadık kalmış ve "ayrı barış yapılmaması" şartına tam bir sadakada bağlanmıştı. Fakat bundan böyle bu şartların muhafazası imkânsızdı; zaten Almanya'nın da teslim olmasının da pek yakın olduğu aşikârdı. Türkiye'nin "Mütareke"ye talib olması bir "ihanet" sayılamazdı. Kabinede kabul edilen karar: WiIson'un "14 maddesi" prensipleri üzerinde bir sulhun akdine muvafakat etmekten başka bir şey değildi. Nitekim bu yolda hemen teşebbüse geçildi ise de, İzmir valisi Rahmi Bey vasıtasiyle İngilizlere yapılan müracaat bir netice vermedi.

Harbin sonu yaklaşması üzerine Talât Paşa, "Mütareke" akdi ve yeni şartlar içinde Devletin idaresinin yeni bir kabine tarafmdan yapılması gerektiğini kabul etmiş ve 8 Ekim (1918) tarihinde Kabinesinin istifasını Sultan Vahidcddine sunmuştu. Yeni Kabinenin teşekkülüne kadar, mutad veçhile, eskisinin işleri yürütmekte devam etmesi gerekmekle beraber, bu istifa ile "İttihat ve Terakki Cemiyeti" hâkimiyeti ve onun baş mümessilleri olan Talât Paşa, Enver Paşa, Cemal Paşa'larm "saltanatları" da bu suretle sona ermiş oldu. Bununla aynı zamanda, Türkiye tarihinin 1908 Ihtilâliyle başlayan ve pek çok heyecanlı olaylara, büyük mücadele ve Harplerle dolu olan bir devri dc kapanmış, ve Türkiye'de akibeti meçhul ve herkesi endişeye düşüren bir devir de başlamış oluyrordu.

Sultan Mehmed Reşadın ölümü üzerine, 3 Temmuz 1918 de VI. Mehmed achyle Osmanlı tahtına geçen Sultan Vahideddin, başta Enver Paşa olmak üzere "Ittihatçı"lara karşı nefret hisleri beslemekle beraber, Talât Paşa'nın vatanperverliği ve dürüstlüğünü teslim etmek mecburiyetinde kalmıştı; dolayısiyle kabinenin istifası üzerine .Sultan Vahideddin yeni kabinenin kimin tarafından kurulması gerektiği hakkında Talât Paşa'nın fikrini sormayı muvafık bulmuştu. Talât Paşa iki isim verdi; birisi Müşir Ahmet İzzet Paşa, diğeri de eski Londra elçisi ve artık epey yaşlı olan Tevfik Paşa. Fakat İzzet Paşa üzerinde durdu; Vahideddin ise Tevfik Paşa'yı tercih etti ve yreni kabine kurmaya onu memur etti.

Tevfik Paşa, kabinesini kurmak için temaslar yapmakta idi Talât Paşa, ispanya vasıtasiyle, Amerikan Cumhurbaşkanı YVilson'a müracaat yaparak, Türkiyenin muharip Devletlerle, Wilson prensipleri üzerinde, sulha talip olduğunu bildirmiş, ve bu hususta Amerikanın tavassutunu istemişti.' Hayli geç alınan cevap Amerikan Hariciye Vekili Lansing'in ödevi bu isteği ilgili Devletlere ulaştırmaktan ibaretti. Zaten buna cevap geldiği zaman artık "Mütareke" akdedilmiş bulunuyordu. Amerikanın bu tarzdaki davranışı, Türkiye'ye karşı hiç bir iyi niyet beslemediğini gösteriyordu.

Tevfik Paşa'mn kabine kurması işi birçok güçlüklerle karşılaştı; böyle buhranlı bir anda kabineye girmek isteyenler azdı ve kendilerine teklif yapılan bazı mühim şahsiyetler ise bu teklifi red- ettiler. Bunun üzerine, Sultan Vahideddin ister istemez Müşir Ahmed İzzet Paşa'yı yeni kabine kurmağa memur etti. Bu buhranlı günlerde, ıo Ekini (1918) tarihinde, yeni "Meclisi Mebusan"da açılmış ve Sultan Vahideddin "Meşrutiyet idaresine Kanun-u Esasiye sadık kalacağına" yemin etmişti. İzzet Paşa da 19 Ekim (1918) tarihinde yeni kabinesini Meclise takdim etti. üyeler arasında Hayri Efendi (Şeyhislâm), Cavid Bey (Maliye nazırı), Fethi Bey (Dahiliye nazırı) ve Rauf Bey (Bahriye nazırı) gibi ya doğrudan doğruya koyu "ittihatçı" veya Talât ve Enver Paşalarla yakın münasebetleri olan kimselerin de bulunması, "İttihatçıların" halâ büyük tesir icra eylemekte olduğunu gösteriyordu. Ordu'nun Enver Paşaya bağlı zabitlerin elinde olması hasebiyle, Sultan Vahideddin kabinedeki bu tayinlere şimdilik ses çıkarmamıştı. İşte bu yeni kabine'nin teşekkülü ve tasdikinden sonra, yani 19 Ekim tarihinden itibaren Talât Paşa ve Enver Paşa ile Cemal Paşa, fiilen hükümetten çekilmiş oldular. Yeni kabinenin ilk işi "Mütareke" akdetmek olcaktı.

Talât Paşa'mn İzmir valisi Rahmi Bey vasıtasiyle mütareke akdi için müracaatından bir şey çıkmadığını öğrenen Büyük Adadaki esir ingiliz Generali To\vnsend, bu defa, kendi arabuluculuğunu teklif etti. Hükümet de bunu muvafık gördü ve bunu bildirmek üzere Tevfik Bey adh bir deniz subayı ile birlikte General Towns- end, izmir'den, İngiliz Amirali Calthrope'in yanma gitti. Bu defa- ki Türk müracaatı kabul edildi ve İngiliz Amirali ile "Mütareke" şartlarını görüşmek ve imzalamak üzere Bahriye nazırı Rauf (Orbay) Bey, Hariciye müsteşarı Rcşad Bey ve VIII. Ordudan, Kurmay Baş

1 L. S. A. Statcdept. Foreign Reiations of U. S. 1918 Supl 1. File No. 763 72119/ 2532 Tlıc Spanish Ambassador (Riaıιo) to President VVilson. Washington Dccemb. 14, 1918.

kanı Yarbay Sadullah Bey, Mondros'a giderek, Amiral Calthrope ile (27 Ekim 1918) tarihinde müzakerelere giriştiler. 30 Ekim tarihinde de, Agamemnon zırhlısında "Mondros Mütarekesi" imzalandı.[1]

15 maddeden ibaret olan ve çok ağır hükümleri ihtiva eden bu "Mütareke"nin, 1. maddesine göre: İtilâf Devletler donanmasına derhal Boğazlar açılacak, Boğazlar istihkâmı onlar tarafından işgal edilecek ve donanmaları Karadenize geçebileceklerdi. 15. madde ile Batum'un işgali ve Bakû'nun işgaline "Osmanlı Devletinin itiraz etmiyeceği" hükümleri konmuştu. En ağır şartlardan biri de 7. madde olup, "Müttefikler, emniyetlerini tahdit edecek vaziyet zuhurunda, her hangi bir askerî sevk ve idare noktasını işgal hakkını haiz olacaklardı" 11. madde ile de: İran'ın Kuzey kısmı ve Mâverayi Kafkastaki Osmanlı kuvvetlerinin derhal harpten evvelki sınır geri sine (yani 1914 hudutlarına) çekilmeleri gerekiyordu. 24. madde ile de: Altı vilâyette (Doğuda, Ermenilerle meskûn saha kasdediliyor) karışıklık çıktığında, adı geçen vilâyetlerin her hangi bir kısmının işgali hakkı İtilâf Devletlerine tanınmıştı. Sözün kısası bu "Mütareke" tam manasıyle Türkiye'nin müstakil bir Devlet olarak mevcudiyedne son verecek mahiyette olup, ilerde Türkiye'ye kabul ettirilecek sulh şartlarının mahiyetini şimdiden ortaya koymuş bulunuyordu. Mamafih, güya, bu şartları "yumuşatmak" maksadıyle, Rauf Beyin İsrarı üzerine, Amiral Calthrope Boğazlardaki istihkâmların ancak İngiliz ve Fransız askerleri tarafından işgal edileceği, İzmir'e asla Yunan kuvvetlerinin sokulmayacağına ait, bir kaç defa şifahî teminat vermiş ve sözlerini hususî mahiyette bir mektupla da teyit etmişti. Fakat Amiral'- in bu sözleri ve teminatının hiç bir hükmü yoktu ve, ilerde görüleceği üzere, asla dikkat nazarına alınmamış, İngiliz hükümeti kendi bildiğini okumaya başlamıştır.

Bu suretle, "Mondros Mütarekesi" nin imzası ile, 31 Ekim 1918 tarihinde Türkiye ile İtilâf Devletleri arasındaki muhasamata son verilmiş ve bununla 1458 gün devam etmiş olan, yani 4 yıldan ancak 2 gün eksik olan, (Ruslarla Harp dikkat nazarına alınırsa 4 yıldan 7 gün fazla olan) Birinci Dünya Savaşı fiilen sona ermiş oldu. Bu harpteki Osmanlı-Türk kayıpları hakkında şu istatistik bilgi verilmektedir:[2]

1 Mondros Mütarekesine ait vesikalar: Pıblic Record Office (London). W(ar) O(ffice) 106/1433. The Turkish Armistice.

2 Osmanlı Ordusu Tıp merkezi neşriyatına istinaden: "The Times" gazetesi Febr 17, 1922.

(ölü, yaradan veya hastalıktan ölenler)................................	501 .091
Yara veya hastalıktan ötürü hastanede tedavi edilenler..	3 .059 .205
Hastaneden taburcu edilmiş	2.167.841
Malûller	891 .364
Muhtelif cephelerdeki ölüler sayısı:	
Kafkas cephesinde	218.878
Çanakkalede	101 .147
Filistine cephesinde (galiba Allenby ordusuna karşı)	80.764
Irak'ta..	44-721
İzmir ve Antalya'da (amele taburları çoğu sıtmadan)	9.211
Galiçya'da..	4 .272
Romanya ve Dobruca'da..	4.166
Hicaz'da (Mekke, Medine, Yemen)	4.166
Makedonya'da	878
Türlü cephelerde (Kafkaslar, Bakû, Dağıstan v.b)	74-852

Harbin hitamında 180,256 yaralı ve hastanelerde hasta olarak 60,116 hasta vardı. 18 milyon tutan Osmanlı Devleti nüfusundan bu suretle Harp esnasında üç milyon insan, ölmüş, yaralanmış, sakatlanmış, kaybolmuştu. Bundan başka Doğu illerinden batıya kaçan mühacirlerden milyonlarcası mahvolmuştu ve yüzbinlercesi Rus işgalinde Ermeniler tarafından öldürülmüştü. Yabancıların iddialarına göre"900 bin kadar Ermeni de Türk makamları tarafından tehcir dolayısiyle imha edilmişti. Ayrıca Ayvalık mıntıkasından ve diğer bazı yerlerden çıkarılan 100 bin kadar Rum da mahvolmuştu. Türklerden harbe gidenlerden 2 /3 köylerine dönmemiş, cephede ölmüş, esir düşmüş, veya hastalıktan ölmüş, kaybolmuştu.[1] Ordunun sayısına nis- bede esirlerin sayısı az oluşu (Rusyada 50-60 bin, ingilizlerin ve Fransızların elinde 100 bin kadar)- Türk askerlerinin savaştaki kahramanlıkların en bariz örneği sayılmaktadır. Harbin en acı taraflarından biri de başta Çanakkalede, Gelibolu'nun müdafaası sırasında en seçkin Türk aydın zümresinin ihtiyat zabitleri ve genç subayların şehit düşmeleri idi. Bununla zaten az olan Türk aydın zümresine müthiş bir darbe indirilmişti. Diğer yandan Anadoluda doğumun azalması, ve ziraatin gerilemesi ekonomik çöküntünün en mühim amil

1 Ayni yerde.

lerini teşkil etmişti. Harbin en büyük acı neticesi ise Türkiyenin Galip Devletlerinin merhametlerine bırakılması oldu. Halbuki bu Devletlerin, bilhassa İngiltere'nin asla "merhamet" edeceği yoktu. Mamafih bu feci durumda tek bir teselli ciheti vardı; o da: Türkiye'nin en büyük düşmanı sayılan Çarlık Rusya'sı -Galip düşmanları safında olmayışı idi; Anadolu'yu tehdid edecek Çarhk-Rus kuvvederinden artık eser kalmamıştı.

Türkiye'nin harpten mağlup çıkması üzerine türlü görüşler öne sürülmüş ve bunun sebepleri izah edilmek istenmiştir.[1] Bu hususta, tabiatiyle en birinci âmil, Türkiye'nin kaderini bağlamış olduğu Almanya'nın mağlup oluşudur. Çünkü Harbin kat'î neticesinin Batı cephesinde ahnacağı aşikârdı. Türkiye, Harbin sonunda mağlup vaziyette olsa dahi, Alman zaferi tahakkuk ettiği takdirde Türkiye'nin elinden giden yerleri geri alacağı da muhakkaktı. Maalesef, Harp Almanyanın ve dolayısiyle Türkiye'nin de mağlubiyetiyle neticelendi.

Türkiyenin Birinci Dünya Savaşındaki durumundan bahsedilirken dost ve düşmanın ittifak ettiği şu nokta vardır: Cephedeki Türk askerleri, nefer ve zabitleri tam manasıyle vazifelerini yapmışlar ve kahramanca savaş etmişlerdi; dolayısiyle Türkiye'nin askerî şerefi tamamiyle korunmuştu. Hele Çanakkale'nin müdafaası ve müstevlilerin denize atılmaları, tarihin kaydettiği en büyük kahramanlıklar arasında yer almıştır. Harbin tam arefesinde Enver Paşa tarafından "gençleştirilen" ve yeni baştan teşkilâtlandırılan Türk Ordusunda, başta Mustafa Kemal olmak üzere birçok kabiliyetli ve vatanperver genç kumandanların vazife almış bulunmaları -Türk Ordusunun cephelerdeki savaşlarda hem kahramanca dövüşmeleri hem de bütün yoksulluklara rağmen dört yıl gibi uzun bir zaman dayanmalarında en mühim âmil teşkil etmiştir.

Mağlubiyetle biten bir harpten sonra, tabiatiyle "böyle bir Harbe girmek doğru değil" yollu mütalâalar öne süren çok olacaktır. Yukarda anlatıldığı üzere, Harbe girmeden önce "tarafsız kalmak" yani Harbe girmemek, veya hiç olmazsa mümkün mertebe geç girmek görüşünü öne sürenler çok olmuştu. Hattâ İttihat ve Terakki Cemiyeti Merkezinde de bu görüşün taraftarları vardı. Fakat Enver Paşa'nın, Alman baskısı altında, Harbin fiilen başlamasını, tasarladığından daha evvelki bir tarihe koyduğu anlaşılıyor. Haki

1 Bu hususta en salâhıyetli yazı Osmanlı Ordususnun Erkân-ı Harbiye Reisliği yapan General von Seeckt tarafından kaleme alınmıştır: *Die Gründe des ^usammenbruches der Tûrkei.* Bkz. AGR.

katen, Harbe, meselâ, 1918 Martında veya daha geç girilse idi, askerî gelişmelerin başka istikamet alması mümkün olabilirdi. Fakat, tarihî olaylar "olsaydı" ya göre değil, "oldu"ya göre mütalâa edildiğinden bu yoldaki bütün mülâhaza ve mütalâların değeri yoktur. Orta da şu acı hakikatler bulunuyor: Türkiye 1914 yılı 29 Ekiminde Harbe girmiş, ve, maalesef, Harpten mağlup olarak çıkmışür.

Harbin sevk ve idaresinde büyük hatalar işlenmiş olduğu da bir hakikattir. Sonsuz bir heyecan ve cesaret sahibi olan Enver Paşa, "Başkumandan (yani Sultan'ın) vekili" ve Harbiye nazırı sıfatıyle askerî hareketlerin hepsinden sorumlu idi. Bütün hareketler onun planlan emri ve tasvibi ile yapılmakta idi. Nitekim Sarıkamış, ve daha sonraki bütün taarruzlar onun emriyle yerine getirmiş ve Sarıkamış harekâtında kumandayı bizzat eline almıştı. Sarıkamış ve ondan sonraki Kafkas cephesindeki başarısızlıkla ve büyük kayıplarla biten taarruzlar, belki de, lüzumsuz yere yapılmıştı. Türk kuvvetlerinin buralarda müdafaa harbi ile yetinmeleri gerekirdi. Ayni mütalâa Süveyş kanalı harekâtı için de varittir. Harp esnasında Türk kuvvetlerine düşen vazife ise, mümkün mertebe çok düşman askerini celbetmek ve cephelere bağlamaktı; bununla Batı cephesinde Almanlara karşı mukavemet kuvveti azalmış olacaktı. Nitekim Türk ordusu bu vazifeyi tamamiyle yapmış ve 1,5 milyona yakın düşman kuvvetlerini bağla mıştı. Bu suretle, Türkiye Almanya'ya karşı vazifesini fazlasiyle yerine getirmişti.

Harbin Türkiye bakımından en kazançlı neticelerden biri, şüphesiz Rusya'mn harp dışı edilmesi idi; bu hususta en büyük rolü Alman darbeleri, büyük Alman zaferleri ovmadılar; fakat Çanak- kaledeki Türk zaferi sonunda İtilâf Devletlerinin Rusya'ya yapacakları yardım, tahakkuk ettirilmemek suretiyle, Rusya'daki yenilgilerin İhtilâle götürdüğü her kes tarafından kabul edilmektedir. Bu suretle Rusya'da İhtilâl çıkmasında Türk mukavemetinin de rolü büyüktür. Türkiye'nin kaybolan bir Harpten ve "Mondros Mütarekesi" ile mukadderatını gaddar galip Devletlerin keyfine tesliminde sonra, "Türkiye Harbe girmemeli idi, tarafsız kalmalı idi" kabilinden iddialarda bulunmak kadar kolay bir şey yoktur. Yukarda da belirtildiği gibi, 1914 te Türkiye'nin Harbe sürüklenmesi daha evvelki gidişat vc bazı tesadüflerin bir neticesidir. Bu mesele üzerinde mütalâa yürütülürken, o devirdeki bütün şartlar ve bilhassa Türk ordusunun genç zabitleri ve geniş halk kitlesi arasında hüküm süren ruh haleti de dikkat nazarına alınmalıdır. Enver Paşa'nın Harbe girişte hissesi

büyük olmakla beraber, bütün sorumluluk ta yalnız ona ait olmadığım söylemek yerinde olur. Fransa ve İngiltere ile anlaşma kapıları sım-sıkı kapandıktan ve Rusya'ya karşı korunacak başka imkânlar kalmadıktan sonra, Türkiye'yi idare edenlerin selâmeti Almanya ile anlaşmakta aradıkları bir hakikattir.

Türkiye'nin bütün talihsizliği, yabancıların ekonomik ve siyasî baskılarından kendini kurtararak, maddî ve manevî sahada kalkınmak için ihtiyacı olduğu bir sırada, ve cidden vatanperver ve ahlâk sahibi olan Talât Paşa ve Enver Paşa ile arkadaşları gibi hamiyetli kimselerin de iş başına geldikleri bir devirde, Avrupa Büyük Devletleri arasında bu büyük mücadelenin patlak vermesi oldu. Bununla Türkiye'nin şiddetle ihtiyacı olduğu sükûnet ve barış zamanı çok kısa sürmüş oldu. Müthiş bir girdap şeklini alan Büyük Devletlerin mücadeleleri zayıf bir Türkiyeyi de sürüklüyeceği muhakkaktı; Türkiye tarafsız kalsa bile, bu tarafsızlığını koruyacak kuvvedere malik değüdi. Dolayısiyle Türkiye'nin de bu girdaba sürüklenmesi kendi elinde değildi; olsa olsa bunu bir az daha geçiktirebilirdi.

Harbin yenilge ile bitmesinin bütün sorumluluğu "Ittihad ve Terakki Cemiyeti" ne yükletileceği aşikârdı. Zaten daha şimdiden buna ait yazılar gazetelerde çıkmaya başlamıştı. Dolayısiyle Cemiyetin mukadderatı hakkında acele bir karar vermek, ve İttihatçıların bu değişen şartlar içinde nasıl hareket etmeleri icabedeceği meselesinin de bir karara bağlanması gerekiyordu. İttihatçılardan birçoğu, Cemiyetin artık, "Tarihî vazifesini ifa etmiş olduğunu, esas görevini teşkileden "Türkiyede Meşrutî bir idarenin kurulması işini" yerine getirmiş olduğunu, ve dolayısiyle bundan böyle Cemiyete lüzum kalmadığı cihetle, feshedilmesi gerektiği"ni söylüyorlardı.[1] Azalardan bir kısmı da, "Mütarekeyi müteakip memleketin içine düştüğü umûmî bir tehlike önünde memlekette mutlaka toplu bir şekilde çalışacak bir teşkilâtın bulunması gerektiği" fikrinde idiler. İşte bu görüşlerin ışığı altında Talât Paşa, yakın arkadaşlarının arzusu üzerine, i Kasım 1918 tarihinde "İttihat ve Terakki Cemiyeti" nin fevkalade Kurultayını toplantıya çağırdı. Ayandan, mebuslardan, İstanbul'da bulunan murahhaslar ve tanınmış eski İttihatçılardan 120 kadar delegenin katılmasiyle "İttihat ve Terakki Cemiyeti" nin bu son Kongresi yapıldı. Kurpltayın Başkanlığına İsmail Canbulat seçildi, ikinci Başkan da Şemsettin (Günaltay) idi.

1 Celâl Bayar, *Ben de yazdım,* I. y. 123/124; Arif Cemil, *lltiha' ve Terakki neslinin ai-yar-ı gurbette maceraları.* "Tevhid-i-Eflcâr", 14 Mayıs 1922.

Talât Paşa, lider sıfatiyle Harbin başmdanbcri İttihat ve Terakki Cemiyeti (Fırkası) nın takip ettiği siyaseti ve bilhassa Dünya Savar şına nasıl girildiği hakkında uzun uzadıya bilgi verdi. Yapılan işler hakkmda her hususta hesap vermeğe hazır olduğunu beyan etti. Delegeler de derin bir sessizlik içinde ve tam bir ciddiyetle Talât Paşayı dinlediler. Doğrudan doğruya kendini itham eden kimse çıkmadı. Fakat ilerisi hakkmda birçok görüşler ortaya atıldı ve hararetli münakaşalar oldu.

Öğleden sonraki oturumda şu görüşler etrafında birleşildiği anlaşıldı:

1.Cemiyetin, Meşrutiyetin tesisi üzerine, faaliyetine ihtiyaç kalmadığı ve lâğvi gerektiği,

2."İttihat ve Terakki Cemiyeti" nin Türkiye'nin her köşesine yayılmış olması itibariyle bu teşkilâttan memleketin hayırına kullanmak yerinde olacaktır. Dolayısiyle bu teşkilâta yeni bir ad vererek faaliyetine devam etmelidir. ,

İkinci görüş delegelerin çoğunluğunca kabul edilince, "Teced- düd Fırkası" adiyle yeni bir Parti kurulması ve İttihatçıların da bu camia içinde iş görmeleri kararlaştırıldı. Yeni Partinin kurucuları ve önderleri de tesbit edildi. Bununla son on yıl içinde Türkiye'nin mukadderatında büyük rol oynamış olan "İttihat ve Terakki Cemiyeti" kendi kendini feshetmiş ve faaliyetine resmen son vermiş oldu.

Mütarekeyi müteakip "Harp mesulleri"ne karşı İstanbul matbuatında ve bilhassa Rum ve Ermeni gazetelerinde şideetli hücumlara geçilmiş ve bunlardan hesap sorulması istenmeğe başlanmıştı. Bilhassa Ermeni "kıtalleri" ve Rum "tehcileri" üzerinde duruluyordu. Bu durum karşısında Enver ve Talât Paşa ile İttihat erkânından bazılarının Türkiyede kaldıkları takdirde emniyet içinde yaşayabilmeleri çok şüpheli idi. Dolayısiyle Talât ve Enver Paşanın en vakm arkadaşları ve hayırhahları kendilerinin memleketten uzaklaşmaları lüzumu kanaatında idiler. Halbuki gerek Talât ve gerekse Enver Paşa dışarıya gitmeyi asla istemiyorlardı. Talât Paşa, saklanmayı dahi muvafık bulmuyor, "Mukadder olan akıbete katlanırız" diyordu.[1]

Fakat Talât Paşanın en yakın arkadaşları bu hususta İsrara başladılar. (Kara Kemal) Bey Talât Paşayn yalnızca görerek, "Iti-

1 Celâl Bay ar, *Ben de yazdım.* I, 121.

lâf **Devletlerinin memleketi işgal edeceklerini, ve Paşanın Rum ve Ermeni unsuru tarafından hakaretlere maruz-kalacağını ve karışıklıklar çıkmasına sebep olacağını" öne sürerek, Paşanın mutlaka gitmesi gerektiğini söyliyerek, nihayet muvafakatini aldı.[1] Halbuki, Talât Paşa, siyasî hayatının hesabını verebilmek için yurtda kalmakta İsrar ediyordu. Kemal Beyin fikrine göre, hesap vermek için kapı her zaman açıktı; müsait zamanı beklemek lâzımdı; ileride bir gün, liderin şahsına da ihtiyaç olabilirdi; gitmeleri, hem gittiklerinin herkes tarafından bilinmesi, kendileri ve geride kalan arkadaşları için hayırlı olacaktı. Talât ve Enver Paşaların gitmeleri hususî, hattâ, Sadrazam Ahmed İzzet Paşa'ya sorulmuştu. Ondan cevap alınıncaya kadar Kemal Bey Enver Paşayı da görüp, onu da gitmeye iknaa çalışmakta idi.**

Enver Paşa da asla memleketi terketmek niyetinde değildi; bu tarzda gidiş adetâ "kaçmak" gibi olacaktı; halbuki o ömründe "kaçmış" bir kimse değildi. Paşa, tasarladığına göre, önce bir müddet Adapazarı civarında saklanacak, sonra hazırladığı bir çete ile Kafkasya'ya geçecekti. Kafkaslarda hazırladığı IX. Ordu birliklerine güveniyordu; çokça cephanesi, silâhı ve her türlü teçhizatı olduğu bu muntazam kuvvetlerle Enver Paşa, Şimali Kafkas (Dağıstan) ve Azerbaycan ahalisine de çokça silâh dağıtılmış olduğundan, onlardan teşkiledilecek kuvvetlerin de desteğiyle, İngiliz (veya diğer müstevlilere) karşı mukavemet edecekti. Önce Ermenistan'ı ezecek, sonra İtilâf Devletlerinin kolayca yetişemiyecekleri dağlık mıntakada bir yerde, meselâ Kars'ta geçici bir hükümet kurulacak, ve buradan siyasî durumun gelişmesi beklenecek, ona göre tedbirler alınacaktı. Yani, Enver Paşa, Türkiye'nin millî haklarını müdafaa maksadıyle. Doğu Anadoluda uzun ve çetin bir guerilla harbine başlamayı düşünüyordu. Kemal Bey, Enver Paşa'yı, Adapazarı tarafına gitmek fikrinden vazgeçirmiş ve Talât Paşa ile birlikte memleketi terk hususunda muvafakatini almıştı.[2]

İzzet Paşa'dan alınan cevapta da İttihat ve Terakki erkânının memlekette kalmalarından hiç bir fayda temin edilemiyeceği, belki de zararlı olacağı belirtilmiş, ve icap ederse hesap vermek için ilerde memlekete dönebilecekleri anlatılmıştı. Sadrazamın bu fikri Talât Beyin gitmek kararını vermesinde tesiri olduğu sanılmaktadır.[3]

1 Ayni eser s. 123.

2 Celâl B a y a r , *Ben de yazdım.* I. s. 124.

3 Hüseyin Cahit Y a l ç ı n , *Talât Paşa.* Yedigün neşriyatı İstanbul 1943. s. 49.

İttihat ve Terakki Cemiyeti Umumî Merkezi azaları arasında yapılan bir toplantıda (Kurultay devam ettiği sırada): Talât Paşa, Enver Paşa, Dr. Nazım, Dr. Bahaeddin Şakir Beylerin memleketi terketme- leri lüzumuna karar verilmişti. Nitekim adı geçen şahıslar, ve onlarla birlikte Cemal Paşa, eski valilerden Azmi Bey, İstanbul Polis Müdürü Bedri Bey ve Rusuhî Bey olmak üzere, sekiz kişi, Kurultay devam ederken, i /2 Kasım gecesi, bir Alman torpido botuna binerek, tehlike ve maceralarla dolu, ve birçoğunun ölümleriyle neticelenen gurbet yolculuğuna çıktılar. Gizlice bindikleri Alman torpido botu onları Sevastopol'e getirerek karaya çıkardı.

Talât Paşa'nın, İstanbul'dan ayrılırken yanında ancak 1,500 lira kadar parası vardı. Sadrazam iken biriktirebildiği 3 bin liradan, yarısını İstanbul'da kalan karısı ve kız kardeşine bırakmıştı. Talât Paşanın bu 1500 lira ile Berlinde kıt-kanaat geçindiği ve sonraları sıkıntı içinde yaşadığı bilinmektedir.

Enver Paşanın ve diğer eşhasın yanlarında ne kadar paraları olduğu bilinmiyor. Her halde her birinin bir miktar paraları vardı. Almanya'ya "kaçanlar" hakkında İstanbul matbuatında birçok dedikodu ve ithamlar yapılmakta idi. Hattâ "Tevhid-i Efkâr" gazetesinde Enver Paşanın nasıl "tahsisat-ı mesture'Vi suistimal edişinin bir örneği olarak, " 500 liranın dilâ kimseye verilmesi emredilen bir pusulâ" nın foto-kopisi bastırılmıştı. Hele Rum ve Ermeni gazeteleri hem memleketi terkeden hem de kalan İttihatçılar aleyhinde yazmadıklarını bırakmıyorlardı. Mamafih Enver Paşa'nın "suyi istimali"ne ait iddialar da esassızdı. O, nihayet ala ala, o da gayet ucuz bir fi- yetle, Belgrad Ormanmdaki Abraham Çiftliğini, 15 bin liraya satın almış ve bunun için de zevcesi Naciye Sultanın mücevharatmı satmak mecburiyeti hasıl olmuştu.

Enver Paşa ise, memleketi terkederken, Kırım'dan Kafkaslara geçmek ve oradaki Türk kuvvetlerine dayanarak, mukavemeti de- vamettirmeye kararlı idi. Fakat, Alman makamları Enver Paşanın bu tasarısını doğru bulmamışlar ve "boş yere kan akıtmamak maksadıyle" Enver Paşanın Kırım'a gitmesi için bir vasıta vermeyi redetmişlerdi. Halbuki Enver Paşa bu hususta kararlı idi ve alelade bir yelkenliye binerek Kafkas sahillerine varmak için denize açılmışken, dehşetli bir fırtınaya tutulmuş, ve güç hal geri dönebilmişti. Bu münasebetle kendisini üşüttüğü ve ağır bir hastalığa tutulduğu biliniyor. Bu durum karşısında yanındaki arkadaşlarından birçoğu da Türkiye'ye geri dönmeyi tercih etmişlerdi. Uzun bir hastalıktan sonra iyileşen Enver Paşa

Berlin'e giderek, Talât Paşa'ya mülâki olmuş ve onunla birlikte tekrar faaliyete girişmiştir. İngilizlere karşı "bütün İslâm alemini ayaklandırmayı" kafasına koyan Enver Paşa bu yolda Rus-Bolşeviklerle anlaşma yolunu tutturmuş ve aynı zamanda Anadoluda başlayan "Millî Mücadeleye" de müzahir olmak istemiştir. Mamafih, ilk fırsatta, Anadoluya dönmek ve Mücadeleye bilfiil karışmayı da tasarlamıştı. Bu niyederle Enver Paşa 1921 yılı Ağustosunda Moskova'ya gitmiş ve Sovyet-Rus hükümeti ile sıkı bir temas tesis etmiştir.

Ahmed İzzet Paşanın kabinesinde Cavid Bey, Hayri Efendi ve Fethi Beylerin bulunmaları Sultan Vahideddin'in hiç te hoşuna gitmediğini yukarda söylemiştik. Fakat o münasip bir zamana kadar susmayı tercih etmişti. Mütarekeyi müteakip İttihatçıların artık hiç bir hükümleri kalmadıktan ve bilhassa Talât ve Enver Paşaların memleketi terkleri üzerine İstanbul matbuatında yaygaralar kopunca, Vahideddin sesini yükseltmeye karar verdi ve İzzet Paşa'ya adları geçen kimseleri kabineden uzaklaştırması için baskıya başladı. Bunun üzerine Ahmed İzzet Paşa bütün kabinesiyle istifa etti ve Tevfik Paşa yeni kabineyi kurmağa memur edildi. Bir müddettenberi perde arkasında fırıldaklar çevirmekle meşgul olan Damad Ferid Paşanın da telkin ve tesiriyle, Tevfik Paşanın kabinesine çok zayıf kimseler atandı. 13 Kasımda teşekkül eden bu yeni kabinede, Damad Ferid Paşa, Devlet Şurası reisi sıfatıyla, kabinenin tabii üyesi oldu. Türkiye'nin en buhranlı bir anında, Galip Devletlerin "Mütareke" ahkâmına tatbike girişicekleri bir sırada -böyle zayıf bir Kabinenin iş başına gelmesi, Türkiye'de birbirini takibedecek talihsizlikler silsilisenin ilk halkalarından-biri mahiyetinde idi.

13 Kasım (1918) Çarşamba günü, puslu bir hava içinde, İngiliz, Fransız, İtalyan ve hattâ Yunan zırhlı ve muhriplerinden mürekkep bir düşman donanması İstanbul Boğazına gelerek Saray burnu ile Bebek arasında demirledi. Düşman harp gemilerinin, gelişi İstanbul Türk- lslâm ahalisi tarafından, "kadere boyun eğme" inancının verdiği emniyet ve tevekkül içinde, tam bir sükûnetle karşılandı; içte saklanan nefret ve kin hisleri, ve "nasıl geldilerse öyle giderler" cümlesiyle ifade edilen, fakat bağırarak söylenmiyen inançlar, dua ve niyazlar içinde İstanbul Müslüman halkı bundan sonraki gelişmeleri sabırla beklemeye başlayacaktır. tslam-Türk ahalisinin bu sükûnet ve vekarına karşılık Ermeni ve bilhassa Rum azınlıklar çılgınca tezahürata başladılar. Rum, Ermeni ve Yahudi evlerinin Boğaza bakan pencerelerinden itilâf Devletleri bayrakları sallanmakta ve rıhtımda toplanan

azınlıklar çılgınca bağırışıp-çağırışmakta, gelen düşmanı selâmlamakta idiler.

Beyoğlu caddelerinde bilhassa Yunan bayrakları sallanmakta ve Türk polisi buna seyirci kalmak mecburiyetinde idi. İstanbullu Rumlar tam bir bayram havası içinde yaşıyorlardı. Calthrope'in söz vermesine rağmen, Yunan harp gemilerinin de Istanbula gelmelerine müsaade edilmişti. Bu defa istanbullu Rumlar, motorlar ve sandallarla Yunan harp gemileri etrafında çılgınca tezahürat yapmakta idiler. Mütareke ahkâmı, zaten ilk gününden itibaren çiğnenmeğe başlamış ve bilhassa Yunanlıların istanbul'a gelişleri büyük endişelere yol açmıştı.

Mondros Mütarekesinin i. maddesine göre itilâf Devletleri Donanmasmın Karadeniz'e çıkması sağlanmıştı. Nitekim 13 Kasım günü bazı ingiliz harp gemileri hemen Karadenize geçmiş ve Batum'a doğru yol almışlardı. Onları takiben Fransız ve Yunan gemileride Karadenize çıkmağa başladılar. Dolayısiyle Boğazlar statüsü tamamiyle bozulmuş ve bununla bilhassa Sovyet-Rusya'nın Karadeniz sahilleri de tehlikeye maruz kalmış oluyordu. Nitekim çok geçmeden Fransızlar, Odessa'ya asker çıkarmak suretiyle Bolşevik-Kızıl kuvvetlerine karşı harekete geçecekler; ingilizler de Sevastopol'i işgalle Kızılları Kırım'dan çıkarmaya girişeceklerdir.

Mütarekenin 15. maddesine göre Bakû'nun de ingilizler tarafından işgaline muvafakat edilmişti. Sovyet Rus iddialarında öne sürüldüğü gibi, Bakû'nun İngilizlere teslimi hususunda Türk hükümeti ile ingilizler arasında her hangi bir anlaşma yapılmış değildi ve zaten yapılamazdı da. Türk hükümeti Bakû'yu hakikî sahibi olan Azerbaycan Cumhuriyeti hükümetine teslim etmiş ve zaten istese bile buraya ingilizlerin girmesine mani olamazdı. Sovyet Rusya'ya teslim ise, Azerbaycan hükümetine "ihanet" mahiyetinde olacaktı.

Azerbaycan'daki Türk kuvvetleri kumandamna, Bakû'nun tahliyesi ve ingilizlerin girmelerine karşı durulmaması hususunda gereken emir gönderilmişti, ingilizlerin Bakû'yu işgallerini müteakip Azerbaycan Devletinin "istiklâlini" muhafaza edip etmiyeceği de belli değildi. Ortada, tabiatiyle birçok şayia dolaşmakta ve Azerbaycanda büyük bir heyecan ve endişe hüküm sürmekte idi. Bu defa, Azerbaycan, hükümeti Reisi Feth Ali Han, Sadrazam izzet Paşaya müracaatla, durum ve hareket hakkında bilgi ve tavsiyeler istedi.'İzzet Paşa tarafından kendisine gönderilen "mahrem" bir cevapta (11 Kasım

ıgı8, yani Tevfik Paşa kabinesinin teşekkülünden bir gün evvel) "Türk ve islâm Devleti olarak teşekkülüne başlanan Azerbaycan'ın şayet varsa, mümkün mertebe gizli faaliyetierden çekinmesi, komşu larıyla (yani bilhassa Ermenilerle) ve ayrıca ingilizlerle iyi geçinmesi, her hususta anlaşmaları" tavsiye edilmişti.[1] Zaten, Azerbaycan hükümetinin başka türlü hareket etmesi imlânsızdı. Azerbaycan Devleti ve hükümetinin her hususta İngilizlerle anlaşmak sayesinde kendi "istiklâl" ve devamını temini mümkün olacaktı; bahusus Bakû'da bulunan ve her taraftan gelen Rus unsuru'nun böyle bir "Tatar hükümeti"ne karşı koyacakları aşikârdı.

Bakû'daki Türk kıtaları, Islam-Türk ahalinin göz yaşları arasında şehri terkettiler[2] ve 18 Eylül tarihinde de, General Thomson'un kumandasındaki bir ingiliz fırkası şehire girdi; onlara şimalden gelen Biçerakov Kazaklarından 500 kadar asker de katıldı.[3] Mamafih Azerbaycan hükümetinin seçimle iş başına gelmiş olması ve bir "Par- lamento"nun bulunması hasebiyle, General Thomson, hükümetinden aldığı talimat üzerine, Millî Azerbaycan idaresini yerinde bıraktı. Bu suretle yerli Azerbaycan hükümeti ingiliz işgali altında icraatına devam edebildi. Az sonra, Paris'te toplanacak olan "Barış Konferansına mümessil göndermek ve bilhassa Azerbaycam resmen tanımak için İtilâf Devletleri nezdinde teşebbüste bulunmak üzere, Ali- merdan Topçıbaşı Beyin riyasetinde bir heyet istanbul yolu ile Paris'e hareket edecektir.

Kafkaslardaki Türk kuvvetlerinin geri çekilmeleri, İngiliz askerî makamlarıyle varılan anlaşmaya göre, 30 Aralık 1918 tarihinde sona ermiş olacaktı. Nitekim bu boşaltma hareketi, bazen lüzumsuz hız ve tehalükle yapılmış ve bu yüzden gereksiz sıkıntılar ve hattâ kayıplara maruz kalmıştı. Bu tarz hareket oradaki kumandanların karakterleri ve davranışlarının bir eseri idi. Halbuki bazı kumandanlar, tesbit edilen mühleti uzatmak ve bu yüzden Türk- İslâm ahali için birçok menfaatler sağlamak imkânım bulmuşlardı. Bunlardan birisi de IX. Ordu kumandanı Yakup Şevki Paşa idi.

Ahalisi Müslüman olan sahanın hem elde tutulabilmesi, hem de korunması için bazı teşebbüslerde geçilmiş ve ayni zamanda ahalinin gizlice silâhlandırılması da yapılmıştı. Yakup Şevkî Paşanın bil

1 DİA, H. U. kutu 533. Bkz Ekler.

2 Em. Kur. Süleyman İzzet. *15. piyade Tümeninin Azerbaycan ve Şimali Kafkasyadaki hareket ve muharebeleri,* p. 240.

3 W. Ailen and P. Muratoff, *Caucasian Batlle/ields,* s. 497.

gisi dairesinde oralarda birçok gizli silâh depoları yapılmış ve birçok Türk zabiti de gizli faaliyet için bırakılmıştı. Yakup Şevkî Paşa, Bakû'daki İngiliz Generalinin protestolarına rağmen, Kars'ın Türk kuvvederi tarafından boşaltdmasım, tesbit edilen tarihten, yani 30 Aralık 1918 den, iki aya kadar bir zaman için geciktirmeye muvaffak olmuştu.[1] Bu müddet zarfında bir taraftan gizli faaliyetlerin hazırlığı yapılmış, diğer taraftan da "VVilson prensipleri"ne dayanarak yerli Müslüman ahalinin teşkilâtlanmaları ve yerli bir "hükümet" kurmaları işine girişilmişti. Bilindiği veçhile, Wilson prensipleri "her millete kendi mukadderatını kendisi tayin hakkını" tanıyordu ; Kars ve yakınındaki vilâyetlerdeki Müslüman ahalinin bundan faydalanmaları tamamiyle hakları idi. İşte bu prensiplere istinaden Kars'da olmak üzere, yerli Müslüman ahalinin, Gümrü (Aleksandropol') Ahısha ve Ahalkelek çevreleri ahalisi murahhaslarından teşekkül eden bir Meclis toplanmış ve "Millî İstişare Meclisi" adiyle 12 kişiden ibaret "hükümet" teşkil etmişti. Bu "Millî Heyet"- in azaları, hakikaten vatanperver, ve cesur kimselerdi, ve Kars ile çevrelerinin Ermeni ve Gürcü idaresi altına düşmemesi için hemen elde silâhla mücadeleye girişmişlerdi.

İngilizlerin Batum'a ve Bakû'ya gelmeleri, Türk kuvvetlerinin çekilmeleri ile Mâverayi Kafkastaki siyasî ve askerî durum kökünden değişti. İngilizler bilhassa Daşnakçı Ermenileri himayeleri altına aldılar. Menşevik Gürcüler de İngilizlerin himayesi altında idiler. Batum şehri ise derhal Gürcülere bırakılmıştı; fakat şehirde ve limanda İngiliz kuvvetleri ve donanması bulunuyordu. Ermeniler ise, İngilizlerin desteğiyle, mümkün mertebe çok arazi ele geçirmek hevesiyle, hemen harekete geçtiler. Fakat karşılarında Kars'ta teşekkül- eden "hükümet"e bağlı Müslüman-Türk çetecilerini buldular.

Gümrü çevresi ve Arpa çayı boyundan muntazam Türk kuvvetleri çekilirken, yerli Müslüman-Türk ahaliden çeteler teşekkül etmiş, ve bunlara Türk zabitleri tarafından çokça silâh bırakılmıştı. Kars- taki "Millî Meclis" bu çetecileri hemen harekete geçirmiş ve Ermenilere karşı koymuştu. Server Bey ve Dıkanlı Hafız Beyin kumandasındaki 500 kişilik bir çete, Ahısha ve Ahalkelek'i Halit Paşadan teslim almıştı. Bu çeteciler Gürcüleri 1828 sınırına kadar çekilmeğe zorlamışlardı. Gürcü ve Ermenilere karşı mücadele Kağızman, Kars, Oltu ovası, Oltu ve aşağı Çoruh ahalisi tarafından hararetle desteklenmişlerdi.

1 Ayni yerde s. 497.

Her tarafta gönüllülerden birlikler meydana gelmişti. Kısa bir zaman içinde Kars'taki "hükümet" in emrinde 8 bin kişilik bir askerî kuvvet toplanmıştı. Bu ağır şartlar ve buhranlı anlarda bu kadar bir kuvvet teşkil edilebilmesi, Türk-îslâm ahalinin kendi varlığını muhafaza ve müdafaa yolundaki mücadele azminin bir tezahürü ve adetâ "Millî Mücadele" nin bir "müjdecisi" olmak itibariyle büyük bir ehemmiyet taşımakta idi.

"Millî İstişare Meclisi"ne meşru bir statü sağlamak ve devamım temin etmek maksadiyle İngiliz askerî makamları ve Erivan'daki Ermeni "hükümeti" ile temasa geçmek ve kendilerini tasdik ettirmek teşebbüsleri hiç bir netice vermedi. Bunun üzerine Kars'ta ikinci "Millî Kurultay" (Kongre) toplanmış ve 17/18 Ocak 1919 gecesi, "Millî İstişare Meclisi"-"Güney-Batı Kafkas Geçici Hükümeti" olarak yeniden teşkilatlandırılmıştı. Bu suretle, Kars şehri merkez olmak üzere, Elviye-i-selâseyi içine alan, Azerbaycan sahası dışarda kalmak üzere, Batum ile Nahçevan arasında, Müslümanların yaşadıkları yerde yeni bir "Islâm-Türk Devleti" meydana gelmiş bulunuyordu. Bu "hükümet" in başına Fahrettin Pirioğlu geçirilmişti. Wilson prensiplerine dayanarak, yerli ahali "kendi mukadderatını kendisi tayin etmek hakkını" kullanmak ve kendisinin arzu ettiği idare tarzım kurmaktan başka bir iddiası da yoktu.

İngilizler, halbuki, "Wilson prensiplerini" ancak kendilerinin işlerine geldiği zaman ve sahada tatbikine taraftardılar. Gürcü ve bilhassa Ermeniler durup dururken, Islâm-Türk ahalinin hakları gözetilmesi İngilizler için bahis konusu olamazdı. Nitekim Gürcüler İngilizlerin desteği ile hemen harekete geçerek Ahısha ve Ahalkelek nahiyelerini ele geçirdiler. Ayni zamanda İngilizlerin askerî yardımları ile Ermeniler de tecavüzlerini artırdılar. 19 Nisan (1919) tarihinde İngiliz kuvvetleri Kars'a girerek, "Güney-Batı Kafkas hükümeti" Meclis binasını kuşattılar ve "hükümet" üyelerini tevkif ederek Maltaya gönderdiler. Bu suretle ancak üç ay süren bu "hükümet"- in icraatı da sona ermiş oldu. Mamafih hükümet reisi Fahrettin Pirioğlu ile Kağızmanlı Ali Bey kaçarak Erzurum'a sığınmağa muvaffak olmuşlardı.

1919 yılı Mayısında da Ermeni Generali Osebyan, Ermeni hükümeti adına Kars'ı İngilizlerden teslim aldı ve bu suretle Kars resmen de Ermenilerin eline geçmiş oldu. İngilizlerin gözleri önünde Kars'ta ve çevresinde İslâm ahaliye karşı büyük ölçüde katliamlar yapıldı ve her türlü zulüm işlendi, binlerce Müslüman öldürüldü.

Kendilerini "medeniyet dünyasının baş mümessili" sayan İngilizler bu vahşet karşısında seyirci kaldılar, ve bunları durdurmak yolunda en ufak bir harekette bulunmadılar. Mondros Mütarekesini müteakip Türkiye'yi bekleyen facialar silsilesi bu suretle Doğu illerinde başlamış oluyordu.

Sultan Vahıdeddin'in arzusuna göre kurulan ihtiyar Tevfik Paşanın kabinesi hiç bir iş yapacak durumda değildi. Galip Devlederin taleplerine karşı koyması asla beklenemezdi; kabine üyeleri tam bir "teslimiyet" ruh haleti içinde idiler. İngilizlere karşı ne kadar "yumuşak" davramlırsa, o nisbette "ehven şartlarla sulh akdedileceği" sanılıyordu. Sultan Vahideddin kendisi de tam aciz ve bilgisizlik içinde olup sadece kendi şahsını korumak ve tahtını muhafaza etmek kaygusunda idi. Bunun da ancak İngilizleri tatmin etmekle mümkün olacağını zannediyordu. İttihatçılar zamanında seçilen ve ıo Ekim (1918) de çalışmalarına başlayan bir "Meclis-i Mebusan" elbette Sultanın işine gelmezdi; nitekim Meclis, Sultan'a tanınan hakka istinaden, 21 Aralık (1918) tarihinde feshedildi, ve "imkân husulüne kadar intihabatın yapılmayacağı ve Sulhun in'i- kadını müteakip intihabata başlanması" ilân edildi. Meclisin feshini müteakip Tevfik Paşa kabinesi büsbütün desteksiz kalmış ve hükümet Galip Devletlerin bir oyuncağı haline gelmek yolunu tutmuştu. Mamafih idare organları ve bilhassa Harbiye Nezaretindeki teşkilâtta, Orduda, Anadoludaki askerî birliklerde mevcut nizamın muhafazası, ve iş başında birçok vatanperver memurlar ve askerlerin bulunması gelecek için bir ümit kaynağı teşkil etmekte idi.

Bu arada Tevfik Paşamn kabinesinde değişiklikler yapıldı ise de, bir netice çıkmadı. Türkiye'nin menfaatlerini korumak yolunda yapılan tenkitler üzerine kabinede istifalar başlamış ve Sultan Vahideddin Şubat (1919) ayında yeni nazırlar tayinle meseleyi halletmek istemişti. Fakat bundan da hiç bir fayda hasıl olmadı ve nihayet Sultan Vahideddin 3 Mart 1919 tarihinde, Damat Ferit Paşayı yeni kabine teşkiline memur etti. Bu suretle bu devir Türkiye tarihinin en menfi simalarından birisi olan Damat Ferit Paşa iş başına getirilmiş oldu. Dahiliye Nezaretine de Ali Kemal Bey atandı. Damat Ferit Paşa kabinesi, başta İngiltere olmak üzere Galip Devletlerin bütün isteklerine boyun eğmek suretiyle Türkiye'yi tam bir uçuruma doğru sürüklemek siyasetini tatbike başladı.

Bu devrin en tipik icraatından biri de Harp eesnasında vukubulan Ermeni ve Rum tehcirleri esnasındaki "kıtaller"-in

mesuliyetini Talât Paşa kabinesine yüklemek suretiyle, güya, bu "suçlardan" Türk milletini korumak maksadıyle, bu "kıtaller" de dahilleri olan bazı kişileri cezalandırmak oldu. Bu kabilden olmak üzere, Ermenilerin talep ve tahrikleri ile Boğazlıyan kaymakamı ve Yozgad mutasarrıfı vekili Kemal Beyin, Divan-ı Harp kararıyle idama mahkûmiyeti, ve bu kararın Şeyhülislâm Sabri Efendinin fetvası ve Vahideddin'in tasdiki sonunda, idam edilmesi oldu. Ferit Paşa, bununla, İngilizleri tatmin edeceğini sanmıştı. Aym zamanda "Harp suçluları" olarak ittihatçıların da muhakemesine başlanmıştı. Bu münasebetle gazetelerde birçok yazı çıkmış, isticvab edilen ittihatçı erkânından birçoğunun ifadeleri ahali tarafından sempati toplamakta geçikmemişti. Dolayısiyle bu "Mahkeme" olayı Ferit Paşa kabinesinin icraatı aleyhinde ahali arasındaki cereyanın büsbütün kuvvetlenmesine yol açmıştı. Fakat bu kabineyi en çok gözden düşüren keyfiyet ise, Galip Devletlerin "Mütareke"nin ilk günlerinden itibaren "Mütareke" ahkâmına riayet etmeyişleri ve keyfî hareketlerde bulunmaları idi.

Mütareke şartları mucibince Çanakkale ve İstanbul Boğazları ingiliz ve Fransız askerleri tarafından işgali ile yetinilmemiş, sahil boyundaki birçok diğer yerlere de düşman kıtaları çıkarılmağa başlanmıştı. 21 Kasımda işgal edilmiş olan bütün Karadeniz sahilleri tam bir İngiliz kontrolü altına konmuştu. Üstelik Yunan askerleri de gelmeğe başlamıştı. Bunlar, güya, Odessa'ya, Bolşeviklere karşı gönderileceklerdi; nitekim az sonra iki Yunan tümeni Fransızlara katılarak, Rus-Bolşevik kuvvetlerine karşı sevkedildiler; fakat bir kısım Yunan kuvvetleri Beykoz yanında bırakıldı. Bu sıralarda, Almanların Ukraynadan çekilmeleri üzerine Ukraynada ve güney Rusya'da Kızıllarla beyaz Ruslar arasında mücadeleler başlamak üzere idi.

İtilâf Devletleri ise, Sovyetlerin Brest-Litovsk Barışını kendilerine karşı "ihanet" diye kabul ettiklerinden, Bolşeviklere karşı açıkça cephe almışlar ve Kızıllarla mücadeleye girişen Beyaz Rusları desteklemeğe ve fiilen mücadeleye karışmak maksadıyle Odessa'ya Fransız ve Kırıma da İngilizler harp gemileri ve bir miktar asker göndermişlerdi. Müttefiklerin Bolşeviklere karşı mücadelerinde İstanbul'daki kuvvetlerle destekleneceği ve hattâ Türklerden 50 bin kişilik bir kuvvet isteneceği dahi söylenmekte idi.[1] Damat Ferit Paşa

1 Istanbuldaki Alman müsteşarı Waldburgun, 12 Teni 1919 tarihli tazısı. GFM/ 10, 393.

hükümeti de, İngiliz ve Fransızları tatmin maksadıyle "amansız bir Bolşevik düşmanı" kesilmiş ve galiba Kızıl Ruslara karşı mücadele elinden gelecek her türlü yardım ve muzahereti yapmaya hazır olduğunu da bildirmişti. Mamafih İtilâf Devletlerinin "Türk yardımına" yalnız ihtiyaçları değil, ayni zamanda "itimadları" da yoktu, istanbul'da bulunan Galip Devletlerin askerî makamları, bir aralık, hattâ Türk "meselelerini" bir yana koyarak bütün dikkatlerini Rus- yadaki gelişmeler üzerine çekmiş gibiydiler. İngiltere ile Fransa arasında güney Rusya'nın "tesir sahası"nı tayin babında bir anlaşmaya varıldığı dahi görülmüştü. Karadeniz şimal sahilleri ve aşağı Don bölgesinde Fransızlar; Kafkaslarda da İngilizlerin hükmü cari olacaktı. Bu sıralarda Rusya'dan bazı mühim siyasî şahsiyederin İstanbul'a geldikleri görüldü; bunlardan biri de Milükov idi.

Rusya'daki eski "Kadet" Partisinin lideri, Kerenskiy'den önce "Geçici hükümet"in Dışişleri nazırı, ve "İstanbul'un Rusya ait olduğu" görüşünün meşhur mümessili Pavel Milükov, 6 Aralık (1918) tarihinde[1], Çarlık devrinin tanınmış diplomatlarından Viyana sefiri Şebeko ile birlikte, bir Rus vapuru ile, İstanbul'a geldiler. Onlar, Müttefiklerden Bolşeviklere karşı savaşta askerî yardımın temini için Paris'e gideceklerdi. Talihin cilvesi olarak, Milükov, İstanbul'a bir "Fatih" sıfatıyle değil, bir "Ricacı" olarak gelmiş bulunuyordu. Milükov ve Şebeko Paris'te Izvolskiy ve Sazonov'larla buluştuktan sonra, Paris Barış Konferansına bir "Muhtıra" sunarak, "İstanbul ve Boğazlar üzerinde Çarlık Rusya'sının haklarının korunması"nı isteyecek kadar garip hareketlerde bulunucaklardır.

Rusya'da ise 1918 yılı Mayıs'ındanberi, Çekoslovak kıtalarının ayaklanmaları ile başlayan, kanlı iç mücadele genişlemekte idi. Bu Çekoslovak kıtaları, Harpte Avusturya Ordusundan esir düşen ve aslında "Slav" olan askerlerden teşekkül etmiş, ve Batı cephesine Almanlara karşı savaşa gönderilmeleri hazırlıkları yapılmıştı. Bolşevik ihtilâlinden ve bilhassa Brest-Litovsk Barışından sonra bu kıtaların ancak L[T]zak Doğu, yani Vladivostok tarikiyle Fransa'ya gönderilmesi mümkün olacaktı. Bu maksatla sayıları 40 bini tutan Çekoslovak kıtaları Penza (Volganın batısında) dan Çelyabinsk (Batı Sibiryada) arasındaki demir yolu boyunda katarlarda bulunuyorlardı. Çok geçmeden onlarla Bolşevik makamları arasında anlaşmazlıklar baş göstermiş ve Bolşevik düşmanı unsurların da tesiriyle Mavıs sonlarında

1 Yine.

Çekoslovak'lar Bolşeviklere karşı ayaklanmışlardı. Kısa bir zaman içinde Şamara (bugünkü Kuybışev) Batı Sibirya'ya kadar uzanan saha onların eline geçti. Bu suretle Rusya'nın doğu kısmında îç Harp başlamış oldu. Çekler Kazan şehrini de ele geçirince, Moskova hükümeti için tehlike büsbütün arttı. Çekoslovaklara kide halinde "Beyaz Ruslar" da katıldılar. Antanta Devletleri ve bilhassa Fransa Bolşeviklere karşı mücadelenin baş şampiyonu (pehlivanı) rolünü üzerine aldı. Odessa'ya Fransız kuvvetleri çıkarıldı ve harp gemileri gönderüdi. Kırıma da İngiliz kıtaları gelerek, buradaki Sovyet-Rus idaresini dağıttılar.

1918 Eylül'ünde, Trotskiy'nin topladığı Kızıl kuvvetler, Kazan cephesinde taarruza geçerek, Beyazları geri çekilmeğe zorladılar. Bu sırada Çekoslovaklar, cepheyi bırakmışlar ve Vladivostoka gitmekte idiler. Onların yerini alan "Beyaz Rus" kuvvetleri Amiral Kolçak'ın kumandasında Bolşeviklere karşı geniş bir cephede (Bolşeviklere göre: Doğu cephesi) savaşa giriştiler. Amiral Kolçak, "Rusya'nın yüksek idarecisi" ilân edilmiş ve Omsk şehri merkez olmak üzere bir "hükümet" kurmuştu. Adetâ eski Çarlık rejiminin iadesini istiyen bu rejim, hakikaten çok muhafazakârdı, ve bilhassa gayr-i Rus milledere hiç bir hak tanımadığı gibi, köylülerin toprak meselesinde de, hiç bir tavizde bulunmak istemiyordu. İşte bundan ötürü Bolşevikler tarafından yapılan propagandalar, çok geçmeden semere vermeğe başlayacak ve neticede Kolçak ordusunun mağlubiyetine götürecektir. Fakat 1919 ilk baharında Kolçak'ın kuvvetleri taarruza geçmişler ve Kazan'ı dahi tehlikede bırakmışlardı.

Ayni zamanlarda, Kızıllar için Rusya'nın birçok kısmında büyük tehlikeler başgöstermişti. Aşağı Don boyunda General Krasnov- un kumandasında, Bolşevik idaresinden asla memnun olmayan, Don Kazaklarından mühim bir kuvvet toplanmıştı. Onlar, Almanlar çekilirken, Almanlardan çokça silâh ve teçhizat aldıklarından, hakikaten mühim bir askerî kuvvet teşkil etmiş bulunuyorlardı. Bir de, Kuzey Kafkaslarda, General Denikin'in kumandasında, çoğu eski zabitlerden olmak üzere "Gönüllü Ordu" teşekkül etmiş ve Kuban nehri ile Volga'ya doğru Kızılları sıkıştırmağa başlamıştı.

Almanya'nın 11 Kasım günü "Mütareke" imzalayarak mağlubiyeti kabulü üzerine, Moskova'daki Merkez Sovyet hükümeti, 13 Kasım 1918 tarihinde Brest-Litovsk Barışının hükümsüz olduğunu ilân etti ve Alman kuvvetlerinin boşalttığı yerlerde Sovyet idaresinin kurulması için harekete geçti. Nitekim, Odessa ve Kırım dahil olmak üzere

Karadeniz'e kadar birçok yerde Sovyet idaresi kuruldu. Fakat, Kiyef te, Petlüra'nın kumandası altında toplanan Ukrayna'lı kuvvetler, Ukrayna'nın batı kısmında "Millî ldare"lerini tesise muvaffak oldular. Petlüra, yardım istiyerek Fransa'ya müracaat etmiş ve Fransızlar da bu müracaatı desteklemek üzere, yukarda da belirtildiği gibi, Odessa'ya asker çıkarmışlardı. Bunun üzerine Odessa ve çevresinde Sovyet idaresi kaldırılmış ve Kızıl kuvvetler şimale çekilmişlerdi. Mamafih bu durum çok sürmiyecek, Fransız askerleri ve bilhassa bahriyeliler arasında yapılan Bolşevik propagandası ile Fransız bahriyelileri arasında Bolşeviklerin de ayaklanması üzerine Fransız kuvvetlerinin geri çekilmesi mecburiyeti hasıl olacaktır. Oraya gönderilen iki Yunan tümeni ise, Kızıl Ordu tarafından adam akıllı hırpalandıktan sonra, geri alınarak, Boğazlara nakledileceklerdir.

Sovyetler için hem ekonomik hem de stratejik bakımdan en mühim noktalardan birisi de Tsaritsin (sonraki Stalingrad, bugünkü Volgograd) şehri idi. Burası hem zahire nakliyatı, hem de aşağı Vol- gadan, daha doğrusu Baku'dan gelen, neft (petrol) nakliyatı için çok mühimdi. Halbuki 1918 Ağustosunda itibaren burası Beyaz kuvvetler tarafından tehdid edilmeğe başlanmıştı. Merkez Sovyet hükümeti, işte buranın müdafaasına Stalin'i memur etti. Stalin'in "askerî" sahadaki başarısı burada başlamıştır. Nitekim o, gayet enerjik davranarak, buranın Beyazların eline düşmesini önlemiştir.

1919 ilk baharında Bolşevik Rusya her taraftan çenber içine alınmış gibiydi. Doğuda -Kolçak, Petrograd'a - Yudeniç, Don boyları ve Güney Rusya'da, gittikçe kuvvetlenen Denikin'in "Gönüllü Ordusu", ve bir de tam şimalde, Archangelsk ve Murmansk'ta İngiliz kuvvetleri tarafından tehdid edilmekte idi. Bu "Beyaz" kuvvetlerin tam bir işbirliği halinde hareket ettikleri takdirde, Kızılları ezmeleri pek mümkündü. Fakat, Bolşeviklerin şansına, Beyaz Generaller arasında anlaşma olmadığı gibi, yabancı "müdahelesi" (in- tervention) da gayet mahdut gayelerle ve çok az kuvvetlerle yapıldığından, pek ciddiye alınacak bir hareket sayılamazdı. Diğeı^yandan Bolşevik liderleri (Lenin, Trotskiy, Stalin v.b.) çok büyük bir gayret ve kabiliyet gösterdiler ve kurdukları nizamı müdafaa yolunda, idareleri altındaki ahaliyi zorla mücadeleye sevkederek, amansız ve şiddetli tedbirlerle savaşa devam ettiler. Bolşeviklere "Beyazların" şuursuzca hareketleri ve Rus İhtilâlinden hiç bir "ders almamış" oldukları da, yardım etti. Bolşevik propagandası Beyaz Ordular safında çözülmelere yol açtı. Fakat Bolşeviklerin dayanmasına

en mühim âmil, Beyaz Generallerinin ayrı hareket etmeleri, ve "Rusya'yı kurtarıcı" rolünün her kesin ancak kendisi tarafından oynanmak istediği olmuştur. Neticede, bir merkezden idare edilen, Bolşevik-Kızıl kuvvetler, düşmanlarını birer birer tepelemek imkânım bulacaklardır.

Bolşeviklerin nihaî zaferi kazanmalarında yalnız Rusya'nın içinde değil, Rusya'nın dışında da yaptıkları propagandamn tesiri olmuştu. Batı Avrupa'da, Fransa ve bilhassa İngiltere'deki amele teşkilâtları, Rusya'ya karşı asker şevkini önlemek için grevlere başlamışlar ve hükümetlerine baskı icra etmişlerdi. Fransız kuvvetlerinin Odessa'dan çekilip gidişlerinde bu Bolşevik propagandasının nasıl bir rol oynadığını az önce görmüştük.

Brest-Litovsk muahedesinin Sovyet hükümetince, yukarda görüldüğü veçhile, 20 Eylül 1918 tarihinde gönderdiği bir nota ile hükümsüz olduğunu ilânı üzerine, Sovyet Rusya ile Türkiye arasında siyasî münasebetler kesilmişti. "Mondros Mütarekesi" imzalanmasından sonra, "lzvestia" da Kari Radek tarafından, Türkiyenin yenilmesi münasebetiyle, İttihat ve Terakki erkânı, Talât Paşa ve Enver Paşa başta olmak üzere, itham dolu bir yazı çıktığını yukarda söylemiştik. Sovyetleri en çok endişeye düşüren cihet Karadenize Müttefiklerin donanmasının girişi ve bir de Bakû'nun İngilizler tarafından işgali idi. Bununla güney Rusya ve Kafkaslar tehlikeye düşmüş ve Beyaz kuvvetler için büyük destekler hazırlanmış oluyordu.

Sovyet hükümeti bütün bu gelişmeleri dikkatle takip etmekte ve elinde kalan en tesirli çareyi-propagandayı büyük bir maharetle kullanmakta idi. Bu kabilden olmak üzere, Dışişleri Komiseri Çiçerin tarafından 15 Şubat 1919 tarihinde, Osmanlı hükümetine hitaben radyo-telgrafla gönderilen uzun bir notada (Muhtırada), Osmanlı hükümetinin Brest-Litovsk Barışında sayıldıktan sonra, "Rus halkının, Türk halkı tarafından uzatılacak dostluk elini" sıkmaya hazır olduğu, ve Sosyet-Rusya'nın Türkiye ile "barış içinde yaşamaktan başka niyeti olmadığı" belirtildiğini yukarda zikretmiştik. Bolşevik hükümetini ve Sovyet rejiminin en tehlikeli bir an geçirdiği sıralar-da kaleme alınan bu Sovyet "Muhtırası" cidden dikkat çekici idi. Mamafih Tevfik Paşa kabinesinin ve hele ondan sonra gelen Damat Ferit Paşa kabinesinin bu Sovyet "Muhtırası" üzerinde durmaya ne niyeti ne de imkânı vardı. Bilâkis bu sıralarda Osmanlı kabinesinden yükselen ses'er Sovyet-Rus Bolşeviklere kadar amansız bir mücadeleye girişmek merkezinde idi. Bu sıralarda, İstanbul hükümetini (ve

bütün Türkiye'yi) en Ç°k ilgilendiren husus, Sovyet Rusya'daki olaylar ve Bolşeviklerle münasebetler değil, Galip Batdı Devletlerin Türkiye'ye yükleyecekleri sulh şartlan idi.

Fakat Galip Devleder için Türkiye ile değil, Almanya ile Barışı tamamlamak meselelerin en mühimi telâkki edilmiş ve Paris'te toplanan "Barış Konferansı" gece gündüz bunun müzakereleriyle meşguldü. Harp sonrası dünyanın mukadderatı Fransız Başbakanı Cle- menceau, İngiliz Başbakanı Lloyd George, Amerikan Başkanı Wil- son'un elinde sayılıyordu. Bu zevatın Türkiye'nin lehinde olmak şöyle dursun, Türk Devleti ve milletini ortadan kaldıracak tedbirler düşündükleri, 15 Mayıs 1919 da İzmir'in Yunanlılar tarafından işgaline müsaade etmeleriyle, açıkça anlaşılmıştı.

25 Haziran 1919 tarihinde, Başkan Wilson'un Paris'teki evinde, Lloyd George, Clemanceau, Sonnino (İtalya) , Makino (Japonya)- ların iştirakiyle yapılan hususî mahiyetteki bir toplantıda, Başkan VVilson'un Anadolu'da büyük bir Ermenistan yaratmak istediğini, Irak ve Suriye ile Filistin'in de Osmanlı Devletinden ayrılacağını ifade etmekle kalmayıp, "Türkiye meselesini uzun yıllardanberi tetkik ettiğini ve Türklerin İstanbul'dan koğulmaları gerektiği kanaatinin yıl geçtikçe kendisinde kuvvet bulduğu"nu beyan etmesiyle, kendisinin Türkiye hakkında neler düşündüğünü açıkça ortaya koymuştu.[1] Bu toplantı esnasında, sulh müzakerelerine katılmak üzere, Damat Ferit Paşa'nın maiyetinde Paris'e gelen Osmanlı delegasyonu tarafından, akdedilecek barışın esasını teşkil etmesi gereken, 23 Haziran 1919 tarihli bir "Muhtıra" da Başkan YVilson'a okunmuştu. Damat Ferit Paşa bu "Muhtıra" da, Osmanlı imparatorluğunun 1914 yılı sınırları içinde kalmasını teklif ederken, ne kadar ahmakça ve çocukça bir hareket yaptığının farkına varmayacak kadar gaflet içinde idi. Türkiye'yi parçalayıp vurmaya hazırlanan Paris'teki bu Galip Devletler delegasyonu şefleri, Damat Ferid Paşanın bu teklifi üzerinde bir lâhza bile durmadılar, ve Osmanlı delegasyonunu gerisin geriye İstanbul'a yolladılar. Fakat Türkiye'nin mukadderatı, artık ne bu ahmak Ferit Paşa ne de VVilson, Lloyd George ve Clemencau'nun elinde idi. Türkiye'nin mukadderatını Anadolu'da Mustafa Kemal Paşa'nın idaresinde başlamış olan mücadelesi ile Türk milleti kendi eline almış bulunuyordu.

"Mondros Mütarekesi" akdedilirken, Türk süngüleri ile "çizilen" sınırlar, az bir istisna ile, millî Türk Devletinin sınırları olacaktı.

1 Documentj on British Foreign Policy, 1919-1939. First series IV, 644.

Bunların müdafaası için zaten 1918 yılının sonlarından itibaren Doğu* Anadolu'daki Müslüman Türk ahali silâha sarılmış ve müstevli Ermenilere karşı mücadeleye başlamıştı. Merkezi Erzurum'da olan, IX. Ordu bakayası iki tümenden fazla muntazam Türk kuvvetleri de, üzerine düşen vazifeyi görmeye hazır bir durumda idi. Rus ihtilâlinin meydana getirdiği yeni siyasi düzen icatu, "Mütareke" akdi sırasında, Türkiye, "haşmedi bir Rusya" tarafından artık tehdid edilmiyor, onun yerine Kafkaslarda teşekkül etmiş olan bir takım küçük "Cumhuriyet" ler vardı. Bunlardan biri de kardeş Azerbaycan idi. Vakıa Batum'a ingiliz kuvvetleri çıkarılmış ve ingilizlerin himayesine Ermeniler Kars'ı dahi ele geçirmişler, Türkiye'nin doğu eyaletleri üzerine çöken tehlike artmıştı. Fakat, Bolşevik-Rusyası ile itilâf Devlederi arasındaki münasebetlerin tam bir düşmanlık havası içinde gelişmesi, ve Rusya'da, İngiltere ve Fransa aleyhinde kuvvetli sesler yükselmeğe başlaması, "emperyalizme karşı mücadele bayrağını kaldırmış" olan Türk milletinin, asırlar boyunca düşman olan, fakat hali hazırda, keza "Emperyalist" lerle amansız bîr harbe tutuşan "Kızıl" Ruslar ile, ayni safta yer almaları mümkün olacaktı. Çiçerin tarafından, 15 Şubat 1919 tarihinde Osmanlı hükümetine gönderilen nota'nın son kısmında bu hususta dile getirilen görüşler, böyle bir ihtimalin pek uzak olmadığının belirtisi idi.

E K L E R

EK i

AYASTEFANOS BARIŞINA GÖRE "ELVİYE-İ SELÂSE" NİN HARP TAZMİNATI OLARAK RUSYA'YA BIRAKILMASI

(B. S u m n e r , *Russia and the Balkans,* **p. 633)**

Art. 19.- Les indemnit^s de guerre et les pertes impos^es â la Russie, que Sa Majestd L'Empereur de Russie rdclame etquela Sub- lime Porte s'est engag^e â lui rembourcer, se composent de:

.... Total: mille quatre cent dix millions de roubles.

Prenant en consideration les embarras financiers de la Turquie, et d'accord avec le d&ir de S. M. le Sultan, I'Empereur de Russie consent â remplacer le paiement de la plus grande partie des sommes ^numördes dans le paragraphe prdc^dent par les cessions territor- iales suivantes: a)....

b) Ardahan, Kars, Batoum, Bayazid et le territoire jusqu'au Soganlough. En traits g£n£raux, la ligne frontiere....

(Türkçesi: Rusya İmparatoru cenaplarınca Babıâliden talep- edilen ve Babiâli'ce kabuledilen harp tazminatı ve kayıpların karşılığının tutarı şöyledir: ....

Umumî yekûn: Bin dörtyüz on milyon rubledir.

Türkiye'nin içinde bulunduğu malî sıkıntıları göz önünde tutularak, Majeste Sultan'ın da arzularına uygun olamak üzere Rusya İmparatoru bu harp tazminatının karşılığının büyük bir kısmı için aşağıda gösterilecek arazinin Rusya'ya bırakılmasına muvafakat eder: a) .... , b) Ardahan, Kars, Batum ve Soğanlığa kadar Bayezid ve çevresi. Buradaki hudutlar (sonraları ayrı bir Komisyon tarafından tanzim edilecektir).

Boğazlara ait Madde

Art. 24.- Le Bosphore et les Dardanelles resteront ouverts, en temps de guerre comme en temps de paix, aux navires marclıands des £tats neutres, arrivant des ports russes ou en destination de ces ports. La Sublime Porte s'engage en consdquence â ne plus etablir dor&ıavant, devant les ports de la mer Noire et de celle d'Azovv, un blocus fictif qui s'dcatrerait de l'esprit de la Ddclaration signde â Paris le 4-16 Avril 1856.

(İstanbul ve Çanakkale Boğazları, gerek harp ve gerekse barış zamanında, Rus limanlarından gelen veya oraya giden tarafsız devletlerin ticaret gemilerine açık kalacaktır. Babıâli bundan böyle Karadeniz ve Azakdeniz limanları üzerinde, 4-16 Nisan 1856 Paris anlaşması ile uygun görülen sözde abluka sisteminden dolayısiyle tamamiyle vazgeçmiş bulunmaktadır.)

EK No 2

BATUM EŞRAFININ İNGİLTERE'YE MÜRACAATI,

(Public Record Office. London. F. O. 78/2790)

1 Haziran 1878.

İngiltere Devlet-i fahimesi Dersaadet Sefaret-i Celilerine

Rusya Devletinin cihangirlik libasını giyip, Avrupa'nın lıâkimi- yet-i mutlakasını kazanmak tasavvurat-ı istibdadkârenesiyle ötedenbe- rü Türkistan'a (yani: Türkiye'ye) göz dikmiş ve fırsat buldukça bir vesile-i gayr-i meşrua tedarükiyle memalik-i Osmaniyeye taarruzat ve tehacumat-ı gaddarânede bulunduğu nezd-i sefiranelerinde müs- tagniy-i beyan ve tezkâıdır.

işte o tasavvuratın ilcaatiyle bu sefer Bulgar kavminin güya görmekte oldukları mezalimden istihlâsları bahanesiyle açmış olduğu muharebede asakir ve efrad-ı Osmaniyenin şecaatsiz ve metanetsizliklerinden değil, mücerred bazı sui tedbir eseriyle her nasılsa hasbilkader nişane-i zafer Rusyaluda kalmasından dolayı, Dcv- let-i aliyyeyi istediği gibi sulha icbar eylemesiyle, olbabta akdolunan muahede mukaddematında vatanımız olan Batum sancağı dahi tazmi- nat-ı harbiye namiyle eyadiy-i tasallut ve istilâsına geçirmek istediği kemal-i esef ve hayretle işidilmiş, ve öyle gaddar bir devletin pençe-i

tahakkümüne girmek bizim, için muhal olduğundan, alem-i siyasette hakkaniyeti müsellem olan Devlet-i fahime-i matbualarına arz olunmak üzere bazı ahval ve efkâr-ı âcizanemizin Zat-ı sefiranelerine beyanına mecburiyet gelmiştir.

Rusya Devletinin, ilânat-ı mükerreresine nazaran, bu seferki harpten garez ve muradı tevsi-i mülk olmayıp, güya Bulgaristan hâmiliğini icra etmek maksadından ibaret olduğu, ve Batum mevkiince bir güne galebeye mazhar olamayup, bilâkis hezimet-i mükerrereye uğradılmış idüği, ve İslah ahvalini arzu eylediği Bulgar ve Slavlardan Batum sancağında sakin kimseler olmayıp, hattâ şimdiye kadar oralarda bir Bulgar temekkün bile etmemiş, ve gerçi Livane kazasında Ermeni milletinden dörtyüz hane kadar hıristiyan var ise de, bunlar ise Slav olmadıkları gibi, İslâm vatandaşları ile hüsn-ü muaşeterleri cümlenin malûmu bulunduğu halde, şimdi bir takım tazminat-ı fahişe perdesi altında memleketimizin istilâsına teşebbüs etmesi bizim için tahammül olunmaz bir afet-i azimedir.

Rusya Devleti, düvel-i fahime-i saire misilli hürriyet-i mezhebiyeye kat'en riayet etmeyüp, taht-ı tabiyetine aldığı İslâm ve Hıristiyan ve akvam-ı saireyi her kangi suret cebir ve imkânla olur ise olsun, mücer- red Rus etmek kasd-ı nabecasında olduğundan, şimdiye değin istilâ eylediği mahaller ahalisini ve hattâ civariyet mülâbesesiyle cümlemizin meşhud ve malûmu olduğu üzere, Ahısha ve Şuhum halkının ekserisini kahren ve cebren tebdil-i din ve mezhebe icbar ve bu yolda enva'ı hile Ve gadir irtikâb ve ihtiyar ile Rus etmek olduğu ve bunu kabul etmiyen nufusun her birini türlü türlü işkencelerie nefyi vc idam edegeldiği ve gerek din-i islâm ve gerek edyan-ı sairenin mu- hafaze-i ırzı vecibeden iken, zir-i tahakkümüne giren ehl-i İslâm ile akvam-ı sairenin ırzlarını paymal eylemekte ve hattâ şu meselede dahi Rumeli ahalisinin Rusyaludan görmüş oldukları bunca felâketlerle beraber, nice muhadderatın ırz ve namuslarının hetkedildiği ve nice masuminin bigayr-i hakkın katil ve idam, ve nicelerini dahi esiren ve cebren memalikine izam ettirmiş oldukları gözümüzün önünde bulunduğu halde, böyle bir hükûmet-i zalimenin tabiyetini kabul etmek tavk-ı beşerin haricindedir.

Hususiyle bunca asırlardanberi, Rusya'nın Devlet-i aliyye ile açtığı muharebelerin ihtidalarına hudud başında bulunmak hasebiyle vatanımız tesadüf ederek, asakir-i Osmaniye ile beraber evlâd-ı vatanın kibar ve sigari birlikte müdafaa-1 hukuk-u vatana gayret etmiş

olduğuna ve şu gayretle şimdiye kadar vatanımıza ayak bastırılma- dığına mebni, Rusya'nın esas hükümeti ile beraber, şu yüzden husumeti her birimize birer suretle çevir ve eza ve enva' hakaret ve işkencelerle türlü cefalar ederek, cümlemizi mahvedeceği şüpheden âri, ve eğer hicrete kıyam edilse, Rumelinin ahval-i muhacirini derpiş-i mütalâa edince, bu suretle de ekserimiz telef olacağımız kaydi zunun- dan beri idigüne ve eğerçi bir meded-i resen olmayacak olur ise, nihayete kadar mukavemet bizce mefkud idüği aşikâr ise de, öyle iki suretle de beyhude mahv ve telef olmaktan ise, bari asrımızın muf- tehir olduğu medeniyete dünyalar durdukça berdağ-ı durunu olsun bırakmak üzere şu uğurda fidai can ederek, hiç olmaz ise vatanımızı ecsad-ı hûn alûdımıza kabristan etmek kendimize elbette daha ziyade mucib-i teselliyet ve mafheret bilmek addeyledik.

Çünkü göz göre göre öyle bir hükûmet-i zalimeye teslimiyet bizim için muhal olduğundan, Devlet-i aliyyenin bu babta meşine ıztı- rarı olarak muhalefetle, vatanımızın bir kabza toprağın düşman ayağını bastırmamak için, çoluk-çocuğumuzu müdafaaya şevkiyle, ibtida anların al kanlarıyle vatan-ı mukaddesemizin hâkini al renklere boyadıktan ve cümlesinin kemal-i hüzün ve hasretle helak ve me- matlarini gördükten sonra, bir neferimiz sağ kalmamak üzere cüm- leten terk-i hayata hazırlanmış olduğumuz bedihîdir. Ve bu babta bütün Anadolu ahalisinin dahi bizimle hemhal olacakları muhakkaktır.

Şu sıralarda âcizleri Batum limanının derece-i ehemmiyeti ile Rusya'nın şu vasıta ile husul-u maksadının ne derecelerde teshil edeceğini öğretmek efkârında olmayup, bizce şu tasdiata mücaseret es- bab-ı mebsutaya mebna canımız tende iken Rusya'nın tabiiyetine girmek mümkün olmadığını ve Batum'un mücerred tazminat'ı fahişe-i harbiye namiyle terkine Devlet-i aliyyece muvafakat mecburî ve zarurî ise şu halde bari Batum'un şiraen veyahut suver-i uhra ile muha- faza-i arz ve mezheb ve himaye-i hürriyetimiz için, emniyetimiz berkemal bulunan İngiltere Devletinin cenah-ı himayeti altına alınması cümle-i amalimizden idüğini arzeylemekten ibarettir.

Hülâsai kelâm envar-ı hakkaniyetin intişar eylemiş olduğu şöyle bir asırda böyle bir hükûmet-i müstebidenin husul-u tamamyi-ü- tagallüb ve tahakkümü için esnai harpte bu kadar nufusun telefinden başka, şimdi de ikiyüzbin nufusu şamil olan Lazistan sancağının baştan başa kanlar içinde bırakılmasına ve belki bütün Trabzon

vilâyeti ahalisiyle bisseraye hep Anadolu ahalisinin al kanlara boyanmasına hiç bir Devlet ve millet-i mütemaddinenin rızası olmayacağı misillü, hami-yi asayiş-i alem-i medeniyet olan Devlet-i fahime-i metbuaları bu hal-i esef-i iştimale rıza vermiyeceği kat'îyen meczu- mumuz olduğundan, ve Devlet-i Osmaniyenin zir-i cenahı saltana- tmda asude nişin olmak hube-i amalimiz olup, bunun imkânı mün'- adim olduğu halde, Batum'un Devlet-i müşarünileyha tarafından alınmasına selâmet-i atiyemizin teminini müveddî olacağı misilli, minelkadim hakkımızda muhabbet ve hüsn-ü teveccühünü diriğ buyurmamış olduğu umum Osmanlılarca müsellem olan İngiliz Devlet ve millet-i muazzamasının işbu istidamızı nazar-ı mürüvvet ve merha- metiyle telâkki ederek, insaniyet ve medeniyet namma mededreslik hasletini hakkımızda ibraza sezavari-yi inayet buyuracakları itikad'ı kavisinde bulunduğumuzdan, lütfen işte buralarının insaniyet ve asa- let-i müsellime-i sefireleri icabınca, Devlet-i fahimeyi metbualarına arz ve beyanla, ve ehemmiyet-i acile-i maslahattan dolayı, işbu mah- zar-ı umumî-yi acizanemizin serian takdimiyle şu dahiye-i uzmadan istihlâsımız hususunda müsadei fahimaneleri şayan buyurulmasını umûm ahali tarafından istida ederiz.

19 Mayıs, sene **94** Rumî ve 1 Haziran **1878** Firengî

Çürüksu eşrafından Gürcüzade Mehmed Murad	Batum'da Künyeden Hacızade Ahmed	Batum'da Livane eşrafından Bulgu-vaze zade Hicri
Batum'da Künye eş-rafından Hacızade Mahmud	Batum'da Livane eş-rafından Merdzade llhami	Baıum eşrafından Hacızade Meradidli (Mühür okunamıyor)

EK No **3**

BERLİN KONGRESİNE GÖRE ELVİYE-1 SELÂSE VE BO-ĞAZLAR, **13.** Temmuz **1878**

(B. S u m m e r, *Russia and the Balkans,* p. 668)

Art. **58-** La Sublime Porte c£de â l'Empire Russe en Asie les territoires d'Ardahan, Kars et Batoum avec ce dernier port, ainsi

förinnan fâr variden kanske upplefva ett nârmande mellan Tyskland och England.

A n c k a r s v â r d

EK No 7 a

(Tercümesi)

Rusya'nın Türkiye'ye karşı takibettiği siyasetine daha az saldırganlık havası verilmek istendiğine ait birçok belirti görülmektedir. Bu belirtiler bazen artmakta, bazen azalmaktadır. Bu hususta bilhassa Bay Çarıkov'un büyük Elçiliği sırasında, Balkan Ittifakı'nın akdi ve bu Ittifak'ın Türkiye'ye karşı değil, Türkiye'yi de içine alması için gayret sarfetmesi olmuştur. O zamandanberi Balkanlarda durum kökünden değişmiş ve büyük Devletler Anadolu (Küçük Asya) meselesinde takib ettikleri siyasetleri icabı, Türkiye'ye ve daha ziyade birbirlerine karşı tutumları önem kazanmıştır. Az önce St. Petersburg'a Profesörlük makamına getirilen (eski baştercüman) Mandelstam'ın yerine tayin edilen yeni Rus baş tercümanının teşebbüsü ile kurulduğu söylenen "Rus-Türk Komitesi" nin tesisi - Rusya'nın Türkiye'ye karşı beslediği dostluğunun ifadesi olarak telâkki edilmektedir. Pratik neticeleri bakımından bu "Komite" nin ehemmiyeti fazla olmamakla beraber, bunun tesis edilmesi ayrıca mühimdir; Nail Bey gibi Maliye Nazırı olan bir kimsenin Komitenin Türk sözcüsü olması da ayrıca dikkat çekicidir.

Çok iyi istihbarat sahibi olan mahfillerin belirttiklerine göre (İstanbul'daki) Rus büyük elçisi de Giers, birbuçuk aya kadar Hariciye Nazırı Sazonov'a halef olacaktır ve (Giers) şimdiden takibedece- ği Şark siyasetinin temellerini hazırlamakla meşguldür. (Giers) kendisinin yakında St. Petersburg'a çağırılacağına ait Alman meslektaşına (von YVangenheim'e) imalarda bulunmuştur; bu ise, haddi zatında çok ihtiyatlı ve içine çekilmiş bir diplomattan gelmesi, ayrıca şayan-ı dikkattir. Bunlar, gerçekleştiği taktirde, iç açıcı şeylerdir; zira de Giers'in dostça bir siyaset ve umumî barışın muhafazasına yarayacak faaliyet sarfetmek istediği anlaşılıyor. Aslında, Rusya'nın Türkiye'ye karşı ilerisi için beslediği emellerinde bir değişiklik yapacağına kimse inanmıyor; fakat Rusya'nın şu anlarda Türkiye'ye karşı tecavüze geçmek istemediği de anlaşılıyor. Zira (Anadolu'da) zayıf bir Türkiye yerine, (Rusya) gittikçe kuvvetlenen ve saldırıcı olan Alman Devletiyle karşılaşacaktır; Rusya, Almanya ile ihtilâfa düşerse-

Türkiye'nin paylaşılması lâzımgelecektir. (Rusya) ise bu meselenin henüz olgunlaşmadığı kanaatındadır. Bundan başka Rusya, diğer Devletler gibi, başka menfaatleri, bilhassa dış ticaret sahasında, gözetmektedir. Siyasî bakımdan Doğu Anadolu'nun Ruslar tarafından zabtı, Almanya'nın Bağdad demir yolu boyunca Anadolu'nun işgaline yol açacaktır. Bu olunca, Rusya, (zayıf bir) Türkiye yerine, (Anadolu'da) Almanya ile yeni bir uzun sınır hattı çizmek ve aynı zamanda Akdeniz'deki Suriye sahilindeki İskenderun'a da ulaşmaktan mahrum edilmiş olacaktır. Bu adı geçen yer, Akdeniz'deki Rus donanmasının üssü olarak tasarlandığı iddia edilmektedir. Rusya'nın bu emellerine kavuşabilmesi ise, Rusya'nın bütün Şark siyasetine hâkim olan amacının, yani İstanbul ve Çanakkale Boğazlarının Rus donanmasına açık bulundurulmasıyle mümkün olabilir. Fakat İskenderun meselesinde Rusya'mn İngiltere'nin mukavemetiyle karşılaşacağı da muhakkaktır. Bilinen şu hususun göz önünde tutulması gerektir: İngiltere için Hindistan deniz yolunun ehemmiyeti ve İskenderun'da üslenmiş olan bir Rus donanmasının Süveyş kanalı için tehlikesi. Ancak bir Avrupa Harbinden sonra böyle bir mesele halledilebilecektir, ve bütün bu siyasî emellerin gerçekleştirilmesinden önce, belki de Almanya ile İngiltere arasında bir yakınlık husule geleceğini dünya müşahade edecektir.

(İmza: Anckarsvârd)

EK No 8

İSTANBUL'DAKİ FRANSIZ ELÇİSİ BOMPARD'- DAN HARİCİYE VEKİLİ DOUMERGUE'E

(Paris, Archives du Ministere des Affaires Ltrangeres, Turquie, Politique etrangere. Dossier g&ı£ral. Rela- tions avec les puissances. XXII, pp 222-226.) No 253. Pdra, le 21 Avril 1914.

Je remercie Votre Excellence d'avoir bien voulu me communi- quer dans le dernier envoi collectif le rapport dans lequel nötre Chargd d'Affaires en Russie retrace avec une clartd et une prdci- sion remarquable, les diffdrentes phases de la rapide dvolution par- courue en ce deux dernieres anndes par la politique russe â l'dgard de l'Allemagne et recherche les causes qui expliquent l'antagonisme

7 Le present acte sera ratifie par Sa Majeste l'Empereur de l'Allemagne, Roi de Prusse et Sa Majestd l'Empereur des Otto- mans, et les ratifications seront echangees dans le delai d'un rnois â partir de la date de la signature.

8^C Le present accord restera secret et ne pourra etre rendu pub- lie qu'â la süite d'un accord conclu entrc les deux hautes parties cont- ractantes.

En foi dc quoi les deux pldıipotentiaires ont signe present accord et y ont appose Ieurs sceaux

Wangenheim
Said Halivı

[Metnin orijinali Bonn'da Almen Dışişleri Bakanlığı Arşivinde muhafaza edilmektedir: Ausvvârtiges Anıt, Politischcs, Archiv, Deutschland 128 No. 5. Bd. 4.]

EK No 12 a TÜRK-ALMAN İTTİFAKI, 2 Ağustos 1914

1.Hal-i hazırki Avusturya-Macaristan ile Sırbistan arasındaki ihtilâf karşısında her iki akid Devlet tam bir tarafsızlığı muhafazayı tazammun eyler.

2.Rusya, şayet, askerî tedbirlerle müdahele eder ve bununla Almanya'yı, Avusturya-Macaristan'a karşı ittifak taahhütlerinin yerine getirilmesi durumu hasıl olursa, bu ittifak vecibeleri aynı zamanda Türkiye için de yürürlüğe girccektir.

3.Harp vukuunda Almanya, Askerî Heyetini Türkiye'nin emrine bırakacaktır.

Türkiye ise bu Askerî Heyeti, Ekselans Harbiye Nazırı ile ve Ekselâns Askerî Heyetin başı arasındaki doğrudan doğruya vukubulan anlaşma gereğince, Ordunun umumî idaresinde müessir tesir icra hakkını tanıyacaktır.

4.Almanya, Osmanlı Devleti tehdid edildiği takdirde, Türkiyenin müdafaasına silâhla yardım edecektir.

5.Fiilî bir çatışma halini alması mümkün görülen milletlerarası anlaşmazlıklar muvacehesinde, iki İmparatorluğu ihtilâtlardan

korumak maksadıyle akdedilen işbu anlaşma, aşağıda adları gösterilen salâhiyetli murahhasların imzalarım koyduktan sonra, müşabih karşılıklı taahhütler çerçevesinde olmak üzere, yürürlüğe girccek ve 31 Arahk 1918 tarihine kadar devam edecektir.

6.Yüksek âkid taraflarından birisi taralından inkizası, yukarda tesbit edilen zamanın bitiminden altı ay evvel haber verilmezse, bu muahede kendiliğinden 5 yıllık yeni bir devre için muteber olacaktır.
7.îşbu muahede Sa Majeste Almanya İmparatoru, Prusya Kralı ve Sa Majeste Oimanlı Sultanı tarafaından tasdik olunca ve imzalanmayı takibeden bir ay içinde tasdikli nüshaları teati edilecektir.
8.İşbu muahede gizli tutulacak ve bu hususta yüksek âkid taraflarca bir anlaşmaya varılmadan, açıklanmayacaktır.
Tasdikan lilmekal v.s. v.s.

EK No 13

İSTANBUL'DAKİ İNGİLİZ ELÇİSİ MALLET'DEN INGİLÎZ HARİCİYE NAZIRI GREY'E

(London, Public Record Office, F. O. 371 /2138)

Constantinople, September r, 1914

Minister of Marine (Cemal Paşa) called on Russian Ambassador last night and assured him that he was working hard for neutrality, that he vvould send away German sailors in fortnight, and that 200 vvere leaving to-day, truth of which we shall certify. He may only be gaining time. Russian Ambassador and I are stili of opinion that we should play a vvaiting game and not engage in an advcnturc herr until our prospects are elearer elsevvhere.

(Confidential) He (yari Rus elçisi) betıaycd a sliglıt uncasinet* to-day lest our fleet aıd Greek fleet should attempt ıo force l).u danelles vvithout consulting Russia and vvithout combiniııg w itli ı l u n :

Greek ambitions here have always excited suspicion ot ıııy Ru>- **sian colleague, and it vvould** be necessarv to lake tlıis into account, **for division of spoils might cause serious** divcrgcnce uf **oipinion. Italian interests and designs should** also not be **overlooked.**

M a l l e t

EK No 15

(RUS DİPLOMATLARININ TÜRKİYE İLE AYRI BIR BARIŞ AKDİ DENEMELERİ)

KUDAŞEV'DAN SAZONOV'A

(Eski Hariciye Nezareti Arşivlerinden Gizli Vesikalar Lev Trotskiy'nin önsözü ile. Petrograd 1917).

(Şahsa mahsustur) **Çar Ordusu Karagâhı, 5 / 1 8 Şubat 1916.**

Saygı değer Sergey Dmitriyeviç,

General Alekseev (Başkumandanlık Kurmay Başkanı)in daveti üzerine, Erzurum'un zabtının en iyi bir tarzda nasıl faydalanabileceği hususunu dün kendisiyle görüştüm.

Böyle bir başarı ile bizim lehimize muayyen bir psikolojik durumun hasıl olduğu bellidir ve bunun kaçırılması doğru olmayacaktır. Şayet, Türklerle bir barış akdi faydalı olacağı görüşü kabul edilirse, böyle bir müsait vaziyet yeniden pek kolayca zuhur etmiyeceğini de göz önünde bulundurmak lâzımgelir, ve müzakerelerin, (hali hazırda) elde edilen başarıların tesiri altında yürütülmesi daima faydalıdır; çünkü bu gibi halde (başarısızlığa uğrayan düşman (yani Türkler), o an için vukuu mümkün olmadığı halde, daha başka felâketler geleceğini tasarlamaktadır.

Kafkas ordumuzun bu parlak başarısının, sadece kendisinin askerî faaliyeti bakımından geliştirmesi, tabii, düşünülebilir. Fakat bunun pek te kolay bir iş olmadığı da meydandadır, çünkü, aslında esas cepheye, (yani Batı cephesine) nazaran ikinci plânda kalan Kafkas cephesinde geniş ölçüde (yeni) hareketlerde bulunulması için, General Alekseev'in dediğine bakılırsa, baş harp sahasından tek bir neferin alınması (ve Kafkas'a gönderilmesi) imkânsızdır.

Türkiye ile barışın muhakkak yapılması gerektiğinin avukatı rolünü üzerine almak istememekle beraber, General Alekseev, bu münasebetle bazı görüşlerini Size bildirmeye beni memur etti; şöyle ki, başarımızla meydana gelen durum inceden inceye tetkik ve bizim için en iyi bir şekilde istifade edilsin. Rus noktai nazarından (bu) Harbin amacının ne olduğu daha da kat'î ve tam olarak tayini bizim için en önemli bir mesele mahiyetindedir. Bu hususun izahında

Kurmay Başkanının şu veya bu görüşü (bir dereceye kadar) faydalı olabilir, fakat kat'î vc son olarak (tabiî) bu cihet yalnız hükümetin kendisinin halledeceği bir meseledir

Bu husustaki mütelâalardan şu neticelere varılmıştır: Türkiyenin bu harbe girmesinden istifade ile, barışın akdinde Türkiye hesabına kendimizi mükâfatlandırmak hususundaki ümitlerimiz ve hesaplarımız ne olursa olsun, bu hesapların tahakkuk etmediğini, ve bu harp zamanında pek tahakkuk edeceğine de benzemediğini kabul etmek mecburiyetindeyiz. Bu harp ne kadar uzun sürerse, bunun sonunda bizim için yeni ve belli teşebbüslere girişmemiz o nisbette daha da güç olacaktır. Bu hususta General Danilov ile General Alekseev- lerin görüşleri aynidir (Danilov'un görüşü hakkında 14 Arahk 1915 tarihli mektubu hatırlayabilirsiniz). Bizim için en önemli şey, esas gayenin elde edilmesidir; esas gayeyi ise baş düşmana karşı zafer kazanılması teşkil etmelidir. Devlet sınırlarımızın eski haline konması, kaybedilen arazinin geri alınması işte böyle bir zafere bağlıdır. Bizim baş düşmammız Almanya'dır; bizim için meselâ Boğazlan ele geçirmekten ziyade, Kurlândiya'nın geri alınması daha mühim olması hasebiyle, bizim esas ödevimiz Almanya'nın yere serilmesidir.

Bu ödev okadar zor bir iştir ki, bunun başarılması için bütün gayretlerin sarfı ve bütün fedakârlıkların yapılması gerekmektedir. Fedakârlıklardan biri de bazı ümitlerimizden vazgeçmemiz olmalıdır. Türkiye ila ayrı barış bize ne verebilir? Hakikî menfaatlerimize halel getirmeden (ve Boğazları ele geçirmek işini sadece bir az geciktirmek suretiyle) biz bu hususta *status quo ante bellum* **(yâni harpten önceki durum), kapitülâsyonların ve bütün diğer muahedelerle sağlanan hak ve imtiyazlarımızın ihyası esaslarında bir teklifte buluna biliriz. Bu münasebetle, Türkiye'den Almanların uzaklaştırılması talep edilecek, ve Almanların şayet Türkiyeye baskı ve hücumlarda bulunacak olurlarsa, Türkiye'nin korunması vâdedilmelidir. Eğer bu esaslar üzerinde Türkiye ile barış yapılacak olursa, şanla dolu ve zaferler yüzünden yüksek maneviyatı ve yeni mucizeler göstermeye hazır olan Kafkas ordumuz serbest kalacaktır. Bu ordu Basarabya- ya gönderilirse, bununla (kim bilir) Rumanyı da (harbe) sürüklemek mümkün olur; eğer Türkiye tarafından müracaat vaki olursa, bu Ordu istanbul'un müdafaası için gönderilebilir. Mısır seferi ve islâm memleketlerinde ayaklanmalar tehlikesi ortadan kalkınca, İngiltere daha rahat nefes alabilecektir, ingiltere, bu defa, Mısır ordusunu (dokuz fırka) Selânik'e ve Kavala'ya gönderebilecektir; ve Bulgarları**

kat'î bîr şekilde durdurarak, ihya edilen Sırp ordusu, Fransızlar ve İtalyan'larla birlikte Sırbistan'ı kurtarabilecektir. Türkiye'nin bizim düşmanlarımız safından çıkması Balkanlarda her şeyi bizim lehimize döndürecektir; bize Müttefiklerimizle temas tesis etmemizi sağlayacaktır, bize Avrupa'nın güney yolunu açacaktır. Yani (sözün kısası) Türkiye ile ayrı barış yapmanın faydaları sayıp bitirile- mez. Bunun sonunda da, bütün Müttefikler için harbin tek bir gaye olan Almanya'nın yere serilmesi işi gerçekleşmiş olacaktır. (Bu yapılırken) tabiatiyle hem bizim hem onların (Müttefiklerin) bazı güzel hülyalarımızı feda etmemiz lâzım gelecektir....

Mamafih, bu gibi hülyaları gelecek için saklamamıza bize kimse mani olmaz. Türkiye ile harp devam ederken, bizi sihirleyen hülyalarımızın yakın gelecekte gerçekleşeceğini zannederek, kendimizi sadece aldatmak sureti ile (belki kâr etmiş) gibi görünürüz. Türkiye ile harbe son verildiği takdirde, biz bu kabîl hülyalarımızın tahakkukunu sadece yeni bir fırsat zuhuruna kadar geriye atmış, geciktirmiş olacağız, ve bunun yerine de Almanya'ya karşı zafer kazanmış olacağız; yani bizlerin ve müttefiklerimizin çok arzuladıkları gaye elde edilmiş olacaktır. Ancak Almanya'ya karşı kazanılacak bir zaferle hepimiz sağlam bir barışa kavuşabiliriz ve bununla Rusya'nın Avru- pa'daki siyasî, askerî vc manevî (üstünlüğü) sağlanacaktır. Eğer Almanya'ya karşı zafer sonunda, Napoleon harplerinden sonraki duruma benzer bir gelişme olursa, Edirne, Hünkâr İskelesi gibi şanlı muahedelerin akdi olayları neden tekrar vukubulmasın? Bu yapılırken, tabii, bizim yeniden Batılı (Devletlerle) çatışmamak, fakat Rusya'nın hakikî menfaatlerine cevap vermek suretiyle, makul hareket etmemiz gerekecektir.

Görülüyor ki, ben general Alekseev'in görüşlerini kendimin- kileriyle karıştırdım ve kendi fikirlerimi açıkça dile getirdim. Gerçi General Alekseev Türkiye ile barış akdinin şiddetli müdafii vc müteşebbisi rolünü üzerine almak istemediğini sövüyorsa da^ eminim ki, içinden böyle bir barışın en iyi bir şey olduğu kanaatındadır.

Böyle bir barışın akdinde güçlüklerin az olmadığı muhakkaktır. Fakat hangi büyük iş müşkülât olmadan yapılmıştır? Umumî efkâra, her şeyin birden yapılamıyacağı (elde edilemiyeceği)nin izahı icab- edecektir. Rusya'yı Alman egemenliği altına düşmekten kurtarmak, Baltık eyaletlerini ve Rus arazisini geri almak ve aynı zamanda da İstanbul'u elde etmek işi ise - bunun zabtiyle bağlı siyasî ve manevî birçok meselelerin halline girişmek demektir (her halde Müttefiklerle

çatışmak imkânları kasdediliyor). Barış teklifi yapılırken Türkleri de yola getirmek icab edecektir. Fakat onlara mantık delilleri ve para gücü ile tesir etmek mümkün olacaktır. Şayet, Türkler, bir defa, paytahtlarının kaybedilmesi tehlikesinin giderildiğine kanaat getirirlerse, Almanların kendilerini sadece istismar ettiklerine-inandırmak güç olmayacaktır. Eğer mantıkî delilden anlayamayanlar bulunursa, o zaman (Türkiyede) ananevi bir kuvvet olagelen, maddî menffat delillerinden (yani rüşvetten) anlayacaklar bulunacaktır.

Mamafih bu hususlardaki tafsilât hakkında söz yürütmek henüz erkendir. Şimdi ise en mühim olan şeyler: i) Harbin hakikî maksadım ne teşkil ettiğinin tayin ve tesbiti; 2) Bu amaç tesbit edilirken, zuhur eden elverişli fırsatı kaçırmamak üzere, Türkiye ile bir ayrı barış akdi meselesinin halli ve 3) Umumî efkârı (Devlet "Du- ması" (Meclisi) yarın toplanacaktır) ve Müttefiklerimizi işlerin bu yola sapacağı hakkında aydınlatmak için hazırlıklar yapılması gerekmektedir.

Bu uzun mektubun sonunda şunu da ilâve etmeliyim ki, gerek General Alekseev ve gerek ben, bütün Rusların İstanbul hakkında besledikleri ilham dolu his ve görüşlerini tamamiyle paylaşmaktayız, ve Rusya'nın "Târihi gayesi" sayılan "Şark meselesi" nin halline karşı kayıtsız davranışımızdan ötürü böyle bir görüşünü öne sürmediğimizi de belirtmeliyiz; biz hali hazırda, (ve ümit ederiz ki, ancak şimdilik) pratik olarak neyin yapılıp yapılamayacağını ortaya koymak ve siyasî kararların da hislerden ziyade mantık ve akıl müeyyidelerine tabi olması gerektiği görüşü ile hareket etmişizdir.

Çok sayın, Sergey Dmitriyeviç en derin hürmetlerimin kabulünü rica ederim.

K u d a ş e v

EK NO 16

BOĞAZLAR VE İSTANBUL MESELESt- RUSLARIN TALEPLERİ

4 Mart 1 9 1 5

(Mezdunarodnıye otno\eniya v epochu imperializma. **Pod. red. M. N. Pokrovskogo. Seri III. Tom. VII. Moskva 1935- Emperyalizm devrinde milletlerarası münasebetler)-**

(Tercümesi)

(Büyük Britanya hükümeti B. Elçiliğinin İmparatorluk hükümetine 12 Mart/27 Şubat 1915 tarihiyle takdim ile şeref duyduğu muhtıraya aşağıdaki hususları işaret eylemek üzere Kraliyet hükümetinin B. Elçiliği talimat almıştır.

İmparatorluk hükümeti tarafından 19 Şubat/ 4 Mart 1915 tarihiyle verilen muhtırada talep edilen hususlar bundan bir kaç hafta önce Mösyö Sazonov tarafından izhar edilen talepleri pek ziyade aşmaktadır. Nihaî sulhun akdi halinde diğer mahallerde kendi hususi isteklerinin neden ibaret olacağım Kraliyet hükümeti henüz izaha muvaffak olamadan, Rusya hükümeti bütün harbin en kıymetli kazancını teşkil edecek olan bir mıntakada kendisine belli vâdde bulunulmak suretiyle arzusunun tatmin edilmesini dilemektedir. Dolayısiyle yukarda adı geçen muhtırada temas edilen şartlar kabul edilmek suretiyle Kraliyet hükümetinin İmparatorluk hükümeti hakkında en büyük ve en mühim dostluk eserini göstermiş olduğunu ve bundan daha büyük dostluğuna şehadet edecek birşey yapmak imkânının elinde olmadığını Mösyö Sazonov'un dikkat nazarına alacağını Sir E. Grey ümit etmektedir. Bu vesika (Muhtıra) Kraliyet hükümetinin ananevi siyasetinin kökünden değişmesine şehadet etmekte ve bir zamanlar İngiltere'de hâkim bulunan ve elan bile mevcut olan görüşlere ve hislere doğrudan doğruya tezad teşkil etmektedir. Bundan dolayı Sir E. Grey ümit ediyor ki, az zaman önce Mösyö Sazonov'a verilmiş olan müşterek teminatın, kemal-i sadakatle ve tamamiyle yerine getirilmiş olduğunu İmparatorluk hükümeti kabul etmektedir. İşbu muhtırasını takdim ederken, bugünkü zamanda Kraliyet hükümeti inanıyor ve ümüt ediyor ki, teklif ve tasarlanan anlaşma gerçekleşince Rusya ile Büyük Britanya sağlam bir dostluk temin edilmiş olacaktır.

Büyük Britanya hükümetinin muhtırasından şunu da istihraç etmek lâzımdır ki, Kraliyet hükümetinin arzulan, dünyanın diğer kısımlarında İngiltere hükümeti için her ne gibi bir ehemmiyeti haiz olsalar dahi, 4 Mart 1915 tarihli Rus Muhtırasında tasvir ve izah edilen arazi üzerindeki Rus hâkimiyetini müşkülâta uğratacak hiç bir şartı ihtiva etmiyecektir.

İstanbul şehri güney-doğu Avrupa ve Küçük Asya (Anadolu) için her vakit bir ticaret iskelesi olarak kalacağı cihetle, Rusya hükümeti bu şehire dahil olduğu vakit, orada, Rus olmayan memleketler

arasında teati edilecek emtianın transit suretiyle nakli için serbest bir liman tesis eylemesini Kraliyet hükümeti rica edecektir. Yine, Mösyö Sazonov tarafından vâdedildiği veçhile Boğazlardan geçecek olan ticaret gemileri için serbesti temin edilmesini dahi Kraliyet hükümeti rica edecektir.

Hali hazırda tamamiyle açık olarak anlaşılmıştır ki, Çanakka- leye tevcih edilen İngiliz askerî hareketleri yalnız müttefikler bu harekâtın neticesi ne kadar başarılı olursa olsun sulhun akdi zamanında Kraliyet hükümeti için bir fayda temin etmiyecektir. Eğer harp muvaffakiyetli bir şekilde sona erecek olursa, bu harekâtın doğrudan doğruya meyvelerini toplayacak yegâne Devlet Rusya olacaktır. Binaenaleyh Kraliyet hükümetinin fikrine göre bu hareketin başarı ile bitirilmesine medar olacak surette müttefiklerin harekâtına katılmayı teklif edecek her hangi bir hükümetin makul şartlar dahilinde takdim edeceği yardıma Rusya hükümeti güçlük çıkarmamalıdır. Boğazlarda harekâta katılabilecek yegâne hükümet Yunanistandır. Amiral Karden, Donanma Başkumandanlığından kendisine daha muharebe gemileri gönderilmesini dilemişse de, istenilen bu gemiler artık yoktur. Binaenaleyh, mümkün olsaydı, Yunan filosunun yardımı Kraliyet hükümeti için pek ziyade kıymetli olacaktı.

Kraliyet hükümetince Çanakkale harekâtına teşebbüs edildiği zaman, Kraliyet hükümetinin dikkat nazarına aldığı başlıca maksad- lardan birisi de, tarafsız Balkan hükümetlerinin müttefiklere katılmalarını tahrik ve teşvik etmekti. Rusya'nın İstanbul ve Boğazları elde etmesi kendileri için mahzurlu olacağını düşünmekte olan Bulgaristan ve Romanya'nın işbu şüphelerini gidermek için Rusyanın elinden gelen her şeyi yapacağma Kraliyet hükümeti ümitvardır. Yine, bu hükümetlerin işbirliğini temin yolunda, onların tabiatlarına mülâyim gelecek surette celb için Rusya hükümeti her türlü çarelere başvuracağını da Kraliyet hükümeti ümit etmektedir.

Hali hazırda Türkiye Asya'sında mevcut olan bütün İngiliz ve Fransız müstakbel menfaatlerinin dikkat nazarına alınması lüzumu bittabi' takdir edileceğini Sir E. Grey işaret etmektedir. Kraliyet hükümeti Osmanlı İmparatorluğuna ait istek ve emellerini tesbit için Rusya hükümeti ile olduğu gibi, Fransa hükümetinin ile de görüşecektir. Yalnız şurası bilinsin ki, harbin sonunda Rusya İstanbul'u aldığı gibi, bütün muahedeler ve müzakereler esnasında, Müslüman mukaddes beldelerinin ve Arabistan'ın ne türlü haller zuhur ederse etsin, mutlaka müstakil bir Müslüman hükümeti idaresi al

tında kalması keyfiyetinde Kraliyet hükümetinin İsrar edeceğini Sir E.-Grey şimdiden beyan eylemek ister.

İngiliz arzularının her hangi bir noktası hakkında Sir E. Grey henüz şimdilik muayyen bir teklif yapacak bir durumda değildir. Fakat bu arzuların bir noktası, 1907 İngiliz-Rus anlaşmasının İran hakkındaki (maddeleri) kısmen yeniden inceleneceği ve değiştirileceği ve burada şimdiki halde tarafsız sayılan bölgenin ingiliz nüfuzuna katılması olacaktır.

Mamafih müttefikler o zamana kadar Balkan hükümetlerine ve bilhassa Bulgaristan ve Rumanya hükümetlerine kendi sınırları yakınlarında bulunan ve kendileri tarafından elde edilmesi pek ziyade istenilen arazinin müşterek durumu hakkında memnun edici bir teminat vermeğe muktedir olmıyacaklar; ve o zamana kadar nihaî sMİh için ingiliz ve Fransız arzu ve emellerini daha muayyen bir surette tesbit etmeğe muvaffakiyet elde ediünceye kadar, şimdi Fransa, Rusya ve İngiltere arasında elde edilen anlaşmanın gizli tutulmasının fazlasiyle arzu edildiğini Sir E. Grey ifade eylemiştir....")

EK No 17

SYKES-PICOT VEYA PALEOLOGUE-SAZONOV ANLAŞMASI

(Documents an British. Foreign Policy ıgıg - 1939 First Series voL IV. (1919) London 1952. pp 241-243)

I. Rus Dışişleri Nasırı M. Sazonov'tan Petrograd'daki Fransız Elçisi M. Pakologue'e, Petrograd, 13/26 avril, 1916.

M. L' Ambassadeur,

En mc rdftıant aux aide-memoirc adresses par le Ministere Impfrial des Affaires fctrangercs â l'Ambassade de France en date dc 4/17 ct 8/21 mars, annee courantc, j'ai l'honneur de faire connaî- tre â Votre Excellcnce qu'â la süite des entretiens que j'ai eus avec M. Georges Picot, ddlegud sp^cial du Gouvernement fraıçais relati- vcment â la rcconnaissance dc l'accord qui şerait etabli entre la France et l'Angleterrc pour la constitution d'un Etat ou d'une fe- (Kration d'Ltats arabe» et â l'attribution des territoires de la Syr.e, dc la Cilicie et de la M&opotamic, le Gouvernement Impdrial est pret â sanetionner rarrangement dtabli sur les qui lui ont ete in- dkjuöes aux condition» suivantes:

En cc qui conccrnc les institutions, administrations, dtablisse- ments religieux, scolaircs, ete., revelant des deux nations, ils conti- nueront k jouir des privileges jusqu'ici par les traitds, accords et con- trats conclus avec le Gouvernement ottoman. II demeure, toutefois, entendu qu'en stipulant une telle reserve les deux Gouvernements n'ont pas voulu cxiger pour l'avenir le maintien des droits de juri- diction, du proteetorat religieux et des Capitulations dans les r6- gions qui seraient ainsi anncxdes â la Russie et â la France, mais seu- lcment assurer la sıırvivance des institutions et ötablissements actu- cllemcnt cxistant ct ouvrir la voie, apres la conclusion de la paix, â unc ncgociation dont l'amitid des deux pays ne permet pas dc mettrc en doutc l'hereusc solution.

Enfin, les dcıııx Gouvernements admettent en principe quc cha- cun des fitats qui anncxerait des territoires turc devrait participier ait seı\icc de la Dctlc ottomane.

Yeuillcz, ete.

P a l e o l o g u e

(Tercümesi)

(Bkz. *Anadolıınun taksimi,* s. 209-212)

17 Mart ve 21 Mart 1916 tarihli İmparatorluk hükümeti Hariciye Nazırının muhtıralarına zcyl olarak Zatıdcvlctlerinin nazar-ı i itilâlarına sunmakla kesh-i şeref eylerim ki, bir Arap devletinin veya birleşik (federal) Arap devletlerinin teşkili, vc Suriye, ve Kilikya ve Irak arazisinin hangi tarafa ait olmasının tayinine dair Fransa ile İngiltere hükümetleri arasında akdedilecek anlaşmanın tanınması hakkında Fransız hükümetinin hususî murahhası Mösyö J o ı j Pico; (Piko) ile görüşmelerim sonunda, İmparatorluk hükümeti kendisim- tebliğ edilen esaslar dairesinde, işbu anlaşmayı aşağıdaki şartların temini halinde tasvibe hazır olduğunu beyan eder:

1)Rusya hükümeti Erzurum, Trabzon, Van vc Bitlis vilâyetlerini, Trabzon garbinde Karadeniz sahilinde tayin edilecek bir noktaya kadar ilhak edecektir.

2)Van ve Bitlis'in cenubuna doğru, Muş, Siirt, Dicle vadisi, ve Ceziyrci İbn Ömer ile Umadivc'yc hâkim bulunan dağların arasında kalan Küıdistan mıntakası ile Mergevcr mıntakası Rusya'ya bırakılacak, ve Rusya dahi bunun mukabilinde, Aladağ ile Kayseri. Akdağ, Yıldızdağ vc Zara, Ekin ve Harput arasındaki arazinin Fran

sa'ya aidiyetini tasdik eyleyecek. Bundan maada, Mergever mınta- kasından başlayan Arap devletinin hududu, hali hazırda Osmanlı arazisini İran arazisinden ayıran dağlar hattını takib edecektir.

Bu hudutlar burada umumî hatlarıyle işaret edilmiş olup, tafsilât ve teferruatı ileride mahallinde tetkikat yapılması için teşkil edilecek Komisyon tarafından tesbit edilecektir.

Bundan maada, Rusya hükümeti, Rusya'ya bırakılan Osmanlı arazisinde, evvelce Osmanlı hükümeti tarafından Fransız tebasına verilen demiryolu ve saire imtiyazların muhafazasına müsaade eylemeği kabul eder. Eğer İmparatorluk hükümeti sonraları İmparatorluğun kanunları icabı olarak işbu imtiyazları kaldırmak arzusunu izhar edecek olursa, bu değişiklik ancak Cumhuriyet hükümetinin müsaadesi ve muvafakati ile olacaktır.

Bu iki millete ait, müesseseler, idareler, dinî, irfanî ve şifaî (sıhhî) müesseseler vc saireye gelince, bunlar evvelce olduğu gibi, mevcut ve bu zamana kadar kendilerine Osmanlı hükümeti ile akdedilen muahedelerle, anlaşmalar ve mukavelelerle temin edilen muahedelerle, itilâfnamelerle ve kontratolarla temin edilen imtiyazlardan istifade edeceklerdir. Mamafih her iki hükümet Fransa ve Rusya tarafından ilhak edilen arazide adlî ve dinî himayelerle Kapitülâsyonları devam ettirmiyecekler, ancak müesseseler ve idarelerin ilerisi için devam edebilmeleri cihetlerini temin ile müstakbelde iki hükümet arasında bu hususta icra edilecek müzakerelere yol açacaklardır.

Nihayet Türk arazisini işgal eden her iki hükümet Osmanlı Duyun-u umumiyesinin hizmet teşkilâtına iştirak eylemeği kabul edeceklerdir. 26 Nisan 1 9 1 6

P a l e o l o g u e

EK No 18

HALK KOMİSERLERİ SOVYETİ (SOVNARKOM) REİSİ LENİN VE MİLLİYETLER KOMİSERİ REİSİ STALİN'İN RUSYA VE ŞARKTAKİ EMEKÇİ MÜSLÜMANLARA HİTABI.

20 Kasım/3 Arahk 1917.

{Dokumentı Vneşney. Politik) SSSR **T. I. vesika No. 18.** ss 34-35}

Arkadaşlar, Kardeşler.

Rusya'da büyük vakalar cereyan etmektedir. Başkalarının ülkelerini taksim etmek için başlanan kanlı harbin sonu yaklaşmaktadır. Bütün dünya milletlerini boyunduruk altına almış olan yırtıcıların hüküm ve saltanatları yıkılıyor. Eski mahkûmiyet ve zulüm müesseseleri Rus İnkılâbının darbeleri altında çatlak vermiştir. Cebir ve tahakküm dünyası son günlerini yaşıyor. Yeni bir dünya, emekçilerin ve azadlık isteyenlerin dünyası doğuyor. Bu İhtilâlin başında Rusya'nın köylü ve işçileri hükümeti: Halk Komiserleri Sovyeti duruyor. ,

Bütün Rusya'da işçi, asker ve köylü mümessilleri ihtilâlci Sovyetleri yayılmıştır. Memelekette hâkimiyet halkın elindedir. Rusyanın emekçi halkı tek bir arzu ile yanıp-tutuşmaktadır: Şerefli bir sulhun akdini sağlamak ve bütün dünyadaki mahkûm milletlere hürriyelerini elde etmelerine yardımcı olmak.

Rusya bu mukaddes işte yalnız değildir. Rus İhtilâlinden çıkan büyük kurtuluş çağırışı Batı ve Doğudaki bütün emekçiler tarafından desteklenmektedir. Avrupa'nın harpten yorgun düşen halkı, barış yapmak suretiyle artık bize el uzatıyor. Batının işçileri ve askerleri, sosyalizm bayrağı altında emperyalizmin kalelerine hücum ediyorlar. Uzak Hindistan, yüzyıllardan beri Avrupa'nın "aydın" yırtıcıları tarafmdan ezilmekte olan Hindistan kendi mümessillerinden Sovyetler teşkil etmek ve menfur kölelik zincirini kırmak suretiyle kıvam bayrağım kaldırmış ve Şarkın ezilmiş milletlerini kurtuluş savaşına çağırmaktadır.

Kapitalizmin cebir ve yağmacı saltanatı yıkılıyor. Emperyalizm alçaklarının ayaklarının altındaki dayanaklar çöküyor.

işte bu büyük olaylar karşısında biz, Rusya'nın ve Şark'ın na- sibsiz emekçilerine müracaat ediyoruz.

Rusya Müslümanları, Volga boylarının, Kırım'ın Tatarları, Sibirya ve Türkistan'ın Kırgızları ve Şartları, Kafkas ötesi (Maverai Kafkas) Türkler ve Tatarları (yani Azeriler), Kafkasların Çeçenleri ve Dağlıları (yani Dağıstanlılar). Rus Çarları zalimleri tarafından camileri, minberleri yıkılmış, dinleri, âdetleri çiğnenmiş olanlar, biz sizlere hitap ediyoruz.

Bundan böyle sizin akide ve âdetleriniz, millî ve medenî bütün müesseseleriniz hür ve her türlü taarruzdan masun olduğu ilân olunuyor. Yani millî hayatlarınızı hür ve mümanaatsız olarak tesis

ediniz. Sizin buna hakkınız vardır. Biliniz ki, gerek sizlerin ve gerekse bütün Rusya'da yaşayan milletlerin hakları ihtilâlin bütün kudreti ve onun organı olan işçi, asker ve köylü mümessillerinin Sovyetleri tarafından korunmaktadır.

Bu inkilâba ve onun hükümetine yardım ediniz. (Ey) Şark Müslümanları, Acemler, Türkler, Araplar, Hindular, asırlardanberi hayatları, mülkleri, hürriyet ve vatanları Avrupalı alçak simsarların ticaret emtiası olan ve harplere başlayan yağmacılar tarafından memleketleri paylaşılmak istenen herkes.

istanbul'u ele geçirmek için tahtından indirilen Çar tarafından akdedilmiş ve Kerenskiy tarafından tasdik edilmiş gizli muahedelerin bundan böyle hükümsüz olduğunu ilân ediyoruz (muahedeler yırtılmış ve yok edilmiştir). Rusya Cumhuriyeti ve onun hükümeti olan Halk Komiserleri Sovyeti (Şurası), yabancı memleketlerin işgaline karşıdır, istanbul Müslümanların elinde kalmalıdır.

iran'ın taksimine ait muahede de yırtılmış ve yok edilmiştir. Harp hareketleri biter bitmez askerler İran'dan geri çekilecek ve Acemlere kendi mukadderatlarım tayin hakkı temin edilecektir.

(Kezalik) Türkiye'nin taksimine ve ondan Ermenistan'ın koparılmasına ait muahede (Sykes-Picot anlaşması kasdediliyor) nin de yırtıldığını ve yokedildiğini ilân ederiz. .Askerî hareketler biter bitmez Ermenilere kendilerinin siyasî mukadderatlarını kendilerinin serbestçe tayin hakkı temin edilmiş olacaktır.

Rusya'dan ve onun İhtilâlci hükümetinden kulluk ve esaret sizi beklemez; kulluk ve esaret, sizin vatanlarınızı yağma ile sömürme haline sokan alçak Avrupa emperyalizminden gelir.

Memleketlerinize kölelik getiren bu yağmakârları defediniz (başınızdan atınız). Savaş ve yıkımları eski dünyanın temellerini sarstığını, emperyalist-istilâcılara karşı bütün dünyanın nefret ateşleri tutuştuğu kargaşalığın her kıvılcımının İhtilâlin güçlü bir alevi haline geldiği, hattâ, yabancıların esaret boyunduruğu altında ezilip inlemekte olan Hind Müslümanlar-nın kendi zalim müstebidlerine karşı ayaklandıkları bir zamanda susmak olmaz. Vakti kaybetmeyin vc memleketlerinizi yüzyıllar boyunca gasbetmiş olanları omuzlarınızdan silkip atınız. Kendi öz ocaklarınızın yağma ve talan edilmesine imkân vermeyiniz. Kendi memleketinize kendiniz sahip olmalısınız. Kendi hayat ve maişetinizi kendi arzu ve bünyenize göre tanzim ediniz. Sizin buna hakkınız vardır; çünkü sizin mukadderatınız, kendi elinizdedir.

Arkadaşlar, Kardeşler!

Dürüst ve demokratik barışa doğru sert ve azimli adımlarla yürüyelim.

Biz, bayraklarımızla bütün dünyanın mazlum milletlerine hürriyet götürüyoruz.

Rusya Müslümanları!

Doğu illeri Müslümanları!

Dünyanın yenilenmesine götürecek olan bu yolda biz sizden duygudaşlık (sempati) ve yardım bekliyoruz.

Milliyetler Komiseri C u g a ş v i l i (S t a l i n) Halk Komiserleri Şurası Reisi V . U l ' y a n o v (L e n i n)

EK No 19

BREST-LİTOVSK MUAHEDESİ (Müşterek Metin) I. (Başbakanlık Arşivi, istanbul; *Dokumentı vneşrıey politiki SSSR.* **T. I. s. 121)**

Madde: IV

"(İkinci bend) Doğu-Anadolu eyaletlerinin boşaltılması ve bunların asayişinin sağlanması yolunda Rusya, yapmağa muktedir olduğu her şeyi en kısa bir zamanda ifa edecektir.

Ardahan, Kars ve Batum mıntakaları da hemen Rus askeri tarafından boşaltılacaktır. Bu mmtakaların yeni teşkil edilecek idarî- hukukî ve milletlerarası hukuk işlerine Rusya karışmayacak ve bu mıntakalar ahalisine, komşu devletler ve bilhassa Türkiye ile mutabık kalınmak suretiyle, yeni idare şeklini (tarzını) kurmasına muvafakat edilecektir."

II. BREST-LİTOVSK MUAHEDESİ Türk Rus Anlaşması *{Dokum Vneş. polit SSSR. T.I. s.* **199-204)**

Madde: I

Müşterek muahede metninin IV. maddesi ve ikinci bendinde bahis mevzuu olan sahanın tahliyesi (evakuasyon) ve geri verilmesi

hususunun teferruatını tesbit ve tanzim maksadiyle aşağıda nakledilen kararlar ittihaz edilmiştir:

1.Bu maksatla Rusya Cumhuriyeti, mezkûr eyaletlerde mevcut bütün kuvvetlerini harpten önceki sınırların bu tarafına çekmeyi taahhüt eder; aym şekilde bütün sivil ve askerî görevliler de geri alınacaktır ve bu taahhüt muahedenin imzasından sonraki 6 ilâ B hafta içinde gerçekleştirilecektir.

2..Asya cephesindeki Rus ve Türk seferî kuvvetlerinin başkumandanları, i. bendde zikredildiği veçhile, böyle bir tahliye ve Rus askerlerinin sınırın öte tarafına geçirilmesi işinin- tarz ve usulleri ve bu ordunun emniyetini sağlıyacak tedbirleri tesbit ederler.

3.tşgal edilmiş olan yerlerin tahliyesi zamanında, Rusya Cumhuriyeti, buraların Türk kuvvetleri tarafından tekrar işgaline kadar emniyeti sağlamayı taahhüt eder. (Rusya Cumhuriyeti) intikam vak- kaları, yağma, cinayet ve diğer hukuk ve nizama aykırı olaylara yer vermemek için gerekli tedbirleri alır. Öyleki yukarıda zikredilen sahada mevcut bina ve tesisat, bu arada askerî cihetlere ait olanlar dahil, ayni suretle möble ve emlâk, sapasağlam kalsın, tahrip edilmekten korunsun. Muahede akdeden tarafların ordu kumandanları bu mühim meseleleri mahallinde halledeceklerdir.

Bu yerlerde inşa edilmiş olan münakale yollan ve diğer demir- yollar ve vagon, lokomotifleri, köprüler dahi, ahalinin iaşesini kolaylaştırmak maksadiyle oldukları gibi muhafaza edilecektir. Aynı şey askerî müesseselere de şâmildir.

4.Rusya Cumhuriyeti sınır boyunun muhafazası maksadiyle her bir 150 km. için takriben 1. tümen asker kullanacaktır. Ordunun kalan kısmını terhis ve memleketin içine sevkedilecektir.

5.Rusya Cumhuriyeti gerek Rusya'da ve gerek işgal edilen Türk eyaletlerinde, Türk ve Rus tebası Ermeni çetecilerinin terhisini taahhüt eder ve bu gibi çeteleri tamamiyle fesheder.

6.Barış akdeden her iki taraf, mezkûr eyaletlerde normal durum iade edilinceye kadar, halkın iaşe meselelerini tanzim maksadiyle bir anlaşma yaparlar.

7.Umumî barışın akdine kadar, Rusya Cumhuriyeti, kendi hudutlarında veya Kafkaslarda, talim maksadiyle dahi olsa, bir tümenden fazla kuvvet tahşit etmiyecektir.

Şayet, iç emniyet mülalıazasivlc, böyle bir tahşit gerekiyorsa, bu bapta dörtlü ittifak devletlerine önceden haber vermek zarurîdir.

Buna karşılık, Türkiye diğer hasımlarına karşı harbi devam ettirmek mecburiyetinde olduğundan, ordusunu harp durumunda bırakmak zorundadır.

Madde: II

İşbu muahedenin tasdikinden sonra üç ay zarfında iki muhtelit karma) Türk-Rus komisyonu teşkil edilecektir. Birinci komisyonun görevi Türkiye ile Rusya'yı birbirinden ayıran sınır hattını tesbit etmektir; bunun başlangıç noktası her üç hududun, Türk, Rus ve ;Vrm sınırlarının bir araya geldiği yerden başlıyarak, üç sancağın, yani Kars. Ardahan ve Batum sancakları hududuna kadardır. Komisyon.bu mesele üzerinde, harpten öncı ki sınır hattını nazarı itibarc alarak hareket eder. Harp zamanında tahrip edilen hudut işaretleri, t'58o yılı sınır komisyonunca tanzim edilen harita vc zabıtlara uygun olarak, tekrar yerine konur ve tamir edilir.

İkinci komisyon ise, müşterek barış metninin 4. maddesinin 2. bi ndine uygun olarak Rusya Cumhuriyetince tahliyesi lâzım gelen iiç sancak ile Rusya arasındaki hududu tesbit cdcccktir. Oradaki sınır hattı 1877-78 Rus-Türk harbinden önceki sınırın aynı olacaktır.

Madde III

Akid taraflardan bir şahısa veya cemaata ait mal veya gayr-i menkul eşya hududun öbür tarafında kalırsa, bu gibilere bu mal vc mülkten istifade veya istismar etmek veya icara vermek ve umumiyetle bunları şahsen veya mutemedler vasıtasiyle işletmek veya icabına bakmak lıakkı tanınır.

Bu gibi eşhasın veya cemaat mümessillerinin pasaportlarını ibraz etmek suretiyle hududu geçmelerinde her hangi bir müşkilât çıkarılmaz; pasaportlar ise mahallî makamlarca verilir vc karşı makamlarca vize edilir.

Hududu geçerken, mezkûr eşhasa vc cemaat temsilcilerine, beraberlerinde götürdükleri mahsulleri, ziraat aletleri, geçimleri için zarurî yiyecek maddeleri, gübre, tohum, inşaat malzemesi ve işte kullanılan davar'uı gümrük resminden muaf tutulmaları yolundaki hak tanınır.

Yukarıdaki iki bcnddcki kararlarda mevcut teferruatı tanzim için, akid taraflar bilahare ayrı bir anlaşma akdi hakkını muhafaza etmektedirler.

Madde: IV

Akid taraflar işbu muahedenin tasdikinden sonra hemen bütüıı limanlar, şehirler veya diğer meskûn yerlerde, ilgili başkonsoloslara veya vis-konsoloslara exequatur (tanıma hakkı) verilecektir; ancak mezkûr kimselerin bırakılması mümkün olmayan yerler bundan istisna edilecek ve bu gibi istisnalar bütün yabancı devletlere de tatbik edilecektir.

Mezkûr eşhasın, 6. maddede tesbit edilen, geçit devrindeki imtiyaz ve salâhiyetlerine gelince, bu gibilere, aynı durumdaki kimselere en ziyade mazhar-ı müsaade hakkı tanınan milletlerin statüsü tatbik edilecektir.

Madde: V

Akid taraflardan her biri. lıarp esnasında, kendi sahalarında, vazifeli bulunan kimseler veya ahali tarafından, konsoloshane binalarına veya eşyasına ve aynı şekilde karşı tarafın resmî şahıslara vc konsoloslukta hizmet edenlere ika edilen zarar vc ziyanı tazmin etmeyi taahhüt ederler.

Madde: VI

Akid taraflar arasında önce mer iyette olan bütün mukaveleler, anlaşmalar vc diğer uzlaşmalar harbin zuhuru ile kendiliklerinden (ipso facto) hükümsüz bir hale gelmeleri ile, hukukî münasebetleri tanzim maksadiyle, Rusya Cumhuriyeti hükümeti ile Osmanlı Devleti hükümeti arasında konsolosluk mukavelesi (convention) ve lüzumlu gördükleri diğer anlaşmalar akdetmek mecburiyetindedirler. Bu mukaveleler müşterek muahedenin ticarete ve seyr-ü sefaine ait 5 numaralı zeylinde tesbit edilen zaman zarfında yʳapıhr. 4. Maddenin sonuncu bendindeki kararların tatbiki ile bağlı geçici devir ve ayni veçhile her iki tarafta tanınan ihbar (denounciation) hakkı, adı geçen zcylde nasıl ise, öyle olacaktır.

Madde: VII

İşbu muahede tasdikinden hemen sonra Rusya Cumhuriyeti vc Osmanlı Devleti arasındaki Posta ve telgraf muhabereleri yeniden

tesis edilecektir ve bu hususta heynclminel (posta vc telgraf) birliğinin posta ve telgraf mukaveleleri vc anlaşmalarındaki nizamname ne ise, aynen tatbik edilecektir.

Madde VIII

Müşterek barış metninin VII. maddesinde açıklanan prensibe göre, her iki akid taraf, İran'da nüfuz sahası ve müstesna menfaatlar temini maksadiyle, daha önce akdedilen milletlerarası her türlü anlaşmaların hükmü kalmadığını kabul ederler. Her iki devlet İran arazisinden kendi askerlerini tahliye edeceklerdir. Onlar bu maksatla İran hükümetiyle temasa geçerek, tahliyenin teferruatı vc tedbirleri üzerinde anlaşmaya varırlar; öyle ki, bunlar icra edilirken tran'ın siyasî ve ekonomik bağımsızlığı ve arazi bütünlüğüne başka devletler tarafından da riayet edilmesi için gereken şartlar temin edilmiş olsun.

Madde: IX

Akid taraflardan birine ait arazide harp zamanında, karşı tarafın tebasına tatbikle bunların şahsî hukukunu haleldar eder harp zamanı kanunlar, müşterek muahedenin tasdiki üzerine yürürlükten kalkacaktır.

Bir tarafın çıkardığı mahallî kanunlarla, diğer taraf milliyetine mensup olduğu kabul edilen hükmî şahıslar ve cemaatler o diğer tarafın vatandaşları olarak telâkki edilirler.

Madde X

Akid taraflardan birine ait vatandaşlardan, hususî şahıslar ve cemaatlerden karşı tarafın arazisinde bulunanlar, harpten önceki statülerine iade edileceklerdir.

Her iki taraf vatandaşlarının borçluluk mükellefiyetlerini, Brest-Litovsk'ta 3 Mart 1918 de imzalanan Rus-Alman anlaşmasının 2. vc 3. bend. 7. madde (bab üç) ve 10. maddedeki ahkâmın aynı olacaktır.

Her iki tarafın vatandaşlarından harp olayları sebebiyle veya kendi haklarını müdafaa için zamanında isbat-ı vücut edemiyenlerin, menfaatlerinin korunması yolunda akid taraftan her birinin, korunmasını faydalı gördüğü, birçok muafiyetten istifade edecektir.

Madde: XI

Rus tcbası olan İslâm ahali, şahsî mal ve mülklerini tasfiye ve servetlerini beraberlerinde götürmek suretiyle Türkiye'ye muhaceret edebilirler.

Madde: XII

IX. Maddede zikredilen askerî kanunlara göre zarara uğrayan kimselerin imkânı mertebesinde, eski hukukları iade edilir.

İşbu muahedenin tasdikinden sonra, her iki taraf, mezkûr kanunlara göre müsadere ve zabt edilen mal ve mülkün geri verilmesine ayni zamanda girişirler.

Tatbik edilen tasfiye, haciz, müsadere, zabtolunan veya zor kullanılarak ellerinden menkul vc gayri menkullerin alınması tarzında vukubulan haller ncticesindc hayatları ve sıhhatlerine halel gelen karşı tarafın vatandaşlarının zarar ve ziyanları aynı zamanda tazmin etmeyi akid taraflardan her biri taahhüt eder. Yukarıda zikredilen durumda vukua gelen zarar ve ziyan vc buna taalluk eden diğer meselelerde ve bu maksatla takibedilmesi ve bu gibi hallerde uyulması gereken usul vc muamele, her iki akid tarafça, 3 Mart 1918 tarihli Rus-AIman tamamlayıcı anlaşmasının 14, 15 ve 16 (4. bab)ncı maddelerine göre tanzim edilir.

Madde: XIII

Bütün harp esirleri, malûller veya askerî hizmete yaramayanlar, hemen vatanlarına geri gönderileceklerdir. Bütün diğer esirler veya askerî ve içtimaî mülâhazat dolayısiyle alıkonmuş olanlar, en kısa bir zaman içinde mübadeleye tabidirler. Böyle bir mübadele işbu anlaşmanın tasdikinden hemen sonra, her iki tarafça, sırf bu iş için tayin edilen komiserler vasıtasiyle icra edilecektir.

Esirlerin, gemiye bindirilecekleri limana veya hududa kadarki nakil masrafları, bunları esir alan memlekete aittir.

Sivil esirler hemen şerbet bırakılacaklardır. Bu sivil esirleri tevkif veya enterne eden taraf, bunları bulundukları veya enterne edildikleri mevkiden alındıkları yere kadar nakil masraflarım üzerine alır.

Madde: XIV

Akid taraflardan her biri kendi arazisinde bulunan harp ve enterne edilen sivil esirlere ve keza karşı tarafın vatandaşlarına, Brest-Litovsk'ta 3 Mart 1918 tarihli Rus-Alman tamamlayıcı anlaşmasının umumî affa ait 23. maddesindeki esaslar tatbik edilir.

Madde: XV

İşbu tamamlayıcı anlaşma, yeniden başka bir şey karar altına alınmadığı takdirde, 3 Mart 1918 tarihinde Brest-Litovsk'ta imzalanmış olan müşterek barış muahedesi ile aynı zamanda yürürlüğe girer, (işbu anlaşma) tasdik edilecek ve bunun teatisi yukarıda adı geçen müşterek muahedenin mübadelesi ile aynı zamanda Berlin'de icra edilecektir.

Bunların tasdiki babında her iki tarafın murahhasları işbu tamamlayıcı akdi imza etmişlerdir.

Brest-Litovsk, 3 Mart 1918

G. Sokol'nikov
L. Kara han — 1. Hakkı
G. Petrovski v — Zeki
G. Çiçerin

İbrahim Hakkı Paşa-Sabık Sadrazam, Senatör ve Berlin Büyükelçisi
Zeki Paşa-Süvari Paşası ve Sultan'ın yaveri
G. Jak. Sokol'nikov-Amele, Asker ve Köylü Sovyetleri Merkez Komitesi üyesi
L. Mikh. Karahan - Amele, Asker ve Köylü Sovyetleri Merkez Komitesi üyesi
G. I. Petrovskiy - İçişleri Halk Komiseri
G. V. Çiçerin - Dışişleri Halk Komiseri Muavini.

Brest-Litovsk muahedesinin teatisi

Bonn. Auşvv. Amt, Politisches Archiv. Aktcn Bd 24.

Proces - Ver bal.

Les soussignes Pldnipotentiaires dc la Turquic et de la Russie se sont rdunis aujourd'hui au Departemcnt des Affaires Etrangercs

En remerciant â l'avance le Gouvernement Impârial Ottoman de l'accueil bienveillant qu'il voudra bien faite â nötre cnvoye nous le prions de bien vouloir lui accorder son prdcieux appui dans l'accomplissement de sa haute mission.

Nous profitons de la circonstance pour prier le Gouvernement Imperial Ottoman d'agreer les voeux que nous formons pour Sa prosperitd et celle de FEmpire de Sa Majeste le Sultan.

(İmzalar) ve Mühür.
(Ukravnacadan tercüme)

EK No 21 KAFKAS SINIRI MESELESİ

Karargâh-ı umumî Osmanlı Heyet-i Murahhasası Reisi
Telgraf Devletlü Halil Bey Efendi Hazretlerine
8 Mayıs 1334 (1918)

(Dış İşleri Bakanlığı, Dosya No 124)

Gerek Sadrazam Paşa hazretleriyle ve gerek karargâh-ı umumî ile iyice görüşülerek, bizim Kafkas Hükümetleri ile tayin edilecek hududumuz hakkındaki nokat-i nazarı Zat-ı sâmilerine ve tafsilâtı Vehib Paşa Hazretlerine yazmıştım. Hududun bu suretle temdit edilmesi, bizi ... Şark Müslümanları ile birleştirmeğe ve gerek askerin ve gerek istikbal için siyasî metalibimizi temine hadim olmak itibariyle fevkalade mühimdir. İşbu hududu gösterir bir haritayı da yarın buradan hareket edecek olan ganbotla gönderiyorum. Hariciye nezaretine keşide buyurulan telgrafı gördüm. Cevabı Nezaret-i müşarünileyh tarafından verilecektir. Maahaza şurasını arzetmek isterim ki, Gümrü civarında şimendüfer hattının işgali hakkında III. Orduya yazdığım telgrafa birinci sebep: Esasen Ar paçayı'na 1 km. kadar ve gayet az mesafede bulunan şimendüfer hattının bir mahallinin işgali ile Culfa- Gümrü demiryolu üzerindeki malzemey-i müteharrikenin kaçırılmamasını temin etmek idi. Bunun müsalahayı işkâl edeceği bir mahiyette olmadığı ve müzakerata mani olacak bir vaziyet de tevlit etmiyeceği bedihidir. Bu olmadığı takdirde, ister müsalâha dolayısiyle bu hat bizde kalarak, isterse muharebeye devama mecbur olarak elimize behemehal geçecek olan bir hat üzerindeki bütün malzeme-i müteharrike ve vesait-i nakliye Tiflis'e çekilmiş olacak ve bu yüzden

bizim bu hattan istifademiz tamamiyle nez'edilmiş olacaktır ki, cenupta İngilizlere karşı bu hat sayesinde suhuletle yapabileceğimiz hareket tamamen duçar-ı akamet olacaktır. Binaenaleyh burada konuşulduğu veçhile Kafkaslılarla kat'î tekâlifle sulhun istediğimiz tarzda ve sür'atle akdine muvaffak olarak avdet buvurulacağına iman etmekte olduğumu tekrar arzeder ve gözlerinizden öperim.

Başkumandan vekili
Enver

EK No 22 KAFKASLAR MESELESİ

Telgraf
24 Mayıs 1334(1918)

Talât Paşa'dan Batum'daki
Murahhas Heyeti Reisi Halil Bey'e

Dışişleri Bakanlığı, Dos. No. 124.)

Eıvor Paşa ile Nesimî Bey'in Scfir'c (İstanbul'daki Alman Sefiri Bernstoff'a) gittiklerini gccc arzetmiştim. Sefir müşarünileyh ültimatoma muvafakat etmiştir vc Lssow'a da o yolda talimat ita edeceğini ifade eylemiştir. Binaenaleyh yirmi dört saatlik bir ültimatom itasına müttefikimiz tarafından mani kalmamış olduğundan, derhal icra-i icabına riayet buyurursanız, Almanların muvafakati olmak şaı- tiylc taslılı-i luıdut meselesinde diğer rüfeka da müttehittirler. Mülâ- lıazat-ı devletlerini tekrar okudum. Eğer Rusya eski dchşetiylc mevcut olsa idi, buyurduğunuz Kafkasya'yı teşkil etmek için her türlü fedakârlığın icrası musîb olurdu; takat bütün bizim düşüneceğimiz cihet o civarda kuvvetli olmak, vesait-i umraniyeden istifade etmek, ve Kafkasya talilı-i siyasetinin göstereceği inkişâf dairesinde hareket etmektir. Ermenilerin bir hükümet halinde teşekkül etmc:inc kat'iyen taraftar değilim; küçük bir Ermeni muhtariyeti beş sene sonra 5 milyon nüfuslu bir Ermeni Devleti haline gelecek, ve bütan Kafkasya'ya hâkim olacak, ve Şark'ın Bulgaristan'ı haline gelecektir; İranda, Amerika'da bulunan bütün Ermeniler orada içtima' edecek, ve buyurduğunuz gibi İngiliz vc Fransızlar tarafından her suretle mazhar-ı muavenet olarak, ve ileride Hıristiyan Gürcülerle ve pek suhuletle Acem'lerle aleyhimize hareket cyliycceklerdir. Şu halde mümkün olsa çıbanı kökünden temizlemek en hayırlı cihettir; müın-

kün olmadığına göre, gayet zayıf ve yaşamıyacak şekilde teşekkül etmesi zaruridir. Bendeniz, bu kadar ayrı içtihat'da bulunamıyaca- ğınız ve fakat ayrılığın buna mani olduğu kanaatındayım; yoksa birbirimizi muhakkak ikna eder idik. Ültimatom üzerine vereceklerin cevaba makina başında intizar olunacağını arz ile gözlerinden öperim. Ağaoğlu Ahmet Bey bence şayân-ı itimad olmadığından, müzakereye müdahele ettirilmemesi muvafık olur.

Sadrazam
T a l â t

EK No 23

I. AZERBAYCAN ÎLE DEVLET-Î ALİYYE ARASINDAKİ MUAHEDE

(Dışişleri Bakanlığı Arşivi, Karton No 560)

Bismillah-ir-rahman-ir-rahim,

Saltanat-ı Seniyye-i Osmaniyye ile Azerbaycan Hükümet-i Cumhuriyesi beyninde münakid muhadenet muahcdenamesi:

Bir taraftan Hükümet-i Osmaniyye, diğer taraftan ahiren ilân-ı istiklâl eden Azerbaycan Hükümet-i Cumhuriyesi, siyasî, hukukî, iktisadî ve fikrî sahalarda memleketleri arasında münasebat-ı dostane ve hemcivarî tesisi hususunda ittifak ettiklerinden, murahhasları olmak üzere:

Saltanat-ı Senivyei Osmaniyye

Adliye nazırı ve Şura-i Devlet Reisi Devletlü Halil Beyefendi

Hazretleriyle Kafkas cephesi Osmanlı orduları kumandanı Ferik

devletlü Vehib Paşa Hazretleri

Ve Azerbaycan Hükümet-i Cumhuriyesi

Hariciye nâzırı Mehmed Hasan Bey Hacinski Hazretleriyle

Meclis-i Millî Reisi Resulzade Mehmed Emin Beyefendi Hazretlerini tayin etmişler ve müşarünileyhim alelusul tanzim olunan ruhsatnamelerini tedkik vc teati ettikten sonra mevad-ı atiyeyi kararlaştırmışlardır :

Birinci Madde

Hükümet-i Seniyye ile Azerbaycan Hükümet-i Cumhuriyesi arasında daimi müsalemet ve müstakar muhadenet hükümferma olacaktır.

Birinci Madde

Atideki hatt-ı hudut Memalik-i Osmaniye ile Azerbaycan, Gürcüstan, Ermenistan Cumhuriyetlerinin memalikini tefrik eyler:

Hudut Karadeniz'de Çolok nehri mansabında başlıyarak Şav- nabud dağına kadar 93/78 harbinden evvelki hududu takip eder. Şavnabud dağından sonra hat balâları takiben Halhama dağına, oradan Meçiskaru dağına gelir, buradan cenuba dönerek Yirsadag dağından ve Abastuman'ın iki kilometre cenubundan geçer, buradan Şimalî-Şarkiye geçerek Karhul dağına ve oradan beş kilometre Şi- malî-Şa.rkive, badehu Cenubi-Şarkiye dönerek Gurkal üzerinden Atshurın iki kilometre cenubundan Kur nehrini geçer ve hat balâlar üzerinden Kayabaşı, Artavavı dağlarının zirvelerine gelir, buradan sonra yine hat balâlar üzerinden Kara Kaya dağı üzerinden Milita Kilisesi cenubunda Tapishurska gölüne mülaki olur. Molita manastırının hemen cenubundan mukabil sahilde gölün Şimal ucunun bir buçuk kilometre Cenubi-Şarkîsinde kâin vasıl olan hattın cenubunda kalan gölün kısmı araziyi Osmanivede kalmak üzere mezkûr gölü bilmurur Tavkutalı dağına gelir. Buradan cenuba inerek Şavnabud dağı-Karakuzu dağı-Samsal dağının zirvesine gelir. Hudut bundan sonra hat balâları takiben Başkrran, Nurrahman dağından sonra cenub istikametini takibe devam ederek ve daima hat balâlarından geçerek, Akbulak mevkiinin beş kilometre garbında Aleksandropol- Tiflis şimendüfenini kateder. Burada yine hat balâları takip ederek Hanvali mevkiine gelir. Hanvali mevkiinden sonra bir hattı müstakim istikametinde olarak Alagöz dağının en mürtefi noktasına ve yine bir hatt-ı müstakim takip ederek Eçmiyadzin'in yedi kilometre garbında, Eçmiyadzin-Serverabad caddesine mülâki olur. Ve Eçmiyadzin'in yedi kilometre etrafında dolaşarak ve Aleksandropol-Culfa şimendüfer hattının takriben altı kilometre şimalinden, bu şimendüfer hattına muvazi olarak gider. Ve Başkâran mevkiinden şimendüfer hattına gelen caddeyi keser. Hudut bundan sonra Cenubu - Şarkîye dönerek, Aşağı Karabağlar köyünün bir kilometre garbuıdan Şa- gablu, Karahaç, Aşağı Çanakçı mevkilerinden geçerek Elpinçay'a mülâki olur ve bu çayı takip ile Arpa mevkiine gelir. Arpa'dan sonra hudut şark istikametinden Arpaçayı'nı takip ederek Kayalı mevkiine, ve Kayd çayını takiben Reliyan çayı vadisine gelir ve bu çay mecrasını takip ederek Aza mevkiinin cenubunda Alicin mevkiinde eski Rus-lran hududuna mülâki olur.

Üçüncü
Madde

Azerbaycan Hükümct-i Gumhuriyesiylc Ermeni Hükümet-i Cumhuriyesi beyninde hudutların tayini için akdolunan protokol Hükü- met-i Seniyye'yc tebliğ olunacaktır vc bu protokol işbu maddenin bir **cüzülâvünfckunu teşkil cdcccktir.**

Dördüncü Madde

Azerbaycan Hükümet-i Cumhuriyesi tarafından talep v ukuunda Hükümct-i Osmaniyye intizam ve asayişi dahilînin temin vc iadesi için lcdelicab silâh kuvveti ile muavenette bulunacaktır.

Beşinci Madde

Azerbaycan Hükümeti Cumhuriyesi kendi hududu dahilinde hiçbir çetenin teşkil ve teslihinc meydan vermemek ve oraya iltica edecek bütün çetelerin dc silâhlarını almayı ve onları dağıtmayı taahhüt eyler.

Altıncı Madde

Tarafcvn-i akideyn tenzilâtlı tarifeler vaz ve tatbiki suretiyle demiryolları nakliyatı hususunda yekdiğerine tcshilât-ı miimkine ibraz etmeyi taahhüt eyler.

Hususiyle demiryollarının inşasına, işletilmesine ve tamiıat-ı mütemadiye'inc ve vahul diğer umuru nafianın kâffesine mukteza levazımın nakli hususunda tenzilâtlı mahsus tarifeler tatbik olunacaktır. Tarafeyn-i akideynr a i t demiryollarda cdevat-ı müteharrike- nin mübadelesi bu babta beyneddüvel mer'i kavaicle tevkifan icıa olunacaktır. Tarafeyn-i akideyn ahkâm-ı anifenin teferruatını kara>- 1 aştırmak üzere hemen müzakerata girişilecektir.

Yedinci Madde

Dcvlet-i Aliyyei Osmaniyye ile Azerbaycan Hükümet-i Cumlıc- ıiycsi arasında bir gûna muahede, mukavele, suret-i tesviye, itilâfhamc. ve saire mevcut bulunmamasına binaen tarafcvn-i akideyn bir şehbenderlik mukavelenamesiyle, bir ticaret muahedenamesi ve raii- nascbat-ı hukukiye ve iktisadiyyelerinin tanzimi için lâzım addedecekleri senedatı saireyi akdetmek hususunda ittifak etmişlerdir.

Şehbenderlik, mukavelenamesi işbu muahede tasdiknamelerinin teatisi tarihinden iki sene zarfında akdolunacaktır. îşbu devrei muvakkate zarfında tarafeyn-i akideynin başşehbenderleri, şehbenderleri ve şehbender vekilleri, imtiyaz ve vazifelerince hukuk-u umu- mive-i düvel ve muamele-i mütekabile esaslarına tevfikan "en ziyade nail-i müsaade millet" muamelesinden müstefit olacaklardır. Kezalik hukuk-u umumiye esasına müsteniden bu ticaret muahedesinin akdi için vaki olacak müzakeret bir taraftan Devleti Aliyye ve diğer taraftan kendisiyle hali harpte bulunan diğer devletler beyninde müsalahanın akdini müteakip başlayacaktır. O zamana ve her halde 1335 senesinin Kânun-u evvelinin 31. gününe kadar işbu muahedeye merbut "bir" işaretli mclfuf her iki taraf canibinden tatbik olunacaktır. Mezkûr melfufun 30 Haziran 335 tarihinden itibaren mefsuhiyeti ilân olunabilecek ve bunun netavici altı ay sonra cereyan edecektir.

Berren müvaredet işbu muahedenamc tasdiknameleri teati olunur olunmaz başlıyacaktır.

Sekizinci Madde

Tarafeyn-i akideyn'den birine mensup ahali ve nevahiden hududun diğer tarafında kâin emval-i gayri menkule üzerinde hakkı temellük ve intifaı bulunanları bunlardan intifa etmeye, onları işletmeğe veyahut iltizama vermeğe, onları idare veyahut bizzat veya vekilleri marifetiyle bey'i etmeğe hakları olacaktır.

Hiç kimse menfaat-i amme olmadıkça ve evvelce tazminat verilmedikçe mezkûr emval-i gayr-i menkulü üzerindeki hakk-ı temellükünden mahrum edilmiyecektir. Ahali ve merrizikir nevahi vekilleri mukim bulundukları mahaller devairi tarafından mu'ta ve taraf-ı diğer devair-i canibinden musaddak yol tezkereleri ibraz etmeleri şartı ile hududun öbür tarafına geçmelerine asla mümaanet edilmiyecektir.

Huduttan murur ve hudutta civar yerlerdeki ahz-ı ve ita husu- satında teshilât ve müsaadat-ı mahsusa ibraz olunacaktır.

Ahkâmı anifenin teferruatı işbu muahedenameye merbut "iki" işaretli mclfuf ile tanzim olunmuştur.

Dokuzuncu Madde

Azerbaycan Hükümet-i Milliyesinin "Beynelmincl" posta telgraf ittihatları mukavelâtına dahil olmasına intizaren Devlet-i

Aliyye-i Osmaniyye ile Azerbaycan Hükümet-i Cumhuriyesi arasında posta ve telgraf münascbatı işbu muahede tasdiknamelerinin teatisinden itibaren "beynelminel ittihat" posta vc telgrafa müteallik mukavelât, itilâfat ve nizamat-ı mukarrcratına tevfikan tesis edilecektir.

Onuncu Madde

Brest-Litovsk'ta. Devlet-i Osmaniyye ve müttefikleriyle Rusya arasında akdolunan muahedat-ı müştereke ve münkasımc ahkâmından işbu muahedenameve muhalif olmayanlar akideyn beyninde muteber olacaktır.

Onbirinci Madde

İşbu muahedename tasdik olunacak vc tasdiknameleri bir ay veyahut müddet-i kesire-i mümküne zarfında Deısaadette teati olunacaktır. Tasdikan lilmakal murahhas işbu muahedenameyi imza vc mülıiirleriyle taıtim eylemişlerdir.

4 Haziran 1334 Mehmed Hasan Hacinski Halil
Resulzade Mehmed Emin Yehib

II. AZERBAYCAN İLE MUAHEDE (İLÂVE)

Bismillahi-rrahman-ir-rahim,

Hükümet-i Senivye ile Azerbaycan Hükümct-i Cumhuriyesi harpten mütevellit ve doğrudan doğruya kendilerine müteallik bazı mesail-i askeriyeyi halletmek arzusunda bulunduklarından, muvakkat bir muahede-i munzama akdine karar vermişlerdir. Ve bu babta murahhasları olmak üzere Saltanatı Senivye-i Osmaniyye:

Adliye nâzın vc Sura-ı Devlet Reisi Devletlü Halil Beyefendi Hazretleri Ve Kafkas cephesi Osmanlı Orduları kumandanı Ferik devletlü Vehib Paşa Hazretleri Azerbaycan Hükümet-i Cumhuriyesi:

Hariciye nâzırı Mehmed Hasan Bey Hacinski Hazretleriyle Meclis-i Millî Reisi Resulzade Mehmed Emin Bey Hazretlerini tayin etmişler vc murahhasan-ı müşarünileyhim alelusul tanzim olunan mezuniyet-i kâmile vesikalarını tcdkik ettikten ve usulüne muvafık bulduktan sonra mcvaddı atiyyeyi kararlaştırmışlardır:

Birinci Madde

Azerbaycan Hükümet-i Cumhuriyesi Devlet-i Aliyye veya müttefikleriyle muharip bulunan hükümetlerin veyahut onlarla akd-i ittifak etmiş olan devletlerin zabitan ve memurin-i mülkiyesini memleketten teb'id etmeyi ve harb-i umumiyenin devamı müddetince yeniden bu gibileri ordu ve hükümet hizmetlerine almamayı taahhüt eder.

İkinci Madde

.Azerbaycan Hükümet-i Cumhuriyesi bilcümle hutut-u lıadi- diyesi üzerinde Osmanlı ordusunun her türlü nakliyatı askeriye (kıtaat, ikmali cfradi, eşya ve malzeme-i harbiye erzak ve cephane vs.) yapmasına muvafakat eder.

Üçüncü Madde

2.Osmanlı Ordusu tarafından tayin olunacak bir komisyon Azerbaycan Hükümet-i Cumhuriyesinin bir komisyonu ile müştereken Azerbaycan hututunun azamî kabiliyetine nazaran birinci fıkrada zikredilen nakliyat-i askeriyenin esasat ve teferruatını ihzar ve takdir edecektir. Bu nakliyat-ı askeriye Osmanlı Komisyonu reisinin, Osmanlı Ordu kumandanlığından alacağı emir üzerine vereceği talimat mucibince Azerbaycan şimendüfer idaresinin memuru ve malzemesi vasıtasiyle icra olunacaktır.

3.İki taraf şimendüfer komisyonlarının müştereken tayin edecekleri mühim istasyonlarda naklolunan Osmanlı kıtaatının iaşe ve istirahatlerinin temini ve nakliyat hakkında verilmiş olan seyrü sefer cedveli ve talimatının Osmanlı ordusu mensubînine temin ve tatbiki vazifesiyle muvazzaf bir Osmanlı zabiti maiyetine lüzumu kadar memur ve efrat tayin olunacaktır. Bu zabit, istasyon memurininin vazife işlerine müdahale etmiyecektir. Naklolunan Osmanlı kıtaatının iaşesi için mumaileyh zabitin mümkün olan yerlerde icra edeceği mübayaatı .Azerbaycan Hükümeti teshil ve mumaileyh zabite muavenet edecektir.

4.İki, üç numaralı fıkralarda zikrolunan komisyonlar işbu muahedenin tarih-i imzasından nihayet bir hafta sonra, şimdilik Gence'- dc ifay-ı vazifeye başlıyacaklardır.

.Azerbaycan Hükümeti şimendüferler idaresi bu zamana kadar şimendüfer komisyonlarına lâzım olan malûmatı bilhassa hututtan malzemei müteharrike mikdariyle, hututun ahvali ve malzeme-i sabitesi hakkında lâzım gelen malûmatı cem'i ve izhar etmiş bulunacaktır.

5..Azerbaycan Hükümet-i Cumhuriyesi gerek bizzat hattı ve gerek malzeme-i sabite ve müteharrikesine daima hüsnü halde bulundurmayı ve bunları gerek müteaddî ve arizî her türlü tahribata karşı muhafaza ve avarizi sürati mümküne ile izale ve telâfi etmeyi taahhüt eder.

6.Azerbaycan Hükümet-i Cumhuriyesi kendisinin dahi merzisi hilâfında olarak her hangi bir suikasdm zayiat vc tahribata sebebiyet vermemesi için Osmanlı nakliyatı icra edilecek hututun icab eden noktalarım askeri ile taht-ı emniyete alacaktır. Bu muhafaza hututun her hangi bir kısmında her hangi bir sebeple Azerbaycan Hükümeti için mümkün olmadığı takdirde, işbu muhafız-ı askeriye Hükümet-i müşarünileylıa ile bilitilâf Osmanlı ordusu tarafından deruhte olu-nacaktır.

7.Osmanlı ordusu nakliyat-ı askeriyesinin müsaadesi nisbetinde Azerbaycan Hükümeti hututu üzerinde Hükümeti müşarünilevhanın her türlü nakliyatına halel getirmemeğe çalışacaktır.

Dördüncü Madde

Azerbaycan Hükümet-i Cumhuriyesi Devlet-i Aliyye-i Osmaniv- yece talep vukuunda Bakû limanındaki müessesat ile Bahr-i Hazerdc bulunup, kendisine ait olan sefain ve diğer vesaiti nakliyeyi makasid-i askeriye uğrunda istimal eylemek üzere Osmanlı hükümetinin emri altına vaz' etmeyi taahhüt eyler.

Beşinci Madde

Hükümct-i Osmaniyye ikinci ve üçüncü maddeler mucibince haiz olduğu haktan müttefiki bulunan hükümetlerin ordularını da istifade ettirebilir.

Altıncı Madde

Hükümeti Osmaniye Azerbaycan Hükümeti Cumhuriyesi dahilinde bulunan yollardan nakliyat-ı askeriye için istifade edebilecektir.

Birinci Madde

işbu muahedename tasdik ve tasdiknameleri bir ay veya miiddet-i kasirei mümküne zarfında Dersaadet'te teati olunacaktır. Tasdikan Iilmakal murahhaslar işbu muahedenameyi imza ve mühürleri ile tahtim etmişlerdir, işbu muahedename iki nüsha olarak Batum'da tanzim olunmuştur.

4 Haziran 1334 H a l i l Mehmed Hasan H a c i n s k i
V e h i b Mehmed Emin R e s u l z a d e

III. AZERBAYCAN'IN TÜRKİYE'DEN ASKERÎ MÜDAHALE İSTEMESİ

Dışişleri Bakanlığı Arşivi, Karton 124

A. Batum Konferansına memur Osmanlı Heyeti Murahhası Azerbaycan Hükümeti Heyet-i Reisi Devletlü Halil Bey Murahhasları Efendi
.... 1334 Hazretlerine
No 12

Hükümet-i metbuamdan aldığım evamir-i sarihe üzerine aşağıdaki istidamın sürat-i mümküne ile Hükümet-i Seniyyeye bildirilmesini rica ediyorum.

Son günlerde istiklâlini ilân ile Devleti Aliyyei Osmaniyye ile muhadenet alıidnamesi bağhyan Azerbaycan Hükümet-i Cumhuriyesi, Rusya İhtilâlinin neticesi olarak dahilde büyük müşkilâta maruz bulunuyor. Azerbaycan arazisinden büyük bir kısmı isyan bayrağı kaldırmış ve kendilerine "Bolşevik" adını takmış olan eşkıya çeteleri memleketin merkez-i idaresi, menba-ı servet samanı, bir söz ile can noktası bulunan Bakû'yu, şehir ile beraber Bakû vilâyetini dahi ellerine geçirerek ahaliyi yağma ediyor, Azerbaycan Cumhuriyetinin hükümetini tanımamakla, binalarını sarsıyor, kendilerine tabi olmayanları ise ateş ve kılıçla istisal ediyor, şehri yakıyor, mamureleri yıkıyor, ahaliyi katliam ederek, servet ve samanım taraç ediyorlar. Vilâyet merkezi olan Bakû'dan maada Şemalü, Kaba, Lengiran gibi sancaklarla, sancak merkezleri bulunan şehirler dahi merkum eşkıyanın cebir vc istilâsına maruz kalarak Gence vilâyeti keza tahtı tehdidde bulunuyor. Günden güne kuvvetlenmekte, Şimalde bulunan

müttefikleri ile İran'da entrikalar icra eden İngilizlerden her zaman yardımlar almakta olan bu zümre-i müfsidenin istisali, yeni tessüs etmiş olan Cumhuriyetin imkâm haricinde müşkül bir emirdir. Halbuki memleketin narahat ve mülkü gayriden istifadeye düşkün bulunan anasır-ı faside üzerinde tahripkârane tesirler icra eden ve avamil-i faside baki kaldıkça müşkilât-ı azimeyi badi olup, ortalık ihtilâle verilmiş oluyor.

Mülâhazat-ı mezkûreden dolayı Bakû vilâyetinin bir an evvel Bolşevik namındaki eşkıya çetelerinden kurtuluşu, Azerbaycan Hükümetinin ilk vazifesini teşkil ediyor. Bu mesele yakın bir zamanda şekl-i matlupta hail olunmazsa Cumhuriyetin mevcudiyeti büyük şüpheler altında kalmakla beraber, ahalinin hayatı dahi neticesi havsalaya sığmaz felâketlere maruz bulunacaktır ki, bu cihet muhtelif zamanlarda Azerbaycan ahalisi namına Hükümet-i Seniyyeye vaki olan müteaddid müracaatlardan dahi malûm-u sâmileri olsa gerek.

Yukarıda mezkûr tehlikenin vücudu ve Saltanatı Seniyye-i Osmaniyye ile Azerbaycan Cumhuriyeti meyanında bağlanan muhadenet muahedesinin dördüncü maddesine binaen, Zat-ı Devlederine müracaatla, Hükümet-i Seniyye'nin kuva-i askeriye-i Osmaniyye vasıtasiyle Bolşevik eşkıya çetelerinin tenkil ve tedibi babında hükümet-i metbuama yardımda bulunmaları istidaya cesaret ederim. Azerbaycan ahalisinin muktedir ve hayırhah hemsayeleri bulunan Türkiye Devlet-i Muazzamasına karşı vaki olan bu istimdadların kabul edileceğine kanaatimin berkemal olduğu ile ihtiramat-ı faikamın kabulünü rica ederim.

Azarbeycan Hükümeti Cumhuriyesi Hariciye
Nâzırı Mehmet Hasan H a c i n s k i

B. Osmanlı Heyet-i Murahhasası Reisi Devletlü Halil Bey
Efendiye, No 13

Azerbaycan Şura-i Millîsi, memleketinde zuhur eden eşkıya çetelerinin tenkil ve istisali babında Azerbaycan Hükümeti Cumhuri- yesine muavenet için kuva-i askeriye-i Osmaniye celbini istidaya karar vermiştir.

Karar-ı mezkûrun esbab-ı mucibesi Azerbaycan Hükümeti Hariciye Nazırı Mehmed Hasan Hacinski Hazretlerinin bu babta zatı devletleri vasıtasiyle Hükümet-i seniyyeye vaki müracaatlarında ber- tafsil izah edilmiştir.

Azerbaycan ahalisini temsil eden Şura-i Millînin arzu-i umu- miyeye tercüman olarak aldığı karar üzerine vaki olan bu istidanın Hükümet-i seniyyece mazhar-ı kabul olacağı ümid-i kavisi ile işbu müracaatımızın Bâbıâli'ye isali için vasıta olmalarını rica ile arz-ı istir - amat eylerim Efendim.

Azerbaycan Şura-i Millî Reisi
Mehmed Emin R e s u l z a d e

EK No 24

E ŞİMALÎ KAFKAS HÜKÜMETİNİN TÜRKİYE'YE MÜRACAATI

(Dışişleri Bakanlığı Arşivi, Karton No 124)

Makam-ı Celil-i Sadaret-i Uzmaya,
Maruz-u çakiranemizdir ki,

Rusya'da zuhur eden İhtilâl üzerine "Şimalî Kafkasya" Müslüman ahalisi reyiâm usuliyle temşiyet-i umur zımnında bir hükümet teşkil etmiş ve milletin ekseriyet arasına istinad eyliyen hükümet-i mezkûre dahi memleketin tarihî hududu dahilinde istiklâliyetini ilân ve bu husustaki vesika-i resmiyeyi ahiren Hükümct-i Scniyyc-i Osmaniyeye ve diğer hükümetlere tebliğ eylemişti.

İmdi bu suretle mukadderat-ı lıazıra ve atiyesinin sevk ve idaresini kendi yeddi kudretine geçirmiş olan Şimalî Kafkasya Müslüman ahalisi memleketin saadet ve refahını temin ve istiklâl hissinin ilcasiyle vc cihet-i cami-i islâmiye alâka-i kudsiyesiylc merbut olduğu Hilafet-i kübra-i İslâmiye ve Saltanat-ı seniyye-i Osmaniye ile bu kerre bir ittifak-ı muhadenetkârane akdini talep ile kesb-i iftihar eylemektedir. Ancak Rusya'da kudreti hükümet Bolşeviklerin eline geçtiği günden itibaren, merkumunun ilân ve iddiaları veçhile, memlekete saadet ve refah getirmek şöyle dursun eski İmparatorluk baka-i araziyesini hun ve ateş içine attıkları ve bu zulüm ve iğtişaş alevlerinin Cenubî Kafkasya'nın Bakû ve havalisine olduğu gibi, Şimalî Kafkasya'nın bütün manatıkına sirayet ve altı aydan bcrialclumum

İslâm unsurları ile meskûn cihatı vc billıusus " Terek" vilâyetini malıv-i efna vc nehb-i garet emelleri ile, birçok çetelerin mulıaccmatı nıiitc- valiyede bulundukları bütün cihana malûm bir hakikat olduğundan, hemşehrilerimizin tahlid-i can vc mal-ı zımnında arzettiğimiz ittifak-ı muhadenetkâranenin şck-li resmî vc kat'î almasını beklemeğe zaman ve imkân bırakmamakta ve Hükümct-i Scniyyc-i Osmaniycyi derhal muavenet-i askeriye vc siyasiyesini talep vc istirhama sevk eylemektedir. Filhakika Şimalî Kafkasya hükümetinin henüz pek genç teş- kilât-ı hazire-i askeriyesi gayr-i mükemmel ve elde mevcut esli ha ve cephanesinin dcf'j saile gayr-i kâfi bir derecede bulunması, ınitıcl- kadim merbut olduğumuz Hilâfet-i Muazzama vc Dcvlct-i Aliyyc-i Osmaniye hükümetinin böyle lıaklı bir talebi böyle tarihî bir günde diriğ eyleycmiycccğini zan ve iman eylemeye kâfi bir delil bulunmakla, her ne suret vc tarik ile olursa olsun, dcrccc-i kâfiyede ıniirct- teb vc mücehhez bir kuvve-i askeriyenin derhal Şimalî Kafkasya'ya geçirilmesini ve keyfiyetten zirde zavi-ül-imza vc hükümetimizin salâlıiyet-i kâmile ve itimad-ı tamını haiz ve Şimalî Kafkas Müslüman ahalisinin maksad-ı samimisini talip murahhasların lütfen haberdar buyurulmasını arz ve istirham eyleriz. Ol babta katibe-i ahvalde emr-ü ferman hazreti min lehülemrindir.

Dersaadet 12 Mayıs 1334

Şimalî Kafkas Hükümeti Murahhası	Şimalî Kafkas
Haydar Bammatov yerine	Hükümeti Murahlıas1
Mehmed Karı	Abdülmecid Çermoyef

II. ŞİMALİ KAFKAS İLE TÜRKİYE ARASINDA MUAHEDE

(8 Haziran 1918)

(Dışişleri Bakanlığı Arşivi, Kutu No 560)

Bismillah-ir-rahman-ir-rahim,

Saltanat-ı Scniyye-i Osmaniyye ile Kafkasya Cibalivun-u İttihadı Hükümeti beyninde münakid muhadenet muahedenamesi.

Bir taraftan Hükümct-i Osmaniyye, diğer taraftan ahiren ilânı istiklâl eyliyen Kafkasya Cibaliyun-u İttihadı Hükümeti, siyasî, hukukî, iktisadî ve fikrî sahalarda münasebat-ı dostane tesisi hususunda itti-

fak ettiklerinden, murahhasları olmak üzere Saltanat-ı Seniyye-i Osmaniyye :

Adliye Nazırı ve Şurai Devlet Reisi, Devletlü Halil Beyeiendi
Hazretleriyle, Kafkas Cebhesi Osmanlı Orduları kumandanı,
Ferik Devletlü Vehib Paşa Hazretlerini
Kafkasya Cibaliyun İttihadı Hükümeti:
Haydar Bammatov Hazretleri
Abdülmecid Bey Çermoyef Hazretleri
Zübeyr Bey Timurhanof Hazretleri
Ali Han Kantemirof Hazretlerini
tayin etmişler ve müşarünileyhim usulüne muvafık gördüğü mezuniyet-i kâmile vesikalarını tedkik ettikten sonra mevad-ı atiyeyi kararlaştırmışlardır:

Birinci Madde

Hükümet-i Seniyye ile Kafkasya Cibaliyun-u İttihadı Hükümeti arasında daimi müsalemet ve müstekar muhadenet hükümferma olacaktır.

İkinci Madde

Kafkasya Cibaliyun İttihadı Hükümeti tarafından talep vukuunda Hükümet-i Osmaniye intizam ve asayiş-i dahilînin temin ve iadesi için ledelicab silâh kuvveti ile muavenette bulunacaktır.

Üçüncü Madde

(Azcrbaycan muhedesinin yedinci maddesinin ayni)

Dördüncü Madde

(Azerbaycan muahedesinin dokuzuncu maddesi gibi)

Beşinci Madde

(Azerbaycan muahedesinin onuncu maddesi gibi)

Altıncı Madde

İşbu muahedename tasdik olunacak ve tasdiknameleri bir ay veyahut müddet-i kasire-i mümküne zarfında Dersaadet'te teati olunacaktır. Tasdiken lilmakal murahhaslar işbu muahedenameyi imza vc mühürleri ile tahtim etmişlerdir.

İşbu muahedename 8 Haziran 1334 tarihinde iki nüsha olarak Batum'da tanzim olunmuştur.

H a l i l **Haydar B a m m a to v**
V e h i b **Tapa Ç e r m o y e f**
Alihan K a n t e m i r
Zübeyr T e m i r h a n
Mehmed Karî

EK No 25

TÜRKİSTAN SİYASETİNE AİT VESİKALAR (Dışişleri Bakanlığı,

H. U. Karton No 506) 1. Türkistan nümayendesi Abidcan Bey'e H. Ruşenî

Bey'den

No: 33 Türkistan nümayendesi Abidcan Bey Efendiye,

Türkistan'ın umur-u dahiliyesini islâh ve kuvve-i milliyesini teşkil için Türkiye memurlarından ve zabitlerinden birkaç efendinin Türkistan'a izamı ve Hilâfet-i kübra'mn siyasetine muvafık düstur memnuniyetle okundu. Zat-ı âlileriyle muhterem Türkistan'lı kardeşlerimizin bu parlak teşebbüsü kalbimde büyük ümitler ve derin meserretler doğurdu. Devlet ve milletim namına sizi tebrik eder vc muvaffakiyetinizi Cenab-ı Hakdan temenni eylerim.

Arzunuzu yerine getirmek için Devlet-i Aliyye'nin Bakû'da bulunan en kıymetli memurlarından sabık Bayburt Kaymakamı Yusuf Ziya Bey, bütün Türkistan'ın siyasî vc idarî işlerini tanzim etmek üzere Zât-ı âlinize refakat edecektir. Hilâfet-i kübra'mn ve Devlet-i Aliyye-i Osmanivye'nin arzusuna ve siyasetine muvafık olan program ve talimatname ile bir siyasî protokol ve bir itimadnamc nümunesi Ziya Bey'e verilmiştir.

Bu program mucibince Kafkas'ta yapıldığı gibi, Ziya Bey'in yardımı ile Türkistan'da da bir "İttihat ve Terakki Fırkası" teşkil olunacak, vc Türkistan'ın Hilâfet-i kübra'ya ilhakına çalışılacaktır. Aynı zamanda "Fırka"nın teşekkülünü müteakip, Türkistan'ın ilhak arzusunu mukaddes Halifemize resmen söylemek ve Türkistan'ın ihtiyaçlarım tesviye etmek üzere, bütün Türkistan'ın namına nüma- yendeler seçilip mezkûr protokol ve itimatname ile İstanbul'a gön

derilecektir. Nümayendelerinizin Baku'dan itibaren rahatça İstanbul'a gitmelerini bendeniz temin edeceğim.

Bundan başka, Türkistan'da zabit yetiştirmek için bir ' Harbiye Mektebi" açmak, teşkilât-ı askeriye yapmak ve millî alaylar teşkil etmek için aşağıda isimleri sayılı zabitler de gönderildi. Zabit efendiler bilâ kavd ve şart "İttihat ve Terakki Fırkası"na itaat edecek ve yalnız askerî işlerle meşgul olacaktır. Bu suretle çalışıldığı takdirde büyük muvaffakiyetlere mazhar olacağınızı ümit eder ve Türkiye'nin her veçhile Türkistan'lı kardeşlerimize yardım edeceğini vâd ve teyid eylerim. Efendim.

25 Reb. II. 1336 (8 Mart 1918)

Türkiye nümayendesi H. R u ş e n î

No: 23. İşbu imza Türkiye'nin resmî nümayendesi Hasan Ruşenî Bey'in imzası olduğu "Kafkas İttihat ve Terakki Fırkası" tarafından tasdik kılındı.

Reis: A. Aşir Rebiî (?)
Mühür: Kafkas İttihat ve Terakki Fırkası

II. Tiirkistana "nümayende" olarak gönderilen Eski Bayburt Kaymakamı Yusuf Ziya Bey den Moskova'daki Türkiye büyükelçisi Galip Kemali Bey e

(Dışişleri Bakanlığı Arşivi. Karton No: 506)

Taşkent, 16 Haziran 1 9 1 8

Moskova'daki Türk Sefaret-i canib-i âlisine,
Arz-ı ihtiramkâranemdir.

Altı ay mukaddem Nargen ceziresi üserâ karargâhından firar etmiş idim. Bir müddet Bakû'da kaldıktan sonra, memuriyet-i mahsusa ile Bakû'da bulunan Ruşenî Bey'in teklif ve tavsiyesi üzerine, yirmi kadar zabit ile Türkistan cihetinc geldim. Semerkand'a muvasalat eder etmez Hokand lıadise-i feciasi vukubuldu. Anı, Buhara, Aşkabat vekayii takib eyledi. Yekdiğerini velyeden bu vekayi programımızı alt-üst eylediğinden, bin müşkilât ile zabitanı Bakû'ya iade eyledim. Bir buçuk ay kadar Semerkand'da, bir ay Bulıara'da, bir buçuk ay kadar Aşkabat ve civarında pek serseriyane, sefilâne hayat geçirdikten sonra Orcnburg'a müteveccihen hareket eyledim. Orenburg'a

muvasalat etmezden, Kazaklarla Bolşevikler arasında yeniden vukubulan müsademe, şimendüfer nakliyatına icra-i tesir eylediğinden, Taşkent'e avdet eyledim. Burada, künyeleri zîrde muharrer zevat tarafından teşkil edilmiş olan cemiyete dahil oldum. Melfuf evrak mütalâasından da müsteban buyurulacağı üzere, bu "Fırka" tarafından Babıâli'ye bir heyet intihap ve izam edildi. Bendeniz de bu heyet refakatinde Moskova'ya gelmek, ve Türkistan hakkında arz-ı malumat eylemek fikrinde idim. Maateessüf yollarda yeniden zuhur eden karışıklıklar hareketime mani oldu.

Heyet Moskova tarikiyle Türkiye'ye geçeceklerdir. Yedlerine "Bayburt Kaymakamı Yusuf Ziya Bey" imzasını havi birer pusula verilmiştir. Zat-ı devletlerine müracaatlarında melfuf evrakın kendilerine teslimini ve hareketlerinin teshilini arz ve istirham eylerim.

Efkâr-ı umumiye Türkiye lehinedir, ve fakat İngiüz altınları bu cercyanın önüne geçebilir. Hükümetin Türkistan hakkındaki siyaseti her nekadar bizce mâlum değilse de, on milyonu mütecaviz Türk evlâdını cami bu kıtayı her halde hatırdan çıkarmaz ümidindeyim. Binaenaleyh lıcr ne olursa olsun, burada terakki etmekte olan İngiliz ccreyanına karşı hareket etmek üzere, lüzumu kadar memur ile mikdar-ı kâfi para gönderilmesi ehemm ve elzemdir. Buhara Hükümeti İngilizlerle münasebet peyda etmiştir. Ayni zamanda Vehib Paşa ile de tesis-i münasebet eylediği haber alınıyor.

Türkistan'da mevcut hükümet siyaset-i hariciyeye karşı pek lâ-kaydane hareket etmekte olduğundan, İngiliz vekilleri pek serbest bir surette vazifelerini ifa ediyorlar. Bakû İran konsolosu Ahmed veya Muhammed Han, Aşkabat konsolosu Cevad Han berikülere pek alenî bir surette muavenet etmektedirler. Binaenaleyh Türkistan ahalisinin ruhu pek düşkündür. Bunların Ruslara karşı hareketleri ihtimali yoktur. Bu kıtayı her hangi bir hükümet işgal ederse, ona itaat ve inkıyad edecek ruhtadırlar. Ulema Buhara ile müttehittir. Bunlar her halde İngiliz tarafını iltizam etmektedirler. Hükümetimiz burayı işgal fikrinde ise, bir an evvel hareket etmesi pek muvafık olur zannederim.

Bendeniz bir müddet daha burada kalmak mecburiyetindeyim. Burada bulundukça bittabi uhdeme terettüp eden vazifeyi ifa edeceğim. Şu kadar ki, bazı mülteci kimseler kendilerine Türkiye memuru mahsus süsü vererek, lıalkı iğfal ve mutazarrır eylediğinden, Türklere karşı halk tarafından izhar olunan hürmet ve itimat az çok duçar-ı

inkisar olmuştur. Binaenaleyh heyet meyanında bulunan bir zat Moskova'dan buraya avdet edeceğinden, bu husustaki talimat ve mütalaât-ı devletlerinin mumaileyh vasıtasiyle irsalini rica ile tak- dimi-i ihtiram eylerim efendim.

Bayburt Kaymakamı
(tmza) Y u s u f Z i y a

(Arkada): Hüviyetim Zat-ı âlilerine bittabi meçhuldür. Biraderi âlileri Süleyman Şefik Paşa hazretleriyle üç buçuk sene kadar Asirde (?) bulundum. Elvcvm Suriye valisi Tahsin Bey ile Vehib Paşa hazretleri

müddet daha buralara memurlar gönderilmez, teşkilât icra edilmezse her halde netice pek de mucib-i memnuniyet olmaz, ingiliz vekilleri pamuk mübayaa ediyorlar. Meşhcd, Aşkabad tarikiyle bu taraflara ingiliz kuvveti geleceği söyleniyor. Hamil-i arıza Zat-ı devletlerine ait evrakı takdimden sonra avdet edecektir. Mumailyeh ile talimatı devletlerine intizar eylerim. Evvel ve ahar arzeylediğim veçhile buraya muktedir memurlar ile bir miktar para irsali menafii atiyei hükümet noktai nazarından ehemm ve elzem bulunduğu maruzdur. Ihtiramat-ı acizanemin kabulü müsterhemdir.

Bayburt Kaymakamı Y u s u f Z i y a

EK No 26

YENİ DÜNYA GAZETESİ MESELESİ

Karahan (Sovyet Dışişleri Komiseri Muavini) dan Moskova Büyük Elçisi Galip Kemalî Bey'e

' Moscou, le 23 mai 1918. No: 74

Monsieur le Ministre,

En reponse â votre lettere du 22 mai, dans laquelle vous vous plaignez de l'agitation menee par l'organ musulman socialistc "Jenidunya", nous exprimons nötre regret en vue de la circonstance que l'activitd du Comitd Central des Socialistes Musulmans et de son organe vous a ddplu de meme que la critique acerbe de set organe contre la politique ext6rieure et interieure de l'Empire Ottoman, mais il nous est impossible de changer les vues des socialistes musulmans ou de les empecher de les exprimer. Sur nötre territoire il existc une presse qui critique d'une façone plus acerbe encore la politique du gouvernement des Soviets.

L'article 2 du traitd dc Brest n'est pas applicable en cette occa- sion, car il stipule que les parties contractantes dviteront toute agi- tation contre les institutions politiques respectives, mais ne limite aucunement la libertd de la presse dans ces pays.

K a r a h a n **Le**
Remplaçant du Commissaire du Peuple pour les Affaires Etrangeres

en avant l'alldgatîon que soidisant des bandes irreguliere's locales opdrten seuls devant Bakou, tandis qu'en rdalitd l'armee reguliere turque attaquait Bakou et le 30 Juillet le Gdnöral Chdvket Pacha adressa aux habitants de la ville la proposition de se rendre sans conditions. Actuellement quand la citd de Bakou est prise et quand l'armde turque se trouve au coeur de la ville, quand la population sans defense et toute la çite sont l'objet jour apres jour de toutes les horreurs du pillage, des massacres et des actes de violence de la part des troupes turques conjointement avec les bandes tartares qui se sont jointes â elles. L'allegation des representarts ottomans que soidisant l'attaque diriğe contre Bakou ne fut l'oeuvre que de brigands loacaux ne peut etre considdrd que comme une manoeuvre con- traire â la vdritö destinee a couvrir les actes de violence de la Turquie sous la voile de la quelle la violation systdmatique du traitd de Brest- Litovsk a lieu ainsi que le rapt direct et le pilllage des territoires de la R^publique Russe.

Le Gouvernement Ottoman durant les six mois qui viennent de s'dcouler a constammanet violé le traite de Brest-Litovsk malgrd toutes les protestations du Gouvernement des Soviets. Et maintenant enfin, pour couronner ces actions il a saisi et il a soumis â une ruine affreuse une des citds les plus importantes de la République Russe. Par cela le Gouvernement Ottoman a ddmontrd que le traité de Brest- Litovsk entre la Russie et la Turquie n'est plus en vigueur. Le Gouvernement de la Rdpublique Socialiste Fdddrative Russe des Soviets est obligd â reconnaître que les actes du Gouvernement Ottoman ont de fait annuld l'action du traitd de Brest-Litovsk entre la Russie et la Turquie qui instituait les realtions de paix entre ces deux Etats.

(signd) T s c h i t s c h e r i n e .

EK NO 30 a BAKÛ MESELESİ

Dışişleri Komiseri Çiçerin'den Hariciye Nazırı Ahmet Nesimî Bey'e, 20 Eylül 1918

("Izvestiya" 21 Eylül 1921; No 205 (569) DVP T. I. vesika No. 346 s 490-492.)

Brest-Litovsk'ta 3 Mart 1918 tarihinde akdedilen Barış anlaşması ile Rusya ile Türkiye arasında yeni arazi ve siyasî durumu (münasebetleri) tesbit edilmişti.

Brest-Litovsk Barışının 4. maddesi ile, daha evvel Rusya Cumhuriyeti sınırları içinde olan Kars, Ardahan ve Batum (sancakları) ahalisine "civar devletler ve bilhassa Türkiye ile anlaşmak suretiyle yeni bir nizam kurmaları hakkı" tanınmıştı.

Adı geçen bu sancakların mukadderatı ve milletlerarası hukukî bakımdan durumları, bura ahalisinin oylarına müracaatla takdir edilecekti. Halbuki muahedenin akdini hemen müteakip bu bölge Türk kuvvetleri tarafından işgal edilivermiş ve oralara askerî işgal rejimi tatbik edilmiş, yerli ahali kanunsuz yağmalara ve zulme maruz kalmıştır. Türk idaresinin tatbikine başlanmasıvle birlikte, 19 yaşından vukarki erkek nüfus askerî hizmete mecbur kılınmıştır.

Yeni nizamın serbest oy vermesi şeklinde ifadesi gereken (yerli) ahali, ta baştan tethişlere maruz kalmış ve bu şartlar içinde, bura ahalisine tanınan hak, onlarla açıkça alay edilmesi şeklinde tezahür etmiştir. Referandum arefesinde, reyleri Türkiye lehinde olmadığı bilinen saygı değer vatandaşlar (eşraf), ya oradan sürülmüşler, veya tevkif edilmişler, hattâ çoğu zaman kurşuna dizilmişlerdir. Oy verme işi açıkça Türk makamlarının kontrolü altında icra edilmiştir; bu yapılırken (ilerde) intikamları alınacak, tazyik ve şiddete tabi tutulacak kurbanlar tesbit edilmekte idi. Bu şartlar altında referandumun sonucunun daha baştan kestirileceğinin belli olmaması imkânsızdı.

Rusyadan ayrılıp alınan bu bölge ahalisi üzerindeki bu kabîl zorlamanın, (Barış) muahedesinin 4. maddesinin ihlâli olduğuna hükmeden Sovyet Hükümeti (işbu) notası ile: Kars, Ardahan ve Batum sancakları ahalisinin sözde yaptığı referandum'un sonucunu tanımadığını beyan ile, bura bölgeleri ahalisinin yeni nizamı kurmak hakkını kullanmamış olduğunu, ve buradaki yeni nizam meselesinin halâ açık olduğu (yani halledilmemiş olduğu) görüşündedir.

Barış muahedesiyle Rusya ile Türkiye arasında harp hareketleri durdurulmuştu. Halbuki barış akdedildikten hemen sonra, Türkiye tarafından askerî faaliyetlere girişildi ve bu askerî hareket şu ana kadar devam etmektedir. Muntazam Türk kuvvetleri, eşkıya çetecileriyle ittifak halinde, Sovyet Cumhuriyeti arazisini işgal altında bulunduruyorlar, şehirleri ve köyleri tahrip ve yağma ediyorlar, kadınlar ve çocuklar istisna edilmeksizin, hıristiyan ahali ya kurşuna diziliyor veya her çeşit zulüme maruz bırakılıyor.

Türkiye tarafından yapılan bu askerî hareketlerden ötürü Sovyet hükümeti bir kaç defa protestoda bulundu ise de, bu protestolar hiç bir netice vermedi. Nihayet, bu senenin Temmuz ayında Türk Ordusu Bakû üzerine sefer açtı, ve Sovyet askerlerinin, sayıca kendilerine çok üstün olan Türk kuvvetlerine karşı kahramanca karşı koymasına rağmen, düşman, Rusya Cumhuriyetinin en mühim şehirlerinden biri olan bu şehire (Bakû) yolu zorladı (yani girdi). Sovyet Hükümetinin bütün protestolarına, Osmanlı Hükümeti mümessilleri, ya Türk hücumunun fiilen mevcut olan vakayı, sadece inkâra, veya Bakû etrafında ancak yerli ahaliden teşekkül eden gayri muntazam çetelerin faaliyetleri yolundaki sözlerle savuşturmaya çalıştılar; halbuki hakikat halde Bakû'ye hücum muntazam Türk kuvvetlerince icra edilmiş, ve 30 Temmuz günü Şevket Paşa, şehrin teslim edilmesini taleple ahaliye müracaatta bulunmuştur.

Hali hazırda Bakû şehri artık (Türk askerleri tarafından) alınmış Türk kuvvetleri şehrin içinde bulunmaktadır; kendisini müdafadan aciz ahali ve bütün şehir birkaç gün boyunca Türk askerleri ve onlara katılan Tatar (yani Azerî) çetecileri tarafından, tahribatın ve yağmacılığın bütün dehşetine maruz kalmışken, Bakû'ye karşı taarruzda ancak yerli eşkıyanın dahil olduğu Türk mümessillerince öne sürülmesi, hakikî vakalara aykırı düşmekte, Türkiye tarafından işlenen bu zorlamaların ört-bas edilmesi mahiyetindedir; ve bu zorlama perdesi altında mütemadiyen Brest-Litovsk Barışı sistematik bir tarzda ihlâl edilmekte ve Rus Cumhuriyet arazisi (sahası) yağmalara maruz kalmaktadır.

Osmanlı hükümeti, Sovyet Hükümetinin bütün protestolarına bakmaksızın, geçen altı ay içinde Brest-Litovsk Barışım mütemadiyen ihlâle devam etmiştir. Şimdi ise, nihayet, bütün bunlar yetişmiyormuş gibi, (Türk Hükümeti) Rusya Cumhuriyetinin en mühim şehirlerinden birini işgal etmek suretiyle en korkunç tahribat ve yağmalara maruz kıldı. Osmanlı Hükümeti bununla Rusya ile Türkiye arasında Brest- Litovsk muahedesinin artık mevcut olmadığını göstermiş oldu. (açığa vurmuş oldu). Osmanlı Hükümetinin bu kabîl hareketi karşısında, Rus Fedaral Sovyet Cumhuriyeti Hükümeti, Rusya ile Türkiye arasında sulh tesis eden ve bu iki devlet arasında akdedilmiş olan Brest-Litovsk anlaşmasının fiilen yürürlükten kalkmış olduğunu keyfiyetini tanımak zorunda bırakılmıştır. (Bu münasebetle....)

Dışişleri Halk Komiseri Ç i ç e r i n

EK No 31

BAKÜ MESELESİ Ahmet Nesimî Bey'den Çiçerin'e

Tel. No. 175. **İstanbul, 6 Ekim 1918**

"İzvestiya", 11 Ekim 1918, No. 221 (485)

Devlet-i aliyye Hariciye Nezareti, Rus Dışişleri Halk Komiseri tarafından 20 Eylül 1918 tarihinde yayınlanan radiyo-telegra- fının alınmış olduğunu bildirmekle kesb-i şeref eyler. Bu tetegrafta, Devlet-i aliyyenin, Brest-Litovsk muahedesi ahkâmına karşı davranışı hakkında Sovyet hükümetince ba/.ı mütalâa öne sürülmüştür. Vakaların doğru olacak aydınlatılması maksadıyle Devlet-i aliyye Hariciye Nezareti aşağıdaki mülâhazaları serdetmek hususunda acele eder:

3 Mart 1918 tarihli (Brest-Litovsk'taki) müşterek sulh muahedesi hükümlerinin 4. paragraf, 2. bendinde: "Anadolunun doğu eyaletlerinin boşaltılması vc bu yerlerin düzgün bir şekilde Türkiye'ye iadelini mümkün kılmak için Rusya'nın elinden gelen her şevi va- pacağı" tesbit edilmiştir. Diğer yandan, ayni tarihte akdedilen Türk- Rus ilâve barış anlaşmasının 1. maddesinde: (Rus; işgali altındaki sahanın tahliye işinin teferruatı vc Türk idaresine devrini yukardaki müşterek muahedenin 4. maddesine istinaden tesbit eden diğer mevad arasında bir de: "Asya cephesindeki hareket halinde bulunan Türk ve Rus Ordularının Başkumandanları bu tahliyenin tarzını tesbit edecekler, vc Rusya Cumhuriyeti işgal ahırdaki sahanın tahliyesi sırasında, buraların Osmanlı kuvvetlerince işgaline kadar, emniyeti temin edecek, ve (Rus) Cumhuriyeti, öc almak (intikam) vc yağma etmek olaylarının vıkubulmaması için gerekli tedbirlere başvuracaktır, vc nihayet, gerek Rusya sınırları içinde vc gerekse işgal altındaki yerlerde bulunan çeteleri dağıtmayı (taahhüt) edecektir" denilmektedir.

Fakat, Rus hükümeti bu hükümlere göre hareket cdeccği yerde, işgal altındaki sahadan askerî kuvvetlerini çekiverdi vc oralarda gayr-i muntazam çeteler bıraktı; bu çeteler oradaki İslâm ahalisinin hayatı, namusu ve mal- miilklerine karşı yaptıkları her türlü caniane hareketlerine son vermediler. (Bu durum karşısında) Devlet-i Aliyye, kendine ait olan eyaletleri silâh kuvvetiyle geri almak mecburiyetindi

de kalmış, ve bu çeteleri oralardan tardederken, şimal-şark sınırında, Gürcüstan, Ermenistan ve Azerbaycan milletlerince teşkil edilen bir "Konfederasyon" ile karşılaşmıştır. Bu Konfederasyon, Rusya ile (Türkiye arasında) Brest-Litovsk'ta akdedilen barış anlaşmasını tanımak istememiş, ve Rusya'dan harp halini tevarüs etmiş olduğunu iddia ederek, yukarda zikredilen uç bölgenin (yani "Elviye-i selâse"- nin) tahliyesine kat'î surette karşı gelmiş ve bu (Federasyon) Osmanlı Devleti ile harbe başlamıştır.

Kafkaslarda olup biten bu olaylar muvacehesinde, yüklenmiş olduğu taahhütlere rağmen Rus hükümetince gösterilen umursamazlık üzerine, iadesi gereken ve Barış anlaşmasının başlıca şartlarından birini teşkil eden Kars, Batum ve Ardahan sancakları sahasının, Osmanlı ordusunca işgali tamamiyle kanunî mahiyette olduğu gibi, bu yeni Federasyona karşı kendini müdafaa etmesi, ve mezkûr üç sancak arazisinde asayişin temini için de (böyle bir harekete zaruret hasıl olmuştur). Bu yerlerde bulunan Osmanlı askerlerine karşı yöneltilen haksız ithamlar hiç bir esasa dayanmıyor; bilakis bu asker lerin oralarda bulunmasının başlıca gayesi, işte bu çeteler tarafından işlenen yolsuzluklara bir soıı vermekti.

Yerli ahalinin zorla orduya celbi, referandum yapılırken (yerli ahaliden bazılarının) tevkifi veya kurşuna dizilmesi gibi tethiş siyasetine başvurulması, halkın kendi iradesini ifade ettiği zaman (Türk) makamları tarafından kontrol ve baskı yapılması gibi vak'larm cc- reyan ettiği Sovyet hükümetince iddia edilmiştir. Halbuki bu yoldaki ithamlardan hiç biri hakikata uygun değildir. Kars, Batum ve Ardahan ahalisi Osmanlı makamlarının hiç bir baskısı olmaksızın tamamiyle hür bir şekilde reylerini izhar etmişlerdir. İlhaka karşı rey verenler ise, bu siyasî kanaatleri yüzünden hiç bir baskıya maruz kalmaksızın orala-da yaşamaktadırlar. Bundan başka, bu üç sancak ahalisinin büyük çoğunluğunun Türk vc Müslüman oluşu (319,996 nüfustan 273,691 kişi Müslümandır) müdahele fikrini mantikî olarak gereksiz kılmaktadır, çünkü böyle bir müdahele her itibarle fuzulî olacaktı.

Rus hükümetinin, müşterek anlaşma metninin 4. maddesi uyarınca, "Bu bölgelerde hasıl olan yeni duruma hiç karışmayacağını kabul etmiş olması" itibariyle, amme (public) ve milletlerarası hukuk bakımından, ve bura ahalisinin civar devletler ve bilhassa Türkiye ile anlaşmak suretiyle, bu yeni nizamı kurmak hakkını (Rus hükümeti) tanımışken, "buraları ile ilgisi olmayacağına ait" beyanatından

sonra, bu (üç sancakta yapılan) referandumu tasvip edip etmeyişi hakkına sahip olduğu hususunda hangi hukukî mesnedlere dayandığını tayinde, Osmanlı Hariciye Nezareti güçlük çekmektedir.

Osmanlı askerî harekâtı, sabık Federasyon ve Kafkas Devletlerinin düşmanca faaliyetlerinin bir neticesi, ve düşman kuvvetlerinin hücumlarından, sükûnet içinde yaşayan yerli halkı müdafaa kaygu- sundan ileri gelmişti; bu tarz hareket kanunî bir müdafaa mahiyetinde olup, barış şartlarım ihlâl edici olarak vasıflandırılamaz. Eski Çarlık Rusyası milletlerine serbesti sağlamak prensiplerine sadık olduğu halde, (Sovyet-Rus hükümeti), Brest-Litovsk Barış muahedesinin tesbit ettiği resmî şekillerin hilâfına Kafkas Devletlerine, kendilerinin arzu ettikleri hareket hattını Türkiye'ye karşı da tatbikini muvafık görüyorsa, o halde Türkiye de, gerek bu Kafkas Devletlerine ve gerekse, Kafkaslarda yeni cephe açmak yolunda bütün gayretlerini sarfeden Batılı düşman Devletlere karşı (İngiltere kastediliyor, A. N. K.) kendini müdafaada tamamiyle haklı olduğu kanaatmdadır.

Bu mülâhazaların ışığı altında, İngilizlerin Bakû'den tard- cdilmelerinin askerî bir mecburiyet olduğunun izahı fuzulîdir. Osmanlı askerleri tarafından bu şehirde (yani Bakûde) zulüm ve tahribat yapıldığı iddiası ise, yukardaki ithamlar gibi, tamamiyle esassızdır. Bütün bu izahattan sonra, Osmanlı Hariciye Nezareti, Federal Cumhuriyet hükümetinin (Rusya'nın), kendine ulaşan haberlerin doğru olmadığına kanaat getireceğine inandığı gibi, Devlet-i aliyyc- nin, Brest-Litovsk Barış anlaşmasına daima riayet etmeye çalıştığı ve (Rusya) ile dostça münasebetlerin devamını arzu ettiğine inanması gerektiğini (bildirir) ve Kafkaslardaki askerî hareketlerin de ancak Osmanlı sahasının asayişini tehdid eden çetelere ve İngiliz kuvvetlerine karşı yapılmış olduğunu belirtmek ister. Bu gayeler elde edilir edilmez, Osmanlı hükümeti kendi askerlerine ve o meyanda iddia edildiğine göre şayet böyleler varsa- Osmanlı Ordusuna katılan gönüllülere de, bütün askerî malzemeyi beraberlerinde alarak Brest- Litovsk Barışı hattına, yani Osmanlı hududuna kadar çekilmeleri emri verilmiştir.

Şimdiden kısmen yerine getirilen ve en yakın bir gelecekte sonuna erdirilecek olan bu tedbir- Osmanlı Devleti hükümetinin (Rus Federal Cumhuriyetine karşı) halisane ve sad'kane icraatının en bariz bir ifadesidir. (Bu münasebetle en derin ve samimî hürmetlerimin kabulünü rica ederim....)

Hariciye Nazırı: Ahmed Nesimî

EK No 32

KAFKASLAR VE BAKÜ MESELESİ

Dışişleri Komiseri Çiçerin'den Hariciye Nazın Ahmed Nesimî Bey'e

(" Izvestiya", 12 Ekim 1918) Moskova, 10 Ekim 1 9 1 8

Dışişleri Halkı Komiserliği, Osmanlı Hariciye Nazırının, 6 Ekin. 1918 tarihli radyo-telcgrafını almış olduğunu bildirmekle kesb-i şeret eyler. Bu telegraf Halk Komiserliğinin, 20 Eylül (1918) tarihindeki radyo-telcgrafın cevabı mahiyetindedir. Maalesef, Halk Komiserliği, Osmanlı Hariciye nazırı Beyefendi tarafından öne sürülen mülâhazaların yeter derecede inandırıcı olmadığını ve dolayısiyle, Türkiyenin hareket tarzı vc bundan doğan neticcler hakkındaki Halk Ko- miscrliğincc ifade edilen görüşleri dcğiştiremiyeceğini de belirtmek olduğuna işaret etmeden geçemez. Kars, Ardahan ve Batum (sancaklarının) Türk makamlarına devr-i tesliminde Brest-Litovsk Barışı karalarının, Sovyet hükümetince bütün teferruatiyle yerine getirip getirmemesi meselesinin hiç bir değeri yoktur, çünkü Türk askerî kuvvetleri, Barış şartlariyle hiç hcsaplaşmaksızın, hiç bir mühlet te tesbit etmeden ve Rus makamlarıylc de anlaşmadan, Kars, Batum ve Ardahan bölgelerine zorla girmeğe başlamışlardır. Ve buralarda yerli ahalinin en şiddetli bir şekilde (Rusçası: vahşi hayvancasına) hesabını görmeğe kalkıştılar. Bıcst-Litovsk anlaşmasını takip eden devirde Mavcra-i Kafkasın Gürcülerle meskûn yerlerinde, geniş halk kitlelerinin arzularının hilâfına olarak, Sovyet hâkimiyetine karşı duran âsiler oldukça kuvvet kazanmışlar vc âsi bir hükümet teşkil etmişlerdi; bu (sözde) hükümet, mamafih, önceleri Brest-Litovsk Barışını hesaba katmak istememişti. Hal böyle iken Sovyet hükümetinin, Tiflis'te tutunmakta olan ârilere, hareket hatlarından doğacak bütün ncticclerden hiç bir sorumluluğu üzerine alamayacağı hususunda ihtarda bulunmuştu. Fakat Osmanlı hükümetinin, kendi hareket hatlarını haklı çıkarmak için Tiflis'teki âsilerin kanuna uymayan davranışlarını sebep göstermeğe hele hiç bir hakkı yoktur; zira Türk hükümeti onlarla müzakerelere girişmek suretiyle bizzat kendili bu âsilere ilk olarak siyasî destekte bulunmuş ve Rusya Cumhuriyeti ile mevcut dostça münasebetler hilâfına, bu âsilere, muahede akdetmek hakkını haiz "salâhiyetli" bir Devlet olarak tanımıştır. Türk hükümetinin hele bu âsi hareketleri desteklemesi ve bunları kışkırt

ması göz önünde tutulursa, Sovyet hâkimiyetine karşı ayaklanan Mavera-i Kafkas ahalisinin bir grubun faaliyetlerinin mesuliyetini Sovyet hükümeti üzerine yükletmeğe hiç bir hakkı yoktur.

Yapmacık olarak üzerlerine yerli hükümet rolünü almış olan ve bu sıfatla istanbul'a müracaat eden ve orada kendilerine her çeşit yardım gösterilmiş olan bu sahte-düzmecelerin hareketlerinden ötürü infiallerini ifade ve protestolarını beyan ile Kafkasların gerek güneyinden ve gerekse kuzeyindeki türlü yerlerden çok sayıda delegeler Sovyet hükümeti katına gelmişlerdi. Kars, Batum ve Ardahan sancaklarındaki yerli ahalinin referandum ile ilgili hususlarda, Sovyet hükümetinin bir değerlenmede bulunamıyacağına ait Osmanlı Hariciye Nezaretinin görüşlerinin bir esasa dayandığı da kabul edilemez. Brest-Litovsk Barış muahedesinde, hiç bir şüphe götürmez sarahatle kabul edildiği veçhile, bu ülkelerin ahalisi, komşu devletlerin ve bilhassa Türkiye ile anlaşmak suretiyle, fakat hiç bir suretle yalnız Türkiye ile değil, kendi geleceklerine ait kararları kendileri vereceklerdi. Brest-Litovsk muahedesinde, Rus devletinden bu referanduma müdahele edilmemesinin talebi ise, bu referandum Rus hükümeti veya ajanlarınca hiç bir baskı yapılmaması veya umumiyetle buna karışmamasını temin içindi; bu hususa ise tamamiyle riayet edilmiştir. Dahası var, yerli Müslüman ahali mümessilleri acı şikayetlerle Rus hükümetine müracatta bulundular; (onların bu müracaatleri) hakikaten cereyan eden vakalara ait çok sayıda delil ile (metinde: malzeme) desteklenmekte ve tasdik olunmaktadır; buradaki (yani Kars, Batum ve Ardahan) ahalisinin mukadderatını tayin maksadiyle yapılmış olan bu halkın iradesini (belirttiği) esnada, yani sözüm ona, referandum sırasında, kabul edilmez tahrifler işlendiği (bildirilmiştir). Umumiyetle, bu yerlerdeki gerek Türk makamlarının hareket hatları, gerekse Türklerin bütün Mavera-i Kafkas- taki siyasî tutumları ile askerî faaliyetleri* Brest Litovsk Barışının ve Rusya Cumhuriyeti ile dostça münasebetleri mütemadi bir ihlâl mahiyetindedir.

Bakû üzerine sefer ise, Türkiye'ye hemcivar yerlerin, ahalisinden bazı grupların davranışlarından ileri geldiği hususundaki iddialarla hiç bir surette haklı çıkarılamaz, zira Bakû'deki durum (iddia edilen) bu hareketlerle hiç bir ilgisi yoktur. Osmanlı Hariciye Nazırının, Bakû'da İngiliz kıtasının bulunmasıyle Türk Ordusunun harekete geçtiği hakkındaki iddiası ise, şu basit hakikatle doğru değildir ki, Türk Ordusunun Bakû'ya karşı harekete geçmesi, oralara tek bir

İngilizin ayak basmasından çok önce başlamıştı, ve daha Temmuzun sonunda Şevket (Şevkî Yakup) Paşa tarafından Bakû'lülere teslim olmaları talep edilmişti; Bakû'ya İngiliz kıtaatı ancak Ağustos'ta girmiştir. Zaten Bakû şehrine Türk Ordusunun yaklaşması ile şehir üzerine ölüm tehlikesi çökmesi sonundadır ki, o zamana kadar Sovyet hükümetine sadakatini sarsılmaz bir şekilde muhafaza ettirmiş olan bura ahalisi arasında, İtilâf Devletleri tarafından (rüşvetle) elde edilmiş olan âsilerin yalancı sözlerine kulak verenler çoğalmış, ve (bu âsiler de) Bakû'ya bir mikdar İngiliz askerini çağırmıştır. Bakû'ya giren İngiliz kıtaatı ancak Türk hükümeti ve ajanlarına, Bakû'ya hücuma geçmek hususunda güya münasip bir bahane teşkil etmiş; fakat bu kıta şehri müdafaa edecek durumda değildi ve Bakû'ya Türk hücumu başlayınca hemen şehirden çekilip gitmiştir.

Osmanlı Hariciye Nazırı Beyefendi, Türk askerî kuvvetlerinin işgal etmiş oldukları ülkenin boşaltılmasına başladıklarını beyan ediyorlar. Maalesef, bu emrin fiilî neticeleri bizce henüz malûm değildir ve bu yerlerden hiç birisi, gerek muntazam Türk kuvvetleri ve gerekse onlarla birlikte hareket eden gayr-i muntazam çeteler tarafından boşaltılmış değildir. Rusya ile akdedilen muahedelerin riayet edildiğine ve dostça münasebetlerin, Türk hükümetince hakikaten arzulandığına ait hiç bir vak'a Rus hükümetince malûm değildir. Osmanlı hükümeti Rus Cumhuriyetine bu ülkede (yani Bakû bölgesinde) işlemiş olduğu fenalığı kısmen olsun düzeltmek suretiyle ancak böyle (bir dostluk) arzusunda olduğunu isbat edebilir; bu ise ancak Türk makamlarının, zor kullanarak işgal etmiş oldukları Bakû şehrinin ve Brest-Litovsk anlaşması ile tesbit edilen sınıra kadar olan sahanın resmen (Sovyet makamlarına) devir ve teslimiyle mümkün olacaktır. (Bu devir ve teslim muamelesi) Rus Sovyet makamlarına ve hususiyetle bu maksadla tarafımızdan tayin cdilecek murahhaslar vasıtasiyle icra edilecektir; tabiatiyle, Türk lıucumu neticesinde hasıl olan ziyan ve zarar tamamiyle tediye edilecektir. İşte ancak bunlar yerine getirildiği taktirde Osmanlı Hariciye Nazırının telgrafının sonunda söylediklerinin isbat edilmiş olduğuna Rus hükümetince kanaat edilmiş olacaktır. Bakû şehrinin ve Almanya tarafından tanınan Gürcüstan'ın Osmanlı sınırına kadar ki saha ile Brest-Litovsk Barışında tesbit edilen Mavera-i Kafkastaki Osmanlı sınırına varan yerleri bizim (yani Sovyet) makamlarına devir ve teslim ederken, Osmanlı hükümeti tabiîdir ki, bu sahalardaki bütün muntazam ve Türk kuvvetleriyle birlikte oralarda faaliyette bulunan gayri muntazam çeteleri, instrüktör (talim personeli) ve kumandanlarını alıp götüre-

çektir. Ancak bunlar yerine getirildiği takdirde, Brest-Litovsk Barışı ile bu bölgelerde ihdas edilmiş olan durum, eski haline iade edilmiş sayılabilir. (Bu münasebetle en iyi temennilerimin kabulünü rica ederim)

Dışişleri Komiseri
Ç i ç e r i n

EK No 33

OSMANLI DEVLETİ TARAFINDAN AZERBAYCAN HÜKÜMETİNE MÜTAREKE AHKÂMINA AİT

İstanbul, Kasım 1918.
(Dışişleri Bakanlığı Arşivi. H. U. Kutu No. 533)
(Zatî, mahrem)

Osmanlı Ordu-yu Hümayunu
Başkumandanlık Vekâleti

Azerbaycan Hükümet-i Cumhuriyesi Reisi
Fethi (Ali) Han Hazretlerine

Bilmecburiye mütarekeyi talep etmekliğimiz üzerine Azerbaycandaki kıtaatımızı geri çekmek ve Azerbaycan'da kalmak isteyen zabitanımızın Orduy-u Osmanî ile artık kat'ı irtibat eylemeleri lüzumunu ilâna mecbur olduk.

Düvel-i İtilâfiye namına İngilizlerle yaptığımız mütarekenin bir maddesinde İngilizlerin Bakû'yu işgal eylemelerine mutariz olmayacağımızı taahhüd ettik ve bu babta Kafkasta'daki Ordu Kumandanlarımıza da emir verdik.

Hükümet-i İslâmiye ve Türkiye olmak üzere teşekkül etmeğe çalıştığınız şu buhranlı avanda, eğer mevcut ise hafi teşebbüsat ve icraattan tevakki ederek, komşularınızla hüsn-ü muaşerete bütün kuvvetinizle çalışmanızı ve bütün cihanın hak ve adalet esası üzerine içtihad ettiği esnada, bu prensiplere tamamen riayetkâr olmanızı İngiltere Devleti ile hüsn-ü münasebet tesisine cehd ve ikdam buyurulmasını tavsiye ve rica eder, ve mukabeleten ihda-islâm ve meveddet eylerim. O cihetlere ait mütareke mevadi berveçhi âtidir.

11 Teşrinisani 334 (11 Kasım 1918)

Sadrazam
A h m e d İ z z e t

que par l'appui etranger contre la volonte des masses populaîreâ. La Russie Sovietiste n'aspire qu'â vivre en paix avec tous ses voisins ct avec le peuple turc comme avec les autres peuples de 1' Europe et de l'Asie. La Turquie n'a â craindre aucune agression de la part de la Russie Sovietiste. Rien ne divise le peuple russe et le peuple turc, et ce dernier n'agira que conform^ment â ses veritables intdrets en tendant une main d'amitie et de fraternite au peuple russe, comme celui-ci le desir depuis longtemps. Le Gouvernement Sovietiste russe s'inspire et s'inspirera toujours dans les questions relatives â ces *r6-* gions comme dans toutes les autres par les intörets, les aspirations et la volonte des grandes masses ouvrieres et paysannes, pour la bien de ces dernieres, pour sa propre reconstruction intdrieure et l'immense travail de reg^neration sociale qu'il a devant lui. Le Gouvernement Sovietiste russe souhaite avant tout la paix avec tous les peuples et espere que la Turquie y repondra par les memes sentiments et que dan l'avenir la paix (entre) ces deux pays restera solide et inal- terable.

Le Commissaire Du Peuple Pour Les Affaires Ltrangeres
G. Tchitcherine

EK No 34 a

15 Şubat 1919. No V.
Moskova, Teleg. 4-23-65.

Muhtıra

(Osmanlı Devleti Hükümetine, İstanbul)

Sovyeder Cumhuriyeti teşekkül ettiği sıralarda, Türkiye, fu- tuhatçı ve mütecaviz Alman emperyalizmi ile işbirliği halinde idi.

Brest-Litovsk barışı ile Kars, Ardahan ve Batum sancakları, Sovyet hükümetince Türkiye'ye terk edilmişti. (Sovyet hükümeti), Osmanlı hükümetinin Brest-Litovsk'ta tesbit edilen taahhütlere sadık kalabileceğini ummakta idi.

Maalesef bu ümitler tamamiyle boşa çıktı. Kafkas meselelerine ait iki ülke murahhasları arasında yazın yapılan müzakereler esnasında, Osmanlı mümessili, mütemadiyen devam eden (Türk)

taaruzlarını, terkedilçn sahanın boşaltılmasına ait Brest-Litovsk'ta tesbit edilen esasların, güya, Rusya tarafından'yerine getirilmemiş olmasından ileri geldiği tarzında izaha kalkışmıştı. Kars, Ardahan ve Batum sancaklarında Türk idaresinin kurulması meselesi Sovyet idarî makamlarınca harfiyen yerine getirip getirilmediği cihetinin hiç bir önemi yoktur, çünkü barışın akdinden hemen sonra, her hangi bir tarzda karşılıklı taahhüde girişilmeksizin vaktinden çok evvel ve Sovyet makamları ile bu hususta eıı ufak bir anlaşma yapılmaksızın, Kars, Ardahan ve Batum sancaklarını Türk kıtaları istilâ etmişler ve yerli ahaliye karşı aşırı barbarca şiddet ve baskı yapılmıştır.

Mavera-i Kafkasın Gürcülerle meskûn sahada, Brest-Litovsk Barışının akdini takibeden devirde, Sovyet hâkimiytine karşı isyan edenlerin mühim bir kuvvet haline gelmiş oldukları doğrudur; bu (âsiler) geniş halk kitlelerinin muvafakatları olmaksızın, sözüm ona Mavera-i Kafkas hükümetini teşkil etmişler ve bu hükümet sonraları, şimdiye kadar devametmekte olan Gürcü hükümetine münkalip olmuştur. Sovyet hükümetine düşman olan (ve aslında) geniş lıalk kitlelerine değil, sadece nisbeten küçük bir zümreye dayanan bu hükümet, önceleri Brest-Litovsk Barışını tanımayı red etmişti. Gürcü Menşeviklerden teşekkül etmiş olan bu topluma, Brest-Litovsk Barışına karşı tutumları dolayısiyle Sovyet hükümeti tarafından ihtarda bulunulmuş, ve bu yüzden doğacak neticelerin hiç bir sorumluluğunu üzerine alamayacağını bildirmişti. Osmanlı hükümetinin kendi hareket tarzının, Tiflis'teki anti-Bolşeviklerin faaliyetlerinin bir neticesi olduğunu öne sürmeğe hiç bir veçhile hakkı yoktur; zira, haddi zatında, şüphesiz sosyal nizam mülâhazalarıyle hareketle, aksi-inkılâpçı zümrelerce hoş görüldüğünden ötürü Osmanlı hükümeti bu âsilerle resmî münasebetlere girişmek ve onlara muahede akdetmek salâhiyetini tanımak suretiyle hakikaten ilk desteği yapmış ve Rusya ile dostça münasebetlerin (bu tarz hareketlerle) bağdaşamayacağını (düşünmemişti).

Yalnız Gürcüstanda değil Kafkaslarm güneyinde ve kısmen kuzey Kafkaslarda dahi bu tarz faaliyeti ve ayaklanmaları destekledikten ve teşvik ettikten sonra Osmanlı hükümetinin Mavera-i Kafkas'ta Sovyet hâkimiyetine karşı siyasî mücadelede bulunan grupların faaliyederinin sorumluluklarım Sovyet hükümeti üzerine yükletmeğe hiç bir suretle hakkı yoktur. Sovyetlere karşı düşman ve aksi-inki- lâpçı Alman zümreleri ve Osmanlı hükümeti de böyledir. Ayni veçhile, kendi ülkesinde hakikî temelden mahrum ve halk kitlesi tarafın

dan nefretle bakılan sözüm-ona "Kafkas Dağlıları Meclisi" denen bir kurul da kendi sinesinde ancak halka zulüm yapanların mümessillerini barındırmış bulunuyordu; bu kurul hemen Osmanlı hükümetince tanınmış ve bu sözüm-ona hükümete siyasî **ve** diğer destekler yapılmıştır.

Kafkasların türlü yerlerinden birçok delege Sovyet hükümeti nezdine gelerek, bu dolandırıcı aksi-inkilâbcıların hareketlerinden ötürü enerjik bir surette infiallerini ifade etmişlerdi: (bu ak- si-inkilâpçıların) sahtekârlıkla sözüm-ona bir hükümet teşkiline (muvaffak olarak) İstanbul'a müracaat ettiklerini ve oradan her türlü yardım gördüklerini anlatmışlardır. Bu devirde Osmanlı hükümetinin ve onun tarafından gönderilen ajanların, askerî kıtalarının, Kafkaslardaki resmî temsilcilerinin bütün faaliyetleri sistemli bir şekilde aksi-inkilâpçı olup, Sovyet hükümetine ve Sovyet rejimine karşı yöneltilmişti. Önceleri, anti-Bolşevik ve anti-Sovyet Gürcü, Ermeni ve başkalarının elleriyle işlenen ve Rus Sovyet hükümetinin rızasına aykırı düşen faaliyetleri Osmanlı hükümetinin, Rus Sovyet Cumhuriyetine ve onun idaresinde kalan Kafkas eyaletlerine karşı Türkiye tarafından girişilen yeni taarruzları haklı çıkarmak bahanesiyle öne sürmesi tamamiyle yersiz ve haksızdır. Osmanlı hükümeti mümessilleri, ayni mahaldeki hıristiyanlar tarafından Müslümanların öldürülmesi gibi belli müessif vakalar üzerinde duruyorlar, (halbuki) Mavera-i Kafkasın uzak bölgelerinde Müslümanlar tarafından bu devirlerde mücadeleler yapılırken daha çok sayıda hıristiyan öldürülmüştür, ve (dolayısiyle) Osmanlı hükümetinin (bu öldürülen Müslümanların) mesuliyetini Sovyet hükümeti üzerine yüklemesi hiç bir surette mümkün değildir.

Buna benzer iddia ve delillerin, ancak Türkiye'nin 1918 yazında giriştiği futuhatçı devirde Türk mümessillerinin ağızlarından çıktığını da hatırlamak yerinde olur. (1918 yılı) ilk baharında Osmanlı hükümeti Galip Kemalî Beyi Moskova'ya elçi olarak göndermişti. (Galip Kemalî Bey) kendini takdim için Dışişleri Komiserliğine geldiğinde, kendisini Türkiye ile Rusya arasında değişmez dostluk bağlarının kurulmasına hizmet etmek üzere ayrıca görevlendirilmiş olduğunu belirtmiş ve "Beni iş başında göreceksiniz" diye heyecanla haykırmaktan (kendini tutamamıştı). O,(bu münasebetle) Sovyet hükümetinin veya ajanlarının Türkiye tarafından yeni bir düşmanca hareketlerine sebebiyet verebilecek her hangi bir faaliyetleri hakkında Türkiye'nin şikayetlerini ifade eden tek bir kelime söylememişti.

Doğrusu söylenmek lâzım gelirse Brest-Litovsk Barışı Türkiye nazarında mevcut telâkki edilmemiş ve (Türkiyenin) faaliyeti devamlı olarak bu anlaşmayı ihlâl etmek olmuştur. (Türkiye), Sovyet Rus Cumhuriyetine ait eyaletlerin, yalnız hemhudut olan yerlerde değil, anti-Sovyet sözde bir hükümet kurdurmak ve onu desteklemek suretiyle, Kafkas Dağlarının kuzeyindeki olaylara karışmak suretiyle (bu anlaşmayı) ihlâl etmiştir. Türkiye bu anlaşmayı mütemadi tecavüz ve istilâlariyle bozduğu gibi, kendine terkedilmiş olan vilayetlerde dahi bu muahedeyi ihlâl etmiştir. (Şöyle ki), Brest-Litovsk anlaşmasının bu babtaki kararma göre, Kars, Ardahan ve Batum (bölgeleri) ahalisi kendi geleceğini, komşu devletler ve bilhassa Türkiye ile anlaşmak suretiyle, fakat sadece Türkiye ile değil, kendisinin tayin etmesi gerekmekte idi. Brest-Litovsk Barışında Rusyanın ahalinin oyunu kullanmasında müdahele etmemesi şartının konması ise, bu oy verme işinde Sovyet hükümeti veya ajanlarının her hangi bir baskı veya tesirden uzak olmasını temin için idi. Bu karara Sovyet Rus hükümeti titiz bir şekilde riayet etmişti. Aslında, bu bölgelerin Müslüman ahalisi Rus hükümetine müracaat ederek çok acı şikâyetlerde bulunmuşlar ve (şikâyetlerini) birçok vesikalarla desteklemişler, ve ahalinin kendi geleceğini tayin hususunda sözde yapılan oylama esnasında yapılan sahtekârlıkları belirtmişlerdi.

Barış muahedesinin imzasından hemen sonra, Kars, Ardahan ve Batum Osmanlı kıtaları tarafından işgal edilmiş ve oralarda askerî idare tatbikine başlanmış ve aynı zamanda, yağma, ziyankârlık ve kendi halinde yaşayan ahaliye karşı her türlü zulüm yapılmıştır. Osmanlı idaresinin kurulması ile birlikte, halkın rızasına aykırı olarak, yerli ahaliden erkek nüfusun 19 yaştan yukarısı zorla askerî hizmete alınmıştı. Ahali devamlı bir şekilde baskıya maruz kalmış, korkutulmuş, ve bununla kendi geleceğini tayin hakkı sadece bir komedi haline getirilmişti. Oy verme arefesinde, reyleri Türkiye lehine olmadığı bilinen eşraf ya oralardan sürülmüş, veya tevkif edilmiş, hattâ onlardan birçoğu kurşuna dizilmiştir. Oy verme işi açıkça Türk makamlarının dikkatli kontrolleri altında icra edilmiştir; bu yapılırken (ilerde) intikamları alınacak tazyik ve şiddetlere maruz kılınacak kurbanlar da tesbit edilmekte idi. Bu şartlar altında oylamanın sonuçları ta baştan belli idi.

Rusya tarafından terkedilen bu bölgeler ahalisinin maruz kaldığı bu çeşit zorlamaların, Brest-Litovsk Barışının 4. maddesin esaslı bir şekilde ihlâl mahiyetinde olduğu keyfiyetini Sovyet Rus hükü

meti elbette dikkat nazarına almadan geçemezdi. Dışişleri Komiserliği 20 Eylül (1918) tarihli notasında, Kars, Ardahan ve Batum bölgeleri ahalisinin kendi geleceğini tayin hususunda kendisine tanınmış olan hakkı kullanmamış olduğunu ve oralarda kurulacak meselesinin halledilmemiş olduğunu beyan etmişti.

Türkiye elçisi Galip Kemalî Bey Moskova'da bulunduğu zamanda, Rusya'mn doğusundaki Müslümanlar arasındaki türlü sosyal tabakalar arasında cereyan etmiş olan mücadele muvacehesinde, mutad diplomatik faaliyet sınırlarını fazlasiyle aşan bir ilgi göstermiştir. Rusya'da geniş halk kitlelerinin kendilerini tam bir kurtuluş (emancipation) gayretleri, Müslüman halk kitlelerini de ayni yola sevketmişti; yani Rusya'nın doğusundaki Tatarlar da, hıristiyan komşuları gibi (bu harekete katılmışlardı). Geniş halk kitlelerinin kurtuluşları ve daha iyi bir gelecek için giriştikleri mücadelenin, kat'î mahiyetteki tarihî krizler devrindeki sert bir karakter alması kaçınılmaz bir hal idi. Müslümanlarla meskûn sahalardaki halk Sovyetleri, büyük halk kitlelerinin iştiyaklarının (umutlarının) ve onların (halk kitlesinin) Müslüman ahalinin ezici ve emici (istismarcı) lerine karşı yapılan mücadelede (halkın) mümessili idiler. Bu ezici ve emici zümreler Türk elçisi Galip Kemalî Beyin şahsında, kendilerini bağlayan rabıtalar buldular. Onlar mütemadiyen (Galip Kemalî Beye) müracaatla şikâyetlerini bildirdiler ve acılarını anlattılar. Yabancı diplomatların usullerine aykırı olmak üzere, Müslüman Tatar zümrelerinden emici (istismarcı) unsurlar büyük halk kitlelerine karşı mücadelelerinde Galip Kemalî Bey (emicilerin) hâmisi kesildi. Mayıs (1918) ayında Müslümanların Sovyetleri Kongresi toplanıp, Tatar ve Başkurtların yaşadıkları eyaletlerde geniş bir yerli muhtariyet tesis edilmek istendikte, istismarcı zümreler, kitleler üzerinde nüfuzlarını tesisle, Doğu Rusya'daki Müslüman halkının böyle yeni bir nizam kurmasını baltalamak yolunda ellerinden geleni bırakmadılar. Galip Kemalî Bey (bu istirmarcıların) şikâyetlerinin tercümanı olmak ödevini üzerine aldı ve Dışişleri Komiserliğine gelerek, Müslümanlarla meskûn sahalardaki geniş halk kitlelerinin (istismardan) kurtulmak için işçi ve köylülerin yürüttükleri siyaseti engellemek istedi. Şu husus ta bilhassa belirtmelidir ki, bir Tatar- Başkurt eyaleti (Muhtar ülkesi) kurulması vc bu yeni idare nizamının istismarcı zümrelerin hâkim olduğu eski nizam yerine geçmesi fikri, geniş Müslüman sosyal tabakalarından gelmiş, ve Müslüman Komiserliği de bu fikri gerçekleştirmek görevini üzerine aldığı zaman,

Müslüman halk kitlelerinin dileklerini yerine getirmekten başka bi şey yapmamıştı.

Bu sıralarda, Rusya'da kabul edilen Kilisenin Devletten ay rılması keyfiyeti umumî mahiyette olmak hasebiyle, başkalara olduğu gibi, Müslümanlara da tatbik edilince, Doğu Rusya'daki İslâm ahali nin muhafazakâr unsurlarının birçok şikâyetlerine yol açmış, ve bu şikâyetçiler ve diğerleri Galip Kemalî Beyin şahsında sadık hâmilerinî bulmuşlardı.

Doğru ve halisane söylemek lâzım gelirse, Sovyet Rus hükümetinin (takipettiği) cidden halkın yararına olan siyasetin sonuçları, Müslüman ahaliye tatbik edilmiş olan siyasette tamamiyle haklı olduğunu göstermiştir. Çeko-Slovak isyanını müteakip Rusya'nın doğu kısmını delik deşik eden kanlı mücadeleler sırasında, Kızıl Ordu'da yalnız Müslümanlardan ayrı alaylar teşkil edilmiş ve bu (Müslüman) alayları, reaksiyona ve aksi-inkılâpçıları karşı savaşta ve Sovyet rejimini müdafaada en cesur en sadık askerler arasında idiler.

Galip Kemalî Beyin Moskovada iken faaliyetlerinin en büyük kısmının, Doğu Rusya'daki Müslüman ahalinin üst tabakasının menfaatlerini korumadan ibaret olduğunu söylemek yerinde olur; (Rusya- daki) mücadcle zamanında bu yüksek tabakanın teşkilâtlandırılması işine (Galip Kemalî Bey) mütemadiyen karışmıştır.

Sonraları, bu iki Devlet (Türkiye ve Rusya) arasında daha büyük ve daha trajik mahiyetteki meseleler rol oynamıştır. 1918 yılının ilk aylarında Rusya'nın Kafkas eyaletleri güç bir devreyi yaşamakta iken, Se yet hükümeti, tamamiyle kendi idaresinde kalan eyaletlerde, yerli ahalinin birbirlerine düşman olan zümrelerini barıştırmak ve buralarda asayişi, düzen ve güveni tesis etmek üzere, "Sovyetler" esasında muntazam ve enerjik bir idare kurmak istemişti. Bakû hükümeti kendisinin hâkim olduğu çevrede geniş Müslüman sosyal tabakaları tarafından olduğu gibi, hiristiyan tabakaların- ca da desteklenmişti. Türkiye'nin Bakû'ya karşı tecavüz ve taarruzu hiç bir şeyle haklı çıkarılamaz ve yeni futuhat yapmak arzusundan ileri geldiğinden başka bir şey değildir. Şevket Paşa ve Nuri Beyin orduları, Sovyet rejimine sadık kalan vilâyetlere girdiler ve ilerlediler; buralara hasaret ve perişanlık getirdiler. Sovyetlerin Bakû- daki küçük bir ordusu iki ay zarfında, müstevlilerin çok üstün kuvvetlerine karşı emsali görülmiyen bir kahramanlıkla karşı koydu;

fakat, (müstevlilerin, Türklerin) büyük kuvvetleri karşısında mukavemetin uzun zaman devam etmesi imkânsızdı. Sovyet hükümeti, Türkiye tarafından girişilen bu haksız tecavüzü bir kaç defa protesto ettiyse de, daima neticesiz kaldı. Sovyet hükümetinin bütün bu protestolarına Osmanlı hükümetinin gerek Moskova'daki gerek Berlin- deki, ve Almanya vasıtalıyla Rusya'nın müracaatta bulunduğu İs- tanbul'daki mümessilleri, daima, ya bu taarruz keyfiyetini tamamiyle ve basit bir şekilde inkâr etmek yoluna sapmak, veya Bakû önünde ancak yerlilerden teşekkül eden çetelerin faaliyeti bulundukları tarzında tevil ve yalanı ihtiyar ettiler. Şevket Paşa, 30 Temmuz (1918) tarihinde, şehrin kayıtsız ve şartsız